

तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः ।

माधर्मजं तद्दृश्यं तदधीशाद्धिसेवया ॥ १७ ॥

धर्मो योऽयमुपन्यस्तः परमस्तु सनातनः ।

क्रियतेऽहरहः शुद्धिरात्मनो वाससो यथा ॥ ० ॥ (१)

नैकान्तशुद्धिः स्यात् कर्तुः क्रिययाऽकर्तृता यतः ।

अकर्तुरात्मनस्तस्माद्भजेतानीहया हरिम् ॥ ० ॥

अज्ञानादध्वनाज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यतः ।

सङ्गीतितमघं पुंसो दहेदेषो यथाऽनलः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यस्मिन्निष्कृतेऽपि मनः असत्पथे पापमार्गे धावति तन्निष्कृतमात्यन्तिकमत्यन्ततः शोधकं न भवति तत्तस्मात् कर्मनिर्हासमीप्सतां हरेर्गुणानुवाद एव सत्त्वभावतः अन्तःकरणशोधकः मुख्यं निष्कृतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवं धर्मराजनये निष्पापदण्डनासम्भवादस्य च सर्वथा निष्पापत्वाच्च "तत् एनं दण्डपाथोः सकाशं कृतं किंलिखं नेष्याम" इत्येवं मृषावादिनो यूयमेवैनं नेतुं पापित्वप्रमात्प्रवृत्ताः अतो माऽपनयत ॥ १३ ॥

ननु पुत्रोद्देशेनोच्चारितं तन्नाम कथं निष्पापस्वकारणमन्वाहः । साङ्केत्यमिति । साङ्केत्यमन्यसङ्केतेन कृतं पारिहास्यं परिहासार्थं कृतं स्तोमं गीतालापपूर्त्यर्थं कृतं हेतुन सावधान्निष्पन्नमित्येवं "वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः

अवशेनापि यन्नास्ति कीर्तितं सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहव्रस्तेर्मृगैरिव ॥

इत्यादिस्मृतयः तन्मूलभूताः श्रुत्यश्च "मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन" इत्याद्याः ॥ १४ ॥

नन्वेवमवहिततया सङ्कल्पपूर्वकं नामग्रहणं न कृतमतो यातनाहोऽयमित्यन्वाहः । पतित इति । पुमानित्युपलक्षणं स्थायीनाम् पतितः उच्छ्वसानात् स्खलितः लिङ्गस्थानादियोगतः अग्नः खण्डादिना खण्डिताङ्गः अथवा वृश्चिकादिना तप्तः उवरादिना आहतो दुस्त्यादिना एवमवशेन अवहितत्वेन हरिरिति य आह स यातनाः नाहति ॥ १५ ॥

अत्र यातनाप्रापकाप्रापकाधर्मजदृश्यशुद्धिर्दग्गिनामेष्वारणा-
द्विरुपेक्षाद्धिसेवयैव अवतीति हेतुमाहुः । गुरुणामिति द्वाभ्यां गुरुणां महतां लघूनामल्पानां पापानां महर्षिभिः ज्ञात्वा तत्तद-
लुरुपतया निश्चित्य गुरुणि लघूनि च प्रायश्चित्तानि यान्यु-
क्तानि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सुवर्णादि चोरी करने वाला मदिरा पान करने वाला मित्रहंसी ही ब्राह्मणाधारी गुरुस्त्रीगामी स्त्री को मारने वाला पिता को मारने वाला राजा को मारने वाला और भी

जो पातकी हैं संपूर्ण पाप वालों को यही एक उत्तम प्रायश्चित्त है जो कि भगवान् के ध्यान पूर्वक श्रीविष्णु भगवान् के नाम का उच्चारण किया जाय ॥ ६ ॥ १० ॥

मन्वादिकों के कहे हुये प्रायश्चित्तों से पापी पुरुष तैसा पवित्र नहीं होता है जैसा कि उत्तमश्लोक विष्णु भगवान् के गुणों के प्रकाश करने वाले नामों के उच्चारण करने मात्र से पवित्र होता है ॥ ११ ॥

वे सब प्रायश्चित्त अत्यन्त शोधक नहीं हैं क्यों कि प्रायश्चित्त करने पीछे भी मन असत् मार्गों में जाता है तब तो पापों के नाश करने की इच्छा वाले पुरुषों को भगवान् का गुणानुवाद ही करना उत्तम है क्योंकि उसके करने से भगवान् अन्तःकरणको शुद्ध करदेते हैं तब फिर मन छोटेमार्ग में नहीं जाता है ॥ १२ ॥

इससे इसको मत लेजाओ क्यों कि इसने सब पापों का प्रायश्चित्त करलिया है जिससे कि इसने मरते समय में भगवान् के नामका ग्रहण किया है ॥ १३ ॥

किसी दूसरे वस्तुके संकेत से अथवा परिहास से अथवा गानके ध्रुवपदादि में अवलम्ब लेनेको अथवा किसी प्रकार की अवज्ञासे ग्रहण किया जो भगवान् का नाम वही सब पापों का नाश करनेवाला है ऐसा नाम साक्षात्स्य जानने वाले पुरुष कहते हैं ॥ १४ ॥

गिरने से ठोकरके लगने से करीब भङ्ग होने से किसी जन्तुके काटने से उबरसि नाप होने से दण्डादि आघात होने से परचुरा होकर भी जो पुरुष हरिः ऐसे दो आक्षर को कहता है सो पुरुष मात्र कोई होवे कभी सम दण्ड को नहीं प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

छोटे बड़े पापों के दूर करने के वास्ते छोटे बड़े प्रायश्चित्त महर्षिजनोंने जान कर निरूपण किये हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

किञ्च । तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघाग्येष पूयन्ते नश्यन्ति अथ-
माज्ञातं मज्जिनं तु तस्य पापकर्तुर्हरयम् । यद्वा । नेष्यामघानां हवयं

(१) सौश्र्ठीको सटीको भीमजयध्वजतीर्थपादे ।

[१७]

यथाऽगदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ।

अज्ञानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहतः ॥ १६ ॥

पतिं वः पृच्छत भटा ! धर्मेऽस्मिन् यदि शंसयः । (१)

स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यमः ॥ ० ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

त एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप ! ।

तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरममुचन् ॥ २० ॥

इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमान्तिके ।

यमराज्ञे यथा सर्वमाचक्षुररिन्दम ! ॥ २१ ॥

द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः ।

ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सवः ॥ २२ ॥

तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिङ्कराः ।

सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ ! ॥ २३ ॥

अजामिलोऽप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ।

धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥ २४ ॥

भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ।

अनुतापो महानासीत् स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५ ॥

अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ।

येन विप्लावितं ब्रह्म वृषत्यां जायतात्मना ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सूक्ष्मं रूपं संस्काराख्यं न शुध्यति तदपीशाङ्घ्रिसेवया कीर्त-
नादिना शुध्यतीत्यर्थः । अयमभावः । महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चा-
रितेनैव नास्मा नश्यन्ति सकृत्प्रवर्तितेन दीपेनैव गाढध्वान्तानि
तदावृत्त्या तु पापान्तरस्यानुत्पत्तिः दीपधारण इव तमोऽन्तरस्य
ततश्च वासनाक्षयाद्बुद्धयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्ति-
विज्ञानम् “पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्” इत्यादिषु
तदेवात्राप्युक्तम् “गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः तदपीशाङ्घ्रि-
सेवया” इति च अतोऽस्य हरिनाम्नैव सर्वपापक्षयो वासनाक्षयस्तु
महापुरुषदर्शनादिमिरिति ॥ १७ ॥

तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्त-
त्राहुः । अज्ञानादिति । बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोऽग्निर्यथा काष्ठ-
राशिं दहति तद्वन् ॥ १८ ॥

नन्विदमपि सर्वदनुपदिष्टं श्रद्धादीनि च कथं प्रायश्चित्तं स्यात्त-
त्राहुः । यथेति । अग्नौषधौ वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तं
यदृच्छया श्रद्धादिहीनमुपयुक्तं अक्षितं पर्षन्मुखादज्ञानतोऽपि

स्वगुणमारोग्यं कुर्यान्मन्त्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कुर्या-
देव न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षते इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णु-
श्रमेषु ।

हरिर्हरति पापानि बुधचित्तरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संपृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

इति ॥ १९ ॥

तं विप्रममुचन्मोचयामासुः ॥ २० ॥

प्रत्युदिता निराकृताः सन्तो यात्वा गत्वा यमराजाय यथा
वक्तव्यमासुः ॥ २१ ॥

दर्शनेनोत्सवो यस्य ॥ २२ ॥

विवक्षुं वक्तुमिच्छन्तं ज्ञात्वा ॥ २३ ॥

त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्मं कृष्ण-
दूतानां च भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्ममा-
कर्ण्येति योज्यं भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुपपन्नः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अनुतापं प्रपञ्चयति । अहो इति चतुर्भिः । येनात्मना मया

(१) अयं सटीकः श्रीवीरराघवश्रीविजयध्वजतीर्थयोः पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

वृषण्यां पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्विप्लावितं नाशितम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथापि तैस्तैः तपआदिभिः प्रायश्चित्तैरघानि प्रतिनियननिवर्तयानि पूयन्ते निवर्तयन्ते न त्वधर्मजमधर्मं जनयतीत्यधर्मजं हृदयं मनश्चित्तशुद्धिर्न जायत इत्यर्थः तद्यधर्मस्य निमित्तं हृदयं केन शुद्धयतीत्यत्राहुः । तदपीति । तद्धृदयमपीश्वराङ्घ्रिसवया नामस्मरणादिरूपया भगवत्सेवया शुद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्तस्माज्ज्ञानादिदं भगवन्नामाशेषाघानवर्त्तकमिति ज्ञानादयथा अज्ञानात्सङ्केतपरिहासादिनिमित्ताद्वा सङ्कीर्तनमुत्तमश्लोकस्य भगवतो नाम पुंसः पापिनोऽयं दहत्येव निवर्त्तयत्येव यथानलोऽग्निः ज्ञानादज्ञानाद्वा स्पृष्टो दहति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥

यथा च वीर्यतसमगदमौषधं यदच्छया ज्ञानादज्ञानाद्वा उपयुक्तं अश्रितं सदारोग्यं जनयतीति शेषः तथा भगवन्नामात्मको मन्त्रोऽपि आत्मनः स्वस्य गुणं नास्त्रः सामर्थ्यमजानतापि पुरुषेणोदाहृतः उच्चारितः सन्नघं दहत्येवेति पूर्वगान्वयः वस्तूनां विलक्षणस्वभावत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

यद्यस्मदुक्तार्थं युष्माकं सन्देहस्तर्हि स्वपतिं यमं पृच्छनेत्याहुः । पतिमिति हे भटाः । हे दूनाः । यद्यस्मिन्नस्मदुक्ते धर्मे यदि संशयस्तर्हि वो युष्माकं पतिं यमं पृच्छत स तु धर्मं सूक्ष्मं जानातीत्याहुः । स इति । स भगवान् ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इत्युक्तविधः यमः धर्मस्य भगवद्धर्मस्य गुह्यं रहस्यमत एव परमं श्रेष्ठं वेदं जानातीत्यर्थः ॥ ० ॥

एवमुक्त्वा यमदूताः विप्रं मुमुचुरित्याह मुनिः । न इति । हे नृप ! ते यमभटा एवमुक्तविधं भागवतं भगवन्नामोच्चारणरूपं धर्मं विनिर्णीय निःशेषकुरित्तत्त्वपण्यसमर्थं विनिश्चित्य तं विप्रं याम्यपाशान्निमुच्य विमुक्तं कृत्वा मृत्योरमृमुचन् मोचितवन्तः मृत्योरमृमुचन्तित्यस्यायमभिप्रायः आयुः क्षयकरात्पापाधिक्यात्तस्य मृत्युः प्रसक्तः तत्समये च तमानेतुं यास्याः पुरुषा आजग्मुः तस्मिन् आधिके पापे अन्तिमनामोच्चारणेनाकस्मादापतितेन समूलं विनष्टे सति मृत्योरपि निवृत्तिरित्यत एव “स एव वर्तमानोऽहो मृत्युकाल उपस्थिते । मतिं चकार तनये” इति पूर्वग्रन्थस्य “द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतमीः प्रकृतिं गतः” इत्युत्तरग्रन्थेन सह न विरोधः अन्यथा प्रसक्तमृत्योर्निवारणासम्भवात्पुनर्जीवनकथनं भक्तियोगोपसंहारकथनं च विरुध्येतेति ॥ २० ॥

ततो यमदूता द्विजो विष्णुदूताश्च किमकार्षुस्तत्राह । इतीत्यं प्रत्युदिताः प्रत्याख्याताः याम्या दूताः यमसमीपं यात्वा गत्वा यमराज्ञे यमराजाय समासविधेरनित्यत्वाच्च टच् आर्षत्वाद्वा हे अरिन्वम । यथासर्वमुक्तं सर्वमनतिक्रम्याचक्षुः कथितवन्तः इति ॥ २१ ॥

द्विजो यमपाशाद्विनिर्मुक्तः गतमीर्निर्भयः प्रकृतिं पूर्वावस्थां गतः प्राप्तः पुनर्जीवितवानित्यर्थः विष्णोः । किङ्करान् दर्शनेनौत्सवी

हर्षो यस्य तादृक् शिरसा ववन्दे नमस्कृतवान् हे अतघ ॥ २२ ॥

तं द्विजं विवक्षुं किञ्चिद्वक्तुमिच्छुमभिप्रेत्यालक्ष्य महापुरुषस्य भगवतः किङ्कराः सहसा आशु तस्य द्विजस्य पश्यतः सतः अन्तर्द्वारेऽन्तर्हितवन्तः अस्य भगवत्प्राप्त्यपेक्षाजननायान्तर्धानम् ।

सर्वशोऽपि हि सर्वेशः सदा कारुणिकोऽपि सन् ।

संसारतन्त्रवाहित्वाद्वापेक्षामपेक्षते ।

इतिह्युक्तम् ॥ २३ ॥

अथ तदन्तर्धानानन्तरमजामिलः यमकृष्णयोर्दूतानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्ष्य भगवन्माहात्म्यश्रवणाद्भगवद्भक्तिमानासीदित्युत्तरेणान्वयः । तत्र यमदूतानां त्रैविध्यं गुणाश्रयं धर्ममाकर्ष्य कृष्णदूतानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्ष्येत्यन्वयः त्रिविधो वेदः श्रुत्यजुःसामात्मकत्वात्तद्विहितं त्रैविध्यं पूर्वभागविहितं कर्म गुणाश्रयं गुणत्रयवदयजनाधिकारं शुद्धं सत्त्वगुणप्रधानजनाधिकारं भागवतं भगवतः सम्बन्धिजं भगवत्पार्श्वेति पाठे आसीदिति क्रियापदाध्याहारः आकर्ष्येत्यस्याकार्षितं मनस्यवधार्येत्यर्थः अन्यथा तिरोधानात्पूर्वमेवाकार्षितत्वादथेत्यनेन सह विरोधापत्तेः अथेत्यस्य नन्विति वार्थः ॥ २४ ॥

आत्मनः स्वस्याशुभं पापं स्मरतस्तस्य महाननुतापः परिताप आसीत् ॥ २५ ॥

तस्यानुतापप्रकारमेवाह । अहो इति । अविजित आत्मा मनो येन तस्य मे मम महत्कष्टमहो अभूत्किं तद्वृषण्यां शूद्रायां जायमानेन येनात्मना मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं विप्लावितं विनाशितम् इति यत् “तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति श्रुत्यर्थमभिप्रेत्य जायतात्मनेत्युक्तम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हृदयं लिङ्गं मनः ॥ १७ ॥

अजामिलस्यापि सकृन्नामकीर्तनेन वृषलीसङ्गावाप्तपापहारेण देहवियोगलक्षणाभूत्योर्मुक्तिः न तु संसारात्तदर्थं तन्नामोच्चारणादिसेवाहरहः कर्तव्येति विधीयते । धर्म इति । धर्मो नामसङ्कीर्तनलक्षणाः आत्मनः शुद्धिः अचिन्मनोनाशेन चिन्मनसः कैवल्यलक्षणा शुद्धिर्भवति वाससो निर्गोजनेनेति शेषः ॥ ० ॥

नन्वीश्वरसेवया यथा मनःशुद्धिस्तथा निरन्तरप्रायश्चित्तक्रियापि सा किं न स्यादिति तत्राह । नैकान्तशुद्धिरिति ॥ अकर्तुः स्वकर्तृतारहितस्यात्मनः जीवस्य प्रायश्चित्तकर्मकर्तुः प्रायश्चित्तक्रियाया एकान्तशुद्धिर्मेनःशुद्धिपूर्विका शुद्धिर्न स्यात् अकर्तृता स्वतन्त्रकर्तृत्वं नास्तीति यतः तस्मादनीदृया निषिद्धकर्माकरणेन निरन्तरहरिनामकीर्तनलक्षणाक्रियाया हरिं भजेतेत्यन्वयः ॥ ० ॥

नामसङ्कीर्तनस्य कर्तव्यतामर्थवादरूपेणोपसंहरति । अज्ञानादिति । अज्ञानादित्यनेन सर्वात्मना ज्ञानाभावोऽपि न विवक्ष्यते किन्तु अविद्वत्त्वाभ्यासः शुणाः तेषामाश्रयो नारायणः इत्याद्यर्थविषयवेदनाभावः अन्यथा हरेः सर्वशब्दाच्चयत्वेन घटपटादीनां तन्नामत्वेऽपि ताग्विहाय नारायणादिनामकीर्तनानुपपत्तेः अत उपचारमात्रमिदमिति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

सर्वशब्दानां भगवन्नामत्वेऽपि (१) तदावुरपि फलानुदयात्

(१) घटादिनाम्नामावृत्त्या ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

नारायणादिनाम्ना तदुदयोपलम्भादुभयेषां विशेषः कस्मादित्याशङ्क्य मन्त्रोऽगदवदित्याहुरित्याह । यथेति । अजानत इत्यत्रापि उपदेशादिना सामान्यज्ञानमस्यैव सूपयुक्तमित्यस्योपदेशोपेक्षितत्वाद्येतेन रस्नेमूलशब्दमात्रेभ्यः मन्त्रोपेक्षयोः वैशिष्ट्यफलत्वं चेश्वरकृतदेवतासन्निधानात्तथात्रापेति भावः ॥ १८ ॥

भवद्भिस्मदुक्तार्थो विस्त्रम्भणीयः युष्मत्पृष्ठस्वाम्युक्तार्थस्यैकत्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुरित्याह । पतिव इति ॥ ० ॥

मृत्योर्हवियोगलक्षणात् ॥ २० ॥

विष्णुकृतैः सद्युत्तरीकृताः यास्याः पुनः किमकुर्वन्मिति तत्राह । इतीति ॥ २१ ॥

अजामित्तेन मुक्तमृत्युना पुनः किमकासीति तत्राह । द्विज इति । प्रकृतिं गतः सार्विकावस्थां प्राप्तः ॥ २२ ॥

मत्येदेहस्थेन तेन द्विजेन संल्लापायोगाद्विष्णुकृतैः किं कृतमत्राह । तं विवक्षुमिति ॥ २३ ॥

प्रकृतिं गत इत्युक्तं विवक्ष्योति । अथेति । त्रैविध्यं त्रिवेदविहितं धर्ममेतदेव स्पष्टयति । गुणाश्रयमिति ॥ २४ ॥

स्वर्गादिविषयं श्रुत्वा पयिकवदुदासीनोऽभूत्किमत्राह । भक्तिमानिति । अभूविति शेषः कृतदोषप्रायश्चित्ताभावे इदौ भक्तिः सुदृढा न स्यादित्यतस्तत्प्रायश्चित्तक्रियाप्रकारमाह । अनुताप इति ॥ २५ ॥

ब्रह्म ब्राह्मण्यं विष्णोर्वितं विनाशितं जायता रेतोरुपेक्ष जायमानेन ॥ २६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथागदमिति । मन्त्रशब्देनात्र नामोक्तिः मन्त्रस्य तथा प्रभावे श्रद्धाद्यपेक्षत्वादस्य तु तदनपेक्षत्वादेव मन्त्रशब्दस्य मुख्यं प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण ज्ञेया ॥ पूर्वपक्षस्य दृष्टान्तान्तर एव वा सर्वत्र पक्षम् ॥ १८ ॥

सुविनिर्णीयेति । यद्यपि यमदूतास्तदानीं तत्र सम्यग्बुद्ध-
वन्नस्तथाप्यात्ममध्ये सुष्ठु विनिर्णीयानुवादं कुर्वेत्यर्थः । अत्र साङ्केत्यभिन्यादौ सकृन्नामाभासेनापि यन्निःशेषाद्यननोक्त्या वासनापर्यन्तस्य उच्यते । गुणानुवाद इत्यादौ तु मत्तयावृत्त्येवेति यत्तु यथाक्रमं नामापराधशून्यतद्युक्तमजनापेक्षया ज्ञेयम् ।

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधम् ।

अनिश्रान्त प्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत् ॥

इति पाश्चात् तदेवं नाम्नः सर्वत्र स्वातन्त्र्येऽपि कर्मादेः पूर्वर्यं तदङ्गत्वेन कृतमप्यपराध एव हुतादि-
सर्वशुभक्रियासाध्यमपि पाश्चादनापराधां गणितं तस्मात् तदपेक्षाङ्गित्वेवैत्येतदपि तादृशापराधशान्त्यर्थमेव ज्ञेयम् । नन्वेवं चेन्निग्रयमाणोऽयं नामाग्रहीतृर्हि कथं सद्य एव पार्षदैर्बु-
द्धं न निन्द्ये श्रूयते हि

यस्यावतारगुणाकर्मनिडम्बनानि

नामानि येऽसुविगमे विवशा गुणान्ति ।

तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा

संयात्यपावृणमुतं तमजं प्रपद्ये ।

इति । अत्रोच्यते श्रीभगवन्नामग्रहणं खलु द्विधा भवति केवलत्वेन स्नेहसंयुक्तत्वेन च । तत्र पूर्वेष्वपि प्रापयत्येव सद्यस्तल्लोकं तन्नाम । परेषां च तत्सामीप्यमपि प्रापयति । “मयि भक्तिं हि भूतानामुत्तमाय कुरुते । दिष्ट्या यदानीन्मतस्नेहो भवतीनां मदापन” इति तद्वाक्यात् । किन्तु “नाहं तु सख्यो मजतोऽपि जन्तून् भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तय” इति तद्वाक्यदिशा विलम्बेन प्रापयति । स्नेहस्त्वमीषामनुवृत्तिर्मदनुसर्गवृत्तिर्जीवनहेतुस्तदर्थमित्यभिप्रायो दर्शितः । नन्वेव सत्यजामि-
ल्लोऽप्ययमारोपिततन्नामः पुत्रस्य संबन्धेन तन्नाम्नापि स्निह्य-
तिस्म तस्मिन् स्वनाम्नि श्रीभगवतोऽप्यभिमानसान्द्रो दृश्यते । यतस्तद्विषया मतिरित्यत्र । यतः पार्षदानामपि महानेव तत्रादौ दृष्टः तस्मात् स्नेहसंवलनया गृहीतस्वनाम्नि तस्मिन्नुत्कर्षणा-
पूर्वकसाक्षात्तजकीर्त्तनाद्विद्वान्नां साक्षात्तजस्नेहं प्रकृष्टं कृत्वा नेतुमिच्छन्ति प्रभुरिति ज्ञात्वा सहसनात्मभिः सह संनीतवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥ २०-२२ ॥

तं विवक्षुमिति । तेन सहसम्भाषणमुत्कर्षणं वर्जयित्वा सम्यग्भक्तत्वापादनार्थं तदर्थमेव हि त्यागो बुध्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
उत्कर्षणापूर्वकसाक्षात्तजजनमेव दर्शयति । अहो इत्यादिना धार्य मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्त्तनादिभिर्हित्यन्तेन ॥ २६-२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च तैस्तथाविधैरपि पूयन्ते नश्यन्ति पूज्य विनाशे अथमाजानं
अघानां हृदयं मूलं सूक्ष्मं रूपं तु न पूयते न नश्यति तदपि ईशाङ्गि-
सेवया हरिचरणयोर्मत्तया नवानां मत्कीनां मध्ये एकया
प्राकरणाक्या कर्त्तव्यरूपयापि वासनापर्यन्तपापक्षया तदपि
शुद्ध्यति ॥ १७ ॥

तथापि प्रायश्चित्ताभिमतिं ज्ञात्वा नोष्ठाशितमिति चेत्तत्राहुः ॥
अज्ञानादिति । बालकेनाज्ञानादपि प्रवृत्तिर्दोषिण्यां काष्ठग्राहि वदति
तद्वत् ॥ १८ ॥

न केवलमघदहनमेव करोति नाम किन्तु भगवत्प्रसादाज्जि-
घ्यादिकश्चेत्यतो दृष्टान्तान्तरमाहुः । यथा अगदमौषधं घीर्यवस्तु-
ममिति वक्तव्ये घीर्यवस्तुममित्युक्तम् मनुष्यलोपाधिकीर्यवस्तुदोषे आश-
जन्तो वा यदुच्छ्रया अकस्माद्भूतानां इत्यर्थः उपयुक्तं भक्तिन
सदात्मगुणं नैरुज्ये खलुपुष्ट्यादिकञ्च करोति मन्त्रोऽपि जाग्र-
द्रूपस्तथैव नामेत्यर्थः । यद्वा । नामात्मकोऽयं मन्त्रस्तथा स्वकार्यं
कुर्यादेव न हि वस्तुशक्तिर्ज्ञानादिकस्योपेत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥
प्रत्युदिताः प्रत्याख्याता यमराजे यमराजाय ॥ २१ ॥ २२ ॥

अन्तर्द्विरे इति । नस्यायुःशेषसत्त्वेऽपि पापैरेव यथाशास्त्र-
मायुः क्षयं ज्ञात्वा यमदूतैराकर्षणोपक्रमः कृत इति स एव समयो
मरणकालत्वेनोपचरितः वस्तुतः पापक्षयादायुर्भङ्गाभावादिति
ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

यमदूतानां कृष्णदूतानाञ्च धर्ममाकर्षणं कृष्णदूतानां धर्मे
शुद्धं गुणातीतं भागवतं भगवत्प्रणीतं यमदूतानां चैवेदं
वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयमशुद्धम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम् ।

हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापामसतीमगाम् ॥ २७ ॥

बृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ ।

अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षदिशिनी ।

आत्मना मया वृषल्यां जायता पुत्रतयां जायमानेन ब्रह्म ब्राह्म-
शत्रुं विष्णावितं नाशितम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तैस्तपआदिभिः तान्येवाधानि पूयन्ते अधर्मजमधर्माज्ञातं मलिनं
तेषामधानां हृदयं सूक्ष्मरूपं तु न पूयते न शुद्ध्यति तदपी-
च्छाद्विसेवया हरिकीर्तनादिना शुद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानिना अज्ञानिना वा कुरुं हरिनामकीर्तनादिरूपं हरिसेवनं स्व-
भावत एव सफलम्भवतीति सदृष्टान्तमाहुः । अज्ञानादिति ब्राह्मणम् ।
अज्ञानता वा केनचित्प्रक्षिप्तोऽनलः पथो दहेदेव तद्वत् ॥ १८ ॥

यथा वीर्यतमम् अमृतरसावनादि अगदमौषधं यद्वच्छयो-
पयुक्तं सेवितमजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यात्तथा मन्त्रोऽपि हरये
नम इत्यादिः आत्मगुणो सर्वपापनिर्नाशपूर्वकं परानन्दप्राप्तिलक्षणं
मोक्षं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

भागवतं धर्मः भगवत्प्राप्तिप्राप्त्यादिरूपं धर्मं सुष्ठु विनिर्णीय
तं याम्यपाशाभिर्मुञ्चय मृत्योः अमृतमुच्यते मुक्तौ भविष्यतीति
सङ्कल्पमात्रेण जन्ममरणादिप्रवाहलक्षणात् संसारान्मोचयामा-
सुर्त्यर्थः ॥ २० ॥

प्रत्युदिताः प्रत्याख्याताः यमयति नरान् इति यमस्तस्य
सम्बोधने हे यम ! हे नृप ! राज्ञे धर्माय अर्पत्वाद्भजभावे तु
यमराज्ञे इत्येकं पदं यमान्तिके यात्वा यथावत् कथया-
मासुः ॥ २१ ॥

प्रकृतिं गतः स्वस्थः दर्शनेन तेषां दर्शनेनोत्सवो यस्य
सः ॥ २२ ॥

विविधं वक्तुमिच्छन्तमभिप्रेत्य तस्य पश्यतः अन्तर्द-
धिरे ॥ २३ ॥

यमदूतानां त्रैविध्यं विहितनिषिद्धमिभमेदात्रिविधं स्वार्थं
व्यञ्ज्य स्वर्गादिफलकं गुणाश्रयं सत्त्वादिगुणा आश्रयो निमित्तं
यस्य तं गुणमसद्देहाभिमानिजीवकर्तृकमित्यर्थः । कृष्णदूतानां
शुद्धं शुद्धाधिकारिविषयं भागवतं भगवत्प्राप्तिफलकं च धर्म-
साकर्ण्य भगवति भक्तिमानासीत् आत्मनः अशुभं स्मरतस्त-
स्यानुतापश्चासीत् ॥ २४-२५ ॥

अनुतापं तच्चेष्टयैव प्रपञ्चयति । अहो इति चतुर्भिः । वृषल्याम्
आत्मना पुत्ररूपेण जायता मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं विष्णावितं क्षोपि-
तम् ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

उन तप आदि जप आदिकों के सेवन से पाप सब नष्ट हो जाते हैं
परन्तु उन पापों का सूक्ष्म अंश नष्ट नहीं होता है सो भी
इसमें देव के नामोच्चारण चरणसेवनादि से नष्ट होजाता है ॥ १७ ॥

जो यह परम सनातन धर्म कहा है इस से प्रति दिन आत्मा
की शुद्धि होती है जैसे धोने से वस्त्र की शुद्धि होती है ॥ ० ॥

आत्मा जो स्वयं भक्तार्ता है उसकी अत्यंत शुद्धि केवल
क्रिया मात्र से नहीं होती है इससे निष्काम होकर हरि का
भजन करे ॥ ० ॥

अज्ञान से अथवा ज्ञानसे कीर्तनक्रिया जो भगवान् का
नाम सोई पुरुष मात्र के पाप को नाश कर देता है जैसे
कि अग्नि लकड़ी को जलदी जलाय देता है ॥ १८ ॥

जैसे कि उत्तम गुण कारक औषध किसी प्रकार भी
सेवित हो जाने से नहीं जानने वाले पुरुष को भी अपना गुण
दिखा देता है जैसे गरुडादिकों का मंत्र सर्प विष को नाश करदेता
है तैसेही नाम भी उच्चारण मात्र से अपने फल को कर
देता है ॥ १९ ॥

हे दूतों हो यदि इस धर्म में सदेह हो तो तुमारे पति यम-
राज जी से पूछो वे धर्मराज भगवान् धर्म के रहस्य को
जाते हैं ॥ ० ॥

श्रीशुक्देवजी बोले हे नृप ! उन विष्णु पार्षदों ने इस प्रकार
से भागवत धर्म का निरण्य करके उस ब्राह्मण को यमपास
से छुड़ा कर मरने से भी बचा दिया ॥ २० ॥

हे राजन् इस प्रकार से विष्णु दूतों के निषेध करने से
यमके दूत यमराज के समीप में गये जाकर यमराज से
जैसा हाल सब कहते भये ॥ २१ ॥

ब्राह्मण अजामिल तो पाशमे से छूट गया भय के निवृत्त
होने से अपने होस में आगया विष्णु पार्षदों के दर्शन से उस
को आनंद भया फिर उनको उसने नमस्कार किया ॥ २२ ॥

हे अतथ ! विष्णुपार्षदों ने जब जाना कि यह कुछ कहना
चाहता है तब उसके देखते ही वहीं पर अहह्य होगये २३

अजामिलने भी श्रीकृष्ण के दूत तथा विष्णुके दूत इनके
संवाद में यमदूतों से वैदिकत्रिगुणधर्म को सुना विष्णुदूतों से
शुद्ध भागवत धर्म को सुना ॥ २४ ॥

फिर श्री हरि के माहात्म्य अवगण करने से श्रीभगवान्
मे उसकी भक्ति होगई और अपने अशुभों को स्मरण करने
से उसको बड़ा भारी पश्चात्ताप हुआ ॥ २५ ॥

अहो मैंने अपने मन को नहीं जीता अब बड़ा कष्ट और डानी
करी जो कि मैंने शूद्रों में अपने को पुत्र रूप से उत्पन्न
करके ब्रह्म तैज को नष्ट कर दिया ॥ २६ ॥

श्रीभरद्वाजमिकृतभावार्थदीपिका ।

दुष्कृतं क्षोषकर्तारं कुलस्य कज्जलं कलङ्कम् ॥ २७ ॥

नास्त्यन्यो बन्धुः पुत्रादिर्यथोः तपस्विनौ सन्तती अधुना
तत्क्षणमेव ॥ २८ ॥ २९ ॥

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ।

धर्मघ्नाः (१) कामिनो मत्तः विन्दन्ति यमयातनाः ॥ २९ ॥

किमिदं खण्ण आहोस्वितुसाक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम् ।

क याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥ ३० ॥

अथ ते क गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ।

व्यमोचयन्नीयमानं बध्वा पाशैरधो भुवः ॥ ३१ ॥

अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ।

भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३२ ॥

अन्यथा त्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः ।

वैकुण्ठनाम ग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३३ ॥

क चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः ।

क च नारायणेत्येतद्गवन्नाम मङ्गलम् ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह । किमिदमित्यधमिः । साक्षात्प्रत्यक्षमिह जाग्रतैव दृष्टम् ॥ ३० ॥

ये मां व्यमोचयन्ते च क गताः ॥ ३१ ॥

यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीयानथापि जन्मान्तरे नूनं पुण्यवानित्याह । विबुधोत्तमदर्शन इति निमित्तसप्तमी तेषां दर्शनार्थं पूर्वेण मङ्गलेन महता पुण्येन भवितव्यं येन दर्शनेन ॥ ३२ ॥

अन्यथा पूर्वपुण्यं विना कथम्भूतं वैकुण्ठनाम गृह्यते वशीक्रियते चित्तमनेनेति ग्रहणम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मघ्नो विप्रत्वनाशकः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सद्गिरार्थविशेषणं गार्हितं मां धिक् "उभयसर्वतस्तोः कार्यं धिगु-
पयोद्विषु" इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्यपवादिका द्वितीया धिगिति
निन्दाद्योतकमव्ययं मां मम धिक् निन्दा निन्द्योऽहमित्यर्थः
कथम्भूतं मां दुष्कृतं दुष्टं कृतवान् दुष्कृतं कुलकज्जलं
कुलकलङ्कं किञ्च सतीं विशुद्धां बालां योषां स्त्रियं हित्वा
सुरापां सुरां पिबतीति तामत एवासतीमगमगच्छम् ॥ २७ ॥

कुक्षौ प्रवयसावनाथौ रक्षकरहितौ न विद्यतेऽन्यो बन्धुः
पुत्रादिर्योस्तौ तपस्विनौ तपन्तौ पितरौ मातापितरवकृत्तवेन
कृतघ्नेन मयाधुना तत्क्षणमेव नीचेनेवाहो त्यक्तौ ॥ २८ ॥

स एवम्विधोऽहं नूनं नितरां दारुणे नरके पतिष्यामि
यत्र नरके धर्माद्याः यमादयः सन्ति कामिनो मादशाश्च
यमयातना विन्दन्ति लभन्ते ॥ २९ ॥

एवं तस्य परितापमनुष्यवेदानीं विमर्शपूर्वकं मुक्तिसाधन-
धर्मानुष्ठानक्रममाह । किमित्यादिना ब्रह्मण्यनुभवात्मनीत्यन्तेन ।
किमिदं यमकृष्णदूतागमनतत्सम्भाषणादिदर्शनं स्वप्नः आहो-
स्विदुत साक्षाज्जाग्रता मया महाद्भुतं दृष्टमयाधुना दूताः क

याताः ये पाशपाणयः सन्तो मामाकृष्टवन्तः ॥ ३० ॥

अर्कते चत्वारः प्रियदर्शनाः सुन्दराः सिद्धाः क गताः येपाशैः
बध्वाधो भुवः नरकात्प्रति नीयमानं मां मोचितवन्तः ॥ ३१ ॥

यद्यप्यहं मन्दभाग्यस्तथापि मे दुर्भगस्यापि विबुधोत्तमानां
दर्शने निमित्तसप्तमी दर्शनेन निमित्तेनेत्यर्थः मङ्गलेन भवितव्यं
किं तद्येन मङ्गलेन शुभकर्मणा ममात्मा मनः परमात्मा वा
प्रसीदति ॥ ३२ ॥

अन्यथा यदि मङ्गलेन न भवितव्यं पुण्येन विनेत्यर्थः
वृषलीपतेरत एवाशुचेर्वृषमाणस्य मर्तुमुद्यतस्य मम जिह्वा
वैकुण्ठस्य नाम ग्रहणं गृह्यते वशीक्रियते चित्तमनेनेति ग्रहणं
नामरूपं ग्रहणं वक्तुं नार्हति ॥ ३३ ॥

कितवो मूर्खो ब्रह्मघ्नः विप्रत्वनाशकः ब्रह्मोद्धर इति पाठे
त्यक्तवेदः निर्लज्जोऽहं क मङ्गलावहं नारायणेत्येतद्गवन्नाम क
ईदृशस्य ममान्तकाले तन्नामोच्चारणं पुण्येन विना कथं सम्भ-
वेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुलकज्जलं ब्राह्मणकुलमपीभूतम् ॥ २७—३० ॥

भुवोऽधः नरकम् ॥ ३१ ॥

यत्किञ्चित्पुण्यमस्ति चेद्विष्णुदूतसंदर्शनसाधनं तत्स्यादिति
प्रार्थयते । अथापीति । येन पुण्येनात्मा मनः ॥ ३२ ॥

अन्यथा पूर्वचीर्णपुण्याभावे ॥ ३३ ॥

ब्रह्मोद्धरः त्यक्तब्राह्मण्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामीति । स्वदोषमात्रदृष्ट्यैव नाममाहारस्य
दृष्ट्या तु वक्ष्यते । अन्यथा त्रियमाणस्येति ॥ २९—३१ ॥

सोऽहं तथा यत्तिष्ठामि यत्तचित्तेन्द्रियानिलः ।

यथा न भूय आत्मानमन्वे तमसि मज्जये ॥ ३५ ॥

विमुच्य तमिस्रं बन्धमविद्याकामकर्मजम् ।

सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ३६ ॥

मोचये प्रस्तमात्मानं योषिन्मस्यात्मसायया ।

विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥ ३७ ॥

ममाहमिति देहादौ हित्वा मिथ्यार्थधर्मतिम् ।

धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठीमिदं कृतकमसन्दर्भम् ।

अथापीत्यनेन प्राचीनास्य भक्तिरस्ति किन्तु केनाप्यपराधे-
नावृत्ताभूदिति गम्यते ॥ ३२—३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कुपित पापरूप दोषकर्त्तारं वा ॥ २७ ॥

अधुना अत्र जन्मनि ॥ २८—३० ॥

भुवोऽधः नरकं प्रति नीयमानम् ॥ ३१ ॥

विबुधोत्तमानां दर्शने विषये कारणत्वेन केनापि मङ्गलेन तच्च
कस्यचिद्वक्तस्य कारणमेवानुमेयं तेन विना तत्र भक्तिबीजवप-
नासम्भवात् । यत एव स्वपुत्रस्य नारायण इति नाम चकार ॥ ३२ ॥

वक्तुं कर्तुम् । यद्वा । वैकुण्ठनाम कीदृशं गृह्यते प्राप्यते अनेनेति
तद्वैकुण्ठप्रापकमित्यर्थः ॥ ३३—३६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुपितं कुपकर्मणो कुलकज्जलं वेशदूषकम् ॥ २७ ॥

नान्यो बन्धुः पुत्रादिर्योस्तौ तपस्विनौ मज्जिमिसतापयुक्तौ
अधुना अस्मिन् विवेकाईजन्मनि नीचवदविवेकिवदवि-
भिनेत्यर्थः त्यक्तौ ॥ २८ ॥

व्यक्तं निश्चितम् ॥ २९ ॥

अद्भुतं यमकृष्णपार्षददर्शनादिकं संस्मृत्याह । किमिदमिति । इद-
मद्भुतं मया दृष्टं किं स्वप्नः आहोस्वित्साक्षाज्जाग्रतैव ये मां
व्यकर्षन्तः कुपवन्तस्ते कं याताः ॥ ३० ॥

ये भुवोऽधो नरकं नीयमाने मां व्यमोचयन् विमोचितव-
न्तस्ते च कं गताः ॥ ३१ ॥

अस्मिन् जन्मनि दुर्मगस्य पापीयसोऽपि मे विबुधोत्तमदर्शने
जाते केनचिन्मङ्गलेन जन्मान्तरीयेण पुण्येन भवितव्यं येन दर्श-
नेन मे आत्मा प्रसीदति ॥ ३२ ॥

अन्यथा जन्मान्तरीयपुण्याभावे वैकुण्ठनाम गृह्यते येन तद्वै-
कुण्ठनामग्रहणं वाक्यम् अशुचिर्मे जिह्वा कथं वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

ब्रह्मघ्नः विप्रत्वघातकः ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

मैं अपने कुलको काला लगाने वाला भया सत्पुरुष मेरी
निंदा करते हैं मेरे को धिक्कार है जिस मैंने कि छोटी
अवस्था वाली स्त्री को छोड़के मद्य पान करने वाली दुष्ट
स्त्री का संग किया ॥ २७ ॥

जिनको कोई बन्धु नहीं थे ऐसे अनाथ पिता माता का
मैं अकृतज्ञ ने छोड़ दिया मेरे छोड़ने से इस वखत वे बड़े
तपस्वी होकर भी दुखी होगये मैं बड़ा नीच हूँ ॥ २८ ॥

निश्चित है कि सो मैं अति कठिन नरक में गिरूंगा जहाँ
पर कि धर्म नाश करने वाले कामी पुरुष यम दंड को
भोगते हैं ॥ २९ ॥

क्या आज यह स्वप्न मैंने देखा है अथवा साक्षात् मैंने
यह क्या अद्भुत देखा जो तीन हाथ में पाश लेकर मो को
खैंचते थे वे दूत कहां चले गये ॥ ३० ॥

और वे सुंदर दर्शन वाले चार सिख कहां गये जिनोंने
कि पाशों से बांधकर पृथि के नीचे नरकमें लेजाते समय मेरे
को छुटाया है ॥ ३१ ॥

तो भी अब तो उन देवतों के दर्शन होने से मेरे को
दुर्मगनी होने पर भी मंगल ही होगा क्योंकि मेरा मन
बड़ा प्रसन्न है ॥ ३२ ॥

यदि ऐसा न होता तो अति अपवित्र शूद्रा का पाति मेरे मस्तक
समय मेरी जिह्वा कभी भी नारायण के नाम को कहने को
योग्य न होती ॥ ३३ ॥

मैं पापी ब्रह्मघाती निलंज कपटी कहां और सर्व मंगलरूप
श्री भगवान् का नारायण ऐसा नाम कहां उसको मैंने उच्चा-
रण किया तो मलाही होगा ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अभिध्याभूतेऽर्थे धीर्यस्य तथाभूतः सन् देहादौ ममाहमिति
मतिं हित्वा मनो धास्ये ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन साधुषु ।

गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः ॥ ३६ ॥

स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः ।

प्रत्याहतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥ ४० ॥

ततो गुणैभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना ।

युयुजे भगवद्भक्तिं ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥

यद्दुपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत् पुरुषान् पुरः ।

उपलभ्योपलब्धान् प्राग्वन्दे शिरसा द्विजः ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मुक्तं सर्वमनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः ॥ ३६ ॥

प्रत्याहृत इन्द्रियग्रामो येन ॥ ४० ॥

गुणैभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं वियुज्य विशोध्य आत्म-
समाधिना चित्तैकाग्र्येण भगवतो धाम्नि स्वरूपे ॥ ४१ ॥

तस्मिन् भगवद्भक्तिं उपारता निश्चला धीर्यस्य स तस्मिन्का-
लेऽद्राक्षीदिति वा पुरः पुरतः ततश्च प्रागुपलब्धानेव तादृ-
शपक्षे प्रत्यभिज्ञाय चवन्दे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीताश्रवणाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽहं सिद्धदर्शनवैकुण्ठनामग्रहणादिसूचितधर्मयुक्तोऽहं यत्ताः
नियमिताः चित्तात्मनो येन तथाभूतः सन् तथा यतिष्यामि
यत्नं करिष्यामि कथं यथा भूयः पुनरात्मानमन्धे तमसि
तस्मिन् न मज्जये मम न कुर्याम ॥ ३५ ॥

किं कृत्वा अविद्या देहात्माभिमानमूलमज्ञानं कामः शब्दादि-
विषयामिलाषः कर्म एभिर्जातं तमिमं बन्धं गर्भजन्माद्यवस्था-
पश्चित्तिरूपं संसारं विमुच्यपोह्य कथम्भूतः सर्वेषु भूतेषु
सुखं शान्तं निगृहीतान्तरिन्द्रियः करुणः सर्वभूतेषु कृपावाना-
त्मवान् प्रशस्तमनस्कः ॥ ३६ ॥

अपेक्षितयाजया भगवन्मायया अस्तमात्मानं मोचये तां विशि-
महि । यथैवाहमधमो ज्ञानशून्यः क्रीडामृग इव क्रीडितः ॥ ३७ ॥

देहे आदिशब्दात्तदनुबन्धिन्यहंमेति या मिथ्यार्थधीर्मेतिमि-
थ्याश्रययाथार्थधीर्देहाद्यर्थविषया धीस्तद्रूपा मतिस्ताम । अनहमर्थ-
देहाद्यर्थविषयकाहधियो विपरीतरूपत्वान्मिथ्यार्थधीरियुक्तं मोहा-
र्थधीरिति पाठान्तरं तत्रापि मोहात्मिकामहन्त्वेन देहा-
दिरूपार्थधीरूपमित्येवार्थः हित्वा त्यक्त्वा भगवति तत्कीर्तना-
दिभिः शुद्धं मनो ध्यास्ये आधास्ये ॥ ३८ ॥

इतीर्थं जात उत्पन्नः सुष्ठु नितरां निर्वेदो यस्य तादृशः
साधुषु क्षणमात्रसङ्गेन मुक्तं सर्वानुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः
गङ्गाद्वारं हरिक्षेत्रम् उपेयायोपगतवान् ॥ ३९ ॥

सोऽजामिलः तस्मिन् देवसदने देवो भगवान् सीदति स सिद्धितो
भवत्यस्मिन् गङ्गाद्वारे उपविष्टः योगं भगवद्भक्तियोगमाश्रितः
आरभतेत्यर्थः प्रत्याहृतः विषयेभ्यः इन्द्रियग्रामः अन्तर्बाह्येन्द्रि-
यसङ्को येन तादृशः प्रथममात्मानं प्रत्यगात्मानं गुणैभ्यः गुण-
परिणामेभ्यः विविच्य पृथक्त्वेनानुसन्धाय तस्मिन्नात्मनि प्रत्य-
गात्मानि मनो युयुजे ॥ ४० ॥

तत आत्मनः जीवान्तर्यामिणः परमात्मनः समाधिना ध्यानेन
तस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्समवात्मनि
ज्ञानस्वरूपे भगवद्भक्तिं भगवच्छब्दाच्चे तेजसि युयुजे स्थिरी-
कृतचित्तः सन् यद्दि यदोपरता शब्दादिभ्यो निवृत्ता धीर्यस्य
तादृशस्तस्मिन् काले पुरोऽग्रे पुरुषान् पूर्वदृष्टान् भगवत्पार्षदान्
क्षीकृतः प्रागुपलब्धान् प्राप्तान् पुरुषानुपलब्धसिद्धाय द्विजः शिरसा
चवन्दे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मसाधया हरेरधीनया लोकमोहनशक्त्या यथा यथावत्
॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गङ्गाद्वारं नाम तीर्थविशेषम् ॥ ३९ ॥

प्रत्याहृतो वशीकृत इन्द्रियग्रामो येन स तथा तस्योपास्तिप्रकारं
वक्ति । युयोजेति । आत्मनि हरौ ॥ ४० ॥

गुणैभ्यः शरीरेन्द्रियादिभ्यः आत्मानं स्वस्वरूपं भगवद्भक्तिं
भगवत्स्वरूपे ब्रह्मणि व्याप्ते अनुभवात्मनि ज्ञानात्मनि ॥ ४१ ॥

यद्दि यस्मिन् काले उपारतधीः बाह्यविषयाधित्य हस-
वेव निरतबुद्धिरभूत्तस्मिन् काले पुरः स्वस्याग्रभूमौ प्रागुपलब्धान्
दृष्टान् ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं साधुसङ्गमपर्यन्तं नास्ति फलमुक्त्वा साधुसङ्गस्य च फल-
विशेषमाह । इतीति । जातः सुष्ठु भगवद्भक्त्युत्पादनपूर्वत्वेन निर्वेदो
यस्य सः ॥ ३९ ॥

हित्वा कलेवरं तीर्थं गङ्गायां दर्शनादनु ।

॥ सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥

साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिङ्करैः ।

हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र सति भास्ये मन इत्यादिना यद्विचारितं तत्र कृतैस्तत्-
कीर्तनादिभिः शुद्धेन तल्लब्धस्फुरणविशेषेण च मनसा पुनरिदं
विचारितम् । ईदृशस्यापि मनसो भगवत्पर्यन्ता गतिर्न स्यात् ।
“ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति न्यायेन परात् परा हि सविशेषावस्थितिः
तस्मान्निविशेषतत्प्रकाशलक्षणब्रह्मानुभवार्थमेव प्रयतिष्ये ।
तदग्रिमवार्त्ता तु महाकपालुना श्रीभगवतैव निर्वाहयिष्यते तदेत-
द्विचार्य तेन यत्कृतं तद्दर्शयति । स तस्मिन्निति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥

यद्युपारतेत्यनेन ब्रह्मानुभवानन्तरमपि श्रीवैकुण्ठवैभवविर्भा-
स इति समर्थ्यते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथैव क्रीडामृग इवाभमो लोको भवति तथैवाहमुत्तमो विप्रोऽप्य-
नयः विक्रीडितः ॥ ३७ ॥

देहादौ मिथ्याभूता एवाभी मर्था इति धीर्यस्य तथाभूतश्च सन्
ममाहमिति मतिं हित्वा ॥ ३८ ॥

मुक्तसर्वानुबन्धनः त्यक्तस्त्रीपुत्राद्योसक्तिः ॥ ३९ ॥

योगं भक्तियोगमात्मनि हरो ॥ ४० ॥

गुणोऽप्यो विषयेऽप्यः विद्युज्य विद्युत्कीकृत्य आत्मसमाधिना
चित्तैकाग्र्येण भगवद्भास्वि भगवत्स्वरूपे ॥ ४१ ॥

तस्मिन् भगवद्भास्वि उपारतधीः निश्चलबुद्धिः पुरोऽग्र एव
पूर्वपरिचितान् ॥ ४२—४५ ॥

श्रीमच्छुक्ककेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ ममोद्धारार्थमुपायं कश्चिद्विप्सीत्याह । सोऽहमित्यादिना
अन्धे तमसि संसारे यथा न मज्जये ॥ ३५ ॥

तमिमम् अविद्याकामकर्मजम् अज्ञानहेतुकसकामकर्मजं बन्धं
देहादावहममाभिमानं विमुच्य ॥ ३६ ॥

आत्मनः परमेश्वरस्य मायया योषिन्मर्या आत्मानं
मोचये ॥ ३७ ॥

मिथ्या अर्थः अहं मनुष्योऽस्मि स्थूलोऽस्मि गृहादिकं ममैवेत्येवं
भूतः विषयो यस्याः सा धीर्यस्य सः देहादौ वेदे अहमिति
गृहादौ ममेति च सति मिथ्यार्थी धियं हित्वा भगवदंशभूतः
ज्ञानरूपः देहादिविलक्षणः सगवदीयमायामयवेदगेहादिष्यो
विरक्तः सन् भगवति तन्नामकीर्तनादिभिर्मनो भास्ये इत्य-
न्वयः ॥ ३८ ॥

तस्य कृत्यमाह । इतीत्यादिना । इत्येवं साधुषु क्षणसङ्गेन जातः
सुष्ठु निर्वेदो वेदगेहादौ वैराग्यं यस्य सः अतो मुक्तं सर्व-

[१२]

मनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन गङ्गाद्वारमुपेयाय ॥ ३९ ॥

तस्मिन् गङ्गाद्वारे देवसदने भगवदाख्ये प्रत्यावृतः इन्द्रिय-
प्राप्तो येन सः आत्मनि क्षेत्रज्ञे मनो युयोज ॥ ४० ॥

गुणोऽप्यः विषयेऽप्यः ततः क्षेत्रज्ञाच्च आत्मानं मनो विद्युज्य
भगवद्भास्वि भगवत्स्वरूपे ब्रह्मणि बृहति अनुभवमात्मनि पर-
ज्ञानस्वरूपे युयुजे ॥ ४१ ॥

यर्हि यदा तस्मिन् भगवत्स्वरूपे उपारता धीर्यस्य सः तदा
पुरः अग्रे पुरुषान् अद्राक्षीत् तदनन्तरं प्रागुपलब्धानुपलब्ध
प्रत्यभिज्ञाय शिरसा ववन्दे ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

सो अब मैं मन इन्द्रिय प्राण को रोककर ऐसा यत्न
करूंगा कि जिससे यह मेरा आत्मा नरक में न गिरने
पावे ॥ ३५ ॥

अज्ञान काम कर्म से होने वाले इस बंध को मैं छोड़ूंगा
सर्व भूतों का सुख शांत होकर मित्र करुणा वाला होकर
आत्मज्ञानी होऊंगा ॥ ३६ ॥

स्त्री रूपी परमेश्वर की माया जो है जिसने मैं अधम
को क्रीडा मृगसा बनाकर मेरा आत्मा को भ्रम लिया है
सो मैं अब छुटावूंगा ॥ ३७ ॥

मैं इसका मालिक हूँ यह मेरी वस्तु है इस प्रकार से
देहादि को मैं भूटी यथार्थ बुद्धि को छोड़कर भगवान् के
दर्शनादि को मैं शुद्ध करे मन को भगवान् में लगाऊंगा ॥ ३८ ॥

क्षणमात्र भागवतों के संग होने से इस प्रकार सुंदर वैरा-
ग्यको प्राप्त होने से सब बंधनों से छूटकर हरिद्वारक्षेत्र को अजा-
मिल चला गया ॥ ३९ ॥

शुक्लदेवजी बोले बहू अज्ञामिन्न उस देव स्थान में स्थित
होकर योगका आश्रय करके सब इंद्रियों को एकाग्र करके
मन को परमात्मा में लगाता गया ॥ ४० ॥

तदनन्तर आत्मसमाधि द्वारा सब गुणों में से मम को
रोककर अनुभव स्वरूप परब्रह्म भगवत्स्वरूप में उसने
संयुक्त किया ॥ ४१ ॥

उसी स्थान पर सब तरफ से उसकी चित्तवृत्ति जब रुक गई
तब जिन विष्णु पुरुषों को पहिले देखा था उनकी ही उसने फिर
देखा तब उनकी प्राप्त होकर उसने मस्तक से प्रणाम किया ॥ ४२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उपसंहरति । एवमिति द्वाभ्याम् । विप्लाविताः सर्वे धर्मा
येन हतं व्रतं स्मृदारनिग्रमादि यस्य ॥ ४५ ॥

एवं स विष्ठावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गह्वीकर्मणा ॥

निपात्यमानो निरये हतव्रतः संद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४५ ॥

नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षता तीर्थपदानुकीर्तनात् ॥

न यत् पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥ ४६ ॥

य एवं परमं गुह्यमितिहासमधापहम् ।

शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ॥ ४७ ॥

न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिङ्करैः ।

यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४८ ॥

प्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् ।

अजामिलोऽप्यगाहाम किं पुनः श्रद्धया गृणन् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्या

षष्ठस्कन्धेऽजामिलोपाख्यानोऽध्यायः ॥ २ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका

कर्मनिबन्धस्य पापमूलस्य कृन्तनं केदकमतः परं नास्ति कस्मात्परं तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् तत्र हेतुः यद्यतोऽनुकीर्तनात् ततोऽनुकीर्तनादन्यथा प्रायश्चित्तान्तरे रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनमेव तिष्ठति यत्तन्मनः कर्मसु पुनर्न सज्जते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

न चेच्छता भवति ॥ ४८ ॥

प्रियमाणोऽप्यगाहाम अजामिलोऽपि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दर्शनादनु दर्शनादनन्तरं गङ्गायास्तीर्थे कलिवरं त्यक्त्वा गङ्गायामिति पाठे तीर्थे गङ्गाद्वारे क्षेत्रे गङ्गायां त्यक्त्वेत्यर्थः सद्यः भगवत्पार्श्ववर्तिनां पार्श्वदानां स्वरूपं तत्समानं रूपं जगृहे गृहीतवान् ॥ ४३ ॥

स विप्रोऽजामिलः महापुरुषकिङ्करैः साकं हैमं विमानमारुह्य विहाय सा आकाशमार्गेणाचिरादिनेत्यर्थः ययौ गतः केत्यत आह । यत्र धियः लक्ष्म्याः पतिरास्ते वैकुण्ठे इत्यर्थः भगवत्पार्श्ववर्तिस्य रूपप्रदृशां धर्मक्रमेण वैकुण्ठगमनानन्तरं वेदितव्यं तत्र गतस्य तत्सायुज्यत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

उक्तमितिहासमुपसंहरन् भगवन्नामकीर्तनात्तद्विषयमत्यापा-

दकमुपायान्तरमुक्तं नास्तीत्याह । एवमिति दास्याः । एवमित्यस्य द्विजः विष्ठावितः विनाशितः सर्वः स्ववर्णाभिर्भावितः धर्मो येन दास्याः पतिरतः एव पतितः स्वधर्माच्छ्रुतः गह्वीतिन्दितं कर्म यस्य व्रतं व्रतं अयं तु श्रुतसम्पन्नः श्रीलक्ष्मणगुणालय इत्यादिनोक्तं यस्य अत एव नरके निपात्यमानः यमभूदेरिति शेषः तथाभूतोऽपि भगवन्नाम गृह्णन्नुच्चरन् सद्यः विमुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

मुमुक्षतां संसारबन्धनान्मोक्षमुच्छतां तन्मूलकर्मरूपबन्धस्य निकृन्तनं कृत्यते क्षिद्यतेऽनेनेति कृन्तनमतस्तीर्थपदस्य भगवतोऽनुकीर्तनात्परमन्यथास्ति यद्यस्मादनुकीर्तनाद्रजस्तमोभ्यां कलिलं कश्मलं मनः कर्मसु संसृतिहेतुषु पुनर्न सज्जते न सकं भवत्यन्यथोपायान्तरेण न च न सज्जते इति न किन्तु संसृतिहेतुषु कर्मसु सज्जत एवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथेतिहासश्रवणादिफलमाह । य इति । परममतीव गुह्यं गोप्यमधापहं पापहरमिमितिहासं यः पुमान् श्रद्धया युक्तः शृणुयाद्यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत्कथयेत् ॥ ४७ ॥

स पुगाश्रयकं न याति नैव प्राप्नोत्येव यमकिङ्करैरीक्षितोऽपि न भवति यद्यप्यमङ्गलः पापवानपि मर्त्यः श्रवणादिकं कुर्वन्विष्णुलोके श्रीवैकुण्ठे महीयते पूज्यते भगवद्विषयकमस्त्युत्पत्तिद्वारा भगवत्लोकं प्राप्य तत्रलैर्बहुमन्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं श्रवणकीर्तनादिभक्तियोगारम्भस्य कैमुत्यन्यायेन यमवश्यतापरिहारकत्वं वक्तुं कथितमितिहासमजामिलदृष्टान्तन्यायेन तद्वदनुपसंहरति । प्रियमाण इति । अजामिलो प्रियमाणः पुत्रोपचारेण अमुष्यया वृत्त्या प्रयुक्तमुपचारितमेव हरेर्नाम गृह्णन्

श्रीमद्भिराधवाचीयकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिकायां ।
श्रीमद्भिराधवाचीयकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिकायां ।
श्रीमद्भिराधवाचीयकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिकायां ।
श्रीमद्भिराधवाचीयकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिकायां ।

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्भिराधवाचीयकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिकायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्पाश्वर्वर्तिनां मुक्तानां स्वरूपं निर्दोषत्वादिलक्षणम्
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नामसङ्कीर्तने श्रद्धातिशयं जनयन्नुपसंहरति । एवमिति ।
दास्याः पतिरित्याक्रोशे षष्ठी अजामिलनाम मुक्त्वा दास्याः
पतिरित्याह पति लोक इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अन्यथा तीर्थपदानुकीर्तने विना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अमङ्गलो यद्यपि तथापि ॥ ४८ ॥

दासीसङ्गादवाप्तपापमुक्तिकरी अन्ते नारायणस्मृतिरिति
जालज्जामिलोऽपि मुक्तकर्मतयोपलब्धया नित्याभ्यासेन मरण-
समयेऽपि नामस्मरणार्थं पुत्रोपचारितं कृत्वा श्रद्धया पुत्राह्वानवा-
जेन कीर्तयन्मुक्तिमगात् नतु पुत्रस्नेहेन भगवति श्रद्धया “भक्ति-
योगो भवति तन्नामग्रहणादिभिः” इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्
पुत्रादिसाङ्केतिकं नाम उक्त्वा मुक्तकर्मत्वेन श्रीहरिनामकीर्तयन्
किमुत श्रद्धयेत्युच्यते अस्य फलाधिक्यं च दर्शयितुं पृथगे-
वाकिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सद्यो विमुक्तो जीवन्मुक्तो बभूव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नामापराधयुक्तापेक्षयाह । य एवमिति द्वाभ्याम् । अमङ्गलो
नामापराध्यापि ॥ ४५—४८ ॥

यतो त्रियमाणा इति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्यतोऽनुकीर्तनात् कर्मसु मन एव न सज्जते अन्यथा प्रायश्चि-
त्तान्तरैस्तु कलिलं मलिनमेव ॥ ४६—४८ ॥

प्रकरणमुपसंहरत्यापि पुनः सर्वथा प्रतीत्यर्थमेकेनैव वाक्येन
नाममाहात्म्यसिद्धान्तमाह । त्रियमाणा इति । त्रियमाणात्वादेव

अश्रद्धयापि गृह्यन् किं पुनः श्रद्धयेति त्रियमाणाऽपि किं पुनर्जीव-
न्निति पुत्रोपचारितमपि किं पुनः साक्षादेव अजामिलो महापात-
क्यपि किं पुनर्निष्पाप इत्यवधारणं चतुष्टयम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिनी । हर्षिण्या भक्तचेतसाम् ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सततम् ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ अमङ्गलो यद्यपि तथापि ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तस्य मुक्तिमाह । द्वित्वेति द्वाभ्याम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नामोच्चारणादिरूपया भगवद्भक्त्या पतितोऽपि मुक्तो भवतीति

प्रकरणार्थमुपसंहरति । एवमिति द्वाभ्याम् । विप्लाविताः सर्वे धर्मा

यस्य सः इतानि त्रितानि यस्य सः अतएव गह्वकर्मणा पतितः

निरये पात्यमानो भगवन्नाम गृह्यन् सद्यो विमुक्तः ॥ ४५ ॥

समुक्षतां मुक्तिमिच्छताम् अतः पूर्वत्र वर्णितप्रसावात् तीर्थ-

पदस्य श्रीकृष्णस्यानुकीर्तनात् परमम्यत् कर्मरूपनिवन्धस्य

कृन्तनं छेदकं नास्ति यत् यतः तीर्थपदानुकीर्तनात् मनः पुनः

कर्मसु न सज्जते ततः तीर्थपदानुकीर्तनात् अन्यथा प्रायश्चि-

त्तान्तरैः रजस्तमोभ्यां कलिलमेव तिष्ठति पुनः कर्मसु सज्जते

इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अस्येतिहासस्य श्रवणादिफलमाह । य इति द्वाभ्याम् ॥ ४७ ॥

यमकिङ्करीरचित एव न भवति नरकं न यातीति किमु

वक्तव्यम् । किन्तु अमङ्गलो यद्यपि पूर्व तथापि इतिहासश्रवणा-

दिना सुमङ्गलो भूत्वा विष्णुलोके महीयते आद्रियते ॥ ४८ ॥

एतदेवाह । त्रियमाणाः अस्वस्थमनस्कत्वेन श्रद्धाविहीनस्त-

त्रापि पुत्रोपचारितं हरेर्नाम गृह्यन् अजामिलोऽपि तज्जामागात्

इतिहासश्रवणादिना जातया श्रद्धया गृह्यन् हरेर्नामोच्चारयन्

विष्णुधाम यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका

उनके दर्शन मात्र ही से गङ्गाजी में उसने शरीर को त्याग
दिया फिर शीघ्र ही भगवान् के पार्षदों के रूपको धारण
किया ॥ ४३ ॥

तब वह ब्राह्मण दिव्य विमान पर बैठकर आकाश मार्ग
में होकर उन विष्णु पार्षदों के सहित जाकर जहां पर लक्ष्मि-
कान्त भगवावान् हैं तहां पहुँचा ॥ ४४ ॥

इस प्रकार सब धर्मों को नाश करने वाला वह दासी
का पति निन्दित कर्म से पतित होकर भी अत के नाश होने
से नरक में गिराया जाता था सो भगवान् के नाम श्रद्धा
मात्र से छूट गया ॥ ४५ ॥

भाषा टीका ।

मोक्ष चाहनेवाले को अनिरायण नाम कीर्तन से दूसरा उपाय कर्मबन्ध छुटाने वाला कोई नहीं है इस कीर्तन के करने से मन अन्यत्र नहीं लगता है और प्रायश्चित्तों के तो करने पर भी मन रजोगुण तमोगुण से लिप्त हो जाता है ॥४६॥

जो पुरुष इस पापहारी इतिहास को सुनै अथवा भ्रष्टा से सुनावे यत्नवान् होवै भक्तियुक्त होवै ॥ ४७ ॥

वह पुरुष कभी नरक में नहीं जावेगा न यमपुरुष उसको देखेंगे यद्यपि पापी मनुष्य होवै तो भी विष्णु लोक में प्रतिष्ठित होवेगा ॥ ४८ ॥

मरते समय मैं पुत्र के निमित्त से हरिनाम ग्रहण करने से ऐसा पापी अजामिल भी हरिनाम को चला गया तो जो मनुष्य भ्रष्टा से नाम लेंगे वे क्यों नहीं वैकुण्ठ को जायेंगे ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कंध दूसरे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

—○*○—

राजोवाच ।

निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तान् प्रति धर्मराजः ।

एवं हताज्ञो विहतान् मुरारेनैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥ १ ॥

यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः कुतश्चनर्षे ! श्रुतपूर्व आसीत् ।

एतन्मुने ! वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चिम् ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

भगवत्पुरुषै राजन् ! याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ।

पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमिनीपतिम् ॥ ३ ॥

यमदूता ऊचुः ।

कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ! ।

त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥

यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः ।

कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥

किं तु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् ।

शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ ६ ॥

अतस्त्वमेको भूतानांेश्वराणामधीश्वरः ।

शास्ता दण्डधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥

तस्य ते विहतो दण्डो न लोके वर्ततेऽधुना ।

चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलम्बिता ॥ ८ ॥

नीयमानं तवादशादस्माभिर्यातनागृहान् ।

व्यमोचयन् पातकिनं ह्रित्वा पाशान् प्रसह्य ते ॥ ९ ॥

तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् ।

नारायणोऽयमिहिते माभैरित्याययुर्द्रुतम् ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तृतीये तु यमेनापि वैष्णवोत्कर्षणैः ।

स्वान्वयित्वा स्रूतास्ते वैष्णवे किङ्करीकृताः ॥ १ ॥

विष्णुदूतैर्निर्णीतं शास्त्रार्थं यममुखेन द्रढयितुं तृतीयाध्या-

यारम्भः । तत्र यदुक्तं यमराज्ञे यथा सर्वमाचक्षुरिति ततः किं तत्र वृत्तमिति पृच्छति । निशम्येति । मुरारेनैदेशिकैः किङ्करी-

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

रेवं विहतान् अत एव हता आज्ञा यस्य । यस्य वशवत्यं जनः सोऽपि तान् प्रति किमाह ॥ १ ॥

अत्याश्चर्यमेतदित्याह । यमस्येति । हे ऋषे ! यमस्य दण्डमङ्कः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वो नासीत् एतदेतस्मिन्नर्थे । यद्वा न श्रुतपूर्वः एतद्यमदूतनिराकरणं चासीत् अतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयो वर्तते तं त्वत्तोऽन्यो न छिनत्तीति मे निश्चितमतः कथयेति शेषः ॥ २ ॥

भगवतः पुरुषैः प्रतिहतः उद्यमो येषां ते यास्याः पुरुषाः ॥ ३ ॥ कति सन्तीत्याद्येपोक्तिः त्रैविध्यं त्रिविधं स्वार्थं स्यञ् । यद्वा त्रैविध्यं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः तथा कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवः कति सन्तीति ॥ ४ ॥

सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । मृत्युदुःखममृतं सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे अपि कस्य स्यातां न कस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबन्धात् एकमत्ये तु कस्य वा न स्याताम् एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यः एकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्ते कस्य वा ते उभे अपि न स्यातामित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्त्राः भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्त्रबहुत्वे शास्त्रत्वं स्यात् घटेत किन्तु तदा यत्सर्वशास्त्रं मुख्यं शास्त्रत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् यथा चक्रवर्तिन एव मुख्यं शास्त्रत्वं मण्डलवर्तिनामुपचारमात्रं विरुद्धत्वाभावात् ॥ ६ ॥

यस्मादेवं शास्त्रबहुत्वं न घटतेऽतस्त्वमेक एव शास्त्रा शुभाशुभे विविनक्तीति तथा ॥ ७ ॥

विप्रलम्बिता वञ्चिता लङ्घितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदेवाहुः । नीयमानमिति ॥ ९ ॥

ते त्वत्तः यदि तोऽस्माकं क्षमं हि तं मन्यसे अन्वयात् ज्ञानस्तदवज्ञाने तवाप्यनर्थः स्यात् अतर्क्यो हि तेषां प्रभावो यतो नारायणोति केवलमभिहिते मामयदुर्विति वदन्तः शीघ्रमागताः ॥ १० ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति द्वांसमुखेनाकर्णितभगवन्नाममाहात्म्यः राजा "पति यः पृच्छत इति धर्मोऽस्मिन् यदि संशयः । स वेव परमं सुखं धर्मस्य भगवान् यम" इति भगवत्पार्षदैरासुतमत्वेनाभिहितयममुखेन नाममाहात्म्यं प्रथयितुं पृच्छति द्वाभ्याम् । विशस्मिति । एवमित्यं देवो धर्मराजः स्वभाटैर्वर्णितं निशम्याकर्ण्य मुरारेर्भगवतो नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः किङ्करीर्विहतान् निराकृतान् तान् किङ्करीन् प्रति स्वयं विहता निराकृता आज्ञा यस्य तादृशः किमुक्तवान् धर्मराजं विशिनष्टि । यस्य धर्मराजस्य वशेऽयं जनः यद्वाशवर्ती अयं सांसारिकजनः स किमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥

हे ऋषे ! देवस्य यमस्य एतादृशो दण्डस्य भाङ्गः कुतश्चिन्नासीदिति न श्रुतपूर्वः न श्रुत इत्यर्थः एतामिदं सर्वं

स्यापि संशयो वर्तते इति शेषः हे मुने ! तमिमं लोकस्य माहशस्य सदेहं त्वदन्यः न हि वृश्चति न छिनत्ति इति मे मया सुनिश्चितम् ॥ २ ॥

उत्तरमाह मुनिः । भगवत्पुरुषैरिति । हे राजन् ! भगवत्किङ्करीः प्रतिहतः उद्यमो येषां ते याम्या यमभटाः पतिमधिपतिं संयमिन्याः पुर्याः पतिं यमं प्रति विज्ञापयामासुः ॥ ३ ॥

विज्ञप्तिप्रकारमेवाह । कतीत्यादिना आययुर्देतमित्यन्तेन । हे प्रभो ! यम इह लोके त्रैविध्यं त्रिविधमेव त्रैविध्यं स्वार्थं स्यञ् पुरयपापतदुभयमिभरूपेण त्रिविधं कर्म कुर्वतो जीवलोकस्य शास्त्रारः फलस्य सुखादिरूपस्य अभिव्यक्तिः प्रादुर्भावः तस्यां हेतवः कति सन्तीत्याद्येपोक्तिः ॥ ४ ॥

सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । बहवः यदि दण्डधारिणः शास्त्रारः दण्डरूपशासनकारिणः दण्डपूर्वकाशिक्षाकारिणो वा बहवः स्युस्ताहि मृत्युदुःखममृतं सुखं च कस्य वा न स्यातां कस्याप्युभं स्यातामित्यर्थः अयं भावः अन्योन्यविरोधिशस्त्रबहुत्वे सति शास्त्रन्तरार्धानस्य सुखदुःखादेः शास्त्रन्तरेण निवारणसम्भावनाया कस्याप्युभे न स्यातां किन्तु मयपरिहारेणोदासीनो लोकः स्यादिति ॥ ५ ॥

परस्परविरोधिशस्त्रबहुत्वे यद्यप्युभे स्यातां तथापि शास्त्रत्वमुभयं स्यादित्याहुः । कित्विति । धर्मिणां कर्मिणां यत्शास्त्रमिरापाद्यमानं सुखादि स्यादेव किन्तु शास्त्रत्वमुपचारः तेषां शास्त्रत्वममुख्यं हि स्यात् यथा मण्डलवर्तिनामल्पजनपदाधिपतीनां शास्त्रत्वं यथा न मुख्यं निरङ्कुशत्वाभावात् ॥ ६ ॥

तस्य त्वच्छासनं तु निरङ्कुशं दृष्टमतः शास्त्रबहुत्वं न घटेतेत्यभिहितं त्वमेक एव शास्त्रा त्वच्छासनं चेदानीं निहतमित्याहुः । शास्त्रेति । दण्डधरः पापिनां गुणां दण्डं धारयति कारयतीति तथा शास्त्रा हिताहितयोर्विविच्य आपयिता शुभाशुभं पुरयापुरये विविनक्ति विभजतीति शुभाशुभविवेचकः । नन्वादित्वात्कर्तरि ल्युः ॥ ७ ॥

तस्यैवमभूतस्य ते तव दण्डः शासनं लोके काप्येतत्पर्यन्ते विहतो न वर्तते किन्त्वविहत एवाधुना त्वद्वृत्तरूपैश्चतुर्भिः सिद्धैस्ते शवाज्ञा विप्रलम्बिता वितथीकृता ॥ ८ ॥

कथं विप्रलम्बितेत्यत्राहुः । नीयमानमिति । तवादेशादस्माभिर्यातानां नृकं प्रति नीयमानं पातकिन्ते ते सिद्धा उद्यमोचयन् किं कृत्वा प्रसह्य बलात्ते प्राशान् छित्वातः तान् सिद्धान्केदिह तद्वलतदधिप्रतिनामादिप्रभावादिकं सर्वं वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः नोऽस्माकं क्षमं हि तं यदि मन्यसे तर्हि कथं प्रति शेषः । तान्निविशन्ति । नारायणेत्येतस्मिन्नुद्देशमिहिते उच्यते इति सति द्रुतमाश्राययुराजमुः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मक्तिपूर्वकनामसङ्कीर्तने मुक्तिसाधनमित्येतस्मिन्प्रख्यायेऽभिधीयते तत्र राजा पृच्छति । निशम्येति । हता आज्ञा यस्य स हताज्ञः । मुरारेर्नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः किङ्करीरेत्यर्थः विहतान् प्रतिहतान् स्वामिनिदेशकरणाशक्त्या पीडितानित्यर्थः अयं जनो यस्य यमस्य वशे वर्तते ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

दण्डभङ्गः आह्वयः वृश्चति क्षिणति ॥ २ ॥

“वाचं यमे प्रेतपतौ यमने च यमः स्मृतः” इत्य-
मिथ्यानात् संशयनिराकरणाय संयमनीपुतिमिति ॥ ३ ॥

फलाभिव्यक्तिहेतवः फलदातारः कति सन्तीत्यस्यायमर्थः ।
किमेकः शास्ताऽथवा बहवः । तत्रापीयन्त इति नियमोऽस्ति किं वा
नेति ॥ ४ ॥

द्वितीयं प्रत्याहुरित्याह । यदि स्थिरिति । इयन्त इति सङ्ख्याता
बहवः मृत्युमृतयोः दानसमार्थः उत न न द्वितीय इत्याहुरि-
त्याह । कस्येति । मृत्युलक्षणो बन्धः अमृतलक्षणो मोक्षश्च कस्य
स्यातामिति वक्तव्यं न कस्यापि स्यातां दातृत्वं सामर्थ्याभा-
वात् प्रथमं परिहरन्तीत्याह । न वेति ॥ तौ कस्य न स्यातां सर्वेषा-
मपि स्यातां सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

नचैतद्युक्तमसम्भवात् मिथो विरोधापातादित्याहुरित्याह । किं-
त्विति । मण्डलवर्तिनाः मण्डलेश्वराणाम् ॥ ६ ॥

यत एवं बहुत्वे दोषः अतः एकः शास्ता सन्नैकस्त्वमेवेति
प्रथमपक्षोऽभिमत इत्याहुरित्याह । अत इति । शुभाशुभविवेचनः
शुभाशुभविवेककर्ता ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लोकसंशयमिति ॥ स्वस्य तु न संशय इति भावः ॥ १-१ ॥

अथ तेषां ज्ञानाय किञ्चिद्विद्वद्विद्वत्तया तत्राहुः । नारायण
इति ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसोपार्थदर्शिनी ।

तृतीये तु यमं ग्राह्यं तास्ते स्वावमाननम् ।

स च तात् शिक्षयासास भक्तैरेश्वर्यमद्भुतम् ॥

कृष्णभक्तैः स्वभक्तैश्च यमो यद्यपि धिक् कृतः ।

न युकोप प्रत्युत स्वाशिक्षणादनुत्तमान् ॥ ०

विष्णुदूतैर्निर्णीतं आचार्यं यममुज्जेनापि ददयितुं तृतीयाध्याय-
मारभते । तत्र यदुक्तं यमराजे यथासर्वसाच्चक्षुरिति तत्र ततः
किं वृत्तमिति पृच्छति । निगम्येति । नैदेशिकैरेराज्ञाकारिभिरैव
विद्वदान् तान् स्वयञ्च दत्ताहः ॥ १ ॥

कुतश्चन हे ऋषे ! कस्मादपि न श्रुतपूर्वः एतत् एतम् ॥ २ ॥ ३ ॥

सर्वलोकपराभवप्रदा वयमप्येवं पराभवं सहामहे तदथ तेषां
चतुर्णां चतुर्भुजानां शास्त्रि कारयित्वा तमेवाजामितं नरकमेवा-
नेष्यामः यद्यानेतुं न शक्नुमस्तर्ह्यस्य स्वाद्योतस्य इत्यमेवातः परं
न कुर्म इत्यन्तःकोपगद्गदाचरं साक्षेपमाहुः । कतीति । त्रैविध्यं
त्रिविधम् ॥ ४ ॥

सन्तु बहवस्तत्र को वाध इत्यत आहुः । यदीति । कर्मफलं हि
त्रिविधं मृत्युर्नरकममृतं स्वर्गः तयोर्द्वयोरेव स्वत्वमारोपयितुमिच्छतां
तेषां मध्ये कस्य ते द्वे स्यातामपि तु विरोधे सति न कस्यापी-
त्यर्थः । देवादिकमत्येन तेषामविरोधे सति कस्य वा न स्यातामपि
तु ते द्वे अपि सर्वस्य स्यातां नत्वेवं विनिगमनाभावादिति पुन-
र्विरोध एव भवेदिति भावः ॥ ५ ॥

ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थयेन बहवः शास्तारो भवन्तु तथा

सति त्रायं दोषः स्यात्तत्राहुः । किन्त्विति । सर्वशास्त्रेयं शास्त्रत्वं
मुख्यमकदेशे तूपचार एव । यथा चक्रवर्तिनः एव मुख्यं शास्त्रत्वं
मण्डलवर्तिनां कर्मिणां त्वोपचारिकं निरङ्कुशत्वाभावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

विप्रलम्भिता वञ्चिता खण्डितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

केन प्रकारेणेत्यत आहुः । नीयमानमिति । तेन तानत्रानीय यदि
तदप्रशङ्गदण्डं दातुं त्वं पारायिष्यसि तदैव त्वं शास्ता अस्माक-
मपि दुःखाग्निनिर्वाताति भावः ॥ ९ ॥

ननु ते स्वप्रभुस्थानं गताः सम्प्रति के तानत्रानयन्तु यतो दण्ड-
यामीति चेत्तत्राहुः । तांस्ते त्वत्तो महासर्वज्ञत्वात् वेदितुमिच्छामः
कस्य ते दत्ताः क वसन्तीति आनेष्यामस्तु बलाद्वयमेवेति भावः ।
यदि नः क्षमं हितं मन्यसे अन्यथा पराभवासहिष्णुतया वयं मरि-
ष्यामः एवेति भावः । तान् ज्ञातुं तेषां चेष्टितं किमपि ब्रूयेति चेदहो
हन्ताहृतं तेषां भाष्यमित्याहुः । नारायणोतीति । माभैर्माभैरीरिति
पापिनमप्युचुरहो अन्याय इति भावः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिपाषाणवाक्यैर्भगवद्भक्तैः सर्वपापनिवर्तकत्वं सर्वपुरुषार्थ-
दावं चोक्त्वाथ श्रीशुकः यममतेन स्वमतेन च श्रीभगवद्भक्तैः
सर्वपापनिष्कृतित्वं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वं चाह तृतीयेनाध्यायेन ।
यमराजे तथासर्वसाच्चक्षुरित्युक्तं तदनन्तरं यमराजः किमुक्त-
वानिति पृच्छति । यस्य वशे अयं सर्वोऽपि जनः स एवमुक्तः
प्रकारेण मुरारेन्देशिकैः दत्ता आज्ञा यस्य सः स्वभटोपवर्णितं
श्रुत्वा मुरारेन्देशिकैर्विद्वदान् स्वभटान् प्रति किं प्रत्याह प्रत्यु-
त्तरमाह ॥ १ ॥

हे ऋषे ! यमस्य दण्डभङ्गः कुतश्चन कस्मादपि श्रुतपूर्वो
नासीत् एतदेवं मे मम सर्वस्य लोकस्य च संशय
त्वदन्यो न हि वृश्चति क्षिणति अतः कथयेति शेषः ॥ २ ॥

प्रतिहतः उद्यमो येषां ते ॥ ३ ॥

त्रैविध्यं त्रिविधं स्वार्थं ध्यज्य विहितं निषिद्धं मिश्रं कर्म
कुर्वतः जीवलोकस्य फलानां सुखाकीर्णामभिव्यक्तेर्निष्पत्तहेतवः
शास्तारः शिक्षकाश्च कति सन्ति ॥ ४ ॥

एवं श्रुमिताः कति शास्तारः सन्तीत्याक्षिप्य किञ्चिद्वि-
ष्यमवलम्ब्य बहूनां शास्त्रसम्भवकथनपूर्वकमेकस्यैव यमराजस्य
शास्त्रत्वं स्वयमेवाहुः । यदीति त्रिभिः । यदि बहवः शास्तारः
लोके स्युः तर्हि मृत्युर्मरणममृतं जन्मचेत्युभे कस्य शास्त्र-
राज्ञ्या वा स्यातां कस्य वा नैव स्यातामित्यन्वयः लोके
यदा बहूनां शास्त्राणां पृथक् पृथक् बुद्धयः बहूनि च प्राणि-
कर्माणि तत्र कस्य चिच्छास्तुः किञ्चित्कर्मविशेषमवलम्ब्य
प्राण्यजन्ममरणे कस्मिंश्चिद्देशे काले संमते अन्यस्यान्यत्कर्म-
विशेषमवलम्ब्यान्यस्मिन् देशे काले संमते तत्र कस्याज्ञया ते
स्यातां कस्य नेत्यर्थः अतो बहवः शास्तारो न सम्भवत्येक
एव सम्भवतीति भावः ॥ ५ ॥

किंतु इह कर्मलोके बहूनां कर्मिणां शास्त्रबहुत्वे शास्त्र-
त्वमुपचार औपचारिकं स्यात् मुख्यं तु शास्त्रत्वमेकस्यैव
सम्भवति यथा मण्डलवर्तिनामौपचारिकं सावर्भौमस्य मुख्यं
शास्त्रत्वं सुमसिद्धम् ॥ ६ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः ।

प्रीतः स्वदूतान् प्रत्याह स्मरन् पादाम्बुजं हरेः ॥ ११ ॥

॥ यम उवाच ॥

परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वम् ।

यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः ॥ १२ ॥

यो नामभिर्वाचि जनान्निजायां बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः ।

यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबन्धवद्वाश्चकिता वहन्ति ॥ १३ ॥

अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिश्चः ।

आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४ ॥

अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।

यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतो हेतोः सेश्वराणाम् ईश्वरैर्नानानियन्तुभिः सहितानां
स्वमेक एव शास्ता नियन्ता ॥ ७ ॥

अधुना ते आज्ञा विप्रलम्बिता लङ्घिता ॥ ८ ॥

ते प्रसह्य बलात् पाशान् छित्त्वा पातकिनं व्यमोचयन्
विमोचितवन्तः ॥ ९ ॥

यदि नो क्षमं योग्यं तद्वेदनं मन्यसे तर्हि ते स्वत्तो वेदि-
तुमिच्छामः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा बोले जिस यमराज के वशमे यह सब जनमात्र है
नारायण के दूतों ने जब उनके दूतों को हटा दिया तब यम-
राजकी आज्ञा भंग होगई फिर अपने दूतों के वचनों को सुन
कर यमराज ने उन दूतों से क्या कहा सो आप मेरे से
कहिये ॥ १ ॥

हे महर्षिजी ! यमदेव के दंड का भंग होना कभी कहीं
किसी से नहीं सुना था हे मुने ! लोक के इस संशय को आप
के बिना दूसरा कोई कर नहीं कर सकता है यह बात मेरे को
निश्चित है सो आप कहिये ॥ २ ॥

श्री शुकदेव जी बोले हे राजन् ! भगवान् के पापियों ने जब
यमराज के दूतों का उधम नष्ट कर दिया तब अपने मालिक
संयमिनी पुरी के पति को यमदूतों ने उस बात का निवेदन
किया ॥ ३ ॥

यमदूत बोले हे प्रभो ! जीव लोक के शासन करनेवाले
कितने पुरुष हैं जो कि तीन गुणों के किये कर्मों के फल के
भ्रष्ट करने वाले हैं ॥ ४ ॥

यदि लोक में बहुत से दंडधारी शासन कर्ता होंगे तब

तो किस पुरुष को सुखदुःख नरक स्वर्ग होगा किस को न
होगा ॥ ५ ॥

और भी बहुत दंड देने वाले होंगे तो कर्म करने
वाले मनुष्यों का शासन करने में किसी दंडधारी को छोटा
मानना होगा जैसे कि चक्रवर्ति के नीचे छोटे राजा होते हैं ॥ ६ ॥

इस से सब देवादिकों के भी ईश्वर आप एकही हो शासन
करने वाले मनुष्यों के शुभाशुभ विवेचन करने वाले हो ॥ ७ ॥

तिन आपका दंड इस वखत नष्ट होगया लोक में नहीं है
क्यों कि चार अद्भुत सिद्धों ने तुझारी आज्ञा को आज लङ्घन
कर दिया है ॥ ८ ॥

आपकी आज्ञा से हम जब एक पुरुष को दंडस्थान को ले
आने लगे तब उन चारों ने आकर हमारे पाशों को काट कर उस
पापी को भी छोटा किया ॥ ९ ॥

यदि आप हमसे कहने का उचित समझें तो उनको आपसे
जानना चाहते हैं जो कि चार पुरुष नारायण कहतेमात्र शीघ्रही
आगये थे ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

प्रजाः संयमयतीति तथा ॥ ११ ॥

मत्तोऽन्यो जगतस्तस्थुषश्च परोऽधीश्वरोऽस्ति । अहं तु जङ्गमा-
नामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किङ्करः सर्वेश्वरः स
तु सर्वेश्वरः कोऽसौ सत्र यस्मिन्विश्वमोतं प्रोतं चोर्ध्वतिर्यक्तुषु
पटवत् यस्य त्वंशेषो विष्णुब्रह्मरुद्रेऽयोऽस्य स्थितादयो भवन्ति
यस्य च वशे लोको वर्त्तन्ते नासि नासिकायां प्रोतबलीवर्द्धवत् ॥ १२ ॥

एतत्प्रवक्ष्यति । ब्रह्मणादनामभिर्वाचि निजायां तन्त्यां
दामन्यां जनाम् यो बध्नाति दामभिर्गा बलीवर्दानिव त इमे जीवाः

यु वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभूतो विचक्षते ।

आत्मात्मन्तर्हृदि सन्तमात्मनां चक्षुष्यैवाकृतयस्ततः प्रस्म ॥ १६ ॥

तस्यात्मन्तस्य हरिर्धीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ।

प्रापेण दूता इह वै मनोहराभरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७ ॥

भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिङ्गानि महाद्रुतानि ।

रक्षन्ति तद्रक्षिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानय सवतश्च ॥ १८ ॥

धर्म तु साक्षाद्भवत्प्रणीतं न वै विदुर्भूयै मापि देवाः ।

न सिद्धमुख्या अमरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचरणद्वयः ॥ १९ ॥

स्वयम्भूतारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः ।

प्रह्लादो जर्नको भीष्मो बालिव्यासकिर्वधम् ॥ २० ॥

श्रीचरखामिकृतमाचार्यदीपिका ।

नामकर्मविनिवृत्तवैदवन्धसाधनेवेदा यस्मै बलिं वहन्ति यद-
धीनाः कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्य च लोका दुर्विभाव्येत्याह । महामतिं द्वाङ्ग्याम् ॥ १४ ॥

न स्पृष्ट रजस्तमश्च येः शीतमभिमतं चोष्ट वा न विदुः
स्पृष्टमाया मायाया स्पृष्टाः ततस्तज्ज्ञास्ये न विदुरिति किं पुनर्व-
क्तव्यम् ॥ १५ ॥

तन्मायया विमोहितत्वात् जानन्तीत्युक्तमविषयत्वाच्च तस्ये-
त्याह । यमिति । गोभिरिन्द्रियैर्हृदा चित्तं न विचक्षते न पश्यन्ति ।
"यथा चानज्युदितं ये मनो न मनुत" इत्यादिश्रुतः आत्मना जीवाना-
मात्मानं दृष्टारम्भ आकृतयो रूपाणि चक्षुष्यया कर्मभूतं न जानन्ति
ततः परमाकृतीनां प्रकाशकं न हि प्रमाता प्रमाणस्य विषय
इति भावः एवम्भूतः परमेश्वरोऽस्त्येति पूर्वोक्तसम्बन्धः ॥ १६ ॥

मवत्वेव भूतोऽन्यः परमेश्वरो ये पुनरस्माभिर्मस्य पापिन
रक्षितवन्तस्ते के तानाह । तस्येति द्वाङ्ग्याम् । तस्यैव रूप
गुणाः प्रमादादयः स्वमात्रो मत्तवत्सत्यादिवन्तः ॥ १७ ॥

विष्णुभूतानि भूतानि दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि
रूपाणि येषां तानि तद्रक्षिमतो विष्णुमकदि परेभ्यः शत्रु-
भ्योः मत्तः सर्वतोऽन्यादिभ्यश्च रक्षन्ति ॥ १८ ॥

ननु विष्णुमकाद्येकयमधमपक्षपातं कृतवन्तस्तत्राह । धर्म-
सिति । ऋषयो भृगवादयः ॥ १९ ॥

ननु केऽपि चेन्न जानन्ति तस्य सर्वं किं प्रमाणं तत्राह ।
स्वयम्भूरिति । कुमारः सनत्कुमारः वयमस्यात्मानमेव बहुमन्य-
मानो निर्दिशति ॥ २० ॥

श्रीमद्विराट्पाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवमापृष्टो यमसात् सत्त्वद्वयमाह मुनिः । इतीत्यमापृष्टः मजानां
सेवमनः सेवमयति यासीति तथा । कर्तारि न्युः यमो देवः प्रीतिः
क्षेमदेनम हृष्टः हरेः पाकाम्बुजं स्मरन् सपुताम प्रत्याह ॥ ११ ॥

[१४]

उक्तिमेवाह । पर इत्यादिना पुरुषाय भुञ्ज इत्यन्तेन । मन्मत्तः पर
उत्कृष्टोऽन्योऽस्ति न केवलं मत्तः परः किन्तु जगतः जङ्गमात्तस्थुषः
स्वावराचराचरत्माकादाग्रस्तम्बपर्यन्ताजगतः उत्कृष्टोऽन्योऽस्तीत्यर्थः
अतो भवन्त इव तज्ज्ञासनकारित्वात्मास्माकं मुख्यं प्रशास्तृत्व-
मिति भावः काऽसौ यत्र यस्मिन्निदं विश्वं तन्तवः पर इवातं
प्रोतमायामतो विस्तरतश्च स्युतं संप्रतो व्याप्तमित्यर्थः यस्य
चांशतः अंशादेवास्य जगतः जन्मादयो भवन्ति नस्योतवन्ना-
सिकायामोतवत् प्रोतबलीवद्वयस्य वदोऽयं लोकः यद्वशवत्यर्थे
लोक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सर्वाभ्यधिकत्वसर्वव्यापकत्वसर्वज्ञत्वादिकारणत्व-
सर्वप्रशास्तृत्वधर्मयुक्ता भगवानन्योऽस्तीत्युक्तम् अयान्याश्च भग-
वता धर्मान् प्रपञ्चयति । य इति । यो भगवान्निजायां वाचि वेदा-
त्मिकायां तन्मां दामन्या नामभिवशाभ्रमनामभिर्जनं दामभिप्र-
न्यमद्रज्जुभिः स्थूलतन्मां गाः ब्रह्मवर्हानिव बध्नाति नामभिरि-
त्यनेन ब्राह्मणब्रह्मचायादिवशाभ्रमनामनिर्देशपूर्वकं वेदाका वणा-
भ्रमधर्माः विवक्षिताः तदाश्वराज्यरूपायां तदुल्लङ्घने दण्डना-
पादिकायां वाचि बध्नाति वागधनानि करातीति यावत् ।
यस्मै च त इमे नामकर्मभित्तियन्धः कृतः वन्धो येषां तादृशाः
प्रतिनियतनामकर्मणाः कृतिता विध्वंसतः बलिं पूजां वहन्ति
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अहं यमः प्रचेसा वरुणाः ईशानो रुद्रः अर्कः सूर्यः अक्ष-
रौलिब्रह्मा आदित्याः खदितेः पुत्रा विश्वविंसुप्रभृतयः उपदेवाः
विश्वसृजः वृक्षादयः असृष्टं रजस्तमश्च येः सत्त्वधर्मानां अपि
यस्येदितमभिप्रायं न विदुः ततः उक्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति
किं वक्तव्यम् । अवेदने हेतुः स्पृष्टं माया येस्ते मायामोहित-
त्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

असुभूतः प्राणीभूतः यं गोभिरिन्द्रियैर्मनसासुभिः प्राणा-
यामैर्हृदा चित्तं गिरा वा कौशलेन ये न विचक्षते न पश्यन्ति
न जानन्तीत्यर्थः । कथम्भूतमात्मनां जीवानामात्मानमन्तरात्मा-
नमन्तर्हृदि सन्तं न विचक्षते तत्र इष्टान्तः । चक्षुरिति । आकृतयः

श्रीमद्दीरावद्याव्यावृत्तभागतत्तच्छन्दश्चन्द्रिका ।

रूपाणि ततः परमाकृतिभ्यो विवक्षणांमाकृतीनां प्रकाशकं चक्षुर्निद्रियं न विचक्षते तद्वदिति ॥ १६ ॥

एवं सर्ववशित्वसर्वाराध्यत्वसर्वाविज्ञाताभिप्रायत्ववाङ्मनसा-
गोचरापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावत्वसर्वान्तरात्मत्वादयो धर्मा उक्ताः
एभिरन्यैश्च कल्याणगुणैश्चिदचिदात्मकजगतो विवक्षणास्य
स्वतन्त्रस्य मायाधिपतेरधीशितुः सर्वेश्वरस्य महात्मनो निरतिशय-
प्रभावस्य हरेर्मनोहराः दूताः भगवत इव गुणरूपस्वभावा येषां
तादृशा इह लोके चरन्ति ॥ १७ ॥

विष्णोर्भूतानि किङ्करात्मकानि भूतानि सुरैर्ब्रह्मादिभिः पूजि-
तानि दुर्दर्शान्युज्ज्वलानि लिङ्गानि स्वरूपाणि येषां तानि महा-
द्भूतानि दृष्टविसंजातीयानि भगवद्भक्तिमतो जनान् मत्तो मृत्यो-
श्चान्येष्वप्यसर्वेषु रक्षन्ति ॥ १८ ॥

तद्भक्तिमतो रक्षन्तु नामायं त्वजामिहो निरतिशयबुद्धि-
शून्यश्चेति कथमेनं रक्षितवन्तस्तत्राह ॥ धर्ममिति । साक्षाद्भगवता
प्रणीतमभिहितं धर्ममृषिप्रभृतयस्ते विदुर्भगवतधर्मप्रभाव ईदृश
इति भावः ॥ १९ ॥

यदि केऽपि न विदुस्तर्हिस्तद्धर्मः शाशविषाणवदस्तकल्पः
स्यात्तत्राह । स्वयम्भूरिति । स्वयम्भूम् "अस्मदाद्वेयाश्च" इति बहुवचन-
मेकत्वे वेदितव्यम् । स्वयम्भूर्ब्रह्मा शम्भुः रुद्रः कुमारः सन्तकुमारः
मनुः स्वायम्भुवः वैयासकिः शुक्रः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यमः स्वदूतान् प्रति वक्षीत्याह । इतीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं भवद्भिस्त्वमेक एव शास्तेति तदनालोच्य कथितं
मदन्यस्यात्युत्तमस्य सत्त्वादित्याह । पर इति । मदन्यो जगतो जङ्ग-
मस्य तद्विशेषः स्थावरस्य च शास्तास्ति स क इत्यत उक्तम् । पर इति
"परोऽरिपरमात्मनोः" इत्यभिधानात् स शास्ता परः परमात्मा
तस्य लक्षणायाह । श्रोतमिति । अथमर्थः पटवद्यथा कन्या पटः
सूत्रे तन्तो दीर्घतया श्रोतः तिरश्चीनतया प्रोतः तत्त्वाधार-
त्वेन स्थितः तथेवं विश्वं यत्र परमात्मनि श्रोतप्रोतधर्मेण तदा-
धारत्वेन स्थितं "यस्मिन्निदं स च विचैति सर्वं" यथा (१) कन्या
पटाः सूत्र श्रोताः प्रोताश्च संस्थिताः एवं विष्णाविदं विश्वमोतं
प्रोतं च संस्थितमित्यादिभूतिस्मृतिवत्तादेतल्लक्षणमन्याप्यतिव्या-
प्यादिवोषरहितं यद्यस्य धारको न स्यात्तर्हि पतिष्यति वेगा-
द्यसंस्काररहितधरवदित्यादितर्काच्च लक्षणान्तरं चाह । यद्व्यत
इति । यस्यांशतो वाङ्मदेवादिस्वरूपांशैर्मिमांशैर्ब्रह्मादिभिरस्य
जगतः स्थितिजन्मसंसारः भवन्तीति शेषः "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते" इत्यादिभूतेः ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।
इत्यादेव्यांशरूपेणापि धारकत्वं तस्यैवेति निश्चयाय चक्षुश्चक्षु-
पुनर्ग्रहणं जन्मनाशयेव लक्षणान्तरे इति जातपक्षपचि-

(१) कन्यानिर्माणाया किन्ताः पटाः यथा त्रिगुणीकृतसूत्रे श्रोताः
प्रोताश्च तथा ब्रह्माणि विश्वम् श्रोतप्रोतम् । तथा च सूत्रे पट-
शब्देन त्रिगुणीकृतसूत्रस्य विवक्षितत्वेनभेदाशङ्का नास्ति ॥

तत् पुनरस्याधीनं न स्यादिति नेत्याह । नसीति । नस्ति
नासिकायामोता गाव इति च ॥ १२ ॥

हरेः शास्त्रत्वं नाम दण्डधरस्य दण्डेनैव न किन्तु वेद-
लक्षणाया वाचेत्याह । य इति । य ईशः निजायां स्वस्मादभिव्य-
क्तायां वाचि वेदलक्षणायां नामभिर्ब्रह्मादिलक्षणेभ्यस्ताति "निज-
मात्मीयनित्यमोः" इत्यभिधानं बन्धनेन किं प्रयोजनमत्राह । यस्मा
इति । नामकर्मणात्मानत्यप्रकटनाय बहुवचनमन्यथा नामकर्म-
भ्यामित्यलं दृढं बन्धो निर्वन्धस्तेन बद्धाः ॥ १३ ॥

लोकतः सर्वज्ञानमस्माकं स्वविषयज्ञानजनकत्वमाहात्म्यं च
श्रीहरिलक्षणामित्याह । अहमित्यादिना ॥ १४ ॥

न स्पृष्टा रजस्तमोभ्यामस्पृष्टरजस्तमस्काः शुद्धसात्त्विका इत्यर्थः
ततो भृग्वादिभ्यो अन्ये मन्वादयः सत्त्वप्रधाना इत्यनेन सत्त्वं
प्रचुरमन्ये रजस्तमसी च किञ्चित् स्त इति ज्ञायते कुत इत्यत
उक्तं स्पृष्टेति इदितमिच्छाविषयमभिप्रायम् ॥ १५ ॥

तत्प्रसादमन्तरेणाहृष्टलक्ष्यवेधवन्धुरादीन्द्रियाविषयत्वेन तद्वि-
षयं ज्ञानं दुष्करमित्याह । यं वा इति । गोमिध्रुवादीन्द्रियैः असु-
भूतो जीवाः आत्मनां जीवानामात्मानमन्तर्यामिणं स्वरूपान्तरं
चाह मन्तर्हृदि सन्तं अथवात्मनामन्तर्हृदि सन्तम् आकृ-
तयो रूपाणि स्वप्रकाशं चक्षुर्निद्रियमनेन निकटव-
र्तिनां चक्षुरादीन्द्रियाभिमानिनां देवानामपि तद्विषयज्ञाना-
भाव उक्त इति ज्ञातव्यं स्वरूपत्वेन नाकृतयः पश्यन्तीति
चेत्तत्राह । तत इति । ततः आकृतिभ्यः परं विवक्षणां मिह
मित्यर्थः इदमपि हरिलक्षणां स पर इति पूर्वशान्वयः ॥ १६ ॥

तांस्तु वेदितुमिच्छाम इत्यस्योत्तरमाह । तस्येति । मायाधिपतेः
लक्ष्मीपतेः आत्मतन्त्रत्वलक्ष्मीपतित्वे पूर्वोक्तलक्षणासाधके इति
ज्ञातव्यं प्राप्तेति कथितार्थनिर्धारणाय तस्य हरेः रूपं इयाम-
वर्णं गुणाः विप्रप्रियत्वादयः स्वभावा नित्यनिर्दोषत्वे येषां ते
तथा ॥ १७ ॥

तेषां किं कृत्यमिहेति तत्राह । भूतानीति । विष्णोर्भूतानि पार्षदा
दुर्दर्शलिङ्गानि दर्शनायोग्यलक्षणाणि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्ति-
मतः ॥ १८ ॥

विष्णुदूताश्चेत्तर्हि पातकिनं किमित्युदममुच्यमिति तत्राह । धर्म-
त्विति । तुशब्दात्सूक्ष्मज्ञानं युष्माकं नास्तीत्याह ॥ १९ ॥

तर्हि के विदुरिति तत्राह । स्वयम्भूरिति ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भवेः

श्रोत इति । श्रीनारायणपुरुषत्वनिर्यायात् पूर्वं स्वयम्भूतस्य
ज्ञाने दुःखं जातमासीदिति ॥ ११-१५ ॥

यं वै इति । श्रीभगवद्रूप एव वागाद्यगोचरतया भुक्तिमिवैव्यत
इति व्यज्य तस्य स्वप्रकाशत्वं व्यञ्जितम् न विचक्षते न विषयी-
कुर्वन्ति ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायैर्दर्शिनी ।

स्मरन् श्रोत इति । नारायणनामध्वनमात्रादेवेति भावः ॥ ११ ॥
किमरे अपराधिनः । प्रलयय तत्त्वं शृणुयेत्याह । पर इति । यं मां
लोकशास्तरं जानीय तस्मान्मत्तोऽपि मनुष्यलक्षितेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्यदर्शिनी ।

परः श्रेष्ठोऽधीश्वरोऽस्ति । अहन्तु जङ्गमानामेव तत्रापि पापिनामेव तत्रापि तदकिङ्कुरः सन्नीश्वरः सन्तु सर्वेश्वरः । कोऽसौ यत्र यस्मिन् विश्वमोक्षं प्रोतञ्च । ऊर्ध्वतिर्यक्तन्तुषु पटवत् । यद्वेश्यो विष्णु-ब्रह्मरुद्रेभ्यः नस्योतवन्नसि प्रोतवलीवहवत् ॥ १२ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति । य इति । वाचि वेदलक्षणायां नामानि ब्राह्मणादीनि कर्माणि यजनादीनि तैरेव विवर्त्यैर्निबन्धकैर्व्याहः ॥ १३ ॥

न केवलं स मद्भिषेभ्यः पर एव किन्तु वयं विरिञ्चिपर्यन्ताः सर्वथा अपि स कदा किं कुर्यादित्यपि न विवर्त्ये इत्याह । अहमिति । ईदितं चिकीर्षितं यदुक्तं । “नद्यास्पकहिं विद्राजन् । पुमान् वेदविधि-त्सितम् । यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ते कवयोऽपि हि” इति ॥ १४ ॥

अस्पृष्टरजस्तमस्का अपि स्पृष्टा सत्त्वमयी माया येयतः सत्त्व-प्रधानाः ॥ १५ ॥

तत्त्वतीन्द्रियत्वात् सुतरामेव न जानीम इत्याह । यमिति । गोभि-र्ज्ञानेन्द्रियैः मनसाः सविकल्पतया असुभिः कर्मेन्द्रियैः हृदा चित्तेन निर्विकल्पतया च न विचक्षते न जानन्ति आत्मतां जीवता-मनेकेषाम् एकमेवात्मानमन्तर्यामिणमाकृतयो रूपाणि चक्षुर्यथा कर्मभूतं ततः प्रकाश्येभ्यः परं प्रकाशकम् ॥ १६ ॥

ननु भवत्वेन भूतः परमेश्वरस्तं न जिज्ञासामहे ये त्वस्माभि-र्मत्स्य पातकिनं ररक्षुस्ते के इत्यत आह । तस्येति । प्रायेण मनोहरा इति युष्माकन्तु न मनोहर इति भावः ॥ १७ ॥

सुरपूजितानीति । ते सुखास्तान् अपूजितवन्तो यूयमपराधिन एवेति भावः । तद्भक्तिमतो विष्णुभक्तान् मत्तश्चेति यूयं के वराका इति भावः ॥ १८ ॥

नन्वेवञ्चेहर्हि ते कथमधर्मपक्षपातिन इति चेन्नर्मतत्त्वं युष्म-द्विधा मूढाः कुतो ज्ञास्यन्ति महाविद्वांसो मुनयोऽपि न जानन्ती-त्याह । धर्ममिति ॥ १९ ॥

ननु केऽपि चेन्न जानन्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स्वयम्भूतिरिति । विजानीम इति । ननु निजकृतस्मृतिशास्त्रेष्वपि स्पष्टं कथयाम इत्यर्थः । तत्र हेतवः गुणं परमतत्त्वत्वात् सर्वत्रैव स्थाप्यं राजविद्याराजगुणाभ्यामे “सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे” इत्यत्र हेतोरेव इष्टत्वात् विभुसं गुणातीतं सगुणस्मृतिशास्त्रेषु चकुम-नर्हत्वात् दुर्बोधं कर्मभिर्यथावादिदोषकलितान्तःकरणैर्दुर्बो-धत्वात् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्तेवक्ष्यतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्येवं हरिस्मारकवाक्येन पृष्टः अत एव हरेः पादास्त्रुजं स्मरन् प्रीतः प्रसन्नः सन् संयमयतीति संयमनः स्वदूतान् प्रत्याह ॥ ११ ॥

अगतो जङ्गमतस्तस्थुः स्थावरात् परः श्रेष्ठः यतः सर्वो-पादानरूपो हेतुरित्याह । यत्रोर्ध्वतिर्यक्तन्तुषु पटवत् विश्वमोक्षं प्रोक्तं च तस्यांशेभ्य इन्द्रब्रह्मरुद्रेभ्यः अस्य स्थित्यादयः यस्य च वशे नसि नासिकायामोतपशुवत् सर्वोऽपि लोकः स सर्व-कारणकारणः सर्वेश्वरः मदन्यः अहमपि तदधीन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हामभिर्गाः बलीवर्दानिव नामभिर्वाक्यादिवशैः तिजायां वेदात्मिकायां वाचि तन्त्यां जनं वप्नाति त इमे जनाः नाम-कर्मभिर्निबन्धेवशा वाचि स्वस्वाधिकारानुरूपाणां वहन्ति यस्मै स मदन्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ १३ ॥

ये वक्षि वहन्ति ते के इत्याकाङ्क्षायां तान् वहन् सर्वे एते तस्य चेष्टितं न जानन्तीत्याह । अहमिति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥

येऽस्पृष्टरजस्तमस्काः सत्त्वप्रधाना यस्येदितं न विदुः ततस्तेभ्यः सत्त्वप्रधानेभ्योऽन्ये रजस्तमः प्रधानाः स्पृष्टमायाः क्षुद्राधिकारिणो न विदुरिति किं वाच्यम् ॥ १५ ॥

आत्मनामखिलजीवानामात्मानमन्तर्हृदि सन्तम् “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति श्रुतेः गोभिर्वाग्भिः मनसा च असुभिर-न्यैरिन्द्रियैश्च न विचक्षते कास्त्येन नैव पश्यन्ति इयत्तान-वीच्छन्त्वात् “यद्वाचा न श्रुदितं यन्मनो न मनुते” यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” इत्यादिश्रुतेः हेतुगर्भितं विशो-षणं ततः परं गवादिभ्यः परं चक्षुः प्रकाशकं तत्प्रकाश्या-कृतयो यथा न विचक्षते तद्वत् सर्वथा निषेधस्तु नास्ति “तं त्वोपनिषद् पुरुषं प्रच्छामि मनसैवानुदृश्यः सदा पश्यन्ति सूरयः” इत्यादिश्रुतिभ्यः सं मदन्य इति पूर्वेषु वाच्यः ॥ १६ ॥

भवतु त्वदन्यः सर्वेश्वरः सर्वनियन्ता ये पाशान् कृत्वा पापिनं विमोचितवन्तस्ते के इत्यतस्तादाह । तस्येति द्वाभ्याम् । तस्य आत्मतन्त्रस्य स्वतन्त्रस्य तद्रूपगुणस्वभावाः तस्यैव रूपं गुणाः स्वभावश्च येषां ते इह चरन्ति ॥ १७ ॥

भूतानि पार्षदरूपाणि दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि जिज्ञानि रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तियुक्तान् ॥ १८ ॥

ननु यदि ते विष्णुपार्षदास्तद्वर्धामिकरक्षां कुतः कृतवन्त-स्तत्राह । धर्ममिति । कस्यादयोऽपि वदा न विदुस्तर्हि असुशब्दयः कुतो विदुः ॥ १९ ॥

एते तु भगवदनुग्रहतो जानन्तीत्याह । स्वयम्भूतिरिति ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि प्रजाओंके नियम न करने वाले यमराज देव से जब इस प्रकार दूतों ने पूछा तब यम धर्मराज बड़े प्रसन्न होकर श्रीहरिचरणारविन्द को स्मरण करके अपने दूतों के प्रति यह वचन बोले ॥ ११ ॥

यमराज बोले स्थावर जङ्गम सब लोक से और मेरे से भी बड़े ईश्वर और हैं जिन में यह सब जगत् जैसे सूतों में कपड़ा सीधा तिरछा पुछा रहता है तैसे पोहा है जिनके अंश से इस जगत् की स्थिति नाश होती है और सब लोक जिस परमात्मा के वश में हैं ॥ १२ ॥

जो भगवान् निज वेद छद्मण निज वाणी रूप बड़ी रस्सी में ब्रह्मणादि नाम रूप छोटी रस्सियों से गऊसरी के जीवों को बाँधे रहते हैं वे सब जीव संकित होकर नाम कर्म कण्ठ नियम से बंधे हुये जिन भगवान् की सेठ पूजा समर्पण करते हैं ॥ १३ ॥

हम महेन्द्र निष्कृति वरुण सोम अग्नि महादेवजी पवन सूर्य ब्रह्माजी आदित्य देवतागण विश्वे देव वस्तु साध्य मखण्य खड्गण्य सिद्धगण्य ॥ १४ ॥

और जो संसार की सृष्टि करने वाले देवेश रजोगुण तमोगुण से रहित जो भृगु आदिक माया रूपों होने से सर्व गुण वाले होकर भी जिन भगवान् के कर्तव्य को नहीं जानते हैं तो तिन से दूसरे तो कैसे जान सकते हैं ॥ १५ ॥

द्वादशैते विजिनीमो धर्मं भागवतं भटाः ॥

मुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ २१ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।

भक्तियोगो भवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥

नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ।

अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥

एतावताऽलमधर्निर्हरणाय पुंसां सङ्कीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।

विक्रय्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणोति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ २४ ॥

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्वत माययाऽलम् ।

त्रयां जडीकृतमविर्मधुमुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ २५ ॥

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्पनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ।

ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां स्यात् पातकं तदपि हन्त्युरुगायवाद् ॥ २६ ॥

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।

तान्नोपसीदत हरेर्गदयाऽभिगुप्तान्नैषां वयं (१) न च वयः प्रभवाम इण्डे ॥ २७ ॥

तानानयध्वमसतो विमुखान् मुकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् ।

निष्किञ्चनैः परमहंसकुलैरसन्नैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बह्वतृष्णान् ॥ २८ ॥

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणानामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।

कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदाऽपि तानानयध्वमसतोऽकृतनिष्णुकृत्याम् ॥ २९ ॥

तत्तन्मयतां सा भगवान् पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसकृतं नः ।

स्वानामहो न विदुषां रचिताजलीनां क्षान्तिर्गरीयसि ममः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

जिन भगवान् की प्रथिमात्र मन वचन कर्म से हृदय से प्राणों से भी सब आत्माओं के आत्मा होकर हृदय में रहने पर भी नहीं जानते हैं जैसे कि घट पटादि रूपादिक वस्तु की नहीं देखते हैं तिस प्रकार सब से परे होने से उन परमात्मा की कोई नहीं जानता है ॥ २६ ॥

वे परमात्मा हरि स्वतन्त्र हैं सब के आधीश सब से परे हैं माया के अधिपति हैं महात्मा हैं उनके दूत उनके ही स्वभाव रूप गुणवाले इस जगत् में प्रायः करके बिचरते रहते हैं ॥ २७ ॥ कोई जिनके स्वरूप को देख नहीं सकता है वेवर्तों से जो सदा पूजित हैं वे महा ब्रह्म हैं ऐसी अधिष्ठा भगवान् के भूखजन बिचरते हुए भगवत्प्रतिमाद् प्रसूयों को मन्मथुषों से तथा मेरे वृद्ध से भी रक्षा करते हैं ॥ २८ ॥

साक्षात् भगवान् ने प्रवृत्त किया जो प्रभु है तिसको श्रुति प्रयत्ना देवता उत्तम सिद्ध असुर सिद्ध चारणादिक भी नहीं जानते हैं तो मनुष्य तो कहाँ से जान सकेंगे ॥ २९ ॥

(१) भयमिति श्रीवीररा ।

ब्रह्माजी मारुजी श्रीमहादेवजी सनत्कुमारजी मनुजी प्रहा-
दजी जनकजी भीष्मजी कलि महाराज श्रीशुकदेवजी हम् ॥ ३० ॥

श्रीवीररासिद्धमाध्यायटीपिका ।

हे भटाः ॥ २१ ॥

तमेव धर्ममाह । एतावानिति ॥ २२ ॥

न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्टवादित्याह । नामोच्चारणोति । येनैव केवलं सकृदुच्चारितेन ॥ २३ ॥

ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यात् । अस्माभिरुच्यते-
रुच्यतेऽपि विधातात् तयाहि "साधमातृगुणान् मत्तया" पुःस्व-
प्रमादिसुच्यते" इति अनुदिनमिदमाकरेण श्रुयवाञ्छति । "अथवा
कीर्तनं ध्यानं हरेर्द्वैतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च सदैवैक-
चेष्टितम्" । इत्याद्यास्मिन्नेव पुराणे तत्र तत्र पठ्यते पुराणान्तरे च
"पापक्षयश्च सचति स्मरतां तमहर्निशम्" इति ।

एवमाक्षेपस्योत्तरमभिधायाधुना स्वकृताननुशास्ति । त इति
त्रिभिः । ये जनाः साधवः साधुगुणयुक्ताः समदृशः सम
भगवद्वात्मकत्वेन सर्वं पश्यन्तीति तथा भगवत्प्रपन्नाः उपायो-
पेयभावेन भगवन्तं शरणं गताः ते देवैः सिद्धैश्च परितो
गीताः पवित्राश्च गाथा येषां तादृशस्ताम्रौपसीदत्त न तत्त-
त्समीपं गच्छतेत्यर्थः तत्र हेतुं वर्द्धंस्तान्विशिनष्टि । दूरेगदया-
मिता गुप्तान् रुद्धितानतपवैषां भयं संसृतिभय नास्ति नच

श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

तेषां दण्डं वयं प्रभवामः समर्था भवेम ॥ २७ ॥

तर्हि क आदेयास्तत्राह । तानित्येव । तानानयध्वं कानजसं सन्ततं तिष्ठामि । परमहंसानां ज्ञानिनां कुले सदैव रसस्य जुष्टात् सेविताः सुकुन्दस्य पादारविन्दयोर्मकरन्दतुल्यो रसः तस्माद्विमुक्तान्त-एवासतः पापिष्ठाश्चरकद्वारे गृहे बद्धवृष्णान् कृताभिलाषान् ॥ २८ ॥

किञ्च । येषां जिह्वा चेतः शिरसि भगवन्नामधेयचरणारविन्दवचनस्मरणानमस्काराज कुर्वन्ति तानानयध्वमित्याह । जिह्वेति । भगवतो गुणप्रतिपादकं नामधेयं यस्य जिह्वा न वाक्कि यस्य चेतः भगवत्स्मरणारविन्दं न स्मरति यस्य च शिरः सकृदपि श्रीकृष्णाय नो नमति ताज कृतं विध्याः कृत्यमाराधने येस्तानत एवासतः दुष्टानानयध्वम् ॥ २९ ॥

एवं स्वदूतानादिभ्यः दूतकृतापराधमिथा भगवत्तं क्षमापयति । तदिति स्वपुरुषैरस्मद्भूतैर्यदुक्तमपराधं तत्पुण्याः पुरुषो भगवान्नारायणः क्षाम्यतां दिवादिवात्कत्रयं सावधानुके इयन् स्वानां स्वभक्तानामज्ञानां कृताञ्जलीनां नोऽस्माकं क्षान्तिरस्मद्विषया क्षान्तिरित्यर्थः अहो गरीयसी गुरुतरा बहुला भगवति वसत इति भावः तस्मै भूते सर्वान्तर्गमिणे नमः अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवः प्रसीदति इत्युक्तप्रसादनिमित्ताञ्जलिबन्धनेन नमस्करोतीति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

किञ्च । धर्मस्वरूपं निवेदयतु भवानित्युक्तं उक्तं धर्मं ब्रह्ममीत्यभिप्रायेणाह । एतावानिति । तस्य हरेर्नामग्रहणादिभिर्मन्त्रैर्गवति यो भक्तियोगः एतावानुत्तमः परो धर्मः स्मृत इत्यन्वयः "एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः" इति स्मृतावुक्तम् ॥ २१ ॥ २३ ॥

नारायणोऽयं गुणानाम्नां मधुसूदनेत्यादिकर्मनाम्नां गुणानां कर्मणां नास्तीति वा यत्सङ्कीर्तनमेतावता पापनिर्हरणायोजं साधनान्तरं नपेक्षितमित्यन्वयः आकुर्य आह्वय ॥ २४ ॥

देव्या बहुविधविलासोपेतया मधुपुष्पितायां स्वर्गादिपुष्पप्रकाशिकायां चैतानिके वेदविहिते यज्ञसम्बन्धिनि त्रा युज्यमानः प्रेयःमाणाः ॥ २५ ॥

भावयोगं भक्तियोगमुक्त्यायवाहः भगवन्नामकीर्तनम् ॥ २६ ॥

गाथाः सङ्कीर्तनानि वेदादिभिर्नित्यगीतसङ्कीर्तनाः गद्या कौमोदक्याः ॥ २७ ॥

असतः लोकनिन्दितकर्मनिरतान् निरयधर्मान् नरकद्वारे गृहे भार्यादौ ॥ २८ ॥

अकृतविष्णुकृत्यान् अननुष्ठितविष्णुपादार्चनादिकर्मणाः ॥ २९ ॥

१ कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिङ्गं कृष्णपादारविन्दमकरन्दं संसेवमानः पुमान् स्वकर्मनिर्मितेषु मायागुणेषु विषयेषु न रमते पुरुषार्थबुद्धिं न करोति यतः कर्मणः पुनः रजः रागः स्वात्तादृशं कर्म तुल्यभेदेन कर्तव्यमजनेन कर्तव्यमज्ञानमिवेति दर्शयति ॥ ३० ॥

(१) इतः परमध्यावसमाप्तिपर्यन्तं श्रीधरस्वामिपाठापेक्षया श्लोकानां कचित्संख्यावैपरीत्यं विद्यते ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विजानीम एव ननु निजस्मृत्यादौ स्पष्टं कथयाम इत्यर्थः तत्र हेतुः । गुह्यं लोकमर्थद्वारक्षणाय गोप्यम् । किञ्च । साध्वारणजनैर्दुर्बोधश्च । दुर्बोधत्वे हेतुः विशुद्धं नह्यशुद्धाः शुद्धं ज्ञातुमर्हन्तीति गुह्यत्वे हेतुविशेषः । यमिति । हे भद्र । इति तस्माद्युक्तं तु सुतरां न जानीथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

लोकेऽस्मिन्निह जगतीत्यर्थः तन्नामग्रहणादिभिरिति तृतीया प्रकृत्याभिरुप इतिवत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

एतावतेत्यस्य टीकायां पापवासनाक्षयार्थो इत्यत्र तथापि महदपराधाद्यालम्बनेन तिष्ठति या पापवासना तस्याः क्षयार्थो इत्यर्थः मरणो तु निरपराधस्यैव सतो मुखे नामाविर्भावः स्यादिति भावः । इत्येव द्वितीये "एतावन् साङ्ख्ययोगाभ्याम्" इत्यत्र व्याख्यातम् । अन्ते तु परमोल्लास इति । तदुक्तम् । कृष्णः कृष्णः कृष्ण इत्यन्तकाले जल्पन् जन्तुजीवितं यो जहाति । आद्यः शब्दः कल्पते तस्य मुक्त्यै व्रीडानम्रो तिष्ठतोऽन्यावृणस्यो इति । मुक्तिमियायेति जीवन्मुक्त्यपेक्षया ॥ २४ ॥

महाजनो ब्राह्मणेतरमुन्यादिः । स एव देव्या विमोहितमतिरित्यादिलक्षणाः ॥ २५ ॥

एवं पूर्वाकभगवद्भक्तिमहिमप्रकारम् । सर्वस्मिन्नेति । नित्यनैमित्तिकपरित्यागा उक्तः तथापि दण्डं नार्हन्ति । तत्र यदि वैवाञ्छिषिदाचरणेन प्रातर्कं स्यात्तदपि यथा कथञ्चित्तत्कीर्तनमात्रं हन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

तेषामेव माहात्म्यानुवादपूर्वकं शिक्षयति ॥ ते देवेति । नोपलब्धतेति । तन्निकटे पातक्यमिच्छेन्नवति तदापीति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अस्तु तावत्तथा वाचा यतो जिह्वा नवकीति । यस्यस्य जिह्वापि श्रीभगवतो गुणज्ञ नामधेयश्च वा एकदा जन्ममध्ये यदा कदापि न वाक्कि जिह्वाया अभावे चेतश्च तच्छरणारविन्दमेकदापि न स्मरति चेतसो विक्षिप्तत्वे शिरश्च कृष्णाय कृष्णं लक्ष्मीकृत्य नो नमति । "शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गध्वन्धने । शतजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" इति स्कान्दोक्तमहिमानं नमस्कारं न करोति तानानयध्वम् । तत्र हेतुः असतः असत्त्वे हेतुः । अकृतविष्णुकृत्यान् । यथा च स्कान्दे रेवाखण्डे श्रीब्रह्मोक्तौ । स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो यस्तत्र केक्षयः । स कर्ता सर्वपापानां यो न भक्तस्तवाच्युतः । पापं भवति धर्मोऽपि तवामकैः कृतो हरे । निःशेषधर्मकर्ता वाच्यस्तो नरके हरे । सदा तिष्ठति भक्तस्ते ब्रह्माहपि विमुच्यते । श्रीपादो मङ्गिमित्तं कृतं पापमपि धर्मोय कल्पते । मामनाहत्य धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभाषत इति । युक्तञ्च तत् । अवशं कीर्तनज्ञास्येत्यादिना सर्वेषां मनुपासनमित्यादिना सर्वे विधिनिषेधाः स्थुरित्यादिना च परमनित्यत्वादिप्रतिपादनात् एवं सङ्कीर्तनाङ्गीर्णा त्रयाणामपि सुकराणामभावे परेषां सुतरामेवाभावा भवेदिति सामान्येनैव विष्णुकृत्यरहिततत्त्वमुक्तम् । जिह्वादीनां करणभूतानामपि कर्तृत्वेन निर्देशः । पुरुषानिच्छयापि यथोचितकीर्तनादिकमावृत्ते चरणारविन्दमिति विशेषाङ्गनिर्देशः यमस्य भक्तिस्थापक एव ननु तन्नामग्रहणनियामकः अत्राभक्तानामानयनेन भक्तानामानयनमेव विधीयते "आनयनस्योत्सर्गसिद्धत्वात्" वैवस्वतं संयमनं पजानाम् इति श्रुतेः "सङ्गमनः कृष्णपादारविन्दयो" इत्यादौ तद्व्यापारः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

गीतिविशेषां तु तेषां तद्वद्विषयगमनसामर्थ्यस्यापि घातकं तादृशतत्त्वमरणस्य प्रभावविशेषमेव बोधयतीति इत्यम् । यथैव नास्ति हि ।

अहमस्मरणाधिष्ठितेन धाम्ना यम इति लोकादिनाहिते नियुक्तः । हरिगुरुविमुखान् प्रशास्मि मत्यान् हरिचरणप्रणतान् नमस्करोमि ।

इति । तथैवाभृतसारोद्धारे स्कान्दवचनम् ।

न ब्रह्म न शिवाग्रोन्द्रा नाहं नान्ये दिवौकसः ।

शक्तास्तु निग्रहं कर्तुं वैष्णवानां महात्मनाम् ।

इति ॥ २६ ॥

स्वपुरुषैर्गौरभूतैर्यज्ञोऽस्माभिरसंस्कृतम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तर्हि तमेव धर्ममस्मान् सर्वकान् शिष्टपित्रा त्रायस्त्वयत आह । एतावानेव । प्रभेदबाहुल्येऽपि वस्तुतस्त्वयानेवेति भावः । पर इति । परशब्दविशेष्यत्वेनोच्यमानः तन्नामग्रहणादिभिरिति कर्मापेक्षालक्षणाः सगुणयोगो व्यावृत्तः एतदेव श्रीभागवतस्याभिधेयं तत्त्वम् । यदुक्तं शास्त्रेणैव धर्मः प्रोज्झितकैतवीऽत्र परम् इति । 'स वै पुंसां परो धर्मः' इति ॥ २५ ॥

न चात्र प्रमाणमन्वेष्टव्यं साक्षाद्वद्व्यादित्याह । नामिति ॥ २३ ॥

ननु सकृदुच्चारितेनैव नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः ।

तन्नामग्रहणादिभिरिति त्वयाप्यादिपदापादानात् कीर्त्तनश्रवणाद्यङ्गकर्मक्रियोगेन परमधर्मो सर्वपापक्षयपूर्वकमाप्नुयात् । त्वयुक्तत्वादित्यत आह । एतावतीति । भगवतो गुणानां कर्मणां नास्तीति सत्यम् कीर्त्तनमित्येतावता पुंसां धर्माभिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलमुपयोगो नास्ति अलंशब्दोऽत्र वारणो नामादीनामेकतरस्यापि असम्यक् कीर्त्तनादपि सर्वाधर्माहरणसिद्धेरिति भावः यद्यतो विकृत्यैव ननु सम्यक् कीर्त्तयित्वा तच्च नारायणेति नाम्ना पुत्रं विकृत्य ननु हरिम् अघवानशुचिरपि ननु शुचिः सन् अजगिर्लोऽप्यतिप्रसिद्धमहापातक्यपि न त्वन्यः सुदृष्टापी त्रियमाणी मरणादुत्थविषयोऽपि ननु सुखचित्तः मुक्तिमियाय प्राप ननु पापनिर्हरणमात्रं तस्मात्तन्नामग्रहणादिभिरिति 'अथो कीर्त्तनं ध्यानं हरेरुत्तमकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽस्ति लक्ष्येष्टितम्' इति 'तस्मात् सकृत्कीर्त्तनं विष्णोः' इति 'अनुदिनमिदमादरेण शृणुष्व' इत्यादिषु मकरनेकेषामङ्गानां अङ्गावृत्तिसम्यक्त्वादेरपि यद्विधानं तस्मिन्पराधानां प्रेमवृत्त्यर्थं नामापराधवतां तु नामापराधक्षयार्थम् । 'अङ्गावृत्तकथायां मे' इत्युपक्रम्य 'एवं धर्ममनुप्यागामुद्धवार्मानिवेदिताम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यत' इति अत्र भक्तिशब्देन प्रेमशब्दोक्तः कोऽन्य इत्यनेन मोक्षस्य निराकरणाय 'नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यधमः । अविश्रान्तिप्रयुक्तानि तान्नेषाधकाराणि यत्' इति । 'पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमर्चयिष्यते' इत्यत्र चकाराज्जापराधक्षयः प्रेमभक्तिश्चेति व्याख्येयमिति पापतद्वासना-तन्मूलभूताविद्याक्षयः सायुज्यसालोक्यादिकन्तु नामाभासस्यैकस्यापि कलमित्येतत्तुल्यत्वात् एव वदम् ॥ २४ ॥

नन्वेवमखिलधर्मभेदं मुक्तिसाधनमिति सुगमं नामसंकीर्त्तनादि

भगवद्भजनं प्रायेणानुपदिशन्तः किमिति विद्वांसः कर्मयोगमेवोपदिशन्तिकुर्वन्ते च तत्राह । प्रायेणेति । महाजनो जैमिन्यादिरिदं न वेद ननु शास्त्रकृतं कथं न वेद तत्राह । देव्या परमेश्वर्या । अविदुषो मोहने खलु न किमप्येश्वर्यमतो विद्वांसमधिकं मोहयेदिति भावः अत एव मधु मधुरं यथा स्यात्तथा पुष्पितायामर्थवोदः पुष्पाणि सञ्जातानि यस्यास्तस्यां त्रय्यां जडीकृताः अत्यभिनिवेशाद्विवेकरहितीकृताः मत्तिर्यस्य सः । अत एव वैतानिके द्रव्यानुष्ठाने मन्त्रादिभिस्ताम्रमिति कर्माणि संहतिं दर्शयित्वा मासादिवारो च बह्वायासवति लौकिकप्रतिष्ठादिहेतोर्युज्यमानो युक्तोऽल्पायासे नाम कीर्त्तनादौ न रज्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथापि ते देव । पदास्त्वज्जयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि 'जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि त्रिरं विचिन्वन्' इति ब्रह्मोक्तेः शास्त्रज्ञा अपि भगवत्तत्त्वानभिज्ञाः स्युरनधीतशास्त्रा अपि भगवदनुगृहीताः शुखबुद्धयः सन्तो विवेकिनो भगवन्तं भजन्येवेत्याह । एवमिति । सर्वोत्तमा सर्वशेष मनसा ननु नित्यनैमित्तिककर्माद्यनुष्ठानार्थम् । मनसः कमप्यंशं परित्यजेत्यर्थः । इदं नित्यकर्माकरणप्रत्यवायजनितम् । यदि देवात् पातकं निषिद्धाचर्यालक्षणा स्यादुत्तमायवात् कीर्त्तनम् ॥ २६ ॥

तस्मादेतावद्दिनपर्यन्तं यत्कृतं तत्कृतमेव भाग्येनैव रक्षितं अभूत अतः परन्तु यदि यदुपदिशामि तच्छृणुतेत्याह । ते इति । गाथाः कथाः समग्रशः स्वस्य परस्य च सुखदुःखादिकं समं पश्यन्तः गदयाभिगुप्तमिति सकृद्व्यतनो युष्माकमपराधो विष्णुदूतः स्वान्न इत्यहं मन्ये यदि पुनरपि भक्तानां समीपं यास्यथ तदा हरेरेव गदया तेषां हस्तस्थितया चूर्णमित्रिपश्येति भावः ययं खलु वरुणाः के तावत् वयं मत्सहिता ब्रह्माद्या अपि वयः कालो ब्रह्मादेनियन्तापि ॥ २७ ॥

तर्हि कीदृशानि निधायामस्तत्राह । तानसतः असाधून् असाधूनां लक्षणमाह । मुकुन्दप्राकारविन्दयोर्मकरन्दरसात् तवप्राप्तिसाधनात् भक्तियोगादिमुखान् तादृशभक्तियोगमकुर्वाणानित्यर्थः । ननु तेषां वैमुख्यादेव स खलु मकरन्दरसो न लिप्सनीय इत्यतो मकरन्दरसं विशिनष्टि । निष्किञ्चनैः केवलभक्तिमात्रैः परमहंसकुलैश्च प्रभ्रान्तीभूतभक्तिमद्भिर्जुष्टात् सेवितात् अत एव निरयवर्त्मनि नरकप्रापके गृहे बद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥

किञ्च । मुकुन्दस्य सकृदपि कीर्त्तनस्मरणार्थकं तवप्राप्तिसाधनं भवतीति तद्वन्तोऽपि सच्छब्देनाभिधीयन्त इत्यतस्तद्विज्ञा एवानेतद्वक्तः इत्याह । जिह्वेति । जिह्वाया अभावे खेतश्चेत्यादि खेतसो विक्षिप्तत्वे कृष्णायेत्यादि एकदापीति सर्वत्रान्वेति तान् केवलत्वेन प्राधान्येन वा अकृतविष्णुकृत्यान् विष्णोः किमपि कृत्यं केवलत्वेन प्राधान्येन वा अकृतविष्णुकृत्यान् विष्णोः किमपि कृत्यं मकृतवन्तः अत एव असतः अवैष्णवान् । अत्र जन्ममध्ये धर्ममध्ये दितमध्ये वेति यथा स्मृतं व्याचक्षते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

मृत्यापराधेन स्वामिनो दण्ड इति न्यायेन यस्यापराधित्वं भावयन् सचिनयं प्रणमति । तत्तस्मात् क्षम्यतां क्षाम्यतु नः स्वपुरुषैः सुष्ठु अपुरुषैः कुपुरुषैरित्यर्थः । असत् अन्यायं कृतं नः कीदृशानां स्वानां तत्किङ्कराणामहो इत्याश्चर्यं तदपि न विदुषाम् अतोऽज्ञत्वादेव रचिताञ्जलीनाम् । ननु दण्डमितुं समर्थो एव क्षमन्ते तत्राह । क्षान्तिगरीयसि महामहत्समे तदपि क्षमैव युक्ता स्वानां मह इति पाठे विष्णुदूतानां यन्महो माहात्म्यं तदजानताम् ॥ ३० ॥

तस्मात् सङ्कीर्तनं विष्णोर्लिंगमङ्गलमहताम् ।

महतामपि कौरव्य ! विद्वच्चैकान्तिकनिष्कृतम् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धावतप्रदीपः ।

भागवतं धर्ममर्थोद्देशमनुग्रहादेव विजातीयम् ॥ २१ ॥
यतस्तस्य चिन्तानामनुग्रहादिभिरङ्गैः सहिता भक्तिर्मवति
एतन्नाम् धर्मं तथोक्तम् ॥ प्रथमोऽसौ वै पुंसां परो धर्मो यतो
भक्तिर्योऽक्षजे ॥ इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

भगवतो गुणानां कर्मणां नाम्नां च सङ्कीर्तनं पुंसामघ-
निहरेणाय दुरितक्षयमात्राय भवतीति एतावता एतावन्मात्रेण
फलकथनेन अलं वारिण फलसङ्कोच इत्यर्थः अलं वारिणं “अलं
मूषणपयान्तिशक्तिवारिणकोचकम्” इति कीर्तिर्यद्यतः अघवान्
अजामिलः नारायणोतिपुत्रं विकुशं मुक्तिमिषाय अवाप ॥ २४ ॥

भगवन्मायाप्रोहिताः महाजनघ्वेन प्रसिद्धाः अपीदं न जान-
न्तीत्याह । प्रायणति । त्रय्यां कर्मप्रतिपादकवद्वययो मधुरं यथा
भवति तथा पुष्पितायां पुष्पं तत्तुल्यैरर्थवादिः “अक्षय्यं ह वै चातु-
र्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति” इत्यादिवाक्यमनोहरायां जडोक्तता-
मिति विष्टा मतिर्यस्य सः अत एव वैतानिके वेदप्रोक्ते महति
कर्मणि युज्यमानः अयं कर्मनिष्ठो महाजनः इदं भगवन्नाम-
कीर्तनादिरूपायाः भक्तेर्माहात्म्यं प्रायेण न वेद यतो देव्या
देवमाययात्मन्यर्थं विमोहितमतिस्तस्मात् प्राचीनबहिर्लोक-
चिन्महदुपदेशेन जानन्त्यपीति प्रायेणत्युक्तम् ॥ २५ ॥

भावयोगो भक्तिशोऽविदधते कुर्वत उरुगायस्य बहुधा गीय-
मानस्य भगवतो वादो नामकीर्तनादिरूपो हन्ति यदि किञ्चि-
त्पातकं स्याद्वस्तुतस्तु तेषां तन्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भृत्यान् प्रति धर्मतत्त्वमुपदिद्यादयङ्कान् दयङ्कान् आह । त इति
त्रिमिः ॥ तद्योपसीदता तदसमीपं न गच्छन्तः चमः कालश्च
न प्रभवति ॥ २७ ॥

परमहंसानां कुक्षेः समुद्भूताः सेवितान्मुकुन्दपादारवि-
न्दयोः मकरन्दरसस्तद्भाकिरसस्तस्मादजस्रं सततं नित्यं विमु-
खास्तद्भक्तियोगरहितास्तान् ॥ २८ ॥

तानेवाह । जिह्वेति । यद्येषाम् ॥ २९ ॥

भगवन्मं क्षमापयति । नः स्वपुरुषैः अस्मदीयैः सुष्ठु अपु-
रुषैर्निर्विचिकिर्भिर्यदुक्तं तत्कृतं कृतं सततं दिनवत्सलत्वेन
प्रसिद्धो भगवान् क्षम्यतां सहतामहो नामसंकीर्तनादि-
माहात्म्यं न विकुषामविकुषो स्वानां रञ्जिताञ्जलीनां भृत्यानां
विषयिणी क्षान्तिर्गोपीयसि स्वामिनि युक्तैवेति शेषः सर्वमङ्गलसा-
माय प्रणमति । नम इति ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

हे दूत ! हे यह वारह भक्त मति गुप्त विष्टुह कुर्वीध
भागवत धर्म को जानते हैं जिस धर्म को कि जान कर मनुष्य
मुक्ति को प्राप्त हो जावे ॥ २१ ॥

इस जन्म में इतनाही पुरुषों का परम धर्म है भगवान् के
नारायण आदि नाम को ग्रहणादि करके भगवान् में भक्ति-
योग होता है ॥ २२ ॥

हे पुत्रो ! नारायण के नामोच्चारण के माहात्म्य को आप
लोग देखो ऐसा पापी अजामिल भी जिससे मृत्यु प्राप्त में ल
छूट गया ॥ २३ ॥

मनुष्यों के पापों के नाश करने को इतनाही बहुत है जोकि
भगवान् के गुण कर्म नामों का कीर्तन करता है जित भगवान्
के संबंध से ऐसा पापी अजामिल भी अपने पुत्र के पुकारने में
नारायण ऐसा कह कर मुक्ति को प्राप्त हो गया ॥ २४ ॥

प्राय करके भगवान् की माया देवी से अत्यंत मति के
मोहित हो जाने से यह जीव खोटी पुष्प सरी की वेद की वाणी
से जड़ होकर बड़े भारी यज्ञादि कर्म में लग जाता है सो
भक्ति नहीं करता है ॥ २५ ॥

इस प्रकार विचार करके बुद्धिमान लोग सब प्रकार से
भगवान् में परम भाव से नाम संकीर्तनादिक करते हैं वे
पुरुष मेरे दण्ड के योग्य नहीं होते हैं यदि उनके कोई
पातक भी होवे तो भगवान् का गुणानुवाद ही उस पातक को
नाश कर देता है ॥ २६ ॥

जो समझते वाले हैं भगवान् के भक्त हैं वे साधु
हैं देवता सिद्ध जन उनकी पवित्र कथाओं को गाते हैं
श्री हरि के गदा से वे रञ्जित रहते हैं उनके पास तुम
लोग मत जाना उनके दण्ड देने में हम ब्रह्मादिक तथा काल
कोई समर्थ नहीं हैं ॥ २७ ॥

उन पुरुषों को तुम ले जाओ जोकि तरक के माम
अप में तृष्णा को बांधे हैं तथा निष्किञ्चन परमहंस रस
इनों के समूह से सेवित जो मुकुन्द भगवान् का चरण-
कमल रस तिस से निरन्तर विमुख हैं ॥ २८ ॥

और उनको ले आओ जिनकी जिह्वा भगवान् के गुण नाम-
धेयको नहीं कथन करती है जिन का चित्त कभी भगवान् के
चरणारविन्द को नहीं स्मरण करता है जिन का मस्तक एका
वार भी श्रीकृष्णचरणों में नम्र नहीं होता है इसप्रकार जो विष्णु
भगवान् के सेवा नहीं करने वाले हैं तिन अस्तपुरुषों को तुम
ले आओ ॥ २९ ॥

आपने नौकरों के द्वारा जो हमने भगवान् का अपराध
किया है सो हम नहीं जानते ये अब हाथ जोड़ते हैं वे धीना-
रायण पुराण पुरुष भगवान् हमारे ऊपर क्षमा करें अष्ट पुरुषों
में तो क्षमा रहती है इसी से हम उन भूमा पुरुष के अर्थ
नमस्कार करते हैं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तस्मादित्यादिः शुकोक्तिः जगतोऽपि मङ्गलरूपम् ॥ ३१ ॥

शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ।

यथा सुजातया भक्त्या शुद्धयेन्नात्मा प्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिण्ण पुनर्विमृष्टमायागुणेषु स्मते वृजिनावहेषु ।

अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव (१)रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥

इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महत्त्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिङ्करास्ते ।

नैवाद्भ्युताश्रयजनं प्रतिशङ्कमाना द्रष्टुं च विभ्रयति ततः प्रभृति स्म राजन् ! ॥ ३४ ॥

इतिहासमिमं पृष्ट्वा भगवान् कुम्भसम्भवः ।

कथयामास मलय आसीनो हरिश्चर्ययन् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अजामिलोपाख्यानं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

प्रेकान्तिकत्वं भवति । शृण्वतां गृणतां । प्रतादिभिस्तथा न शुद्धयेत् ॥ ३२ ॥

एतदुपपादयति । कृष्णाङ्घ्रिपद्मयोर्मधु लेढि आस्वादयतीति तथा मधुलिहतातितुच्छत्वेन विसृष्टा ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनर्न स्मते अन्यस्तु तन्मध्वास्वादरहितोऽत एव कामाभिभूतः सन्नात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत यतः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेव कुञ्जरशौचयत् सत्त्वशोभकत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

नैव विस्मितधियो बभूवुः किं तु संसृज्यन्तुमिहोव मेनिरेततः प्रभृति प्रतिशङ्कमाना असमानेष्वेव हन्यादिति शङ्कां वहन्तस्तं द्रष्टुमपि विभ्रयति स्म पाठान्तरे तु विस्मितधियो जाताः ते च ततः प्रभृति विभ्रयति स्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुम्भसंभवोऽगस्त्यो मलये पर्वते आसीनोऽव्यग्रो हरिश्चर्ययन् पुनः पुनर्विश्वासाय हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्याह किं तान् प्रति भर्तृराज इति पृष्ट्वा यमोक्तिमभिधाय तामुपसंहरिष्यमागोऽन्तरा राज्ञः प्रहस्य यथैव नरकाक्षरः नानो-
प्रयातना नैवादित्यस्योत्तरं सङ्गमयति मुनिः । तस्मादिति त्रिभिः ।
हे कौरव्य ! तस्मादितिहासमुखेन नाममाहात्म्यस्य श्रुतत्वाद्य-

मोक्ष्या सत्त्वादितत्वाच्च विष्णोः सङ्कीर्तनं जगतो मङ्गलावहं महतां विपुलानामप्यहसां पापानामैकान्तिकनिष्कृतिं मुख्यं प्रायश्चित्तं विद्धि जानीहि ॥ ३१ ॥

प्रतादिकं तु न मुख्यमित्याह । शृण्वतां गृणतां कथयतां चात्मा चित्तं भगवति श्रवणादिना सजातया भक्त्या यथा शुद्धयति तथा प्रतादिभिर्न शुद्धयति ॥ ३२ ॥

कृष्णास्याङ्घ्रिपद्मयोर्मधु रसस्तं लेढ्यास्वादयतीति तथा पुनर्वृजिनावहेषु दुरितापादकेषु विसृष्टेषु प्रकृतिकार्यगतशब्दादिषु न स्मते न सज्जते अन्यस्तु कृष्णाङ्घ्रिपद्मध्वनभिस्तु कामैः शब्दादिभिर्हेतोऽभिभूतः आत्मनः स्वस्य रजः पापं प्रमार्ष्टुमपनेतुं कर्म प्रायश्चित्तरूपमीहेत कुर्यादित्यर्थः कर्म विशिनष्टि । यतः कर्मणोऽन्तरे पुनः रजः पापं स्वात् सत्त्वाद्येत पुन इति रेफलोपे दीर्घः ॥ ३३ ॥

यमोक्तिमुपसंहरति । इत्यमिति । हे राजकित्यं भर्ता यमेन गदितं "कर्तृकरणे" इति समासः भगवतो महत्त्वं साक्षात्स्यं संस्मृत्य प्रत्य-
मिज्ञाय विष्णुदूतोक्तिरीत्या एवं ज्ञात्वा विस्मिता धीर्येषां ते यम-
किङ्कराः तेन यमशासनेनाक्युताश्रयजनं प्रति शङ्कमानाः तत्स-
मीपामनेनास्माकं भर्तृदण्डनं स्यादिति शङ्कमानाः तत आरभ्य
ते द्रष्टुं च विभ्रयति भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उक्तस्य प्रामाण्यस्थापनाय तस्यासंगतीततामाह । इतिहासमिति ।
मलये पर्वते आसीनो भगवान् कुम्भसंभवोऽगस्त्यः हरिमाराध-
यन्निमं शुद्धमितिहासं कथयामास कथितवान् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(१) पुनरजः स्यात् इति श्रीवीर० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत् स्वपुरुषैरसत्कृतं नोऽस्माकं तत् स्वपुत्रामित्यन्वयः न विदुषां
हरेर्माहात्म्यमजानताम् । ननु चान्यथे की दण्ड इति तत्राह । राज-
तेति । किमनेनानायासेनेति तत्राह । नमः इति ॥ द्रव्यादिबलवत्
यदमृतकेण कथं शान्तिरिति तत्राह । शान्तिरिति ।
वरीयसि चरतरे परतमं पुरुषाय नमः इत्येतावता द्रव्यादि-
दानाधिकेन चान्तिर्भवतीति शेषः ॥ भूयिष्ठान्ते (१) नमः उक्तिविधेयं
इति श्रुतेः सर्वदा सन्निहिता सन्तिष्ठते महति चमेति सप्तमी ३१३२
अहसां पापानामकान्तविनिष्कृतं नियते प्रायश्चित्तं न केवलं
स्त्रीशूद्रादीनां नामसङ्कीर्तनं विधीयते अन्येषामपीति भावेत्याह । मह-
तामिति ॥ ३३ ॥

सर्वाणि साधनान्यनुष्ठीयमानान्यपि भक्तिरहितानि । बलव-
न्तीत्यभिप्रेत्याह । शृण्वत इति ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः मलयं पर्वतः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मादित्यादिश्रीशुक्रोक्तिः तस्मात् सङ्कीर्तनन्तु जगतां साप-
राधनिरपराधानां सर्वेषामेव महतामहसामपराधपर्यन्तानाम् ॥ ३१ ॥

सुष्ठु जातया रतिरूपया भक्त्या तु यथा मुक्तिपर्यन्तस्य किमुत
पापमात्रस्य वासनाक्षयप्रकारेणात्मा मनः शुद्धयेत् तथा व्रतादि-
भिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तदेव व्यनक्ति । कृष्णाङ्गोति । अन्यः भक्तिमात्रहीनः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्योऽपीत्यर्थः संहिताध्ययने श्रीद्वैपायनाच्छ्रुत-
त्वेन ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतसाराधेदर्शिनो ।

विष्णुदूतानां यमस्य च वाक्प्रामाण्येन यदि यत्किञ्चित्
क्रीर्त्तनेनैव सर्वपापक्षयस्तदा किमुत सम्प्रकीर्त्तनेनेत्याह ।
तस्मादिति श्रीशुक्रः ॥ ३१ ॥

अवगच्छतीतिनायक्यासवतां भक्तानां सापराधानामपि भक्तिरेव
पूर्णा स्यादुक्तमानामपराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्ययम् । अवि-
श्रान्तिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि इति । तस्यां सत्यान्तु जीवात्मैव
शुद्धयेत् । किं पुनर्भय इत्याह । शृण्वतामिति । श्रीरमा जीवः अवि-

(१) वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां महतीं नम इत्युक्तिं विधेयं न तु त्वत्प्रीतिं
कर्तुं शक्नुम इति ।

धामादिन्याय्या-शुद्धयति न तथा व्रतादिभिः कर्मकृतैः प्राय-
श्चित्तः पापक्षये सत्यपि पापबीजस्यात्यन्तमनः किञ्चिन्मात्रमेवा-
पातयेत् शुद्धयतीत्यर्थः । तेन भूराजने ॥ "प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये
कुञ्जरश्चैव" इति यस्त्वया श्रितं तव सत्यमेव मूलपापक्षयो भक्तानां
मत्तये तेषामेव नरकगमनाभावा भगवत्प्राप्तश्च तदभावात् कर्मि-
णान्तु पापपुण्यवशात् नरकस्वीयात्त्यात पुनः पुनरित्युपायानेन
सिद्धान्तः प्रतिपादित इति धोतितम् ॥ ३२ ॥

तदेव सापराधा निरपराधा वा भक्ता भक्तिमेव कुर्वीरन् न तु
प्रायश्चित्तं । भक्ताविविधैस्तः ॥ स्मासीत्स्वर्गप्राप्तादिकृतकर्मकण-
मयः प्रायश्चित्तमेव । ननु नामक्रीर्त्तनमित्यतः प्रायश्चित्तशास्त्र-
मपि सार्थकमित्याह । कृष्णाङ्गिप्रपन्नयोर्मधुलिङ्गमरः स यथा
भोगक्षयिदिभ्येषु सौन्दर्यविषु श्रद्धा भ्रममाणोऽपि न विष-
जते तथैव भक्तः पूर्वदशायां दुर्विषयरतोऽपि भक्तत्वे सति विसृष्टा-
ये मायागुणस्तेषु निरपराधो भूतु प्रसीदतु यद्यपि कनिष्ठभक्तस्तान्
सेवते तदपि "जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकींश्च गर्हयन्"
इत्युक्तीत्यादिषु नैव प्रमते । अन्यः स्मात्तस्तु आत्मनो रजः पापं
प्रमार्ष्टुं कर्म ईहेतेव प्रायश्चित्तं कुर्वीतेव यत एव रजः पापं कुञ्जर-
शोभनं पुनः स्यादेव नामापराधवत्त्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

अच्युताश्रयजनं प्रति नैव गच्छन्तीति शेषः । तेनाच्युतेति पाठे
ते विसृताभियो बभूवुः पुनस्ते च विप्रपतीति ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यो मलयपर्वतः आसीनोऽगस्त्यो हरिर्मर्षयन्
पुनः पुनर्विश्वासाय हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थ इति श्रीस्वामि-
चरणाः ॥ ३५ ॥

इति साराधेदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽयं सङ्कृतः सङ्कृतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जगतां मङ्गलं सर्वपुरुषार्थप्रदं विद्धि महतामहसां महापापा-
नामप्येकान्तिकनिष्कृतिं च विद्धि ॥ ३१ ॥

संकीर्त्तनादिरूपाया भक्तेः सर्वोहसामैकान्तिकनिष्कृतिरव-
माह । शृण्वतामिति । हरेर्वीर्याणि शृण्वतां सुजातया भक्त्या
यथा आत्मा सर्वपापमूलरूपवासनायुक्तं मनः शुद्धयेत् तथा व्रता-
दिभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिनैः सादिना तपोयक्षादिभिश्च
नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

मनसः शुद्धिर्निर्वासनत्वे तव कृष्णभक्त्यैव भवति नान्यथेत्याह ।
कृष्णोति । कृष्णाङ्गिप्रपन्नयोर्मधु रसस्वलेख्यास्त्रादयतीति स
तथा कृष्णभक्तः वृजिनावहेषु दुःखप्रदेषु मायागुणकार्येषु विषयेषु
विसृष्टेषु त्यक्तेषु पुनर्न रमते तद्वासनारहितमनस्कत्वादित्यस्तु
कृष्णभक्तस्तु आत्मनो मनसः रजः विषयवासनात्मकं रागं
प्रमार्ष्टुं प्रक्षालयितुं यतः पुनः राग एव स्वात्तत्वं कर्म यत्तपोवत्सा-
दिकमीहेतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

तद्वत्तरं यमदूतानां चेष्टितमाह । इत्यमिति । इत्थं स्वभक्तुंगदित
भगवन्महत्त्वं संस्मृत्य सत्यमेवोक्तमिति मत्वा नैव विसृताभियस्मि
ततः प्रभृति प्रतिशङ्कमानाः आत्मानं प्रति विष्णुपापेदादिभ्यो भयं

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शङ्कुमानाः अच्युताश्रयं जनं द्रष्टुं च विभ्यति स्म ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

श्रीपाटीका

तिस हेतु से हे परीक्षितजी ! जगत का मङ्गलकारक तपोविधि वडे अपराधों का नाशक श्रीविष्णु के नाम संकीर्तन सब पापों का अत्यन्त प्रायश्चित्त है ऐसा जानो ॥ ३१ ॥

और भीहरिके मनोहर चरितों के वारम्बार सुनने वालों के कथन करने वालों के हृदय में अच्छी उत्पत्ति हुई मारके से आत्मा शुद्ध हो जाता है तत्त्वदिकों से वैसा शुद्ध नहीं होता है ॥ ३२ ॥

भीकृष्ण चरण कमल का भ्रमर पुरुष तो स्वयं छोड़े इधे पाप दुःखके देने वाले माया कृत गुणों में रत नहीं होता है अन्य पुरुष तो कामनाओं से हत होने से आत्मा के रजको दूर करने को प्रायश्चित्तादि कर्म की चाहना करता है जिस के कि करने से फिरभी रजोगुण ही उत्पन्न हो जाता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार से अपने पति का कहा भगवान् का जो माहात्म्य तिसको स्मरण करके बुद्धि से विस्मित होकर ये भक्तजन के किन्कर उस दिन से शंका कर के नारायण भक्त के प्रति नहीं जाते हैं भगवद्भक्तों को देखकर भी डरजाते हैं ॥ ३४ ॥

इस विधि इतिहास की अगस्त्य भगवान् ने मलयाचल पर्वत के ऊपर भगवान् की पूजा करते समय में हमसे कहा है ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध तीसरे अध्याय का समाप्त ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

इति प्रथमं विष्णुं भगवंतं च त्रिमूर्तिः । त्रिमूर्तिः
 त्रिमूर्तिः ॥ १ ॥ इति प्रथमं विष्णुं भगवंतं च त्रिमूर्तिः ।
 त्रिमूर्तिः ॥ १ ॥ इति प्रथमं विष्णुं भगवंतं च त्रिमूर्तिः ।
 त्रिमूर्तिः ॥ १ ॥ इति प्रथमं विष्णुं भगवंतं च त्रिमूर्तिः ।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—○*○—

राजोवाच ।

देवसुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् ।

सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ १ ॥

तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन् ! यथा ।

अनुसर्गं यथा शक्त्या ससर्ज भगवान् परः ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्वादायणिः ।

प्रतिनन्द्य महायोगी जगद् मुनिसत्तमाः ! ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ।

अन्तःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥

द्रुमेभ्यः क्रुद्धयमानास्ते तपोदीपितमन्यवः ।

मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्विषक्षया ॥ ५ ॥

ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरुद्वह !

राजोवाच महान सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥

मा द्रुमेभ्यो महाभागाः ! क्षीनेभ्यो द्रोणधुमर्हथ ।

विवर्द्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥

(१) अहो प्रजापतिपतिर्भगवान् हरिरव्ययः ।

वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥

अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ।

अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥ ९ ॥

यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः !

प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥

श्रीधरस्त्रामिहृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रचेतःसुतदक्षस्य वंशस्तावत् प्रतन्यते ॥ १ ॥

चतुर्थे तु प्रजामृष्ट्यै दक्षेणाराधनं हरेः ।

तपसा दंसगुह्याख्यस्तोत्रेण च निरूप्यते ॥ २ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायम्भुवसुतान्वये ।

नामप्रभावमाकर्ण्य वंशव्यासं पुष्टुस्सते ॥ ३ ॥

देवासुरेति व्याख्याम् । सामासिकः संक्षिप्तो यः प्रोक्तस्त्व-
 तीयस्कन्धे ॥ १ ॥

(१) मादी प्रजापतिरिति श्रीवीर० श्रीविजय० ।

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

व्यासं विस्तारं ते त्वत्तो यथा शक्त्या यथा ससर्ज तां
शक्तिं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् ॥२॥३॥

दृष्टादिकूपेण ससर्जितं वक्तुं दृष्टजन्मप्रकारमाह । यदेति ।
प्राचीनबर्हिषः पुत्रा यदा समुद्रमध्यावुन्मन्ना निर्गतास्तदा गां
पृथ्वीं द्रुमेर्धृतां ददन्तुः नारदोपदेशतः प्राचीनबर्हिषो निवृत्त्या अरा-
जके साति कृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥

तपसा दीपितो मनुयेषां ते तेषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ॥५॥

ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तान् द्रुमान् वनस्पतीनां
राजा सोम उवाच मा द्रुमेभ्य इति नवमिः ॥ ६ ॥

हे महाभागाः ! विवर्धयिष्वो विशेषेण वर्धयितुमि-
च्छवः ॥ ७ ॥

प्रजापतीनां तद्गव्यभोज्यदाहोऽनुचित इत्याह । अहो इति
त्रिभिः । ऊर्जे भक्ष्यम् इषमन्नम् ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्भिराववाचयेकृतसागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमाकर्णितस्त्रायंभुवततपुत्रोत्तानपादप्रियव्रतसंसतिचरित्रस्त-
त्प्रसंगात्पृष्टभूगोलभगोलेषु तत्संज्ञानतत्प्रसंगात्पृष्टनरकनिस्तालो-
पायः भुतपरिहारश्च पूर्वं संक्षेपेण भुतं अनुसर्गं विस्तरेण
दुमुस्तुः पृच्छति राजा । देवासुरेति द्वाभ्याम् । स्वायंभुवे मन्वन्तरे
समु देवादीनां सर्गः सामासिकः संचिप्तः त्वया प्रोक्तः ॥ १ ॥

हे भगवन्मुने ! तस्मैव सर्गस्य व्यासं विस्तारं त्वत्तो ज्ञातु-
मिच्छामि । कोऽसौ विस्तरस्तत्राह । भगवान् परः सृज्यमानप्रकृति-
पुरुषविचक्षणाः यथा शक्त्या यथातुसर्गं यं यं व्यष्टिसर्गं ससर्जा-
करोत् ॥ २ ॥

एवमापृष्टो मुनिराहेत्याह सूतः । इतीति । हे मुनिसत्तमाः
इतीत्ये राजर्षेः परीक्षितः तं प्रश्नमाकर्ण्य प्रतिनन्द्य साधुपृष्ट-
मिति प्रतिनन्द्य पादराशयिर्महायोगी जगाह ॥ ३ ॥

गदितमेवाह । यदेत्यादिना । तत्र भगवान् वादराशयिर्विस्तरेण
पृष्टं मनुसर्गं विवक्षुस्तावच्चतुर्यस्कन्धान्तोक्तं प्राचीनबर्हिषः पुत्राणां
चरित्रमुपोद्घातत्वेन प्रसीति । यत आपूरितास्त्रय इत्यन्तेन ।
प्रचेतसः प्राचीनबर्हिषो दश पुत्राः यदा अन्तःसमुद्रात् समुद्र-
मध्यावुन्मन्नाः निर्गतास्तदा गां भूमिं ददन्तुः कथंभूतां द्रुमे-
र्धृतां नारदोपदेशात् प्राचीनबर्हिषो निवृत्त्याऽराजके कृष्याद्यभावात्
द्रुमेर्धृतामिति भावः ॥ ४ ॥

द्रुमेभ्यः कृष्यामासास्तपसा उदीपितः मनुयः कोधो येस्ता-
दशास्तेषां वृक्षाणां विचक्षणा दग्धुमिच्छया मुक्ताद्यायुमर्गि च
ससृजुत्पादितवन्तः ॥ ५ ॥

ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां नितरां दह्यमानांस्तान् द्रुमानुपलभ्य दृष्ट्वा
हे कुरुवह ! महान् सन् सोमो राजा चन्द्रः मनुयं तत्तत्कोषं
धामयिष्व प्रशमयितुमित्यर्थः उवाच बोधितवान् ॥ ६ ॥

किमुवाचेत्यपेक्षायां तदेवोक्तमाह । मा द्रुमेभ्यः इत्यादिना प्रति-
गृह्यतामित्यन्तेन ॥ हे महाभागाः ! दीनेभ्यो द्रोणं मार्द्वं कुनः यतो
मूयं विवर्धयिष्वः लोकां वर्धयितुमिच्छवः प्रजानां पतयश्च स्मृताः

उक्ताः विवर्धयिष्वः प्रजापतीनामिदं वनस्पतिदाहनमनुचित-
मिति भावः ॥ ७ ॥

ससं विवर्धयिष्वः प्रजापतयश्च किं द्रुमैः प्रयोजनमित्यत्राह ।
आदिविति । प्रजापतीनां ब्रह्मादीनामपि पतिर्विभुर्हीनल-
द्रुमेष्वन्तरास्ते तथाप्यव्ययः असंसृष्टतद्गतविकारः भगवान् हरि-
रादौ जगदादिकास्ते वनस्पतीनोपधीश्च ससर्ज तान् ताश्च
विशिनष्टि । ऊर्जेमिषमिति । ऊर्जे पितृनुद्दिश्य दीयमानमन्नम् इषं
देवानुद्दिश्य कीयमानम् इषोर्जरूपा वनस्पतय इत्यर्थः । अयं भावः ।
देवपितृयक्षावशिष्टाश्चेन प्रजानां जीवनं विहितम् "यज्ञशिष्टाशिनः
सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः" इति स्मरणात् भुञ्जते ते त्वयं
पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्" इति यज्ञानवशिष्टात्रभक्षणानिन्दनाच्च
एवं देवाद्युपजीव्यान्नरूपेण परिणममानान् वनस्पत्यादीन्निद्रोर्धुं
मार्द्वयेति ॥ ८ ॥

एतदेवोपपादयति । अन्नमिति । यावत् पादचारिणां चराणां
भूतानामपादचारिणोऽचराः अन्नमद्याः अक्षरेषु भूतेष्वद्याप्तभावो
नास्ति किन्तु तेषामुपभोग्यत्वाकार एक एवेति भावः चरेषु
त्वाकारद्वयमस्तीत्याह । अहस्ता इति । हस्तयुक्तानां द्विपदाम-
हस्ताः चतुस्पदः अन्नमदनीयाः सामान्यामिषाश्चकमेकत्वं
क्रीवत्वं च । चरेषुभयाकारकथनं व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । यथा
चरेषु केषाञ्चिदचतुर्वमन्येषामदनीयत्वं न तथाचेतनेषु किं
त्वदनीयत्वमेवेति सर्वोपभोग्यत्वाभिरपराधत्वाच्च तद्दोहः न कार्यं
इति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥

किञ्च । हे अनघाः ! यूयं पित्रा प्राचीनबर्हिषा देवदेवेन तपसा
तोषितेन भगवता च प्रजासर्गाय निर्विष्टाः हि यतः एवमतः
कथं वृक्षाजिर्देष्टुमर्ह्य ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुह्यन्ति सूरय इत्यत्र यं यदुक्तं ब्रह्माद्यज्ञेयमाहात्म्यं हरेस्त-
स्त्रन्माद्यस्य यत इत्यत्र च यः सर्गविशेषः प्रतिज्ञातः सोऽपि
भगवदेकनिष्ठ इति प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र सुतीयादौ कथितः
सर्गो भगवदेकनिष्ठ उतान्यनिष्ठः आहोस्त्रिद्व्यनिष्ठोऽपि भगवत्प्रसा-
दायत्त इत्यभिप्रेत्य राजौकार्यमनूय तद्विस्तरं ब्रूहीत्याह । देवेति ।
सामासिकः संचिप्तः ॥ १ ॥

व्यासं प्रपञ्चं ते तव सकाशादनुसर्गम् अवान्तरसर्गम् ॥ २ ॥

शुकेन राजप्रश्नामाहस्य परिहार उक्त उतानादस्यान्यकथान्तर-
मवादि भूत्वा स्मित्वा तूष्णीं स्थितं किमिति शौनकादीनां हादं प्रश्नं
परिहरति सूत इत्याह । इतीति । अनेन सूतशौनकसम्वादो न समाप्तः
किञ्च । शौनकादिप्रश्नोऽप्ययमेव अवमेव परिहारोऽपीति ध्वनितम् ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादायसत्त्वान्मन्ददृष्ट्याग्ननिष्ठवत्प्रतीयमानोऽपि तदे-
कनिष्ठ इति वक्ष्यास्य नातिव्याप्तिरिति दर्शयितुं प्रकृतार्थानुवाद-
पूर्वकमुपक्रमते । यदेति । प्रचेतस इति । तुल्यनामानः प्राचीनबर्हिषः
दश पुत्राः यदान्तःसमुद्रादुत्थिताः द्रुमेर्धृतां गां भूमिं ददन्तुः ॥ ४ ॥

तदा मुखतो वायुमग्निश्च ससृजुरित्यन्वयः । तेषां वृक्षाणां
दिग्बक्ष्या दहनेच्छया ॥ ५ ॥

तत्र चन्द्रेण तत्कोपशान्तिप्रकारं कथयति । ताभ्यामिति ।
ताभ्याम् अग्निवायुभ्याम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रम् ।

किमहेति तत्राह । मा द्रुमेभ्य इति । क्रुधद्रुहिल्यादिना चतुर्थी तत्र हेतुमाह । विवर्धयिषव इति । विवर्धयिषवः प्रजावर्धिकाः करिष्णावः यूयं पतयः प्रातारः स्मृताः इति यदतो द्रुमेभ्यो द्रोणु नार्हयेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

दाहे नारायणानुग्रहदूरत्वं भवतां स्यादित्यभिप्रेत्याह । आदाविति । ऊर्जं पित्रभ्यम् इषं देवाभ्यम् ॥ ८ ॥

वनस्पत्योषधीनामूर्जाख्यातत्वं कथमत्राह । अत्रमिति । अचराश्चराणामभ्यम् इत्याद्यन्वेतव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमज्जीविगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सामासिकः षष्ठादिमन्वन्तरजातविस्ताराकथनात् ॥ १ ॥

व्यासं तन्मन्वन्तरजातदक्षानन्तरशाखोपशाखारूपम् ।

पूर्वसर्गस्य केनचित् कारणेन तदुप्रायत्वाद् अनुसर्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥

यदेति । उत्तानपादवंशान्तमारभ्य कथनं तस्यैवान्तिमराज्यत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

ऊर्जमन्नातिरिक्तं मध्यम् । अत्रमिति सवलानां दुर्बलानामनुवर्धयितव्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुनश्च पोषणं वाच्यमिन्द्रस्याचार्यवातिनः ।

सचाचार्यो विश्वरूपो दत्तकन्यासुतोद्भवः ॥ १ ॥

दक्षस्यातश्चतुर्थान्ते संक्षेपेणोक्तजन्मनः ।

कथाध्यायत्रयेणोक्तस्कन्धे वाच्या सविस्तरम् ॥ २ ॥

राजापि सृष्टेः प्रस्तावे स्वायम्भुवसुतान्वयौ ।

संप्रसङ्गौ समाकण्ठ्ये भूयः पप्रच्छ तत्पुनः ॥ ३ ॥

चतुर्थे तु प्रचेतोभ्यः जातो दत्तः प्रजाः सृजन् ।

इसगुह्यस्तवनेन सृष्टावेति निरूप्यते ॥ ४ ॥

देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संचितः यः प्रोक्तस्तृतीयस्कन्धे व्यासं विस्तारम् । ते त्वत्तः अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् । यथा शक्त्या यथा ससर्ज तां शक्तिं ते प्रकारश्च परो ब्रह्मा ॥ १—३ ॥

दत्तादिरूपेण ससर्जति वक्तुं रुद्रापराधाच्छागमुखस्य दक्षस्यावमानकुक्षेन देहे त्यक्तवतः पुनर्जन्मप्रकारमाह । यदेति । गां पृथ्वीं द्रुमेवृतां ददधुः । नास्वोपदेशतः प्राचीनवर्द्धिषु विरज्य वनं गते सत्यराजकादेव कृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥

तद्योदीपितेति । तपसः कौपीयध्यानत्वात् ॥ ५ ॥

सोमो वृक्षाधिष्ठाता स एव वृक्षाणां राजा प्रशमयान्निवेति प्रथमं साधनोपायेन मन्थोरपगमासम्भवादिति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ऊर्जमन्नातिरिक्तं फलादि मध्यं वनस्पतिहेतुकम् । इषमर्षं गोधूमाधोषधिहेतुकम् । चराणां पक्षाभ्यां चरतां भ्रमरादीनाम् अचराः पुष्पलताया एवाभ्यम् । पादचारिणां पद्मिश्चरतां गोमहिषादीनाम् अपदो वासाद्या एवाभ्यं तेष्वेव हस्तयुक्तानां व्याघ्रादीनाम् अहस्ताः

गवादयः द्विपदाः पक्ष्याः चरतां मनुष्याणां चतुष्पदो हरिणाद्याः त्रकारात् अचरा भान्यगोधूमाद्याश्च ॥ ८—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पापकारिणो रक्षणमुक्त्वाथ चतुर्थे दक्षजन्मानुवर्धनपूर्वकं दत्तकर्तृकं भगवद्वाक्येन वर्णयन् पुण्यकारिणो दक्षस्येष्टसम्पादनेन रक्षणं वर्णयति । तत्र तावत् संक्षेपतः उक्तां देवादि सृष्टिं श्रुत्वा तां विस्तरतो बुभुत्सुः राजर्षिः पृच्छति । देवेति द्वयेन । सामासिकः संचितस्तृतीये स्कन्धे त्वया यः प्रोक्तः ॥ १ ॥

हे भगवन् ते त्वत्तः तस्यैव सर्गस्य व्यासं विस्तरं वेदितुमिच्छामि को विस्तर इत्यत्राह । भगवान् मुखो विश्वहेतुः यथा शक्त्या येन नियोज्यकर्त्रा यथा अनुसर्गमनुकृतं ससर्ज तथा श्रोतुमिच्छामीति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

दक्षेण नियोज्यकर्त्रा अनुसर्गमकरोदिति वक्तुं तज्जन्मानुवर्धति । यदेत्यादिना । उन्मग्ना निर्गताः गां भुवम् ॥ ४ ॥

तदिदं चतुर्था दुमाणां दग्धुमिच्छया ॥ ५ ॥

हे कुरुव्रह्म ! परीक्षित वनस्पतीनां राजा सोमः ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां नितरां ब्रह्ममानान् तान् दुमानुपलभ्य ज्ञात्वा प्रभुं प्रचेतसां क्रोधमुपशमयन्नुवाच ॥ ६ ॥

तदुक्तिमेवाह । मेति नवभिः । हे महामागाः ! द्रुमेभ्यः द्रोणु कर्तुं माहेय यतो यूयं विवर्धयिषवः प्रजाः वर्धयितुमिच्छवः प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥

प्रजावृद्धिकामानां प्रजापतीनां तद्गुह्यभोज्यब्राह्मणं न कार्य इत्याह । अहो इति त्रिभिः । ऊर्जं मध्यमिषमर्षं ससर्ज ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा परीक्षितजी बोले देवता असुर मनुष्य नाग सृग पक्षी इनों की सृष्टि संक्षेप से आपने कही है जोकि स्वायम्भुव मन्वन्तर में भई है ॥ १ ॥

हे भगवन् ! उसीका विस्तार मैं सुनने चाहता हूँ पर भगवान् ने अनुसर्गको जैसे जिस शक्ति से सृजा है सो भी मैं सुनने चाहता हूँ ॥ २ ॥

श्रीसुतजी बोले राजर्षि परीक्षित के ऐसे प्रश्न को अवकाश करके मुनिसत्तम वादरायण पुत्र श्री शुकदेवजी परीक्षितजी की प्रशंसा करके फिर बोले ॥ ३ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले जिस समय मैं प्राचीन बर्हि राजाके पुत्र देश प्रचेतस समुद्र में से निकले तब उन्होंने सप्त पृथिवी को पेड़ों के मारे मरी हुई देखा ॥ ४ ॥

अन्नके न होने से वे बड़े क्रोध से दीपित होगये वृक्षों पर उनने बड़ा कोप किया तब उन वृक्षों के जलाने की इच्छा से मुखमें से अग्नि तथा वायु दोनों का पैदा किया ॥ ५ ॥

हे कुरुव्रह्म परीक्षित जी ! उन अग्नि वायु से वृक्षों को जलते देखकर उनके क्रोधको शान्त करने को सोम राज प्रचेतस से बोलते भये ॥ ६ ॥

आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् ।

पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ ११ ॥

तोकानां पितरौ बन्धु दशः प्रथम स्त्रियाः पतिः ।

पतिः प्रजानां भिक्षूणां (१) गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् ॥ १२ ॥

अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ।

सर्वं तद्विष्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३ ॥

यः समुत्पतित देह आकाशान्मन्युसुल्बणम् ।

आत्मजिज्ञासया यच्छेत् स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥

अलं दधैर्दुर्मदैनैः खिलानां शिवमस्तु वः ।

वार्त्ती ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥

इत्थामन्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप ! ।

सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मणोपयेमिरे ॥ १६ ॥

तेभ्यस्तस्यां समभवद्वक्षः प्राचेतसः किल ।

यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्तथः ॥ १७ ॥

यथा ससर्ज भूतानि दत्तो दुहितृवत्सलः ।

रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शुणु ॥ १८ ॥

मनसैवासृजत् पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ।

देवासुरमनुष्यादीन्ममस्थलजलौकसः ॥ १९ ॥

तमवृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः ।

विन्ध्यपादानुपब्रज्य सोऽचरदुष्करं तपः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे महाभाग प्रचेता हो दुखित वृक्षोंपर कोप मत करो तुमतो प्रजाओं के पतिहो प्रजावृद्धि करने वालेहो ॥ ७ ॥

अहो प्रजापतियों के पति भगवान् ईश्वर ने वनस्पति ओषधियोंको पितलों का अन्न देवतों का अन्न रूप सृजा है ॥ ८ ॥

चार जीवों के अचर जीव आहार हैं पादचारी जीवों के आहार विना पादचारी जीव हैं विना हाथवाले जीव हाथ वाली के आहार हैं चार पांव वाले जीव दो पांववालों के आहार हैं ॥ ९ ॥

हे अनघ हो भगवान् ने और आप के पिताने तो आप लोगों को सृष्टि के वास्ते आकाशिया है आप लोक कैसे वृक्षों का द्रोह करते हो ॥ १० ॥

अध्वर्यामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अत आतिष्ठत आश्रयत सतां मार्गमुपक्रमं पित्रादिगिजुष्टम् ११

(१) गृह्यज्ञानामिति श्रीबीररा ०

प्रजानां प्रजापतिरेव बन्धुरतस्तज्जीविकानांशो न कर्तव्य इति दृष्टान्तपञ्चकेनाह । तोकानां बालानां मातापितरौ अन्नानां शानदो बुध एव सुहृत् ॥ १२ ॥

ईश्वराधिष्ठानत्वाच्च भूतद्रोही न युक्त इत्याह ॥ अन्तर्देह-
ध्विति । वो युष्मासि ॥ १३ ॥

आकाशाद्देहं समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मविचारेण यो नियच्छेत् ॥ १४ ॥

खिलानां शेषाणां वो युष्माकं च शिवमस्तु वृक्षरक्षणार्थं तदीयां कन्यां ददाति वार्त्ती वृक्षैः पालिता ॥ १५ ॥

आमन्य सान्त्वयित्वा आप्सरसीमप्सरसः प्रम्लोचायाः सुताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

दुहितृवत्सल इति । तस्य कन्यावंश एवेत्युक्तं मम ससः ॥ १८ ॥
प्रजापतिर्वृक्षः ॥ १९ ॥

अवृंहितमसंबृक्षं विन्ध्यस्य पादान् सज्जितपर्वतान् ॥ २०-२१ ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सतां साधूनां मार्गमातिष्ठतांश्रयत । कथंभूतं वः शुष्माकं पित्रा प्रचेतसा पितामहेन तत्पित्रो ये च वः शुष्माकं प्रपिता-
महादयः तैश्च जुष्टं सेवितम् । पित्राद्याचरितमेव सन्मार्गमाश्र-
यतेत्यर्थः । दीपितं कोपं यच्छत उपसंहरत ॥ ११ ॥

किञ्च । भगवतः सर्वरक्षकस्य शरीरत्वाद्भनस्पतिषु क्रोधो-
ऽयुक्त इत्याह । तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरौ यथा
बन्धू रक्षकौ यथा दशः पक्ष्म बन्धुः यथा च स्त्रियाः पतिर्बन्धुः
तथा प्रजानां नृपः यथा च भिक्षूणां भिक्षेत्यध्याहारः यथा
गुह्यज्ञानां प्रयोगकुशलानां बुधः श्रीमांसाभिन्नः तथा भगवान्
रक्षकः सुहृच्च भूतानामन्तर्देहेषु हृदयेष्वात्मेश्वरः अन्तः प्रविश्य
नियन्ता हरिरासेऽतः सर्वं जगत् अस्य भगवतो धिष्ययमेवमीक्ष्यो-
ऽसौ भगवान् वः शुष्माकं तोषितो भवति । यद्वा । प्रतिनियत-
रक्षकत्वव्यवस्थामुलङ्घ्य कथं द्रोघुमर्हयेत्याह । तोकानामिति ।
पित्रादय इव प्रजानां चराचरार्त्तमकानां नृपः बन्धुः रक्षकः
सुहृच्च । किञ्च । भगवच्छरीरत्वाच्च न द्रोहः कार्य इत्याह । अन्तर्दे-
हेष्विति । इत्त एवार्थः गुह्यज्ञानामिति भिक्षुविशेषणं वा गुह्य
रहस्यभूतं परमात्मस्वरूपादिकं ज्ञानुमिच्छूनां बुध इव तदुपदेष्टा
विद्वानिवेत्यर्थः रक्षणं च सर्वत्रानिष्टपरिहारप्रप्रापणार्त्तमकमेव
॥ १२ ॥ १३ ॥

किञ्च । क्रोधोपशमस्याऽयुदयहेतुत्वाच्च तमुपसंहरतैत्याह ।
य इति । देहे आकाशात् समुत्पतितं यदच्छयोत्पन्नमित्यर्थः ।
यद्वा । देहे आकाशाद्ब्रह्मविवरात् समुत्पतितमुत्पन्नं दुःसहं मनुं
क्रोधमात्मजिज्ञासया स्वात्मपरमात्मधायात्म्यविचारणेन यच्छे-
दुपसंहरत् स पुमान् गुणान् सत्त्वादीनातिवर्त्तते क्रमेण संसार-
बन्धान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतो दग्धैरत एव कीनैः दुर्मैरत्वं कीनद्रुमदाहनेनालमित्यर्थः
खिलानामवशिष्टानां दुमाणां वः शुष्माकं च शिवमस्तु । वार्त्ती
वृक्षैः पालिता एषा वरा सुखक्षया कन्या मारिषास्या पत्नी-
त्वेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्यतां शुष्माभिरिति शेषः ॥ १५ ॥

इतीत्यमामन्य सात्वत्प्रित्वाप्सरसमप्सररोदेहादाविर्भूता-
मृषिवीर्यसमूतां वरारोहां वरैरारोढुमुद्रोढुं योग्यां कन्यां तैश्चो
दत्त्वा सोमो राजा ययौ गतः ततस्ते प्रचेतसः सर्वे धर्मेण
तामुपवेमिरे विवाहितवन्तः । धर्मेणेत्यनेन “अपृथग्धर्मशीलानां
सर्वेषां वः सुमध्यमा । अपृथग्धर्मशीलेयं भूयात् पत्न्यर्पिताशया”
इति भगवतोक्तत्वाद्बुभुर्रेकस्याः पाणिग्रहो दोषावह इति शङ्का
न कार्येति सूचितम् ॥ १६ ॥

तैश्चः प्राचेतसेभ्यः तस्यामाप्सरस्यां हे राजन् । दक्षः
प्रजापतिः प्राचेतसोऽभ्युत्पन्नः पूर्वं ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठाज्जातो दक्षाध्वरे
वद्राप्साध्वशस्तं देहं विहायास्यां मारिषायां प्राचेतसना-
माजायतेत्यर्थः तथाचोक्तं चतुर्थे “यस्यां महद्वद्वानावजन्म-
जनयोनिजः” इति प्राचेतसं विशिनष्टि । यस्येति । यस्य प्राचे-
तसस्य दक्षस्य प्रजासर्गेण ब्रह्मो लोका आपूरिताः प्रायशो
लोकत्रयस्थाः प्रजास्तत्सन्तानरूपा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

दक्षः प्राचेतसः बुद्धितुषु वात्सल्ययुक्तः देतसा वीर्येण
मनसा सङ्कल्पेन चेमाः प्रजाः ससर्ज काः देवादीस्तथा नम
एव स्थलं येषां जलमेवौकः स्थानं येषां तान् ॥ १८ ॥

तमेवं मनसा क्रियमाणं प्रजासर्गमवृद्धितमवृक्षमाखीक्य
स प्रजापतिः प्राचेतसः विन्ध्यस्य पादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपगम्य
उपागत्य दुष्प्रमितरैः कर्तुमशक्यं तप आचरन् कृत-
वान् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मार्गे विशिनष्टि । पित्रेति ॥ ११ ॥

अनन्यशरणानां वृक्षाणां दाहे शरणगतवधदोषोऽपि शुष्माकं
स्वादित्याशयवानाह । तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरौ
मातापितरौ बन्धू इत्येतत् सर्वत्रान्वेतव्यं गृही गृहस्थः भिक्षूणां
ब्रह्मज्ञानां ज्ञानदानाख्यजीवनेन ॥ १२ ॥

किञ्चानेनेश्वरद्रोहोऽपि स्वादित्याशयवानाह । अन्तरिति ।
भूतानामिति विशेषणाद्ब्रह्मदाहेनेश्वरदाहः कथं स्याद्भूतदाहाकर-
णादिति तत्राह । सर्वमिति । तस्य हरेर्धिष्णवं निवासस्थानम्
अनेन किं फलं स्यादत्राह । एवमिति । असौ हरिः ॥ १३ ॥

इतोऽपि कोपो न कार्य इत्याह । यः समुत्पतितमिति । देहे
आकाशाद्ब्रह्मकाशाद्ब्रह्मत्पतितमुज्ज्वलितं मनुं यो यच्छेत्
कथमात्मनः परमात्मनः जिज्ञासया विचारेण “अन्तर्देहश्च
तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनया
भूतद्रोहेण श्रीनारायणद्रोह एव स्वादिति चिन्तया स पुमान्
गुणान् संसारहेतुभूतांस्तरतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

वार्त्ती वृक्षबुद्धिता वरा वरणीया ॥ १५ ॥

वरः श्रेष्ठः आरोहो नितम्बप्रदेशो यस्याः सा तथा ताम्
आप्सरसीम् अप्सरोजातिमतीम् ॥ १६ ॥

यस्य दक्षस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥

पूर्वमादिसृष्टौ इमाः प्रजाः मनसेवासृजत् प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मणा कृतः प्रजासर्गः तमवृद्धितमपूर्णं दष्टा ब्रह्मा-
नुद्धया विन्ध्यगिरेः प्रादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपगम्य तपोऽचरत् स
प्राचेतसो दक्षः यो मनसासृजत् स तपोऽचरादित्येकवाक्यं
वा ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पित्रादिभिर्जुष्टं सतां मार्गम् । उपशमगातिष्ठत ॥ ११ ॥

यूयं हि प्रजापालकाः दुमादयः प्रजाः प्रजोपजीव्याश्चेत्येतान्
पालयत । नहि पालकानां नाशकत्वं दुष्टमित्यत्र दृष्टान्तपञ्चक-
माह । तोकानां बालानां स्त्रियाः पतिर्भर्ता प्रजानां पतिर्नृपः ॥ १२ ॥

ईश्वराधिष्ठानत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अन्तरिति ।
यो शुष्माभिरैवं सर्वभूतदयैव असावीश्वरस्तोषित इति किं
न स्मरयेति भावः ॥ १३ ॥

ननु कोपकाले कृत एतावान् विचारस्तत्राह । य इति । आका-
शादिव देहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मनो जिज्ञासया
विचारेण यच्छेत् उपशमयेत् स गुणानिति अन्यथा यूयं युष्मो-
रेव प्रस्ता भविष्यथेति सामोक्ता भेदश्च ध्वनितः ॥ १४ ॥

भेदेनाप्युपशमाभावमात्राद्वा ज्ञानमाह । अत्रामिति । खिलानां
दोषाणां वार्त्ती वृक्षैः पालितत्वाद्ब्रह्मकन्या ॥ १५ ॥

तत्रार्धमर्षणां नाम तीर्थं पापहरं परम् ।

उपस्पृश्यानुस्रवन् तपसाऽतोषयद्धरिम् ॥ ११ ॥

अस्तौषीद्वंसगुह्येन भगवन्तमधोत्तजम् ।

तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यानुप्यद्यतो हरिः ॥ १२ ॥

॥ प्रजापतिरुवाच ॥

नमः परायावितथानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ।

अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयम्भुवे ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आप्सरसीम् अप्सरसः प्रम्लोचायाः सुताम् ॥ १६ ॥

सममवाप्तिरिति कृतस्य स्वायम्भुवमनुवंश्यत्वात् स्वायम्भुवे
मन्वन्तरे जन्म यस्य प्रजाविसर्गोऽस्ति प्रजाविसर्गस्त्वस्य चाक्षुष
एव

चानुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्वते ।

यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो देवचोदितः ॥

इति चतुर्थोऽंशः । तस्मान्मध्ये मन्वन्तरपञ्चकमभिव्याख्यास्य
तप एव पीर्यकालिकैश्वर्यप्राप्त्यर्थकमवगम्यते ॥ १७ ॥

कुहिवचस्त्वः इति पुत्रवशभावः सूचितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रजापतिर्वक्षः विन्ध्यस्य पादान् प्रत्यन्तपर्वतान् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यो युष्माकं पित्रादिभिर्जुष्टं सेवितं सतां मार्गमुपशमात्मक-
मातिष्ठत आश्रयत दीपितं कोपं यच्छतोपसंहरत ॥ ११ ॥

तोकानां बालानां बन्धुः सहायः सुहृत् सखा ॥ १२ ॥

भगवत्परितोषार्थं सर्वेषु भगवदधिष्ठितेषु सहायभाव एव
कर्तव्यो न दोष इत्याह । अन्तरिति । वो युष्माभिः ॥ १३ ॥

यः आकाशाद्दृश्याकाशात् देहे समुत्पतितं मनुं निय-
च्छेत्तुपसंहरेत स आत्मजिज्ञासया परमेश्वरोपासनया गुणान्
अतिवर्तते त्रिगुणं प्रपञ्चमतिक्रम्य मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

खिलातामवशिष्टानां वो युष्मत्तः शिवमस्तु वार्क्षी वृचैः
पालिता युष्माभिः प्रतीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥

इत्येवमाहर्ष्यं सान्त्वयित्वा आप्सरसीं प्रम्लोचासुतां
वत्सा ययौ स्वस्थानमगात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रेतसा धीर्यया मनसा सङ्कल्पमात्रेण मम मत्तः ॥ १८ ॥

प्रजापतिर्वक्षः पूर्वं मनसैवासृजत् ॥ १९ ॥

तं प्रजासर्गमवहितमसृष्टमालोक्य विन्ध्यस्य
अवयवभूतान् पर्वतान् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

सत्पुरुषों के मार्गमें स्थिति करो प्रदीपित कोपको
शास्तकरो तुमारे पिता पितामह प्रपितामहने जिस मार्ग
का सेवन किया है तिसी मार्ग को तुम सेवन करो ॥ ११ ॥

बालकों के बन्धु मातापिता होते हैं नेत्रके बन्धु

[१८]

पंखुना होते हैं स्त्रियों का बन्धु पति होता है प्रजाओं का
बन्धु नृप होता है मिथुनों का बन्धु गृहस्थ होता है
अश्वानियोंका बन्धु ज्ञानी होता है ॥ १२ ॥

सब देहों के भीतर में ईश्वर हरि आत्मा है सब जीवों
को भगवान् का स्थान जातोंगे तब भगवान् सन्तुष्ट
हो जायेंगे ॥ १३ ॥

जो पुरुष देह आकाश के मध्यमें से उत्पन्न भये क्रोध
को आत्मज्ञान से निवारण करदेता है उस के तीनों गुणों
के दोष छूट जाते हैं ॥ १४ ॥

अब इन वृक्षों को मत जलाओ ये अतिदुखी हैं
वांकी जो बचे हैं इन से आप का भी कल्याण होगा
इन वृक्षों की एक सुन्दर कन्या है तिसको तुम पत्नी
रूप से ग्रहण करो ॥ १५ ॥

हे नृप ! इस प्रकार से उनको कहकर उच्चम रूपवती
अप्सरसी की कन्या को उन्हे देकर सोम राजा चले गये उनने
धर्मकी रीति से उसका विवाह किया ॥ १६ ॥

उन प्रचेतों में से तिस कन्या में दक्ष नामक पुत्र उत्पन्न
भया जिसके प्रजासृष्टि करने से तीनों लोक भर भये ॥ १७ ॥

जिस प्रकार से पुत्रियों के प्रेमी दक्ष ने सब भूतों को पैदा
किया वीर्य से या मन से तिसको तुम सावधानता से सुनो ॥ १८ ॥

प्रजापति ने पहिले मनहीं से इन प्रजाओं को सृजा है देवता
असुर मनुष्य आकाशचारी पृथिवीचारी जलचर इन सबों
को पैदा किया है ॥ १९ ॥

प्रजापतिने उस प्रजा की सृष्टि को नहीं बढ़ती हुई देख
कर विन्ध्य पर्वत के नीचे स्थल में जाकर अतिफाटिन तप का
आरंभ किया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इंसगुह्याख्येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य ॥ २२ ॥

पराय सर्वोत्तमाय नमो दधे नमनं करोमि । परत्वे हेतुः ।
अवितथा अनुभूतिश्चिच्छक्तिर्यस्य अतो गुणत्रयामासो जीवो
निमित्तं माया च तयोर्वन्धवे नियन्त्रे एवमपि गुणेषु तत्त्व-
बुद्धिर्वैषां तैर्जीविरदृष्टं धाम स्वरूपं यस्य । तत्र हेतुः । निवृत्तं
मानं यस्मात् पादान्तरे निवृत्तं निरस्तं मानमवधिश्च यस्मात्

न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् ।
 गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥
 देहोऽसवोऽज्ञा मन्वो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
 सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तर्हि कथं तस्य सिद्धिरत आह । स्वयम्भुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥

अदृष्टभामत्वं दर्शयन्नाह । नेति । पुरुषः सखा जीवोऽस्मिन्-
 पुरे देहे वसन्नप्यत्रैव संवसतः सख्युयस्य सख्यं करणप्रवर्त-
 न्त्वादिभिर्भावैति न जानाति तस्मै कुतः व्यक्तदृष्टेः प्रपञ्च-
 दृष्टः न हि दृष्टादृश्यो भवतीति । प्रथमान्तपादे व्यक्ते प्रपञ्च-
 एव दृष्टयेत्यस्य सः गुणो विषयो गुणिनो विषयिण इन्द्रियादेः
 सख्यं प्रकाशकत्वं यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

ननु गुणो जडत्वात् जानातीति जीवस्तु चेतनः किमिति
 न जानात्यत आह । देह इति । देहश्चासवश्च प्राणा अज्ञाणोन्द्रि-
 याणि मनवश्चान्तःकरणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्रा-
 यथात्मानं स्वरूपे दृश्यसंयमिन्द्रियवर्गे तयोः परं देवतावर्गे
 च न विदुः पुमान् जीवस्तु सर्वमेतत्प्रथं वेद गुणांश्च तन्मुख-
 भूतान् वेद तज्ज्ञोऽपि सन् यं सर्वज्ञं न वेद तमनन्तमीडे इतीमि ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र विन्ध्यपादेषु त्रिकालमधर्मण्याख्यं पापहरं पुण्यं तीर्थ-
 मुपस्थाप्य तत्र स्नातव्येत्यर्थः तपसा हरिमतोषयदाराधितवान् ॥ २१ ॥

तथा भगवन्तमधोक्षजं हंसगुह्याख्येन स्तोत्रेणास्तोषीच-
 देव स्तोत्रं तुष्टवमभिधास्यामि स्तोत्रं विशिनष्टि । यतो येन
 स्तोत्रेण हंसः कस्य भजपतेर्देवस्यातुल्यस्तुष्टोऽभूत् । मसजोऽभूदि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥

हंसगुह्याख्यं स्तोत्रमुपविशति । नमः परायेत्यादिना । स
 ईश्वरो मे कुरुतामननोरथमित्यन्तेन ग्रन्थेन । तत्र प्रथमं प्रकृति-
 पुरुषविलक्षणं सत्यसङ्कल्पं प्रकृतेर्नियन्तारमपरिच्छिन्नं प्रमाण-
 शून्यावधि सर्वकारणं नमस्करोति । पराय चिद्विलक्षणाय ताव-
 द्धिद्वयावर्त्तकधर्मयोगमाह । अवितथानुभूतये इति । अवितथा-
 ऽमोघाऽनुभूतिः सङ्कल्परूपात्मकं ज्ञानं यस्य सत्यसङ्कल्पाये-
 त्यर्थः । जीवस्त्वसत्यसङ्कल्प इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः अवि-
 द्ज्ञावर्त्तकधर्ममाह । गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे गुणत्रयाभासः
 सत्त्वादिगुणत्रयोन्मेषस्तस्य निमित्तं कारणं प्रकृतिः तस्या
 बन्धवे आश्रयभूताय प्रकृतिशरीरकाय तन्निगन्त्रे इत्यर्थः अने-
 नाचितोऽस्य व्यावृत्तिः एवं पदद्वयेन चिदचित्त्वव्यावृत्तिः । नन्वयं
 प्रजापतिवाक्योदिताभिर्भूतसत्यसङ्कल्पः प्रकृतिविमुक्तः किं मुक्तो
 जीवः नेत्याह । गुणतत्त्वबुद्धिसिर्गुणप्रमकार्थभूतपृथिव्यादि-
 तन्वविषयबुद्धिमिरदृष्टमनुपलक्षितं धाम स्वरूपं यस्य मुक्तं स्रु-
 संसारदशायां पृथिव्यादिसङ्घातपरिणामभूतशरीरविषयबुद्धि-
 मिर्दोऽयं मनुष्योऽसित्युपलक्षित इति ततोऽस्य तेनैव व्यावृत्तिः
 तर्हि किं नित्यसिद्धः नेत्याह । निवृत्तं ज्ञानं यस्माच्चित्तमानः

तादृशोऽवधिरित्येता यस्य स तथोक्तः प्रमाणशून्यावधये त्रिवि-
 धपरिच्छेदरहितस्वरूपायेत्यर्थः । नित्यसिद्धस्तु जीवः स्वरूपतः
 परिच्छिन्नः इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः स्वयम्भुवे स्वयं कार-
 णान्तरशून्याय सर्वकारणायैति भावः ॥ २३ ॥

गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे इत्यनेनाविदाश्रयत्वमुक्तमथ
 चेतनबन्धुत्वमाह । न यस्येति । पुरे देहे संवसतः जीवा-
 नेतरात्मतया वसतः सख्युर्हितैककारिणः । यस्य परमात्मिनः
 सख्यं तच्छेषभावं पुरुषो नावैति । गुणिनो रत्नादेशुणा इव
 प्रमादिवत् अपृथक्सिद्धप्रकारभूतो वसन् तद्वार्यत्वेन वसन्
 सखा तद्वतातिशयाधानैकस्वरूपतया मित्रमयं पुरुषः नावैति
 नानुसन्धत्ते इत्यर्थः । तत्र हेतुरव्यक्तदृष्टिः । देहगोचरज्ञानः तस्मै
 सख्ये परमपुरुषाय नमस्करोमि । “द्वा सुपर्णा” इति श्रुत्यर्थोऽत्र
 विवक्षितः ॥ २४ ॥

नावैतीत्येतत् प्रपञ्चयति । देह इति । देहश्चासव इन्द्रियाणि
 प्राणा वा मनसः मनोवृत्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि वा भूतानि पृथिव्या-
 दीनि मात्रा गन्धादीनि तद्वाहकाणि कर्मेन्द्रियाणि वा एताः
 आत्मानं स्वरूपं परं स्नेह्यः विलक्षणमन्यं जीवात्मानं न विदुः
 पुमान् जीवस्तु यत् सर्वं देहादिकं तद्वेद जानातीत्यर्थः एवं तत्त-
 ज्ज्ञो देहाद्यभिज्ञोऽपि जीवः देहादिकं स्वगुणान् स्वात्मानं
 च जानाति तं भगवन्तं सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेद तमनन्तमपरि-
 च्छिन्नमीडे इतीमि देहादयो ह्यन्तार्थमुपाप्ताः यथा देहादयः
 स्वरूपं तस्माद्विलक्ष्यं जीवात्मानं च न विदुरेवं पुमान् देहा-
 यभिज्ञोऽपि सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेदेत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विषयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाम्ना हंसगुह्येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य यतो येन ॥ २२ ॥

सर्वनामसंज्ञाभावलोकोवैलक्षण्यप्रदर्शनाय पराय नमः
 इत्यन्वयः परत्वमुपपादयति । अवितथेत्यादिना । अवितथा यथाज्ञो
 काव्यप्रतिहतानुभूतिर्यस्य स तथा तस्मै सत्यज्ञानाय “सत्यं
 ज्ञानम” इति श्रुतेः गुणत्रयेणाभासः सृष्टिस्तन्निमित्तयोः प्रकृति-
 पुरुषयोर्वन्धुभूताय तत्र स्थित्वा तावयां सृष्टौ प्रवर्तमानाय गुण-
 त्रयप्रतीतिनिमित्ताव्यक्ताश्रयाय वा [१] “सतो बन्धुमसति
 निरविन्दन्” इति श्रुतेः गुणेषु शब्दादिविषयेषु यथार्थबुद्धिर्येषां
 ते तथा तैर्बाहिर्मुखैरदृष्टभावे ज्ञातस्वरूपाय “न चक्षुषा पश्यति
 काश्चिदनम” इति श्रुतेः निवृत्तो मानावधिः परिमाणलक्षणेयसा
 यस्मात् स तथा तस्मै “अनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः जन्मादिमतः कथ-
 मनन्तत्वमिति तत्राह । स्वयम्भुवे इति । स्वयम्भुवे स्वतः सिद्धाय
 “स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे मद्भिनि” इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

[१] सतः मुख्यप्रमाणस्य यस्तु हर्षि असतिप्रलये नितरा-
 म्नापुरिति श्रुत्यर्थः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रवचनावली ।

गुणतत्त्वबुद्धिभिरदृष्टधाम्न इत्येतदुपपादयति । न अस्येति ।
अयं पुरुषो यस्य सत्त्वं न वेत्ति तस्मै महेशाय शिवायस्य-
समाय नमस्करोमीत्यन्वयः । कोऽस्य अस्मिन् पुरे शरीरे
सर्वसतः स्वयं च सहैव वसन् "तद्वरे तदन्तिके" इति श्रुतेः
सत्त्वं सत्त्वेत्यतदेकस्मिन् पुरे चतमानत्वादिभ्योः समम् । "द्वा
सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षम्" इति श्रुतेः । अत्र
दृष्टान्तमाह । गुण इति । यथा कश्चित्पुरतःस्थितोऽपि गुणभूतो
भूयः गुणिनः प्रधानभूतस्य राज्ञो ममासौ सखेति गर्भीरेण
सखा चिन्तितं सत्त्वं न वेत्ति । कुतोऽत्राह । अव्यक्तेति । अस्प-
ष्टदृष्टिः भूतस्य स्थूलज्ञानत्वात् राज्ञः । सूक्ष्मदृष्टिवादित्यर्थः
गुणो रूपादिगुणिनी द्रव्यस्य सम्बन्धं यथा न वेत्ति । कुतः
अव्यक्तदृष्टिः दृष्टिरहितत्वाज्जडत्वादित्येतदप्यव्याख्यानम्
यथा राज्ञः प्रियत्वं तु भूयो वेद न चात्मनः ।
तथा जीवो न येत्सत्त्वं वेत्ति तस्मै नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेनापहस्तितमिति ज्ञातव्यम् ॥ २४ ॥

मुह्यन्ति ये सुरय इति यदुक्तं तदधुना स्पष्टयति । देह इति ।
"ता आप एक्षन्त" इत्यादिदेहादीनां जडानां ज्ञातृत्वादिधर्मा-
नुपपत्त्या तद्व्यतिरिक्तः कश्चित् ज्ञानाश्रयोऽङ्गीकर्तव्यः
जीवस्य ज्ञानाश्रयत्वेऽपि सम्यक्स्वरूपवेदनासामर्थ्यस्य प्रत्यक्षत्वेन
परस्य हरेस्तज्ज्ञानाविषयत्ववर्णनेन माहात्म्यमाविर्भूतं न स्या-
दिति कश्चिद्विशेषः सर्वज्ञोऽपेक्षितस्तस्य सर्वज्ञत्वविशिष्टा-
न्यसद्भावे घटते तेनान्यैश्च सम्भूयाप्यवेद्यमहिमा हरिरित्यनेन
हरेर्निरतिशयमाहारम्यं विज्ञातं स्यादिति तदर्थं देहादिशब्देन
तदभिमानित्वेन ते लक्ष्यन्ते संबन्धात्तथाहि प्रधानाभिमा-
नित्वाद्भैश्रवणादयो देहादय इति समानाधिकरण्येनोच्यन्ते
ननु तादात्म्यात् देहः अभिमानी वैश्रवणः असवः प्राणाभि-
मानिनो मरुतः अक्षा इन्द्रियाणि तदभिमानिनः इन्द्राभिव-
रूपादय मनव इति मनसोऽन्तःकरणस्य वृत्तिबाहुल्यादवहुवचनं
तस्याभिमानो रुद्रः भूतानामभिमानिनः पृथिव्याद्याः सुपर्णाद्याः
वा मात्राः शब्दादयः तदेवताः रुद्रसूनवः सौपर्णाद्या वा इत्येते
देवाः वैश्रवणाद्याः आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं स्वव्यतिरिक्तं प्रपञ्चं
न विदुः यदुभयस्मात् परमुत्तमं ब्रह्म तत्र विदुरिति किमुत तत्प्रसा-
दमन्तरणोति शेषः पुमाञ् जीवाभिमानी ब्रह्मा स्वात्मानं प्रपञ्चं
चेति सर्वं वेद न केवलं तावदेव किन्तु तत्तद्वस्तुसमवेतगुणांश्च
शब्दांस्तद्विशेषांश्च क्रियादींश्च वेद तर्हि परमात्मानं वेद किं
नेत्याह । तज्ज्ञ इति । तानि सर्वाणि जानातीति तज्ज्ञोऽपि ब्रह्मा तं
सर्वज्ञं हरिं न वेद यथासौ हरिः स्वात्मानं स्वव्यतिरिक्तं सर्वं
वेत्ति तथेति शेषः तज्ज्ञसौ स्वपरिच्छेद्यत्वेन परिमितः किं
नेत्याह । अनन्तमिति । अनन्तमात्मानमपेक्षिच्छेद्यत्वेन ज्ञातारं तस्य
ज्ञानस्य यथार्थत्वात्तः स एव सर्वमुच्यः सर्वज्ञो न ब्रह्मेति
"तद्ब्रह्मा वैत अहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतिः विष्णोर्जुं कं वीर्याणि इति
श्रुतिश्च एवस्विधं परमात्मानमीड इत्यन्वयः एतत् सर्वं

(१) देहा भिमानी वैश्रवणो मरुतः प्राणाभिमानिनः ।

इन्द्राद्या इन्द्रियात्मानो रुद्रोऽन्तःकरणमकः ।

(१) देहादयो न विदुरित्यत्र देहादीनां जडत्वेन तत्र ज्ञानप्रसक्तेर-
भावात् विदुरिति असङ्गनित्यतोऽत्र देहादिशब्दविधितार्थप्रमा-
णोनाह । देह मानीत्यादिना ।

नैते विदन्ति स्वात्मानं परं चापि विमोहिताः
जीवाभिमानी ब्रह्मा तु सर्वं वेद प्रजापतिः ।
सोऽपि वेद हरिं नैव सम्यक्सेव हि सर्ववित् ।
इत्यनेन सिद्धम् ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परापरकामेन निष्कामेण वा परमेश्वर एव भजनीयो
नान्यस्तस्य मायाजीववशीकारिशक्तित्वादन्वयस्य तन्मा-
याधीनतुच्छशक्तित्वादिति । स्ववाञ्छासिद्धिकेमुखं दर्शय-
स्तदर्थं स्तुतिविशेषेणोपतिष्ठते । नम इति । अवितथेत्यव्यभिचा-
रज्ञानेच्छाशक्ती दर्शिते । गुणत्रयेति । तादृशक्रियाशक्तिर्दर्शिता
जीवमायानियन्तृत्वात्तासां तादृशशक्तीनां तत्तदतीतत्वेन
स्वरूपभूतत्वं च तथापि गुणेषु सत्त्वादिष्वेव तत्त्वबुद्धिः
कारणज्ञानं येषां तेरदृष्टं तर्कयितुमशक्यं किमुतानुभवितुमशक्यं
धाम तादृशशक्तिप्रकाशोऽपि किमुत स्वरूपतत्पूराशक्ती
यस्य तस्मै सर्वत्र हेतुः स्वप्रकाशयति । गुणत्रयस्याभासः
स्वाज्ञानेनारोपो यस्मिन् स जीव इति जीवस्य चिद्रूपत्वे तद्व-
दज्ञानस्पृष्टत्वाभासतो निकष एव व्यक्तीकृतः । रहिमस्थानी-
यत्वास्तस्य ॥ २३—२४ ॥

देहेति । अन्यं देवतावर्गे परं पुमांसश्च ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इंसगुणेन स्तोत्रेण पूर्वसिद्धेनैव निगमेन न तु दक्षकृतेनेत्यर्थः
कस्य दक्षस्य ॥ २२ ॥

पराय जीवमायौभायिकेभ्य इत्यर्थः । कुतः अवितथानुभूतये
सत्यानुभवाय गुणत्रयाभासो जीवः निमित्तं माया दयोर्वन्धव-
एवमपि गुणेषु तत्त्वबुद्धिर्बोधां तैर्जीवैरदृष्टस्वरूपाय । तद्विज्ञैरपि
सम्यगनवगम्यधामेत्याह निवृत्तो मानावधिः परिमाणसीमा यस्य
तस्मै नष्टेतावद्गुणरूपैश्वर्यकः परमेश्वर इति कोऽपि वक्तुं शक्नो-
तीति भावः । यदुक्तं ब्रह्मणा "गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं
हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य" इति । निवृत्तमानाय दधे इति पाठे मानो
ज्ञानं दधे करोमि तदा नम इति कर्म पदं तर्हि कथं तस्य सिद्धि-
स्तत्राह । स्वबन्धुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥

अदृष्टधामत्वमुपपादयति । नेति । यस्य परमात्मनः सत्त्वं करण-
प्रवर्तकत्वादिकं पुरुषो जीवो नावेति न जानाति अस्मिन्नेव पुरे
देहे वसतोऽपि सत्त्वरूपि आत्मारामत्वेऽपि सत्त्वादेव तत्कामि-
तान् विषयान् भोजयितुः स्वयं सखापि तस्य तत्तत्सत्त्वंमनु-
भवन्नपि अत्रैव देहे वसन्नपि नैव वेद व्यक्तदृष्टेरिति षष्ठ्यन्तपाठे
बुद्धीन्द्रियादिप्रकाशादेव यद्विषयकं ज्ञानं व्यक्तमेव तस्यापीश्व-
रस्य प्रथमान्तपाठे तस्मादेव हेतोर्यत्कर्तुं ज्ञानं व्यक्तमेव
सोऽपि जीवः गुणः शब्दस्पर्शादियथा गुणिनः श्रोत्रादेरिन्द्रियस्य
सत्त्वं समाधुर्यादिज्ञापनलक्षणं न वेत्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

ननु गुणो जडत्वात् जानातु जीवस्तु चेतनः कथं न
जानाति तत्र सर्वत्र चेतनोऽपि परमेश्वरे त्वचेतन एवेत्याह ।
देहश्च तत्रस्था असवः प्राणाश्च अक्षा इन्द्रियाणि च मनसोऽन्तः-
करणानि च भूतानि पृथिव्यादीनि च मात्राः शब्दादयश्च आत्मानं

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् ।

य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसन्ने नमः ॥ २६ ॥

मनीषिणोऽन्तर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिमिर्नवभिश्च त्रिवृद्धिः ।

वह्निं यथा दारुणि पाश्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥ २७ ॥

स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ।

स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदशिनी ।

स्वस्वरूपम् आत्मनां मध्ये अन्यमन्यस्वरूपम् आत्मभ्यः सर्वेभ्य एव परं जीवस्वरूपञ्च न विदुः । पुमान् जीवस्तु चेतनत्वात् सर्वम् आत्मानं देहादीन् गुणान् सत्त्वादीन्मूलभूतांश्च वेद जीवन्मुक्तवदशायां तं परमात्मानञ्च जानातीति तज्ज्ञः । तदपि सर्वज्ञं परमेश्वरं न वेद । ननु तज्ज्ञ इति वृषे तदपि न वेदति कुतस्तत्राह । अतन्तम् अप्राकृतगुणानामनन्तानामज्ञानान्तदप्यज्ञानमेव यदुक्तम् “द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया” इति ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तत्र विन्ध्यपादेषु ॥ २१ ॥

तज्ज्ञसगुह्याख्यं स्तोत्रं वक्तुं येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य अनुप्यत्तुष्टोऽभूत् ॥ २२ ॥

पराय चेतसाचेतनेभ्यो विलक्षणाय नमः तत्राचेतनेभ्यः प्रकृतिकालादिभ्यः वैलक्षण्यमाह । गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे इति । गुणत्रयस्य आभास उन्मेषो यस्मात्तत् प्राधानं निमित्तं कालस्तयोः प्रकृतिकालयोर्वन्धवे नियन्त्रे अणुपरिमाणकेभ्यश्चेतनेभ्यो वैलक्षण्यमाह । निवृत्तमानावधये इति । निवृत्तौ मानावधिः स्वरूपगुणपरिमाणसीमा यस्मात्तस्मै मुमुक्षुभ्यो ज्ञानप्रदोऽयमित्याह । अवितथा सत्यकला अनुभूतिरूपासकस्य यस्मात्तस्मै “दक्षामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखवचनात् नित्यब्रह्मतां बुभुक्षूणां बुद्धयोऽयमित्याह । गुणतत्त्वबुद्धिभिः गुणाः विषया एव तत्त्वमिति बुद्धिर्येषां तैरदृष्टभास्ते बुद्धयस्वरूपाय अनन्यसिद्धत्वमाह । स्वयम्भुवे इति ॥ २३ ॥

बुभुक्षुजीवस्य कृतघनत्वमाह । पुरुषो भगवद्बहिर्मुखो जीवः पुरे देहे वसत्यपि यस्य अस्मिन्नेव पुरे सम्भग् वसतः सख्युर्हितकारिणः सख्यं हितकारित्वं स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदत्वं नावैति तस्मै नमस्करोमि कुत इत्थञ्च हेतुगर्भविशेषणं व्यक्तदृष्टिः व्यक्ते संसारे एव दृष्टिर्यस्य सः यथा गुणो गुणकार्यो देहः गुणिनः देहिनः धारकत्वप्रकाशकत्वादिकं नावैति तद्वदयं भावः कथा देहस्य जडत्वाजीवस्वरूपगुणादिज्ञाने सर्वदायोग्यता तथा नित्यब्रह्मस्य संसारासक्तस्य जीवस्य चेतनत्वेऽपि भगवत्स्वरूपगुणादिज्ञानेऽयोग्यतेति ॥ २४ ॥

एतदेव वर्णयन्निश्चयवद्बुद्धजीवबुद्धेयं भगवन्तं सर्वज्ञतया स्तौति । देह इति । सर्वज्ञमीडे स्तौमि अक्षा इन्द्रियाणि मनवः मनोबुद्धिचित्तादङ्गाराः भूतान्याकाशादीनि मात्राश्च शब्दादितन्मात्राणि ।

आत्मानं स्वरूपं न विदुः अन्यं स्वविलक्षणं परं देहेन्द्रियादिभ्यः श्रेष्ठं ज्ञानस्वरूपं यत्तत्त्वं जीवाख्यं तत्कुतो विदुः अचेतनत्वाच्चैव विदुरित्यर्थः । पुमान् गुणतत्त्वबुद्धिर्नित्यब्रह्मो जीवः यतो ज्ञः ज्ञाता तत्तत्सर्वं सुखदुःखादिकं गुणान् विषयांश्च वेद अनन्तं परमात्मानं न वेद अहो तस्याभास्यम् ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

वहां पर पाप माश करने वाला अधमर्षणनामक तीर्थ है तीनों काल वहां स्नानादि करके तपस्या से दक्षजी ने भगवान् का स्तुति किया ॥ २१ ॥

अधोक्ष्ज भगवान् को हंसगुह्य स्तोत्र से उनसे स्तुति किया सो हम तुमसे कहेंगे जैसे कि भगवान् दक्ष प्रजापति पर सन्तुष्ट भये हैं ॥ २२ ॥

दक्ष प्रजापति बोले यथार्थ ज्ञानवाले तिनो गुणों के आभास निमित्त जीव माया इनो के बन्धु आपके अर्थ नमस्कार है गुणविषयो में कथाई बुद्धि रखने वाले आपके स्वरूप को नहीं जानते हैं आप सब परिमाणों से रहित हैं आप स्वयंभू हैं आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २३ ॥

इस शरीर में निवास करने वाला सखा जीव जिस परमेश्वर-सखा के सखाभाव को नहीं जानता है जैसे कि रूपादिक प्रकाशक चक्षु आदि के प्रकाशकपन को नहीं जानते हैं जो प्रपंच के देखने वाले हैं तिन आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २४ ॥

देह प्राण इंद्रिय अंतःकरण पंचभूत तन्मात्रा ए सब आपके को भी नहीं जानते हैं दूसर को भी नहीं जानते हैं पुरुष जीव तो इन सबों को जानता है परंतु वह जीव भी जिनको नहीं जानता है तिन सर्वज्ञ अनंत आपको मैं स्तुति करता हूँ ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अदृष्टधामत्वमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह । यदा मनस उपरामः समाधिर्न तु सुषुप्ताविवक्षयो न च जाग्रत्स्वप्नयोरेव विक्षेपः तदाह । नामरूपे रूप्येते येन तत्तथा तस्य उपरामे हेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः सम्प्रमोषाज्ञाशात् तदा यः केषलेन स्वरूपज्ञावेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचि शुद्धं मनः सदा प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः ॥ २६ ॥

एवम्भूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह । मनीषिणा इति ।

यद्यनिरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य ।

माभूत् स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत् स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २६ ॥

यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च ।

परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं तद्वत् तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मणाम् । विवेकिनो यं निष्कर्षन्ति विविच्य ध्यायन्ति स निर्वाण-
सुखानुभूतिर्मेव प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः । एवं निष्कर्षतां प्रतीयत
इति भावः । किमिति निष्कर्षन्ति स्वशक्तिभिर्गूढमप्रकाशमानं कति-
भिर्नवभिः पुनश्च त्रिवृद्धिः त्रिगुणाभिः सप्तविंशत्युपाधिभिर्गू-
ढमष्टविंशं निष्कर्षन्तीत्यर्थः । यद्वा नवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्का-
रपञ्चतन्मात्ररूपाभिः । त्रिवृद्धिस्त्रिगुणात्मिकाभिः चकारात्षोड-
शविकाररूपाभिश्च । कथंभूतं निष्कर्षन्ति मनीषयान्तर्हृदि सज्जि-
वेशितं निश्चलीकृतं पाञ्चदश्यं पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यम-
लौकिकं बहिर्निवाहङ्कारास्पदादात्मनोऽन्यं परमात्मानं निष्कर्षन्ती-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

अष्टौषा विशेषा यस्यास्तस्या मायाया निषेधेन निर्वाणसु-
खेऽनुभूतिर्यस्य अप्रसक्तनिषेधासम्भवात्प्रसक्तिमाह । स एव सर्व-
नामा स एव विश्वरूप इति । तद्वत्त्वेऽपि वास्तवत्वाभावाविषेधः
सम्भवतीत्याह । अनिरुक्ता आत्मानि शक्तिर्माया यस्य सः ॥ २८ ॥

ननु यदि केवलया स्वसंस्थया प्रतीयते तर्हि सर्वनामत्वं
विश्वरूपत्वं चानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादित्याशङ्क्य सर्वनाम-
भिर्वाच्यं प्रत्यक्षादिदृश्यं च तस्य स्वरूपं वस्तुतो माभूत्सथापि
मायया घटत इति श्लोकत्रयेणोपपादयन्नमस्करोति । यद्यदिति ।
यद्यवचसा निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं व्यवसितमक्षभिर्वा
इन्द्रियैर्निरूपितं गृहीतमुतापि मनसापि निरूपितं सङ्कल्पितं
यस्य स्वप्रकाशत्वं तस्य तत्स्वरूपं माभूत् स्वरूपत्वाभावे हेतुः
हि यस्मात्तत्तद्गुणानामेव रूपं पाठान्तरे गुणैर्वर्धितम् स तु
गुणव्यतिरिक्तः ॥ यतो गुणानामपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां
लक्ष्यत इति तथा चेतनाधिष्ठानं विना तयोरसम्भवात् । यद्वा ।
यस्य स्वरूपं माभूत् भवति तस्मै नम इति तृतीयेनान्वयः ॥ २९ ॥

तदेवं वस्तुतो गुणस्वरूपत्वाभावमङ्गीकृत्यानिरुक्तात्मशक्ति-
रित्यनेन श्रुतितं मायया सर्ववाच्यत्वेन विश्वरूपत्वमाह ।
यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानाद्येन करणेन यस्य सम्बन्धि
यस्मै सम्प्रदानाय यदीप्सिततमं यः कर्ता कुरुते स्वतन्त्रः
कार्यते चान्येन प्रयोज्यकर्त्रा तद्वद्वेति प्रत्येकं सम्बन्धः अत्र
च सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्था दर्शिताः यथेति च क्रिया-
कारकसम्बन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः कुरुते कार्यते चेति
स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वेषां दर्शितः । चशब्देन भावकर्मादि-
विहितप्रत्ययार्थाः सङ्गृहीताः । तद्वद्वेति कुतस्तत्राह । तद्धे-
तुस्तेषां कारणं तत्कुतः सर्वेषां प्राक्प्रसिद्धम् । ननु ब्रह्मादयस्त-
द्धेतवः श्रूयन्तेऽवरे च दृश्यन्ते तत्कथं ब्रह्मैव तद्धेतुस्तत्राह । परेषा-
मवरेषां च हेतूनां परमं कारणम् । ननु सर्वकारणत्वे तस्य किं नाम
स्वदकारि भवेत्तदानीमन्यस्याभावात् सत्यं निरपेक्षमेव तत्कारणमि-
त्याह । अनन्यद्विजातीयशून्यम् एकं सजातीयशून्यं च तस्मै नम इत्यु-

त्तरेणान्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वज्ञमित्यनेनाभिप्रेतं परमात्मनः सर्वज्ञत्वं जीवस्य परमात्मनां
संश्लेषदशायामपि तदनभिज्ञतां चोपपादयति । यदेति । नाम-
रूपरूपस्य देवमनुष्यब्राह्मणादीनामरूपकस्य मनसो यदादृष्टिस्मृ-
तिसंप्रमोषाददृष्टस्य स्मृतिः स्मरणं स्वप्नावस्थोच्यते तस्याः संप्र-
मोषाद्विद्युत्सोपरामः सुषुप्तिः तदा यः परमात्मा ईयते प्राप्यते
जीवेन समन्वितो भवति “प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्तो न बाह्य
किञ्चनवेद नान्तरम् एष सुप्तेषु जागर्ति” इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः
जीवस्याप्रबोधेऽपि परमात्मा प्रबुद्ध इत्यर्थः सर्वथा तुल्यत्वे-
ऽनुपास्यत्वं स्यादिति शङ्कां वारयति । यदेति । केवलया इत्यनुपपन्नं
यश्च केवलया रागादिकालुष्यरहितया स्वसंस्थया स्वाभाविक-
ज्ञानेनेत्येतदवगम्यते प्राप्यते वा तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचिस-
ङ्गने शुद्धान्तःकरणसङ्गने उपासनविशुद्धान्तःकरणे संनिहि-
तासित्यर्थः । यद्वा । केवलया स्वसंस्थया हंसाय विशुद्धाय रागा-
द्यकलुषितेनापरिच्छिन्नानन्दरूपविषयकामित्वासङ्कुचितपरिच्छिन्न-
धर्मभूतज्ञानेन विशुद्धायास्पृष्टचिदचिद्वर्माय शुचिसङ्गने उपा-
सनया परिशुद्धमन्तःकरणे सप्त अभिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मै
इत्यर्थः “हंसः शुचिषत्” इति श्रुत्यर्थोऽत्राभिप्रेतः ॥ २६ ॥

शुचिसङ्गने इत्येतदेव प्रपञ्चयति । मनीषिणा इति । त्रिवृद्धिः
अथाष्टां वृद्धत्तनं यत्र तत्त्रिवृत्तिकमित्यर्थः तदूपाभिस्त्रिकत्रय-
मापन्नाभिरिति यावत् नवभिः शक्तिभिः । “श्रिया पुष्ट्या गिरा
कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येव योज्या । विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया
च निषेचितम्” इति वक्ष्यमाणाभिः शक्तिभिः कार्योपयोग्यपृथक्-
सिद्धविशेषणरूपाभिः शक्तिभिः सहान्तर्हृदि संनिवेशितं स्वच्छया
संनिविष्टं गूढं बाह्यैः करणैरग्राह्यम् अनेन “तं दुर्दृश्यं गूढमनु-
प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमने देवं
मत्वा” इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः दुर्दृश्यं मनसा ग्रहीतुमशक्यं
गुहायां दृढये निहितं गह्वरे जीवे तिष्ठतीत्यन्तरात्मतयेति
तथा यं मनीषिणः परमात्मयाथात्म्यविवेचनकुशलाः मनीषया
योगपरिशुद्धया धिया निष्कर्षन्ति प्रकृतिपुरुषाभ्यां विविच्य
पश्यन्तीत्यर्थः यथा मथना मथनसाधनेनोत्तरारणिना दारुण्यध-
स्तमारण्यौ पाञ्चदश्यमग्निं निष्कर्षन्ति तद्वत्पाञ्चदश्यं पञ्चदशी-
यकर्मसंबन्धिनं दर्शपूर्णमासानुष्ठानं हि पञ्चदश्युपक्रममग्न्याधा-
नमपीति वैदिकोऽग्निः पाञ्चदश्य इत्युच्यते यं निष्कर्षन्ति स वा
इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥

एवमुक्तविधं परमात्मानमन्यैश्च तदसाधारणैर्जैर्विशेष-
स्तदनुग्रहं प्रार्थयते । स वा इति । स वै उक्तविधो भगवानशेषाः
सर्वे विशेषा विकारा यस्यास्तस्या मायायाः निवृत्त्या याज्ञेवी-

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

यस्यैवं बुद्ध्यासंभितं मोक्षसुखं तस्मिन्नुभयानुभवो यस्य मुक्ता-
नामनुभवविषय इत्यर्थः य ईदृशः स एव सर्वनामा सर्वः शब्दे-
र्वाच्य इत्यर्थः सर्वशब्दनाम यस्येति वा “सर्वः शर्वः शिवः
स्थाणुः” इतिनाम पाठात् सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याभय इत्यर्थः
सर्वनामत्वे हेतुः स च विश्वरूप इति विश्वशरीरकत्वात् सर्व-
शब्दवाच्य इति भावः । विश्वान्तर्गतवस्तुवाचिनः शब्दास्तच्छरीरं
तमेवामिदमिति शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरपर्यन्तबोधनशक्तेः
यद्वा । सर्वशब्दस्य कृत्स्नजगद्व्यापित्वात् तस्य च तच्छरीरत्वात्प्र-
वृत्तिनिमित्तपौष्कल्येन तमेवामिदमिति भावः । ननु विश्वरू-
पत्वं परं गतं धर्मासंस्पर्शनं चेति कथमुभयं तत्राह । अनिरुक्ता-
त्मशक्तिः बाह्यमनसापरिच्छेद्याः स्वाभाविक्यैः शक्तयो यस्य सः
विविन्नशक्तिवत्तदुभयोपपत्तिरिति भावः । एवंभूतो भगवान् मम
प्रसीदतां मामनुगृह्णातिव्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यदि विश्वं तस्य शरीरं न तु स्वरूपं तर्हि केन लक्ष्यते
इत्यत्राह । यद्यदिति । यद्यद्वचसा निरुक्तं शब्देनाभिहितं जाति-
गुणादिकं प्रवृत्तिनिमित्तकृत्य शब्देन बोधितं तथा धिया निरू-
पितं व्यवसितमक्षमिरिन्द्रियैर्गृहीतमुतापि मनसा निरूपितं
सङ्कल्पितं यद्यपि यस्य स्वरूपं माभून्न भवति किन्तु शरीरमेवेति
भावः । वचनादिभिर्निरुक्तादेस्तत्स्वरूपत्वाभावे हेतुः गुणरूपहेत्विति
गुणरूपाः सत्त्वादिगुणात्मका हेतवो यस्य तद्गुणरूपहेतु सत्त्वादि-
गुणत्रयकार्यं सत्त्वादिगुणगतमेव न तु तत्स्वरूपगतोऽसाधारणो
धर्मो येन तदुपलक्ष्यं परमात्मस्वरूपं स्यात् गुणरूपं हि तदिति
पाठे हि यस्मात्तद्गुणानामेव रूपं गुणरूपं वर्द्धितमिति पाठान्तरे
गुणरूपैः सत्त्वादिगुणगतैरसाधारणकार्गैर्वर्द्धितमारब्धमित्यर्थः
तथाप्यसौ परमात्मा गुणापाथविसर्गलक्षणः गुणकार्य-
भूतप्रपञ्चस्य संहारसर्गो लक्षणं यस्य तथोक्तः अपायविस-
र्गाभ्यां स्थितिरपि लक्ष्यते यद्यपि कार्यात्मकं जगत् परमा-
त्मनो लक्षणं तथापि कार्यप्रपञ्चगतोत्पत्तिस्थितिप्रलयकार-
णत्वं परमात्मनोऽसाधारणो धर्म इति तेन तत्स्वरूपमुपल-
क्ष्यते इत्यर्थः । प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वमपि न परमात्मनः स्वरू-
पविशेषगतया लक्षणा कारणात्वस्य चिदचिद्विशिष्टब्रह्मनिष्ठत्वेन
विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपनिष्ठत्वाभावात् । किं तु चन्द्रादेः शास्त्राग्रा-
दिवत्तदुपलक्षणतया लक्षणमिति बोध्यम् ॥ २९ ॥

ननु देवमनुष्यादिसृष्टीरनिर्वर्त्यं कर्म तदात्मभूतजीवकर्तृकं
तद्वन्धकं च दृष्टं यत्तस्य सुखदुःखादिष्वेतन्धर्मत्वादेवं कृत्स्नं
चिदचिदात्मकं जगत् परमात्मनः शरीरश्चेत्तद्व्यापारोऽप्यनेक-
कारकनिर्वर्त्यः परमात्माश्रय एव स्यादिति तथा सति स वध्येत
तथा च “निष्क्रियं निष्कलम्” इत्यादिश्रुतिविरोधः । किञ्चैकस्य
चेतनस्यैकदैकमेव शरीरं दृष्टमतः कथमेकस्य परमात्मनो देव-
मनुष्याद्यनेकानि शरीराणीति न विश्वरूपत्वं परमात्मनः
सम्भवति यद्यसौ कारणत्वात् कार्यभूतविश्वरूपः कार्यकारणयोर-
भेदादित्युच्यते तर्हि वचनादिभिर्निरुक्तादिकं तस्य स्वरूपमेव स्यात्
परिणामिकारणस्याभिष्टान्त्रपेक्षत्वदर्शनात्तस्याप्यभिष्टान्त्रपेक्षेति पूर्वो-
क्तपरत्वविरोध इत्याद्याशङ्कां निराकरोति । यस्मिन्निति । तावदनेक-
कारकनिर्वर्त्यस्य व्यापारस्य परमात्मायत्तत्वमभ्युपगम्यत एवेति
न तच्चोदनीयमित्याह । यस्मिन्निति पूर्वाभेन । तत्र यस्मिन्नि-
त्यादिभिर्विभक्तिभिरधिकरणोपादानकरणसम्प्रदानकर्मकर्तृशक्तयो
विवक्षिताः यस्येति षष्ठ्या तु सम्बन्धसामान्यं कुरुते इति
प्रयोजककर्तृशक्तिः कार्यत इति प्रयोज्यकर्तृशक्तिः यदेत्यनेन कालः

उक्तशक्तीनां कालोपाधिकत्वात् । यथेति पाठे तूक्तकारक-
शक्तिगताः प्रकारविशेषा विवक्षिताः क्रियते कार्यते चेति
कृद्भातुना तत्कारकनिष्पाद्या क्रिया विवक्षितेति तत्तत्कारका-
श्रयत्वकृताः क्रियागतविशेषा वा निर्दिश्यन्ते यस्मिन्नित्यादीनां तु
तदित्युत्तरेणान्वयः सप्तम्यादिविभक्तिप्रकृतिभूतैर्यच्छब्दैस्त्वधिक-
रणादिकारकशक्त्याश्रयाणि वस्तूनि विवक्षितानि कुरुते कार्यते
चेत्यत्र लकारेण प्रयोज्यप्रयोजककर्तृशक्त्याश्रयं द्रव्यमपि विवक्षि-
तं लकाराणां कृतिमत्त्वेव शक्तिरित्यन्वयं विस्तरः । सुप्तिङन्तस्थले
च प्रकृत्यर्थविशेष्यकः शाब्दबोधः । एवं च तत्तद्व्यापारनिर्वर्त-
काधिकरणादिशक्त्याश्रयाणि द्रव्याणि सम्बन्धसामान्याश्रयत्वं
च तद्ब्रह्मेत्यर्थः शक्त्याश्रयवस्तूनां परमात्मशरीरत्वेन विश-
षणत्वात्तस्यैव मुख्यत्वेन कारकशक्त्याश्रयत्वादाधारशक्त्या
श्रयत्वात् सर्वस्य व्यापारस्य तदायत्तत्वमुपपन्नमिति भावः ।
नन्वेवं कारकशक्त्याश्रयत्वप्रयुक्तं परमात्मनः सक्रियत्वं तत्प्रयुक्तं
कार्यत्वं तत्प्रयुक्तमनित्यत्वं च प्रसज्येत तथाच “निष्क्रियं निष्कलं
नित्यं विभुम्” इत्यादिश्रुतिविरोधः अत आह । प्राक् प्रसिद्धमिति ।
हेतुरिति च । हेतुः प्राक्प्रसिद्धमित्यनेन कार्यास्थायाः पूर्वं कारणा-
त्वेनावस्थितत्वमुच्यते । अर्थ भावः । तत्तद्व्यापारनिर्वर्तकत्वं
तद्व्यापारस्य सच्च त्वस्याभवत् अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति” इत्यादिप्रमाणवशात् कार्यस्य
जगतः चिदचिदीश्वरात्मकत्वमभ्युपेत्य कार्यसजातीयत्वाच्च
कारणस्य तदपि तत्त्वत्रयात्मकमेव युक्तिबलात् “सदेव सोम्येदमग्र
आसीत् प्रकृतिं पुरुषं चैव विज्जनादौ उभावपि” इत्यादिप्रमा-
णावलाभाभ्युपगन्तव्यं तत्र कार्यावस्थायां कारणावस्थायां
च “यः आत्मनि तिष्ठन् यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽक्षरमन्तरे सञ्चर-
न् यस्याक्षरं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरम्
“इत्यादिप्रमाणावलाभादात्मत्वेन परमात्मनो विशेष्यत्वं चिद-
चित्तोः शरीरत्वेन विशेषणत्वं चेष्टितव्यम् । एवं च कारणावस्थायां
वस्थितं ब्रह्म सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थायां स्थूलचिद-
व्यविशिष्टत्वेनावस्थितमिति कारकशक्त्याश्रयत्वस्य तस्य तस्मिन्
शरीरभूतचिदचिदात्मकत्वात्तत्प्रयुक्तं सक्रियत्वादिकमपि सत्त्वा-
रकमेवेति विशेष्यभूते तस्मिन् तस्य साक्षात् प्रसङ्गः निष्क्रि-
यत्वादिश्रवणं तु विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपाभिप्रायकमिति न तद्वि-
रोधः । कार्यावस्थाकारणावस्थयोस्तस्य चिदचिच्छरीरकत्वादेव
विश्वरूपत्वमभ्युपपन्नम् । “एषोऽणुरात्मा” इतिश्रुतिवशाज्जीव-
स्याणुपरिणामत्वावगमात्तस्यैकदानेकशरीरान्तःप्रवेशासम्भवेऽपि
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्या तत्स्वरूपस्यापरि-
च्छिन्नत्वावगमात्तस्यानेकशरीरेषु जीवान्तःप्रवेशेन नियमनं सम्भ-
वतीत्यनेकशरीरकत्वोपपत्तिः कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च
चिदचिच्छरीरकत्वादिश्वरूपत्वमपि तस्योपपन्नम् । ननु विश्वरूप-
त्वं नाम विश्वं रूपं शरीरं यस्य तस्य आवस्तत्वमिति
न विवक्षितं तथा सति “सर्वं खल्विद् ब्रह्म ऐतदात्म्यम्”
इत्यादिजगद्ब्रह्मतादात्म्यश्रवणविरोधापत्तेः । किं तु विश्वरूपत्वं
नाम विश्वानन्यत्वमेव एवं च नमः परायेत्युपक्रान्तपरत्वविरो-
धस्तत्राह । अनन्यदिति । विश्वानन्यदित्यर्थः विश्वरूपत्वस्य
विश्वानन्यात्मकत्वेऽपि न विरोधः । यत्प्राक् प्रसिद्धं कारणां सम्भ-
विदचिद्विशिष्टं तदेव कार्यावस्थायां स्थूलचिदचिद्विशिष्टमित्ये-
कस्यैवावस्थाद्वययोगित्वेन कारणावस्थाकार्यावस्थयोरैकद्रव्यग-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्वेन विश्वानन्यत्वोपपत्तेः अनेनासत्कार्यवादव्युदासः तथाच शरीरकं सूत्रम् । तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ॥ २ ॥ १ ॥ १५ ॥ इति ।

उपक्रान्तं परत्वं तत्प्रयुक्तं निःसमाश्रयधिकत्वं च विशेष्यनिष्ठमित्यभिप्रायेण परमं परावरेषामिति चोक्तं परावरेषां ब्रह्मादिजीवानामपि परं कारणमात्रस्याधिष्ठात्रूपेक्षत्वं शङ्कां वारयति एकमिति । निःसमाश्रयधिकमेकमेव प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः इदं चैकत्वं स्वरूपनिष्ठमिति विशेष्याकारेण निमित्तत्वं विशिष्टाकारेण उपादानत्वमित्युक्तं भवति । लोके मृत्कुलालयोर्जडत्वादसर्वशक्तित्वाच्च तयोर्निमित्तोपादानयोर्भेदः परमात्मनस्तु चिदचिद्विशिष्टस्य सर्वशक्तित्वाजगदाकारेण परिणामस्य सर्वज्ञत्वाभिनिमित्तत्वस्य चोपपत्तिरित्यभिप्रायः । यद्वा । तद्धेतुरित्यनेन निमित्तकारणत्वमुच्यते एकमित्यनेनैकमेवाद्वितीयमित्यादाविवाधिमक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वमुच्यते प्रपञ्चस्यानेककारकात्मत्वेन बहुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तस्य च नामरूपविभागनिबन्धनत्वात्तत्प्रतिसम्बन्धितामरूपविभागाभावनिवन्धनैकत्वस्यैकपदप्राज्ञत्वौचित्यात् तथाचैकमविभक्तनामरूपत्वेन सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः ब्रह्मेत्यनेन निमित्तत्वोपादानत्वोपयुक्तसर्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणानन्तरूपनिरतिशयवृहत्त्वमुच्यते ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयवर्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुमानतोऽपि तज्ज्ञानं सुकसमित्याह । यदेति । यदा स्वप्नसुषुप्त्यादौ नामरूपरूपस्य नामरूपात्मकप्रपञ्चापादकस्य मनसो दृष्टिस्मृतिसंप्रमोषाद्याधुषस्मरणलक्षणाज्ञाने प्रमुष्णापहृत्योपरामः निर्वर्णापाशवस्था तदा यः केवलया स्वसंस्थया ईयते जीवस्यास्मात्तज्ज्ञात्वा स्वप्नावबोधोपादिदर्शनाच्च जीवेच्छाराहित्येन शुद्धया स्वरूपसत्तया स्वप्नादिनिवामकत्वेन जीवादन्य ईश्वरोऽस्तीति ज्ञायत इत्यन्वयः । तस्मै हंसाय नित्यशुद्धाय स्वासरूपाय वा नम उपास्तिर्विशिष्टाधिष्ठानेन च भावेति अतस्तज्ज्ञावमाह । शुचिसंज्ञान इति । शुचिर्वाधुषेव सप्ता निवासस्थानं यस्य स तथा तस्मै नामरूपात्मकप्रपञ्चविषये जीवस्य चाधुषमानसाक्षानापहाराद्वा ।

यदोपरामो मनसः स्वप्नसुप्तिलयादिषु ।

तदावस्थाप्रबोधादिकारणत्वेन केशवः ॥

अस्मात्तज्ज्ञानं जीवस्य विद्यतेऽन्यो नियायकः ।

जीवप्रवृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञायतेऽसौ सदा विभुः ॥

इत्येतत्प्रमाणा नुगृहीतव्याप्तिकत्वाल्लिङ्गमन्यमिच्छासीति भावः ॥ २६ ॥

विद्वत्प्रत्यक्षानुगृहीतत्वाच्च लिङ्गं बलिष्ठमित्याशयेताह । मनीषिणा इति । मनो नियमनसमर्थः मनीषिणः मनीषयान्तर्हृदि सन्निवेशितं भगवन्तं निष्कृषन्ति निष्कृष्य जानन्तीत्यन्वयः कथमिव अग्निविदो दाक्षिण्यं गृहं बर्हिर्निर्मथ्य जानन्ति यथा तथा इह जीवराशि शरीरेऽन्तर्हितमिति शेषः । त्रिवृद्धिः इच्छाज्ञानक्रियात्मना त्रिधा वर्तमानाभिर्नैवभिर्विमलौकिकश्रीज्ञानक्रियेत्यादिनवत्वसंख्यविशिष्टाभिः स्वरूपभूताभिः शक्तिभिर्लक्षितमिति शेषः । दशेन्द्रिय मनोबुद्धिप्राणप्रधानाख्यानानि चतुर्दशतत्त्वानि तेषु उक्तमत्वेन

पञ्चदशश्रयत्वात्पञ्चदशं मनोबुद्धियहङ्कारचित्तचेतनभेदेन तत्प्रेरकतया स्थितत्वाद्वा । तदुक्तम् “इच्छाद्वित्वेन त्रिविधा विमलाद्यास्तु शक्तयः” इति चशब्दात्तद्विज्ञास्तज्ज्ञाताश्चान्याः सन्तीति ग्राह्यं तदप्युक्तम्—

विष्णोः स्वरूपभूतायास्ताभ्यस्तन्नामिकाः पराः ।

जायन्ते तत्प्रसादेन ताश्च पीठेऽभिपूजयेत् ॥

तद्विज्ञजीवास्तस्यैव प्रसादात्तत्समीपगाः ।

इति अनेन नवभिः नवद्वाराभिर्व्यक्ताभिः त्रिवृद्धिः गुणत्रयात्मभिरित्येतन्निरस्तम् । दशेन्द्रियाद्याश्रयत्वेन पञ्चदश्य इति व्याख्यातं तत्र किं मानमितीयमाशङ्का ।

दशेन्द्रियाणि च मनोबुद्धिप्राणप्रधानकाः ।

चतुर्दशेषां परमः पञ्चदश्यो हरिः स्मृतः ॥

बुद्धिभेदेन चैतेषु पञ्चदश्योऽथ संस्थितः ।

इत्यनेन परिहर्तव्या । अनेन पञ्चदशीति सङ्ख्यातिशयो वर्तमानत्वात्पञ्चदश्यमित्येतदपव्याख्यातं निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

यो मनीषिभिर्निर्मथ्य ज्ञातः स हरिर्मम प्रसीदतामित्यन्वयः किमन्येभ्यो विशिष्य अस्य प्रसादः प्रार्थ्यते “प्रजापते ! न त्वदेतान्यन्य” इत्यादिश्रुतेः अन्येषामप्यतिशयितमाहात्म्यप्रतीतिरित्याशङ्क्य “एष ह्येव शतानन्दः” इत्यादिश्रुतेः इतरेषामानन्दादेरित्यन्तः विशिष्टत्वात् “एतस्यानन्दस्यान्यानि भूताति मात्रामुपजीवन्ति न ते विष्णो ! जायमानः” इत्यादिश्रुतेः । अस्यापरिच्छिन्नानन्दानुभवरूपत्वादित्याह । अशेषेति । अशेषो विशेषः इयच्छाख्यः अशेषविशेषः स च मायाप्रकृतिश्च ते अशेषविशेषमाये तयोर्निषेधो यस्य तत्तथा तच्च निर्वाणमशरीरभोग्यं च यत् सुखं तस्याशेषविशेषमायानिषेधानिर्वाणसुखस्यानुभूतिः एतादृशानन्दोऽहमिति स तथा अपरिमिताप्राप्ततशरीरभोग्यान्तदनुभवरूप इत्यर्थः ।

इयसा तु विशेषः स्यादानन्दोऽदौ तदुज्जितेः ।

सर्वैर्विशेषै रहित उच्यते हरिरव्ययः ॥

अप्राकृतस्वरूपत्वाभिर्मायश्चेति कथ्यते ।

इति अतोऽयमेवार्थ इति ज्ञायते प्रजापत्यादिशब्दमुख्याणोऽपि अयमेवेति भावेनाह । स सर्वनामेति । अनेनोपन्यस्ता (१) श्रुतिः सावकाशेति ज्ञातव्यम् “यो देवानाम्” इति श्रुतेश्च नीरूपस्य सर्वनामत्वं कथमित्यत उक्तं स चेति विश्वानि रूपाणि यस्य स तथा विश्वस्य रूपमिव रूपं यस्येत्यत्र विश्वरूपसदृशो विश्वरूप इति अन्यथा योज्यम् । ननु प्रतीतिार्थं परित्यज्य अपरिमितार्थकल्पने किं कारणमित्यतश्चशब्दसूचितायाः ।

तद्रूपसदृशं रूपं यतः सर्वस्य सर्वदा ।

सर्वरूपो यतः शब्दमुख्यार्थः सर्वनामकः ॥

इति स्मृतेः समाख्यानं कारणं स इति तच्छब्दद्वयेन तत्तच्छ्रुत्युक्तसर्वनामत्वसर्वरूपत्वे परामृशति । नन्वहृष्टत्वादिकस्य सर्वनामत्वादि कथं युज्यते न च श्रौतत्वाद्युक्तिमतः । श्रुतीनामनन्तत्वेनैकत्रान्यथोक्तिसम्भवादिति तत्राह । अनिरुक्तेति । “विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः” इति श्रुतेः “गतिसामान्यात्” इति सूत्रेण श्रुतीनामेकत्रिषयत्वेन ज्ञानोत्पादनधर्मत्वस्य निर्णीतत्वात् । ननु हरेः सर्वनामत्वे “अवचनेनैव गोवाच” इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत्रो वाह । अनिरुक्तेति । सर्वान्तेति शेषः । अनिर्वाच्या स्वकीया ज्ञानशक्तिः ।

(१) प्रजापते न त्वदित्यादि ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्येतच्छ्रुतेर्गुणाविर्भावलक्षणायाः दोषाविष्कारोक्त्यसम्भवेना-
सङ्गतं स्यादिति अलौकिकत्वाच्चो विष्णुरनिरुक्तो निरूपितः
तथापि वेदेषूक्तत्वादुक्तो रूपी स एव चेति वाक्यविरुद्धत्वाच्चोक्त
एवार्थः ॥ २८ ॥

स च विश्वरूप इति विश्वरूपोक्तिं विशदयति । यद्यदिति ।
वचसा घटत इति निरुक्तं धियाऽक्षमिर्मनसा निरूपितं यद्यत्ता-
त्तदस्य हरेः स्वरूपं माभून्न भवति कुतः (१) सत्त्वादिगुणसमू-
हेन वर्धितत्वाच्चर्हि स कीदृश इति तत्राह । स वा इति । सत्त्वा-
दिगुणानामपायः राहित्यमेव निसर्गलक्षणं स्वाभाविकलक्षणं
यस्य स तथा वा इत्यनेन “केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुतिः प्रमाणायति
अनेन जगद्रूपं त्रिगुणात्मकं भगवद्रूपमप्राकृतमिति निरणायि
माभूदित्यनेन जगत् साक्षाद्भगवद्रूपं न जानीहीत्यर्थोऽपि सूचित इति
ज्ञातव्यम् ॥ २९ ॥

कालकारणत्वं च ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमित्याह । यस्मिन्निति ।
यस्मिन्नाधिकरणभूते काले इदं वर्तते यतो यस्मादुपादानभूता-
त्कालादभूयेन कारणभूतेन कालेन जायते यस्य सम्बन्ध-
भूतस्य कालस्याधीनमिदं यस्मै संप्रदानभूताय कालाय कल्पते
ये कर्मभूतं कार्यं प्रतीक्षते यः कर्तुंभूतः कालः प्रेरयति यथा
येन प्रकारेण पुरुषः कर्म कुरुते स्वयं आपरेण कार्यते तत्तस्य
सप्तविभक्त्यर्थस्य कालस्य प्रकाराणां प्रेरकस्य च यत् परावरेण
ब्रह्मादीनां संकाशात् प्राक्पूर्वं स्वसिद्धं कार्यकारणात्मकप्रपञ्च-
व्यतिरिक्तत्वेन स्वत एव सिद्धम् । अत एव परममत्युत्तमम् अनन्ध-
दन्यसादृश्यरहितम् । एकमवतारादिरूपाभिन्नं तद् ब्रह्म हेतुः कार-
णमित्यन्वयः । तत्तत्कालस्य सदातनसत्ताप्रदत्वमस्यैव नान्यस्येति
द्योतनाय सप्तविभक्त्यर्थत्वेन कालो विशोशितः । अन्यथा कालस्य
कारणं ब्रह्मेति कृतं स्यादिति तदुक्तम् “सर्वसत्ताप्रदत्वतः” इति तत्त-
त्कालीनसर्ववस्तुसत्ताप्रदत्वाद्वा कुतस्तत्कल्पयत इति चेत्
विभक्त्यर्थस्य कालस्य प्रकाराणां च कारणम् । एक एव परो विष्णुः
इति स्मृतेः अयमेवाथो न तु यस्मिन्नित्यादिना क्रियमाणकारक-
फलरूपेण ब्रह्मैवावस्थितमिति “अतः स सदृशभावादेको रूपाय-
मेवतः” इति वचनादनन्यदेकशब्दयोरुक्त एवार्थः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्रंसंस्थया स्वरूपशक्त्या ॥ २६ ॥

मनीषिण इति युग्मकम् । त्रिवृत्प्रवशक्त्यतीतत्वे सति कथं
स्वतो निःशक्तिक एवाहं नेत्याह । अशेषेति । अनुभूतिरवश्यं मन्त-
व्या तां विना पुरुषार्थत्वासिद्धेः । तस्यां च मन्तव्यायां तल्लक्षणा-
खण्डापि स्वरूपशक्तिः सिद्धयत्येवेति भावः । तथैवाह । प्रसीदता-
मिति । ननु ताभ्यो निष्कृष्टश्चेत् कथं तन्मयसर्वनामरूपः तत्राह ।
अनिरुक्तेति । अचिन्त्यशक्तित्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

ननु मम यन्निर्वाणसुखैकरूपं ब्रह्माण्डं स्वरूपं तस्यानुभूतिक-
मेव भवतीति त्रिवृत्प्रवशक्तिकं भवतु । यत्तु गुणरूपवृद्धितं स्वरूपं
तत्तु तन्मयमेव भवेत् । जगत् सादृश्यासंज्ञाह । यद्यदिति त्रिकेण ।
गुणैरूपैश्च वृद्धितम् असमोऽर्द्धवृद्धतमं यत् स्वरूपं तदपि । वच-

(१) हेतुगर्भविशेषणमित्यभिप्रायः ।

मादिगोचरो यद्यद्वस्तु तत्र भवति तत्र हेतुः । स वै इति । सगुणरूप-
वृद्धितस्वरूपस्त्वं गुणप्रलयसृष्टिभ्यां लक्ष्यते तर्क्यत एव नत्वनु-
भूयत इति । यद्वा । गुणानामपायोऽपगमो यस्मात्तस्मिन् विगत-
सर्गे नित्यसिद्धे वैकुण्ठे लक्ष्यते तदधिष्ठातृत्वेन दृश्यत इति ॥ २८ ॥
तदेव दर्शयति । यस्मिन्निति । यदिति यत्र विवदमानानां मुद्ध्य-
ताश्च वाविनां तत्तद्भावेऽपि तादृशवस्तुस्तर्कतच्छक्तय एव कारण-
त्वेनोपस्थिता इत्याह । यच्छक्तय इति । अत एवानन्तगुणत्वं भूमत्वं
च तस्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेदर्शिनी ।

ननु तज्ज्ञोऽपि न वेदेति यदुक्तं तत्र तदेव वेद्यं वस्तु द्विविधं
सुज्ञेयं दुज्ञेयं च । तत्र सुज्ञेयं निर्विशेषस्वरूपमाह । यदेति ॥ यदा
मनस उपरामः उपरामातिशयः समाधिः । ननु सुषुप्ताविव लयः ।
नच जाग्रत्स्वप्नोरिव विज्ञेयः कीदृशस्य नामरूपे रूप्यते येन तस्य ।
उपरामातिशये हेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः सम्प्रमोषात् सम्यक्-
तयैव ज्ञाशात् तदा यः केवलया स्वस्य संख्यैव निर्विशेषज्ञानगम्य-
तया वस्तुमात्रत्वेनेत्यर्थः । इयते प्रतीक्षते तस्मै हेताय शुद्धाय
शुचि शुद्धं चित्तं सद्यः प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै । एतत् स्वरूपस्य
सुज्ञेयत्वमुक्तं ब्रह्मणा यथा । “तथापि भूमन् महिमाऽगुणस्य ते
विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः” इति ॥ २६ ॥

दुर्विज्ञेयं सविशेषस्वरूपमाह । मनीषिणः शुद्धभक्ताः गूढम्
अन्तर्हृदि सन्निवेशितं “प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम्”
इत्युक्तरीत्या भवणभक्ता अन्तर्हृदि प्रवेशितं पुनर्मनीषया प्रेम-
भक्त्युत्थया निष्कर्षन्ति । अन्तर्हृदयाज्जिह्वस्य चक्षुषादिभिरिन्द्रियैः
सौन्दर्यादिमाधुर्यमास्वादयन्तीत्यर्थः । कीदृशं सन्तं निष्कर्षन्ति
स्वशक्तिभिश्चक्षुःशक्तिभिः सहितं कतिभिर्नयमिर्विमलाद्याभि-
स्तत्रापि त्रिवृत्प्रवशक्त्यैव तिसृभिर्वृत्तिभिः हादिनी सन्धिनी-
सन्धिनिश्च संहितम् । यदुक्तम् । विष्णुपुराणे “हादिनी सन्धिनी
सन्धिनिश्च स्वयमेका सर्वसंभवे । हावतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुण-
वर्जिते” इति । यथा दास्यि काष्ठे पाञ्चदशं पञ्चदशसामिधेनी-
मन्त्रैः प्रकाश्यमलौकिकं वह्निं निष्कर्षन्ति स प्रसीदतामित्युक्त-
रेणान्वयः । अस्य सविशेषस्वरूपस्याप्राकृतानन्तगुणस्य दुःख-
क्षेयत्वं भक्तिहीनैरनुभूतमशक्यत्वात् भक्तैरनुभूयमानत्वेऽपि
माधुर्यैश्वर्ययोः पाराजानात् । यदुक्तं ब्रह्मण्यैव ॥ “गुणात्मनस्तेऽपि
गुणान् विमातुं हितवतीण्यस्य क ईशिरेऽस्य । कालेन यैर्वा विमि-
ताः सुकल्पैर्भूपांशवः खे मिहिकाण्डभासाः” इति ॥ २७ ॥

यत्तु तस्य मायिकं सविशेषं रूपं तद्व्यतिरिक्तमेव
ममोपास्यमित्याह । स मम प्रसीदताम् । अशेषा विशेषा यस्या-
स्तस्या मायाया निषेधेन यन्निर्वाणसुखं वाणा दृष्टिदारका
आध्यात्मिकादिदुःखशराः केऽपि न सन्ति यच्च तस्मिन्नेव सुखे
अनुभूतिर्यस्य सः “हावतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते”
इति वैष्णवांकेः । अप्रसक्तनिषेधासम्भवात् प्रसक्तिमाह । स एव
सर्वनामा स एव विश्वरूप इति ब्रह्माद्विगुणान्तानां आनि नाम-
रूपाणि तानि तस्यैवेत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तित्वेन मायिकविश्व-
स्यापि तद्रूपत्वात् तस्य स्वरूपभूता शक्तिस्तु मायाशक्तेर्मायिका-
द्विश्वस्माच्चान्येवेत्याह । अनिरुक्ता मायिकवाङ्मनसाभ्यामनि-
रुक्तिविषयीभूता आत्मभूता शक्तिर्यस्य सः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

वान्बुद्ध्यादिकन्तु सर्वं मायिकमेव तेन निरूपितमपि सर्वं मायिकमेव भवेत् । तच्च न तत्स्वरूपमित्याह । यद्यदिति । यद्यद्व-
त्सा निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं व्यवसितम् । अक्षभिर्वा इन्द्रियै-
निरूपितं गृहीतम् उत अपि मनसापि निरूपितं सङ्कल्पितं तत्तत्
सर्वं यस्य स्वरूपं माभूत् न भवति तस्मै नम इति तृतीयेनान्वयः ।
हि यतस्तद्गुणानामेव रूपम् गुणवृद्धितं हि तदिति पाठः गुणो-
र्वृद्धितं स तु गुणव्यतिरिक्त इत्यर्थः । यतः गुणानाम् अपाय-
विसर्गाभ्यां प्रत्ययोत्पत्तिभ्यां लक्षणं यस्य सः । यः सृष्टिप्रलयौ
करोति स ईश्वर इत्यतः सृष्टेः पूर्वत्र प्रलयात् परत्र च तस्य सत्त्व-
सिद्धेः । अत्र “इदं त्वग्यया बुद्ध्या” इति “मनसैवानुद्रष्टव्य”
इति । “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति” इति “आत्मा वा अरे मन्तव्यः”
इत्यादि “तस्मात् सर्वात्मना राजन् । भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः
कीर्तितव्यश्च” इति परस्सहस्रश्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधादीश्व-
राननुगृहीतैरेव वचनैरभिहितं व्याख्येयम् । अत एव श्रुताव-
गम्येति विशेषणम् । “अतः श्रीकृष्णनामादि न भवेद्ब्रह्ममिन्द्रियैः ।
सर्वोन्मुखे हि जिह्वादौ स्वयमेव स्फुरत्यदः” इत्यभियुक्तवचनं च ।
केचित्तु कात्स्न्येन निरूपणाभावात् निरूपितमित्याहुः । “यतोऽप्राप्य
निर्वसन्ते वाचश्च मनसा सह” इत्यापादाननिर्देशात् वाङ्मनसा-
गम्यत्वे निवर्तन्ते इति अन्तालाभाद्वाङ्मनसागम्यत्वञ्चेति
यावत् ॥ २६ ॥

ननु गुणमयं रूपं यदि तत्स्वरूपं न भवति तर्हि तस्यापू-
र्यत्वं प्रसज्येत्यत आह । यस्मिन्नधिकरणे यतोऽप्रादानाद्येन
करणेन यस्य सम्बन्धिनः यस्मै सम्प्रदानाय यदीप्सिततमं यः
कर्त्ता कुरुते स्वतन्त्रः कार्यते वा अन्येन प्रयोजकः तदब्रह्मति प्रत्ये-
कमन्वयः । अत्र सप्तभिर्ब्रह्मैः सप्तविभक्त्यर्थं दर्शिताः । यथेति
क्रियाकारकसंबन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः कुरुते कार्यते
चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च दर्शितः । चशब्देन च भावकर्मादिवि-
हितप्रत्ययार्थाश्च संगृहीताः । तद्वद्वैवेति कुतस्तत्राह । तद्वद्वैवेति
कारणम् । कारणत्वं कुतः । प्राक्प्रसिद्धम् । ननु ब्रह्मादयस्तद्वैतवः
श्रूयन्ते अत्रे च इदं तन्त्राह । परेषामवरेषां च परमं तेषां कार-
णानामपि कारणत्वात् परमं कारणमित्यर्थः । ननु सर्वकारणत्वे
तस्य किं नाम सहकारि भवेत्तत्राह । एकम् अन्यनिरपेक्षमेव तत्
कारणमित्यर्थः । ननु चिच्छक्तीनां विमलाद्यानां त्वविधानां
चिच्छक्तिवृत्तीनां हादिन्यादीनां त्रिविधानां तद्विलासानां वैकुण्ठ-
तत्पार्षदादीनां वासुदेवसङ्कर्षणादीनां च नित्यासिद्धत्वश्रवणात्
कालमायाजीवाद्यदृष्टान्तु जगत्कारणत्वस्य च श्रवणात् कथ-
मेकमित्युच्यत इत्यत आह । अन्यन्तु न विद्यते अन्यद्यत्तत्तच्छ-
क्तीनां तद्विलासानां च तत्स्वरूपभूतत्वाद्वासुदेवादीनां तद-
शत्वात् । कालमायाजीनामस्वरूपभूतत्वेऽपि तच्छक्तित्वात्तदन्य-
त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

सुमुक्षुणां तु सुज्ञेय इत्याह । यदेति द्वाभ्याम् । नामरूपरूपस्य
नामरूपाणि देवमनुष्यादीनि रूप्यन्ते चिन्त्यन्ते अनेनेति तथा ।
तस्य इहस्सुतेः दृष्टोपलक्षितदृष्टश्रुतमायिकपदार्थस्सुतेः प्रमो-
क्षात् त्यागाद्यदा उपरामः भगवत्स्वरूपगुणादिध्यानसुख-
समाधिः तदा केवलया निरतिशया स्वकीयया संस्थया

ईयते सुमुक्षुभिर्ज्ञायते यस्तस्मै हंसाय शुचिसन्ने शुद्धचित्ता-
लयाय अप्राकृतलोकाय वा नमः ॥ २८ ॥

एतदेव स्पष्टतयाह । मनीषिण इति । यथा पाञ्चदश्यं पञ्चदश-
सामिधेनामिन्त्रैः प्रकाश्यं दारुणि गूढं वाहिं निष्कर्षन्ति उपायतः
प्रवृत्तं कुर्वन्ति तद्वन्मनीषिणः विमलबुद्धयस्त्रिवृद्धिः धारणा-
ध्यानसमाधिभिरुपायैः नवभिः स्वशक्तिभिः सह अन्तर्हृदि सन्नि-
वेशितं सम्यक् स्थापितं मनीषया निष्कर्षन्ति । तत्राक्षरपदार्थवि-
लक्षणतया यं पश्यन्तीत्यर्थः । तमीडे इति पूर्वेणान्वयः । नवशक्त-
यस्तु “श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येज्योर्जया । विद्य-
याऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम्” इति वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः ।
यद्वा । अस्तीति बुद्धिरूपया मनीषया अन्तर्हृदि सन्निवेशितम् । स्वश-
क्तिभिः स्वानुष्ठिताभिर्भक्तिरूपाभिः शक्तिभिः । त्रिवृद्धिस्त्रिगुणाभिः
नवभिः श्रवणादिरूपाभिर्निष्कर्षन्ति प्रत्यक्षं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

बुभुक्षुणां दुर्लभत्वेन सुमुक्षुणां सुज्ञेयत्वेन यो वर्णितः स
मम प्रसीदताम् । कथंभूतः । अनिरुक्ताः असङ्ख्याताः स्वरूपतश्च
वक्तुमशक्याः आत्मशक्तयः स्वकीयाः शक्तयः नत्वागन्तुका यस्य
सः । स्वाभाविकान्तश्चकौ प्रसन्ने सति ममेष्टसिद्धिः स्यादेवेति
भावः । चेतनाचेतनात्मकं सर्वं विश्वं तदीयचिदचिच्छक्तिमय-
तया तदनतिरिक्तमतस्तदनुग्रहकामेन सर्वत्र स्पर्शासूयादिदोष-
त्यागवता विश्वाकारतयापि भजनीय इत्याशयेनाह । स सर्वनामा
स च विश्वरूप इति । स्वरूपतस्तु विश्वविलक्षणः परमानन्दरूप
इत्याह । अशेषाः निखिला विशेषाः महदादिपृथगान्ता विकारा
यस्या मायायाः निषेधे नेति नेतीति निराकरणे सति अन्ते यत्
प्रोक्तमात्रमयं निर्वाणं निर्गताः बाह्या वाण्यवद्विताः सर्वे
आध्यात्मिकादयस्तापाः ब्रह्मात् । तस्मिन् सुखे अमुभूतिर्भवेत् सः
विश्वविलक्षणपरमानन्दस्वरूप इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पूर्वश्लोकस्यार्थः प्रपञ्चयते । यद्यदिति ज्ञेयम् । तत्र अशेषविशे-
षमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिरित्येतस्य प्रपञ्चः । यदिति । यत्
वचसा निरुद्धं वर्णितं धियाक्षिभिरिन्द्रियैः उत मनसा निरू-
पितं विषयीकृतं तत्सर्वं हि निश्चितं यस्य रूपं माभूत् न
भवति । स प्रसीदतामित्यन्वयः । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” तत्त्वोपनि-
षदं पुरुषं पृच्छामि सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति नमाम सर्वव-
चसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती” इत्यादिवचसा निरुक्तस्य “इदं त्वग्यया
बुद्ध्या सदा पश्यन्ति सूरयः मनसैवानुद्रष्टव्यः” इत्यादिषु
बुद्ध्यादिषु विषयीकृतस्य स्वरूपस्य व्याख्येयमाह । गुणव-
र्द्धितं प्रकृतिगुणमयमित्यर्थः । यतः गुणानामप्रायविसर्गाभ्यां सहा-
रोद्भवाभ्यामुपलक्षणात्मेतत् स्थितेरपि विश्वसृष्टिस्थितिसंहारैर्ल-
क्षणां यस्य सः । लक्षणं तु विश्वजन्मादिहेतुत्वे सति प्रकृतितद्गु-
णविलक्षणत्वे सति सत्यत्वादिमत्त्वं ब्रह्मत्वम् इति ॥ २९ ॥

स सर्वनामा स च विश्वरूप इत्येतस्य प्रपञ्चः । यस्मिन्निति ।
यस्मिन्नधिकरणे यतोऽप्रादानात् येन करणेन यस्य सम्बन्धिनः यस्मै
सम्प्रदानाय यदीप्सिततमं यः कुरुते कार्यते चेति प्रयोजक-
प्रयोज्यभेदेन द्विविधः कर्त्ता । अत्र बहुभिर्ब्रह्मैः बहु कार-
काणि दर्शितानि यस्येत्यनेन संबन्धसामान्यं दर्शितं कुरुते कार्यते
चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयो दर्शितः । यथेति च क्रियाकारक-
संबन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः सङ्गृहीताः । चशब्देन भावक-
र्मादिविहितप्रत्ययार्थाः सङ्गृहीताः यतस्तद्वैतुस्तेषां कारणां यतः

यच्छक्तयो वदतां वादितां वै विवादसम्वादभुवो भवन्ति ।
 कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ ३१ ॥
 अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ।
 अवैक्षितं किञ्चन योगसाङ्ख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥
 योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः ।
 नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥
 यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति ।
 यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नधमर्षणे ।
 आविरासीत् कुरुश्रेष्ठ ! भगवान् भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥
 कृतपादः सुपर्णांसे प्रलम्बाष्टमहाभुजः ।
 चक्रशङ्खानिचर्मेषुधनुष्पाशगदाधरः ॥ ३६ ॥
 पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राक्प्रसिद्धं यतः परेषां प्रकृतिपुरुषकालादीनामवरेषां मह-
 दादीनां च ब्रह्मादीनां च परममाश्रयमनन्यत् विजातीयशून्यं
 एकं सजातीयशून्यं स्वगतभेदस्त्वस्त्यतो हि स्वभावत एव द्वैता-
 द्वैतमित्यर्थः । तद्ब्रह्म प्रसीदतामिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

जिस दशा में दर्शन स्मरण दोनों के नाश होनेपर मन
 की भी निवृत्ति होजाती है उस समय पर भी केवल
 स्वसंस्था से जो स्थित रहते हैं ऐसे जो शुद्ध मनके मध्य
 में निवास करने वाले आप तिनके अर्थ नमस्कार है ॥ २६ ॥

मनके नियमन करनेसे समर्थ विवेकी योगी जन तीन गुणों-
 वाली शक्तियों से सहित अपने हृदय में विराजमान
 जिनको पृथक् करते हैं जैसे कि याज्ञिक लोग अराणि
 में स्थित पञ्चदश सामिधेनी मंत्र से प्रकाश करने
 योग्य गुप्त अग्नि को मथनसे प्रघट करते हैं ॥ २७ ॥

अनेक विशेष वाली जो माया तिसके निषेध होने से
 निर्वाण सुख अनुभव रूप जो हैं सब नामों वाले हैं विश्व-
 रूप हैं जिनकी शक्ति आत्मा में कथन नहीं करी जाती हैं वे
 परमेश्वर मेरेपर प्रसन्न हों ॥ २८ ॥

जो कुछ पदार्थ वचन से निरूपण किया जाता है बुद्धि से
 इन्द्रियों से मनसे जो निरूपण किया जाता है वह सब
 सत्त्वादि गुणों का विस्तार है वह आप का स्वरूप नहीं है सो
 आप गुणों की उत्पत्ति स्थिति नाश से ललित होते हैं ॥ २९ ॥

जिस आधार में जिस अपादान से जिस करण करके जिस-
 का संवन्धि जिस संप्रदान के अर्थ जिसका कर्म किया जाता-
 है और जो कर्ता है कार्य कारण सब से जो पूर्व है और परम
 प्रसिद्ध है सो ब्रह्म उन सबों का कारण सदश द्वितीयरहित एक
 ही परब्रह्म है सो आपही ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वेवं ब्रह्म चेद्विश्वस्य हेतुस्तर्हि न कदाचिदनीदृशं जगदिति
 वन्दतो मीमांसकाः कुतोऽत्र विवदन्ते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः
 सम्बदन्ते ते च ते च तत्त्वविद्विर्बोधिता अपि कुतः पुनः पुन-
 मुह्यन्ति तत्राह । यस्य मायाविद्यायाः शक्तयो विवादस्य
 कचित्सम्वादस्य भुवः स्थानानि भवन्ति तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

ननु किन्तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवन्ति तत्राह ।
 अस्तीति । योग उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां
 पातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते । नास्तीति साङ्ख्यं
 ज्ञानशास्त्रं तत्र ह्यपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमिति च पादादि
 नास्तीति निषिद्ध्यते तयोर्योगसाङ्ख्ययोर्यत्किञ्चित्सममनुवर्त-
 मानमवैक्षितं प्रतीते तद् बृहद् ब्रह्म विवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः । विवादं
 स्फुटयति । भिन्नावस्ति नास्तीत्येवम्भूतो विरुद्धो धर्मो ययो-
 र्स्तयोर्भिन्नविषयत्वेऽपि विशेषो न स्यादित्येकस्थयोरित्युक्तमेक-
 विषययोः । कुतो वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधयो-
 रेकवस्तुनिष्ठत्वात् । समत्वे हेतुः । परं हि यतो विधिप्रतिषेधयोर-
 विषयस्तयोः पादादिविषयत्वात् । तथा तर्ह्यविषयस्य सद्भावे

महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।

काञ्चनङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः ॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यमोहनं रूपं विभ्रात्र्भुवनेश्वरः ।

वृत्तौ नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः ।

स्तूयमानोऽनुगायद्भिः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥ ३९ ॥

रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्षयागतसाध्वसः ।

ननाम दण्डवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किं प्रमाणं तदाह । अनुकूलमधिष्ठानं विना पादादिकल्पना-
योगात् ॥ अर्वाधि विना तन्निषेधायोगाच्च । तयोरुपपादकत्वेन सिद्ध-
मित्यर्थः । तस्मै नम इति पूर्वस्यानुषङ्गः ॥ ३२ ॥

ननु दासीनस्य समस्य नमस्कारे को लाभस्तत्राह । य इति ।
पादमूले भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपरहितोऽपि जन्मभिर-
वतारैर्विशुद्धोजितसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भजे ।
तत्कुतः । भगवान्निर्विकल्पैश्वर्यः स मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥

ननु त्वादशाः सकामा गणेशादीन् प्रार्थयन्ते त्वं तु तान्वि-
हाय किमिति भगवन्तमेव प्रार्थयसे तत्राह ॥ प्राकृतेरर्वाचीनै-
र्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयं तत्तद्भासनानुसारेण यो देहगतोऽ-
न्तर्यामी तत्तदेवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं गुणं
चरूपकादिगन्धभेदमाश्रित्य नानागन्धवान्विभाति रेणोगुणं
धूलरत्नादिकमाश्रित्य नानारूपवान् प्रतीयते तद्वत्तस्यैव तत्त-
देवतारूपेण फलदातृत्वात् स ईश्वर एव मे मनोरथं सत्यं करोतु ।
किमन्तर्गतबहुभिर्देवतान्तरैरित्यर्थः । तदुक्तं गीतासु ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विदितान् हि तान् इति ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

इति चेति ॥ ३४ ॥

संस्तुवतो वक्षस्य स भगवान् प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥

तं वर्णयति साक्षैश्चतुर्भिः । सुपर्णस्यांसे स्कन्धे कृतौ पादौ
येन । प्रलम्बा अष्टौ महान्तौ भुजा यस्य । चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ ३६ ॥

प्रसन्नं वदनमीक्षणं च यस्य । वनमालया निवीतं कण्ठादि-
पादान्तव्याप्तमङ्गं यस्य । ललन्तौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य ॥ ३७ ॥

महान्ति किरीटकटकानि यस्य । स्फुरती मकरकुण्डले
यस्य ॥ काञ्चयादिभिर्विभूषितः । वलयमत्र पादभूषणं दण्डवत्
कटकस्योक्तत्वात् ॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं सुरयूथपैर्लोकपालैः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्बीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु विश्वं परमाणुकारणकमीश्वरस्तु निमित्तमिति वैशे-
षिकादयः । प्रधानकारणकं पुरुषातिरेकेश्वरः स्यान्न वा पुरु-
षस्तु निमित्तमात्रमिति साङ्ख्य्यादयो वदन्ति । किञ्च । सर्वमपि
वस्तु नित्यमनित्यं च भिन्नमभिन्नञ्चेति । तथा सदसत् सद-
सदात्मकञ्चेति वदन्ति । अतः कथं कृत्स्नस्य जगतः ब्रह्मैकारणत्वं
तदनन्यत्वञ्चोच्यते इतीमां शङ्कां परिहरन्नमस्करोति । यच्छक्तस्य
इति । वदतां ग्रन्थनिबन्धनेन स्तत्रास्त्रमुपदिशतामित्यर्थः । वादिनां
वादं कुर्वतां वैशेषिकादीनां यस्य परमात्मनः शक्तयः पृथिव्या-
दयः विवादादसम्बाधयोः परस्परविरुद्धाविरुद्धयोः वादयोः भुवः
विषयभूता भवन्ति । शक्तिशब्देन पृथिव्यादय उच्यन्ते । तेषां भग-
वतः कार्योपयोग्यपृथक्स्थितिविशेषणत्वात्तथा च भगवान् पराशरः
“एकदेशस्थितस्याग्रेज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणा शक्ति-
स्तथेदमखिलं जगत्” इति जगदात्मकान् पृथिव्यादीन् शक्तिशब्देन
व्यपदिष्टवान् । ननु सर्वैरपि पृथिव्यादिस्वरूपाभ्युपगमाच्चानेकविवाद-
भुवस्तत्राह । कुर्वन्तीति । यस्य शक्तयः पृथिव्यादयः आत्ममोहं
स्त्रविषयकमोहं तेषां वादिनां कुर्वन्ति । पृथिव्यादिस्वरूपाभ्युपगमेऽपि
परमाणुकारणकत्वनित्यानित्यत्वभिन्नाभिन्नत्वसदसत्त्वादिप्रकारवि-
प्रतिपत्तिं कुर्वन्ति । प्रधानकारणकत्वविप्रतिपत्तिविषयप्रका-
रवत्यः शक्तयो भवन्ति इत्यर्थः । तस्मै अनन्तगुणा-
यासङ्गयेयकल्याणगुणगणाय भूमने स्वरूपतोऽपि बृहते नमः ।
यद्यप्येवं वादिनां विवादास्तथापि पृथिव्यादीनां परमात्मशरी-
रत्वतत्कारणकत्वयोः पृथिव्याद्यवस्थायां अनित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य
नित्यतायाः तस्य सततपरिणामत्वेनासदात्मकत्वानादेश्च श्रुति-
स्मृत्यादिवहुप्रमाणाप्रतिपत्तत्वेनावैदिकानां केवलं विप्रतिपत्तिरेवति
भावः । श्रुतयस्तु “यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथ्वी शरीरं यस्याक्षरं
शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरमात्मन आकाशः सम्भूतः तोयेन जीवान्
विससर्ज भूम्यां नासदासीञ्चो सदासीत्तदानीं तम आसीत्”
इत्यादयः स्मृतयश्च “विष्णोः सकाशादुद्भूतम् अहं कृत्स्नस्य
जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । यदम्बु वैष्णवं कायस्ततो विप्र ।
वसुन्धरा । पद्माकारा समुद्भूता पर्वतादध्यादिसंयुता । तदेतदक्षयं
नित्यं जगत् स्थावरजङ्गमम् । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वचनादी उभा-
वपि । सद्भाव एव भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यम-
न्यत्” इत्यादयोऽनुसन्धेयाः । अनन्तगुणायैत्यनेन निर्गुणत्ववादी
सममूलक इति सूचितम् । “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” इत्यादिवहुश्रुतिभिः

श्रीमद्वारोघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कल्याणगुणाकरत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । भूम्न इत्यनेन जीवानामभू-
मत्वं ज्ञापितम् । एवं पृथिव्यादिस्वरूपाभ्युपगमेऽपि तत्प्रकारवि-
प्रतिपत्तिरुक्तेति ॥ ३१ ॥

इदानीं परमात्मरूपप्रतिपत्तिं वदन् वादिविप्रतिपत्तिनां शास्त्रा-
नुसारेण परिहार्यत्वमाह । अस्तीति । घटपटादिवस्तुनिष्ठा-
वास्तित्वनास्तित्वधर्मौ दृष्टौ योगसाङ्ग्योर्मतयोः । तावेकस्या-
वीश्वरविषयौ चेद्विरुद्धौ स्याताम् । एवमस्तित्वनास्तित्वयोर्मिश्रयो-
र्विरुद्धयोर्धर्मयोर्वैविध्यमाणां योः सतोरप्यकिञ्चनापेक्षितं वेदान्त-
वाक्यमपेक्षितम् । अतीन्द्रियेश्वरविषयकास्तित्वनास्तित्वयोः प्रमाणा-
जिज्ञासायामनादिनिष्ठनाविच्छिन्नसम्प्रदायासम्माध्यमानदोषगन्धं
वेदान्तवाक्यमेव प्रमाणापेक्षितमित्यर्थः । तच्च वेदान्तवाक्यं
“सत्यं ज्ञानम्” इत्यादि । तद्वत्त्वं च स्वमेकरूपमनुकूलमानन्दरूपं
परं सर्वविलक्षणं बृहदपरिच्छिन्नमतो वेदान्तवाक्यरूपं प्रमाणां
विहाय केवलास्तित्वनास्तित्वविवादो प्रममूलो व्यर्थ
इति भावः । यद्वा । अनन्तगुणवैद्यनेन गुणा न सन्तीति वादो
प्रममूल इति सूचितम् ॥ तदेवोपपादयति । अस्तीति ॥ “यः सर्वज्ञ”
इत्यादिभिर्गुणजातमस्तीत्यवगम्यते निष्क्रियं निष्कलमित्या-
दिभिर्नैर्गुण्यं तौ वास्तित्वनास्तित्वधर्मौ दुर्भावेकवस्तुनिष्ठौ चेद्वि-
रुद्धौ । तथोऽत्र भिन्नाधिकरणयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोर्वस्तुनिष्ठयो-
रेकस्ययोः सतोरैकस्मिन् वस्तुनि तयोर्विरोधे सतीत्यर्थः । तत्रा-
न्यतरव्यवस्थापकं किञ्चिद्व्यवहाररूपशोधकं वेदान्तवाक्यं प्रमाणा-
मपेक्षितम् । एवं साङ्ग्ययोगयोरपि स्वमं तुल्यं तयोरपीश्वरस्वरूप-
सद्भावाभावदोषविरोधे सत्यन्यतरव्यवस्थापकं किञ्चित्प्रमाणा-
मपेक्षितमित्यर्थः । तच्च वाक्यं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिकं
तद्वाक्यप्रतिपन्नं च वस्तु परमनुकूलं बृहत् । परत्वानुकूल-
त्वबृहत्त्वादियुक्तमिति निर्गुणवादो नियेश्वरवादश्च प्रम-
मूलक इति भावः । योगसाङ्ग्ययोरिति दृष्टान्तार्थं तयोर्मध्ये यथा
मिरीश्वरवादस्तथागुणालंकारवादोऽपीति । अत्र परशब्देन प्रकृ-
तिपुरुषविलक्षणवाचिना सत्यशब्दार्थो विवक्षितः । अनुकूल-
शब्देन ज्ञानशब्दार्थो व्याख्यातः । आनन्दरूपज्ञानस्यैवानुकूलत्वात्
बृहत्त्वेनानन्तशब्दार्थः । स्वरूपेण गुणैश्चापरिच्छिन्नं हि बृहच्छ-
ब्दार्थः । सङ्गोच्चप्रमाणाभावात् ॥ ३२ ॥

एवं वादिनां विप्रतिपत्तिविषयत्वेन ब्रह्मस्वरूपतदुक्ततच्छ-
क्तीनां दुर्लभ्यत्वमुक्तम् । अथैवं दुर्लभ्यस्वरूपगुणशक्तिरप्यश्रित-
सुलभ इति वदन् तदनुग्रहं प्रार्थयते । यो भगवान् स्वपादमूलं
भजनामनुग्रहार्थं स्वयमनामरूपः । कर्मकृतनामरूपरहितोऽपि जन्म-
कर्मभिरवतारचेष्टितैः सह नामानि कुरितक्षपणक्षमाणि राम-
कृष्णादिनामानि रूपाणि स्वेच्छोपासान्यप्राकृतानि शरीराणि च
मेजे आत्मानं दर्शयितुं परिगृहीतवान् । स परमः निःसमाभ्यधिकः
मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥

एवं स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टो भक्तानुग्रहार्थ-
मवतीर्णस्तैरुपलभ्यत इत्युक्तम् । विश्वरूपेणापि तैरुपलभ्यत इत्याह ।
यः प्राकृतेरिति । प्राकृतार्थगोचरैर्ज्ञानपथैरिन्द्रियैश्चाशयं मनो-
वृत्त्यनुगुणमिन्द्रियाणां मनोवृत्त्यनुगुणप्रवृत्तेः वेदगतः स्वदेह-
भूविह्वलस्तुगतो विभाति प्रकाशते । अयमर्थः । यथा राज-
क्षेत्रे दृष्टे राजा दृष्टो भवति एवं जगतः परमात्मशरीरत्वात्

जगदाथात्म्यविज्ञेयजगद्भूते सति परमात्मा दृष्टो भवतीति ।
जगद्विलक्षणस्याप्यस्य विशिष्टतया प्रकाशे दृष्टान्तमाह । यथाऽ
निलः इति । स्वयं पृथिवीविलक्षणो वायुः पार्थिवगुणमाश्रितः
पार्थिवपुरुषपरागसंस्पृष्टो गन्धवह इति प्रकाशते । तद्वज्जगद्वि-
लक्षणोऽपि जगच्छरीरकत्वासन्मात्ररूपमाकृत्वा परमात्माविभासत
इत्यर्थः । “काठिन्यवान् यो विभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नमः” इति
तद्युक्तम् ॥ ३४ ॥

एवं तुष्टवमुपादिष्टेनानेन स्तोत्रेणभिष्टुतो भगवान् प्राचेत-
सस्य प्रसन्नोऽभूदित्याह मुनिः । इतीति । हे कुरुश्रेष्ठ ! इतीत्यं
स्तुतो भगवान् तस्मिन्मधमर्षणो तीर्थे संस्तुवतो वत्स्य प्रादु-
रासीत् प्रत्यक्षोऽभूत् पुरत इतिशेषः । तत्र हेतुः भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥

प्रादुर्भूतं भगवन्तं वर्णयति । कृतपाद इति । सुपर्णस्य गरु-
त्मतोऽसे स्फण्डयोः कृतौ विन्यस्तौ पादौ येन । प्रलम्बा आजानु-
लम्बिनः अष्टौ महाभुजा यस्य । शङ्खगद्ययुधधरः । तत्रासिः खड्गाः
चर्म शेटः ॥ ३६ ॥

पीते वाससी यस्य सः । घन इव इयामः प्रसन्नं वदन-
मीक्षणं च यस्य सः । वनमालया निवीतमङ्गं यस्य सः ॥ लेसन
श्रीवत्सः कौस्तुभश्च यस्य सः ॥ ३७ ॥

महान्ति किरीटं स्फुरन्ती कटकं च यस्य सः । मकराकारे
कुण्डले यस्य काञ्चयादिभिर्भूषितः मलङ्कृतः । तत्र काञ्ची काटि-
मेखला वलयमत्र पादभूषणं कटकस्योक्तत्वात् ॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यं मोहयतीति त्रैलोक्यमोहनं नन्धादित्वात्स्युः । श्रीपु-
रुषोत्तममन्त्रोपास्यं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तद्रूपं विभक्तं त्रिभुवनेश्वरः ।
नारदादिभिः पार्षदैः सुरश्रेष्ठैश्च पारितः । अनु पृथुलो गात्राभिः
सिद्धादिभिरनुवृत्तः अनुसृतः । एवमित्यर्थः । प्रादुरासीदिति पूर्वं
यान्वयः ॥ ३९ ॥

तन्महदाख्यं भगवतो रूपम्विशोष्य गतसाध्वसः वीतभयः
प्रजापतिः प्राचेतसः प्रहृष्टचित्तो भूमौ दण्डवत्प्रसक्तवान् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनिरुक्तात्मशक्तिरित्येतद्विद्युतोति । अच्छक्त्य इति । विवाद-
सम्वादभुवः विप्रतिपत्तिसंप्रतिपत्त्योर्भुवो विषयाः वदतां वादं
कुर्वतां वादिनां मतमज्ञाननिमित्तमित्याह । कुर्वतीति ॥ ३१ ॥

विवादसम्वादौ च कथंकारं स्यातामिति तत्राह । अस्तीति ।
यद्विज्ञयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरपेक्षितं विषयः किमाकारयोर्मदन्ध
ईश्वरोऽस्ति नास्तीति वादिभिः प्रतिपाद्यमानयोः । भिन्नत्ववि-
रुद्धत्वे कथमत्राह । वस्तिवति । भिन्नवस्तुनिष्ठत्वात् एकस्मिन्व-
स्तुनि स्थितयोरित्यङ्गीकारे विरुद्धयोः । यद्यप्येकस्य स्वरूपेण
सर्वं परस्वरूपेणासत्त्वमिति द्वौ धर्मौ स्तः तथापि नैतादृशी
एते सत्त्वासत्त्वे स्वरूपस्यैवेति यत इति द्योतनायेति पदद्वयं
यच्च किञ्चनालौकिकं यच्च साङ्ग्ययोगयोः समं कर्मानुष्ठानल-
क्षणायोगप्रदिपादककर्मकाण्डे तत्फलदातृत्वेन प्रतिपाद्यं साङ्ग्ये
च यथार्थज्ञानसाधनं वेदान्ते विचारितं तच्चानुकूलं
सर्वेषां प्रियतमं तत्तद्वादिनां तत्तद्विज्ञानकत्वेन तत्तद-
नुरूपफलदातृत्वेन वर्तमानं वा तत्परं बृहत् परं ब्रह्म
प्रपद्य इति वाक्यशेषः सर्वदा वर्धमानं न कदाप्यन्यथा

श्रीमद्विजयशङ्करजीयकृतपञ्चरात्रवर्णनम्

भूमिस्थानो बृहदिति अस्ति त्वपक्ष एव श्रवणं त्वितरं । तस्य
कुलत्वाविति विशकीकरणाय साङ्ख्ययोग्येति विशेषणं सर्व
वेदा यत्पदमामनसि इति श्रुति हिशब्देन सूचयति । अस्ति
देवो अस्ति निष्ठा साङ्ख्ययोग्यो नास्ति तद्वैत वस्त्व
वैतमेवेति निष्ठासुरीत्यतो वा हीति । तदुक्तं "मद्वयो
नास्ति सर्वेश इति विद्वत्सुरं मतम् । अस्तीति देवमुभयोर्हरिरेव
होषितः । निषेधविध्योर्विषयः फलदाता च केशवः । तादृशबुद्धेः
कारणं च स्थानयोश्चोचनीचयोः इति (१) ॥ ३२ ॥

इतोऽपि मद्वयं ईश्वरोऽस्तीति पक्ष एव श्रवणं त्वितरं । तस्य
भूमिस्थानो बृहदिति अस्ति त्वपक्ष एव श्रवणं त्वितरं । तस्य
कुलत्वाविति विशकीकरणाय साङ्ख्ययोग्येति विशेषणं सर्व
वेदा यत्पदमामनसि इति श्रुति हिशब्देन सूचयति । अस्ति
देवो अस्ति निष्ठा साङ्ख्ययोग्यो नास्ति तद्वैत वस्त्व
वैतमेवेति निष्ठासुरीत्यतो वा हीति । तदुक्तं "मद्वयो
नास्ति सर्वेश इति विद्वत्सुरं मतम् । अस्तीति देवमुभयोर्हरिरेव
होषितः । निषेधविध्योर्विषयः फलदाता च केशवः । तादृशबुद्धेः
कारणं च स्थानयोश्चोचनीचयोः इति (१) ॥ ३२ ॥

आनन्दोऽव्यक्तरूपस्तु मूलरूपमुदाहृतम् ।
स एव व्यक्तिमापन्नः प्रादुर्भाव उदाहृतः ॥
इति अनेन उक्तस्मृत्यर्थोऽपि स्पष्टीकृत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥
यथाधिकारं स्वविषयज्ञानस्य तारतम्यजनकत्वेन प्रमाण-
सिद्धत्वात्मकस्य नास्तीति श्रवणं इति मतमासुरमित्याशयेनाह । यः
प्राकृतैरिति यो सत्त्वात् प्राकृतैर्ज्ञानपथेर्ज्ञानात् साङ्ख्ययानुसृतसिद्धा-
न्तेन विभाति स ईश्वरो मे मनोरथं कुर्यादित्यन्वयः । क
ल्पित इत्यत उक्तम् । देहेति । अथ भावः । अथ ज्ञानां जनानां जीव-
देहगतो जीवः तद्विषय इति प्रतीयते । अहं ब्रह्मास्मीति मध्य-
मानां जनानां देहगतः सन् देहगतोऽनिर्णीत इति व्यावर्ज्यजीवस्त-
द्वयो वा हरिरिति उक्तमानां जीवानां प्रकृषेणाप्राकृतैर्नौ-
त्पत्तिकेन ज्ञानेन देहगतो देहगाज्जीवाद्भिन्न इति शेषः । ईश्वरः
पूर्णानन्दादिगुण इति प्रकाशते तत्रोदाहरणम् । यथेति । यथाऽनिलो

(१) अस्तीति नास्तीति श्लोकस्यायमर्थः । भिन्नविरुद्ध-
धर्मयोः भिन्नविरुद्धधर्मप्रतिपादकयोः । एकस्यस्योः एक-
वस्तुविषयकयोः अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोः मद्व-
यदिति शेषः मद्वयदीश्वराख्यं वस्तु अस्तीति देवं मनं
तादृशं वस्तु नास्तीति आसुरं मतं तयोर्मतयोरित्यर्थः
अपेक्षितं तन्मतं विषयः किञ्चन लोकविलक्षणसममुखनविषया-
नयोर्धनयोर्धनफलप्रदम् अनुकूलं तादृशमतमेवेति द्विविधबुद्धिजनकं
सत्ययोगयोः ज्ञानयोगकर्मयोगयोः परं मुख्यतात्पर्यविषयं यत्
तत् बृहत् ब्रह्मेति

वायुः पार्थिवं पृथिवीकार्थं गुणं सुखदुःखमोक्षसाधनं शरीर-
माश्रितः प्रकृतिविकृतैर्ज्ञानसाधनैरिन्द्रियैः । प्राकृतानां श्वासा
इति मध्यमातां सासीत् प्राण इति अप्राकृतानामुत्तमातां सर्व-
देवोऽयमः सूत्रास्तेति प्रतिभाति तथेति । "स्वदेहस्य हृदि प्राहु-
रभमा जीवमेव तु । मध्यमाश्चाप्यनिर्णीतं जीवाद्भिन्नं जनादेतमा ।
पूर्णानन्दादिगुणकं सर्वजीवविलक्षणम् । उत्तमास्तु हृदि प्राहु-
स्वास्तम्येन तेषु च । बुद्धिशुद्धयनुसारेण यथा प्राणं शरीरिणाम् ।
आसमात्रं जनाः प्राहुरनिर्णीतं मध्यमाः । देवदेवैश्चरं
सूत्रमानसं प्राणवेदिनः इति स्मृतिसमाख्यासिद्धत्वाद्भेदित्वा-
यकथनं युक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

श्रीमद्विजयशङ्करजीयकृतपञ्चरात्रवर्णनम्

तत्र विवादावसरे तादृशगुणरूपवृद्धितत्वरूपमपि सिद्धय-
तीत्याह । अस्तीति । योगः स्थूलोपसनाशास्त्रम् । तत्र हि भगवतो
नामरूपित्वं श्रूयते । तत्र हृदयरूपनालाघवात् घटपटादिवक्षणा-
खिलनामधेयत्वं पातालपादादिकत्वं चेति विधीयते । नास्तीति
शाङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रमात्रं हि निषेधश्रुतिमिस्तस्य नामरूपित्वं यन्नि-
षिध्यते तत् प्रापञ्चिकनामरूपित्वस्य कल्पितत्वात् सर्वथैव नास्तीति
निश्चीयते । तदुक्तमुभयमतमस्यैव प्राक् । "स सर्वनामा स च
विश्वरूप" इत्यादिना । "यद्यभिर्देवैर्व्यक्ता निरूपितम्" इत्यादिना
च । अस्तीति नास्तीति वस्तुनिष्ठा ययोः । तमेव विवादं स्फुटयति
भिन्नो अस्तीति नास्तीत्येवम्भूतो विरुद्धो धर्मो ययोस्तयोः । नन्वा-
स्तामनयोर्विभिन्नविषयत्वं नेत्याह । एकस्ययोः समानविषययोः
तदेवं विवादे सति तथोक्तकिञ्चित् समं समञ्जसत्वेनैव । अवेक्षितं
प्रतीतं वस्तु तद्वयोरपि बृहत् । बृहदनुकूलं भवति । किं तत्
समञ्जसं यत् परं नाम रूपादत्यन्तं तदभावाच्च विलक्षणं यत्र गुण-
पञ्चामरूपित्वमनामरूपित्वमपि वक्तुं शक्यते तद्विलक्षणं किमपि
नामरूपलक्षणमेव वस्तित्वार्थः । एतदुक्तं भवति । एकस्मिन्नेव
वस्तुनि नामरूपित्वविधिविधेयार्थ्यां परस्परं श्रुतयः पराहतायाः
स्युः । अत्र तु परत्वेनोभयत्रापि प्राक्तनयुक्त्या समञ्जसमप्राकृत-
नामरूपित्वमेव विधिविधेयश्रुतितत्पर्येणोपस्थाप्यत इति तत्त-
न्मतं विवादमात्रम् । इत्यमेव श्रीशुक्लेण निर्विवादत्वमुक्तम् । तिर्यक्
नराक्षिजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् । रूपं
स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परमं वेदि न यत्र वादः
इति ॥ ३२ ॥

तदेव व्यनक्ति । यो नाम रूपरहित एव नामानि रूपाणि भेजे
प्रकटितवान् । जन्मकर्मभिः सहितानि च प्रकटितवानित्यर्थः । व्यति-
रेके दोषमाह । अनन्तः यदि तस्मिन्नामरूपित्वादिकं नास्ति तर्हि
तच्छक्तिमत्त्वं प्रति सान्त्वयमेव प्रसज्येतेति । तदुक्तं प्रचेतोभिः ।
नष्टान्तो यद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयते इति ।
तत्तत् प्रकाशने हेतुः । भगवान् भगवत्कशक्तिमान्
तस्याः शक्तैर्मायात्वं निषेधाति । परमः परात्पशक्तिरूपा मा
लक्ष्मीर्यस्मिन् । अन्यथा परत्वव्याघातः स्यादिति भावः । "तस्मात्त
मायायां सर्वं सर्वमैश्वर्यसम्भवम् । अमायोहीश्वरो यस्मात्तस्मात्

श्रीमद्भगवत्पुत्रोऽस्मिन्मन्त्रमन्त्रम् ।

परमं विदुः । इत्युक्तोः । ननु सर्वनामविश्वरूपत्वे तद्रूपद्वित्ये च स-
न्त्येव तात्तुपासकाः प्रमाणम् । अत्र के स्युस्त्याद्युक्त्याह । पादमूलं
भजतामनुब्रूयामिति । योगसांख्ययोस्तत्त्वं न सत्यम् प्रका-
शते किन्तु भक्त्यावेव । भक्तिरैवेन दर्शयति । इत्यादिभुते । तस्माद्य-
दुक्तं तयोर्विवाहसम्पत्त्वमिति भावः । अत एव लक्ष्यतेऽन्तरमेव
इतित्यादौ प्रष्टुं वासीत् । कुच्छ्रेष्ठ । भगवान् भक्तवत्सलः । कृतपाद-
सुप्रणालि । इत्यादि । पादमूलं भजतामित्यनेन तान् प्रति रूप-
प्राकट्यात् पूर्वमपि रूपमस्येवेति व्यञ्जितम् । चरणौ पादौ विततं
पुणायाम् । इत्यादिभुते । भज इत्यतीतं निर्देशः प्रामाण्यदाहर्मावा-
नाद्विज्ञेयमिति । अनन्तपेक्षस्य च नामाग्निस्पर्शाग्निज्ञानान्तर्गते-
वेति भावः । अत्र प्रकृतमप्रकृतोद्गीतोद्गीतोऽपि टीका च ॥ ३३ ॥

अनु विभूतिकामस्या तस्य तत्त्वविभूतिसम्बन्धितगणयत्वाद्युपा-
धित्वेनैव भगोपासना युक्ता कथं सर्वस्मिन् निरुपाधित्वेन स्तोत्रि-
तत्राह । यः प्राकृतेरिति । तत्र तत्रानिबन्धनं स्वकार्यकरत्वं भवत
एव ननुपाधेरिति स्थिते किमुपाधिभाष्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

इति सादृश्यकम् ॥ ३५-४२ ॥

श्रीमद्भगवत्पुत्रोऽस्मिन्मन्त्रमन्त्रम् ।

ननु सत्ते सजातीयविजातीयस्वगतभवास्त्रिधावोभये-
ऽन्तर्वादिनो विवदन्ते तैश्चान्ये नैयायिकाः षोडशपदार्थवादि-
त्वात् द्वैतवादिनो विवदन्ते तैश्चान्ये वैशेषिकाः सत्त्वदन्ते । तै-
सर्वैश्चान्ये न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदन्तो भीमां सका विव-
दन्ते तैश्चान्ये सभावादिनः सत्त्वदन्ते ते च तत्त्वविद्विर्वाधिता-
अपि कुतः पुनर्मुह्यन्तीति तत्राह । यच्छक्तयः । यस्य सायाशक्ति-
वृत्तयो वदतां समादधतां वादिनां तत्राक्षेपकतां विवादस्य कश्चित्
सम्वादस्य च मुख उत्पत्तिहेतवो भवन्ति प्रसोजनमाह । आत्म-
मोहमिति । आत्मानं जिज्ञासमानानामपीत्यर्थः । मुह्यति । तत्रावि-
च्छेदः सूचितः । अनन्तगुणायत्नतन्तशब्दस्मानेकार्थत्वेनाभा-
शयान्तितात् गुणानामनन्तत्वं निःसीमत्त्वोक्तम् । इमे चान्ये वा
भगवत्सिद्धा यत्र महागुणः । इति पृथिव्युक्तौ नित्या इति पदेन
“नान्तं गुणानामगुणस्य जगद्योगेश्वरा ये भवपादमुखा” इति
सूतोक्तौ च भगवत्स्येति योगेश्वरा इति पदाश्रयम् । ज्ञानशक्तिवत्त्वं
श्वरैर्वीर्यतेजस्यैवेत्येतः । भगवच्छब्दवाच्यमिति विना हेतुं-
गादिभिः । इति पराशरयोक्तौ च विना हेतुरित्युपन्यासेन च तदीय-
गुणानामप्राकृतत्वावगमेऽप्यवास्तव्यमात्रक्षणास्तेऽपराधिनः कथ-
मविद्याया न मुह्यन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

ननु ते शास्त्राः किमिति निन्दन्ते शास्त्राणामेवैकमस्या-
भावेन परस्परविरोधादिति चेन्मैवं वादीरित्याह । अस्तीति ।
योगसाङ्ख्ययोः योगो भक्तियोगश्चाह साङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रं
तयोस्तत् प्रसिद्धं परं सर्वोक्तं वृहद्भक्त सप्तमनुकूलं च यथा-
स्यास्य भवेक्षितम् । परस्परविरोधयोस्तसौ द्वयोरेव शास्त्रयोरवे-
क्ष्ये किमपि वैषम्यं प्रातिकूलं च नास्तीत्यर्थः । तयोः कथम्-
तयोः अस्तीति नास्तीति मिश्रविरोधमर्थोः । योगशास्त्रे हि
“कृपां पिशङ्गान्मस्मज्जेतृणां वतुर्भुजं सङ्गवाह्यं वायुभक्त” इत्या-
दिना नामरूपगुणपाणिशराद्यङ्गोपाङ्गपार्ष्वकामादि अस्ती-
त्युपास्यत्वेन विधीयते । शाङ्ख्यशास्त्रे ज्ञानामरूपगुणम-

पाणिपादमचक्षुरङ्गोऽनेकमिद्वितीयमिति नामरूपादिकं नास्तीति
निश्चित्यते इत्येवं भूतो भिन्नो परस्परविरोधो च भूमौ ययोस्तसौ-
र्गिकविरोधत्वे विरोधो ज्ञेय इत्येकस्यार्थः एकस्मिन् प्रमाणमेव
निश्चित इत्येकं प्रमाणं विरोधोक्तं तदित्यर्थः । ननु तर्हि कथमवेक्ष-
मममतिपूर्वम् वा तत्राह । वस्तुनिष्ठयोः वस्तुनि वस्तुवस्तु-
न्येव निष्ठा प्रतिपक्षकत्ववत्त्वा ययोः । तेन भक्तिशास्त्रविधितो-
वस्तुनैव वस्तुवैव प्राविपाक्यति नत्ववास्तवम् । तथा ज्ञानशास्त्र-
निषेधेन वास्तवं वस्तुवैव प्रतिपाक्यति नत्ववास्तवम् । तेन भक्ति-
शास्त्रेण परमेश्वरस्य नामरूपादिवस्तुनां नामरूपादिकवस्तु-
प्रतिपक्षत्वे सिद्धे ज्ञानशास्त्रस्यैव सत्यं वस्तुनिष्ठत्वादिव तस्य
नामरूपमधिकं त्वेक निषेधति किन्तु तस्य मयिकमस्तुर्वि-
राज एव सत् एव पुनर्भक्तिशास्त्रमपि ज्ञानशास्त्रे विधीयते विज्ञा-
इत्युपास्यत्वेन ज्ञेयवत्त्वे । यत्तु कीदृशः ।

असुखी भगवत्पुत्रोऽस्मिन्मन्त्रमन्त्रम् ।
इति निष्कर्षस्यैव धारणासमुपादानं तु कस्यचिदेवोपास्यमात्र-
यस्य चित्तशुद्धयर्थमेव ननु सर्वलोपासनायमिति भक्तिज्ञानमात्र-
स्योक्तत्वेन तत्त्वविरोध एवेति शास्त्रादिवैरोधेऽपि विरोधसाक्षात्
तादृश्यमपि साक्षात् कारितिका एव विधीयते इति भावः ॥ ३५ ॥

अतो नामरूपादिविधिविरोधाभ्यां शास्त्रद्वयोर्विरोधो व्यर्थः
यत्र भक्तवत्सलस्य भगवतः स्वस्मिन्मन्त्रे प्राथयते । य इति
अनामरूपः प्राकृतनामरूपादिरहितोऽपि जन्मभिरवतारविशु-
द्धोजितसत्त्वानि रूपणि कर्मभिर्नामानि च भजे इति स्वामि-
चारशाः । भजे प्रपञ्चे प्रकटीचकार ॥ ३६ ॥

तदेवं न यस्य सख्यमित्यनेन सर्वं पुमान् वैद गुणाय तज्ज्ञो
न वेद सर्वशमन्तमीदृ” इत्यनेन च जीवेश्वरस्यारूपवत्त्वसर्व-
ज्ञत्वाभ्यां वास्तवमेव पार्थक्यमवधारितमेव ॥ ततश्च “यदोपरमो
मनस” इत्यनेन मनीषिणोऽन्तर्दृष्टीत्यनेन च तस्यैव स्वस्वैकस्या-
प्यख्योक्तमिद्विरोधस्यैव विरोधज्ञानमवधारितम् । निर्विरोधं सवि-
शेषरूपञ्च यथामिति व्यञ्जितम् । पुनश्च स वै ममाहोपेति प्रत्येक-
माधिकवस्तुनां तद्रूपत्वेऽपि तत्स्वरूपभूतत्वाभावात् उक्तः ।
पुनरुपेतीति नास्तीति द्वयेन भक्तिशास्त्रज्ञानसाक्षात्विरोधो
गूढोऽपि स्पष्टीकृतः । इदानीं ये जीवेश्वरयोः पार्थक्यमुपाधि-
कृतमेव न वास्तवमित्याचक्षते तेषां ज्ञानिर्मानिनामसम्भ्रं-
पथगामित्वं व्यज्जमन् स्वमनोरथसिद्धिं प्राथयते । यः प्राकृते-
र्वाजीनेर्ज्ञानसांजनानां देहगतः यथाशयम् आशयमन्तःकरणं
दुष्टं शिष्टं वा अनतिक्रम्य तच्छर्माकान्त एव विभाति जीवरूपेण
भासते यथा वायुः पार्थिवं बुद्धं शिष्टं वा गन्धमाश्रितो नाना
गन्धवान् भवति ननु वस्तुतः ॥ ३७ ॥

संस्तुवतो दक्षस्य ॥ ३५-३६ ॥

कटकः पादकटकः चलयं हस्तसम् ॥ ३७-४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

ननु प्रदीपविश्वहेतुश्चेत्तर्हि प्रदीपाकारवादिभिः सह प्रधान-
परमात्मवादिकारणवादिनः कुतो विवदन्ते इत्यत्राह । यदिति । यस्य
प्रदीपाः शक्तयः प्रकृत्याद्याः सजाततया वादिनां पूर्वपक्षिण-
साङ्ख्यवादीनां विवादस्य पूर्वपक्षस्य शाततः । च वदतां

॥ श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीप ॥

इत्येवमुक्तप्रकारेण संस्तुवतो दक्षस्य स भगवानाधिः प्रत्यक्षः
आसीत् ॥३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

गान करते हुये सिद्ध चरणादिक भगवान के गान करते हैं और करते हैं बड़े आश्चर्य युक्त ऐसे रूप को दर्शन करते मात्र भय भीत सा होकर नमस्कार द्य करने लगे ॥ ४० ॥

न किञ्चनोदीरयितुमशक्तीव्रया मुदा ।

आपूरितमनोद्वारैर्हृदिन्य इव निर्भरैः ॥ ४१ ॥

तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् ।

चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

प्राचेतस ! महाभाग ! संसिद्धस्तपसा भवान् ।

यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परंगतः ॥ ४३ ॥

प्रीतोऽहं ते प्रजानामथ ! यत्तस्योद्धृष्टं तपः ।

ममैष कामो भूतानां यद्व्यासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधश्चराः ।

विभूतयो मम हेता भूतानां भूतिहेतवः ॥ ४५ ॥

तपो मे हृदयं ब्रह्मस्तनुर्विद्या क्रिया कृतिः ।

अङ्गानि कर्तव्या जाता धर्म आत्मानवः सुराः ॥ ४६ ॥

अहमेवासमेवाग्रे नान्यत् किञ्चान्तरं बहिः ।

संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥

मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः ।

यदासीत्तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः ॥ ४८ ॥

स वै यदा महादेवो मम वीर्योऽप्रवृंहितः ।

मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ॥ ४९ ॥

अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् ।

नव विश्वसृजो युष्मान् येनादावसृजद्विभुः ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आपूरितानि मनोद्वाराणि हृदिस्थाणि तैः । यथा हृदिन्यो नद्यो निर्झरैरपूर्यन्ते । तथा महानन्दपूर्णत्वेनावृत्तिकत्वाद्वागादीनां न किञ्चिद्वक्तुं शक्योऽभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्यप्यसौ नावोचत्तथाऽपि चित्तज्ञ इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिं गतः प्राप्तः ॥ ४३ ॥

यद्यतस्ते तपोऽस्य विश्वस्योद्धृष्टं वृद्धिकरमतस्तेऽहं प्रीतः मत्पसो लोकसमृद्धयर्थत्वे त्वत्प्रीतेः किं कारणं तत्राह । ममेति । भूतानां विभूतयः । समृद्धयो भूयासुरिति यदेव एव मम कामः अतो मत्कामपूरणादेवाहं प्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भूतिविस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह । ब्रह्मेति । भवन्तः प्रजापतयः भूतैरुद्भवस्य हेतवः ॥ ४५ ॥

विश्ववृद्धयर्थेन त्वत्पसाहं प्रीत इत्युक्तं तदेव तपः स्तुवन् प्रसङ्गादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि स्तोति । तपो

यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयं विद्योः साङ्गमन्त्रजपः ध्यानं तनोतीति तनुर्दहः क्रिया ध्यानादिविषयः पुण्यापायो मात्रनाशब्दवाच्यस्तेन हि ध्यानादिकमाक्रियत इत्याकृतिः । जाताः सुनिष्पन्नाः कर्तव्योऽङ्गानि शिरो वा "एतद्यत्प्रवर्ग्यः प्रीत्वा उपसदश्चक्षुषी आन्यभागौ" इत्यादिश्रुतेः धर्मः कर्त्तव्यपूर्वमात्मा मनः हृदयाश्रयत्वात् । सुरा यज्ञभुजस्तपसासवः प्राणाः सन्तर्पणीयत्वात् ॥ ४६ ॥

तपसः सन्तानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमिति- हासमाह चतुर्भिः । अहमेवेति । वस्त्वन्तरव्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियान्तरव्यावृत्तिः आन्तरं प्रादुर्कं बहिर्प्रादुर्कं संज्ञानमात्रं चैत- न्यमात्रमव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तम् अत एव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्वत्र ॥ ४७ ॥

गुणतो मायातः गुणमयो विग्रहो ब्रह्मायदं ततस्तदैव मजोऽयोनिजः ॥ ४८ ॥

खिलमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मे मया तप तपेत्यभिहितः सन् । येन तपसा ॥ ५० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तीव्रया निरतिशयया मुदा आपूरितानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि तैर्यथा हृदिन्यो नद्यो निर्धरैरापूर्यन्ते तथा महानन्दापूर्णत्वान्मनो-
द्वाराणां तैर्युक्तो न किञ्चिदपि मनीषितं कर्तुं शक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथा निरतिशयया मुदा स्वमनीषितविज्ञानेऽप्यशक्तमचनतं लब्धोभूतं प्रजाः कामयमानं भक्तं प्रजापतिं दत्तं प्रति सर्वेषां सत्त्वानां भूतानां चित्तज्ञः अभिप्रायज्ञो भगवान् जनार्दनः इदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ४२ ॥

उक्तमेवाह । प्राचेतस इति । हे महाबुद्धिमन् । प्राचेतस । भवान् तपसा संसिद्धः । यत् यस्मात् परया श्रद्धया मयि परमुत्कृष्टं भावं भक्तिं गतः प्राप्तवान् ॥ ४३ ॥

हे प्रजानाथ । ते तुभ्यमहं प्रीतिः । कुतः । यस्मात्ते तव तपः अस्य जगत उद्बुद्ध्यां चर्द्धकं जगद्बुद्धकत्वात्तपसस्तेनाहं प्रीत इति भावः । एतदेवोपपादयति । ममेत्यर्थेन । ममायमेव कामः कोऽसौ कामस्तन्नाह । यद्भूतानां भूतयः समृद्धयो भूयासुः भवेयुरिति यत्तन्मन्मनीषितं जगद्बुद्धिकरत्वात्तपसस्तेनाहं प्रीत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ब्रह्माद्यनुभवेन भूतिविस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह । ब्रह्मेत्येकेन श्लोकेन । ब्रह्मा चतुर्मुखः स्रष्टा रुद्रः सवन्तः प्रजापतयः स्रष्टाः स्वायम्भुवादयः विबुधेश्वरा इन्द्रादयश्च ये ते सर्वे मम विभूतयः अंशाः । भूतानां भूतिहेतवः समृद्धिहेतवः पति हेतव इति पाठे पतयश्च हेतवश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

विश्ववृद्धिकरत्वात्तपसाहं प्रीत इत्युक्तं तदेवस्तुवन् प्रसङ्गा-
द्व्याप्यस्य लोकवृद्धिकयाणि स्तौति । तप इति । हे ब्रह्मन् तपः ध्यानं मम हृदये । विद्या मन्त्रजपः तनुः शरीरं क्रियाः स्मार्त्तक्रिया आकृतिः संस्थानं कतवो यज्ञाश्च समाङ्गान्यध्वयाः । सोमसाध्या यज्ञाः कतवश्च पुरोडाशादिसाध्या यज्ञा इति भवः । कतवो ज्ञाता इति पाठे कतवो ममाङ्गानि ज्ञाता इत्यर्थः । धर्मः स्मार्त्तो दाना-
विरूपः आत्मा मनः असत्तः प्राणाः । तपसादीनां स्वहृदयत्वेन रूपणो तस्तुत्यथ अस्मै जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वाजगत्कारण-
स्त्वावयवत्वेन रूपणो हि तपसादीनां स्तुतिः सम्पन्ना भवति । यद्वा ॥ हृदयतत्त्वाकृत्यद्वात्मसूतां लोकं प्रीतिविषयित्वदर्शना-
त्स्वस्य तपसाद्यो नितरां प्रीतिविषया इति आपनाय हृदया-
विभावेन रूप्यन्ते ॥ ४६ ॥

भगवतस्तपोपवीहृतत्वेमेव वक्तुं तावज्जगदुत्पत्तेः प्राकारणस्य वस्तुनोऽवस्थानप्रकारमाह । अहमेवेति । अग्रे सृष्टेः प्रागहमेवासम-
हमेव एवाविमक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकोऽवस्थित इत्यर्थः । तदे-
वोपपादयति । अन्यदन्तरं चिद्रूपं बहिरचिद्रूपं किञ्चिन्नासीत् कार्या-
वस्थापनं चिदचित्तत्वं किञ्चिन्नासीदित्यर्थः । तदा जीवप्रकृतिसंरू-
पनाशशङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह । संज्ञानमाश्रमिति । संज्ञानातीति संज्ञानं
मन्यादित्वाव कर्त्तरि ल्युट् । तदेव तस्मात्तस्मात्प्रशब्देन देवमनुष्यादि-
नामरूपविभागव्यावृत्तिः । नामरूपाविभागवदितं ज्ञानं तथा विश्वतः
कात्स्न्येन प्रसृतं प्रलीनं सूक्ष्ममव्यक्तं प्रधानं च प्रसृतमिवेतीव

शब्देन तस्य जीवत्वेऽपि जगदात्मना परिणामशक्तिस्तस्या-
नपगत्येति सूच्यते ॥ ४७ ॥

अनन्तकल्याणगुणाकरे स्वरूपतोऽप्यनन्ते मयि आसीदिति
क्रियापदविपरिणामेनान्वयः । मयि शरीरत्वेनावस्थितमासीदित्यर्थः ।
एवं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य मम शरीरभूताद्गुण-
मात्मकप्रधानान्महदादिकमेण गुणविग्रहः त्रिगुणपरिणामरूपो
ब्रह्माण्डात्मको विग्रहो मम देहः यदासीत्तदा ततो गुणविग्रहादे-
वाद्यः समष्टिरुपः स्वयम्भुर्योनिरजः अजो ब्रह्मा आसीत् ॥ ४८ ॥

स वै महादेवो ब्रह्मा मम वीर्येण सङ्कल्परूपज्ञानेन उप-
बृंहितः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्युक्तरित्या सङ्कल्परूपज्ञानेन
व्याप्त इत्यर्थः । तदा सर्गकर्मणि जगत्सृष्टिकर्मणि उद्युक्तोऽपि
स्वल्पमसमर्थमिवात्मानं स्वात्मानं मेनेऽवमन्यत ॥ ४९ ॥

अथासमर्थत्वेनात्मनो मनसो मननानन्तरं मे मयाभिहितः
तप तपेत्यभिहितः दारुणं दुष्करं तपोऽतप्यताकरोत् । स ज
तप्ततपा विभुर्ब्रह्मा येन तपोबलेन विश्वसृजः प्रजापतीन्
युष्मान् दत्त्वादीनसृजदत्तस्तप एव विश्वस्यापबृंहणमित्यभि-
प्रायः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हृदिन्यः हृदिनीमवो जलनिर्गमः ॥ ४१ ॥

इदमपि निजरूपत्वसाधकमित्याशयेनाह । तं तथेति ॥ ४२ ॥

भाव भक्तिम् ॥ ४३ ॥

बुद्ध्या प्रजापूरणयोजने कामोऽभिप्रायः ॥ ४४ ॥

विभूतयः मम विशेषेण सन्निधानस्थानभूताः । “विशेषव्य-
क्तिप्राप्तत्वाद्ब्रह्माद्यास्तु विभूतयः । तदन्तर्गमिणाञ्चैव मेत्स्याद्या-
विभवा इति” इति वचनात् ॥ ४५ ॥

ब्रह्म पूर्णं तपो मे हृदये प्रियं कुतस्तपोऽभिमानो रुद्रः मम
हृदयाज्जातः तदाभितथेत्येवं व्याख्येयं विद्या मम तनुः स्वरूपं
विद्याभिमानिन्युमा तनोर्जाता तदाश्रिता क्रियाभिमानो त्विन्द्रो
हरेराकृतिः शृङ्गाराद्याकाराज्जातस्तदाश्रितश्च कतवो यज्ञाः
सङ्कल्पा वा तदाश्रिताश्च अभिमानो च पूर्वोक्त एव । धर्मो धर्म-
राजः हरेरात्मा मध्येदेहाज्जातः तदाश्रितश्च । सुराः सुशोभमा-
नमेव राः (१) कुल्याक्षे यस्य सं सुराः वायुश्चिचगताः हरेरति-
प्रियः असवो हरेः प्राणाज्जातस्तदाश्रितश्च । असव इति बहु-
वचनमप्युपपन्नं (२) । ब्रह्माद्याः सुराश्च हरेरसुशब्दवाच्येभ्यः
श्रीवादीन्द्रियेभ्य उत्पन्नाः । तदाश्रिताश्चेति हिरावृत्त्या व्याख्येयम् ।
तपोऽभिमानो रुद्रश्च विष्णोर्हृदयमाश्रितः ।

विद्यारूपा तथा चोमा विष्णोस्तनुमुपाश्रिता ॥

शृङ्गाराद्याकृतिगतः क्रियात्मा पाकशासनः ।

अङ्गेषु कतवः सर्वे मध्येदेहे च धर्मराट् ॥

प्राणो वायुश्चिचगतो ब्रह्माद्याः स्वेषु देवताः ।

(१) राशब्दस्य कुल्याक्षत्राचित्वात्कुल्याक्षमित्युक्तम् कुल्याक्षं
जातम्पकुलयोग्यात्मम् ।

(२) अप्यशब्दवदित्यनेन अप्यशब्दो नित्यं बहुवचनान्त इति
सूच्यते “पुंसि भूयस्यसवः प्राणा” इत्याभिधानम् सुराः सुशोभो सुराश्च
इति रूपम् ।

श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति वचनादुक्त एवार्थो ग्राह्यः । रुद्रादीनां हरेस्तु शब्दोच्चारणम्
“यदाश्रयं यद्विवर्तितं तत्तन्नामकमीरितम्” इत्यभिधानात् सिद्धम् ॥ ४६ ॥
अत्रादित्योदिनां निर्गुणं बलिमनसागोचरं जगत्कारणं सगु-
णमिति द्विविधं कल्पयन्ति तन्मैतनिराकरणात् ॥ ४७ ॥ अहमेवेत्या-
दिनां “संतु प्रथमा” इति सूत्रात् ॥ अहं मम यदिदं स्वरूपं त्वया
तपसा दृष्टं तदेवमिदं सृष्टं प्राक् कवे आसन्नं नित्यं जगत्कारणं
चरं नासं “सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि” इतीत्या कवयो
मनीषा” इति श्रुतेः । असाति प्रलये कीदृशमन्तर्वाहः सर्वान्तः स्थितं
सर्वस्माद्बहिरपि स्थितम् ॥ अन्तर्विद्वांस्तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः” इति श्रुतेः । तपसा दृष्टं प्राकृतं चेदुक्तार्थोपपत्तिरित्यत
उक्तं संज्ञानमोत्रमिति ॥ समित्येन न ज्ञानस्य स्वरूपमिदं ध्वन-
यति मात्रशब्देन प्रकृतिप्राकृतरूपराहित्यमन्तर्वाहं रूपं ॥ च तदा-
त्मत्वं सूचयति “सत्यं ज्ञानम्” इति श्रुतेः । अत एवाव्यक्तं मत्सूक्ष्मम्
“तदव्यक्तमाह हि” इति सूत्रात् ॥ हरेः स्वापवचनमपि लोकव्यामोह-
नायेति भावेनाह । प्रसुप्तमिवैति । कृतचेक्षुर्निमीलनेमात्रं न त्वज्ञाना-
त्मकनिद्रया युतं श्रियं विनावस्थितं स्वापावस्थाभांगित्यर्थः ॥
सर्वं हरो ज्ञानं चेन्मुख्यतस्तदविशेष एव किं न स्यादित्यत उक्तं
विश्वत इति ॥ विश्वस्माद्विज्ञमिति शेषः ॥ अनेन हरेर्नानाव-
र्णात्वं तथा करचरणाद्यवयवत्वं श्रियमन्तरेणावस्थानं ध्वनितं
तत्कथं युज्यत इतीयमाशङ्क्य “नानावर्णा हरिस्त्वैको बहुशी-
र्षभुजो रूपात् । आसीलये तदन्यस्तु सूक्ष्मरूपं श्रियं विना । असुतः
सुत इव च भोजितात्तो भवेद्धरिः । अन्यत्रानादराच्छिष्टं विष्णौ
जीनेव कथ्यते । सूक्ष्मत्वेन हरा स्थानात्ज्ञानमन्यदपीष्यते” ॥ इत्य-
नेन परिहर्तव्येति । सृष्टां स्वीकृतनानावर्णां ज्ञानात्मकावयवं
यद्रूपं दृष्टं तदेव प्रलये स्वादरज्ञानप्रपञ्चावित्यप्रबुद्धमपि
स्वजीनवस्थितं श्रीतत्वेन साक्षिताक्षमपरिच्छिन्नं श्रीहरिरूप-
मिति भावः ॥ ४७ ॥

जयमुक्त्वा सृष्टिमाह । मयैति । मयि मत्सम्बन्धितामे यत्प्रमा-
सीत् ततः पञ्चादेव स्वयम्भूः समभूदित्यन्वयः । कोऽसौ स्वयम्भूरि-
त्यत उक्तमज इति “अजा विष्णुहरच्छागा” इत्यतः कथं निर्णय इत्यत
उक्तमाह इति । जगदादौ भूतश्रुतमुख एवेत्यर्थः । “अजः पितामहो
ब्रह्मा” इत्यभिधानात् । कीदृशे मयि अनन्तगुणे असङ्ख्यातज्ञानादि-
गुणो गुणतोऽनन्ते प्रत्येकशोऽप्यसङ्ख्याते अनन्तविग्रहे असङ्ख्यातरूपे
“प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते । अनन्तत्वं तु गुणतस्ते-
जानन्ता हि संख्यया । अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एव च”
इति वचनं जात्रमानम् ॥ ४८ ॥

महादेवः देवेभ्यो महाबुधमः । स ब्रह्मा अकल्पमशकं सृष्टु-
मिति शेषः ॥ ४९ ॥

अथ तदा मे मया येन तपसा ॥ ५०—५२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तीव्रया नितान्तया मुदा स्वात्मस्थिततत्प्रेमरूपया । आपूरितैः
सर्वेणाप्यंशेन पूरितैः सद्भिर्मनोहरैः ज्ञानेन्द्रियैरिति तत्तद्वेशात्
स्वात्मनः सर्वांशेन पूरितैर्निर्झरैर्जलनिर्गमैर्वादिभ्य इवेति ॥ ४१—४४ ॥
नन्वकामस्य तव कथम्भूतविभूतिकामना । उच्यते । भक्त-

सम्बन्धात्तदात्सर्वयौग्येति ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मादयो भक्ता हि मनवः
मम विभूतयः ॥ तेषां भूतिहेतुत्व इति ॥ ४५ ॥
यतो भक्तिः खलु ममान्तरङ्गा शक्तिरित्याह । तप इति ॥ ४६ ॥

तत्र भक्त एव मम सृष्ट्यादिसम्बन्धे हेतुरिति दर्शयितुमाह ।
अहमिति । पथमिदं जगदाधिकृत्य नतु वैकुण्ठमधिकृत्येति
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥
भक्तमेव दर्शयति । मयाति ॥ ४८ ॥
चायापवृत्तिः वायाज्जातः ॥ ४९ ॥

तस्य च भक्तिर्दर्शयति । अथेति । तस्माद्भवतोऽपि भूतिवि-
भूतिहेतुत्व भक्त्यादिवत् ॥ ५०—५२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यथा ब्रह्मिनो ज्ञिर्भरैरापूर्यन्ते तथा मुदोऽप्यनन्देन आपूरि-
तानि मनोहराणि चक्षुरादीन्द्रियाणि तैर्हेतुभिः प्रकिञ्चने उदी-
रयितुं वक्तुं द्रष्टुं श्रोतुं वा नाशकम् ॥ ४१—४४ ॥

तस्मात्परेः सांख्ये परमात्मैवायमिति श्रुत्या भावेनाह ॥ ४५ ॥

अस्यैः विश्वरूपं लब्धं हरां वृद्धिं करं यतोऽन्तर्भूतं यत्
समेतं कामाः । मर्त्यैश्चैव तव तपः सिद्धं बभूवेत्यर्थः । ननु किमा-
कारस्ते कामस्तत्राहुः भूतानां विभूतयः समुदयो भूयसुरिति ।
अदेहः एवेति ॥ ४६ ॥

नतु भवाद्दशा निरुद्धा एवेत्याह । ब्रह्मेति ॥ ४७ ॥

कर्मयोगे समुचितं मे रूपं श्रुयित्वाह । तपः कर्मयोगे-
मादिकं मे हृदयम् । विद्या साङ्गमन्त्रजपो मे तनुः । क्रिया नित्य-
नैमित्तिकी च मे मूर्तिः । आकारः । कृतवो ममाङ्गानि शिरो वा ।
“एतद्यत् प्रवर्ग्य उर्ध्वं लब्धं भूयो भाग्ये” इत्यादि श्रुतेः ।
जाताः असूयन् ॥ कर्ममेव कृतवोऽप्युर्ध्वं ममात्मा मनः । ममांसधो-
देहाः सखिदानन्दस्वरूपस्य मम हृदयानि विभूतयस्तपसादयः ॥ ४८ ॥

भक्तियोगे समुचितं मे स्वरूपं श्रुयित्वाह । अहमेव
त्वया दृश्यतस्वरूपं त्वत्स्वात्कारात्स्वात्वाहनपार्षदादिविशिष्टं त्वया
सृष्टेः पूर्वमासमेव । तथैवाग्रे महाप्रलयानन्तरमपि भविष्योदये-
वेत्यर्थे इत्यस्य पूर्वोत्तरकालवाचित्वालुच्यते । साम्प्रतं त्वत्स्व-
वेत्यस्य स्वत एव प्रसिद्धिः स्वस्य प्रैलिकालिकी सत्ता दर्शिता ।
किञ्च । ममान्तरे बहिष्ठा अन्यत् किमपि नास्ति । परिच्छिन्न-
स्यापि मत्स्वरूपस्य व्यापकत्वादिव्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वं दर्शितम् ।
यद्वक्ष्यते “न चान्तर्गते बहिर्यस्य न पूर्वं नापि अपरम् । पूर्वापरं
बहिष्ठा नन्तर्जगतोऽसौ जगत्तथा । तं मत्वात्मजमेवैकं सत्यं लिङ्ग-
मधोक्षजम् । गोपिकोलूखले दासा बबन्ध प्रोक्तं वधो” इति । ज्ञान-
योगे समुचितं स्वरूपं श्रुयित्वाह । संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रम् ।
अव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिसिद्धिग्राह्यं विश्वतः सर्वत्र ॥ ४९ ॥

स्वस्वरूपसत्त्वमुपदिश्य सृष्टौ प्रवर्तयितुमितिहासमाह ।
मयैति । गुणतो माप्रातः । गुणविग्रहो महासमधिब्रह्माण्डं तत्-
स्तन्मध्य एव स्वयम्भूयुष्माकमाद्यः ॥ ५० ॥

खिलमसमर्थमिदं ॥ ५१ ॥

मे मया तप तपेत्युक्तः सन् येन तपसा ॥ ५० ॥

एषा पञ्चजनसभा । इतिता वि प्रजापतेः ।

असिक्ती नामो पत्नीतिवे प्रजापतेः । प्रातिगृह्यताम् ॥ ५१ ॥

मिथुनव्यवायुधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ॥ ५२ ॥

मिथुनव्यवायुधर्मिण्यां भूरिशो भावविष्मसि ॥ ५२ ॥

त्वत्तोऽवस्तात् प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया ।

मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम् ॥ ५३ ॥

॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निर्करैर्हृदिन्यो नद्य इव मुदा आपरितमोदोरैरानन्दितान्तःकरणबोहोरिन्द्रियः किञ्चनोऽप्युदीरयितुं नाशकत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिम् ॥ ४३ ॥

यत् यस्मात्ते तपः अस्योदबुद्ध्यां बुद्धिकरमतस्ते तुभ्यं प्रीतोऽहं प्रीतिमेव दर्शयति । भवानां विभूतयः समुद्भवो भूयास्तु भवेयुरिति यदेष ममैव कामः ॥ ४४ ॥

भूतिहृतयो विभूतिवृद्धिकराः तपसेति शेषः ॥ ४५ ॥

प्रस्तुते स्वप्रीतिजनकं तपः स्तवस्तद्विद्यादीन्यपि स्वप्रीतिजनकानि स्तोति । तप इति । हृदय, मनः । तनुहृदः क्रिया सदाचारः । आकृतिः आकारः । जातिः । स्तुतिः । कतवः । मन्त्रानि आत्मा स्वरूपम् ॥ ४६ ॥

ननु यस्तपसा प्रीतोऽभूत् यस्य च ब्रह्मादयो विभूतयः स त्वं कः । कुतश्च ते तव विभूतय इत्यत्र अहं सर्वहेतुब्रह्मादयो मत्कार्यत्वात् विभूतय इति सूचयन् पुनस्तपस्तौति । अहमिति चतुर्थः । सत्ये सत्ये पूर्वम् अहं सर्वबीजभूतं ब्रह्म आसमेव अन्यत्तत्तत् प्रथमान्तर्गतौकृतं बहिर्भोग्यवस्तु किञ्चन किञ्चनानि नास्ति । सर्वस्य सत्त्वमरूपेण मद्गतगतत्वात् । कथम्भूतम् । संज्ञातमात्रं समग्रं ज्ञानमात्रं त्वेवस्य विश्वस्य स्वस्मिन्नुपसंहृतमादित्यर्थः । अत एवाव्यक्तं विश्वाकारं व्यक्तविश्वारहितम् । विश्वतः सर्वतः प्रसृतमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

गुणतः शक्तिगुणोऽयः । गुणविग्रहो ब्रह्माण्डाख्यो मम देहः । ततस्तदनन्तरम् आद्यः प्रजानां पूर्वः सजोऽप्योनिजः ॥ ४८ ॥

स महादेवो ब्रह्मा मम बीजोपदेहितः उत्पादितः । सर्गकर्मणि उद्यतः आत्मानं खिलमसमर्थमनाथमिव मेने नाथे मयि विद्यमानोऽपीति श्रोतव्यतुमिवशब्दः ॥ ४९ ॥

दाहकं दुष्करं विभुर्विपुलबोधः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

दह प्रजापतिः पृथिवी मे दह की नाई गिरकर भगवान् को प्रयास किया बड़े भारी आनन्द के होने से मुख से वचन निकालने से समर्थ नहीं होसके ॥ ४९ ॥

जैसे करनाओं से नदी भरजाती है तैसे प्रजापति के मन इन्द्रियद्वार सब आनन्द से भरगये स्तोत्र के फलरूप प्राप्त परमात्मा को निमस्कार करते रहे मये ॥ ४९ ॥

प्रजाओं की कामना करने वाले तिस प्रकार से नम्र प्रजापति को देखकर सब के चित्त को जानने वाले जनार्दन भगवान् इस वचन को बोले ॥ ४३ ॥

श्रीभगवान् बोले हे महाभाग ! आचेतस ! तुम अब तपस्य से सिद्ध होगये जिससे कि परमश्रद्धा से मेरे मे परम प्रेम को करते हो ॥ ४४ ॥

हे प्रजानाथ ! मे तुमारे ऊपर प्रसन्न हूँ जो तुमने प्रजावृद्धिके लिये तपः किया है सो हमारे को भी अभिप्रेत है क्योंकि हम चाहते हैं कि संसार में सबकी विभूति बढ़े ॥ ४५ ॥

ब्रह्मा महादेवजी आप मनु लोग इन्द्र यह सब हमारी विभूति है जोकि प्रजाओं की विभूतियों के हेतु है ॥ ४६ ॥

बुद्धिके पूर्वकालमें केवल मही रही और भीतर अन्तःकरण से बाहिर वस्तु आदि को से जानने लायक कुछ नहीं था सब जगत् सोया सरीका होगया था केवल ज्ञानमात्र ही था ॥ ४७ ॥

अनन्तगुणवाले अनन्त मेरे विषे गुणों से सर्वोदि गुणरूप भारी गुणोंकी मूर्तिवाला सबका आद्यस्वयम्भू अज ब्रह्माभया ॥ ४८ ॥

बह ब्रह्मा जब हमारे प्रीत्यसे बुद्धिको प्राप्त मया तब ही सृष्टि के कर्म मे उद्यत होने पर अपने को ब्रह्माने असमर्थ समझा ॥ ४९ ॥

तब उस देव ब्रह्माने मेरे कथन से अनि कठिन तप किया जिस तपके करने से समर्थ होकर ब्रह्माने आदिम आप दह्यादि नौ प्रजापतियों को सृजा है ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सन्ततिवृद्धुपायमाह । एषेति । अह ! हे दक्ष ! पञ्चजनाख्यस्य प्रजापतेः ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य यो व्यवयो रतिः स एवं धर्मो यस्य स त्वं तथाभूतायां तस्याम् ॥ ५२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः ।

स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे प्रचेतसां दक्षोत्पत्ति-

वर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मायया निमित्तभूतया । स्त्रिया सह मिथुनीभूय भविष्यन्ति
पुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यन्ते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्ततिवृद्ध्युपायमाह । एवेति । अङ्ग हे दक्ष ! पञ्चजनस्य
प्रजापतेर्योऽसिक्ती नाम दुहिता सैषा हे प्रजेश ! पत्नीत्वे भार्या-
त्वेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्यतां त्वयेति शेषः ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य यो व्यवयो रतिः स एव धर्मो यस्य सः त्वं
मिथुनव्यवायधर्मिययामसिक्तामिमं प्रजासर्गं भूरिशो भावयि-
ष्यसि वर्द्धयिष्यसीत्यर्थः । उभयोरपि मिथुनव्यवायधर्मविशेषणं
परस्परसानुकूलसूचनार्थम् ॥ ५२ ॥

त्वत्तोऽधस्ताद्वर्वाचीनाः प्रजाः सर्वाः मदीयया मायया मत्स-
ङ्गत्वेन मिथुनीभूय भविष्यन्ति । मिथुनीभूता भविष्यन्ति मिथुन-
कर्मणोत्पत्स्यन्त इत्यर्थः । त्वत्तोऽधस्तात् प्रजा इत्यनेन प्राचेतसा-
त्पूर्वं केवलसङ्गत्वादिभिरपि प्रजानामुत्पत्तिरिति सूचितम् । तथा मे
मह्यं च वर्द्धि हरिष्यन्ति । मदाराधनरूपं यथादिकर्म करिष्यन्ती-
त्यर्थः ॥ ५३ ॥

इतीत्यमुक्त्वा विश्वस्य भावन उत्पादको भगवान् हरिस्तस्य
प्राचेतसस्य मिषतः पश्यतः सतः स्वप्नोपलब्धार्थ इवेति
विस्मयनीयत्वे विषयकल्पित्वे च दृष्टान्तः । यथा “कृत्वाभं स्वप्नधी-
गस्यं विद्यात्तं पुण्यं परम्” इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्र-

चन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मदीयया मत्सङ्गत्वा मायया स्त्रीरूपिण्या अभस्ताद्वर्वाचीनाः ।
वर्द्धि मे हरिष्यन्ति दास्यन्ति ॥ ५३ ॥

मिषतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मिथुनीभूयेति केवलं मिथुनीभूयेवेत्यर्थः ॥ ५३—५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्वमपि सर्वरूपे वेतुके धर्मे वृत्तस्वेत्याह । एवेति ॥ ५१ ॥
मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोर्धर्मो व्यवयः रतिः स एव धर्मो यस्य
स त्वम् । तथा भूतायां तस्यामिति तादृशहंसगुह्यस्तथेन
स्तुतेनापि दत्तनिजश्रीमूर्तिदर्शनेप्रसादोऽपि उपदिष्टनिजतत्त्वोऽपि
दक्षो भगवता यत् कर्ममार्गगम्ये विषयभोगे निःसीमके
निक्षिप्ते नतु स्वप्नेमामृतसिन्धौ । तत्स्वरूपं स्वप्नमामकश्रीसङ्गा-
पराधशेषस्याभङ्गुरत्वेन हेतुना इति गम्यते । अतएवानन्तराध्याये
श्रीमृतीन्द्रेणापि विष्णुमायोपवृद्धित इत्याख्यास्यमानो दक्षो नार-
दमप्याक्षेप्यतीति पुनरप्यस्य महदपराधः कलिष्यति । न च कर्ह-
मोऽपि भगवता विषयभोग एव निक्षिप्त इति वाच्यम् । तस्यैवत-
संकामत्वमालक्ष्यैव भगवता सावधिक एव विषयभोगवरोक्तः ।
नतु निरवधिक एव । यदुक्तं तत्रैव “त्वञ्च सस्यगनुष्ठाय निदेशं
मे उशत्तमः । मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे” इति ।
स च कर्हमोऽपि अनुग्रहायास्त्वयीत्यादिना भक्तिमेवास्ते प्रार्थ-
यामास । एवं सकामा अपि सर्व एव भक्ता ध्रुवादयो भक्तिमे-
वाचकाङ्क्षुरेव दक्षस्त्वजं भक्तिं नाकाङ्क्षति स्म भगवानपि
तां नददावित्येतदेवापराधशेषस्यास्तित्वे लक्ष्यमिति ॥ ५२ ॥

भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेण जनिष्यन्ते ॥ ५३—५४ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां दर्शितार्थो भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

कुरुतांमे मनोरथामिति तद्वाञ्छितं प्रजावृद्ध्युपायमाह ।
एवेति ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य स्त्रीपुरुषयुग्मस्य यो व्यवयो रतिः स एव धर्मो
यस्य । स त्वं तथाभूतायां प्रजासर्गे भूरिशः बहुप्रकारं भाव-
यिष्यासि ॥ ५२ ॥

मन्त्रः अधस्तात्पश्चात् । मिथुनीभूय द्वन्द्वीभूय भविष्यन्त्यपत्य-
रूपैरुत्पत्स्यन्ते ॥ ५३ ॥

मिश्रतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्री १० शुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

अब हे प्रजेश ! वृक्ष ! यह पञ्चजन प्रजापति की पुत्री :

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

असिक्ती नाम की है इसको तुम पत्नी रूपसे ग्रहण
करो ॥ ५१ ॥

स्त्रीपुरुष के सङ्गसे रति करनेवाले तुम होवो यह भी मिथुन
धर्मवाली है इसमें तुम फिर बहुत प्रजाओंकी उत्पत्ति करोगे ॥ ५२ ॥

हमारी माया से तुमारे से नीचे के सब प्रजा मैथुन धर्मवाले
होकर पैदा होंगे और मेरी सेवा करेंगे ॥ ५३ ॥

श्रीशुक्कदेवजी बोले विश्वपालक भगवान् हरि इस प्रकार
कहकर वृक्ष के देखते ही देखते स्वप्नमे मिले पदार्थ सरीके
उसी ठिकाने अन्तर्धान होगये ॥ ५४ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध चौथे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तस्यां स पाञ्चजन्या वै विष्णुमायोपबृंहितः ।

हर्यश्चसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः ॥ १ ॥

अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृपाः ।

पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥ २ ॥

तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः ।

सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ३ ॥

तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धतमलाशयाः ।

धर्मं पारमहंस्यं च प्रोत्पन्नमतयाऽप्युत ॥ ४ ॥

तेष्विरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः ।

प्रजाविवृद्धये यत्तान् देवर्षिस्तान् ददर्श ह ॥ ५ ॥

उवाच चाथ हर्यश्वाः ! कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ।

अदृष्टान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥ ६ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमम् ।

बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम् ॥ ७ ॥

नदीमुभयतोवाहां पञ्चपञ्चाद्रुतं गृहम् ।

कचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपयं स्वयं भ्रमिम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पञ्चमे नारदेनाथ वाचःकूटैस्तु नाशितान् ।

सुतानाकर्ण्य दक्षोऽमुं शशापेति निरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥

अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः ॥ २ ॥

तत्र प्रतीच्यां दिशि सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र सङ्गमस्त-
त्रस्थं नारायणसरोनाम तीर्थं प्रययुरित्यन्वयः । सुमहदतिविस्ती-
र्णम् ॥ ३ ॥

विनिर्धूतो मलो रागादिर्यस्मात् स आशयो येषाम् ॥ ४ ॥

तान् शुद्धसत्त्वानपि पित्रादेशजाड्येन प्रजाविवृद्धये यत्तान्-
शुक्तान् ददर्श ॥ ५ ॥

अहो कष्टं मौक्षमार्गाधिकारिणः सन्त पते प्रवृत्तिनिष्ठैः
कर्मभिर्नश्येरन्निति रूपया तान्निगूढार्थैर्वाक्यैरुपदिशति स्म । तदाह ।
उवाचेति चतुर्भिः । पालकाः सन्तोऽपि बालिशा अज्ञा यूयं

कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ । बतेति खेदे । पालका इति पाठे बालिशत्वे
हेतुः ॥ ६ ॥

एक एव पुरुषो यस्मिंस्तद्राष्ट्रमदृष्टेयनुषङ्गः । बिलञ्जेष्यादि-
द्वितीयान्तानामविज्ञाय कथं सर्गे करिष्येति तृतीयेना-
न्वयः ॥ ७ ॥

पञ्च पञ्चानां पञ्चविंशतेरद्रुतं गृहं क्षौरपयं क्षुरैः पवि-
मिर्वज्रैश्च निर्मितमिवातितीक्ष्णं दृढं चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्रं
भ्रमि भ्रमशस्त्रभावम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्राचेतसः किमकरोदित्यत्राह मुनिः । स इति । विष्णु-
मायोपबृंहितः भगवत्सङ्कल्पेन व्याप्तः स विशुद्धः तस्यां पाञ्च-
जन्यां पञ्चजनस्य दुहितरि हर्यश्चसंज्ञानयुतं पुत्रानजन-
यत् ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तान्विशिनष्टि । हे नृप ! सर्वे दाक्षायणाः दक्षस्य पुत्राः । अनन्तरापत्ये फगार्थः । अपृथग्धर्मशीलाः समानधर्माचरणशीलाः । प्रजासर्गे निमित्ते पित्रा प्राचेतसेन प्रोक्ताः आदिष्टाः प्रतीक्षां दिशं प्रययुः ॥ २ ॥

क सिन्धुसमुद्रयोरेव सङ्गमः यत्र नारायणसखाख्यं सुम-
हत्पुण्यमत एव मुनिभिः सिद्धेश्च निषेचितं तीर्थं वर्तते तत्र ध्ये-
रित्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थस्योपस्पर्शनादेव विनिर्धृतमलः निरस्तमल आश-
योऽन्तः करणं येषां तादृशास्ते । पारमहंस्ये धर्मे । पारमहंसानां
ज्ञानिनां कर्म पारमहंस्यं तस्मिन्निवृत्तिधर्मे प्रोत्पन्ना मतिर्येषां
तादृशाश्चामवन् ॥ ४ ॥

एवंभूता अपि पित्रादेशेन प्राचेतसाज्ञया यन्निर्ता वर्तते
उग्रं तप एव तेपिरे चक्रुः । पारमहंस्यधर्मपरा अपि पित्रादि-
ष्टप्रलावृद्धिविधानोपयुक्तं तप एव चकुरित्यर्थः । एवं प्रजाभिबुद्धये
यत्तान् प्रजाभिबुद्धयुपयुक्तयत्नं कुर्वन्ति स्तान् हर्षश्चान् देवविः
श्रीनारदो ददर्श । हेति देवर्षेर्दर्शनस्य दौर्लभ्यं द्योतयति ॥ ५ ॥

हर्षश्चान् प्रत्युवाच उक्तमेवाह । कथमित्यादिना सर्गे करि-
ष्यथेत्यन्तेन । हे वालकाः ! यूयं बालिषा अन्ताः सन्तः प्रजाः कथं
करिष्यथ भवतामेवाह । अदृष्टेति । भुवोऽन्तमदृष्टा कथं करिष्यथेत्यन्तेन
यद्यपि भुवोऽन्तमदृष्टा कथं करिष्यथेत्यन्तेन । भुवोऽन्तमदृष्टा कथं करिष्यथेत्यन्तेन
तत्सृष्ट्युपयोगित्वेनोच्यते । तस्य भूः क्षेत्रमित्यादिभिः सृष्टिमति-
क्षेपकत्वावममात् । किन्त्वदृष्टा सर्गे कर्तुमुद्यताः दृष्टा तु भुवन्तः
सर्गोद्योगान्निवृत्ता एव भवेयुरित्युच्यते । कथंशब्देन भुवोऽन्त-
ज्ञानाद्यभावे सर्गोद्योगस्य सम्भावना द्योत्यते । अवि-
ज्ञाय कथं चित्तसर्गे कर्तुमुद्यताः विज्ञाय सुतरां तदुद्योगान्नि-
वृत्ता भवन्तः भवेयुरित्यर्थः । भुवः पार्थिवस्य देहस्यान्तमवसान-
मदृष्टानालोच्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

एकः पुरुष ईश्वरो अस्मिन्स्तद्ग्राह्यं ईश्वरनिर्वाणं जगत् राष्ट्रा-
क्षीनीं द्वितीयां तन्मात्राभिज्ञायेत्यनेनाश्वयः । अदृष्टनिर्गममविज्ञातनिर्ग-
मोपाये जीवात्मस्वरूपस्याभिज्ञाने हृदयविले बहुरूपामर्नेकरूपो
स्त्रियं बुद्धिरूपां पुंश्चैत्यं वधमिच्छारिण्याश्चपलाया बुद्धेः पालि-
तसंसृष्टजीवस्वरूपम् ॥ ७ ॥

उभयतोवाहं सृष्ट्यप्यवकरी नदी मायारूपां पञ्चपञ्चादृतं
पञ्चविंशतितत्त्वात्मकं गृहं सज्जिविशरीररूपम् । चित्रकथं चित्रपद्मं
हंसं बन्धमोक्षस्वापादनात्मककथारूपाभ्यां विचित्रपद्माभ्यां युक्त-
मीश्वरमिति भावः । क्षौरपत्रम् धुरैः पविर्गिर्वज्रश्च निर्मितं
तीक्ष्णं दृढं चेत्यर्थः । एवं विधं स्वयं भ्रमणशीलं कालचक्रमिति
भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

ज्ञानमन्तरेण केवलकर्मणां परमश्रेयःसाधनत्वं निषिध्यतेऽस्मि-
न्पञ्चाये । तत्रोपाद्वान् रचयति । तस्यामिति । पाञ्चजन्यां पञ्चजन-
नाम्नः प्रजापतेः पुत्रस्य विष्णुमायया विष्णुमाह्विता ॥ १॥ २ ॥

तत्र प्रतीक्षां सिन्धुसमुद्रयोः सङ्गमोऽस्ति यत्र सङ्गमे

नारायणसंसेनामतीर्थं चास्ति सुमहान्तो मुनयश्च सिद्धाश्च सुम-
हन्मुनिसिद्धाः तैर्निषेचितम् ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थजलस्य स्नानाचमनादिना विनिर्धृतमलः आशयो
येषां ते तथोक्ताः ॥ ४ ॥

यत्तान् सङ्गमान् ॥ ५ ॥

हे हर्षश्वाः ! सर्जनलक्षणं कर्म प्रयोजनेन (१) भवितव्यं
(२) तत्कथं सत्स्यतिः न कथमपि (३) ज्ञानाभावात् । तच्चात्मा-
नामधिपकलक्षणं वा इत्यनेन सूचयति "परोक्षप्रिया इव हि
देवाः प्रत्यक्षाद्विषः" इति श्रुतेः । इतरथां दुर्बोधाय हर्षश्चानामौ-
त्सर्गिकज्ञानसङ्गोवप्रकृतनाय च परोक्षवचनेन ज्ञानाभावं दर्श-
यति । अदृष्टेति । यस्माद्वालकाः अतएव च बालिषा इत्युप-
चारमात्रवचनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उवाच चेति चतुष्कम् । पञ्च गुणिताः पञ्च आश्रयिरूपम्
यत्र तद्गृहमाश्रयरूपमद्वुतम् ॥ १-१४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायदर्शिनी ।

वाचः कृदेन हर्षश्चानन्वाश्रुत वैष्णवान् ।

पञ्चमे नारदः शतः स दृष्टेयेति वयमेते ॥ १-२ ॥

तत्र ॥ शिषि नारायणसंसेलीर्थं महद्वर्तते । यत्र सिन्धोर्नद्याः
समुद्रस्य च सङ्गमः ॥ ३-४ ॥

यत्तान् । उद्यताम् ॥ ५ ॥

शुद्धान्तःकरणं पञ्च भोक्तृधर्माधिकारिणः । अनुरोधात्
पितुः कस्मादत्र मज्जन्ति कर्मणि । तदिमान् भोक्तृये तत्त्वमुप-
दिश्यैव गृहवाक् । इति कारुणिको वाचः कृदांस्तानाह नारदः ।
हे हर्षश्वाः ! भुवोऽन्तमदृष्टा प्रजाः कथं करिष्यथ व्याख्यातेषां
स्वयमेवाग्रे करिष्यत इति न व्याख्यायन्ते । तस्मात् यूयं बालिषा
सूत्रा एव यथा बालकाः पालका इति पाठे प्रजानां पालका अपि
यूयं बालिषा एव । वनेति विस्मये । एक एव पुरुषो यत्र तद्ग-
ष्टमित्यादिद्वितीयान्तानामविज्ञाय कथं सर्गे करिष्यथेति
तृतीयेनान्वयः । उभयतोवाहम् । उभयदिक्प्रवाहवती पञ्चपञ्चानां
पञ्चविंशतितत्त्वानामद्वुतं गृहं विष्णुं परमसाधयप्रदत्वात्
भक्तानां तानि तत्रैव स्थातुमहेन्तीति भावः । अतः पविर्गिर्वज्रश्च
निर्मितमतितीक्ष्णं किमपि वस्तु । विपश्चितः सर्वव्यस्य ॥ ६-८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

पञ्चमे श्रीनारदरूपिणा हरिणा हर्षश्चादिपोषणं कृतमित्या-
द्युच्यते विभुर्विपुलप्रभावः ॥ १ ॥

अपृथक्धर्मः शीलं स्वभावश्च येषां ते ॥ २ ॥

(१) ज्ञानाख्यप्रयोजनेन । (२) तत् सर्जनम् ।

(३) ज्ञानाख्यप्रयोजनाभावात् ।

कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः ।

अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया ।

वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥ १० ॥

भूः क्षत्रं जीवसंज्ञं यदनादिनिजबन्धनम् ।

अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११ ॥

एक एवश्वरस्तुर्यो भगवान् स्वाश्रयः परः ।

तमदृष्ट्वाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥

पुमान्नैवेति यद्वत्त्वा विलस्र्गं गतो यथा ।

प्रत्यग्धामाविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥

नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता ।

तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्र प्रतीच्यां दिशि यत्र सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च सङ्गमः
तत्र सुमहन्मारायणसरस्तीर्थं प्रयशुरिति पूर्वगान्वयः ॥ ३ ॥

तस्मिन् सरसि उपस्पर्शनात् स्नानात् विनिर्धूतमल आश-
योऽतःकरणं येषां ते ॥ ४ ॥

पित्रादेशेन प्रजाविवृद्धये अन्तानपि पारमहंस्ये भर्मे प्रोत्पन्न-
मतिताम मोक्षाधिकारिणां ज्ञात्वा देवर्षिस्तान् ददर्श ॥ ५ ॥

अथ दर्शनानन्तरमुवाच मोक्षोपायं दशभिर्गुणैर्वाक्यैस्तान्
प्रत्युपदिष्टवान् ॥ हे हर्यश्वाः हे पालकाः ! प्रजापतिपुत्राः भुवोऽ-
न्तमदृष्ट्वा अतएव बालिनाः प्रज्ञां गूयं कथं प्रजाः संश्यथ ॥ ६ ॥

तथा राष्ट्रादिकमविज्ञाय अहो कथं सर्गं करिष्यथेति त्र्या-
गामन्वयः ॥ ७ ॥

पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भुतं गृहमाश्रयम् । क्षुरैः
प्रविमिश्रं निर्मितम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका

श्रीशुकदेवजी बोले उन दक्षजी ने विष्णु की माया से संयुक्त
होकर उस पांच जनी भार्या में हर्यश्वा नामक दश हजार
पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ १ ॥

हे नृप दक्ष प्रजापति के वे पुत्र सब एक स्वभाव वाले थे
उनकी पिता ने प्रजा सृजने की आज्ञा दी तब वे सब पश्चिम
दिशा को चले गये ॥ २ ॥

उस पश्चिम दिशा में सिन्धु नाम की नदी तथा समुद्र के
संगम में जहाँ सिन्धु से सेवित बड़ा भारी नारायण सरोवर
नाम का तीर्थ है ॥ ३ ॥

तहाँ उस तीर्थ में स्नान पान करते मात्र उनके मनके कलम
सब दूर होगये तिस से उन सबों की परम हंस धर्म में
बुद्धि उत्पन्न होगई ॥ ४ ॥

पिता की आज्ञा के परवश होकर प्रजाओं की वृद्धि के
निमित्त उग्रतपस्या को करने लगे उन को उस प्रकार यत्न युक्त
हुने पर देवर्षि नारदजी ने जाकर देखा ॥ ५ ॥

उन से नारदजी बोले हे हर्यश्वा हे तुम जगत पालक
होने पर भी अज्ञानी हो क्योंकि पृथ्वी के अन्त को न देखकर कैसे
प्रजाओं की सृष्टि करोगे ॥ ६ ॥

तैसे ही एक पुरुष वाले राज्य को न देखकर पैदे-
पीछे नहीं निकलने लायक विलको न देखकर बहुत रूप
वाली स्त्री को न देखकर पुंश्चली स्त्री के पति पुरुष को
न देखकर दोनों तरफ को बहने वाली नदी को न देखकर
पक्षीस वस्तुओं के अद्भुत घरको न देखकर विचित्र कथा
वाले हंसको न देखकर छुराओं से बज्जों से बने हुये घूमने
वाले पदार्थ को न देखकर कैसे सृष्टि करोगे ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विपश्चितः । सर्वज्ञस्य स्वपितुरादेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वां-
सोऽजानन्तः पूर्वोक्तं चैकपुरुषं राष्ट्रमित्याद्यविज्ञायाहो कथं सर्गं
करिष्यथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

वाचः कूटम् परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानं वचनम् ।
औत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तिर्यस्यास्तथा धिया
स्वमेव विममृशुर्विचारितवन्तः ॥ १० ॥

तत्सङ्गं श्रितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत् ।

तद्वतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥

सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम् ।

मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नारदोक्तदशवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः ।
अदृष्टान्तं भुव इत्यत्र भूशब्दार्थमाह । भूरिति । क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं
लिङ्गशरीरं यन्नजवन्धनमात्मनो बन्धकारणम् । अन्तशब्दार्थमाह ।
निर्वाणं नाशम् । असद्भिर्मौक्तानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेन्न
किमपि ॥ ११ ॥

एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह । एक एवेति । तुर्यः सर्वसाक्षी ।
स्वाश्रयः स्वाधारः । अमवं नित्यमुक्तम् । असद्भिरीश्वरासमर्पितैः
कर्मभिः ॥ १२ ॥

विलम्बादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमान् यद्वत्त्वा प्राप्य
विलम्बं पातालं गत इव नैवेति नावर्तते तत्र प्रत्य-
ग्राम ज्योतिरूपं ब्रह्माविदोऽविदुषोऽसद्भिर्नश्वरस्वर्गादिसाधनैः
कर्मभिः ॥ १३ ॥

बहुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाह । नानारूपेति । स्त्रीरिणीव पुंश्च-
लीव विमोहकैः रजसादिगुणैरन्विता । तन्निष्ठां तस्या अवसानं
विवेकमगतस्याप्राप्तस्य । असद्भिर्ज्ञानतैः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तस्याः सङ्गेन श्रितमै-
श्वर्यं स्वातन्त्र्यं यस्य । कुत्सिता भार्या यस्य तद्वत् । तस्या
गतीः सुखदुःखलक्षणाः । संसरन्तं गच्छन्तं जीवमनुभूयस्याजानतः ।
असद्भिर्बुद्ध्याविवेकप्राप्तैः ॥ १५ ॥

नदीमुपयतोवाहामित्यस्यार्थमाह । सृष्ट्यप्ययौ करोतीत्युभ-
यतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं प्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं
तपोविद्यादि तस्यान्ते समीपे वेगितां निर्गमप्रतिबन्धाय क्रोधा-
द्वद्वारादिभिः कृतवेगां मत्तस्य तद्वेगेन विवशस्यात एव तां
तथाभूतामाविज्ञस्याविचारयतः । असद्भिर्मोक्षिकैः । यद्वा । वेलाकूलं
समुद्रस्य व्यवहारस्थानं तस्य समीपे समुद्रवृद्धिहासाभ्यां व्यो-
भयतोऽन्तर्बहिः कृतवेगा नदी भवत्येवं समुद्रतुल्यस्यात्मनो
व्यवहारस्थाने देहे जन्ममरणादिभिः कृतवेगमित्यर्थः । वेगिनी-
मिति पाठे वेगवतीम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विपश्चितः । सर्वज्ञस्य स्वपितुरनन्तजन्मसु हितोपदेशेन रत्नकस्य
शास्त्रस्यादेशमनुशासतमनुकूलमविद्धांसो यूयं कथंचित्सर्गे करि-
ष्यथ विज्ञाय तु न यतिष्यथेति भावः ॥ ६ ॥

एवमन्यापदेशरूपाणि देवर्षेर्वचसांस्वाकर्षणं तानि हर्षत्वाः
स्वयं विमृशुरित्याह भुनिः । तदिति । तदेवर्षेर्वचो निशम्यकण्यं
हर्षत्वा औत्पत्तिकमनीषया स्वभावसिद्धा मनीषा विचार-
शक्तिर्यस्यास्तथा बुद्ध्या । देवर्षेर्वचः कूटं कूटमयोधनस्तद्वद्-
मैत्री वाचः कूटं प्रच्छन्नाभिप्रायं वाक्यमित्यर्थः । विमृशुः विचा-

रपूर्वकमभिप्रायं निश्चितवन्तः ॥ १० ॥

कथं विमृशुरित्यपेक्षायां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह । भूरित्यादि-
दशभिः । तावद्भूशब्दार्थमाह । भूः क्षेत्रमिति । जीवति प्राणान् धार-
यतीति जीवः संप्राणः । स एव संज्ञा यस्य तत्संप्राणशब्दवाच्य-
मित्यर्थः । यद्वा । जीवः प्रत्यगात्मैव तेन सम्यग्ज्ञायते इति तज्जीव-
संज्ञं बाहुलकात्कर्मणि कः । जीवेन ज्ञेयमित्यर्थः । “एतद्यो वेत्ति
तम्” इति शरीरस्य जीवेन ज्ञेयत्वगानात् । अनादिनिजवन्धनमना-
दिपुण्यपापकर्मनिबन्धनं यत्तत्र तद्भूशब्दार्थं इति विमृशुरित्यर्थः ।
अन्तशब्दार्थं तैर्निर्णीतं वदन् समुदायाभिप्रायमाह । अदृष्टेति । तस्य
भूशब्दस्य विवक्षितस्य क्षेत्रस्य निर्वाणमन्तशब्दविवक्षितं
प्रकृतौ देहस्य प्रलयमदृष्टाऽनालोच्यसत्कर्मभिः किं भवेत्
जन्मजरामरणादिमद्देहापादककर्मनिबन्धननिवर्त्तयद्भिः प्रत्युत संसृ-
त्यापादकैः कर्मभिः न कोऽपि पुरुषार्थोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र विचा-
रश्लोकेषु किमसत्कर्मभिर्भवेदिति चतुर्यः पादो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषे राष्ट्रमित्यस्य तैर्निश्चितमर्थमाह । एक इति । तुर्यः
जागराद्यवस्थाप्रसूतीतः स्वाश्रयः अनन्याधारः परः प्रकृति-
पुरुषविलक्षणः भगवान् पाप्मण्यपूर्णो निरस्तनिखिलदोष एक
एवेश्वरः अन्तः प्रविश्य धारयान नियन्ता तमेवं भूतमभवं भव-
प्रतिभटमविदित्वा लुपास्व । एक एवेश्वर इत्यनेन पुरुषशब्दार्थः
उक्तः । अनेनैवेश्वरप्रतिसम्बन्धीशितव्यं जगद्वाष्ट्रमिति फलितम् ।
इति तव्यानामीश्वरानुवर्तनस्यैवोचितत्वादाराध्येश्वरानुरूपरीश्व-
रैवमुखापादकैः कर्मभिः किमित्यर्थः ॥ १२ ॥

विलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । विलम्बं पातालं
गत इव पुमान् जीवः यद्वत्त्वा यद्वदयविलं प्राप्य “हृदयमात्मा
प्रतिष्ठितः”, इति वचनाज्ञैवेति नावगच्छति । यथा विलम्बं गतो नितरां
भोगासक्तो मदान्धः स्वस्वरूपादिकं न विविनक्ति ततो न निर्ग-
च्छति च तथा प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रकृतिवियुक्तं यत्र हृदयदेशे
स्थितं नावगच्छति तज्जीवस्वरूपस्याधिष्ठानं हृदयं विलं चादृष्ट-
निर्गममित्यनेन विवक्षितमित्यर्थः । समुदायाभिप्रायमाह । प्रत्यग्राम-
हृदयविलस्य प्रत्यक् स्वरूपां धाम ज्योतिः जीवात्मस्वरूप-
मविदुषः अजानतः असत्कर्मभिः देवमनुष्यादिशरीरहृदयविला-
वस्थापादकैः कर्मभिः किं भवेत् किमपि श्रेयो नास्ति प्रत्यु-
तानर्थ एवेति भावः ॥ १३ ॥

बहुरूपामित्यस्यार्थमाह । नानेति । आत्मनो जीवस्य या नानारूपा
बहुवृत्तिमती स्वरिणीव पुंश्चलीव रागादिभिर्गुणैरन्विता
बुद्धिः सैव बहुरूपां स्त्रियमित्यनेनाभिप्रेत्यर्थः । तस्या निष्ठा-
वसानं विवेकमगतस्याप्राप्तस्येह लोकेऽसत्कर्मभिः किं भवेत्
प्रत्युत संसाररूपानर्थ एवेति भावः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तत्सङ्गेति । तस्याः सङ्गेन
पारवश्येन श्रितमैश्वर्यमसत्कर्मवद्वत्त्वं यस्य तमत एव कुत्सिता

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भार्या यस्य । तेन तुल्यं कुमार्यवत् । भार्यामिलषितवस्त्राभरणाद्यर्जना-
यासदुःखिनमिव सरन्तं जन्मजरामरणादिपरिवृत्तिरूपसंसारमनु-
भवन्तं संसृज्जीवस्वरूपम् । तद्वन्ती । बुद्ध्यायत्तस्वर्गनरकादिगतीश्चा-
बुधस्याजानतः । असत्कर्मभिः स्वर्गनरकादिगत्यापादकैः कर्मभिः
किं भवेन्न किमपि श्रेयः सम्भवति । प्रत्युत दुःखमेव स्यादिति
भावः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्येताद्विवृणाति । सृष्ट्यप्ययकरीमिति ।
जन्ममरणकरीमनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलशब्दौ तीर-
द्वयपरौ तयोरेतद्वसाने वेगितां संजातवेगाम् । इहलोकपरलोकौ
वेलाकूलत्वेन रूपितौ । वेगेनेहलोकपरलोकप्राप्तिकरीमित्यर्थः ।
एवम्विधां मायां तद्विज्ञस्य तत्त्वेनाविज्ञस्य तथाभूतामविज्ञ-
स्याविचारयतः । तत्र हेतुः । मत्तस्य मायापरवशस्यासत्कर्मभि-
रिहपरलोकप्राप्तिहेतुभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि प्रत्युता-
न्ततः स्थावरत्वादिप्राप्तिरूपोऽनर्थ एवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुरूपमात्मानात्मविवेकलक्षणम् ॥ ६ ॥

औत्पत्तिकमनीषया स्वाभाविकज्ञानसम्पन्नया धिया विचार-
विशुद्धया बुद्ध्या वाचः कूटं वचनसमूहं गुह्यभाषात्मकत्वेन
कूटमिव प्रतीयमानं वा अल्पबुद्धिभिर्बुद्धिं वा स्वयं परोपदेशं
विक्ता विममृशुः विचार्यालोच्य निश्चितवन्त इत्यर्थः । “मननेच्छा
मनीषा स्याज्ज्ञानं बुद्धिर्मतिस्तथा” इत्यभिधानम् । “कूटं तु कैतवं
क्षेत्रं समूहो मेलनं तथा” इति च औत्पत्तिकमनीषया निरूप्योक्तं
धिया विममृशुरिति वा ॥ १० ॥

कथं निश्चययुरिति तत्राह । भूः क्षेत्रमिति । भुवोऽन्तमित्यत्र
भूशब्देन क्षेत्रं सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशब्दवाच्यमुच्यते । कस्य विद्य-
मन्नमत्राह । बीजेति बीजसंज्ञस्य जीवस्य सच्छरीरमनादिकाज-
मारभ्य जीवं नितरां बध्नातीति अनादिनिबन्धनम् । अस्मिन् काले
प्रारब्धमित्यनियमादनादि (१) अनेन लिङ्गशरीरस्य भूशब्दवा-
च्यत्वं युक्तम् “भूसत्तायाम्” इति धातोः सत्तायास्तथात्वात् (२)
तस्य शरीरस्यान्तं निर्वाणं सर्वात्मना मोक्षमहष्टानेनोपायेन नाशो
भवतीत्यज्ञात्वा सत्कर्मभिरात्मानात्मविवेकाजनकैः सर्जनलक्षणैः
कर्मभिः किं फलं न किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राज्ञमित्यस्य विमृष्टार्थमाह । एक एवेति । तुर्यो-
ऽवस्थाप्रवातीति । अभवं न भवः संसारः उत्पत्तिर्वा यस्य स तथा
तं नित्यमुक्तमित्यर्थः । अहष्टाविज्ञाय पुरुषस्य पशुर्दिसालक्ष्ण्यैः
भगवदप्यबुद्धिशून्यैः यागादिकर्मभिः किं नित्यं फलं भवेन्न स्या-
दित्यर्थः । पुंसोऽस्य मुक्तिप्रदं वा ॥ १२ ॥

बिलं आहृष्टनिर्गममित्यस्य लोचितार्थमाह । पुमानिति । पुमान्

(१) अनादिशब्देन ।

(२) अनादित्वात् ॥

यत्प्रत्यगात्मना सर्वात्मनानुगतं ब्रह्मस्वरूपं गत्वा नापैति तदतिश-
यितवलात्मकत्वाद्विलशब्दवाच्यं ब्रह्माविदोऽजानतः पुंस इह जीव-
लोके नित्यनैमित्तिकाद्यसत्कर्मभिः इतरविषयैः बिलं स्वर्गेति
व्यतिरेकहृष्टान्तः । अनेन अहृष्टनिर्गममित्यस्य पुनरावृत्तिशून्योऽर्थः
इतरत्रानिष्क्रमणार्थ इति सूचितम् ॥ १३ ॥

बहुरूपामित्यस्य युक्तार्थमाह । नानारूपेति । आत्मनो जीवस्य
या बुद्धिः चिदचिदात्मिका सत्त्वादिगुणैरुपरक्ता विकृता वा
अत एव नानारूपा “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” इति श्रुतेः । नाना
विधसंस्काराधिवासितत्वात्स्वरिणी स्रच्छन्दवर्तिनी स्त्रीव तन्निष्ठां
तस्याः बुद्धेश्चेतनायाः निष्ठां भगवत्परतामचिदात्मिकायाः नाश-
मगतस्य भगवद्भक्त्यादिसामग्रीमकुर्वतः पुरुषस्य बुद्धिदोषनाश-
समर्थैः दानादिलक्ष्यैः कर्मभिः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्य विवक्षितार्थमाह । तत्सङ्केति ।
तस्याः रजस्तमःप्रकृतेर्बुद्धेः सङ्गेन वशवर्तितक्षणेन भ्रंशितं
विस्मस्तं नष्टमैश्वर्यं भगवज्ज्ञानलक्षणांशमदमदिलक्षणां वा यस्य
स तथा तम् । अत एव संसरन्तं सुखदुःखे भुञ्जानं जीवं तद्वन्तीः
तस्य जीवस्य गतीः स्वर्गनरकादिलक्षणाश्चाबुधस्याजानतः पुंसः ।
असद्भिः भगवदनुद्देशेन प्रसक्तैः कर्मभिः तीर्थज्ञानादिलक्ष्यैः
दुःखनिवृत्तिः फलं भवेन्न किम् । कुत्सिता शास्त्रलोकनिन्दिता भार्या
पुंश्चली यस्य । स तथा तस्य वा नरकादिगतिः तद्वत् अनेन पुंश्च-
लीपतिशब्दार्थ उक्तः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्यस्याभिमतार्थमाह । सृष्टीति । वेलाकूलश-
ब्दाभ्यां सृष्टिसंहारौ लक्ष्येते । तयोरेतयोर्बाह्वशब्दोपलक्षितवेगयुक्तां
स्थितौ शनैः प्रवर्तमानां तथोक्तां (२) क्रमव्युत्क्रमतः उभयतो वाहत्वं
एवम्विधाभीश्वरमायां मत्तस्य विषयरागेण विस्मृतस्य अत एव
तद्विज्ञानात्तद्विषयज्ञानाभावात्सद्भिः कर्मभिः अशुद्धया कृतत-
पमादिलक्ष्यैः मायाविनिवर्तकं फलं प्रसिद्धनद्याश्च बुद्धिहा-
साभ्यामुभयतो वाहत्वं सिन्धुसङ्गमे दृष्टं नदीमातृके देशे
सस्यादिसंहारे च ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यमिति । जीवस्य स्वप्नामादिरूपं स्वस्व-
सामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

वाचः कूटं परोक्षवादेनार्थान्तरमिध प्रतीयमानं वचनम् ॥ १० ॥

नारदोक्तानि दश वाक्यानि सुखबोधार्थं स्वयमेव व्याचष्टे
दशभिः । तत्र अहृष्टान्तं भुव इति व्याचष्टे । भूरिति । क्षेत्रं तस्यात्र
जीवसंज्ञं लिङ्गशरीरमनादि आदिशून्यं निजस्य जीवात्मनो
बन्धनं यतस्तत्तस्य निर्वाणम् अन्तं ज्ञानेन नाशमित्यर्थः ।
असत्कर्मभिः अवास्तवैः कर्ममार्गैस्तेन कर्मनिर्वाणार्थ-
मेव प्रत्युत यतश्चमिति भावः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्येतद्व्याचष्टे । एक इति । तुर्यः विश्वतैजस-
प्राज्ञेभ्यो भिन्नश्चतुर्थः । राष्ट्रं जगादिति श्रेयम् । अभवं न विद्यते

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भवः संसारो भक्तानां यतस्तम् । अहङ्गा भजनैरप्रत्यक्षीकृत्य । तेन तमेव भजतेति भावः ॥ १२ ॥

बिलञ्चादृष्टनिर्गममिति व्याचष्टे । पुमानिति । यत् प्रत्यग्धाम प्रतीक्षो भगवतो धाम वैकुण्ठं गत्वा प्राप्य न पुनरेति न पुनरावर्तते । बिलस्वर्गं पातालं गतो यथा तत्रैवासज्य तिष्ठतीत्यर्थः । अविदः अविदुषो जनस्य तेन वैकुण्ठप्राप्तये यतध्वमिति भावः ॥ १३ ॥

बहुरूपां स्त्रियमित्येतद्व्याचष्टे । नानेति । स्त्रैरिणीव कुविषयोऽमुखी न तु कृष्णविषयोऽमुखी गुणाः सौन्दर्यवैदग्ध्यादयः । पाण्डित्यादयश्च तैरन्विता । तस्या निष्ठां भद्राभद्रप्रवृत्तिमगतस्य अजानतः अविचारयत इत्यर्थः । अतो विवेकेन बुद्धि कृष्णोऽमुखीं कुरुतेति भावः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमिति व्याचष्टे । तदिति । कुत्सितभार्य्ये गृहस्थमिव संसरन्तं जीवमबुधस्य अजानतः षष्ठ्यभाव आर्षः । तस्य गतीः स्वर्गनरकाद्या अप्यजानतः तेनात्मानमात्मनैवोद्धरतेति भावः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतो बाहामिति व्याचष्टे । सृष्ट्यप्यधौ करोतीति । तां सृष्टिकाले पूर्वपूर्वतस्तत्त्वानि निःसरन्ति अप्यवकाले उत्तरोत्तरतः पूर्वं पूर्वं प्रविशन्तीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलस्यान्तं समीपं "वेला स्यात्पीरनीरयोः" इत्यभिधानात् । संसारप्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तत्रैव वेगिनीं निर्गमप्रतिबन्धाय तपोविद्यादिमत्सु हृष्टैः क्रोधाहङ्कारादिभिः कृतवेगां वेगितामिति च पाठः । मत्तस्य तत्तद्वेगेन विवशस्य । अत एव तां तथाभूतामविज्ञस्य अविचारयतः । तेन लौकिकप्रतिष्ठादिकमपि परित्यज्य पारं व्रजतेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विपश्चितः । सर्वज्ञस्व आदेशमाज्ञामविद्वांसः अजानन्तः ॥ ६ ॥

औत्पत्तिकी स्वाभाविकी मनीषा यथावदर्थचिन्तनरूपा बुद्धिबुक्तिस्तया भिया वाचः कूटं गूढार्थं वाक्यं विमृशुः विचारितवन्तः ॥ १० ॥

ते कथं विमृशुरित्याकाङ्क्षायां श्रीनारदोक्तदशकुटानां त्रैविमृश्य निर्णीतानर्थानाह । भूरिति दशभिः । तत्र तावत् अहङ्गान्तं भुव इत्यस्यार्थमाह । ज्ञेयं संसारप्रापककर्मोदयस्थानं जीवति प्राणान् धारयतीति जीवः । स एव संज्ञा यस्य ब्रह्मीवसंज्ञं लिङ्गशरीरम् । तस्य निर्वाणं बाधोपायमहङ्गा असाङ्गिः बुद्धेः पितृलोकादिफलकैः मोक्षप्रतिबन्धकैः कर्मभिः किं स्यात् ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्यार्थमाह । एक इति । मुयो जागराद्यवस्थाप्रयुक्तः । ननु अवस्थात्रयसाक्षी जीवः किमित्यत आह । स्वाश्रयः स्वतन्त्रः परः सुराक्षरमिषस्वरूपः । नास्ति भवः संसारो यस्मात्तमहङ्गा अनर्च्ये असङ्गिस्तद्वर्णनानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेत् किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

बिलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । बिलस्वर्गं

पातालं गतो यथा नैति तथा यद्गत्वा ज्ञात्वा नैवेति देहादिकमात्मत्वादिना नैव जानाति तत्प्रत्यग्जीवाख्यं धाम स्वरूपमविद अजानतः । असाङ्गिः प्रत्यक्स्वरूपस्मरणानुपयोगिभिः ॥ १३ ॥

बहुरूपां स्त्रियं चापीत्यस्यार्थमाह । नानेति । गुणान्विता त्रिगुणान्विता तन्निष्ठां तस्याः निष्ठां संसारप्रदां ब्रह्माणि तत्साधर्म्यप्रदामगतस्य अजानतः असाङ्गिः संसारप्रापकैः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तदिति । तस्या बुद्धेः सङ्गात् भ्रंशितमैश्वर्यं ज्ञानं यस्य तं तस्याः बुद्धेर्गतीः संसारप्रापकान् मार्गान् । संसरन्तं सम्यगनुसरन्तमात्मानमबुधस्य असाङ्गिः बुद्धिपारवश्यकतैः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतो बाहामित्यस्यार्थमाह । सृष्ट्यप्यधौ करोतीति । सृष्टिसेहारकरीत्यनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं जलनिधेः प्राप्तिकरं तदं तद्वदिह वेलाकूलं परमानन्दनिधेः प्राप्तिकरं भजनं तस्मिन् अन्तो निष्ठा यस्य । तस्माद्गूढाद्व्याखीव वेगितां विदुतामविज्ञस्य असत्कर्मभिः भगवद्भजनानुपयोगिभिः मायाप्रापकैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

विद्वान् अपने पिता की अपने अनुकूल योग्य आज्ञाको न जानकर अहो किस प्रकार तुम सृष्टिकरोगे ॥ ६ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले वे हर्यश्वगण नारदजी की उस अप्रकट वाणी को सुनकर स्वभावसिद्ध अपनी बुद्धि से उस वाणी के अर्थ को विचारने लगे ॥ १० ॥

उस के अर्थ को कहते हैं कि अपना जो लिङ्गशरीर है सोई भूमी है वही जीव के बन्धन का कारण है उस शरीर को छुटा कर मोक्ष होने का उपाय नहीं जाना तो असत् कर्मोंसे क्या होमा ॥ ११ ॥

ताग्रत् आदि अवस्थाओं से परे एक ईश्वर पर अपने ही आश्रय रहने वाला है अजन्मा है उस ईश्वर को नहीं जानने से पुरुषको असत्कर्मों से क्या काम होगा ॥ १२ ॥

जहां जाने पीछे पाताल को गया सरीका पुरुष फिर नहीं आसक्ता है उस ज्योतिरूपस्थानको न जान ने से असत् कर्मों से मनुष्यको क्या होगा ॥ १३ ॥

जीवकी बुद्धि गुणों से युक्त होने से नाना रूपवाली व्यभिचारिणी स्त्री सरीकी होजाती है उसको यथार्थ जाने बिना असत्कर्मों के करने से पुरुष को क्या होगा ॥ १४ ॥

उस बुद्धि के सङ्ग से जिसका दिव्यज्ञानादि ऐश्वर्य नष्ट होगया है छोटी स्त्री वाले की नाई दुःख पाता है संसार में घूमता है उस बुद्धिकी गतिओं को जाने बिना असत्कर्मों से इस पुरुषको क्या होगा ॥ १५ ॥

उत्पत्ति संहार करने वाली मोक्ष को जाने वालों को भुला कर रोकने वाली भगवान् की मायाको न जानकर प्रमाद से रहने वाले पुरुषको असत्कर्मों से क्या प्रयोजन सिद्ध होगा ॥ १६ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम् ।
 अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥
 (१) ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनम् ।
 विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥
 कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ।
 स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥
 शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम् ।
 कथं तदनुरूपाय गुणाविस्त्रम्भ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥
 इति व्यवसिता राजन् ! हर्यश्वा एकचेतसः ।
 प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनम् ॥ २१ ॥
 स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे ।
 अखण्डं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥
 नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् ।
 अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजस्त्वं शुचां पदम् ॥ २३ ॥
 स भूयः पाश्र्वजन्यायामजेन परिसान्त्वितः ।
 पुत्रानजनयदक्षः सवलाश्वान् सहस्रशः ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चपञ्चैत्यस्यार्थमाह । पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽन्तर्यामी अद्भुतदर्पणमाश्चर्यरूप आश्रयः अध्यात्मं कार्यकारणसंघाताभिष्टातारं तमबुधस्य । असद्भिर्मिथ्यास्वातन्त्र्यकृतैः ॥ १७ ॥

कचिद्धं समित्यस्यार्थमाह । ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकं विविक्तपदं चित्राङ्गरूपं वस्तु येनेति हंसपदव्याख्यातम् । बन्धमोक्षानुदर्शयतीति तथा । अनेन चित्राः कथा यस्येति व्याख्यातं तदुत्सृज्यमानस्यस्य ब्रह्मावाविदुषः । असद्भिर्बहिर्मुखैः ॥ १८ ॥

क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह । कालचक्रमिति । भ्रमिभ्रमणात्मकम् । तीक्ष्णमिति निष्कर्षयदिति च क्षौरपव्यपदं व्याख्यातम् । तदबुधस्यातप्य फलस्य नित्यबुद्ध्या काम्यकर्मानुष्ठाने वैशुध्यवाहुल्यादस्मिन् ॥ १९ ॥

स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्य स्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः । तदनुरूपाय (२) निवृत्त्यनुरूपाय निवर्तकमादेशं यो न वेद स कथं गुणाविस्त्रम्भी गुणमयप्रवृत्तिमार्गे विश्वासवान् सन्नुपक्रमेत् सृष्ट्यादौ प्रवर्तेत । “मोक्षशब्दब्रह्मबुद्धीनां जीवमायान्तरात्मनाम् । शास्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किमु कर्मभिः” इति वाचः कूटसंग्रहः ॥ २० ॥

इति व्यवसिता एवं निश्चितवन्तः । एकचेतस ऐकमत्ययुक्ताः । तं नारदं प्रदक्षिणीकृत्या पुनरावृत्तिमार्गे प्रययुः ॥ २१ ॥

(१) ईश्वरम् इति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः ।

(२) निवृत्त्यनर्हायेति तैलङ्गपाठः ।

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निर्भातः साक्षात्कृतो श्री हृषीकेशस्तस्य पदाम्बुजे अनुकर्तृदन्वचरदित्यर्थः ॥ २२ ॥

नाशमदर्शनं स्वप्नमग्रेण वा । क्षीलेन शालन्ते शोभन्ते इति तथा तेषाम् । को दक्षः । सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शुचां शोकानां स्थानम् २३ । अजेन ब्रह्मणा । सहस्रशः सहस्रसंख्यानम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पञ्चपञ्चाद्भुतगृहमित्येतद्विबुधोति । पञ्चविंशतीति । पञ्चविंशतितत्त्वानां जीवपर्यन्तानां सङ्ज्ञातरूपं यत्पुरुषस्य परमपुरुषस्याद्भुतं वर्षणं क्षीरमात्मन्यध्यात्मं परमपुरुषभार्यस्वेनावस्थितमबुधस्याविचार्यतः । असत्कर्माभिर्देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमापादकैः कर्माभिः किं भवेत् किमपि प्रत्युत देहात्मादिभ्रमप्रयुक्तोऽनर्थ एवेति भावः ॥ १७ ॥

कचिद्धं चित्रकथमित्येतद्व्याचष्टे । ईश्वरमिति । अनेन हंसशब्दार्थ उक्तः । इन्ति दोषानिति हंसः निरस्तनिखिलदोषः । तमीश्वरं शास्त्रं शास्त्रैकवेद्यं बन्धमोक्षानुदर्शनं बन्धमोक्षानुदर्शयति बन्धमोक्षहेतुप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मानुष्ठापनेन तौ दर्शयतीति तथा कर्त्तरि ल्युः । अनेन चित्रकथशब्दार्थ उक्तः । विविक्तं पदं यस्य तं विविक्तस्थानवर्त्तिनं हृदयकुदरे स्थितमित्यर्थः । अनेन कचिच्छब्दार्थ उक्तः । उत्सृज्य त्यक्त्वा ब्रह्माय उक्तविधं तस्मिन्लोके

श्रीमद्दीर्घाववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
ऐश्वरं शास्त्रमिति पाठान्तरम् । तत्रैश्वरमीश्वरप्रतिपादकमध्यात्म-
शास्त्रमुत्सृज्यान्धीत्य बन्धमोक्षानुदर्शनं विविक्तपदमीश्वरमविज्ञा-
यानुपास्येत्यर्थः । ऐश्वर्यमिति पाठे तु ईश्वरस्य सम्बन्धि ऐश्वरं
ईश्वरावेदकं तदेवैश्वर्यं स्वार्यं स्यात् । ईश्वरस्वरूपगुणप्रतिपादक-
मित्यर्थः । अत्रापि परशब्देन हंसशब्दार्थ उक्तः । असत्कर्मभिरी-
श्वरवैमुख्यापादकैः कर्माभिः किमपि न अपित्वात्मनाशरूपोऽनर्थ
एवेति भावः ॥ १८ ॥

क्षौरपद्व्यमित्येतद्व्याचष्टे । कालचक्रमिति । यत्सर्वमाग्रहा-
स्तम्बपर्यन्तं जगन्निष्कर्षयन्निष्काषयन्नोदयदित्यर्थः । अनेन पद्व्य-
शब्दार्थ उक्तः । तीक्ष्णं गर्भजन्मजरामरणदिनिमित्तत्वेन दुःसह-
मनेन क्षौरशब्दार्थ उक्तः । अमर्त्यपरिवर्त्तमानं स्वतन्त्रमपरवशं
कालचक्रं तद्व्युत्पत्त्याविचारयतः असत्कर्मभिः कालवश्यतापादकैः
न किमपि प्रत्युत तापत्रयाभिहितरेवेति भावः ॥ १९ ॥

स्वपितुरादेशं विवृणोति । शास्त्रस्य पितुः शास्त्रमेव हि
सर्वस्य पिता हितोपदेष्टृत्वात्तस्यादेशं विविच्य ज्ञापनरूपम-
नुशासनं निवर्त्तकं प्रवृत्तिधर्मानुष्ठाननिवृत्तिज्ञापकं यः पुमाश्च
वेद स गुणविश्रम्भी गुणमयशब्दादिविषयविज्ञासवान् । तदनु-
पाय उक्तादेशानुकूल्याय कथं सृष्ट्यादावुपक्रमेत् । सृष्ट्याद्यनुक्रमस्य
पित्रादेशमतिकूलत्वात्तदुपरम एव । तदादेशानुकूलः पित्रादेशानु-
वर्त्तनं न सृष्ट्यादौ यततेति भावः ॥ २० ॥

एतन्वाचः कूटं विमृश्य किमकुर्वन्निजब्राह्म मुनिः । इति ।
हे राज्ञितीत्येव व्यवसिताः निश्चयवन्तः । व्यवसायो व्यवसितं
भावे कः सोऽस्त्येषामिति व्यवसिताः अर्थमाहित्वान्मस्त्वर्षीयोऽश्च
हर्षश्चाः सर्वे एकचेतसः एकमतयः तं नारदं परिक्रम्यानिवर्त्तनं न
विद्यते निवर्त्तनं निवृत्तिः यस्मात्तं पठ्यान् प्रययुः परब्रह्मोपासनेन
मुक्तिं भगवन्तं प्राप्नुयित्यर्थः ॥ २१ ॥

मुनिनारदस्तु स्वरब्रह्मणि ब्रह्मसांनिध्यापादकवल्गुकीखरे
निर्मातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशः तस्य पदाम्बुजे चित्त-
मखण्डमविच्छिन्नं यथा तथावेष्ट्य लोकाननुचरत् अन्वचरत्
अहमाह आर्षः ॥ २२ ॥

ततः को दक्षः । शीलशालिनां सुशीलानां पुत्राणां नारदा-
न्नाम निशम्य सृष्ट्युद्योगनिवृत्तिपूर्वकमुक्तिं निशम्याकर्ण्य शोच-
न्वतप्यतादुःखत । सुप्रजास्त्वे शुचां पदमिति लोकोक्तिप्रकारः
सुप्रजस्त्वे सत्पुत्रवत्त्वं शोकात् स्थानमिति हि किं वदन्ती-
त्यर्थः । अत्र प्रजाशब्देन प्रजाविपत्तिरूपलक्ष्यते ॥ २३ ॥

स दक्षोऽजेन ब्रह्मणा परिसन्तुष्टः समाहितः पुनः पाञ्चज-
न्यायां सबलादवसन्नान् सहस्रसंख्याकान् पुत्रानजयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पञ्चपञ्चेत्यस्य विमर्शप्रकारमाह । पञ्चेति । पञ्चविंशतितत्त्वाना-
मद्भुतत्वेन दृश्यत इत्यद्भुतदर्शनः गृहस्थानीयो यः पुरुषस्तम-
ध्यात्ममात्मानमधिकृत्य वर्तमानमिन्द्रियं चानुश्रव्याजानतः पुरुष-
स्यासत्कर्मभिः “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्” इति स्मृ-
तिविहिताविषयैर्योगाभ्यासादिलक्षणैः वायुप्रसादादिः फलम् । अनेन
पञ्चपञ्चेत्यत्र पञ्चकत्रयं ब्राह्ममिति सूचितम् ॥ १७ ॥

[१५]

कचिद्वसं चित्रकथमित्यस्यार्थं दर्शयति । ऐश्वरमिति । ईश्वर-
प्रतिपादकं समाध्यादिभाषात्रयेण चित्राः कथाः यस्मिन्स्तत्
बन्धमोक्षानुदर्शयतीति बन्धमोक्षानुदर्शनम् । अत एव हंसं विवि-
क्तपदं विविक्तं सर्वतः सारभूतं पद्यते प्राप्नोति अनेन पुरुष इति ।
हंसो यथा सारं क्षीरमेव गृह्णाति तथेदमिति लुप्तोपमम् ।
एवमिदं भारतादिशास्त्रमुत्सृज्याशास्त्रासत्कर्मभिर्बौद्धादिशास्त्र-
अवगलक्षणैः ज्ञानलक्षणं फलम् ॥ १८ ॥

क्षुरान्तं स्वयं अमिमित्यस्यानुरूपार्थमाह । कालचक्रमिति । अमि-
मित्यनूद्य सर्वं जगन्निष्कर्षयेदिति व्याख्याति “आमयन्सर्वभूतानि”
इति स्मृतेः । क्षुरान्तमित्यस्यार्थस्तीक्ष्णमिति । क्षुरान्तः क्षुरधारातद्व-
त्तीक्ष्णमित्यर्थः । स्वयमित्यस्यार्थः स्वतन्त्रमिति । एतैरर्थैः किं
लक्ष्यत इति तदाह । कालचक्रमिति । द्वादशमासादिदलाद्यन्वित-
त्वाच्चक्रव्यपदेशः । तत्स्वरूपमप्यजानतः पुंसस्तत्तत्कालविहिता-
विषयैः कालजयलक्षणं फलम् ॥ १९ ॥

कथं स्वपितुरादेशमित्यस्यानुरूपार्थमाह । शास्त्रस्येति । “मातेव
रक्षति पितेव हिते नियुज्जे” इति वचनात् पितेव हितोपदेष्टृत्वात्
पितृशब्देन शास्त्रमुपलक्ष्यते “प्रातरुत्थाय यथा सन्ध्यामुपासीत”
इत्यादेः अनुरूपं संसारनिवर्त्तकं शास्त्रलक्षणं पितुरादेशं यो न
वेद स गुणविश्रम्भी गुणविश्रवासी पुरुषस्तदनुपायं शास्त्रवि-
धानानुगुणाय कथं सत्कर्म उपक्रमेदज्ञानादिति शेषः ॥ २० ॥

इति ऋषेरभिप्रायं व्यवसिताः निश्चितवन्तः एकमेधसः एक-
बुद्धयः । अनिवर्त्तकं पन्थानं संन्यासलक्षणं मार्गं संन्यासानन्तरं
पुनराश्रमान्तराभावादनिवर्त्तकं वा न निवर्त्तकं यस्य स तथा
तम् ॥ २१ ॥

स्वरब्रह्मणि पञ्चजादिस्वरलक्षणब्रह्मणि शास्त्रमेव जितरां भाते
प्रकाशिते यथा अन्नयदं निरन्तरं भवति तथा निर्मातृमिति-
पाठे चित्तविशेषणं निष्णातमित्यर्थः ॥ २२ ॥

को दक्षः । सुप्रजास्त्वं शोभनसन्ततिमस्त्वं शुचां शोकानां पदं
स्थानमिति सञ्ज्ञितम् । सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्त्विति छन्दोऽ-
नुकारिप्रयोगः ॥ २३ ॥

सहस्रं सङ्ख्येषामस्तीति सदाश्रियाः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमज्जीधर्मोत्सामिकृतक्रमसम्बन्धः ॥

लोहानामिव पञ्चविंशतितत्त्वानां सङ्गतारूपः पुरुषोऽद्भुतो
दर्पणः आत्मनः आभास आश्रयो मुखादेरिव । ऐश्वरं भगवन्लो-
हात्मकं । चित्रकथमित्युक्तत्वात् । विविक्तानि पदानि सर्वेऽप्यर्थ-
यस्मात् ॥ १७-१८ ॥

तदनुपायं निवृत्त्यनुपायं ज्ञानाय । तदवेदने तत्रैव वधो-
तेति भावः ॥ २०-२१ ॥

नारदस्य च चेष्टेयं सर्वतपुस्मुखीकरणेच्छामयेन श्रीभग-
वदनुरागेणैवेत्याह । स्वरब्रह्मणीति । उत्तमस्वरजातिस्वभावोऽयम् ।
यः सामान्यतः स्वस्वोत्कर्षाविषयं स्मारयति विशेषतो भक्तानां
भगवन्तमित्यनुभवः ॥ २२-२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चपञ्चाङ्गुतं गृहमित्येतद्व्याचष्टे । पञ्चेति । पुरुषो विष्णुः अद्भुतदर्पण इति । भक्ता हि स्वचित्तादीनि पञ्चाविंशतितत्त्वानि विष्णावेवार्पयन्ति तानि च विष्णुगतानि भूत्वा निर्मलान्यप्राकृतानि नित्यानि प्रतिबिम्बतां परित्यज्य विष्णुरूपदर्पणधर्मागयेव भवन्तीति विष्णुरूपदर्पणस्याद्भुतत्वम् । अन्यदर्पणगतं मुखादिकन्तु यथास्थितरूपं यत्तत् प्रतिबिम्बमेव भवेन्न तु दर्पणगतनैर्मल्यप्रादीत्यर्थः । तं पुरुषं विष्णुम् अध्यात्म आत्मन्येव वर्त्तमानम् । अबुधस्य सेव्यत्वेनाजानतः । तस्माद्देहात्मानौ हरये समर्पयतेति भावः ॥ १७ ॥

कचिद्धंसं चित्रकथमिति व्याचष्टे । ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकं बन्धमोक्षौ विचित्राभिः कथाभिरनुदर्शयतीति । चित्रकथमिति व्याख्यातं क्षीरनीरमिव विविक्तमात्मानात्मवस्तु येनेति हंसपदं व्याख्यातम् । विविक्तानि विचारयुक्तान्येव पदानि सुप्तिङन्तानि यत्रेति तत्रैवास्तिक्यमुचितमतो मोक्षार्थमीश्वरं भजतेति भावः ॥ १८ ॥

चौरपव्यं स्वयं भ्रमीति व्याचष्टे । कालचक्रमिति । क्षुरपविभ्यामिव निवृत्तमिति, भयप्रदत्वात् चौरपव्यं भ्रमणात्मकत्वाद्धमि । तीक्ष्णत्वात्तीक्ष्णं निष्कर्षयत् विनाशयत् । तेन श्वः परश्वो वा मरिष्यथ किमिति हरिं न भजयेति भावः ॥ १९ ॥

कथं स्वपितुरादेशमविद्वांस इति व्याचष्टे । शास्त्रस्येति । तद्वाधानकर्त्तव्यं पिता किन्तु शास्त्रमेव तस्य पितुरादेशोऽपि निवर्त्तक एव न तु प्रवर्त्तकः । अतो यदादेशं निवर्त्तकं न वेद तदा तदनुरूपाय आदेशानुरूपं कर्त्तुं कथमुपक्रमेत् । यतोऽयं गुणो प्रवृत्तिमार्गे एव विस्त्रम्भी अयमेवादेश इति विश्वासवान् अतः शास्त्रस्य शास्त्रानुसारिणः पितुश्च निवृत्तिधर्मे या आज्ञा सेवा वास्तवी तामेव पालयेदिति ध्वनिः । अतः शास्त्रतात्पर्यप्रतिकूलमादेष्टुं चस्य पितृत्वाभावात्तदाज्ञाया अपालने चो नास्ति प्रत्यवाय इत्यनुध्वनिः । तस्मान्मत्तं एव विष्णोर्मन्त्रं गृहीत्वा कचिद्दिकान्तं उपविश्य तं विष्णुमेव भजतेति सर्वानुध्वनिः ॥ २० ॥

इति विशेषेण अवसितं निश्चितं यैस्ते एकचेतसः ऐकमत्यवन्तः परिक्रम्येति । गुरुकरणाचरणाभृतग्रहणदण्डवत्प्रणमनादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥

हन्त हन्त एतावन्तो जीवा नरकादुद्धृतास्तत् प्रमोदयश उपवीणयामीति नारदस्यानन्दसमुद्रे निमज्जनमाह । स्वराः षड्जादय एव ब्रह्म तत्र निर्मातस्य लीलागानेन साक्षात् कृतस्य हृषीकेशस्य सर्वेन्द्रियाकर्षकस्य कृष्णस्य चरणकमले ॥ २२ ॥

नाशो वैष्णवत्वमेव गृहस्थानां मते नाशस्तम् । को दत्तः । अन्व-तप्यत । हन्त हन्त तादृशा मे पुत्रा नारदेन भ्रंशिता इति विषसाद् सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शुचां पदं शोकानां स्थानं शोकदुःखाहृष्यन्त एव लोकाः सुप्रजसो भवन्तीति विललापः ॥ २३ ॥

सर्वलोभान् सर्वलाभसंज्ञान् सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्या-तान् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चपञ्चाङ्गुतं गृहमित्यस्यार्थमाह । पञ्चेति । पञ्चाविंशतितत्त्वानां जीवसहितस्य चतुर्विंशतिप्राकृतपदार्थमयस्य देहस्येत्यर्थः । पुरुषः अन्तर्यामी अद्भुतदर्पणः सर्वभारकत्वेऽपि सर्वदोषास्पृष्टत्वेनाश्चर्य्यरूपः आश्रयः तमध्यात्मं सर्वप्रेरकतयात्मनि तिष्ठन्तमपि अबुधस्य नियन्तृत्वेनाजानतः असाङ्गिः मयैव स्वातन्त्र्येण कृतानीति वृथास्वातन्त्र्यकृतैः ॥ १७ ॥

कचिद्धंसं चित्रकथमित्यस्यार्थमाह । ऐश्वरमिति । ऐश्वरमीश्वरसम्बन्धि शास्त्रमुत्सृज्य अत एव तदर्थभूतं विविक्तपदं कार्यकारणप्रकृतिभिन्नं पदं स्थानं मुक्तगम्यं स्वरूपं वाविज्ञाय असाङ्गिस्तत्पदाप्रापकैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १८ ॥

चौरपव्यमित्यस्यार्थमाह । कालचक्रमिति । भ्रमि स्वयं भ्रमणशीलं तीक्ष्णं क्षुरवत् स्वतन्त्रं वज्रवदुर्निवारं निष्कर्षयत् विनाशयदबुधस्यासङ्गिस्तत्रिवारणानर्हः ॥ १९ ॥

स्वपितुरादेशमविद्वांस इत्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्येति । पितुः हितोपदेष्टुः शास्त्रस्यादेशं विधिवाक्यं निवर्त्तकं निषेधवाक्यं च यो न वेद स तदनुरूपाय स्वानुकूल्याय कथमुपक्रमेत् । हिते अहिते वा केन प्रकारेण प्रवृत्तो निवृत्तो वा भवेत् । यतः स्वभावतो बालवत् गुणविस्त्रम्भी इन्द्रियार्थेषु विश्वासवान् विषयार्थं कर्म कुर्वन् संसारे भ्रमेन तु मुक्तो भवेदिति भावः ॥ २० ॥

इत्येवं विशेषतो अवसितं निश्चितं यैस्ते तं भीनारदं परिक्रम्य नास्ति निवर्त्तनं संसारे पुनः पतनं यस्मात्तं भागवदान्वापत्तिप्रदं पन्थानं प्रययुः ॥ २१ ॥

“स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चितं स स्वर उच्यते” इत्येवं लक्षणः षड्जादिस्वर एव ब्रह्महृद्योपास्यमानत्वात् तस्मिन्बलक्या प्रवर्त्यमाने निर्मातो गुणगानेन साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य पदाः म्बुजमखण्डमविच्युतम् अनुचरत् अन्वचरत् अडमाव आर्यः ॥ २२ ॥

को दत्तः । शीलैर्न शालन्तै शोभन्ते इति तथा तेषां नारदा-हेतुभूतात् नाशं प्रवृत्तिमार्गाद्भ्रंशं निशम्य ध्रुत्वा शोचन्नेन्व-तप्यत । तत्र हेतुमाह । सुप्रजस्त्वमिति शुचां शोकानां पदं स्थानं किं पुनर्वुप्रजस्त्वमिति भावः ॥ २३ ॥

सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याकान् ॥ २४-२५ ॥

भाषा टीका ।

पञ्चीस तत्त्वों का अन्तर्यामी पुरुष है सो आश्चर्य रूप है इस अध्यात्म को जो नहीं जानता है उस के असत् कर्मों के करने से क्या होगा ॥ १७ ॥

बन्ध मोक्षके जगाने वाले अध्यात्म शास्त्रको जड चेतन के भेदको न जानने से असत्कर्मों से क्या होगा ॥ १८ ॥

सब जगत् के खैचने वाले भ्रमण करने वाले स्वातन्त्र्य काल चक्रको नहीं जानने वाले को असत्कर्म से क्या होगा ॥ १९ ॥

शास्त्र रूपी पिताकी निवर्त्तनकी आज्ञाको जो नहीं जानता है सो गुणों का विश्वास करने वाला निवृत्ति मार्गको कैसे प्राप्त होगा ॥ २० ॥

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ।

नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥

तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ।

जपन्तो ब्रह्म परमं तेषुस्तेऽत्र महत्तपः ॥ २६ ॥

अबभक्षाः कतिचिन्मासान् कतिचिद्वायुभोजनाः ।

आराधयन्मन्त्रमिममभ्यस्यन्त इडस्पतिम् ॥ २७ ॥

ओं नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ।

विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८ ॥

इति तानपि राजेन्द्र ! प्रतिसर्गधियो मुनिः ।

उपेत्य नारदः प्राह वाचःकूटानि पूर्ववत् ॥ २९ ॥

दाक्षायणाः ! संशृणुत गदतो निगमं मम ।

अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातृणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥

भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् ।

स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१ ॥

एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः ।

तेऽपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातृणामैव मारिष ! ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! वे हर्यश्व ऐसा निश्चय करके नारदजी को प्राप्तिमा करके भगवन्मार्ग को चले गये ॥ २१ ॥

श्रीनारायणजी स्वर ब्रह्म में प्रकाशमान जो हृषीकेशभगवान् तिन के चरणकमल में भजन को लगाकर लोकों में विचरने लगे ॥ २२ ॥

सुन्दर स्वभाव वाले पुत्रों का विरक्त होकर नाश होजाना सुनकर दक्षप्रजापति ने बहुत शोच किया क्योंकि सुन्दर पुत्रों का होना शोच का हेतु है ॥ २३ ॥

उनके पीछे ब्रह्माजीने उनको शान्त किया तब फिर दक्षजीने पाँचजनी भार्या में शबलाश्व नाम के हजार पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ २४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

परमं ब्रह्म प्रणवं वक्ष्यमाणमन्त्रं वा ॥ २६ ॥

इडस्पतिं वाचां मन्त्राणां पतिं विष्णुमाराधयामासुः ॥ २७ ॥

विशुद्धसत्त्वाश्रयाय परमहंसाय नमो धीमहि ॥ २८ ॥

प्रतिसर्गे धीर्येषां तान् । वाचःकूटानि महद्भ्रान्तंभुव इत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह ॥ २९ ॥

हे दाक्षायणाः ! संशृणुतेत्यादि पुनरन्यदपि प्राह । निगममुपदेशम् । अन्विच्छतावलोकयत ॥ ३० ॥

प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव बन्धुर्यस्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ॥ ३१ ॥

अमोघं दर्शनं यस्य हे मारिष ! आर्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेऽपि सबलाश्वाः पित्रा दक्षेण प्रजासर्गे निमित्ते सम्भगादिष्टाः धृतं व्रतं पित्रादेशकारणरूपं येस्ते नारायणसरस्वाख्यं तीर्थं ययुः । यत्र नारायणसरसि स्वपूर्वजाः हर्यश्वाः सिद्धा बभूवुः ॥ २५ ॥

तस्य नारायणसरस्तीर्थस्योपस्पर्शनादेव विनिर्धूतं निरस्तं मनसो मलं वासनारूपं येषां तादृशाः परममुत्कृष्टं ब्रह्म प्रणवं जपन्तः महत्तपस्तेषुश्चकुः । ब्रह्मशब्दो वक्ष्यमाणमन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तस्य प्रणवघटितत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

महत्तप एव प्रपञ्चयति । अबभक्षा इति । अवेवमन्त्रयन्तीति तादृशाः कतिचिन्मासान् कतिचिच्च मासान् वायुं भुञ्जन्तीति वायुभोजनाः कर्त्तरि ल्युट् । इमं वक्ष्यमाणं मन्त्रमभ्यस्यन्तः इडस्पतिमीड्यते स्तुत्यतेऽनेनेतीडो मन्त्रः । आर्षत्वाद्ध्रस्वः पारस्करादित्वात्सुट् । तस्य पति-

सधीचीनं प्रतीचीनं परस्थानुपथं गताः ।

नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मधिदैवतं भगवन्तमाराधयामासुः आङ्पूर्वाद्राध्यतेर्लङ् आङाटोः
सवर्गदीर्घः ॥ २७ ॥

मन्त्रमाह । ओमिति । नारस्य जीवसमूहस्यायनाय प्राप्याय
प्रापकाधाराय च पुरुषाय हृदयकमलस्थाय परमात्मनेऽन्तः-
प्रविश्य नियन्त्रे विशुद्धमुपासनेन निर्मलं सत्त्वमन्तःकरणं
धिष्यन्मभिव्यक्तिस्थानं यस्य । यद्वा । शुद्धं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं
सत्त्वं धिष्यन् स्थानं यस्य तस्मै । परमव्योमनिलयायेति भावः ।
महांश्वासो हंसस्तस्मै महाकल्याणगुणैर्महान् हंसो निरस्त-
निखिलदोषः । एवंभूताय नमः उक्तविधं धीमाहि ध्यायेम ॥ २८ ॥

इतीत्यं मन्त्रं जपतः प्रजासर्गे धीर्येषां तान् सबलाश्चानपि
हे राजेन्द्र ! मुनिनारद उपेत्य पूर्ववद्वाचः कूटान्यहृष्टान्तं भुवो
यूयमित्यादीनि प्राहोक्तवान् ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तात्किञ्चिद्विशेषमाह । हे दाक्षायणाः ! गदतो ब्रुवतो मम
निगममुपदेशं संशृणुत भ्रातृणामग्रजानामनुपदवीं मार्गानु-
सरणमन्विच्छत । अनुगता पदवी अनुपदवी "कुगतिप्रादय" इति
समासः । यतो यूयं भ्रातृषु वत्सलाः ॥ ३० ॥

भ्रातृणां प्रायणं प्रकृष्टमनुवर्त्तनं भ्राता धर्मविदनुतिष्ठति
करोति स पुण्यमेव बन्धुर्यस्य तादृशो मरुद्भिर्देवैः सह
मोदते ॥ ३१ ॥

अमोघं दर्शनं यस्य स परमार्थदर्शी नारदः । एतावदिय-
दुक्त्वा प्रययौ । तेषां मारिषा दाक्षाः मारिषेति पाठे सङ्गः सत्त्वो-
धनं मारिष इति तस्य नामान्तरं भ्रातृणामग्रजानामेव मार्गं
परब्रह्मोपासनरूपमन्वगमनानुसृतवन्तः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अभ्यसन्तः अभ्यस्यन्तः । इडस्पर्ति इजापतिम् ॥ २७ ॥

विशुद्धसत्त्वधिष्यन्नाय विशुद्धसत्त्वगुणाभ्याय निर्दोषबल-
वान्स्वरूपाय वा महाहंसाय सारग्राहिभेष्टाय ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्रायणं प्रयाणमाश्रमप्राप्तिलक्षणं पुण्यमेव बन्धुर्यस्य स
तथा मरुद्भिर्देवैः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्म परसं वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६-२९ ॥

निगममुपदेशम् ॥ ३० ॥

प्रायणं प्रवर्त्तनं मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः । अयं हृष्टान्त
एवोक्तः । यूयं तु वैकुण्ठगामिभिरग्रजैः सह मोदिष्यध्वे इति
भावः ॥ ३१ ॥

मारिष हे आर्य ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्म वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६ ॥

इडस्पर्ति मन्त्राणां पतिं भगवन्तमाराधयामासुः ॥ २७ ॥

मन्त्रमाह । ओमिति ॥ २८ ॥

प्रजासर्गे धीर्येषां तान् । अलुक् समासः । पूर्ववत् वाचः कूटानि
अहृष्टान्तं भुव इत्यादीनि प्राह ॥ २९ ॥

अन्यदपि प्राह । हे दाक्षायणाः ! गदतो मम निगममुपदेशं
शृणुत भ्रातृणामनुपदवीमन्विच्छत भवलोकायत ॥ ३० ॥

प्रायणं प्रकृष्टमयनमनुवर्त्तनम् ॥ ३१ ॥

मारिष ! हे आर्य ! ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वे पुत्र भी पिता की आज्ञा पाकर वृद्ध व्रत को धारण करते
उहां गये जहां कि अपने से पूर्वजसिद्ध भये हैं ॥ २५ ॥

उस नारायण सरोवर के स्नान पान करने से उनके मन
के मल नष्ट हो गये तब वे परं ब्रह्म प्रणव को जप करके मारि
तप को करने लगे ॥ २६ ॥

कितनेक महिनों तक जल पान करके रहे कितने महिने
वायु भोजन करके रहे इस मंत्र का जप करके भगवान का
आराधन करते रहे ॥ २७ ॥

उस मंत्र का अर्थ यह है कि पुरुष महात्मा विशुद्ध सत्त्व
के स्थान महा हंस श्रीमन्नारायण आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

हे राजेद्र ! इस प्रकार से रहते हुये उन दक्ष पुत्रों को प्रीति
सर्ग के मनोरथी जान कर नारदजी पासमे आकर पहिले सरी
के कूट ध्वजनों को कहने लगे ॥ २९ ॥

नारदजी बोले हे दक्ष पुत्र ! हो कहने से मेरी आज्ञा को तुम
अवण करो तुम तो भ्राताओं के प्रीति करने वाले हो तो भ्राताओं
की पदवी का अनुसरण करो ॥ ३० ॥

जो धर्मज्ञ सोता अपने भ्राताओं के मार्ग का अनुष्ठान करता
है वह पुरुष पुण्यवान् होता है देवतों के सहित आनंद
करता है ॥ ३१ ॥

इतना कह कर सफल दर्शन देने वाले नारदजी चले
गये हे श्रेष्ठ राजन् ! वे कुमार भी अपने वडे भ्राताओं के मार्ग
मे चलने लगे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सधीचीनं सधीचीनम् । प्रतीचीनम् । प्रत्यङ्मुसिलभ्यं अनुपथं
मनुगतां पन्थानम् । पश्चिमा यामिनीर्गता रात्रय इव ॥ ३३-३४ ॥

एतस्मिन् काल उत्पातान् बहून् पश्यन् प्रजापतिः ।

पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥ ३४ ॥

चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः ।

देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः ॥ ३५ ॥

॥ दक्ष उवाच ॥

अहो असाधो ! साधूनां साधुलिङ्गेन नस्त्वया ।

असाध्वकार्यभक्ताणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ।

विधातः श्रेयसः पाप ! लोकयोरुभयोः कृतः ॥ ३७ ॥

एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः ।

पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८ ॥

ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ।

ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरङ्करमवैरिणाम् ॥ ३९ ॥

नेत्थं पुंसां विरागः स्यात्त्वया केवलिना मृषा ।

मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशानिकृन्तनम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

पुत्राणां पाश्मदस्य निष्ठा मुपश्रुत्य दक्षोऽपि प्रायशो विरक्तः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वे गतस्तदा तमुपलभ्य दक्ष आह ॥ ३५ ॥

साधोरिव लिङ्गे वेषो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामभक्ताणामसाध्वकारि कृतं तदेवाह । साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्यो मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

ननु सन्यासिनो मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात् । सत्यम् । ऋण-अपापाकृत्या विना तु महान्तर्गते एवेत्याह । ऋणैरिति । "जायमानो ये ब्राह्मणस्त्रिभिरुक्तवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यक्षेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनुयो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासि" इति श्रुतेः । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसितानि न विचारितानि कर्मणि यैः तेषां तावद्व्याधिमोक्षो नास्ति तत्कुत्सरकारमावित्वाद्यं पुत्रोत्पादनवद्बहानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋणा-द्विमुक्तिश्च नास्ति । अतो हे पाप ! विषयभोगत्यागादिह लोके श्रेयसो विधातः कृतः । भौक्षानधिकारित्वाच्च परलोकैऽपि श्रेयसो विधातः कृत इत्यर्थः । तथा च मनुः ।

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः" ॥

इति ॥ ३७ ॥

बालानां मतिं पुत्रादिविषयां भिन्नंतीति तथा एवं निरनुक्रोशो निर्दुष्यो हरेर्दृष्टोनाशकः संस्तत्पार्षदानां मध्ये कथं चरसि ॥ ३८ ॥

निराजत्वमेवाह । नन्विति । ननु त्वामृते भागवताः सर्वे भूतानुग्रहपरवशास्त्वं तु भूतविप्रियं कुर्वन् कथं न खल्लस इति भावः ३९ ॥

ननु वैराग्यादुपशम उपशमाच्च भूतस्नेहपाशच्छेदनं भवति न च विरक्तस्य ऋणत्रयापाकरणमावश्यकम् "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्यादि श्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन तेषां मयानुग्रह एव कृत इति चेत्तत्राह । नेति । यद्यपि त्वमेव मन्यसे तथापि मृषा केवलिना शानं विनावधूतवेषेण स्वयेतथं मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो नैव स्यात् । न च विरागो विनोपशमो न च तेन विना स्नेहपाशानिकृन्तनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्ते सध्रीचीनं सहाज्जति गच्छतीति सध्वचक्ष आतिवाहिकैः सह गन्ता जीवः तेन गम्यं सध्रीचीनं प्रतीचीनं स्वस्मै भासमानेन ब्रह्मात्मकस्वात्मयाथास्त्यसाक्षात्कारवता गम्यं प्रतीचीनं परस्व परम-पुरुषस्यानुबन्धमनुकूलमर्चिःशक्तिमार्गं गता अद्यापि न निवर्त्तन्ते न पुनरावर्त्तन्ते "एतं देवयानं पन्थानमापद्य न पुनरावर्त्तत" इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः । न पुनरावर्त्तौ दृष्टान्तः । यामिनीरिव पश्चिमा इति । पश्चिमा अतीता यामिनीयांमिन्योरात्रयो यथा न पुनरावर्त्तन्ते तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतस्मिन् काले । नारदोपदेशेन सबलाश्वानां मुक्तिप्राप्तिकाले प्रजापतिर्दक्षः बहुनुत्पातानुपुत्रनाशप्रयुक्तानपश्यत्ततः पूर्ववन्नारदोपदेशकृतं पुत्राणां नाशमुपाश्रयोत् ॥ ३४ ॥

पुत्राणां निवृत्तिर्धर्मनिष्ठया मुक्तिमुपपद्यते दक्षोऽपि प्रायशो विरक्तः स्यादिति तदनुग्रहाय देवर्षिस्तत्पार्श्वं गतः । तदासौ दक्षो देवर्षिमुपलभ्य पुत्रनाशाग्निमिसाक्षिमुर्च्छितः उत्थाय नारदाय कुक्रोधं क्रुद्धवान् ॥ ३५ ॥

क्रोधमेवाह । अहो इति । साधोरिव लिङ्गं वेशो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामर्भकाणामसाध्वकारि कृतं तदेवाह । स्वधर्मे प्रवृत्तानां यः संन्यासिनां मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

ननु संन्यासिनां मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुतत्वात्सत्यम् । ऋणत्रयानपनोदनं पितृमहदनर्थ एवेत्याह । ऋणैरमुक्तानां न भीमांसितान्यविचारितानि कर्माणि यैस्तेषामृष्यणैर्विमोचनं नास्ति तदुत्तरकालभाविताश्च पुत्रोत्पादनयश्चानुष्ठानयोरेवमिव पितृदेवः ऋणमुक्तिश्च नास्त्यतः हे पाप । विषयभोगत्यागादिह लोके श्रेयसो विघातः विषयभोगपूर्वकस्य भोगस्याभावान्मोक्षानाधिकारित्वात्परलोकेऽपि श्रेयसो विघातः कृतः इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

बालानां मतिमिद्वुद्धिविचालकः एवं निरनुक्रोशो निर्धृणः हरेर्यशोनाशकः सन् तत्पार्श्वदानां मध्ये निर्लज्जः कथं चरसि ॥ ३८ ॥ निर्लज्जत्वमाह । नन्विति । ननु हे नारद ! अवैरिणां वैरंकरं सौहृदघ्नं त्वां विना भागवताः सर्वे भूतानुग्रहपरवशाः त्वं तु भूतविप्रियं कुर्वन् कथं न लज्जसे इति भावः ॥ ३९ ॥

न विषयभोगाद्विराग उत्पद्यते किन्तु विषयभोगस्य हेयत्वोपदेशेनैवेत्यत आह । नेत्यमिति । यद्यपि त्वं विषयभोगस्य हेयत्वोपदेशेन स्नेहपाशनिवृत्तये विषयासक्तिरूपस्नेह एव पाशस्तस्य निवृत्तये केदमुपशमं विरागं मन्यसे । तथापि मुधा मृषा केवलेन हानिं विना साधुवेषेण त्वयेत्यं मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो नैव स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सध्रीचीनं शोभनं प्रतीचीनमाभिमुख्येन वर्तमानं परस्य परमात्मनः अनुपयमनुगुणं पन्थानं पश्चिमाः यामिनीः यामिन्यः अतीता रात्रय इव ॥ ३३ ॥

प्रजापतिर्वक्षः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

साधोरिव लिङ्गं जटावक्षोपवीतशमदमादिलक्षणं यस्य स तथा तेन त्वया नः साधूनामर्भकाणां भिक्षोः संन्यासिनः मार्गः प्रदर्शित इति यदतोऽसाध्वमङ्गलमकाशित्वन्वयः ॥ ३६ ॥

ननु भिक्षुमार्गस्य “संन्यासेन तनुं त्यजेत्” इत्यादिना विहितत्वात्कथममङ्गलं कृतमित्युच्यते इति तत्राह । ऋणैरिति । “ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यक्षेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति श्रुतेः । त्रिभिः ऋणैरमुक्तानामनुष्ठानादिति शेषः । अमीमांसितानि अविचारितानि कर्माणि यैस्तथा तेषां पुत्राणामुभयोर्लोकयोरेवासिद्धयोः श्रेयसो विघातो विघ्नः कृत इत्यन्वयः । रोषनिमित्तं हे पापेति सम्बोधनं न तु तदर्थयुक्तत्वात् ॥ ३७ ॥

एवं विचार्यमाणे सति बालानां कृत्याकृत्यविवेकज्ञानशून्यानां मतिमिद्वुद्धिर्भवकुचयशसो हानिर्यस्मात्स तथा यशो नाशं कृतवान् वा निरनुक्रोशः निर्गता अनुकम्पा यस्मात्स तथेति ॥ ३८ ॥

एतदेवाह । नन्विति । सौहृदघ्नमित्यस्य विवरणं वैरद्वुरमिति खशप्रत्ययेन दक्षस्य कोपोद्वेकं दर्शयति । एतदेव विस्फुरिताभर इत्यनेनाप्यसूचि ॥ ३९ ॥

विषयप्रसक्त्या रागोद्वेकसम्भवेन संसारानिवृत्तिः स्यादतो वैराग्याय मयाहितमुपादेशीति तत्राह । नेत्यमिति । केवलानां सन्ध्योपासनादिकमंशून्येन भागवताभिमानिना त्वया विना इत्थं बोधनेन पुंसो विरागो न स्यादित्यन्वयः । ननु विषयस्नेहाद्रागः उपशमात् स्नेहनिवृत्त्या रागविवृत्तिरिति चेत्तत्राह । मन्यसे इति । यद्युपशमं स्नेहनिवर्तकं मन्यसे तथापि स व्यर्थ इति मन्य इति शेषः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीर्गोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीनारदे दत्तापराधोऽयं प्राचीनशिवापराधनुःसंस्कारेण ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सध्रीचीनं समीचीनं प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलभ्यं परस्य परमेश्वरस्य अनुपयमं अनुकूलं भक्तिमार्गं पश्चिमाः यामिनीर्गता रात्रय इव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

देवर्षिमुपलभ्येति । स्वायम्भुवस्य मनोर्वेशाः प्रियव्रतीत्तानपादध्रुवादयः सर्वे महारैव भगवता आत्मसात्कृताः । महाकर्मजडः प्राचीनबहिर्गुह्यकृतः । तस्य पुत्रा दश प्रचेतसः प्रौष्टा दशसहस्राणि हर्ष्यश्वाः सहस्रं सबलाश्वान्प्रोत्तीर्णाः । कथमेकस्तन्मध्यवर्त्ती दत्त एव गृहान्धकूपे खेलतीति तमप्युद्दिधीर्षामीति विमृश्य साम्प्रतश्च पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठान् श्रुत्वा स्वयमेव शोचन् दक्षः प्रायो गृहे निर्विण्ण एव वर्त्तते तत्तमनुग्रहीतुमयमेव समयः साधुः । यद्यपि साम्प्रतमपि स मां नान्विष्यति तदप्यहमेव तस्य गृहं यामीति विचार्य तत्रागतवन्तं नारदमुपलभ्याह ॥ ३५ ॥

साधोरिव लिङ्गं वेशो यस्य तेन त्वया महादामिकेनेत्यर्थः । साधूनामिस्माकमिति गौरवेण बहुवचनम् । मम साधोस्तव वैरं स्वप्नेऽप्यकुर्वन्तस्त्वया असाधु अमद्रमकारीत्येतावता कालेन तव महदपराधो जात इति भावः । ननु किमसाध्वकारीति तत्राह । अर्भकाणां मदबालकानां गार्हस्थ्यसुखभोगमसहमानेन मत्सरेण त्वया भिक्षोर्भिक्षुकलोकस्य । अर्भकाणामित्यर्भकत्वादेव ते सरलास्तव कपटिनोऽप्युपदेशं जगृहुरिति भावः । अत्र न विद्यते साधुर्यतः हे तथाभूत । साधुलिङ्गेन साधूनि लिङ्गानि चिह्नान्यपि यस्य तेन न विद्यते साधुर्यतस्तथाभूतं यथा स्यात्तथा दर्शित इति सरस्वत्यभिप्रेतोऽप्यर्थो ज्ञेयः । एवमभिनेषु श्लोकेष्वपि किञ्च विस्तरभयाच्च विवृतः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

ननु भिक्षोर्माणं एव संसारतरणक्षमो न तु गृहस्थानां युष्मा-
कमिति चेत्तत्राह । ऋणैरिति । “जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्भू-
त्वा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवभ्यः प्रजया
पितृभ्य एव वा अनृणो यः पुत्री यश्च ब्रह्मचारी वासि” इत्यादि-
श्रुतेः । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसितानि न विचारितानि कर्माणि
यस्तथा तावद्विभ्रणविमोक्षो नास्ति तदुत्तरकालमावित्वाश्च
पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिभ्योऽपि नास्ति अतः
हे पाप ! हे विश्वस्तघातिन ! विषयभागत्याजनादिहलाक श्रेयसः
विघातः । मोक्षानधिकारेऽपि वैराग्यप्रवर्तनात् परलोकैऽपि विघातः
कृत इत्यर्थः । तथा च मनुः ।

ऋणानि त्रीयपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्ययः ।

इति ॥ ३७ ॥

त्वां दुष्टं किं ब्रवीमि त्वयां भवेत्तुऽपि दुर्ग्रहोऽ-
जनिष्टेत्याह । एवमिति । निरनुक्रोशो निर्दयः । मतिं शास्त्रविहित-
कर्मनिष्ठां बुद्धिं भिनसीति सः । हरेर्यशोऽपि त्वमभूस्तेन हरा-
वपि तवापराधः पार्षदमध्ये इति वैष्णवेष्वापीत्येवमुस्मादि-
भेषु महत्सु भगवति भागवतेषु च तवापराधो जातो दुर्वार-
एव विश्वस्तघातित्वादीनां दुष्कृतानान्तु वार्त्ता दूरे एवेति
भावः ॥ ३६ ॥

किञ्च मत्संमुखमायातस्त्वं कोदशं मुखं दर्शयितुमर्तो
धिकं त्वां निर्लज्जमित्याह । नन्विति । श्रुते त्वामिति त्वन्तु भूत-
मात्रद्रोहीति भावः । सौहृदप्रमितिः सौहृदकारिणामिष्यस्माकमिति
भावः । वैरङ्गरमित्यस्माकं प्रकटमेव वैरं कृत्वापि पुनः केन
मुखेन प्रत्यक्षीभवसीति सत्यं निरपन्नप एवासि कति पुनरहं
त्वां न लज्जयामीति भावः ॥ ३६ ॥

ननु मत्प्रवर्त्तिताद्वैराग्यादेव तेषामुपशमस्तस्माच्च स्नेहपाश-
निकृन्तनं वृत्तमेव । अद्यापि तव पितुरपि पार्श्वानागमनादेवानु-
मितं तत्कथं तेषां मोक्षेऽनधिकारः न च विरक्तस्य ऋणप्रयापा-
करणमेवावश्यकम् । “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रब्रजेत् यदि
चेत्तरया ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेत्” इत्यादिश्रुतेः । अतो वैराग्यो-
पदेशेन तेषां मयानुग्रहः कृत एवेति चेत्तत्राह । नेति । सत्यं महा-
पुरुषाणां कुरूपया विरागः स्यादेव त्वया तु मृषा केवलित्वा ज्ञान-
शून्यावधूतेन अनन्यवैष्णवमन्येन वा इत्थं मतिचालने कृतेऽपि
सत्तादृवासरान् विरागो भवन्नपि नान्ततो वास्तवो विरागः
स्यात् । अद्यापि त्वमुपशमं मन्यसे तदपि नैव स्यात् तव महा-
पुरुषत्वाभावादिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सध्रीचीनं मुक्तिमार्गं त्वात्समीचीनं प्रतीचीनं प्रतीचा अन्त-
र्द्विमतता भगवद्वचननिष्ठेन लक्ष्यम् । परस्य मुक्तगम्यस्य भगव-
तोऽनुपपन्नमुपगम्यमर्चिरादिमार्गम् । पश्चिमा कामिनीः गता रात्रय
इव अद्यापि न निवर्त्तते “एनं देवयानं पन्थानमापद्य न पुनरा-
वर्त्तते” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सर्वज्ञो भगवान् देवर्षिः दक्षशान्त्यर्थं तत्समीपमागतस्त-
मुपलभ्य समीपं दृष्ट्वा आह ॥ ३५ ॥

“यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रब्रजेत् किं प्रजया किं धनेन त्यागे-
नैकैतामुत्तमानुः” इत्यादि प्रसिद्धम्

“कोमारे आचरेत्प्राज्ञः धर्मान् भागवतानिह ।

देवर्षिभूतासन्तृणां पितृणां न किकरो नायमृणी च राजन् ।
सर्वोत्तमो यः शरणां शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्त्तम् । इति
वक्ष्यमाणमुत्तमाधिकारिविषये श्रीनारदादिमतं प्रजासृष्ट्यभि-
निवेशेन त्यक्त्वा

ऋणानि त्रीयपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्ययः ॥

इति मन्वादिवाक्यं मन्दाधिकारिविषयं गृहीत्वा श्रीनारदं
निन्दति । अहो इत्यादिना । हे असाधो ! साधुलिङ्गेन त्वया साधू-
नाममकाणां यद्भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितस्तदिदमसाधु अयुक्तम-
कारि ॥ ३६ ॥

न मीमांसितानि कर्माणि येस्तेषाम् । अर्थाद्वैदाध्ययनपुत्रोत्पा-
दनयज्ञानुष्ठानरहितानामत एव ऋषिपितृदेवानामृणैरमुक्तानां
“पुत्रेणोद लोकः” इति श्रुतेः पुत्रानुत्पादनेनेह लोके कर्मानाचर-
णान् पितृलोके श्रेयसो विघातः हे पाप ! त्वया कृतः ॥ ३७ ॥

निरनुक्रोशो निर्दयः । तत्र हेतुः । बालानां मतिमुभयलोकसुख-
द्वकर्मचरणपुत्रोत्पादनादिबुद्धिं भिनसीति तथा । निरपन्नप-
निलज्जः । तत्र हेतुः । हरेर्यशोऽपि तत्पार्षदानां मध्ये चरसि ॥ ३६ ॥

इत्थिशोभनत्वमुपपादयति । त्वां सौहृदप्रमवैरिणां वैरंकरमृते
भागवताः नूनं नाश्चितं भूतानुग्रहे कातरा व्यग्राः ॥ ३६ ॥

विषयसेवनेन विषयेषु भूय आसक्तिः स्यादतः “त्यागेनैक-
नामृतत्वम्” इति इति श्रुतेः प्रथमत एव विषयान् सोपायान् परि-
त्यजेन्मुक्तिकामः इति देवर्षिमतमनाहत्य भुक्तेभ्यो विषयेभ्यः
दृष्टदोषेभ्यो वैराग्यं संभवति नान्यथेत्याह । नेत्यमिति द्वाभ्याम् ।
स्नेहपाशस्य विषयासक्तेर्निकृन्तनमुपशमं वैराग्यं यन्मन्यसे तद्विषयं
मृषा केवलित्वा मिथ्याविरक्तेन त्वया कारितः पुंसां विरागो
न स्यात् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सब के अन्त में प्राप्त होने लायक अति सुन्दर मार्ग
को वे चले गये सो आज पर्यन्त नहीं लौटे हैं जैसे कि पिछली
रात नहीं लौटती हैं ॥ ३३ ॥

इतने ही काल में प्रजापति ने अपशकुन से बहुत उत्पन्न
देखे फिर पहिलेसरीके नारदजी के किये पुत्रों के नाश को
सुना ॥ ३४ ॥

पुत्रों के शोक में युक्त होकर दक्षप्रजापति ने नारदजी
के ऊपर बड़ा कोप किया इतने में नारदजी दक्ष के पास गये
तब क्रोध के मारे ओठों को फरका कर दक्ष बोले ॥ ३५ ॥
दक्ष बोले अहो तू बड़ा असाधु है तैने साधुओं के

नानुभूय न जानाति पुमान् विषयतीक्ष्णताम् ।

निर्विद्यत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥ ४१ ॥

यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।

कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ४२ ॥

तन्तुकुन्तन ! यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ।

तस्माल्लोकेषु ते मूढ ! न भवेद्भ्रमतः पदम् ॥ ४३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

प्रतिजग्राह तदाहं नारदः साधुसम्मतः ।

एतावान् साधुवादो हि तितिक्षेत्तेश्वरः स्वयम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे नारदशापोनाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

चिन्ह को धारण करके बड़ा असाधु पता किया जो कि बालकों को मिथुन मार्ग दिखा दिया ॥ ३६ ॥

हे पापी ! जिन बालकों ने देवक्रुण पितृक्रुण ऋषिक्रुण को नहीं दूर किया है जिन्होंने कर्म का विचार नहीं किया है उन के दोनों लोकके पुण्य सुखका तैने नाश कर दिया ॥ ३७ ॥

तु इस प्रकार का निर्दयी है बालकों की मति बिगाड़ने वाला है यश के नाश करने वाला है निर्लज्ज है श्रीहरि के पापदों के मध्यमे घुमता है ॥ ३८ ॥

क्यों रे भक्तजन तो निराली लोगों के अनुग्रह करने में व्यग्र रहते हैं एक तूही बिना घेर बालों से घेर करने वाला सुहरपन के नाश करने वाला है ॥ ३९ ॥

बिना ज्ञान के विरक्त होने वाले तेरे कहने से इस प्रकार से झूठ से किसी को वैराग्य नहीं होगा जो कि तू जानता है झेह रूपी पाप छूट जाय और शान्ति होजाय सो नहीं होना है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इत्थं विरागो न स्यादित्यत्र हेतुमाह । नानुभूयाननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखहेतुत्वं न जानाति । तस्माद्विषयानुभवेन तीक्ष्णत्वज्ञानात् ॥ ४१ ॥

अतस्त्वयास्माकमप्रियमेव कृतं तथापि वयं न कुर्म इत्याह । यदिति । कर्मसन्धानां कर्ममर्षादानाम् । कर्तुमन्धानामिति पाठे विप्रियं कर्तुमजानतामित्यर्थः । दुःसहं यत्त्वं कृतवानसि तन्मर्षितं सोढम् ॥ ४२ ॥

तथापि तवामर्षं भविष्यत्येवेत्याह । तन्तुकुन्तन ! सन्तानच्छेदक । यद्यस्मादभद्रं पुत्राणां स्थानभ्रंशमचरस्तस्मात्तव लोकेषु भ्रमतः पदं स्थानं न भवेद्विप्रियं मुमुक्षुलेन शापः ॥ ४३ ॥

वाहं तथेति स्वीकृतवान् । ईश्वरोऽपि प्रतिघण्टं समस्योऽपि तितिक्षेत सद्येतेति यत्तत्तावानेव ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतः । यतः पुमानानुभूय अननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतामन्ततो दुःखरूपतां न जानाति । यथा विषयाननुभूय स्वयमेव तस्माद्विषयाभिविद्येत विरज्येत । तथा परैर्मिन्नधीश्चाक्षितधीर्न निर्विद्येत ॥ ४१ ॥

यत्त्वं कर्मसन्धानां कर्मण्यासक्तचित्तानां कर्तुमन्धानामिति पाठे प्रातिविप्रियं कर्तुमजानतां गृहस्थानां साधूनामस्माकं दुर्मर्षं सोढुमशक्यं विप्रियं कृतवानसि तदप्रियममर्षितमस्माभिरिति शेषः । न मृश्यतेऽस्माभिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं नारदाय कुक्कुवात् वचः शशाप ॥ तन्निवति । हे तन्तुकुन्तन ! सन्तानच्छेदक ! यस्मात्स्वमभद्रं पुत्रविनाशमचरः कृतवानसि चरतेर्लज्जं मध्यमेकवचनं हे मूढ ! तस्मात्सर्वेषु लोकेषु भ्रमतस्तव पदं स्थानं न भवेत्काचित्पि भवात् विरमवतिष्ठेत्किन्तु आरम्यति शापः ॥ ४३ ॥

तच्च शापं साधूनां सम्मतो नारदो वाहं तथैवास्तिवति प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् । कुतः हि यस्मादीश्वरोऽपि स्वयं प्रति-

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कर्तुं समर्थोऽपि तितिक्षेत सहेतेति यदेतावानेव साधूनां वादः
तु तु प्रतिशापप्रदानवाद इति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्गीर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुतो व्यर्थ इति तत्राह । नेति । नानुभूयाननुभूय विषयसेवाम-
कृतेत्यर्थः । विषयतीक्ष्णतां संसाधुपादनपटुताम् । तज्ज्ञानाद्वैराग्यं
स्थात्किमिति तत्राह । निर्विद्येत इति । यथा विषयभोगेन तत्तत्स्वयं
ज्ञात्वा स्वयं परोपदेशमन्तरेण तस्माद्विषयग्रामाभिर्विद्यते विरक्तो
भवति तथा परैर्मित्राभिः प्रबोधितबुद्धिः न विरक्तो भवति
अज्ञातविषयतीक्ष्णत्वादिति शेषः ॥ ४१ ॥

गालीवचनमन्तरेण क्रोधफलमाह । यदिति । त्वं दुर्मर्षे दुःसहं
विरोधं कृतवानसीति यत्तन्मर्षितं सोढमेवेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

तर्हि किं मर्षितमिति तत्राह । तन्त्विति । हे मूढ ! अस्मदभि-
मताविरुद्धबोधक ! तन्तुकृतां सन्ततिकराणां नः तनयानामभद्र-
मैहिकसुखानुभवविरोधिरुपमचरः । पुनः यस्मात्तस्माद्लोकेषु भ्रम-
तस्ते पदमेकत्र निवासलक्ष्यं स्थानं न भवेदित्यन्वयः ॥ ४३ ॥

स्वयं शोभनदैवो नारद ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि न
अज्ञाप दक्षशापं तितिक्षेत सहेतुं हि यदेतावान् साधूनां वादः स्व-
भावलक्षणाः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तस्मात्स्वमनभिज्ञो राजगर्ग मत्तः शृण्वित्याह । नेति ।
विषयाणां तीक्ष्णतां दुःस्वप्नस्वमननुभूय न जानाति । अनस्त-
स्माद्विषयमोक्षोत्थादेव तदीयनीक्ष्णत्वज्ञानात् स्वयमेव निर्वि-
द्येत यथा न तथा परैस्त्वाहभैर्मित्राभिः विदीर्णमतिः ॥ ४१ ॥

एवं त्वया यथा मम निहतुं कं वैरं कृतं तस्य प्रतिफलमहमपि
तच्छतगुणितं स्वयमेव दातुं शक्नोम्येव तथापि न ददामीनि
पश्य गृहस्थानामप्यस्माकं नितिश्रामित्याह । यदिति । कर्मण्येव

कर्ममार्गे एव सन्धा मर्यादा येषां तेषां कर्तुमन्धानामिति पाठे
परेषां विप्रियं कर्तुमजानतामित्यर्थः । दुर्मर्षे दुःसहमपराधमेव
ज्ञानभक्तिमर्यादाभ्रष्टस्य परं विप्रियं कर्तुं चक्षुष्मतः । असाधोः
परमहंसाभ्रमिणः मर्षितं क्षान्तम् ॥ ४२ ॥

तथापि तवामद्रन्तु भविष्यत्येवेत्याह । तन्तुकृतां सन्ता-
नच्छेदक ! अभद्रं मत्पुत्राणां स्थानभ्रंशम् अचरः अकरोः पदं
स्थानम् ॥ ४३ ॥

प्रतिजग्राह । वादं तथेति स्वीचकार साधूनां सम्मत इति ।
साधवे एवमेव सहन्त इत्यर्थः । प्रसिद्धस्य साधुवादशब्दस्या-
प्येषैव निरुक्तिरित्याह । एतावानिति । ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि ।
ननु दक्षमनुग्रहीतुमागतो नारदो दक्षेण बहुशस्तिरस्कृतस्तत्र
तोस्तिरस्कारान् श्रुत्वा नारदेन तत्समीपात् कथं नापसृतम् ।
उच्यते । नारदस्यायमभिप्रायः । क्रोधवशोऽयं बहुशस्तिरस्कारानपि
करोतु शापश्च ददातु । ततश्च “क्रोधस्यैतत्फलोदयात्” इत्युक्तेर्यदा
क्रोधः शाम्येत माञ्च प्रति तिरस्कारादिकमकुर्वाणं सर्वमेव
सहमानमालोक्य हन्त हन्त भगवद्भक्तोऽयं तिरस्कृतः शतश्रेति
वैकुण्ठगतानां सनकादीनामिवानुतापश्च यदा भविष्यति तदा
भक्तिबीजवपनयोग्यक्षेत्रीभूतेऽस्मिन् शुद्धभक्तिबीजमुत्पत्वा यास्या-
मीति बुद्ध्या तावत्क्षणापर्यन्तमपि स्थितम् । दक्षस्य तु
तत्तददृष्ट्वा अहो चन्द्रार्द्धमौलेरपराधशेषप्रावर्त्यमिति स्मृत्वा
ततोऽपसृतम् ॥ ४४ ॥

इति साराधर्षिणीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य पञ्चमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नानुभूय विषयानुभवमकृत्वा विषयाणां तीक्ष्णतां दुःस्वो-
दकृतां न जानाति तस्माद्विषयानुभवेन तत्तीक्ष्णत्वज्ञानात्स्वयमेव
निर्विद्येत विषयेभ्यो विरज्येत परैस्त्वाहभैर्मित्राभिरनु तथा न
विरज्येत ॥ ४१ ॥

कर्मणि कर्ममार्गे सन्धा निष्ठा येषां नोऽस्माकं दुःसहमाप्रियं
कृतवानसि यत्तत्तव मर्षितं क्षान्तं मया ॥ ४२ ॥

इदं तु तव मर्यादप्रियकाङ्क्षाः भविष्यत्येवेत्याह । हे तन्तु-
कृतां वंशज ! यद्यतस्त्वं नोऽस्माकमभद्रमप्रियमचरस्तस्मात्ते
भ्रमतः पदं स्थानं न भवेत् ॥ ४३ ॥

तच्छापं वादं तथास्त्विति प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ।
ईश्वरोऽपि प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि तितिक्षेतेति यदेतावानेव साधु-
वादः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

—ॐ—

श्रीशुक उवाच ।

ततः प्राचेतसोऽतिथ्यामेनुनीतः स्वयम्भुवा ।

षष्टिं सज्जनयामास दुहितुः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥

दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणाव दत्तवान् ।

भूताङ्गिरःकुशाश्वभ्यां द्वे द्वे ताक्ष्याय चापराः ॥ २ ॥

नामधेयान्यमूषां त्व सापत्यानां च मे शृणु ।

यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥

भानुर्लम्बा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।

वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पा धर्मपत्न्यः सुताङ्गुण ॥ ४ ॥

भानोस्तु देव अश्वभ इन्द्रसेतस्ततो जृणु ।

विद्योत आसील्लम्बायास्ततश्च स्तनैर्कित्तवः ॥ ५ ॥

ककुभः सङ्कटस्तस्य कौकटस्तनयो यतः ।

भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥

विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजास्तान् प्रचक्षते ।

साध्यो गणस्तु साध्याया अर्धसिद्धिस्तु तत्सुतः ॥ ७ ॥

मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः ।

जयन्तो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं विदुः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमार्वायदीपिका ।

षष्टे दत्तेण सुधायी कन्याषष्ट्यां प्रकीर्तिताः ।

पृथग्ब्रह्मा यतो जातो विश्वरूपोऽदितेः सुतात् ॥ १ ॥

नारदात्पुत्राणां नाशमाशङ्कमानो दुहितृजनयामास ॥ १ ॥

काय कश्यपाय द्विषट् द्विगुणाः षट् द्वादश यासु ताः ।
अथोदशेत्यर्थः । इन्दोः सोमाय त्रिणाव सप्तविंशति ताक्ष्याय
नामास्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः ॥ २ ॥

सापत्यानामपत्यसहितानाम् । मे मत्तः शृणु । प्रसूतिप्रसवैः
पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो देवश्वभान् ॥ ५ ॥

यतः कौकटान्कौ दुर्गाणि कुर्गामिमानि नो देवाः । जामेयो
जाम्याः पुत्रः स्वर्गस्ततः स्वर्गाङ्गिः पुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥

तत्सुतः । साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नारदात्पुत्रनाशमाशङ्कमानोऽक्षः पुत्रोत्पादनप्रस्ताद्विरस्य दृष्ट्वा
मग्नस्थितो ब्रह्मणा । पारसान्निवतस्ततो दुहितृजनयदित्याह मुनिः ।
तत इति । प्राचेतसो दक्षः स्वयम्भुवानुनीतः अनुसन्तिवतोऽसिद्ध्यां
मार्वायां दुहितुः पितृवत्सलाः षष्टिसङ्ख्याकाः सज्जनयामास ॥ १ ॥

तासां मध्ये दश कन्यकाः भानुलम्बाद्याख्या धर्मायादात् काय
कश्यपाय द्विषट्कां च अथोदशेत्यर्थः । अदितिदितिदनुकाष्टादि-
ष्टासुरसेलामुनिक्रोधवशात्ताम्रासुरभीसरमातिरम्या इति वक्ष्य-
माणाख्या अदात् । इन्दवे सोमाय त्रिणाव अयायां नयानां
समाहारस्त्रिणाव सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः कृत्तिकारोदिवयाद्याख्या
नवश्ररूपा अदात् । भूतो अश्वः भूताङ्गिरःकुशाश्वभ्याः त्रिभ्यः

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे हे कन्ये अदात्तत्र रुद्रस्य मरुपा अग्न्या च प्रसिद्धेति हे भार्ये अङ्गिरसस्तु स्त्रिया सती चेति हे कृशाश्वस्य त्वर्चिर्भीषणा चेति हे इति विवेकः । अपरावशिष्टाश्चतस्रो दुहितुः ताक्ष्याय ताक्ष्यो नाम कश्चिदेवः तस्मै अदादित्यर्थः ॥ २ ॥

अमीषां दक्षस्य दुहितृणां सापत्यानां पुत्रपौत्रादिसहितानां नामधेयानि मे मत्तः शृणु ताः विशिनष्टि । यासां दक्षकन्यानां प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः त्रयो लोका अपूरिताः ॥ ३ ॥

तावद्धर्मस्य दश भार्या निर्दिशति । भानुरिति । भान्वादयः सङ्कुलपान्ताः दश धर्मस्य भार्याः तासां सुतान् क्रमेण शृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रैकैकस्याः सन्तानं क्रमेणाह । भानोस्त्विति । भानोर्धर्मभार्यायां देवः ऋषभ इति द्वौ पुत्रौ ततः ऋषभादिन्द्रसन्तः हे नृप ! जम्बायां विद्योतः पुत्रभासीत्ततो विद्योतास्तनयित्तवः विद्युत्स्तनयित्तुशब्दौ तदभिमानिदेवतापरौ ॥ ५ ॥

ककुभः भार्यायाः कीकटस्तनयः यतः कीकटात्सङ्कुटः तनयोऽभवदित्यन्वयः । जामेयाः जाम्याः पुत्राः भूमेदुर्गाणि दुर्गाभिमानि नोदेवाः ततः जामेय्यस्य स्वर्गो नन्दिश्चामवत् ॥ ६ ॥

विश्व्यायां धर्मस्य भार्यायां विश्वेदेवाख्याः पुत्रा बभूवुः । तान् विश्वेदेवानप्रजानपुत्रान् प्रचक्षते कथयन्ति । साध्यायां साध्यगणाः बभूवुः तत्सुतः साध्यगणसुतस्त्वर्थसिद्धोऽभूत् ॥ ७ ॥

मरुत्वत्यां तु मरुत्वान् जयन्तश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । तत्र जयन्तो वासुदेवस्य भगवतोऽशभूतः यं जयन्तमुपेन्द्र इति विदुः वसोर्वशस्य भूयस्त्वाद्गन्ते निर्देशः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सदसज्जनतारतम्यज्ञानं च भगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्याभिप्रेत्य दक्षपत्न्यसिद्धिप्रसूतिप्रसवः प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये । ततः प्राचेतस इत्यादिनां ॥ १ ॥

कालस्य नयने क्षापने युक्ताः योग्याः सप्तविंशति ददाविति शेषः अपराः षट्षाशत्सङ्ख्या ताक्ष्यः शिष्टाश्चतस्रः कन्यास्ताक्ष्याः ददाविति शेषः ॥ २ ॥

सापत्यानामपत्यतृपत्यादिभिः सहितानां प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः भान्वादीनां सपुत्राणां नामधेयं मे मम सकाशविति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो जेवर्षभात् ॥ ततः । इन्द्रसेनात् ॥ ५ ॥

यतः सङ्कुटात् जामीपुत्राः जामेयाः । दुर्गाण्यगम्यस्यानाभिमानिनः ॥ ६ ॥

अप्रजान् पुत्ररहितान् । तत्सुतः साध्यगणसुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

धर्मादयोऽप्येते पूर्वदक्षजामातृभ्योऽन्ये इति शेषः ॥ १-८ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षष्ठे दक्षस्य कन्यानां वंशाः पृथगुदीरिताः ।

यत्रादितेः सुतास्वष्टुर्विश्वरूपोऽभ्यजायत ॥

पुत्रशोकेन निर्व्विण्णः पुनर्ब्रह्मवचनाद्बार्हस्पत्यं कुर्व्वन् नारदो मयि वैरं न हास्यतीति मत्वा तस्मात् पुत्राणां नाशमाशङ्कमानः कन्या एव जनयामासेत्याह । तत इति । असिकन्यां भार्यायाम् ॥ १ ॥

काय कश्यपाय द्विषद् द्विगुणिताः षट् द्वादशेति न्यूनसङ्ख्या व्यवच्छिन्ना तेन त्रयोदश इत्यर्थः । इन्द्रवे सोमाय त्रिगुणत्रिगुणिता नव सप्तविंशति हे हे इति । भूताय हे अङ्गिरसे हे कृशाश्वाय हे । अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः ताक्ष्याय ताक्ष्यनाम्ने कश्यपायैव ॥ २-५ ॥

यतः । कीकटात् भुवो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः यामेय्यः पुत्रः स्वर्गः ॥ ६ ॥

तत्सुतः । साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥

यं विदुस्त्वित्याः पुत्र उपेन्द्र इव जयन्तोऽप्युपेन्द्रसंज्ञ इत्यर्थः ॥ ८-११ ॥

भीमद्विकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ दक्षकन्याद्वेन्द्रादिपोषणं वक्तुं दक्षकन्यावंशानाह । षष्ठेनाध्यायेन । ततस्तदनन्तरं मनुनीतः सान्निवतः ॥ १ ॥

ता भर्तृभिर्योजितवानित्याह । दुहितुः धर्माय काय कश्यपाय द्विषद् द्विगुणाः षट् द्वादश वासुताः त्रयोदश । इन्द्रोऽश्वस्य त्रिगुणसप्तविंशति भूनादिभ्यो हे हे । अपराः शेषाः चतस्रः ताक्ष्या नामान्तरं गताय कश्यपायैव दत्तवान् ॥ २ ॥

मे । मत्तः प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥

ततो वेदऋषभतः ॥ ५ ॥

दुर्गाणि । तदभिमानिनो देवाः ॥ ६ ॥

तत् । तेषां साध्यानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले-तिसके पीछे ब्रह्माजी के समझाने से दक्षप्रजापति ने आसिक्ती भार्या में पिता के बड़े प्रेम करने वाली साठ पुत्री उत्पन्न कीनी ॥ १ ॥

तिन में से दश तो धर्मदेव को दी तेरा कन्या कश्यपजी को दी सत्ताईस चन्द्रमा को दीनी भूतको अङ्गिरा को और कृशाश्व को दो दो दी बांकी जो बची सौ कश्यप ही को देदीनी ॥ २ ॥

अब पुत्र सन्तानों के सहित इन सब कन्याओं के नामों को तुम सुनो जिनके सन्तान के हाने से तोनो लोक भरगये ॥ ३ ॥

भानु जम्बा ककुप जामि विश्वा साध्या मरुत्वती वसु मुहूर्ता सङ्कुलप दक्ष धर्म की पत्नी हैं अब इन के सन्तानों को सुनो ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ।

ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम् ॥ ९ ॥

सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः कामः सङ्कल्पजः स्मृतः ।

वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥

द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुविभावसुः ।

द्रोणास्याभिमतः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥

प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ।

ध्रुवस्य भार्या धरणिः सूर्यो विविधाः पुरः ॥ १२ ॥

अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ।

अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणाकादयः ॥ १३ ॥

स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ।

दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला ॥ १४ ॥

वसोराक्षिरसी पुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ।

ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्या मनोः सुताः ॥ १५ ॥

विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम् ।

पञ्चयामोऽयं भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥ १६ ॥

भाषाटीका

हे मुनि! मनु के देव ऋषभ दो पुत्र भये उस के इन्द्रसेन भया बम्बा के विद्योत भया तिस के मेघ भये ॥ ५ ॥

ककुम्भ के सङ्कल्पभया उस का पुत्र कीकट भया तिस का पृथिवी के दुरा स्थानों के अभिमानी देवताभये जामि का पुत्र स्वर्ग भया तिस से नन्दी भया ॥ ६ ॥

विश्व के विश्वदेवा भये वे विश्वदेवा अपुत्रही रहगये साध्या के साध्यगण भये उन साध्यों का पुत्र अर्थ सिद्धिनामक भये ॥ ७ ॥

मरुत्वती के मरुत्वान् जयन्त दो पुत्र भये जयन्त वासुदेव का भंश है जिस को उपेन्द्र कहते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वसोर्विशस्य भूयस्त्वादन्ते निर्देशः । मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतानाम् पत्नी तस्या हर्षादयः पुत्राः ॥ ११ ॥

सहस्रायुश्च पुरोजवश्च पुत्राः । पुरः पुराणि ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्कन्दश्च कृत्तिकासुतोऽग्नेः पुत्रः वायमातुर इत्याग्निभूति च प्रसिद्धः । ततः स्कन्दात् ॥ १४ ॥

आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः । ततो विश्वकर्माश्चाक्षुषो मनु-रासीत् ॥ १५ ॥

विभावसोरुषानाम् भार्या । अयं आतपापञ्चयामो दिवसो जातः । अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्युषयोदिवसस्यावय-वत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुहूर्तायां भार्यायां मौहूर्तिका मुहूर्ताभिमानिनो देवगणा उद्वभूवुः । तान् विशिनष्टि । ये वै मौहूर्तिकाः स्वस्वमुहूर्तकालजं सुखदुःखादिरूपं फलं भूतानां देहिनां प्रयच्छन्त्यर्पयन्ति ॥ ९ ॥

सङ्कल्पायाः सङ्कल्पस्तनयोऽभूत् । कामस्तु सङ्कल्पाज्जात इति स्मृतः । वसोः पुत्रास्त्वष्टौ वसवः । तेषां नामानि मे मत्तः शृणु ॥ १० ॥

द्रोणादयो विभावस्तन्ता अष्टौ वसवः । तत्र द्रोणादीनां स्तनानमाह क्रमेण । द्रोणस्येति । द्रोणास्याभिमितिः पत्नी तस्या हर्षादयस्तनया अभूवुः ॥ ११ ॥

प्राणस्य तु ऊर्जस्वती भार्या तस्याः पुत्रा आयुः सहपुरोजवाः ध्रुवस्य धरणिर्भार्या सा च विविधाः पुरः पुराणि पुराभि-मानिनो देवानस्तुत ॥ १२ ॥

अर्कस्य तु भार्या वासना तस्यास्तर्षादयः पुत्राः । अग्नेस्तु भार्या वसोर्धारा तस्यास्तनयास्तु द्रविणाकादयः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्कन्दः कुमारस्त्वमेव कृत्तिकासु जातः पाण्डुमातुर इत्य-
भिभूरिति च प्रसिद्धेः । ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दाज्जाताः दोष-
स्य तु भार्या शर्वरी तस्याः पुत्रः शिशुमारः । स च हरेः कलां-
शभूतः ॥ १४ ॥

वसोराङ्गिरसी भार्या तस्याः पुत्रो विश्वकर्मा स च कृती-
पतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मणः चाक्षुषाख्यो मनु-
भूमनोश्चाक्षुषस्य विश्वे साध्याः सुता बभूवुः ॥ १५ ॥

विभावसोर्भार्या उषा सा च व्युष्टं रोचिषं चातपं च
पुत्रानसूत प्रसूतवती अथातपात्पञ्चयामः दिवसः । अत एव रात्रि-
स्त्रियामा प्रदोषप्रत्यूषयोः पूर्वोत्तरदिवसावयवत्वात्पञ्चयामशब्दः
तदभिमानिदेवपरः । तं विशिनष्टि । येन पञ्चयामेन भूतानि प्राणिनः
कर्मसु स्वस्वव्यापारेषु जाग्रति जागरूकाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मौहूर्तिकाः मुहूर्ताभिमानिनः । यथाफलं यथोचितं फलं स्वस्व-
मुहूर्तजम् ॥ ६ ॥ १० ॥

अभिमतिः अभिमानदेवता हर्षादयः हर्षाद्यन्तःकरणदे-
वताः ॥ ११ ॥

सहस्रायुः प्रभृतयः पुत्राः । पुरः पुराभिमानिदेवताः ॥ १२ ॥

वसोः पुत्रस्याग्नेर्भार्या धारा स्वाहापदपर्याया द्रविणकादय
स्तत्पुत्राः ॥ १३ ॥

स्कन्दश्चाग्निपुत्रः आग्नीत्वेन कृत्तिकापुत्रः उपचारमात्रमेतत्
मुष्पतस्तु सदाशिवपुत्रः ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दा-
ज्जाताः । दोषभार्या शर्वरी तत्पुत्रः शिशुमारः । कौंसाविति तत्राह ।
हरेरिति ॥ १४ ॥

वसोर्भार्याङ्गिरसी तत्पुत्रः विश्वकर्मा कृतिपतिः कृतीनां
शिल्पानाम् । शिल्पिणां तस्याः पतिः शिल्पिणां कुलाचार्य इत्यर्थः ।

कृत्याः देव्याः पतिरिति वा ततो विश्वकर्मणः ॥ १५ ॥

अथ पञ्चयामो दिवसाभिमानो आतपाज्जात इति शेषः । येन
पञ्चयामेन ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसोर्विशस्य भूयस्त्वादन्ते निर्देशः मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतिर्नाम पत्नी तस्या हर्षादयः ॥ ११-१४ ॥

ततो मनुरित्यर्द्धकम् । अयं ध्रुववंशोऽपि पूर्व्वे जातोऽपि दक्ष-
वशिष्ठादिवत् पुनरत्र जात इति गम्यते ॥ १५-४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऊर्जस्वतीति सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ १२ ॥

कृत्तिकाश्चाग्नेर्भार्या ॥ १३ ॥ १४ ॥

आकृत्याः पतिः ततो मनुश्चाक्षुष इति ध्रुववंशजोऽप्यसौ दक्ष-
वशिष्ठादिवदत्रापि जात इति गम्यते ॥ १५ ॥

अथ आतपात् पञ्चयामः । प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसावयवत्वात्
पञ्चयामो दिवसः । अत एव रात्रिस्त्रियामा ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतिः पत्नी तस्याः ॥ ११ ॥

प्राणस्योर्जस्वती भार्या सहसादयः सुताश्च ॥ १२ १३ ॥

कृत्तिकापुत्रः कृत्तिकासु जातः स्कन्दश्चाग्नेः पुत्रः ततः
स्कन्दात् दोषस्य शर्वरीपुत्रः शर्वरी जातः शिशुमारः पुत्रः ॥ १४ ॥

वसोराङ्गिरसीपुत्रः आङ्गिरस्यां जातो विश्वकर्मा स च
कृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मणश्चाक्षुषो मनु-
भूमनोर्विश्वे साध्याः पुत्राः अभूवन् ॥ १५ ॥

विभावसोः सकाशादुषा व्युष्टादीन् श्रीनसूत तत्रातपात्
पञ्चयामो दिवसो जातः । प्रदोषप्रत्यूषयोः रात्रिगतयोरपि स्नाना-
दिक्रियार्थं दिवसे गृहीतत्वादतो रात्रिस्त्रियामिति वस्तुतस्तु
“यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे” इति मुख्यो व्यवहारः
प्राक् प्रदर्शित एव ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मुहूर्ता के मौहूर्तिक देवगण भये जोकि सब भूतों को
अपने अपने काल के फल को देते हैं ॥ ६ ॥

सङ्कल्पा के सङ्कल्प भयां सङ्कल्प मे से काम भयां वसु के
पुत्र आठ वसु भये अब उन वसुओं के नाम मेरे से सुनो ॥ १० ॥

द्रोण प्राण ध्रुव अर्क आग्नि दोष वसु विभावसु । द्रोण की
भार्या अभिमति के हर्ष शोक भय आदिक भये ॥ ११ ॥

प्राणकी ऊर्जस्वती भार्या भई उसके सह आयु पुरो जब तीन
पुत्र भये ध्रुवकी भार्या धरणी भई उसने नानापुराभिमानी
देवतों को पैदा किया ॥ १२ ॥

अर्क की भार्या वासना भई उस के पुत्र तर्षादिक भये
आग्नि की भार्या वसुधारा भई उस के पुत्र द्रविणका-
दिक भये ॥ १३ ॥

अग्नि से कृत्तिका का पुत्र स्कन्द उस के विशाखादि-
पुत्र भये । दोष की भार्या शर्वरी है उस का पुत्र शिशु-
मार है सो श्रीहरिका अंश है ॥ १४ ॥

वसु का आङ्गिरसी मे विश्वकर्मा पुत्र भया उस की भार्या
आकृती है उस से चाक्षुष मनु भया मनु के पुत्र विश्वे
और साध्य हैं ॥ १५ ॥

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः ।

रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः ॥ १७ ॥

अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ।

रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोरा भूतविनायकाः ॥ १८ ॥

प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितृनथ ।

अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती ॥ १९ ॥

कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् ।

धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुम् ॥ २० ॥

तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी इति ।

पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ ॥ २१ ॥

सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ।

सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूनागानेनकशः ॥ २२ ॥

कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत ! ।

दक्षशापात् सोऽनपत्यस्तासु यक्षमग्रहादितः ॥ २३ ॥

पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः ।

शृणु नामानि लोकानां मातृणां शङ्कराणि च ॥ २४ ॥

भाषा टीका

विमावसुकी भार्या ऊषा भई उसने व्युष्ट रोचिष आतप-
तीन पुत्रो को पैदा किया । आतप से पञ्चयामदिवसाभिमानी
देवता भया जिस से सब प्राणि कामों में जाग्रत रहते हैं ॥ १६ ॥

श्रीभरुसामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वेशमाह । सरूपेति ॥ १७ ॥

महानित्येवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेतादयोऽन्ये-
ऽन्यस्यां जाताः ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वेशमाह । प्रजाप-
तेरिति । स्वधा नाम पत्नी पितृन् पुत्रत्वेऽकरोत् । अथ सती चाथ-
र्वाङ्गिरसं नाम वेदम् ॥ १९ ॥

कृशाश्वस्यार्चिषिष्योति द्वे भार्ये तयोर्वेशमाह । कृशाश्व
इति ॥ २० ॥ २१ ॥

सुपर्णा विनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥

रोचिष्यमेव प्रेमातिशयेनाभ्यासामुपेक्षणात्कुपितस्य दक्षस्य
शापाद्यक्षमग्रहादितः क्षयरोगपीडितः संस्तास्त्रनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

तं वक्षं प्रसाद्य केवलं कला एव लेभे न त्वपत्यानि । कथम्भूताः

क्षये कृष्णपक्षे दिताः सखिडताः सतीः पाठान्तरे क्षये सति
पुनरेधितास्तेनैव वर्धिताः सतीः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं धर्मभार्याणां सन्तानमभिधायाथ कश्यपसामयोः सन्तानं
भूयस्त्वाङ्गक्षयमागो भूतस्य तावत्सन्तानमाह । सरूपेति चतुर्भिः ।
भूतस्य शम्भोर्भार्या सरूपा सा च रुद्रान् कोटिशः असूत
प्रसूतवती । तत्र प्रधानानेकादश रुद्रान् गणनायकानाह । रैवत
इति साङ्ख्यनयद्वा । रैवतादिरूपेणैकादशधाभिन्नस्य रुद्रस्य पारि-
षदा घोररूपा प्रेतादिरूपेणानेकविधा अन्येऽन्यस्यां भार्यायां च
बभूवुरित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथाङ्गिरसः सन्तानमाह । प्रजापतेरिति । आङ्गिरसः प्रजापतेः
पत्नी स्वधा सती च । तत्र स्वधा पितृन् सती त्वथर्वाङ्गिरसं नाम
वेदं वेदाभिमानीनं पुरुषं पुत्रत्वेनाकरोत् ॥ १९ ॥

अथ कृशाश्वसन्तानमाह । कृशाश्वः अर्चिषि भार्यायां धूम्र-
केशं पुत्रमजीजनत् । धिषणायां पत्न्यां तु वेदशिरो देवलं वयुनं
मनुं चेति पुत्रानजीजनत् ॥ २० ॥

अथ तार्क्ष्यस्य सन्तानमाह । तार्क्ष्यस्य विनताद्याश्चतस्रो
भार्या । तत्र पतङ्गी पतगान् पक्षिणः असूत । यामिनी तु शलभा-
नसूत ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

सुपर्णाति । विनताया एव नामान्तरम् । सा तु साक्षाद्यज्ञेशस्य
विष्णोर्वाहनभूतं गरुडं सूर्यस्य सूतमनूरुमरुणां चासूत कद्रुस्त्व-
नेकशो नागान् सपानसूत ॥ २२ ॥

अथ सोमस्य पत्नीराह । इन्द्रोः सोमस्य पत्न्यस्तु
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि सप्तविंशतिः हे भारत ! स च इन्द्रुः
दक्षशापात् रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्यासुपेक्षारूपाभि-
त्तादक्षस्य शापाद्यक्षग्रहेण राजयक्ष्मरोगेण पीडितः सन्
तासु कृत्तिकादिष्वनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

तं दक्षं पुनः प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा केवलं कला एव लेभे
न त्वपत्यानि । कथंभूताः क्षये कृष्णपक्षे अर्द्धिताः खण्डिताः
क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधिता वर्द्धिताः । अथ लोक-
मातृणां कश्यपपत्नीनां लोकस्य शं सुखं कुर्वन्तीति तथा
तानि नामानि शृणु लोकानां मातृत्वे हेतुः इदं जगद्य-
त्प्रसूतं यामिः कश्यपपत्नीभिः प्रसूतम् । ता निर्दिशति । अदि-
तिरिति । ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भूतस्य सन्ततिमाह । भूतस्य भार्या नाम्ना भूता भार्या एका-
दश रुद्रानसूत तस्यान्या सुरूपा भार्या कोटिशो रुद्रानसूत तथा
रुद्राणां पार्षदानसूत । तथा प्रेतान् विनायकांश्च प्रधानरुद्ररूपाणां
नामान्वाह । रैवत इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः प्रजापतेः नाम्ना स्वधा पत्नी पितृनसूत । अथ तस्यै-
वान्या भार्या अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वेऽकरोत् ॥ १८ ॥

वेदशिरा इति कुशाश्वस्य नामान्तरम् ॥ २० ॥

पुत्राणां जातिभेदसूचनाय यामिनी इति सन्धिकार्याभावः ॥ २१ ॥

अनूरुम् । ऊरुराहितमरुणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यक्षग्रहादितः क्षयरोगार्तः । कीदृश्यः कलाः कृष्णपक्षे क्षयाः
क्षिणाः शुक्लपक्षे पृथिताः वर्द्धिताः वृद्धभावः कान्दसः । अथ एष-
वृक्षाविति धातोः ॥ अथवा इषिदीप्ताविति धातुः निष्ठायां नुमो
लोपे इधिता इति रूपं सिद्ध्यति । तस्य गुणः । शङ्कराणां
सुखकराणि ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्मध्ये सरूपा ॥ १७ ॥

रैवताद्य एकदश रुद्राः महानिति विशेषणम् । अन्ये रुद्रस्य
पार्षदा अन्यस्यां भार्यायाम् ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्मध्ये स्वधा ॥ १९ ॥

कुशाश्वस्याधिर्धिविशोति द्वे भार्ये तयोर्मध्ये आधिधि ॥ २० ॥

तार्क्ष्यस्य तार्क्ष्यनाम्नः कश्यपस्य ॥ २१ ॥

सुपर्णा विनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥

रोहिण्यामेव प्रीत्यतिशयेनान्यासुपेक्षणात् कुपितस्य दक्षस्य
शापात् । यक्षग्रहादितः क्षयरोगपीडितः सन् तासुनपत्योऽ-
भूत् ॥ २३ ॥

कला एव लेभे न त्वपत्यानि ! कीदृशीः क्षये कृष्णपक्षे दिताः
खण्डिताः सतीः । क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधितास्ते-
नैव वर्द्धिताः सतीः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मपत्नीवंशमुक्त्वा भूतपत्नीवंशमाह । सरूपेति । तत्र मूलभूता
रैवताद्यः सप्त । अजैकपादष्टमः अर्द्धिर्बुध्न्यो नवमः बहुरूपो दशमः
एकादशो महानित्येकादश रुद्राः । अन्ये अन्यस्यां जाताः रुद्रस्य
पार्षदाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

आङ्गिरसो भार्यावंशमाह । स्वधा पितृन् पुत्रत्वे सती च
अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं पुत्रत्वे अकरोत् ॥ १९ ॥

कुशाश्वभार्यासन्ततिमाह । कुशाश्व इति ॥ २० ॥

तार्क्ष्यपत्नीवंशमाह । तार्क्ष्यस्येत्यादिना ॥ २१ ॥

सुपर्णा विनता सूर्यसूतम् । अपकाण्डभेदेन अनूरुमरुणां
तदनन्तरं बहुकालपकारणभेदेन कनिष्ठं साक्षात् यज्ञेशवाहनं
गरुडं चासूतोत्पादितवती ॥ २२ ॥

चन्द्रपत्नीसन्तत्यभावमाह । कृत्तिकादीनीति । स चन्द्रः
सर्वासु समो भवेति वक्ष्योक्तोऽपि रोहिण्यामत्यन्ततः प्रीतिमान-
भूत्सन्निमित्तादक्षशापात् यक्षग्रहादितः क्षयरोगपीडितः तासु
अनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

क्षयैधिताः क्षये सति पृथिताः तेनैव वर्द्धिताः सतीः कलाः
लेभे अथ कश्यपपत्नीनां शङ्कराणां कल्याणकराणि नामानि
शृणु । यतः बाध्यः इदं जगत् प्रसूतमुत्पन्नम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषाटीका ।

भूत की भार्या सरूपा ने कोटिन रुद्रों को पैदा किया । रैवत
अज भव भीम वाम उग्र वृषाकपि ॥ १७ ॥

अज एकपाद अर्द्धिर्बुध्न्य बहुरूप महान् एगारह रुद्र हैं रुद्रजी
के पार्षद और भी प्रेत भूत विनायक हैं ॥ १८ ॥

प्रजापति अंगिरा की स्वधा पत्नी है उस ने पितरों को पैदा
किया अथर्वागिरस वेद को उनकी सती ने पैदा किया ॥ १९ ॥

कुशाश्व ने आधि भार्या में धृष्टकेश को पैदा किया
धिषणा भार्या ने वेदशिरा देवक्ष वयुन मरु इन पुत्रों
को पैदा किया ॥ २० ॥

तार्क्ष्य की भार्या विनता कद्रु पतङ्गी यामिनी ए चार
भई तिनों में पतङ्गी ने पतिज्ञान को पैदा किया
यामिनी ने शरभों को पैदा किया ॥ २१ ॥

सुपर्णा ने गरुडजीको पैदा किया जोकि साक्षात्
विष्णु भगवान् के वाहन हैं । और सूर्य के सारथि अनुर
को भी सुपर्णा ने पैदा किया । कद्रु ने अनेक नागों को
पैदा किया ॥ २२ ॥

हे भारत ! चन्द्रमा की पत्नी कृत्तिकादिक हैं सो चन्द्रमा
की रोहिणी में आसक्त होने से दक्ष ने शाप दिया तब

अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् ।
 ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इत्या ॥ २५ ॥
 मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः ।
 ॥ तिमैर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः ॥ २६ ॥
 सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ! ।
 ॥ ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥
 दन्दशूकादयः सर्पा राजन् ! क्रोधवशात्मजाः ।
 इत्याया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः ॥ २८ ॥
 अरिष्टायाश्च गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ।
 सुता इनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकाञ्छृणु ॥ २९ ॥
 द्विमूर्धा शम्बरोरारिष्टो हयग्रीवो विभावसुः ।
 अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोरुणः ॥ ३० ॥
 पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः ।
 धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचिन्तिश्च दुर्जयः ॥ ३१ ॥
 स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल ।
 वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो वली ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

चन्द्रमा को सूर्यरोग की पीड़ा मई तिस से उन नक्षत्रों में
 कोई संताव नहीं मझे ॥ २३ ॥

फिर चन्द्रमा ने रक्ष को प्रसन्न किया तब जो कला
 नष्ट होते थे सो लब्ध होगये । सब लोकों के माताओं के
 नामों को तुम सुनो जो कि मनुष्यों के कल्याण करने
 वाले हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह ।
 तिमैरित्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥

सौरसाः सुरसायाः पुत्राः ॥ २८ ॥

प्राधानिकान् मुख्यान्ष्टादश शृणु ॥ २९—३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह । तिमै-

रिति । तिमैः कश्यपस्य भार्यायाः आदोगणाः आसन् । सरमायाः
 सुताः श्वापदाः श्वानः व्याघ्रमार्जारदशआसन् । सुरभेः
 पुत्रास्तु महिषा गावश्चान्ये द्विशफाश्चासन् । हे नृप !
 ताम्रायाश्च पुत्राः श्येनाः गृध्राः आदिशब्देन श्येनादिसदृशा
 बलिनः पक्षिणो विवक्षिताः । मुनेः सुतास्त्वप्सरसां गणाः
 हे राजन् ! क्रोधवशाया आत्मजास्तु दन्दशूकादयः दंशनस्त्र-
 मावादयः सर्पा आसन् । इत्यायास्तु सर्वे भूरुहाः आत्मजाः ।
 सौरसाः सुरसायाः अपत्यानि सर्वे यातुधानाः । अरिष्टाया-
 स्त्वात्मजा गन्धर्वाः । काष्ठायास्तु द्विशफेतराः एकशफाः अश्व-
 गर्दभाः बभूवुः । दतोः सुतास्त्वैकषष्टिस्तेषां मध्ये प्राधानिका-
 नष्टादश पुत्राश्च शृणु ॥ २६ ॥ २९ ॥

द्विमूर्धा च शम्बरश्च अरिष्टश्च हयग्रीवश्च विभावसुश्च
 अयोमुखश्च शङ्कुशिराश्च स्वर्भानुश्च कपिलश्चारुणश्च पुलोमा
 च वृषपर्वा च एकचक्रश्च सुतापनश्च धूम्रकेशश्च विरूपाक्षश्च
 विप्रचिन्तिश्च दुर्जयश्चैतेऽष्टादश ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एषां मध्ये स्वर्भानुः नमुचेः कन्यां दुहितरं सुप्रभामुवाह
 उपयेमे स्वर्भानुरजान्यो दन्तुजः जतु राहुः तस्योत्पत्तेर्वक्ष्यमा-
 नात्वात् । वृषपर्वणस्तु कन्यां शर्मिष्ठां नाहुषो नहुषात्मजो वलवान्
 ययाती राजोवाह ॥ ३२ ॥

वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
 उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा ॥ ३३ ॥
 उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप ! ।
 पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥ ३४ ॥
 उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः ।
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ ३५ ॥
 तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नास्ते पितुः पिता ।
 जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः ॥ ३६ ॥
 विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ।
 राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागतः ॥ ३७ ॥
 अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ।
 यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः ॥ ३८ ॥
 विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः ।
 धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रदरत्नावली ।

अत्रापि मिथो वैलक्षण्यद्योतनाय सन्धिकार्यभावः ॥ २५ ॥
 सूचीकटाहस्यायेन प्रातिलोभ्येन सन्ततिमाह । तिमेरिति ।
 ॥ २६ ॥ २७ ॥
 भूरुहाः वृक्षाः । सुरसायाः पुत्राः सौरसाः ॥ २८ ॥
 द्विघफेतराः एकशकाः । प्राधानिकं प्रधानविषयसङ्ख्यानम्
 ॥ २९ ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

सूचीकटाहक्रमेण तासां वंशानाह । तिमेरित्यादिना ।
 ॥ २६—३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां संततीर्वर्णयति । तिमेरित्यादिना । यादोगणाः जल-
 चरमणाः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 सौरसाः सुरसासुताः ॥ २८ ॥
 प्राधानिकान् मुख्यान् शृणु ॥ २६ ॥ ३१ ॥
 प्राधानिकानुक्त्वा तन्मध्ये केषाञ्चिद्वंशानाह । स्वर्मानोरिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जोकि कश्यपजी की पत्नी हैं जिनसे यह सब जगत पैदा

भया है, अदिति दिति दुनु काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इत्यादि ॥ २५ ॥

मुनि क्रोधवशा ताप्रा सुरभी सरसा तिमि तिमि से
यादोगणा भये सरसा के सुतश्चापय भये ॥ २६ ॥

सुरभी के गडमैस भये हे राजन् । और भी जो दो
खुर वाले हैं वेभी सुरभी के भये । ताप्राके श्येन गृध्र आदि भये
मुनीके अप्सरा गण भये ॥ २७ ॥

हे राजन् दन्द शूकादिक क्रोध वशाके पुत्र हैं इलाके सब
वृक्षादिक भये सुरसा के सब पातुधान गणभये ॥ २८ ॥

अरिष्ठा के गन्धर्व भये काष्ठा से एक खुर वाले जीव भये
दुनु के सुत एक षष्ठि हैं तिनो मे प्रधानों को सुनो ॥ २९ ॥

द्विभूभा, शंवर अरिष्ठ हय श्रीव विभावसु अयोमुख
शकुशिरा स्वर्मानुः कपिल अरुण ॥ ३० ॥

पुलोमा वृष पर्वी एक चक्र अनुतापन भूभ्रकेश विरूपाक्ष
विप्रचिति दुर्जय ये हैं ॥ ३१ ॥

स्वर्मानु की सुप्रा नामकी कन्या को नमुची ने विवाहा
वृष पर्वी की कन्या शर्मिष्ठा से नहुष के पुत्र ययाति ने
विवाह किया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकीपिका ।

वैश्वानरो वनोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥

कः । प्रजापतिः कश्यपः उपयेम इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम् ।

मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ।

सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दानवीपरिणयने हेतुः । ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥

तयोः षष्टिसहस्राणि निवातकवचाः पुत्रा जातास्तांश्च
स्वर्गतः संस्ते पितामहोऽर्जुनो जघान ॥ ३६ ॥

राहुज्येष्ठो यस्य ॥ ३७—३८ ॥

असूयताजनयत् । भुवि वर्तमाना ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपदानवीहयशिरापुलोमाकालिकाख्याः ॥ ३३ ॥

तासां मध्ये उपदानवी हिरण्ययाज्ञ उद्वहत् हयशिरां तु
क्रतुः प्रजापतिः द्वे वैश्वानरस्य सुते पुलोमाकालिकाख्ये तु कः
कश्यपः उपयेमे दानवीपरिणयने हेतुः । ब्रह्मणा चोदित इति ।
तयोः पुलोमाकालिकाख्यो षष्टिसहस्राणि पौलोमास्तेषामेव
निवातकवचा इति नामान्तरम् । तथा कालिकेयाश्च युद्धशालीनो
दानवा जाताः तांश्च दानवाश्च यज्ञघ्नान् ते तव पितुः पितार्जुनः
कदाचिदेकः स्वर्लोकं गतः इन्द्रस्य प्रियङ्गुरो भूत्वा जघान
हतवान् ॥ ३४—३६ ॥

विप्रचिन्तिः सिद्धिकायां भार्यायां शतं वैकमेकशतं दानवानजी-
जननैकशतमध्ये राहुज्येष्ठः इतरे शतं तु केतवः राहुज्येष्ठमिति
पाठे राहुज्येष्ठो यस्य तत्केतुशतमित्यर्थः । कोऽसौ राहुर्ज्येष्ठ-
मजीजनतवाह । यो ब्रह्मस्वमुपागतः प्राप्तः स्वयं दानवाधमोऽपि
भगवदनुग्रहवशात् ब्रह्मस्वमुपागत इत्युक्तं पञ्चमे ॥ ३७ ॥

अथ तिम्यादीनां वंशप्रवर्णनान्तरमतस्तासां वंशस्य श्रुत-
त्वादिदत्तवैशः श्रूयताम् । मया कथ्यमाने इति शेषः । दितेर्विश-
स्त्वष्टादशाध्याये वक्ष्यते । अदितेर्वंशं विशिनष्टि । अत्र वंशे विभु-
नारायणो देवः स्वशिनावतरत् ॥ ३८ ॥

विषस्वदादयः पुत्रास्तत्रोत्क्रमो भगवान् साक्षादप-
तीर्णः ॥ ३९ ॥

तत्र विवस्वतः भार्या संज्ञाख्या श्राद्धदेवं यमं यमीं चेति
मिथुनं च यमयमीरूपं च मिथुनमसूयत असूत । हे महाभाग ! सैव
संक्षेपं वडवा भूत्वा भुवि वर्तमाना नासत्यावश्विनीकुमारौ सुषुवे ॥ ४० ॥

श्रीमद्भजवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते तव पितुरभिमन्योः पितार्जुनः ॥ ३६—३९ ॥

भुवि वर्तमानेति शेषः । नास्ती वडवा ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतज्ञानरथदर्शिनी ।

वैश्वानरो दनोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

दानवीपरिणये हेतुर्ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥

तयोः षष्टिसहस्राणि निवातकवचा जाताः । तांश्च स्वर्ग-
गतः संस्ते तव पितामहोऽर्जुनो जघान ॥ ३६—३८ ॥

नासत्यावश्विनीकुमारौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

या वैश्वानरस्य दनुपुत्रस्य सुतास्ताः श्रयिवति शेषः ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥

दनुपुत्रकन्यास्वीकारे कारणमाह । ब्रह्मणोदित इति । तयोः
पुलोमाकालिकाख्यो षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्ना असुरा जाता इति
शेषः । ते च पौलोमाः कालिकेयाश्च दनुदौहित्रत्वादानवाः ।
तांश्च ते पितुरभिमन्योः पिता अर्जुनः जघान । इन्द्रस्य गुरोः
विद्यासमाप्तौ दानववधेन प्रियङ्गुरः । असूयत अजनयत् विवस्व-
ज्यात् वडवा भूत्वा तत एवाश्वरूपिणः शकाशात् नासत्यौ
सुषुवे ॥ ३५—४० ॥

भाषा टीका ।

वैश्वानर जो दनु का पुत्र है तिसके चार पुत्री उत्तम रूप-
वाली भई उपदानवी हय शिरा पुलोमा कालिका ये चार हैं ॥ ३३ ॥

उपदानवी को हिरण्ययाज्ञ ने व्याहा क्रतु ने हय शिरा को व्याहा
पुलोमा कालिका दोनों वैश्वानर की पुत्रियों को ब्रह्मा जी के
कहने से भगवान् कश्यप जी ने विवाह किया
पुलोमा कालिका के पुत्र पौलोम कालिकेय बड़े युद्धशाली
भये सो साठ हजार हैं यज्ञों के नाश करने वाले हैं हे राजन्
उन्को को तुमारे पिता ने स्वर्ग में जाकर इन्द्र के प्रीति के
वास्ते मारा है ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सिद्धिका मे विप्रचि ने एकसौ एक पुत्र उत्पन्न किये तिस
मे सौ तो केतु भये जेष्ठ राहु भया जोकि ग्रह होगया है ॥ ३७ ॥

अब क्रमसे अदिति के वंश को सुनो जहाँ पर नारायण
विभु अंश सहित अवतीर्ण भये हैं ॥ ३८ ॥

विवस्वान् अयमा पूषा त्वष्टा सविता भग धाता
विधाता वरुण मित्र शक्र उरुक्रम ए अदिति के पुत्र
भये ॥ ३९ ॥

विवस्वान् से संज्ञाने श्राद्धदेव मनुको पैदा किया और उस
महाभागी ने यम और यमुना दोनों को उत्पन्न किया उसीने फिर
एवडवा होकर अश्विनीकुमारों को पृथिवी में पैदा किया ॥ ४० ॥

छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः ।

कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संस्वरणं पतिम् ॥ ४१ ॥

अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः ।

यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥ ४२ ॥

पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा ।

योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥ ४३ ॥

त्वष्टुर्देत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका ।

सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४ ॥

तं वविरे सुरगणा दौहित्रं द्विषतामपि ।

विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैश्वसिक्यां प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

ततो विवस्वतः ॥ ४१ ॥

चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः पश्यतिकर्मत्वेन निघण्टा-
श्रुतेः । यत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषेण मानुषीजातिश्चोप-
कल्पिता तथाच श्रुतिः “पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४२ ॥

कुपितं हरमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकाशितदन्तः सन्
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

यद्यदा विमतेनावज्ञातेन वृद्धस्पतिना परित्यक्तास्तदा द्विषतां
सुरगणां भागिनेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृत्तवन्तः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा छाया भूत्वा शनैश्चरं सावर्ण्याख्यं मनुभ्रेष्ठं च लेभे
सुषुवे । तथा तपतीं तपस्याख्यां च लेभे । या कन्या संस्वरणं
पतिं वव्रे ॥ ४१ ॥

अथार्यम्णो वंशमाह । अर्यम्णः पत्नी मातृकाख्या तयोर्चर्षण-
मातृकयोः कर्त्तरि षष्ठी तादृश्यामित्यर्थः । चर्षणयः कर्मशीलाः
जनाः कृता उत्पादिताः । के ते चर्षणयस्तत्राह । यत्र येषु
मानुषी जातिर्ब्रह्मणोपकल्पिता मानुषजात्याभ्यां हि संज्ञा व्यापा-

रिणो भवन्तीत्यतस्ते चर्षणयः कृपेरौणादिक इति प्रत्ययः ॥ ४२ ॥

पूषात्वनपत्यः अपुत्रः पूर्वं भग्नदन्तः पिष्टादः पिष्टभुगसवक
भग्नदन्तत्वे हेतुं वदन्ते विश्वमहि । योऽसौ पूषा दक्षाय कुपित
रुद्रं विवृतद्विजः प्रकाशितदन्तः सन् जहास महसितवान् । चतु-
र्थं चैतद्दृष्टान्तः अस्मिन्व्यक्तः ॥ ४३ ॥

त्वष्टुर्देत्यानामनुजा रचना नाम कन्यका भार्या तयोस्त्व-
ष्टुरचनयोः सन्निवेशात् समावेशाद्विश्वरूपो वीर्यवान् स्निग्धो
जातः ॥ ४४ ॥

तं विश्वरूपं द्विषतां देत्यानां स्वस्वीयं भागिनेयमपि देवाः
यद्यदा विमतेनावज्ञानेनाङ्गिरसः पुत्रेण गुरुणा वृद्धस्पतिना
परित्यक्तास्तदा वविरे वृत्तवन्तः पुरोहितं कृतवन्तः इत्यर्थः ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विवृतद्विजः प्रकाशितदन्तः दक्षाय कुपितं हरमिति
शेषः ॥ ४३ ॥

तथा रचनया त्वष्टुः सन्निवेशो नाम सुतो जज्ञे विश्वरूपश्चाः
भूदिति शेषः ॥ ४४ ॥

तं विश्वरूपं रचना देवानामपि स्वसा उभयेषां कदम्बप-
पुत्रत्वेन मिथो आसृत्वा देवानां स्वस्वीयं स्वसुः पुत्रं द्विषता-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असुराणामपि स्वस्तीयमित्यर्थः । देवैः सहेन्द्रेण विमतेनावज्ञाते-
नाङ्गिरसेन गुरुणा बृहस्पतिना परित्यक्ता अभूवन्निति यदतोऽ-
सुरजयार्थं विश्वरूपं वज्रिरे इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुरा पूर्वजन्मनि ॥ ४३-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तयोर्यममातृकयोः चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । यत्र
येषु आत्मानुसन्धानविशेषवत्सु मानुषीजातिश्चोपकल्पिता ।
तथाच श्रुतिः “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४२ ॥

कुपितं रुद्रमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितवन्तः ॥ ४३ ॥

दैत्यात्मजा रचना नाम कन्या त्वष्टुर्भार्या । तयोस्ताभ्याम् ॥ ४४ ॥

यत् । यदा विमतेनावज्ञातेन । बृहस्पतिना त्यक्तास्तदा
अत्यन्तसमावाह्य द्विषतां दैत्यानां दौहित्रमपि पौरोहित्येन
वज्रिरे ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां दर्शय्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्कन्धस्य षष्ठोऽर्थः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काया संज्ञानिर्मिता ततो विवस्वतः ॥ ४१ ॥

तयोर्यममातृकयोः चर्षणयः कृताकृतविशेषज्ञानवन्तः सुताः ।

यत्र येषु “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति श्रुतेः परमात्म-
ज्ञानोपयोगित्वेन ब्रह्मणा मानुषीजातिरुपकल्पिताः ॥ ४२ ॥

यः पुरा दद्याय कुपितं शिवं जहास स अनपत्योऽभूत् ॥ ४३ ॥

त्वष्टुर्भार्या रोचना नाम सा कन्यका दैत्यात्मजा तयोस्ता-
भ्याम् ॥ ४४ ॥

द्विषतां दैत्यानां दौहित्रं तं विश्वरूपं सुरगणाः पौरोहित्येन
वज्रिरे । तत्र हेतुः । यद्यतः विमतेनावज्ञातेनाङ्गिरसेन अङ्गिरसः
पुत्रेण गुरुणा त्यक्ताः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

सूर्य की भार्या छाया ने शनैश्चर को पैदा किया फिर सावर्णि-
मनु को पैदा किया फिर तपती कन्या को पैदा किया उसने सम्ब-
रण पति को वरण किया ॥ ४१ ॥

अर्यमा की मातृका पत्नी है उन दोनों के चर्षणी पुत्र भये
जिनमे ब्रह्माजी ने मानुषीजाति कल्पना की है ॥ ४२ ॥

पूषा बिना पुत्र का है सतुम्भा के खाने वाला है जिसने पहिले
वक्ष पर कोप करते महादेवजीको दांत खोलकर हंसाया वह
बिना दांत का है ॥ ४३ ॥

दैत्यो की अनुजा त्वष्टा की भार्या है उसका नाम रचना है
तिन दोनों में से सन्निवेश धीर्यवान् विश्वरूप भया ॥ ४४ ॥

वह यद्यपि शत्रुओं का भेवता है तौ भी देवतों ने पुरोहित
पना में उसको वरण किया था जबकी बड़े रोष से बृहस्पति ने
देवतों को छोड़ दिया था ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध के छठे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

—○*○—

॥ राजीवाच ॥

कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः ।

एतदाचक्ष्व भगवज्छिष्याणामक्रमं गुरौ ॥ १ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लाङ्घितसत्पथः ।

मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप ! ॥ २ ॥

विश्वेदेवैश्व साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः ।

सिद्धचारुगन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥

विद्याधसत्सरोभिश्च किन्नरैः पतंगोरगैः ।

निषेयमाणो मधवान् स्तूयमानश्च भारत ! ॥ ४ ॥

उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ।

पाण्डुरेणातपत्रेण चन्द्रमण्डलचारुणा ॥ ५ ॥

युक्तश्चान्यैः पारमैष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ।

विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनसा भृशम् ॥ ६ ॥

स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह ।

नाभ्यनन्दत सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥

वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् ।

नोच्चचालासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८ ॥

ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरसः प्रभुः ।

आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियाम् ॥ ९ ॥

तर्ह्येव प्रतिबुद्धयेन्द्रो गुरुहेलनमात्मनः ।

गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः ।

गुरुणा सम्परित्यक्तैः पौरोहित्यमथाकरोत् ॥ १ ॥

कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरात्मनः छिष्याः सुराः परित्यक्ताः

अक्रममपराधम् ॥ १ ॥

स इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नादृतवांस्तदा
स आङ्गिरसस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः ।
अनादरे हेतुं मदं दर्शयितुं ते विधिनष्टि । त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्ल-
ङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥

परिश्रितः परिश्रुतः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आस्थानं सभा तस्मिन्नाध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥
पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । आसनस्यार्धे स्थितया पौलोम्या सह
विराजमानः सन् ॥ ६ ॥
प्रत्युत्थानादिना नाभ्यनन्दत नाहतवान् ॥ ७ ॥
न चाञ्चवाल आसन एव स्थितोऽपि किञ्चिन्न चलितवान् ॥ ८ ॥
श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् ॥ ९ ॥
प्रतिबुद्ध्यनुस्मृत्य ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवाः विमलेन गुरुणा परित्यक्ताः विश्वरूपं विवत्रिरे इत्युक्तं
तदेव सप्रपञ्चं बुभुत्सुः पृच्छति राजा । कस्येति । कस्माद्धेतोरा-
चार्येण गुरुणा आत्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः हे भगवन्मुने
एतदाचक्ष्व कथय तथा शिष्याणां गुरौ विषये अक्रममपराधं
चाक्ष्व ॥ १ ॥

एवमापुष्टो मुनिर्देवानां गुरौ कृतमपराधं वक्तुमुपक्रमते ।
इन्द्र इति । इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नाहतवान्
तदाङ्गिरसः ततो निर्गम्य तूष्णीं स्वगृहमायया इत्यष्टा-
नामन्वयः । अनादरहेतुं मयं दर्शयितुमिन्द्रं विशिनष्टि । त्रिभुव-
नैश्वर्यमदेनोल्लङ्घितः सतां पन्थां येन । हे नृप । मरुद्गणादिभिः
परिश्रितः परिहृतः ब्रह्मवादिभिर्वेदान् पठाद्भिर्मुनिभिः सिद्धा-
दिभिश्च यथायथं निषेव्यमाणः स्तूयमानश्च ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ललितं यथातथापणीयमानश्च भगवानिन्द्रः आस्थानं सभा
तस्मिन्नाध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः अभिष्टितः हे भारत !
चन्द्रमण्डलवस्त्रारुणा सुन्दरेण पाण्डुरेण श्वेतेनातपत्रेण
लव्णेण ॥ ५ ॥

तथा पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैश्चामरादिभिर्युक्तः । अर्द्धासनया
आसनस्यार्धे स्थितया पौलोम्या शच्या सह नितरां
विरोचमानः ॥ ६ ॥

स इन्द्रो यदा देवनामात्मनः स्वस्य च परमं पूज्यमाचार्यं
सुरासुरवन्दितं मुनिश्रेष्ठं बृहस्पतिं सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासना-
दिभिर्नाभ्यनन्दत नाहतवान् न चाञ्चाल किं तु सभागते प-
श्यन्नाध्यासन एव स्थित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तूष्णीं तदा कविर्विद्वान् प्रभुः समर्थ आङ्गिरसो बृहस्पतिः
श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् तूष्णीं स्वगृहं
प्रति ययौ ॥ ९ ॥

तर्ह्येव इन्द्र आत्मनः स्वस्य गुरुहेतुना प्रतिबुद्ध्यानु-
स्मृत्य आत्मना स्वेनैवात्मानं सदसि सभायां गह्वर्यामास
निन्दितवान् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुद्वाराप्रसादकृद्वदं त्विति वचनादुरुप्रसाद एव वलीयान्
भक्तिज्ञानादिसमुद्रेकसिद्धये तदभावात् सद्योऽनर्थपरम्पराहेतुरतो

ज्ञानार्थिना पुरुषेण स्वमेऽपि गुरुर्नावमन्तव्यः । किन्तु निर-
न्तरं स बहुमानं प्रसादसमृद्धये निषेवणीय इत्येतस्मिन्ना-
ध्याये निरूप्यते । तत्र राजा पृच्छति । यस्येति । यस्य कस्य
आत्मनः आचार्येण शिष्याणां पुत्राणामक्रममपराधम् ॥ १ ॥

राजप्रश्नं परिहर्तुमुपक्रमते । इन्द्र इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आस्थानं सभा तत्राध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥

पारमेष्ठ्यैः श्रेष्ठैः ॥ ६ ॥

नाभ्यनन्दत सन्तुष्ट्या नापूजयत् ॥ ७ ॥

प्रत्येकशः पूजाहेतव इति द्योतनाय वाचस्पत्यादिविशेषेण
बाहुल्यम् ॥ ८ ॥

श्रीनिमित्तमदस्य विक्रियां विकारम् ॥ ९ ॥

तर्ह्येव तदानीमेव गुरोर्बलनमवज्ञानम् ॥ १० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इन्द्र इति सार्द्धसप्तकम् ॥ १-२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तमे गुरुणा स्वकैर्देवैर्देव्यपराजितैः ।

विश्वरूपो गुरुत्वेन वृत्तो ब्रह्मोपदेशतः ॥

आत्मनः शिष्याः सुराः ॥ १ ॥

इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत तदा स स्वगृ-
हमाययाबित्यष्टानामन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आस्थानं सभा तस्मिन्नाध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥

पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । पौलोम्या शच्या । अर्द्धमासनमेवा-
सनं यस्यास्तया सह मृगलोचनेति वदासनपदस्य वृत्ताव-
न्तर्भावः ॥ ६ ॥

आचार्यं बृहस्पतिम् ॥ ७ ॥

अप्रत्युत्थानमेव स्पष्टयति । वाचस्पतिमिति । आसनादा-
सनमाख्या स्थितोऽपि किमपि न उच्चञ्चाल न पस्पन्दे ॥ ८ ॥

ततः । सभातः कविः एवं भविष्यतीति भाविकार्यविद्वः ।
प्रभुः शास्तौ समर्थः । विद्वान् गुर्ववमानं हेतुत्वेन जानन् ॥ ९ ॥

प्रतिबुद्ध्य श्रीमदमदिरानिद्रात इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुणा परित्यक्ताः सुरगणा विश्वरूपं वत्रिरे इत्युक्तं तत्र-
पञ्चबुभुत्सुः पृच्छति । यस्येति । यस्येति षष्ठी पञ्चमर्थः । कस्माद्धेतोः
आचार्येण आत्मनः स्वकीयाः सुराः परित्यक्ताः अस्वकीयाः कृताः
एतत् एवम्भूतं गुरौ शिष्याणामक्रमं व्यतिक्रममाचक्ष्व कथमे-
त्यन्वयः ॥ १ ॥

अहो बत ममासाधु कृतं वै दम्भबुद्धिना ।
 यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः ॥ ११ ॥
 को गृह्येत् पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ।
 ययाहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥
 ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कश्चन ।
 प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥
 तेषां कुपयदेष्टृणां पततां तमसि ह्यधः ।
 ये श्रद्धयुर्वचस्ते वै मज्जन्त्यश्मपूवा इव ॥ १४ ॥
 अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजम् ।
 प्रसादयिष्ये निशठः शीघ्रं तच्चरणं स्पृशन् ॥ १५ ॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् ।
 बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तरमाह । इन्द्र इत्यादिना । इन्द्रः यदा देवानामात्मनश्च परमाचार्यं वाचस्पतिं प्रत्युत्थानादिभिः नाज्यनन्दतेति तु किं वाच्यं सभागतं पश्यन्नपि आसनालोच्य चाल तदा प्रभुरपि तन्नाशं कर्तुं समर्थोऽपि ततः स्वगृहं तृष्णीमाययावित्यष्टा-
 नामन्वयः । त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥
 परिश्रितः परिवृतः ॥ ३-४ ॥

आस्थाने सभायां यद्वदन् आसनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥
 पारमेष्ठ्यैः महाराजचिह्नैर्युक्तः पौलोम्या पुलोम्नोऽपत्यभूतया
 अर्धे वासभागे आसनं यस्यास्तया सह विराजमानः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ततः । समातः ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा परीक्षितजी बोले बृहस्पतिजी ने अपने देवताओं को किस हेतु से छोड़ा है भगवन् ! इस बात को आपकहो जैसे कि शिष्यों ने गुरुका अपराध किया हो ॥ १ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले त्रिभुवन के ऐश्वर्य के प्राप्त होने से इन्द्र को मदमया तब उसने सत् मार्ग का त्याग कर दिया तब हे नृप ! उनचास पवन आठवसु एकादश रुद्र द्वादश आदित्य ऋतु देवता ॥ २ ॥

विश्वेदेवा साध्य अश्विनी कुमार सिद्ध चारण गंधर्व ब्रह्मा-
 वादि मुनि इनों से इन्द्र सहित थे ॥ ३ ॥

हे भारत ! विद्याधर अप्सरा किन्नर पतंग उरग ए सब इन्द्र की सेवा करते थे और स्तुति करते थे ॥ ४ ॥

बड़े ऊँचे सिंहासन पर इन्द्र बैठे थे और सब उनका गान

करते थे चंद्र के मंडल सरी का सफेद छत्र उनके मस्तक पर लगा था ॥ ५ ॥

और भी चामर पंखा आदि सब पदार्थों से सेवित थे अर्धे आसन में इन्द्राणी बैठी थी इस प्रकार से विराज मान थे ॥ ६ ॥

तिसी समय पर सब देवताओं के और अपने भी परमाचार्य देव दानवों के वंदनीय वाचस्पति मुनीश्वर को सभा में आये हुये देखकर भी इन्द्रने प्रत्युत्थान आसन आदि से सम्मान नहीं किया आसन से उठा भी नहीं ॥ ७ ॥ ८ ॥

तब तो बृहस्पति भगवान् शीघ्र ही उहाँ से निकल कर धनी के मद के विकार को जानकर गुप्त रूप अपने घर की ओर आये ॥ ९ ॥

तिसी समय में इन्द्र ने जब अपने से हुई गुरु की अवज्ञा को जाना तब उसी सभा के मध्य में अपने को आपही निंदा करने लगा ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मम कृतं कर्म अहो असाधु यद्यस्मादब्रबुद्धिनाऽल्पमतिना मया कात्कृतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

विबुधानां सात्त्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यहम् ॥ १२ ॥

ननु सिंहासनस्थो राजाऽप्युत्थानं न कुर्यादिति बुद्ध्या वदन्ति तत्राह । य इति द्वाब्जवाग् । धिषणमासनम् ॥ १३ ॥

कुपयं दिशन्त्युपदिशन्तीति कुपयदेष्टारस्तेषां पञ्चः । अहममयः पुत्रो येषां ते यथा मज्जन्तं पुत्रमनु मज्जन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

अगाधा गम्भीरा धिषणा यस्य तस्य । निशठः शाठ्यहीनः सन् ॥ १५ ॥

अधिकया आत्ममायया ॥ १६ ॥

गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परिक्षिन् भगवान् स्वराट् ।

ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म नालभतः आत्मनः ॥ १७ ॥

तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्व आश्रित्यौशनसं मतम् ।

देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥

तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नाङ्गोरुवाहवः ।

ब्रह्माणं शरणां जग्मुः सहेन्द्रा नतकन्धराः ॥ १९ ॥

तांस्तयाभ्यर्दितान् वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ।

कृपया परया देव उवाच परिसान्त्वयन् ॥ २० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभार्यदीपिका ।

गुरोः संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षमाणोऽपि नारिभगताऽप्राप्तः
सन् ॥ १७ ॥

आततायिन उद्यतास्त्राः ॥ १८ ॥

निर्भिन्नान्यङ्गान्युत्तमाङ्गानि शिरांसि ऊरवो बाहवश्च
येषाम् ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गर्हाप्रकारमाह । अहो इति पञ्चमिः ॥ अहो वताहो मम
कष्टं प्राप्तम् । असाधु कर्म मया कृतं वै यद्यस्माद्-
बुद्धिनाल्पमतिना ऐश्वर्यमप्तेन मया सदसि गुरुः कात्कृतः
तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

परिडतो विद्वान्निवृत्त्यानित्यविवेकसम्पन्नश्चेदित्यर्थः । को वा पुमान्
त्रिविष्टपपतेः श्रौल्लोकान्पातीति त्रिविष्टपं तस्य पतेः सत्यलो-
काधिपतेरपि लक्ष्मीं गृह्यदभिकाङ्क्षेत्किन्तु तुच्छं मन्येत्यर्थः ।
विबुधानां सान्त्विकानामीश्वरोऽप्यहमासुरं भावं मोहमिति भावित
नीतः प्रापितः ॥ १२ ॥

ननु सिंहासनस्थो राजा प्रत्युत्थानादिकं न कुर्यादिति वदन्ति
बुद्धास्तेषां ॥ य इति द्वाभ्याम् ॥ पारमेष्ठ्यं धिषणं परमेष्ठी महारा-
जस्तत्सम्बन्ध्यासनं धिषणं तदधितिष्ठन् कञ्चन प्रति नोत्तिष्ठेदिति
ये ब्रूयुस्ते परं केवलं धर्मं न विदुः ॥ १३ ॥

किञ्च । तेषां कुर्यादेष्ट्यां कुमारोपदेष्ट्यामत एवावस्तमसि
नरके पततां वचः ये जनाः श्रद्धयुक्तेऽहमपूवाः बृहत्पाषाणयु-
क्तमृगारुढा इव मज्जन्त्यधो यान्ति ॥ १४ ॥

अथातः अहममराणामाचार्यमगाधा धिषणा बुद्धिर्यस्य तं
मत्कृतापराधमगणयन्तं मिजं वाक्पतिं प्रसादयिष्ये प्रार्थये
कथंभूतः निशठः निर्गतशास्त्रः सन् । तस्य गुरोश्चरणौ शीर्ष्णां
स्पृशन् ॥ १५ ॥

एवं तस्य मघोन इन्द्रस्य चिन्तयतः सतः भगवान् बृह-
स्पतिरध्यात्ममायया योगप्रभावेण गृहादहं गतिं गतः अहस्योऽ-
भूदित्यर्थः । ततो भगवान् स्वराडिन्द्रः गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं

[११]

परीक्ष्य विचार्योपि नाधिगतः न प्राप्तः धिया ध्यायन् दर्शनोपायं
चिन्तयन् शुचां शोकेन युक्तः आत्मनः स्वस्य शर्मं सुखं नालभत
न प्राप ॥ १६ ॥ १७ ॥

तदिन्द्रस्य गुर्वपराधप्रयुक्तकेशचिन्तादिकं श्रुत्वा तदैव औशन-
सम्मतमुशनसा मन्त्रितमाश्रित्य सर्वेऽसुराः दुर्मदा अनिर्वार्य-
मदाः आततायिनः जिघांसवः देवान् प्रत्युद्यमं युद्धोद्योगं
चक्रुः ॥ १८ ॥

तैरसुरैर्विसृष्टैः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णैरिषुभिर्निर्भिन्नान्यङ्गान्युत्तमाङ्गानि
शिरांसि ऊरवो बाहवश्च येषां ते इन्द्रसहिता देवा नम्रशिखसो
ब्रह्माणं शरणां ययुः ॥ १९ ॥

अभ्यर्दितान् तदा पीडितास्तान् देवान् वीक्ष्य भगवानात्मभूः
परमात्मजः अजो ब्रह्मा परयाधिकया कृपया युक्तस्तान् सान्त्वय-
न्नुवाच ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सदसीत्यनेनावज्ञानस्योद्रेकतामाह । दम्बबुद्धिनाल्पबुद्धिनां
कात्कृतः धिक्कृतः ॥ ११ ॥

को गृह्येदिति “गृधु” अभिकाङ्क्षायाम् ॥ १२ ॥

राजयोग्यसिंहासनमधिष्ठितो न प्रत्युत्तिष्ठेदिति शास्त्रकारव-
चनात्कथमासुरं भावं नीत इति चेत्सिंहाह । य इति । पारमेष्ठ्य-
धिषणं सिंहासनस्थानमधिष्ठितुं राजा कञ्चन नोत्तिष्ठेदिति
प्रत्युत्थानं न कुर्यादिति ये परिडतमन्या ब्रूयुस्ते परमं धर्मं
न विदुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥

तादृशानां वाक्ये विश्वासेन प्रवर्तमानस्यानर्थफलहेतुत्वाबुद्धि-
मता न कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । तेषामिति । अहमना कृताः
पूवाः नावोऽहमपूवाः ॥ १४ ॥

यत एवमनर्थोऽयं तस्मादगाधधिषणं गम्भीरबुद्धिम ॥ १५ ॥

अध्यात्ममायया योगसामर्थ्येन अहं गतिमहस्यलक्षणां
स्थितिम् ॥ १६ ॥

संज्ञां स्वरूपाविषयज्ञानं स्वराडिन्द्रः ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्मिन्नान्यङ्गानि शरीराणि ऊरवश्च बाहवश्च येषां ते
तथा ॥ १९ ॥

आत्मनः परमात्मनो भवतीत्यात्मभूः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कात्कृतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

स्वसम्पत्तिमेव तिरस्कारहेतुत्वेन ज्ञात्वा निन्दति । को
गृध्येत् वाञ्छेत् ॥ १२ ॥

ननु "सिंहासनस्थो राजा कमपि नाङ्गुत्तिष्ठेत्" इति नीतिशा-
स्त्रज्ञा ब्राह्मः । सत्यं ते आन्ता एवेत्याह । ये इति । पारमेष्ठ्यं
धिषण्यं परमेष्ठिनोऽप्यासनम् ॥ १३ ॥

अश्ममयः पुत्रो येषां ते यथा मज्जन्तं प्लवमनुमज्जन्ति तथेति
राजनीत्युपदेष्टृषु पुंस्वसङ्गेषु कोपो व्यञ्जितः ॥ १४ ॥

तस्मादस्यां विपत्तौ कः खलूपायः क्षणं विमृश्य स्वयमे-
वाह । अथाहमिति । निशठः शाठ्यहीनः सन् ॥ १५ ॥

चिन्तयतः । चिन्तयन्तमध्वन्तमनाहस्य । अधिकया आत्मनो
मायया ॥ १६ ॥

संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षन् परितः ईक्षमाणोऽपि नाधिगतः
अप्राप्तः सन् ॥ १७-२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दम्नबुद्धिना अल्पमतिना कात्कृतः कदर्थीकृतः ॥ ११ ॥

गृध्येदभिकाङ्क्षेत् ॥ १२ ॥

पारमेष्ठ्यं महाराजसंज्ञधिषण्यमासनमभितिष्ठन् कंचन प्रति
नोत्तिष्ठेदिति चेद्भूयुः ते परं धर्मसः ।

आयातमग्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत् ।

आशने शयने वापि न तिष्ठेदग्रतो गुरोः ।

इत्यादि शास्त्रेकं न विदुः ॥ १३ ॥

कुपथं कुत्सितं मार्गं दिशन्त्युपदिशन्तीति कुपथदेष्टारस्तेषाम्
अत एवाधस्तमसि नरके पतताम् । ये वचः श्रद्धयुः ते अश्मप्लवा
इव अश्मा पाषाणः तन्मयः पुत्रो येषां तद्वत् मज्जन्ति उप-
देष्टृभिः संहिताः अधस्तमसि पतन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

निशठः नितरां शठः कृतापराधः ॥ १५ ॥

एवं चिन्तयतः सतः अध्यात्ममायया अधिकया आत्मनो
माया अन्तर्धानशक्तिस्तया ॥ १६ ॥

धिया ध्यायन् सुरैर्युक्तश्च परीक्षन् परितः ईक्षमा-
णोऽपि गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं नाधिगतः अलभमानः सन् आत्मनः
स्वस्य शर्मं सुखं नालभत ॥ १७ ॥

औशनसं मतम् "आपदि शत्रुः सपदि धर्मणीयः" इति उशनसः
शुकस्य नीतिम् । आततायिनः गृहीतशस्त्राः ॥ १८ ॥

निसृष्टैः क्षिप्तैर्निर्मिन्नान्यङ्गानि उत्तमाङ्गादीनि ऊरवो बाहवश्च
येषां ते शरणं रक्षितारम् ॥ १९ ॥

अङ्ग्यर्हितान् पीडितान् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अहो मैं अल्पबुद्धि वाला हूँ मैंने बड़ा खोटा काम किया जो
कि मैंने ऐश्वर्य में मत्त होकर सभा में गुरु का अपमान
किया ॥ ११ ॥

तीनों लोकों के पति की लक्ष्मी को पण्डित होकर कौन
चाहना करेगा जिस लक्ष्मी ने देवेश्वर होने पर भी मेरे को
असुर भाव को प्राप्त कर दिया ॥ १२ ॥

जो कोई पुरुष राजा के किसी स्थान को आश्रय करके
सिंहासन में स्थित रहने वाला किसी के वास्ते नहीं उठे ऐसा
कहते हैं वे लोग परमधर्म को नहीं जानते हैं ॥ १३ ॥

कुमांग दिखाने वाले उन लोगों के वचन पर जो अज्ञा
करते हैं वे लोग पत्थर की गौका में चढ़े सरी के डूब
जाते हैं ॥ १४ ॥

अब मैं अमरों के गुरु अंगाधबुद्धि वाले ब्राह्मण गुरुजी
को प्रसन्न करूँगा कपट छोड़कर उनके चरणों का स्पर्श
करूँगा ॥ १५ ॥

इस प्रकार से इन्द्र के विचारते तक बृहस्पति भगवान्
अपनी विद्या के प्रभाव से अहंश गति को प्राप्त होगये ॥ १६ ॥

इन्द्र भगवान् ने ढूँढने पर भी बृहस्पति का पता नहीं पाया
देवतों के सहित बुद्धि से चिन्ता करते रह गये मन में शान्ति
नहीं प्राप्त हुई ॥ १७ ॥

इस बात को सुनते मात्र ही सब असुरों ने शुक्राचार्य के
मत को आश्रय करके बड़े अभिमान से शस्त्रधारी होकर देव-
तों के जीतने का उद्यम किया ॥ १८ ॥

उनके चलाये हुये तीक्ष्ण वाणों से देवतों के मस्तक जाँघ
वाहु कट गये तब इन्द्र सहित सब देवता मस्तकों को तला करके
श्रीब्रह्माजी के समीप में गये ॥ १९ ॥

आत्म भू अज भगवान् ब्रह्माजी ने देवतों को तिस प्रकार
पीडित देखा तब ब्रह्मा देव परम रूपा युक्त होकर उनके सातिन
करते हुये यह वचन बोले ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

अहो वत सुरश्रेष्ठाः ! ह्यभद्रं वः कृतं महत् ।

ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत ॥ २१ ॥

तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः ।

प्रक्षीणोभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः ! ॥ २२ ॥

मघवन् ! द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् ।

सम्प्रत्युपचितान् भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः ।

(१) आददीरन्नेल्यनं ममापि भृगुदेवताः ॥ २३ ॥

त्रिविष्टपं किं गणयन्त्यभेद्यमन्त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः ।

न विप्रगोविन्दगवीश्वराणां भवन्त्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥

तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवन्तम् ।

सभाजितोऽर्थान् (२) स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

त एवमुदिता राजन् ! ब्रह्मणा विगतज्वराः ।

ऋषिं त्वाष्ट्रमुपब्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥

देवा ऊचुः ।

वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ।

कामः सम्पाद्यतां तात ! पितृणां समयोचितः ॥ २७ ॥

पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम् ।

अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् ! किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥ २८ ॥

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ २९ ॥

दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।

अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वो युष्माकं कृतं कस्यां महदभद्रम् । तदाह । ब्रह्मिष्ठमिति । नाभ्य-
नन्दत नाभिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥

परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यदयं तस्यानयस्या-
नयायस्य सम्बन्धी फलरूप आसीत् । उक्तं च

ब्राह्मणं कुलसम्पन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः ।

आयान्तं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेत्स वुःक्षैः परिभूयते ॥

इति स्वयमेव वैरिणो हन्तारो येषां तेभ्यः ॥ २२ ॥

गुर्वतिक्रमस्त्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टान्ते-

नाह । मघवन्निति । द्विषतः शत्रून् । काव्यं मार्गं च गुरुमेवासे-
व्योपचितान् । उपचितत्वमेवाह । आददीरन् गृहीयुः ॥ २३ ॥

अभेद्यो मन्त्रो येषाम् । अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः । यतो विप्रा
गोविन्दो गावश्चेश्वरा अनुग्राहका येषां तेषामेवाभद्राणि न
भवन्त्यन्येषां तु भवन्ति ॥ २४ ॥

तत्तस्मात् । अथानन्तरमेव भजत । अस्य कर्मासुरपक्षपातम् ॥ २५ ॥
उदिता उक्ताः ॥ २६—२७—२८ ॥

अतिथीनां पितृणां च प्रशंसार्थमाहुः । आचार्य उपनीय वेदा-
द्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः ॥ २९ ॥

(१) (अथ श्वो वा परश्वो वा दत्तास्ते बलदाजिनः) अत्रायमधिकः पाठः श्रीवीरराघवाचार्यमते । (२) स भावितार्थान् इति श्रीवि०

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

धर्मस्यात्मा मूर्तिरतिथिः । स्वयं साक्षात् । आत्मनः श्रीविष्णोः ।
यद्वा । आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेष्व्वात्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह । अहो इत्यादिना क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्मैत्यन्तेन ।
हे सुरभेष्टाः । अहो वत महत्कष्टं वः प्राप्तं महद्भद्रमसाधु युष्माभिः
कृतम् । किं तद्ब्रह्मिष्ठमतिशयेन ब्रह्मज्ञानसंपन्नो ब्रह्मिष्ठस्तं ब्राह्मणं
दान्तं जितेन्द्रियमैश्वर्यान्मदाज्ञाभ्यनन्दत नाभिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥

हे सुराः । परेभ्यः शत्रुभ्यः पराभव इति वदयं तस्मान्नयस्य
संबन्धी फलरूपः आसीत्कथम्भूतानां वः प्रचीणैभ्यः ऐश्वर्यैरहि
तेभ्यः सपत्नेभ्यः समृद्धानां सम्पन्नानाम् ॥ २२ ॥

गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापच्योपच्यकारणमित्यसुरदृष्टान्ते-
नाह । मघवाजिति । हे मघवन् । द्विषतः शत्रून्सुरान् गुर्वतिक्रमा-
द्धेतोः प्रचीणान् संप्रति तु काव्यं शुक्रं भक्तितः आराध्य उपचिदान्
समृद्धान् पश्य गुर्वाराधनाद्युष्मान् बाधन्त इति किं वक्तव्यम् । यतो
मत्स्थानमपि गृह्णीयुरिति सम्भावयति । अथेति । अद्यास्मिन्नहनि
श्वः परस्मिन्नहनि परश्वः ततः परस्मिन्नहनि वा बलशालिनोऽत
एव हताः गर्वितास्ते मम निलयनं मम स्थानमपि आददीरन् गृह्णीयुः
यतस्ते भृगुः शुक्रः काव्य एव देवता येषां तादृशाः ॥ २३ ॥

अमेघो मन्त्रो येषां ते भृगूणां भृगुकुलप्रभवानामनुशि-
क्षितार्थाः शिष्याः त्रिविष्टमपि किं गणयन्ति न गणयन्त्येवेत्यर्थः ।
विप्राः गोविन्दो मगवांश्च गावश्चेश्वरा अनुग्राहकाः पूज्या वा येषां
तेषामेव अभद्राणि न भवन्ति इतरेषामीश्वराणामपि न भवन्तीति
न किंत्वभद्राणि भवन्त्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्तस्मादधानन्तरमेवाशु त्वष्टुः पुत्रमात्मवन्तं जितेन्द्रियं
तपस्विनं विश्वरूपस्यं द्विजं मज्जत यूयमनुवर्त्तन्तं तत्पौरो-
हित्ये वृणुतेत्यर्थः । स विश्वरूपो वः युष्मान् भावितार्थान् भावितः
निष्पादितः अर्थोऽभिलषितं प्रयोजनं येषां तादृशान् विभास्यते
कारिष्यति । अस्य विश्वरूपस्य कर्मासुरपक्षपातादिरूपं यूयमुत
क्षमिष्यध्वं यदि क्षमिष्यध्वे तर्हि सन्निधास्वते इत्यर्थः । यद्वा ।
उत अपि तु तस्य कर्म क्षमिष्यध्वं सर्वथा तस्य कर्म
युष्माभिः क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमुक्ता विश्वरूपं प्रार्थयितुं देवा ययुरित्याह मुनिः । त
इत्यादिना । हे राजन् । ते देवा ब्रह्मणोवमिन्धमुदिता उक्ता
विगतः उवरः आधियेषां ते त्वाष्टुमृषि विश्वरूपमुपब्रज्य उपेत्य
परिष्वज्यालिङ्ग्य पुत्रत्वात् परिष्वज्येत्युक्तं न तु नमस्कृत्येति इदं
वक्ष्यमाणमनुवन् ॥ २६ ॥

उक्तिमेवाह । वयमिति । वयं ते तवातिथयः प्राप्ताः ते तवा-
श्रमं भद्रमशून्यमस्तु आतिथ्याभावे आश्रमः शून्य इति व्यप-
दिश्यत इति भावः । तथा तव पितृणामस्माकं समयोचितः
तत्कालोचितः कामः इच्छाविषयोऽर्थः सम्पद्यतां त्वत्तः संपन्नो
भवतु ॥ २७ ॥

हे ब्रह्मन् । पुत्रवतामपि सतां पुत्राणां पितृशुश्रूषणं परो
धर्मः ब्रह्मचारिणां सतां पुत्राणां पितृशुश्रूषणं परो धर्म इति
किमुत किमु वक्तव्यम् । त्वन्तु ब्रह्मचारी पुत्रश्चेति अस्मच्छुश्रूषण-
मत्यन्तेचित्तमिति भावः ॥ २८ ॥

किंचाचार्यो ब्रह्मणः परब्रह्मणो मूर्तिरीश्वरदृष्ट्या आचार्य
अराधनीय इति भावः । पिता तु प्रजापतेर्विरिञ्चस्य मूर्तिः भ्राता तु
मरुतपतेरिन्द्रस्य मूर्तिर्माता साक्षात्तितेभ्यमेस्तनुर्मूर्तिः ॥ २९ ॥

भगिनी तु दयाया मूर्तिरात्मा स्वयं तु धर्मस्य मूर्ति-
रतिथिस्तु स्वयमेव आत्मनो मूर्तित्वेन द्रष्टव्यः । स्वशरीरत्वेन
द्रष्टव्य इति यावत् । अज्ञागतस्त्वग्रेराहवनीयादेर्मूर्तिः सर्वभूतानि
चात्मनो मूर्तिरात्मतुल्यत्वेन द्रष्टव्यानीत्यर्थः । यद्वा । परमूर्तिः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व इति षष्ठी तृतीयार्थे युष्माभिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

तस्मान्नयस्यान्यायस्य परिपाकः कोऽसाविति तत्राह । परेभ्य
इति ॥ २२ ॥

काव्यं शुक्रं निलयनं युष्मदधिकृतं स्वर्गमिति शेषः । भृगुरेव
देवताः येषान्ते भृगुदेवताः जनः ममापि अमेघं निलयनमाददीरन्
दास्यन्तीति वा ॥ २३ ॥

अनुशिक्षितः सम्यक्साधितोऽर्थो वैस्तै तथा भृगूणां मन्त्राः
त्रिविष्टपममेघं गणयन्ति किंनैव ब्राह्मणशक्तिरचित्यविभवेत्याह ।
न विप्रेति । विप्राश्च गोविन्दश्च गावश्च ईश्वराः येषां ते तथा
तेषां विप्रभक्तिर्गोविन्दभोक्तयविनाभूतेति दर्शनाय सहैवोक्तं
सापि तारतम्योपेता शुभदैवतो गधीति ॥ २४ ॥

तत्तस्मात्तपस्वित्वादियुगाधिको गुणोऽप्यस्तीत्याह । अथेति ।
आत्मवत्त्वादपरः कल्याणगुणो नास्तीत्यतोऽथेति । नैक एवाथो-
नेन किन्त्वपेक्षिताशेषार्थोऽप्यस्तीत्यतोऽर्थानिति नेदानीमुत्तरत्राप्य-
यमेवालमित्यतो विभास्यत इति । तत्रेति कर्तव्यतामाह । वधीति ॥
उत्ताप्यर्थः ॥ २५ ॥

ते देवाः ॥ २६ ॥

पितृणां नः समयोचितः एतत्कालयोग्यः । काम्यत इति
कामोऽर्थः ॥ २७ ॥

सतां पुत्राणां ब्रह्मचारिणामपुत्रवतां पुत्राः उभयेवामपि
शुश्रूषणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

पिप्रादिशुश्रूषणेन रुद्रादिदेवताशुश्रूषणमपि कृतं स्यात्तेषां तेषु
विशेषसन्निधानादित्याह । आचार्य इति । ब्रह्मणाश्रतुर्मुक्तस्य मूर्तिः
सन्निधानस्थानम् । प्रजापतेः रुद्रस्य "प्रजापतिः शिवः स्थानुरमेशो
वृषवाहन" इत्याभिधानात् । मरुतपतेरिन्द्रस्य अतिथिः स्वयं धर्मस्यात्मा
मूर्तिः अज्ञागतः प्राहुर्गिकः । आत्मनः सर्वभूतानि मूर्तिः "एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमञ्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्रिविष्टपमिति । अत्र गोविन्देति दृष्टान्तेनोपन्यस्तम् ॥ २४-४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परेभ्यः अन्येभ्यः सकाशात् केभ्यः स्ववैरिभ्यः ॥ २२ ॥

गुरुतिरस्कारसत्कारावेव विपत्सम्पदोः कारणमित्यसुर-
दृष्टान्तेनैवाह । मध्वविवेचि । अथैषां तथा बलं दृश्यते यथा ममापि
निलयनं सत्यलोकमाददीरन् । तत्र हेतुः । भृगुदेवताः गुरु-
भक्ताः ॥ २३ ॥

अत्र सामदानदण्डा उपायाः न सम्भवन्तो दृश्यन्ते । भेदो-
ऽप्यशक्य इत्याह । न भेदः मन्त्रो मन्त्राणां येषां ते सर्वत्र हेतुः ।
भृगुणां शुकाचार्याणामनुशिद्धितमेव अर्थः पुरुषार्थत्वेनोपादेयो
येषां ते । ननु तर्हि किं वयं मरिष्याम एवेति तत्र साश्वास-
माह । न विप्रैति । विप्रा गोविन्दो गाव ईश्वरा अन्नग्राहका येषां
तेषाम् ॥ २४ ॥

तत्तस्माद्यमेव सम्प्रत्युपाय इत्याह । विश्वरूपं गुरुत्वेन
भजते । यद्यस्य विश्वरूपस्य कर्मासुरपक्षपातम् ॥ २५-२८ ॥

आचार्यो वेदाध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य । मरुतपतेरिन्द्रस्य
अतिथिस्तु धर्मस्यात्मैव मूर्तिरिति किं वक्तव्यमिति भावः ।
आत्मनः परमेश्वरस्य ॥ २९-३० ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यो युष्माभिः महद्भद्रममङ्गलं कृतं तदेवाह । ब्रह्मिष्ठं
ब्रह्मसंपन्नं दान्तं ब्रह्मण्यमैश्वर्यात् प्रभुत्वमदात् नाभ्यनन्दत
नाभिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आदौ गुर्वतिक्रमात् प्रचीणान् सम्प्रति काव्यं गुरुमाराध्य सूर्य
उपचितान् द्विषतः शत्रून् पश्य गुरुतिरस्कारसत्कारी विपत्सम्प-
दोर्हेतुर्ल्यर्थः । यदि ममापि निलयनं स्थानमाददीरन्
शुद्धीयुः यतो भृगुदेवताः भृगवः भृगुवंश्याः शुक्रतत्पुत्रादयो
देवता येषां ते गुरुभक्ताः ॥ २३ ॥

तदा अमेधो मन्त्रो येषां ते तथा भृगूणामनुशिद्धितार्थाः
शिष्याः त्रिविष्टपं किं गणयन्ति न किमपीत्यर्थः । अस्यन्ततो भीता-
नालक्ष्य तच्छरणं सूचयति । नेत्यर्थेन ॥ २४ ॥

विशेषतः आश्रयणीयमाह । तदिति । तत्तस्मात् सभाजितः
सेवितः अस्य विश्वरूपस्य कर्म मातामहकुलपक्षपातं यदि
क्षमिष्यध्वम् क्षमिष्यध्वे ॥ २५ ॥

ते देवा एवमनेन प्रकारेणोदिता उक्ताः उपब्रज्य तन्निष्ठं
गत्वेदमब्रुवन् ॥ २६ ॥

समये अस्मिन्नापत्काले उचितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

[३२]

आत्मनोऽतिथित्वं पितृत्वं च ते प्रति निर्दिश्याथातिथीनां
पितृणां पूज्यत्वं बहुमिहोदन्तेराहुः । आचार्य इति ब्राह्मणम् ॥ २९ ॥
धर्मस्य आत्मा मूर्तिरतिथिः आत्मनो जगत्कारणस्य भगवतो
मूर्तिः सर्वभूतानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्माजी बोले हैं । देवश्रेष्ठ हो तुम लोगों ने बड़ा बुरा काम
किया जो कि इन्द्रियों को दमन करने वाले ब्राह्मण बृहस्पति
का तुमने ऐश्वर्य के मारे सन्मान नहीं किया ॥ २१ ॥

तिसी अन्याय से तुमको शत्रुओं से पराभव भया है
पहिले तुमारे वैसी चीण होगये थे तुम बलवान् होगये
अब उस अन्याय से तुमको दुःख की उत्पत्ती भई है ॥ २२ ॥

हे इन्द्र ! अपने शत्रुओं को तुम देखो गुरु के आतिक्रम करने
से चीण होगये थे वेही असुर अब भक्तिपूर्वक शुकाचार्य
की आराधना करने से अब मेरे स्थान को भी लेने के लायक
होगये हैं ॥ २३ ॥

भृगुओं के सिखाने से अभेद्य मन्त्रवाले होगये हैं सो
स्वर्ग को एक्या गिनते हैं जो कोई भी ब्राह्मण गुरुगोविन्द को
ईश्वर मानते हैं तिन पुरुषों को कभी अमङ्गल नहीं
होता है ॥ २४ ॥

इस हेतु से अब तुम लोग त्वष्टाके पुत्र आत्महानी तपस्वी
ब्राह्मण के शरण आओ उसकी सेवा करके उसके
असुर पक्षपात रूप कर्म को तुम सहते रहोगे तब वह विश्व
रूप तुम्हारे सब मनोरथों को पूरा करदेगा ॥ २५ ॥

श्रीशुक्देवजी बोले इस प्रकार ब्रह्माजी के कहने से देवता
शोक रहित होगये फिर विश्वरूप ऋषि के पास जाकर आलि-
ङ्गन करके इस वचन को बोले ॥ २६ ॥

देवता बोले हम लोग तुमारे अतिथि होकर तुमारे आश्रम
में आये हैं तुमारा कल्याण होगा हे तात ! हम पिता लोगोंके समर्थ
के अनुसार मनोरथ को पूरा करो ॥ २७ ॥

सब पुत्रों का परमधर्म यही है कि जो पिताओं की सेवा
करना यदि पुत्र वालों का यही धर्म है तो फिर ब्रह्मचारियों का
होवे इसमें क्या कहना है ॥ २८ ॥

आचार्य ब्रह्माकी मूर्ति है पिता प्रजापति की मूर्ति है बड़ा
प्राता इन्द्र की मूर्ति है माता तो साक्षात् पृथिवी की मूर्ति
है ॥ २९ ॥

वहिन दया की मूर्ति है अतिथी धर्म की मूर्ति है पहिचान
का जो अज्ञागत वह अग्नि की मूर्ति है सब भूत मात्र भगवान्
की मूर्ति हैं ॥ ३० ॥

तस्मात्पितृणामार्त्तानामार्तिं परपराभवम् ।

तपसापनयंस्तात ! सन्देशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ।

यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥ ३२ ॥

न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनम् ।

छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् ! वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणम् ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ।

स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३४ ॥

विश्वरूप उवाच ।

विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ।

कथं नु मद्विधो नाथा ! लोकेशैरभियाचितम् ।

प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थं उच्यते ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

परेऽयः पराभव एवार्तिस्ताम् ॥ ३१ ॥

सन्देशमाहुः । वृणीमहे इति ॥ ३२ ॥

ननुपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाभिर्वन्दनं करिष्यथ तच्च गर्हितं तत्राऽऽहुः । नेति । अर्थेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठाङ्घ्र्याभिसिवादनं न निन्दन्ति । किञ्च । छन्दोभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मन्त्रेषु अतोऽस्मभ्यं मन्त्रदातृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति । किन्तु । वेदा एव मुख्यं कारणं तत्साम्ये तु वयः । वेदज्ञत्वाच्च त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥

निर्वितमपीदं युष्मद्याच्चाभङ्गमयेन करिष्यामीत्याह स्वाह्वेन । विगर्हितं पौरोहित्यं धर्मशीलैः अधर्महेतुत्वात् । किञ्च । ब्रह्मवर्च उपव्ययं पूर्वसिद्धस्य ब्रह्मवर्चसो व्ययकरम् । प्रत्याख्यातुं च मादृशो नाहितीत्याह । कथं न्विति । तेषां शिष्यः शिष्यगार्हः । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थं उच्यते ॥ ३५ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्माद्धेतात ! त्वत्पितृणामार्त्तानां पीडितानामस्माकं शत्रुभ्यः पराभवरूपामार्तिं तपसा तपःप्रभावेणापनयन्न-
स्माकं सन्देशं कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि ॥ ३१ ॥

सन्देशमेवाहुः । वृणीमहे इति । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मनिष्ठं तत्रापि ब्राह्मण-

मत एव सर्ववर्णानां गुरुं त्वामुपाध्यायं वृणीमहे यथा येन प्रकारेणाञ्जसा सुखेनैव तव तेजसा ब्रह्मतेजसा संपत्तान् शत्रून्विजेष्यामः तथानुश्रुतायेति शेषः ॥ ३२ ॥

ननुपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाङ्घ्र्याभिसिवादनं कथं करिष्यथ तत्तु गर्हितं तत्राहुः । न गर्हयन्तीति । स्वार्थेषु स्वप्रयोजननिमित्तं यविष्ठा-
ङ्घ्र्याभिसिवादनं न गर्हयन्ति । हे ब्रह्मन् ! छन्दोभ्योऽन्यत्रैव वेदाध्ययनादेरन्यत्रैव कर्मणि वयः ज्यैष्ठ्यस्य कारणं छन्दोभ्यो मन्त्रे-
भ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मन्त्रेष्वतोऽस्मभ्यं मन्त्रदातृ-
त्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भवसीति वार्थः । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदा-
न्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति । किन्तु । वेदा एव मुख्यं कारणं तत्साम्ये तु वयः अतो वेदज्ञत्वात्त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवमुक्तो विश्वरूपो देवानुवाचेत्याह मुनिः । अभ्यर्थित इति । एवं सुरगणैः पौरोहित्यं पुरोहितस्य कर्म प्रति प्रार्थितः । स महातपाः विश्वरूपः प्रहसन् श्लक्ष्णया शृङ्गया गिरा तान् देवानाह ॥ ३४ ॥

उक्तिमेवाह साहसिभिः । विगर्हितमिति । धर्मशीलैर्विगर्हितं तावद्धर्मशीलाः पौरोहित्यं विगर्हयन्तीत्यर्थः । किञ्च । तत्पौरोहित्यं ब्रह्मवर्चसस्य व्ययकरम् । आर्पत्वात् “ब्रह्महस्तिभ्यो वर्चसः” इति समासान्ताभावः । एवं पौरोहित्यस्य विगर्हितत्वं स्वधर्मनाश-
कत्वं चाभिधायानुना तदप्रत्याख्येयं चेत्याह । कथमिति । लोके-
शैर्युष्माभिरभियाचितो मद्विधः पितृसेवकः कथं नु तत्प्रत्याख्या-
स्यति नाम न प्रत्याख्यास्यत्येवेत्यर्थः । मद्विध इत्यनेनाभिप्रेतं विद्यदधाति । तच्छिष्य इति । तेषां शिष्यः शिष्यगार्हः शिष्योऽपि प्रत्या-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चर्ष्टा तत्राह । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते मन्त्रिभो नाथ इत्येकवचनपाठे नाथो याचितनाथत्वेन रक्तकत्वेन याचितः स एव स्वार्थः इति लोकेशः शिष्यैर्नियुज्यत इति यतः स एव स्वार्थः परमो लाभ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्लोकवाक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुमुक्त्वा निगमयन्ति । तस्मादिति । परेभ्यः शत्रुभ्यः प्राप्तपराभवलक्षणाभार्तिमपनयन् ॥ ३१ ॥
त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥

नन्वहं युष्मदुपाध्यायश्चेत्कनिष्ठस्य मम पादाभिवन्दनं निन्दितं भवतामिति तत्राह । नेति । अर्थेषु प्रयोजनेषु यविष्ठस्य कनिष्ठस्य “आचार्यादेव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयति सर्वा देवता वेदविदि ब्राह्मणे निवसन्ति” इत्यादिश्रुतेः । वेदाभिज्ञानमेव ज्येष्ठत्वस्य कारणा न वय इत्याह । छन्दोभ्य इति । अत्र छन्दोभ्य इत्यनेन तदभिज्ञानं लक्ष्यते । वेदाभिज्ञानमन्तरेणा ज्येष्ठ्यकारणां वयो न भवति तज्ज्ञानमेतत्तत्वास्ति तस्मात्त्वदङ्घ्रिवन्दनं न निन्दितं धौम्यादौ पाण्डवादीनां दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

धर्मशीलैर्विगर्हितम् (१) पौरोहित्यमिति शेषः । कस्मादिति तत्राह । ब्रह्मेति । ब्रह्मवर्चसः उपव्ययो नाशो यस्मात्तत्तथा पौरोहित्ये ब्रह्मवर्चः उपगतव्ययं प्राप्तनाशं स्यादिति यस्तस्माद्धर्मशीलैर्विगर्हितमिति वा योजना । तर्हि तत्र शक्यमित्युच्यतामिति चेत्तत्राह । कथं न्विति । हे नाथाः ! लोकेशः अभियाचितो मन्त्रिभो विप्रः कथं नु प्रत्याख्यास्यति कथमपि न निराकरोतीत्यर्थः । गुर्वोद्वाहकृते दोषापत्तेरित्यभिप्रेत्याह । तच्छिष्य इति । परकार्यत्वेन निराकार्यमिति तत्राह । स एवेति ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथसकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

नन्वलं धर्मोपदेशस्तुतिभ्यां विवक्षितं ब्रूतेत्यत आहुः । तस्मादिति ॥ ३१ ॥

त्वा त्वां गुरुं गुरुत्वेन वृत्तीमहे । प्रयोजनमाहुर्नयेति ॥ ३२ ॥

ननु मां गुरुं कुरुष्वेति चेत् आतुषुत्रत्वेन कनिष्ठस्य कथं समाभिवादनं करिष्यथेति तत्राहुः । नेति । छन्दोभ्योऽन्यत्र अन्येषु व्यावहारिककृत्येषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्ति न अपि तु गर्हयन्त्येव । यतो वय एव ज्येष्ठत्वस्य कनिष्ठत्वस्य च कारणम् । अधिक यवस्त्वे ज्येष्ठः । अल्पवयस्त्वे कनिष्ठ इति । छन्दस्सु वैदिककृत्येषु ननु तत्र छन्दोज्ञत्वमेव ज्येष्ठत्वस्य कारणमित्यर्थः । तस्मात्तव वेदज्ञ-

त्वाधिक्यात् त्वमेवास्माकं पौरोहित्यं कुर्वन् मन्त्रप्रदो गुरुर्भवेति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धर्मशीलैर्मुनिभिः पौरोहित्यं विगर्हितं यतो ब्रह्मवर्चसः ब्रह्मतेजस उपव्ययोऽधिकऽप्ययो यतस्तत् । किञ्च । तदपि सम्प्रति मम तव कर्त्तव्यमेवाभूदित्याह । कथमिति । हे नाथाः ! लोकेशैर्युष्माभिः तच्छिष्यः तेषां युष्माकं शिष्यः । तस्मात् । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव शिष्यस्य स्वार्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥

हे ब्रह्मन् । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदाध्ययनादिव्यवहारव्यतिरिक्ते लौकिके व्यवहारे अर्थेषु प्रयोजनेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्तीति न अपि तु गर्हयन्ति हि यतः ज्येष्ठ्यस्य कारणां वयो भवति वयसैव ज्येष्ठः स्वीक्रियते । वेदाध्ययनादिव्यवहारे तु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्ति अतः पितृणामपि वैदिकव्यवहारनिर्वाहाय पुत्रोऽपि त्वं गुरुर्भवितुमर्हसीति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥

अभ्यर्थितः प्रार्थितः श्रुत्याया बहुगुणयुक्तया ॥ ३४ ॥

ब्रह्मवर्च उपव्ययं ब्रह्मतेजोनाशकम् । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

हे तात ! तिस हेतु से पितर हम लोगों को पराये से परामर्श होने से जो दुःख है तिसको तुम तपस्या के प्रभाव से दूर करने को हमारी आज्ञा को करने के योग्य हो ॥ ३१ ॥

अब हम लोग ब्रह्मिष्ठ ब्राह्मण तुमको उपाध्याय गुरु करके वरणा करते हैं जिससे कि तुमारे तेज से शत्रुओं को जीतेंगे ॥ ३२ ॥

हे ब्रह्मन् ! छोटे के वरणाका बन्दन सब व्यवहार कार्यों में निन्दित है तो भी वैदिक कर्मों में निन्दित नहीं है तुम वेद ज्ञानी उत्तम हो तिस से तुमारा वरणा बन्दन हम करेंगे ॥ ३३ ॥

ऋषि श्रीशुकदेवजी बोले इसप्रकार से पुरोहित कर्म में देवतों के वरणा करने से बड़े तपस्वी विश्वरूप प्रसन्न होकर सरल वाणी से बोले ॥ ३४ ॥

विश्वरूप बोले यद्यपि पुरोहित कर्म धर्मात्मा पुरुषों से निन्दित है क्योंकि उसमें ब्रह्म तेज का नाश होता है तो भी आप लोगों के वचन को मैं कैसे नहीं मानूंगा मैं तो आपका शिष्य हूँ मेरे को तो यही स्वार्थ है ॥ ३५ ॥

(१) पौरोहित्यं सार्धकत्वं माठापत्यं तथैव च ॥ यः करोति स देवोऽपि श्वानयोनिं समश्नुत इतिकर्मविपाकोक्तेः ।

अकिञ्चनानां हि धनं शिलोञ्जनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः ।
 कथं विगर्ही नु करोम्यधीश्वराः ! पौरोहित्यं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥
 तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ।
 भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ।
 पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ॥ ३८ ॥
 सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ।
 आच्छिद्यादानमहेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥ ३९ ॥
 यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः ।
 तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ॥ ४० ॥
 (यां प्रविश्यासुराञ्छ्वत् कक्ष्यां नारायणात्मिकाम् ।
 अजैषीदृषभस्तात सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ० ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यां पारमहंस्यां संहितायां

षष्ठस्कन्धे विश्वरूपोपाख्यानं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिद्धयेदन्यथा निर्ध-
 नस्य कुतो धर्मः । अत एव तेन लोको हृष्यति तत्राह । अकिञ्च-
 नानां शिलोञ्जनं हि धनम् । क्षेत्रे स्वाभ्युपेक्षितकणिशोपादानं
 शिलम् । इष्टादौ पतितव्रीह्यादिरुपादानमुञ्जनम् । इह गृहाश्रमे । तेनैव
 निर्वर्तिता साधूनां सत्क्रिया येन ॥ ३६ ॥

कियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव । अङ्गधिकमपि करिष्यामीत्याह ।
 भवतामिति ॥ ३७ ॥

परमेण समाधिना परमोद्यमेन ॥ ३८ ॥

वैष्णव्या श्रीनारायणकवचात्मिकया ॥ ३९ ॥

असुरचमूर्देत्यसेनाः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु पौरोहित्ये धनलाभाद्धर्मः सिद्धयेदन्यथा निर्धनस्य कुतो
 धर्मः अत एव तेन लोको हृष्यतीत्यत्राह । अकिञ्चनानामिति । अकिञ्च-
 नानां निष्कामानां शिलोञ्जनम् "उञ्जः कणाश आदानं कणिशाद्यर्जनं
 शिलम्" एतदन्यतरवृत्तिसम्पाद्यमेव हि धनं तेनैव उक्तान्यतरे-
 ष्वेव निर्वर्तिताः निष्पादिताः सत्क्रियाः पञ्चमहायज्ञादिरूपाः क्रिया
 यैस्तादृशा भवन्ति यतो हे अधीश्वराः ! विगर्हितं पौरोहित्यं पुरो-
 हितकर्माहं कथं नु करोमि येन पौरोहित्येन दुर्मतिमूर्खः
 तुष्यति पौरोहित्यं दुर्मतेस्तोषहेनुरकिञ्चनस्य तु शिलोञ्जनमेवेति
 भावः ॥ ३६ ॥

तथापि पौरोहित्यस्य गर्हितत्वेऽपि न प्रतिब्रूयां प्रत्याचक्षे
 यद्यस्माद्गुरुभिः पितृभिर्युष्माभिः प्रार्थितं कियदिति भावः । कियदे-
 तत्प्रार्थितम् इतोऽधिकमपि करिष्यामीति भावः । अतो भवतां सर्वं
 प्रार्थितं धर्मेस्तपसादिभिः प्राणैश्च साधये प्राणपर्यन्तं यथा सामर्थ्यं
 साधय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवमुक्तैर्देवैर्दुतः पौरोहित्यमकरोद्विश्वरूप इत्याह मुनिः ।
 तेभ्य इति । इतीत्यं तेभ्यो देवेभ्यः प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय महातपाः
 विश्वरूपः देवैर्दुतः पौरोहित्यं साधयानेन चित्तेन कृतवान् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

संपादन की थी उस संपत्ति को वैष्णवी विद्या से छीन कर
महिन्द्र को विश्व रूप ने दे दिया ॥ ३६ ॥

जिस विद्या से रक्षित होकर इंद्र ने असुरों की सेना को
जीता था उसी विद्या को उदार बुद्धि वाले विश्वरूप ने
महिन्द्र के अर्थ कथन किया ॥ ४० ॥

जिसताराविण फवच नामकी कक्ष्या को धारण करके

इन्द्र ने जैसे सिद्धधुवमृगोंको जीतता है तैसे असुरोंको जीत
लिया था सो वही विद्या है ॥ ३॥

इति भीमद्भागवत पष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः का

भाषानुवाद ब्रह्मयाचार्यकृत

समाप्त ॥ ७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

—○*○—

राजोवाच

यथा गुप्तः सहस्राक्षः सबाह्वन् रिपुसैनिकान् ।
 क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १ ॥
 भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् ।
 यथाततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रे महेन्द्रायानुपृच्छते ।
 नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥

विश्वरूप उवाच

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ।
 कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥
 (१) नारायणमयं वर्म सन्नद्येद्रय आगते ।
 (२) पादयोजानुनोरुर्वोरुदरे हृदयोरसि ॥ ५ ॥
 मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् ।
 ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥
 करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ।
 प्रणावादिकारान्तमङ्गल्यङ्गपर्वसु ॥ ७ ॥
 न्यसेद्दृढं ओङ्कारं विकारमनुमूर्धनि ।
 षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये शाकारं शिखया दिशेत् ॥ ८ ॥
 वेकारं नेत्रयोर्युज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु ।
 मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्भवेद्बुधः ॥ ९ ॥
 सविसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
 ॐ विष्णवे नम इति ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येकीपिका ।

अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकम् ।
 इन्द्राय प्राह येन्द्रो गुप्तो दैत्याजययत् ॥ १ ॥
 त्रिलोक्याः सन्ध्विनी श्रियम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वाङ्गेषु करयोस्त
 न्यासो येन ॥ ४ ॥

नारायणमयं वर्म सन्नद्येद्रय आगते । तत्राष्टाक्षरेण पादाष्टाक्षरेण
 न्यासमाह । पादयोरिति सार्धेन ॥ ५ ॥

(१) नारायणपरं वर्म इति श्रीमच्छुकदेवपाठः ।

(२) देवभूतात्मकर्मणो नारायणमयः पुमान् इति श्रीवीररा० श्रीविजयध्वज० मतेऽयमाधिकः पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

प्रणवसम्पुटितमोङ्काराद्यैकैकमन्त्रं विन्यसेत् । विपर्ययः यथा भवत्येवं शिरादिपादान्तं वा विन्यसेत् । उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादिष्वकारान्तमिति । प्रणवसम्पुटितमैकैकमन्त्रं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमन्त्रचतुष्टयमङ्गुष्ठयोराद्यन्तर्पर्वसु न्यसेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान्तरन्यासमाह । न्यसेदिति । षकारणकारयोर्विशेषण षडक्षराणि हृदयादिषु न्यसेत् ॥ ८ ॥ मकारमखमुद्दिश्य ध्यात्वा ॥ ९ ॥

तन्मकाराख्यं मः अस्त्राय फडित्येवं दिग्बन्धे विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥

श्रीमद्भारववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वैष्णवीं विद्यां जिघृक्षुः पृच्छति राजा । यथेति द्वाध्याम । सहस्राक्षो यथा वैष्णव्या विद्यया गुप्तः वाहनः संहितान् रिपूणां सैनिकान् क्रीडाशिव विनिर्जित्य त्रिलोक्याः सम्बन्धिनीं अभयं बुभुजे अनुबभूव ॥ १ ॥

तन्नायगात्मात्मकं नारायणरूपं मन्त्रदेवतयोरभेदाध्यवसायेन नारायणात्मकमित्युक्तम् । यद्वा । नारायण आत्मा प्रतिपाद्यो यस्य सः । अर्थो हि मन्त्रस्यात्मा मम मय्यं हे भगवन् । आख्याहि उपदिश येन वर्मजापेन यथा आतुताग्निने जिघांसून् शत्रून्मृधे युद्धेऽजयदिन्द्रः ॥ २ ॥

एवमुक्तो मुनिर्वर्मोपदेष्टुमुपक्रमते । वृत्त इति । त्वाष्ट्रो विश्वरूपः पुरोहितत्वेन देवैर्वृतः । अनुपृच्छते । इन्द्राय यन्नायगात्मात्मकं वर्म नारायणवर्माख्यं मन्त्रमाह उपदिदेश तद्धर्मैकमनाः समाहितचित्तस्त्वं शृणु उपदिशाम्यहमिति शेषः ॥ ३ ॥

उपदेक्ष्यमाणमन्त्रजपस्याङ्गभूतशौचन्यासकथनपूर्वकं विश्वरूपोपदिष्टक्रमेण मन्त्रमुपदिशति । धौतेति । शुचिः कृतस्नानादिकः धौताङ्घ्रिपाणिः प्रक्षालितपादपाणिः पुमान् सङ्कल्पपित्रिकर उदङ्मुख उपविश्याचम्य वाग्यतः नियमितवाक् मन्त्राभ्यां नारायणाष्टाक्षरवासुदेवद्वादशाक्षराभ्यां मन्त्राभ्यां कृतः स्वस्याङ्गन्यासः करन्यासश्च येन तादृशः मन्त्राभ्यामिति विष्णुषडक्षरस्याप्युपलक्ष्यम् । तन्न्यासस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥

देवभूतात्मनां कर्मण्य आभिदैविकाध्यात्मिकेभ्यो भवे आगते सति स्वयं नारायणध्यानप्रचुरः नारायणमयं नारायणप्रतिपादनप्रचुरम् । यद्वा । नारायणाङ्गोपदेशक्रमेणागतं नारायणमयम् “तत आगत” इत्यधिकारे “मयद् च” इति मयद् । वर्म कवचं वर्मवद्रक्षकत्वाद्भर्मैत्युक्तम् । सञ्जिह्वेभ्योऽप्युक्तम् । कृतस्वाङ्गकरन्यास इत्युक्तावङ्गन्यासकरन्यासावाह । पादयोरिति । यद्यप्यत्र ऋषिच्छन्दोदेवतबीजानि नोक्तानि तथाप्यस्य वर्मणो नारायणमन्त्रस्वाष्ट्याक्षरसम्बन्धिन्येव तान्युपहृतीति संप्रदायः ओमित्यादि योऽयं नारायणाष्टाक्षरो मन्त्रस्तस्योङ्कारादीन्यष्टाक्षराणि क्रमेण पादयोरङ्गानुष्ठयोऽङ्गयोर्द्वयोर्द्वयोरेष्टमुखाक्षिरः स्वष्ट्युस्थानेषु सविन्दुकानि प्रणवसम्पुटितानि नमोऽस्तानि विन्यसेत् अथपि वा । यद्वा विपर्ययं न्यसेद्विरः प्रभृतिपादान्तेष्वष्टसु स्थानेषु क्रमेणोङ्कारादीन्यष्टौ न्यसेदित्यर्थः । यद्वा । अथापि वेति

निपातसमुदायः पुनरर्थकः । प्रथमं यकारादीन्यष्टाक्षराणि पादादिशिरःपर्यन्तेषु स्थानेषु संहारक्रमेण विन्यस्य पुनः शिरःप्रभृतिषु पादान्तेष्वोङ्कारादीनि सृष्टिक्रमेण विन्यसेदित्यर्थः । एवमङ्गन्यासं विधाय ततः करन्यासं द्वादशाक्षरविद्यया कुर्यात् । द्वादशाक्षरस्य चतुर्थस्कन्धे उक्तत्वादष्टाक्षरवत्स्वरूपानुक्तिः । कथं कुर्यात्करन्यासमित्यत्राह । प्रणवादीति । प्रणवादियकारान्तानि द्वादशाक्षराणि हस्तयोरङ्गुलिषु तर्जन्यादिषु चतुषु चतुषु अङ्गुष्ठयोर्द्वयोर्द्वयोः पूर्वणोश्च न्यसेदित्यर्थः । तदित्यम ओमो नमः तर्जन्या दक्षिणाङ्गुष्ठप्रथमपर्वणि । ओं नं नमः तदङ्गुष्ठान्त्यपर्वणि । ओं मों नमः तदङ्गुष्ठेन तर्जनीमध्यमपर्वणि । मन्त्राक्षरमाद्यन्तयोः पर्वणोस्तु प्रणवनमः पदेः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ओं भं नमः मध्यमाङ्गुली । ओं यं नमः अनामिकाङ्गुली । ओं धं नमः कनिष्ठिकाङ्गुली । ओं ते नमः वामाङ्गुष्ठान्त्यपर्वणि तत्तर्जन्या । ओं वां नमः तदन्त्यपर्वणि । ओं सुं नमः तर्जन्यां तदङ्गुष्ठेन । ओं दें नमः तन्मध्यमायाम् । ओं वां नमः तदनामिकायाम् । ओं यं नमः तत्कनिष्ठिकायामिति यथाग्रथमुक्तम् ॥ ५-७ ॥

अथ विष्णुषडक्षरन्यासमाह । न्यसेदिति । प्रत्येकं वर्णन्यासकथनेनैव मन्त्रस्वरूपमप्युक्तप्रायमिति पृथक्तदनुक्तम् । षकारणकारयोर्विशेषण षडक्षराणि प्रणवादीनि नकारान्तानि तानि हन्मूर्द्धममध्यशिरान्तिसर्वसन्धिस्थानेषु षट्सु विन्यसेत् ततोऽवशिष्टं मकारं सविसर्गं फडितम् ओं नमः फडिति कृत्वा सर्वदिक्षु प्रागाद्यष्टसु दिक्षु ऊर्ध्वाधरयोश्च विनिर्दिशेत् तर्जन्यङ्गुष्ठयोश्छोटिकया दिक्षु न्यसेदित्यर्थः । एवमिदं न्यासे कृते सति बुधो मन्त्रजापकः मन्त्रमूर्त्तिमन्त्रावृत्तियोग्यदेहो भवतीत्यर्थः । यद्वा । मन्त्राभ्यामूर्त्तिर्भवेदुक्तमन्त्रत्रयभावितान्वाहशमूर्त्तिर्भवेदिति वार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकामो यजेद्भरिम्” इत्युक्तं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन । तत्र राजातीताध्याये संक्षिप्य कथितं नारायणकवचनामस्तोत्रं लोकोपकाराय विस्तरतः श्रोतुं पृच्छति । यथेति । गुप्तो रक्षितः रिपुसैनिकान् शत्रुसेनानायकान् ॥ १ ॥

तदित्युत्तरलिङ्गानुसारेण यथातथायिनः इतीत्यं भावेन श्रोतुं पुनर्वचनम् । यथा येनेत्यं भावेन तमित्यं भावं त्वमाख्याहीति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

धौतो प्रक्षालितपादपाणिः स यस्य स तथा धौतेत्याख्य ओं विष्णवे नम इत्यन्तेन ग्रन्थेन तद्धर्मधारणो इत्यमभावोक्तिः । कृतः स्वाङ्गे करयोश्च न्यासो येन स तथा ॥ ४ ॥

सञ्जिह्वेद्वध्नीयात् देवाङ्ग्ये अनावृष्टिलक्षणे भूतेभ्य उन्मादादिलक्षणे आत्मकर्मणः कुष्ठभगन्दरादिलक्षणे ॥ ५ ॥

आनुपूर्व्यात्संप्रदायक्रमात् विपर्ययं शिरादिर्वी करन्यासं संक्षिप्योक्तं विस्तरार्थमाह । करन्यासमिति । ओं नमो भगवते वासुदेवायेतीयं द्वादशाक्षरविद्या ॥ ६ ॥ ७ ॥

न्यसेद्द्वय इत्यादिना षडङ्गन्याह । न्यसेदिति । अनु ओङ्कारन्यासानन्तरं प्रत्येकमोङ्कारमनुगतं कृतेति । वा ललाटोपरि वा तुना वर्णदेवतास्मरणं सूचयति । शिखया शिखायां मुकुटप्रदेशे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रमसुरनिरासमुद्दिश्य कुर्यादिति शेषः । मन्त्रमूर्तिः मन्त्र-
देवतासंज्ञिधानयुक्तदेह इति विसर्गेण सहितं फडित्यक्षरावसा-
नमन्त्रम् अन्तं रक्षसां नाशकरं फडित्यक्षरं वा तं मकारं स्वाहा-
विसर्जनीयसहितं फडित्यक्षरं चेति वा (१) व्यत्ययोक्त्या विषयावे नम
इत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय प्रतीकं पठति । ओं विष्णवे नम इतीति ।
अनन्तरं ध्येयदेवताप्रकारं निरूपयति । आत्मानमिति । परमा-
त्मानं विप्रतिपत्तिनिरासायोक्तं ध्येयमिति । ऐश्वर्यादिषट्शक्तिभिः
उत्साहप्रभुमन्त्रज्ञानक्रियेच्छाशक्तिभिर्वा तपो नाम शत्रुसन्तापनश-
क्तिर्ज्ञानं वा इमं मन्त्रमिति वक्ष्यमाणमिति ॥ ६-११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथेति युगमकम् । यथा वर्मरूपया विद्यया यथा अजयत
तं प्रकारञ्चाख्याहि ॥ १-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नारायणात्मकं वर्म विश्वरूप उपादिशत् ।

शक्रं येनाजयहेत्याह स इत्यष्टम उच्यते ॥

मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्याम् ॥ १ ॥ ४ ॥

अष्टाक्षरेण पादाद्यष्टाक्षरेण न्यासमाह । पादयोरिति साङ्ख्येन ।
प्रणवसंपुटितमोक्षाराधेकैकाक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवति
तथा शिरमादिपादान्तं वा विन्यसेत् । प्रक्रमेण सृष्टिन्यासं
व्युत्क्रमेण संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ५-६ ॥

प्रणवादीति । प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य
वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयम् अङ्गुष्ठयो-
राद्यन्तर्पर्वसु न्यसेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान्तरन्यासमिदं द्वादशान्यासमाह । न्यसेदिति ॥ ८ ॥

मकारमसुरमुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकाराख्यं मः अस्त्राय फडिति
एवं सर्वदिग्बन्धे विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारायणवर्म अष्टमेनाध्यायेन प्रकाशयते । तत्र तावत् नारा-
यणवर्मः बुभुक्षुः पृच्छति । यथेति । यथा नारायणवर्मरूपया विद्यया
त्रिलोक्यां या श्रीः संपत्ताम् ॥ १ ॥

नारायणात्मकं नारायण आत्मा विषयो यस्य तत् । मम
मह्यमाख्याहि कथय ॥ २ ॥

नारायणः आख्यायते कथयते येन तत् ॥ ३ ॥

शुचिः कृतस्नानः पुनर्धौताङ्घ्रिपाणिः उदङ्मुखः आसने उप-
विष्ट इति शेषः । सपवित्रः गृहीतकुशः आचम्य विप्रिवत्कृता-
जमनः मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्त्रीषु अङ्गेषु
करयोश्च न्यासो येन सः । नारायणपरं नारायण एव परः
(१) न्याससमये वकारणकारयोः पृथगुक्त्या ।

साध्योऽर्थो यस्मात्नारायणप्राप्तकमित्यर्थः । अनेनैतद्धारणफलं
नारायणप्राप्तिरिति गम्यते । वर्म कवचं संनहयेत् । फलान्तरं
दर्शयति । अथ आगते इति । अङ्गेष्वष्टाक्षरेण न्यासं कुर्यादि-
त्याह । पादयोरिति साङ्ख्येन । प्रणवाद्येकैकमक्षरं पादयुग्मादिशि-
रोऽन्तेष्वङ्गेषु अनुक्रमेण विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवति तथा
शिरमादिपादान्तं वा विन्यसेत् । अत्र केवलानामष्टाक्षराणां
न्यास उक्तः । ऋषिच्छन्दआदिकं च नोक्तम् । यथोक्तस्यैव
सर्वपुरुषार्थप्रदत्वात्तथापि यथावच्च यथाशास्त्रं सानुसारं
प्रणवसंपुटितं वा नमोऽन्तं वा एकैकमक्षरं तत्र विन्यसेत् ।
नारायणमन्त्रसम्बन्धि ऋष्यादिकं च ध्येयम् । मन्त्रमाह । ७-
नम इति ॥ ४-६ ॥

द्वादशाक्षरेण करयोन्यासं कुर्यादित्याह । करन्यासमिति ।
द्वादशाक्षरं मन्त्रमाद्यस्ताभ्यामष्टाक्षराभ्यां सूचयति । प्रणवादि-
कारान्तमिति । एकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनी-
पर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टानि अक्षरानि अङ्गुष्ठयोराद्यन्तेषु पर्वसु
च विन्यसेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान्तरन्यासमाह । न्यसेदिति द्वादशाम् । वकारणकारयोर्वि-
शेषेण न्यासमाह । वकारं भुजोर्मध्ये गकारं शिखया शिखायां
विकारं नेत्रयोर्युक्त्यात् नकारं सर्वसन्धिषु करचरणसन्धिषु
तदनन्तरं मः अस्त्राय फडित्येव सविसर्गं मकारं फडित्य-
मसुरमुद्दिश्य ध्यात्वा सर्वदिग्बन्धे विनिर्दिशेत् तर्जन्यङ्गुष्ठान्
योगरूपया छोटिकमुद्रया दिग्बन्धनं कुर्यात् । एवं मन्त्रमूर्तिर्भवे-
दित्यर्थः । मन्त्रमाह । ७- विष्णवे नम इति ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

षष्ठस्कन्धके आठ वे अध्याय में श्रीनारायण कवच का
कथन है । तिस में बड़े छन्दवाले मिलकर ४३ श्लोक हैं अनु-
ष्टुप ४८ श्लोक हैं महाराज श्रीपरीक्षितजी प्रश्न करते हैं कि
हे भगवन् शुक्लदेवजी ! जिस विद्या मन्त्र से रक्षित होने से इन्द्र ने
शत्रुओं के सेनापतिओं को बाहनों के सहित खेवते सरीके
जीतकर तीनों लोकोंकी सम्पत्ति का भोग किया है जिससे
रक्षित होकर युद्धमें शस्त्रधारि शत्रुओं को इन्द्र ने जीतलिया
है उस नारायण कवचको मेरे से कथन करो ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीशुक्लदेवजी बोले हे राजन् ! विश्वरूपको जब देवतां ने
पुरोहितपनामें धरणा किया तब इन्द्र के पूछने से इन्द्र के अर्थ
विश्वरूप ने नारायण कवचका उपदेश किया है मेरे कहनेसे
एकाग्रमनहोकर इहाँपर तुम सुनो ॥ ३ ॥

विश्वरूपबोले जिस समय में मनुष्यको भयप्राप्तहो तिस समय
में पुरुष स्नानादि नित्यकर्मों से पहिले विवृत्त होकरभी हाथ
पैरों को धोवे फिर दहिने हाथकी अनामिका अंगुली में कुश
या तामा आदि का पवित्रा धारण करे फिर कुशा मृगचर्मोदि
के आसनपर उत्तरको मुखकरके बैठे काम क्रोधादि वास-
नाओं को छोड़कर भीतरकी शुद्धि करे मौनव्रत धारणा करे
फिर अष्टाक्षर द्वादशाक्षर दोनों मन्त्रों से अङ्गन्यास कर-
न्यास दोनों करे ॥ ४ ॥

आत्मानं परमं ध्यायेद्ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतम् ।

विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥

ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे ।

दरारिचर्मालिगदेषुचापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥

जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेशो वरुणस्य प्राशात् ।

स्थलेषु मायाबटुवामनोऽव्यात्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३ ॥

दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपासिः ।

विमुञ्चतो यस्य महादृहासं दिशो विनेदुर्नृपतंश्च गर्भाः ॥ १४ ॥

रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रोन्नीतधरो वराहः ।

रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासो सलक्ष्मणोऽव्याद्धरताग्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥

मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् ।

दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात् ॥ १६ ॥

सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद्धयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ।

देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात् कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १७ ॥

धन्वन्तरिर्भगवान् पात्वपथ्याद्द्वन्द्वाद्भयाद्दृषभो निर्जितात्मा ।

यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ताहलो गणात् क्रोधवशादहीन्द्रः ॥ १८ ॥

द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाखण्डगणात् प्रमादात् ।

कल्किः कलेः कालमलात् प्रपातु धर्माविनायोः कृतावतारः ॥ १९ ॥

मां केशवो गदया प्रातरव्याहोविन्द आसङ्गवृत्तात्तवेणुः ।

नारायणः प्राह उदात्तशक्तिर्मध्यन्दिने विष्णुः सरीन्द्रपाणिः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

फिर नारायणमय कवचको शरीर के अवयवों में धारण करे तिससे पहिले नारायण मन्त्रके ओङ्कारआदि अक्षरों को दोनों पादों में दोनों पीडियोंमें दोनों जांघों में उदर में हृदय में वक्षस्थल में न्यास करे ॥ ५ ॥

बाकी दो अक्षरों को मुखमें और मस्तक में न्यास करे इन आठ स्थानों में जिस मन्त्र के अक्षरों का न्यास करना है सो मन्त्र विपरीत पेसा है "यणायरानामोनडोम" इस मन्त्र के अक्षरों का उलटे से अथवा सीधे से न्यास करे ॥ ६ ॥

तिसके पीछे द्वादशाक्षरवासुदेव मंत्र से छे छे अक्षरों का अंगूठा तर्जनी मध्यमा अनामिका कनिष्ठा करतलकरपृष्ठ इतों में न्यास करे फिर हृदय शिर शिखा कवच नेत्र अस्त्र इन स्थानों में छे अक्षरों का न्यास करे ॥ ७ ॥

षडक्षर विष्णु मन्त्र के ओङ्कार को हृदय में विकार को

मस्तक में वकार को भों के मध्यमें गकार को शिखा में न्यास करे ॥ ८ ॥

वकार को नेत्रों में नकार को सर्वे सन्धियों में न्यास करे नकार का अस्त्र उद्देश करके साधक पुरुष मन्त्र मूर्तिवाला होजावे ॥ ९ ॥

विसर्ग के सहित फट् इस अक्षर को सब दिशों में न्यास करे उस मन्त्र का स्वरूप "ॐ विष्णवे नमः" इस प्रकारका है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत् । षट्शक्तिभिरैश्वर्यादिभिर्भगवद्वाच्याभिः । विद्या च तेजश्च तपश्च मूर्तिर्यस्य तम् । इमे वक्ष्यमाणं श्रीमन्नारायणकवचाख्यम् ॥ ११ ॥

अष्टगुणोऽग्निमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥

यादसां गणा एव वरुणस्य प्राशास्तस्मात् ॥ १३ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

अटवी आजिमुखं सङ्गामोपक्रमश्चादिवेषी तेषु सङ्कटस्था-
नेषु ॥ १४ ॥

असौ प्रसिद्धो वराहो मामध्वनि रक्षतु । यज्ञैरवयवरूपः कल्पयते
निरूप्यत इति तथा । उन्नीतो उद्धृता भरा येन सः । अद्रिकूटेषु
गिरिशिखरेषु रामो जामदग्न्यः ॥ १५ ॥

उग्रधर्मोदभिचारादिलक्षणात् । हासाद्रवांशरोऽवतु । दत्तो
दत्तात्रेयः । अयोनाद्योगप्रशात् ॥ १६ ॥

पथि यद्देवानां हेलनं नमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् । पुरुषा-
चमस्यान्तराद्देवपूजाच्छिद्राद्वाग्निशदपराधरूपाक्षारदः ॥ १७ ॥

लोकोज्जनापवादाद्यज्ञः जननिमित्तो योऽन्त उपधातस्तस्मा-
द्वलमद्रोऽवतन्ति । कृतान्तादिति पाठे कृतान्तात्कावाद्रक्षतु कौभ-
वशात्सर्पाणां गणात् । अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥

कालमलभूतात्कलेः कल्किः धर्मावनाय धर्मरक्षणाथोऽहम्-
हान् कृतोऽवतारो येन ॥ १९ ॥

दिनस्य षट्सु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंक्षेपे रात्रेश्च प्रदोषा-
दिसंक्षेपे रक्षा प्रार्थनम् । मां केशव इति त्रिभिः । आसङ्गं सङ्ग-
वमभिव्याप्य ॥ २० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृतस्वाङ्गकरन्वासः परमात्मानं ध्यायन् मन्त्रमावर्त्तयेदि-
त्याह । आत्मानमिति । परमात्मानं ध्यायेत् कथम्भूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यं
यादृशविग्रहविशिष्टस्य ध्यानेन मनः प्रसन्नं भवेत्तादृशमित्यर्थः ।
पदशक्तिमिहानशक्तिबलैश्च यथायथं जगत्प्रतिष्ठापितः शक्तिभिरपृथक्-
सिद्धप्रकारभूताभिः काष्ठोपयोगिनीभिर्युतं यावत्सूतं युक्तमेवंविधं
परमात्मानं ध्यात्वा इमं वक्ष्यमाणं नारायणवर्माख्यं मन्त्रमुदा-
हरत् प्रठेत् मन्त्रं विशिनष्टि । विद्यातेजस्तपोमूर्ति विद्या ज्ञान तेजः
प्रभावस्तपः सत्कर्म विद्यादीनां मूर्तिराध्वः तं विद्यादेवो मूर्तिः
शीरि संस्येति वार्थः । सर्वज्ञानां तेजसां तपसां चेतनमन्त्राव-
त्त्वात्सर्वज्ञानादिसन्ततिरूपोऽयं मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वर्माह । ओमिति । “स्रवत्यनोद्धूतं पूर्वम्” इति न्यायेन मन्त्रादावोद्धूतः ।
प्रथमं शरणागतगजेन्द्ररक्षायां मावतीर्य हर्षवताररूपं श्रीनारायणं
गजेन्द्रवत्पीडितस्वरक्षाय प्रार्थयते । हरिरिति । हरस्याश्रिताना-
मार्त्तिमिति हरिः । मम सर्वतो रक्षां विदध्यात्कुर्वीत । मन्त्र एव
स्वजापकपुरुषगतं प्रार्थयितृत्वं स्वस्मिन्नारोग्य प्रार्थयते । कथम्भूतः
पतनोद्धूतस्य गरुतमतः पृष्ठे न्यस्ते अङ्घ्रिपद्मे अङ्घ्री पद्मे इव अङ्घ्रिपद्मे
येन सः । दरः शङ्खः अरि चक्रं चर्म खेटः असिः खड्गः दरादीन्
दधानः विभ्रत अष्टौ गुणा अणिमादयो यस्य नित्याविर्भूत-
निरुपाधिकापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणको वा अष्टौ बाहवो यस्य
सः ॥ १२ ॥

एवं सामान्यतो रक्षाविधानं प्रार्थय जलस्थलादिप्रदेश-
भेदेन रक्षायोपयुक्तमस्त्यदिमूर्तिभरं श्रीमन्नारायणं प्रार्थयते ।
जलेष्विति । यादतां जलजन्तूनां गणा एव वरुणस्य पाश

स्तस्माज्जलचरकुङ्कुटप्रतिभटः मत्स्यमूर्तिर्भगवान् जलेषु मां
रक्षतु स्थलेषु निर्जलप्रदेशेषु मायावदुवाहनः स्वसङ्कल्पोपात्तव-
दुवाहनरूपः स्थलजदुष्कृतां शास्ता मामव्यादक्षतु खेन्तरिक्षे
त्रिविक्रमः त्रयो विक्रमाः पदविन्यासाः लोकत्रयसंग्राहका
वस्वात् एव विश्वरूपः कृत्स्नविश्वव्याप्तरूपः स्वसञ्चरिणुदुष्कृतां
शास्ताऽवतु रक्षतु ॥ १३ ॥

अटव्यरयधमाजिमुखं युद्धोपक्रमश्चादिवेषी तेषु दुर्गेषु सङ्क-
टस्थानेषु प्रभुः समर्थोऽसुरसेनानायकानामरिर्नृसिंहः स्वभट-
प्रतिभटनिरसनशीलः पायात् रक्षतु । नृसिंहं विशिनष्टि । यस्य
नृसिंहस्य महान्तमद्भुतासंविमुञ्चतः सतः दिशो विनेदुः प्रति-
दध्वजुः गर्भाश्च न्यपतन् ससंसिरे ॥ १४ ॥

असौ प्रसिद्धो वराहमूर्तिः मार्गेऽभिमुखमागतदुष्कृद्विर-
याक्षस्य हन्ता मामध्वनि रक्षतु । कथम्भूतः यज्ञकल्पः यज्ञैः
कल्पयत इति तथा यज्ञावयवकत्वेनोपास्यः स्वधृष्ट्या करणेन
उन्नीतोद्धृता भरा भूमिर्येन अद्रिकूटेषु पर्वतशिखरेषु रामो
जामदग्न्योऽद्रिकूटस्थदुष्कृतां हन्ता रक्षत्वित्यनुषङ्गः । विप्रवासै
परदेशगमनदशायां सलक्ष्मणो भरताग्रजो दाशरथी रामः
देशान्तरस्थराघवादीनां हन्ताऽवतु ॥ १५ ॥

उग्रधर्मोदभिचारादेरखिलात्प्रमादाक्षारायणः अभिचारादि-
निरसनचमनामघान्मूर्तिपुत्रः पातु हासाद्रवांशरः गर्वप्रति-
भटः मूर्तिपुत्रः पातु दत्तो दत्तात्रेयः योगविरोधिनिरसनक्षमो
योगाद्योगविरोधिवर्गात्पातु । अथेति प्रार्थनानन्तरारम्भद्योतकम्
योगनाथः योगेश्वरो गणानां सिद्धगणानामीशः कपिलः ज्ञान-
प्रदानेन कर्मबन्धनिरासकः कर्मबन्धात् दुरितकर्मबन्धात्पायाद्-
व्यात् । मण्यन्तीति गणाः प्रकृतिमद्वैतस्वानां याथात्म्यवि-
वेचने गणयितारस्ते सांस्थास्तेषामीश इति वार्थः ॥ १६ ॥

कामदधन्मिदनात्सन्तर्कुमारोऽस्पृष्टकामः अवतु पथि देव-
हेलनात् देवानां हेलनं परिहासस्तस्माद्वयशीर्षः वेदापहरणां-
दिना चतुमुखादिवेवहेलनं कुर्वतां मधुकैटभादीनां हन्ता मामं-
वतु पुरुषस्य भगवतोऽर्चनमाराधनं तस्वान्तराद्रिच्छेदाद्देवर्षिवर्यः
नारदः अविच्छिन्नभगवदाराधनपरः पातु । अशेषाक्षिरयाक्ष-
कात्कुर्मो हारराशितार्तिहा अधस्तान्मशानामुत्तारकः ॥ १७ ॥

अपथ्यान्निवन्तरि सिषकुप्रेष्ठः पातु । इन्द्राच्छीतोऽप्यादिः ऋषभः
निर्जितः आत्मा मनो येन जितान्तर्बोद्धेन्द्रियः शीतोऽप्यादिव्रतानु-
तस्तत्सहिष्णुः पातु । लोकोज्जनापवादात् यज्ञः विष्णुः “यज्ञो वै
विष्णुः” इति श्रुतेः । सर्वजनान्तरात्मा पातु । उत अपि तत्कृतान्तात् तेन
जनेन कृतोऽन्तः उपधातस्तस्माद्वलो बलमद्रः दुर्जनकृतोपधातहा
पातु । नः कृतान्तादिति पाठे तु कृतान्तान्मृत्योर्बलमद्रो मृत्युहा
नः पातिवत्त्वर्थः । क्रोधवशात् सर्पाणां गणादहीन्द्रः शेषः पातु ॥ १८ ॥

अप्रबोधादज्ञानाद्भगवान् द्वैपायनो ज्ञानदः पातु । अत्र नर-
दत्तसन्तकुमारदेवर्षिवलाहीन्द्रद्वैपायना अंशावताराः जामदग्न्य-
कपिलधन्वन्तरिऋषभास्त्वोवशावतराः इतरे पूर्णाः । जीवविशेषे
आविर्भाव आवेशः कैश्चिद्गुणैः साक्षादाविर्भावोऽशः प्रमादा-
न्मोहजनकात्पाखण्डानां गणाद्वृक्षः जगन्मोहपाखण्डगणहा काल-
मलभूतात् कलेः कल्किः कालमलकलिहा प्रपातु । कालिकं विशिनष्टि ।
धर्मावनाय धर्मरक्षाय उर्ध्वहान् कृतः भवतारो येन सः ॥ १९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ प्रातरादिकालेषु दिनस्य षट्सु भागेषु केशवादिमूर्त्तिभ्यो रक्षां प्रार्थयते । मामिति । केशवः गदया युक्त इति शेषः । प्रातर्भागव्यात् आन्तः भूतः वेणुर्येन स गोविन्दः आसङ्गं सङ्गव कालमभिव्याय सङ्गव उदयानन्तरकालः उदात्ता उद्धृता शक्तिरा-युधविशेषो येन सः श्रीमन्नारायणः प्राह्णे पूर्वाह्णे श्रीन्द्रश्च-क्रराजः स पाणौ यस्य सः विष्णुः मध्यन्दिने मध्याह्णे पातु रक्षतु ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिर्बिद्ध्यदित्यादिना नारायणाख्यं कवचमुच्यते अग्नि-माद्यष्टगुणो वा व्याप्तगुणो वा अशूङ्गव्याप्ताविति भातुः शुभ-लक्षणां गुणमेव भुङ्क्ते नत्वशुभलक्षणां दुःखमिति वाष्टगुणः अशुभोजन इति भातुः “शुभं पिवत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिवेत्” इत्यादेः ॥ १२ ॥

“यादांसि जलजन्तवः” इत्यतो वरुणापाशस्य यादोगणान्तर्भू-तत्वेऽपि तद्गुणस्य मरणाविनाभूतत्वेन तत्परिहारार्थं पृथग्र-हणं मथ्नाति हिसतीति मदसुरस्तं स्यति नाशयतीति मत्स्यः “मथि” हिसायां शिरो ममन्थ तरसेति प्रयोगाच्च इतरस्तु मथित्वा विलोड्य सरतीति मत्स्यः “मन्थविलोडने” इति भातुः सुगतावित्यस्मात् व्यप्रत्ययः । माययेच्छया गृहीतबदुवामननाम-मूर्तिर्विश्वरूपः स्थूलरूपः ॥ १३ ॥

अटवी च आजिश्च मुखश्चादियेषां तानि तथा तेषु गर्भा असुरस्त्रीणामिति शेषः ॥ १४ ॥

अध्वनि मा मां स्वदेहेन यज्ञं कल्पयतीति यज्ञकल्पः यज्ञो विष्णुस्तत्समः स एवेत्यतो वा रामः परशुरामः विविधप्रवासे भरताग्रजः काशरथी रामः ॥ १५ ॥

छन्दःसारूप्योत्तनाय उग्रधन्वा अखिलप्रमादादित्युक्तम् । नर-नामा विष्णुः हासादुन्मादकृतहासात् अयोगान्नारायणस्मरणा-द्युपायवैकल्यात् ॥ १६ ॥

सनत्कुमारो ब्रह्मचारिवपुः ब्रह्मपुत्रसनत्कुमाराविष्टः ।

सनत्कुमारनामा तु ब्रह्मचर्यवपुर्हरिः ।

सनत्कुमारमपरं ब्रह्मपुत्रं विवेश यः ।

स मां योग्येतरात्कामात्पातु विश्वेश्वरः प्रभुः ।

इतिवाक्यमत्रमानं कामानयोग्यान् मद्यादिविषयान् देवयति गम-यति आत्मनीति देवः तस्मादेवविषयैः मदिदासः पुरुषान्तरार्च-नात् विष्णोः परिवारत्वमन्तरेण प्राधान्येनान्यदेवतार्चनाद्वोषात् ।

मदिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरव्ययः ।

तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणात्तस्या इति ।

अनेन हर्षनर्पितार्चनालक्षणाकर्मणः तथा तस्यास्मरणपूर्वकान-र्चनाच्च “मदिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरव्ययः । तदनर्पितकर्म-भ्यस्तदस्मरणात्तस्येति वाक्यद्योतनाय मदिदासोति प्रसिद्धनाम सुकृत्वा देवर्षिवर्य इत्यवशिष्टनेन वैष्णवात्मैवाभाधिकारो नान्येषां

तेषामेव विशेषस्मरणाज्ञानपूर्तेरिति सूचितम् । केचित्पुरुषार्चनान्त-रादित्यनूद्यन्तरायवाचित्वमन्तराश्वस्वोच्युस्तिश्चिन्त्यम् “अन्तरः परिधानीये बाह्ये स्वीयेन्तरात्मनि” इत्यादौ एवं प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शरीररोगजनकादपथ्यद्रव्याभिर्जितात्मा वशीकृतेन्द्रियप्रामः तत्कृताद्यङ्गकर्मापादितादनित्यफलात्स्वर्गादेर्यज्ञनामा यागप्रवर्तको विष्णुः । बलः बलमद्रः स एवाहीन्द्रशेषनामा “शेषदेवः सहस्राक्षः सहस्राङ्गिः शिरोभुजः” इत्यादेः “बलं शक्तौ बलौ रामे बलिष्ठे च बलस्तथा” इत्यभिधानात् बलिष्ठोऽहीन्द्र इति वा ॥ १८ ॥

धर्मावनाथ धर्मपरिपालनाय उरु प्रपातु भूयो भूयो रक्ष-त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रातरारभ्य पञ्चभिः पञ्चभिर्घटिकाभिः अहोरात्रविभागं कृत्वा तेष्वेकैकां मूर्तिं सङ्कल्प्याह । मां केशव इति । गोष्ठेभ्यो निर्गत्य यदैकप्रगावः संयुज्यन्ते स काश्च आसङ्गवस्तस्मि-न्काले ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतगोष्ठाधिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मश्च लोकादित्यत्र बलदेवस्य शेषादन्यत्र कृतान्तादित्य-धिकशक्तित्वं दर्शितम् । जनान्तादिति पाठे जनानामन्ताज्ञाया-दिति स एवायं ॥ १८ ॥ १९ ॥

मां केशव इति सार्वकर्म । अनेन मथुरावृन्दावननाथयो-र्नित्यप्रकाशत्वं दर्शितम् । प्रातःपादपः काला एवं युज्यन्ते । प्राह्ण-स्तावत् प्रथमभागः प्रातःसङ्गवो तु तस्यैवाद्यौ मध्याह्णे मध्यभागः । तृतीयभागस्तत्पराह्णः सार्वसङ्गव्याप्त्यामयान्तर-मदभेदमिषः रात्रौ च प्रदोषः प्रथमभागः मध्यभागो निशीथः अर्धरात्रस्तु तत्रापि मध्यमघटिकाद्वयम् । अपररात्रस्तु तृतीयो भागः । तस्यैवान्तिमांशद्वयं प्रत्युषप्रभातसंज्ञम् । यथा सन्ध्याश्च तद्वचान्तरभेदा अपि पूगारायन्त इति । क्रमगणनायां तु मध्याह्ना-द्यतिक्रमापत्तेः प्राह्णस्तु स्मृतौ न भिन्नत्वेन गणयते । तथाहि “मुहूर्त्त-त्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तऽथ अपरा-ह्णोऽपि तादृशः । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्मसु गर्हित” इति ॥ २०—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेदित्यन्यैरध्वृत्य कासनया अहं ग्रहोपासना । विद्या तेजस्तपांसि मूर्तिर्धर्मस्तमिह मन्त्रं नारा-यणकवचाखम् ॥ ११ ॥

समुद्रेण सह नदीनदादिवत् ध्येयरूपेण सर्वैक्यं प्राप्तोऽपि पृथग्भूयापि तिष्ठन् स्वरक्षाप्रार्थनमन्त्रमुक्ताहरेदित्याह । हरिरिति । अष्टगुणः अग्निमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥

सामान्येन सर्वतो रक्षां प्रार्थय देवविशेषेषु तत्तदधिष्ठातृ-स्वरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रानाह । जलोष्पति त्रिभिः । यादसां गणा एव वरुणस्य पाशस्तस्मात् ॥ १३ ॥

भीमद्विधनाय चक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शनी ।

आजिमुखं युद्धसम्मुखप्रदेशः ॥ १४ ॥

यज्ञकल्पः यज्ञस्वरूपः स्वार्थिकः कल्पः । यज्ञः । यज्ञाः कल्पाः
समर्था यतः सः । रामो जामदग्न्यः ॥ १५ ॥

स्वपरोद्भवेषुः उपद्रवेषुः । रक्षामन्त्रानाह चतुर्भिः । उग्रध-
र्मादभिचारादेः । हासात् गर्वात् । अयोगात् योगग्रंशात् ॥ १६ ॥

कामदेवात् कन्दर्पवेगात् । पथि यदेवहेलनं नमस्कारमकृत्वैव
गमनम् । पुरुषार्थनस्यान्तरात् देवपूजाच्छिद्रात् द्वात्रिंशदपराध-
रूपादित्यर्थः ॥ १७ ॥

लोकोज्जनापवादात् जनान्तात् जनहेतुकोऽन्त उपघातस्त-
स्मात् कृतान्तादिति च पाठः । क्रोधवशात् सर्पाणां गणात्
अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥

कालमलरूपात् । कलेः कल्किः कीदृशः भर्मावनेत्यादि ॥ १९ ॥

कालविशेषेषु तत्तदधिष्ठातृस्वरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रा-
नाह । मामिति त्रिभिः । केशवो मथुराधिपतिः । प्रातर्दिनस्य पञ्चम-
घटिकापर्यन्तम् । गोविन्दो वृन्दावनाधिपतिः । आसङ्गं षष्ठघटि-
कामारभ्य दशमघटिकापर्यन्तम् । एकादशघटिकामारभ्य पञ्च-
दशघटिकापर्यन्तः प्राहस्तत्र । षोडशघटिकामारभ्य विंश-
तिघटिकापर्यन्तं मध्यान्दनं तत्र । अरीन्द्रपाणिः चक्रहस्तः
एकविंशतिघटिकामारभ्य पञ्चविंशतिघटिकापर्यन्तमपराहस्तत्र ।
षड्विंशतिघटिकामारभ्य त्रिंशदघटिकापर्यन्तं सायं तत्र । त्रयः
सच्चिदानन्दा भ्रामानि यस्य सः ॥ २० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मानमंशभूतं परममंशिनं ध्यायेत् । अंशभूतोऽहमंशि-
पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याभावात्तदभिज्ञाऽस्मीति चिन्तयेत् । परमं विशि-
नष्टि । ध्येयमुपास्यम् । षड्भिः ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य प्रशसः श्रियः ।

ज्ञानैवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीकृता ॥

इति स्मृतिप्रोक्तमित्येतं विधादयो मूर्तयः शरीरवत् प्रिया
यस्य । सः इमे श्रीनारायणकवचरूपं मन्त्रमुदाहरेदावर्त्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथौ अग्निमादिरूपा गुणा यस्य सः । मम रक्षां विदध्यात्
करोतु ॥ १२ ॥

एवमात्मनः सामान्यतो रक्षणां प्रार्थ्य जलस्थलादिषु तत् प्रार्थ-
यते । जलेश्वर्यादित्रिभिः । मायया भक्तविषयिण्या रूपया बहुवा-
सनः बालहस्वरूपः ॥ १३ ॥

अटवीषु आजिमुखेषु युद्धाग्रभागेषु आदिना अग्न्याद्यावृ-
त्तप्रदेशेषु ॥ १४ ॥

यज्ञाः कल्पाः फलदाने समर्था यस्मात्सः । यज्ञैः साहस्येनोपासनार्थं
कल्पयते निरूपयते इति वा यज्ञकल्पः ॥ १५ ॥

स्वपरोद्भवेषुः उपद्रवेषुः रक्षणां प्रार्थयते । मामिति चतुर्भिः ।
उग्रधर्मादभिचारादिरूपात् । प्रमादात् अनवधानतः । हासात् गर्वात्
अयोगात् योगविघ्नात् ॥ १६—१८ ॥

प्रमादात् बुद्धिमोहात् यः पाण्डयङ्गणः प्रवर्त्तते तस्मात् ।
कालमलरूपकलेः ॥ १९ ॥

[३५]

कालभेदेषु रक्षां प्रार्थयते । मां केशव इति त्रिभिः । तत्र
दिनस्य षड् भागाः प्रातरादिशब्दार्थाः । तत्र प्रातः केशवः
अरीन्द्रपाणिः चक्रपाणिः ॥ २० ॥

भाषाटीका

छै ऐश्वर्य वाली शक्तियों से सहित विद्या तेज तप इन्हीं
की मूर्तिवाले ध्यान के योग्य भगवान् का ध्यान करे फिर
इस मन्त्र का उच्चारण करे ॥ ११ ॥

शङ्ख चक्र ढाल तरवार गदा बाण धनुष पाश इन आ-
युधों को धारण किये आठ भुजों के सहित अग्निमादिक
आठ ऐश्वर्यों के सहित भगवान् गरुडजी के पीठ पर चरण
कमल को स्थापन किये हुये श्री हरि मेरी सब प्रकार से
रक्षा करें ॥ १२ ॥

जलों के मध्य में जलचर जन्तुओं से वरुण के पास से
मत्स्यमूर्ति भगवान् मेरी रक्षा करें स्थलों में माया से बहुवा-
सन मेरी रक्षा करें आकाश में विश्वरूप त्रिविक्रम रक्षा
करें ॥ १३ ॥

जिनके अट्टहास के छोड़ने से सब दिशा शब्दाद्य मान
होगई और असुर स्त्रियों के गर्भ गिर पड़े वे प्रभु असुरों के
युध के पति हिरण्यकशिपु के विदारण करने वाले नृसिंह
भगवान् पर्वतादि दुर्गम स्थानों में तथा युद्धों में मेरी रक्षा
करें ॥ १४ ॥

अपने डाढ़ों पर पृथिवी को बठा खाने वाले यज्ञ मूर्ति य
भगवान् बाराहजी मार्ग में मेरी रक्षा करें पर्वतों के शिखरों
पर परशुरामजी रक्षा करें परदेश में भरतजी के बड़े भ्राता
श्री रामचन्द्रजी लक्ष्मणजी के सहित हमारी रक्षा करें ॥ १५ ॥

सम्पूर्ण मन्त्रादि द्वारा मारण करने से और सब प्रमादों से
नारायण मेरी रक्षा करें अभिमान के पाप से नर भगवान्
रक्षा करें योग के भ्रष्ट होने से योगनाथ दत्तात्रेयजी मेरी
रक्षा करें कर्म बन्ध से गुणों के ईश कपिल भगवान्
रक्षा करें ॥ १६ ॥

काम के वेग से सनतकुमार मेरी रक्षा करें भगवन्मन्दिर
के सामने नमस्कार नहीं करके रस्ता में चलेजाने के पाप से
हृयग्रीव भगवान् रक्षा करें नारायण के पूजन में अपराधों
से नारद भगवान् रक्षा करें सम्पूर्ण नरकों से कूर्म भग-
वान् मेरी रक्षा करें ॥ १७ ॥

अपथ्य पदार्थों के भक्षण से अन्धन्तरि भगवान् मेरी रक्षा
करें शीतोष्णादि दुःखों से शरीर मन के जीतने वाले भग-
वान् ऋषभदेव जी रक्षा करें लोकापवादसे यज्ञ भगवान्
रक्षा करें मनुष्यों के आघात से बलदेव भगवान् रक्षा करें
क्रोध वश सर्पादिकों के गण से शेष भगवान् रक्षा करें ॥ १८ ॥

अज्ञान से व्यास भगवान् रक्षा करें पाण्डवद बुद्धि से
प्रमाद से बुद्ध भगवान् रक्षा करें कालों में भक्षित कल्कि के
दोष से कल्कि भगवान् रक्षा करें जिनोंने कि भ्रम की रक्षा
करने के निमित्त बहुत अवतार धारण किये हैं ॥ १९ ॥

देवोऽपराह्णं मधुहोमधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो माम् ।

दोषे हृषीकेश उताधरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २१ ॥

श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनादनः ।

दामोदरोऽद्यादनुसन्ध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्तिः ॥ २२ ॥

चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि भ्रमत समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तम् ।

दन्दग्धि दन्दग्धपरिसैन्यमाशु कच्छं यथा वातसखो हुताशः ॥ २३ ॥

गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे ! निष्पिण्डि निष्पिण्ड्यजितप्रियासि ।

कूटमाण्डवैनायकयक्षरक्षोभुतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन् ॥ २४ ॥

त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ।

दरेन्द्र ! विद्रावय कृष्णापूरितो भीमस्वनोऽरेहृदयाति कम्पयन् ॥ २५ ॥

त्वं तिरमधारातिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि ।

चक्षुषि चर्मन् ! शतचन्द्र ! छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥ २६ ॥

यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽमृत केतुभ्यो नृभ्य एव च ।

सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव वा ॥ २७ ॥

सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्त्तनात् ।

प्रयान्तु संचयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः ॥ २८ ॥

गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभश्छन्दोमयः प्रभुः ।

स्त्वत्त्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वन्तांमभिः ॥ २९ ॥

सर्वापद्रव्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः ।

बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्षदभूषणाः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

प्रातः काल में केशव भगवान् गदा से मेरी रक्षा करें दूसरे आसंगव भाग में वेणु धारण किये गोविन्द भगवान् मेरी रक्षा करें तीसरे प्राह काल में शक्ति को धारण किये नारायण मेरी रक्षा करें दिन के मध्य भाग में चक्रधारी विष्णु भगवान् मेरी रक्षा करें ॥ २० ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावार्थटीपिका ।

त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्तिः श्रीमाधवः । दोषे प्रदोषे । अर्धरात्रे अर्धरात्रिपर्यन्ते । काले निशीथे चैक एव पद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥

अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामावतु । प्रत्यूष ईशः श्रीजनार्दनः । श्रीदामोदरः प्रभाते । श्रीविश्वेश्वरोऽनुसन्ध्यं प्रतिसन्ध्यम् ॥ २२ ॥

युगान्तानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तच्चक्रं भगवता

प्रयुक्तं सदृशित्यं दन्दग्धि दन्दग्धि अतिशयेन दहति । तस्यायं स्वभाव एव न तु तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः । यद्वा । दन्दग्धीति लोयमध्यमपुरुषः । अत्र त्वमेवभूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा सख्योऽप्ये प्रार्थयतेऽतिशयेन दहेति । कच्छं शुष्कवृक्षम् ॥ २३ ॥

अशनिस्पर्शो येषां ते विस्फुलिङ्गा यस्यास्तस्याः सम्बोधनं हे गदे ! त्वमजितस्य प्रियासि । अहमभ्युतस्य दासः । अतः कूटमाण्डादीन्निष्पिण्डि निष्पिण्डि सञ्चूर्णय सञ्चूर्णय । अरीन् चूर्णय चूर्णय । सर्वत्र क्षीप्सातिक्षीप्स्वाय ॥ २४ ॥

हे दरेन्द्र पाञ्चजन्य ! त्वं यातुधानादीन्विद्रावय विप्रग्रहा ब्रह्मराक्षसा येऽन्ये च घोरदृष्टयस्तान् ॥ २५ ॥

तिग्मा धारा यस्य हे तिरमधार अतिवर खड्गश्रेष्ठ । त्वं ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतं चन्द्राकाराणि मण्डलानि अस्मिन् हे शतचन्द्र चर्मन् । अघोनामघवतां द्विषां चक्षुषि छादय पापचक्षुषां चोद्ग्रहीतां चक्षुषि हर ॥ २६ ॥

यन्नो भयं ग्रहेभ्यः । अहोभ्यः पार्षदभ्यः ॥ २७ ॥

श्रीभरतस्य भक्तभावाद्यदीपिका ।

श्रेयःप्रतीपका इष्टव्याघातका ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरादिसामानि तैः स्तोत्रयते संस्तुयत इति स्तोत्रस्तोमः छन्दोमयो वेदमूर्तिः "सुपर्णाऽसि गरुत्मान्" इत्यादि-
श्रुतेः । ऐकपद्यपाठे स्तोमा गीतिपूर्काक्षराणि स्तोत्रस्तोमेति पाठे
सामाधारभूत ऋक् स्तोमः ॥ २६ ॥

नामानि च रूपाणि च यानानि च वाहनानि आयुधानि
च नो बुद्ध्यादीन् पान्तु पार्षदभूषणाः पार्षदमुखाश्च पान्तु ॥ ३० ॥

श्रीमद्भरतस्य भक्तभावाद्यदीपिका ।

उग्रं भद्रयुक्तं स मधुहा मधुसूदनः स्वतेजसा दीप्यमानः
अपराधे प्रीणि भामानि तेजास्यभिव्यक्तस्थानानि यस्य
"सामशि-प्राद्वयं चैव प्रीणि तेजांसि न स्पृशेत्" इत्युक्त-
प्रीणि तेजास्यत्र विवाञ्चतानि । यद्वा । योगिद्वयगोचराब्धि-
रूपाणि प्रीणि भामानि स्थानानि यस्य सः । माधवः साय-
ङ्गाले मामवतु । दोषे प्रदोषे हृषीकेशः । अर्जुनाप्रपथन्तकाले
निशीथे चैकः पञ्चतामोऽवतु ॥ २१ ॥

अपररात्रे श्रीवत्सविन्दः इलक्ष्मीरुत्सवा इशः श्रीभरतः पातु प्रत्युषे
असिभरतः खड्गवरो जनादेनः पातु । अनुसन्ध्यं प्रतिसन्ध्यं दामोदरः
पातु । प्रभाते भगवान् कालशरीरको विश्वानिबन्ता पातु । अत्र
केशवादिद्वादशमूर्त्तीनां मध्ये चामनत्रिविक्रमधामोयावदुवाम-
नोऽव्यात् त्रिविक्रमः खेडवत्प्रति रत्नकत्वेन प्रार्थितत्वात्तयो-
रज्ञानुक्तिः । नारायणमुत्तरुत्तरेऽव्यायुषविशेषविशिष्टस्यात्र
वत्सिन्धवे प्रार्थयत इति न पौनरुक्त्यम् । क्रमस्त्वविबक्षितः ।
प्रातःप्रत्युषप्रभातशब्दा भूतभाविष्यद्वर्त्तमानदिनाधयवप्रातःकाल-
पराः ॥ २२ ॥

अथ भगवतोऽस्माद्यभिरुतिशक्तत्वेन प्रार्थयते । अक्र-
मित्यादिना । युगान्ताद्यनिवृत्तिश्चा नेमिर्यस्य तत्तथा । भगवता
प्रयुक्तं सदरीणां सैन्यं दन्दग्वि अतिशयेन वदति । अरिसैन्य-
दाहकत्वं तस्य स्वभावं एवेति न सत् प्रार्थनीयमिति प्रथम-
पुरुषनिर्देशः । दहने वदन्तः । बाहुसहायोऽग्निः कच्चं शुष्कं
तृणं यथेति ॥ २३ ॥

अशनिवत् स्पर्शो येषां ते विस्फुलिङ्गाः यस्यास्तस्याः
सम्बोधनं हे गदे । त्वमजितस्य भगवतः प्रियास्वहं च तस्य
दासः ॥ अतः कृष्णमायडादीन् निष्पिण्डि निष्पिण्डि आभी-
क्षये द्विर्वचनमतिशीघ्रत्वद्योतनाय दीप्यतां वा । पुनःपुनर्नि-
तरां पेषयेत्यर्थः । तथारीन् शत्रून् पुनः पुनश्चूर्णय ॥ २४ ॥

हे हरेन्द्र ! शङ्कराज ! पाञ्चजन्य ! त्वं कृष्णेन भगवता पूरितः
भीमः मयङ्कुरः खनो ध्वनिर्भस्य तादृशः शत्रोर्हृदयानि
कम्पयन् यातुधानादीन् ग्रहविशेषान् येऽन्ये च घोरदर्शनाः
तान् विद्रावय पलायितान् कुरु ॥ २५ ॥

तिग्मा तीक्ष्णा घ्राणा यस्य सचासावनिवरश्च तस्य सम्बोधनं
स्वम् ईशेन भगवता प्रयुक्तः ममारिसैन्यं क्षिन्वि क्षिन्वि शतं
चन्द्राश्चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन् हे शतचन्द्र ! चर्मन् खेद ।

अधवतां द्विषां चक्षुषि क्वादम् पापचक्षुषामुग्रहृद्दीनां चक्षुषि
हर ॥ २६ ॥

ग्रहादिभ्यो यद्यद्वयं नोऽस्माकमभूतानि सर्वाणि भयानि
भगवतो नामरूपाण्येवास्त्राणि तेषां कीर्तनात् । यद्वा । कीर्तने
स्मरणस्याप्युपलक्षणम् । भगवतो नाम्नां कीर्तनाद्रूपाणां दिव्य-
मूर्त्तीनामस्त्राणां च स्मरणात् । संचयं नाशं संचय एव
यान्तु प्राप्नुवन्तु । तत्र केतवो धूमकेत्वादयः । नरेश्वरादयः
सरीसृपाः सर्पणस्त्रभावाः दक्षिणः श्वापदादयः अघानि पाप-
स्त्रभावानि भूतानि तथा येऽन्ये श्रेयस इष्टस्य प्रतीपकाः
विघातकाः तेषां संचयं यान्तु ॥ २७ ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरादिसामादीनि तैः स्तोत्रयते स्तोत्राधय-
वत्वेन स्तुयत इति तथा । छन्दोमयः छन्दःप्रचुरः प्रभुः
समर्थो भगवान् गरुडः स्तोमस्तोत्रछन्दोमय इति पाठे स्तोत्राणि
गीतिपूर्काक्षराणि तद्युक्तानि स्तोत्राणि छन्दांसि बृहदादीनि
गीत्याधारभूतानि छन्दांसि तत्प्रचुरः तदवयवकत्वमाचुर्यगा-
नुसन्ध्य इत्यर्थः । अशेषकृच्छ्रेभ्यः अशेषापद्रवो रक्षतु स्वनाम-
भिर्विश्वक्सेनो रक्षतु ॥ २९ ॥

तथा हरेर्नामानि रूपाणि च यानानि वाहनानि च तथा
पार्षदप्रवरा भूषणानि च मम बुद्ध्यादीन् पान्तु ॥ ३० ॥

श्रीमद्भरतस्य भक्तभावाद्यदीपिका ।

श्रीमद्भरतस्य भक्तभावाद्यदीपिका ।

दोषे रात्रिमोजनकाळे रात्रिसामान्यविक्रमोयां दोषशब्दोऽ-
वयवाची स्त्रीलिङ्गो वा रात्रिविशेषकालविवक्षायां पुल्लिङ्गः ।
निशीथात्पूर्वधामोऽर्धरात्र उरुषते तस्मिन् काले निशीथे पञ्चदश-
घटिकातुलिके एकः पञ्चताम एवावतु ॥ २१ ॥

प्रत्युषे अरुणोदयप्रारम्भे अनुसन्ध्यं सन्ध्यातिकटे प्रभाते
सुषोदयासप्तसमये ॥ २२ ॥

शुभान्तेऽग्निवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तत्तथा । स्वरूपमु-
क्त्वा सम्बोधयति । दन्दग्वीति । हे सुदर्शन ! अरिसैन्यमाशु दन्दग्वि
अतिशयेन दह अनेन ।

सुदर्शन ! महाज्वाल ! कोटिसूर्यसमप्रभ !

अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विषयोर्मागे प्रदर्शय । इति

मन्त्रोऽर्थत उद्धतः ॥ २३ ॥

"स्पृश उपताते" इति धातोः स्पर्शनं तपनम् अशनिवाग्निघात-
वत्स्पर्शनास्तापकरा विस्फुलिङ्गा अग्निकणा यस्याः सा तथा
अशन्योर्वज्रयोः स्पर्शनेन सङ्गृह्णेन जाता ये विस्फुलिङ्गा यस्याः
सा तथा इति वा सम्बन्धेन अशनिशब्देन मेघवन्निर्हर्षयते
तस्य स्पर्शनवद्दुःसहा विस्फुलिङ्गा यस्याः सा इति वा तस्याः
सम्बुद्धिः अशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे हे गदे ! निष्पिण्डि नितरां
पिष्टं कुरु निष्पिण्णीति पाठे "पिबिपेषयो" इत्यस्य रूपम् ॥ २४ ॥

हरेन्द्र शङ्कश्रेष्ठ ! यातुधानादिविषयान् (१) घ्राणा दृष्टिर्षेवां ते
तथा तान् शरीन् विद्रावयेत्यन्वयः अनेन ।

(१) ग्रहाराक्षसादि ।

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पाञ्चजन्यनिजध्यानध्वस्तपानकसञ्चय !

पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातिनम्

इत्ययं मन्त्रः सूचितः ॥ २५ ॥

मम छिन्धीति तुगागमा विकल्पेनेति वक्तव्यम् । द्विषां चक्षुषि
छादय नोऽस्माकमघं हरेत्यन्वयः । शतचन्द्रेति चर्मणो नाम ॥ २६ ॥

केतुभ्य इत्यनेन उल्कापाता गृह्यन्ते केतोर्ग्रहेभ्य इत्यनेन
गतार्थत्वात् अघेभ्यो व्यसनेभ्यः ॥ २७ ॥

अयःप्रतीपकाः अयोविरोधिनस्ते चासुराः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणां स्तोमः समूहः स्तोत्रस्तोमः तल्लक्षणाद्वन्दः
सामवेदस्तन्मयस्तत्प्रधान इत्यर्थः । भगवान् पूज्यः विश्वक्सेनश्च
सेना यस्य स तथा । स्वस्य स्वामिनो नामभिः (१) । विश्वक्सेनश्च
हरेर्निवेदिताशनः ॥ २९ ॥

यानं रथः पार्षदाश्च भूषणाश्च पार्षदभूषणाः भूषणानां
मपि ज्ञानाश्रयत्वज्ञापनाय पुल्लिङ्गप्रयोगः "तत्कण्ठं कौस्तुभ-
मास धाता" इत्यादेः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षोढा विभक्तां दिवसरत्नामुक्त्वा पञ्चधा विभक्तरात्रिरह्मा-
माह । दोषे रात्रेश्चतुर्थघटिकापर्यन्तं प्रदोषस्तत्र । पञ्च घटिकामा-
रभ्य चतुर्दशघटिकापर्यन्तमर्द्धरात्रमन्तभागस्यार्द्धरात्रत्वात् तत्र ।
पञ्चदशषोडशघटिके निशीथस्तत्र ॥ २१ ॥

श्रीवत्सो भामनि शरीरे यस्य निशीथादूर्ध्वमुखोदयात् प्राक्
अपररात्रः । प्रत्युषे रात्रिशेषघटिकाचतुष्टये । अनुसन्ध्यं दिन-
रात्रिसन्ध्ययोः ॥ २२ ॥

मगधदक्षैश्च रक्षामन्त्राणां । चक्रमिति चतुर्भिः । युगान्ता-
नलवत् तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्घस्य तत् । हे समन्तात् भ्रमत ! भ्रम-
शाशील ! त्वं चक्रं भगवत्प्रयुक्तं सत् अरिसैन्यं वन्दन्धि अतिश-
येन बह ! कक्षं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिवत् स्पर्शनं येषां ते विस्फुलिङ्गाः यतः । हे गदे !
निष्पिण्डि निष्पिण्डि चूर्णय चूर्णय ॥ २४ ॥

दरेन्द्र ! हे पाञ्चजन्य ! ॥ २५ ॥

हे तिग्मधार ! हे असिवर ! हे खड्गभ्रेष्ठ ! हे शतचन्द्र ! शतच-
न्द्राकारयुक्त ! चक्षुषि हर आच्छादय च ॥ २६ ॥ २७ ॥

अयसः प्रतीपकाः प्रतिकूलाः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथन्तराणि सामानि तैः स्तोभ्यते संस्तूयत
इति स्तोत्रस्तोमः । एकपद्यपाठे स्तोमा गीतिपूरकास्तोत्राणि
स्तोत्रस्तोमेति पाठे सामाधारभूतश्रुतसमुदायः स्तोमः ॥ २९ ॥

पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याः ॥ ३० ॥

(२) अयं विश्वक्सेनः पार्षदः ।

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रीणि ऊर्ध्वाधो मध्यलोकाख्यानि धामानि यस्य सर्वलो-
कस्य इत्यर्द्धरात्रश्च षड् भागाः दोषादिशब्दवाच्याः तत्र दोषे
प्रदोषे हृषीकेशः निशीथे अर्द्धरात्रे चेति विभागद्वयेऽपि एकः
पञ्चनामः ॥ २१ ॥

दामोदरः प्रभाते उत कालानामनुसन्ध्यं प्रतिसन्ध्यं च
विश्वेश्वरः ॥ २२ ॥

एवं भगवन्तं रक्षार्थं प्रार्थ्य तदायुधानि रक्षार्थं प्रार्थयते ।
चक्रमिति चतुर्भिः । युगान्तानलवत्तिग्मा नेमिर्धारा यस्य तदी-
दृक् चक्रं त्वं भगवत्प्रयुक्तं समन्तात् भ्रमत सत् अरिसैन्यम-
स्मच्छत्रुसमूहं वन्दन्धि द्विशक्तिः शीघ्रत्वाय शीघ्रं दहेत्यर्थः । कक्षं
शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिवत् स्पर्शनं येषां ते विस्फुलिङ्गा यस्यास्तस्या
सम्बुद्धौ हे अशनिविस्फुलिङ्ग ! हे गदे ! त्वमजितप्रियासि । अतो-
ऽजितभजने विघ्नकरान् कूश्माण्डादीन् निष्पिण्डि शीघ्रं
पेषयेत्यर्थः । ममाराश्चूर्णय चूर्णय ॥ २४ ॥

हे दरेन्द्र ! शङ्कराज ! विप्रग्रहा ब्रह्मराक्षसाः ॥ २५ ॥

हे तिग्मधार ! तीक्ष्णधार ! हे असिवर ! खड्गराज ! त्वमीशप्र-
युक्तो ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतचन्द्राकाराणि मण्डलानि
यस्मिन् हे शतचन्द्र ! हे चर्मन् ! खेट अघोनामघवतां मम द्विषां
चक्षुषि छादय तत्र पापचक्षुषामतिक्रूरहृदीनां तु चक्षुषि हर
उत्पाटयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अर्द्धोभयः पापेभ्यः ॥ २७ ॥

अयसां पुरुषार्थानां प्रतीपकाः घातकाः ॥ २८ ॥

स्तोत्रैर्वृद्धयन्तराक्षिसामभिः स्तोभ्यते इति स्तोत्रस्तोमः कन्दो-
मणो वेदप्रचुरः । प्रभुः समर्थो भगवान् गरुडः विश्वक्सेनो
हरिश्च स्वनामभिः अशेषकृच्छ्रेभ्यो रक्षतु ॥ २९ ॥

हरेर्नामादीनि पार्षदभूषणाः पार्षदभ्रेष्ठाश्च सर्वापन्नवः
नोऽस्माकं बुद्ध्यादीन् पान्तु ॥ ३० ॥

उग्रधनुषवाले मधुसूदन देव अपराह्ण कालमें मेरी रक्षा करें
साथ काल में ब्रह्मादि तीनों मूर्ति वाले माधव मेरी रक्षा
करें प्रदोषकाल में हृषीकेश रक्षा करें अर्द्धरात्र में और
निशीथ काल में पञ्च नाम भगवान् रक्षा करें ॥ २१ ॥

पीछली रात में श्रीवत्स बिन्दुवाले भगवान् मेरी रक्षा
करें प्रत्युष कालमें खड्गधारी जनार्दन भगवान् रक्षा करें
प्रभात समय में दामोदर भगवान् रक्षा करें प्रातः साथ
की सान्धियों में विश्वेश्वर भगवान् कालमूर्ति रक्षा करें ॥ २२ ॥

प्रलय काल के अग्नि सरीके तीक्ष्ण किनारों वाले भग-
वान् के प्रयोग करने से चारों तरफ घूमते हुये श्रीसुदर्शन
चक्र बड़ी शीघ्रता से जैसे वायुके साथमें अग्नि सूखे तृण को
जलावे वैसे शत्रुओं के सैन्यको दहन करो ॥ २३ ॥

हे गदे वज्रके स्पर्शसरी के अग्निकणा वाली आप हो
अजित भगवान् की बड़ी प्रिया हो सो कूश्माण्ड विनायक

यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् ।

सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥ ३१ ॥

यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् ।

भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ ३२ ॥

तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः ।

पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३३ ॥

विदिक्षु दिक्षुर्ध्वमधः समन्तादन्तर्बहिर्भगवान्नारासिंहः ।

प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा अस्तसमस्ततेजाः ॥ ३४ ॥

मधवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकम् ।

विजेष्यस्यजसा येन दंशितोऽसुरयूषपान् ॥ ३५ ॥

एतद्वारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा ।

पदा वा संस्पृशेत् सद्यः साध्वसान् स विमुच्यते ॥ ३६ ॥

न कुतश्चिद्रथं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् ।

राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३७ ॥

इमां विद्यां पुरा कश्चित् कौशिको धारयन् द्विजः ।

योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यत् राक्षस भूत ग्रहों को औ शत्रुओं को पीसो औ चूर्ण करो ॥ २४ ॥

हे पाञ्चजन्य शङ्ख ! आप कृष्ण भगवान् के मुख के वायु से पूर्ण होकर बड़े भयंकर शब्द से शत्रुओं के हृदय को कंपाते हुये यातुधान प्रमथ प्रेतमातृ पिशाच विप्रग्रह चोरदृष्टि वालों को दूर भगाओ ॥ २५ ॥

हे असिधर ! खड्गश्रेष्ठ आप तीक्ष्णधारा वाले हो सो भगवान् के प्रयोग करने से मेरे शत्रुओं के सैन्य को वारम्बार छेदन करो हे चर्मन् ! दाल ! आप शतचन्द्र के तुल्य हो सो शत्रुओं के नेत्रों को दाँक देवों पाप दृष्टि वाले के शत्रुओं के नेत्रों को हरण करो ॥ २६ ॥

जो हम को ग्रहों से भय होवै जो भय उल्कापात से होवै जो भय दुष्ट मनुष्यों से होवै जो सर्पादिकों से होवै जो भय दाँत वाले व्याघ्रादिकों से होवै जो भय पापों से होवै ॥ २७ ॥

ए सब भय भयकारक जितने हमारे घातक हैं सो सब भगवान् के नाम रूप अस्त्र के कीर्तन करने से जल्दी नष्ट हो जावें ॥ २८ ॥

बृहद्रथं तशदिक स्तोत्रों से स्तुति करने योग्य साक्षात् वेदमय प्रभु गरुड भगवान् हमको संपूर्ण कष्टों से रक्षित करें और विश्वकसेन भगवान् भी अपने नामों के ग्रहण करने

से हमारी रक्षा करें ॥ २९ ॥

श्रीहरि के नाम रूप वाहन वायुध तथा भगवान् के श्रेष्ठ पार्षद हम लोगों के बुद्धि इंद्रिय मन प्राणों की रक्षा करें ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

सद्यः असकच मूर्तामूर्तं यत्तत्सर्वं जगत् ॥ ३१ ॥

एकात्म्यस्यानुभावोऽनुद्यानं येषां तेषाम् । विकल्पो भेद-
स्तद्रहितोऽपि ॥ ३२ ॥

सत्यमानेन सत्यभूतेन प्रमाणेन ॥ ३३ ॥

पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते । विदिक्षिति । पात्वित्यनुषङ्गः यद्वा । नारासिंहः प्रहादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा स्वप्रभावेण प्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविषशस्त्रजलवायवग्न्या-
दीनां तेजांसि प्रभावाः येन सः ॥ ३४ ॥

दंशितः कवाचितः ॥ ३५ ॥

सोऽपि साध्वसान् जहामुच्यते ॥ ३६ ॥

तस्य तु भयं न भवेदेव ॥ ३७ ॥

एतद्विद्याप्रभावमिति दासेनाह । इमामिति सार्धैस्त्रिभिः

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

मरुधन्वनि निरुदके देशे । अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवन्नामरूपास्त्रभूषणपार्षदादीनिष्टप्रापकत्वेनानिष्टनिवर्त्तकत्वेन च सम्प्राप्य तन्नामरूपादिवसस्त्रिभूत्यादिवस्त्र तद्विषयकप्रार्थनायाः सत्यत्वं प्रतिजानीते । यथेति त्रिभिः । यथा च यत् सदसच्चिदाचिदात्मकं जगद्वस्तुतो भगवानेव भगवदात्मकमेवात्र न तु विप्रतिपत्तिः “यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं तदनुप्रविश्य सच्च त्यन्नाभवत्” इति श्रुतेरिति भावः । तथानेन सत्येन सत्यभूतेनावाधितेन दृष्टान्तेन तद्विषयकप्रार्थनया नोऽस्माकमुपद्रवाः तस्य जगदात्मकत्ववस्तद्विषयप्रार्थनापि न मिथ्या भवितुमर्हतीति भावः ॥ ३१ ॥

यथा च भगवानैकात्म्यानुभावेन कृत्स्नचिदचिदात्मकजगदेकान्तरात्मकत्वकृतभावेन विकल्पपरहितः । प्राकृतदेवमनुष्यादिनामरूपात्मकमेव दहितः स्वमायया स्वसङ्कल्पज्ञानेन स्वयमात्मनैव स्वेच्छया न तु जीववत्कर्मण्यर्थः । भूषणादीन् धत्ते विभर्ति अत्र चिद्गानि दिव्यविग्रहा आख्याः रामकृष्णादीनि नामानि यथा भूषणादीनि सत्यान्येव विभर्ति तथा स्वविषयामपि प्रार्थनां सत्यां कृत्वा तेनैव सत्यमानेन सत्यभूतेन मीयते प्रमीयतेऽनेनेति मानं दृष्टान्तस्तेन सर्वस्वरूपेणास्त्रपार्षदादिवस्त्ररूपेण सर्वदा सर्वकालेषु सर्वत्र सर्वेषु देशेषु सदा सर्वावस्थासु च पातु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं प्रार्थनायाः सत्यतां प्रतिज्ञाय पुनः सिद्धावलोकनस्यायेन श्रीनृसिंहं आतारं प्रार्थयते । विद्विषति । विद्विष्वान्येषादिषु दिक्षु ऐन्द्र्यादिषु ऊर्ध्वायामधश्च दिशि शरीरस्यान्तर्बहिश्च भगवात्पारसिंहः पात्वित्यनुषङ्गः । तं विचिन्तयि । स्वनेन महादृहासेन ध्वनिना लोकस्य स्वमक्तलोकस्य मयं प्रहापयन्नपनुदन् स्वतेजसा प्रस्तान्याच्छादितानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादितेजांसि येन सः “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्” इति श्रुत्यर्थोऽनेनाभिप्रेतः ॥ ३४ ॥

एवमिन्द्रायेहं नारायणवर्मोपदिह्यैतन्मन्त्रप्रभावेण शत्रून् विजेष्यसीति धदन्नन्यमपि तत्प्रभावमाह विश्वरूप इत्याह । मधवजिति । हे मधवन् ! एवं नारायणात्मकं वर्म तुभ्यमाख्यातं मयेति शेषः । कथम्भूतं येन नारायणवर्मणा दंशितः कवचितः अञ्जसा सुखेनैवासुरयूथपान् शत्रून्विजेष्यसि ॥ ३५ ॥

एतन्मन्त्रं धारयमाणाः अनुसन्धत्तुमान् यं यं भीतिं पुरुषं क्षुधा पश्यति पदा वा संस्पृशेत्स भीतः साध्वसाङ्ग्याद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥

विद्यां नारायणवर्मरूपमन्त्रविद्यां धारयतः पुनः कुतश्चिदपि कर्हिचिदपि राजादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च मयं न विद्यते निर्भयो जायत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतद्विद्याप्रभावसूचके कश्चिद्विद्विहासमाह । इमामिति सार्धैस्त्रिभिः । पूर्वस्मिन् काले कश्चित्कौशिकगोत्रजो द्विजः इमां विद्यामधारयत् स च योगधारणया “स्वपार्थिनापीड्य गुदम्”

इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तया स्वशरीरं मरुधन्वनि निरुदके देशे जहौ तत्याज ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । भगवानेव यत्सदसद्वस्तु वस्तुतस्तन्निग्रामकतया तद्रूप उच्यत इति यथा सत्यम् “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यन्नाभवत्” इति श्रुतिविहितत्वाद्यन्वयमिचरितेन सत्येन “द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च” इत्यादि वाक्यं चशब्दगृहीतम् । एवशब्देन “सत्येनानेन मां देवः पातु विष्णुश्चतुर्भुजः” इति स्मारयति ॥ ३१ ॥

भूषणादीनामचेतनत्वेन चेतनवत्प्रार्थितदातृत्वं कथमित्याशङ्क्य तेषु हरेस्तत्कार्यक्षमशक्तस्वरूपेणावस्थानं यथा सत्यं तेन सत्येन हरिः पात्वित्याह । यथेति । ऐकात्म्यानुभावेन तत्तद्वस्तुस्थितरूपाणामेकात्मत्वापरोक्षज्ञानेन विकल्पपरहितः स्वगतमेदवर्जितोऽपि स्वमायया स्वरूपसामर्थ्येन स्वयमेव भूषणादिसंज्ञाः (१) स्वाधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्या धत्त इति यथा यत्सत्यं तेन सत्येन अनेन सत्याख्यप्रमाणेन यथार्थेन सर्वज्ञत्वमपि सत्यत्वे प्रमाणा मिति द्योतनाय विशेषणीकृतम् ॥ ३२ ॥

न केवलमायुधादिष्वेव सन्निहितत्वं किन्तु सर्वत्रापीति भावेनाह । सर्वैरिति ।

एक एव परो विष्णुर्भूषाहेतिध्वजेध्वजः ।

तत्तच्छक्तिसवरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥

सत्येनानेन मां देवः पातु सर्वेश्वरो हरिः इति ॥

अतो भूषणादिषु विशेषतः सन्निहितत्वावुच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

मूलरूपस्य सर्वगतत्वं नावतारस्येति शङ्कां परिहरन् सर्वगतत्वं यथा सत्यं तेन सत्येन तथा नारासिंहः पात्विति तात्पर्याद्विशिष्याह । विद्विषति । प्रहापयन्निति स्वार्थे णिच् परिहरन्नित्यर्थः । स्वतेजसा प्रस्तानि अभिभूतानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादीनि येन स तथा ॥ ३४ ॥

मधवन् ! धनवन् ! दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥

साध्वसाङ्ग्यात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कौशिकः । कुशिकगोत्रे विद्यमानः । योगधारणया योगाभ्यासेन । मरुधन्वनि निर्जलप्रदेशे ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

यथा येन प्रकारेण ॥ ३१ ॥

यथेति गुणमकम् । ऐकात्म्यानुभावानां केवलपरमस्वरूपवद्विपरायां विकल्पपरहितः परमानन्दैकरूपपरमस्वरूपतया स्फुरन्नपि यथा येन प्रकारेण क्षेत्रेषु स्वस्वामितया भजतुमाया कृपा तथा हेतुना स्वयं विचित्रशक्तिमयेन स्वस्वरूपेणैव

(१) भूषणास्तित्वातच्छब्दवाच्याः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कारणभूतेन भूषणाद्याख्याः शक्तीः शक्तिप्रभाविभावान् भवे
गोचरयति । तेनैव विद्वदनुभवलक्षण्येन सत्यप्रमाणेन तद्यदि सत्यं
स्यात्सदेत्यर्थः । तैरेव भूषणादिलक्षणैः सर्वैः स्वरूपैर्विचित्र-
स्वरूपाविर्भावैः पातु अत एव विष्णुधर्मे बलिहृतचक्रस्तुतो
“यस्य रूपमनिर्देश्यमपि योगिभिरुत्तमैः” इत्याद्यनन्तरञ्च । अत-
स्तस्य चक्रस्य नाभिमध्ये महीपते । त्रैलोक्यमखिलं दैत्यो दृष्टवान्
भूर्भुवादिकम्” इति तदेवमेव नचमे श्रीमदम्बरीषेणापि चक्रमिदं
स्तुतमस्ति लिङ्गानि गरुडाकारध्वजादीनि अनेन यत् कचिदाक-
स्मिकत्वमिव भूयते तदपि श्रीभगवद्वाचिर्भाववज्ज्वेयम् । अत्र
तृतीये “जैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे” इत्यपि सहायम् ।
अतो द्वादशेऽपि “कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभक्त्यजः”
इत्यादिकं विराड्गतत्वेनोपासनार्थमभेददृष्ट्या दर्शितमेव यथा-
सम्भवं साक्षाच्छ्रीविग्रहतत्वेनाप्यनुसन्धेयम् । तथाहि श्रीविष्णु-
पुराणे “आत्मानमस्य जगतीं निर्लेपमणुगामलम् ।
विमर्शि कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः” इति ॥ ३२—३६ ॥

तर्हि कथं विद्याधारिणः फलं नास्तीत्याशङ्क्याह । न कुतश्चि-
दिति ॥ ३७—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यत् सदसद्रूपं जगत् तद्वस्तुतो भगवानेव तस्यैव बहिरङ्ग-
मायाशक्तिकार्यत्वात् । सत्येन शपथेनानेन इति यद्येवंभूतो भग-
वान् सत्यः स्यात् तदास्माकमुपद्रवा नश्यन्तु । “यदि वेदाः प्रमा-
याम्” इतिवत् ॥ ३१ ॥

एकसात्म्यं चित्तमयत्वादेकस्वरूपत्वमनुभावो लक्षणं यासां
तासां भूषणादीनां शक्तीनां विकल्परहितः स्वस्य तासाञ्च
चिद्रूपत्वात्तेभ्यो भेदरहितोऽपि भूषणाद्याख्यास्ताः शक्तीः
यथा भवे तथा तेनैव सत्यमानेन नः शास्त्रित्यन्वयः । तत्र भूष-
णादि कौस्तुभादीनि आयुधानि चक्रादीनि लिङ्गानि चतुर्भुज-
त्वादीनि आख्या नामानि यासां ताः शक्तीः स्वरूपशक्तिवृत्ती-
भवे । स्वमायया स्वरूपशक्त्या स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या माया-
व्यवा युतः “अतो मायामयं विष्णुं प्रबदन्ति मनीषिणः” इति
माध्वभाष्यप्रमाणितभूतेः । तेनैव सत्यमानेन सत्यरूपप्रमाणेन
भूषणाद्युधादीनि चतुर्भुजत्वादीनि च स्वरूपशक्तिमयत्वात् क्षेत्रा-
भिधान्येव भगवान् भवे इति यदि सत्यं स्यात्तदा सर्वैः “हरिर्विद-
ध्यात्” इत्यादिमन्त्रोक्तैः स्वरूपैः सर्वत्र देशे काले च सर्वत्रः सन्
पातु । सर्वत्र इत्यस्मिन् मनोगतमास्तिक्यं भगवानेव जानातीति
शपथो द्वापितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं नानास्वरूपैः स्वरक्षां समाप्यापि पुनरपि सर्वेषां प्रति-
कूलानां भीषणैर्नैकेनैव नृसिंहस्वरूपेण स्वरक्षामन्त्रमेकमाह । विदि-
क्षिति । पात्वित्यनुबद्धः । यद्वा । नारसिंहः नरसिंहभक्तः प्रह्लादः
स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा अस्तानि समस्तानां
दिग्गजविषयस्त्रजलवायवगन्धादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः ॥ ३४ ॥

दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥

सोऽपि साध्वसाध्विमुच्यते किमुत देहे तद्धारयण-
मायाः ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्ते सदसश्च स्थूलं सूक्ष्मं च जडमजडं तत्सर्वं भगवानेव
सर्वचेतनाचेतनस्य तदंशत्वादिना तत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभा-
वात् ॥ ३१ ॥

एकसात्म्यं स्वस्य भगवदंशत्वेन तदनतिरिक्तत्वं तस्यानुभा-
वोऽनुचिन्तनं येषां विकल्पो भेदः पृथगवस्थानं तद्रहितः सत्यं
एव यथा स्वयं च सर्वात्मा सत्य एव यथा भूषणादि कौस्तु-
भादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि लिङ्गानि नृसिंहादीनि आख्या
ब्रह्मनारायणादीनि नामानि शक्तीः प्रकृतिकायाः सत्या एव
भवे यथा ॥ ३२ ॥

तथा तेनैव सत्यभूतेन मानेन प्रमाणेन सर्वैः स्वरूपैः स्वकी-
येषु दासेषु या माया कृपा तथा नोऽस्मान् पातु ॥ ३३ ॥

एकैकस्वरूपस्य नाममात्रं येन केनाप्युच्चारितं लोकस्य
यस्य कस्यापि संसारभयं सदा सर्वत्र निराकरोतीति द्योतयितुं
पुनरपि नृसिंहः प्रार्थ्यते । विदिक्षिति । विदिक्ष्वादिषु देशेषु
समन्तात्कालयोगतः सर्वेषु कालेषु इत्यर्थः । अन्तः शुचिजन्मादौ
बहिरशुचिजन्मादौ च लोकस्य वर्णाश्रमादिनिरपेक्षस्य भयं भय-
मात्रं सर्वभयगमे संसारभयं स्वनेन हरिः इत्येवमात्रेण विभ-
क्त्यादिसम्बन्धवर्जितेनापि कुतश्चाभिर्गतेनापि प्रहापयन् विराजते
इति शेषः ॥ ३४ ॥

वर्म कवचं येन कवचेन दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥

साध्वसाध्वयात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

प्ररुधन्वति निरुधके देशे ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यथार्थं से सव असव जो कुछ है सो भगवान् ही
जैसे हैं तिसी सत्य से सब उपद्रव नाश को प्राप्त
होवें ॥ ३१ ॥

जैसे सब जगत् को ब्रह्म भावना करने वालों को
लौकिक पदार्थों के भेद से रहित होने परभी स्वयं भूषण
मूर्ति आयुध नाम की शक्तियों को अपनी ज्ञान माया से धारण
करते हैं ॥ ३२ ॥

तिसी सत्य प्रमाण से सर्वत्र भगवान् हरि सर्वगामी
सदा सर्वत्र अपने सब स्वरूपों से हमारी रक्षा करें ॥ ३३ ॥

विदिशाओं से दिशाओं में ऊपर नीचे चारों ओर बहिर
भीतर नारसिंह भगवान् अपने तेजसे सब के तेजों के
प्रसन करने वाले शब्द से लोक भय को नाश करने वाले
हैं सो हमारी रक्षा करें ॥ ३४ ॥

हे इन्द्र ! यह नारायण स्वरूप कवच मैंने तुम्हारे आगे

तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा ।

ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ॥ ३६ ॥

गगनान्यपत् सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः ।

स बालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ।

प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥ ४० ॥

श्रीशुक उवाच ।

य इदं शृणुयात् काले यो धारयति चादृतः ।

तं^(१) नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४१ ॥

एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः ।

त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

षष्ठस्कन्धे नारायणवर्म नामा-

ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कहा है जिस को पहरकर तुम असुर यूपपतिओं को
अनायास से जीतोगे ॥ ३५ ॥

इस कवच को धारण करके नेत्र से जिस जिस को
देखे या जिस जिस को पाद से छूवे सो पुरुष शीघ्रही सब
भयों से मुक्त होजाता है ॥ ३६ ॥

इस विद्यास्तोत्र को जो पुरुष धारण करे तिस से
उस पुरुष को कहीं से भी राजा चोर प्रह्लादि व्याघ्रादि
इनों से कभी भी भय नहीं होता है ॥ ३७ ॥

पूर्व काल मे कोई कौशिक नामा ब्राह्मण इस विद्या
को धारण करता था फिर योग धारणा से उसने
निर्जल देश मे शरीर का त्याग किया ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तस्योपरि ॥ ३६ ॥

सद्यस्तत्क्षणादेव गगनान्यपतत् । पाठान्तरे अङ्गनाभिः सह ।
बालखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन्
स्वं धाम गन्धर्वलोकं जगाम ॥ ४०—४१ ॥

अधिगतः प्राप्तः सन् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य त्यक्तस्य देहस्योपरिष्ठाच्चित्ररथाख्यः कश्चिन्नन्धर्वाणां
पतिः स्त्रीभिः परिवृतः विमानेन कदाचिद्ययौ यत्र द्विजस्य
क्षयो देहत्यागस्तत्र चित्ररथो विमानसहितो गगनादवाक्-
शिरा अधोमुखः सद्यो न्यपतत् । पुनस्तथाय बालखिल्यस्य
श्रुतेः वचनात्कौशिकस्यास्थीन्यादाय शल्यानि शुद्धीत्वा
प्राचीसरस्वत्यां नद्यां प्रास्य प्रक्षिप्य स्नात्वा विस्मितः अहो
एतद्विद्याप्रभाव इदंश इति विस्मितः । स्वं धाम स्थान-
मन्वगादिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एवंविधानेकप्रभावंशाखिनो वर्मणः श्रवणधारणाभ्यां न
कुतश्चिद्भयं भवतीष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह मुनिः । य इति द्वाभ्याम् ।
यः पुमानिदं वर्म काले भयागमनकाले शृणुयाद्यश्चादृतः कर्तव्य-
कः आदरयुक्तः धारयति वा तं सर्वाणि भूतानि कूडमा-
यडादीनि न पश्यन्ति सर्वतो भयान्मुच्यते ॥ ४१ ॥

शतक्रतुरिन्द्रो विश्वरूपादेतां विद्यामधिगतः प्राप्तः सन् मृधे
युधेऽसुरान्दानवान् विजित्वा निर्जित्य त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे
अनुबभूव ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(१) न पश्यन्ति इति श्री वीर० ।

हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे ।
 इन्द्रशत्रो ! विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् ॥ ११ ॥
 अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ।
 कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ॥ १२ ॥
 विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥ १३ ॥
 दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् ।
 तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नाकोग्रलोचनम् ॥ १४ ॥
 देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी ।
 नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् ॥ १५ ॥
 दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ।
 लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥
 महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः ।
 वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥
 येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ।
 स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले हे भारत परीक्षितजी ! उस विश्वरूप के तीन मस्तक थे एक सोमपीथ एक सुरापीथ एक अन्नाद ऐसा हमने सुना है ॥ १ ॥

हे रूप ! वह विश्वरूप यज्ञ करते समय में अपने पितर देवतों को ऊँचे स्वर से पुकार कर भाग निवेदन करता था और चिनय करता था ॥ २ ॥

उसी ने माता के स्नेह के वश होकर देवतों के यजन करने के समय में भी छिपा कर धीरे से असुरों को भी भाग अर्पण कर दिया ॥ ३ ॥

इन्द्र ने उस विश्वरूप के कपट सहित देवतों की अवज्ञा को जानकर असुरों के बढ़ने से डर कर शीघ्र से क्रोध करके उस के मस्तकों को काट दिया ॥ ४ ॥

उस का जो सोमपीथ मस्तक है सो कपिञ्जल पक्षी होगया जो सुरापीथ सो कलविड्क पक्षी होगया जो अन्नाद था सो तित्तिरि पक्षी होगया ॥ ५ ॥

यद्यपि इन्द्र सब समर्थ हैं तौभी ब्रह्महत्या का उन को अञ्जलि से ग्रहण करना पडा फिर एक वर्ष में शुद्धि होने के वास्ते उस पाप के चार भागकर के इन्द्र ने पृथिवी जल वृक्ष स्त्री इन को बांट दिया ॥ ६ ॥

जमीन के गढेलों के भरजाने के वर माग कर

पृथिवी ने पाप का चौथा हिस्सा लेलिया सोई पृथिवी के ऊपर भूमि में ब्रह्महत्या का चिन्ह दीखता है ॥ ७ ॥

कटे घाव के भरजाने के वर से वृक्षों ने चौथा भाग लिया उस ब्रह्महत्या का रूप वृक्षों में गोंद रूप से दीखता है ॥ ८ ॥

निरन्तर काम भोग की इच्छा के वर मांग कर चतुर्थ भाग को स्त्रियों ने ग्रहण किया सो स्त्रियों में महिना महिना में रज रूप से ब्रह्महत्या दीखती है ॥ ९ ॥

पदार्थ को चढा देने के वरसे चौथे भाग को जलों ने ग्रहण किया सो जल में फेन बबूला रूप से ब्रह्महत्या दीखती है ॥ १० ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इन्द्रायेन्द्रं हन्तुम् । शत्रवे शत्रुत्पत्यै । तदाह । इन्द्रशत्रो विवर्धस्वेति । अत्र चेन्द्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति स्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् । तदुक्तं श्रुत्या । “यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व इति तस्मादस्वेन्द्रः शत्रुरभवत्” इति । तथा च शिक्षायाम् ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति ॥ ११ ॥

अन्वाहार्यपचनादुत्थिताग्नेः तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दश

तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगङ्गा विबुधर्षभाः ।

स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥ १६ ॥

ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः ।

प्रत्यश्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

दिशो विदुद्वुरिति पञ्चमेनान्वयः ॥ १२ ॥

कथम्भूतम् । विष्वक्समन्तत इषुविक्षेपमात्रं प्रतिदिनं
वर्धमानम् ॥ १३ ॥

दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । सन्ध्याभ्रानीकवद्वर्चो दीप्ति-
यस्य तं तप्तताम्रवच्छिन्नाः श्मश्रूणि च यस्य । मध्याह्नार्क-
वदुग्रे लोचने यस्य ॥ १४ ॥

रोदसी आरोग्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

दरीवद्रम्भीरेण वक्त्रेण मुहुर्मुहुर्जृम्भमाणमित्यन्वयः । कथम्भू-
तेन । नभस्तलं पिबता ऋक्षाणि जिह्वया लिहता भुवनत्रयं
ग्रसता ॥ १६ ॥

महता विस्तीर्णैर्न रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन् ॥ १७ ॥

वृत्रनाम निर्वकि । येनावृता इति । त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तमसस्तेन
तथा च श्रुतिः “स इमाँल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्”
इति ॥ १८ ॥

अग्रसद्भक्षितवान् ॥ १९ ॥

ग्रस्तं तेजो येषां प्रत्यश्चमन्तर्यामिणं त्रिभुवनस्य तेन व्याप्त-
त्वात्कापि गमनासम्भवाच्चत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरित्यर्थः ।

महाभये परित्राणमन्यतो न भवेदिति ।

हरिमेव प्रपद्यन्ते सुराः शरणागतुराः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्त्वष्ट्रा इन्द्रेण हतः पुत्रो यस्य तादृशः इन्द्राय शत्रवे
जुहाव इन्द्राय तदर्थं चतुर्थी तदर्थश्चात्र तज्जिवृत्तिरर्थशब्दस्य
निवृत्तेरपि वाचकत्वात् । यथा मशकार्थो धूमः मशकेभ्या धूम
इति । इन्द्रविनाशार्थमजुहोदित्यर्थः । हृत्वैव प्रार्थितवानित्याह ।
इन्द्र शत्रो इति । इन्द्रस्य शत्रो माचिरमाशु विवर्द्धस्व स्वविद्विष-
मिन्द्रं जहि विनाशयेति ॥ ११ ॥

अथ होमानन्तरमन्वाहार्यपचनादक्षिणाग्नेर्घोरदर्शनोऽसुर
उत्थितः उदितः तं विशिनष्टि । यः लोकानां युगान्तसमये प्रलये
कृतान्तो मृत्युरिव स्थितः ॥ १२ ॥

तमसुरं दिने दिने प्रतिदिनमिषुमात्रम् इषुप्रमाणं विश्वक्स-
र्वतो विवर्धमानम् । दग्धः साङ्गारो यः शैलः पर्वतः तत्प्रतीकाशं
तदुपमम् । सन्ध्याभ्राणामनीकस्य समूहस्येव वर्चो यस्य ।
तप्तताम्रवच्छिन्नाग्रभागो येषां तादृशानि श्मश्रूणि यस्य ।
मध्याह्ने योऽर्कः सूर्यः सद्बुग्रे लोचने यस्य देदीप्यमानास्तिस्रः
शिखा यस्मिन्तस्मिन् शूले रोदसी द्यावापृथिव्यौ तदन्तर्बर्ति-

पदार्थजातमित्यर्थः । आरोग्य नृत्यन्तम् उन्नदन्तमुखैर्ध्वनन्तम् । पदा-
पादेन महीं चालयन्तं कम्पयन्तम् ॥ १३-१५ ॥

दरीवत्पर्वतद्रोणीवद्रम्भीरचक्रेण किम्भूतेन नभस्तलं पिब-
तेव स्थितेन किञ्च जिह्वया ऋक्षाणि नक्षत्राणि लिहता आस्त्रा-
दनं कुर्वता भुवनत्रयं ग्रसता ॥ १६ ॥

रौद्रा भयङ्करा दंष्ट्राः यस्मिन्महता विपुलेनैवम्भूतेन वक्त्रेण
मुहुर्मुहुर्जृम्भमाणं वीक्ष्य विशेषेण त्रस्ता भीताः सर्वे लोका दश
दिशा दुद्रुवुः ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तेन त्वाष्ट्रमूर्तिभूतेन तपसा । त्वष्टुस्तपसा
येनेमे लोका आवृतास्तेन लोकावरणरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन वृत्र
इति प्रोक्तः । वृत्रशब्दवाच्यः सोऽभूदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “स
इमाँल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” इति वृत्रस्य वृत्रशब्दाभि-
धेयस्य वृत्रत्वं वृत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तल्लोकावरणमेवेत्यर्थः । स
च पापः धर्मप्रतिपक्षः । लोकपालविरोधित्वादिति भावः । पर-
मदारुणः दुःसहः ॥ १८ ॥

तं वृत्रमभिद्रुत्याभिमुखमागत्य सगङ्गाः ससैन्या विबुधर्षभा
इन्द्रादयः स्वैः स्वैर्दिव्यानामस्त्राणां शस्त्राणां च ओघैः सङ्कुर्नि-
जघ्नुः प्रजहुः । तानि दिव्यान्मस्त्रादीनि स वृत्रोऽग्र-
सीत् ॥ १९ ॥

ततस्ते देवा विस्मिताः अहो एतस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति विस्मिताः
ग्रस्तं वृत्रेणापहतं तेजो येषां ते । अत एव विषण्णाः स्त्रिणाः
प्रत्यश्च प्रत्यगात्मशरीरकं प्रत्याग्दिगतं वा प्रतीच्यां दिदृषावि-
र्भूदिति तत्रैवाविर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आदिपुरुषं जग-
त्कारणभूतं परमात्मानं समाहितचिन्ताः सन्तः उपतस्थुस्तुष्टुवुः ।
त्रिभुवनस्य तेन व्याप्यत्वादप्यत्र गमनाभावाच्चत्रैव स्थित्वा
स्वान्तरात्मानं तुष्टुवुरिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रशत्रव इत्यादिना “त्वष्ट्रा हतपुत्रोऽपीन्द्रं सोममाहरत्”
इत्यादिवेदवाक्यं सूचयति । इन्द्रः शत्रुर्यस्य वृत्रस्य स इन्द्रशत्रुः
इन्द्र एव तस्य सम्बुद्धिरिन्द्रशत्रो ! इति अनेन यजमानस्या-
नभिप्रेतार्थोऽपि सूच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥

अन्वाहार्यपचनादक्षिणाग्नेः लोकानां क्षयाय ॥ १२-१३ ॥

सन्ध्याकालाभ्रमालावत्कपिशं वासो यस्य स तथा तं
तप्तताम्रवच्छिन्ना श्मश्रूणि च यस्य स तथा तम ॥ १४ ॥

तिस्रः शिखाः शिरांसि यस्य तत्तथा तस्मिन् ॥ १५ ॥

देरागम्भीरवक्त्रेण शुहावदगाधमुखेन ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रौद्ररूपे दंष्ट्रे यस्य तत्तथा तेन मुखेन जृम्भयन्तं
व्याददानम् ॥ १७ ॥

निष्कृतिपूर्वकं नाम निर्दिशति । येनेति । त्वाष्ट्रलक्षणा मूर्ति-
यस्य तत्तथा तेन तमसा आवृता इति येन ततः सोऽसुरो
वृत्र इति ख्यातः “वृत्रं जघन्वाँ अपतद्वार” इति श्रुतेः “दैत्यभेदे
चान्धकारे वृत्रशब्दः प्रयुज्यते” इत्यभिधानाच्च । पातीति पः
पालः परमात्मा धर्मो वा तस्मादपगतः पापः एतदेव
सूचयति । परमदारुण इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

श्रीनारायणानुग्रहमन्तरेण वृत्रजयो दुःसाधन इति कृत्वा
देवानां हरिहरप्रकारं वक्ति । तत इति । प्रत्यञ्चं प्रत्यगात्मान-
मादिपुरुषं सृष्टेरादौ भक्तानुग्रहाय गृहीतपुरुषरूपम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति शत्रुः हन्ता तत्र तत्पुरुषे वृत्रस्य
हन्तृत्वम् । बहुव्रीहौ सतीन्द्रस्य हन्तृत्वमायाति तत्र च तत्पुरुषत्वं
“समासस्य” इत्यनेन समासान्तस्वरस्यान्तोदात्तविधिना व्यज्यते ।
बहुव्रीहित्वं तु तद्भाषकेन “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इत्यनेन पूर्वपदे
स्वभावसिद्धाद्युदात्तस्थापकेन व्यज्यते । इन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तः
“इदि परमैश्वर्य” इत्यस्योदात्तगणपठितत्वात् । तदेवं देवादाद्युदा-
त्तत्वपाठेन वैपरीत्यं जातमिति इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् ॥ ११-१४ ॥

तत्र शूल आरोप्येति द्यावापृथिवीस्थलोकैस्तस्मिन् शूले
स्वग्रथनानिष्पत्तिमननात् ॥ १५-१७ ॥

येनेति तैः । त्वाष्ट्रमूर्तिनेति मूर्तिः स्वरूपं त्वाष्ट्रसम्बन्धेनैव
तस्य स्वरूपं भासत इत्यर्थः ॥ १८-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सम्बत्सरान्ते तदधमिति पूर्वोक्तेराश्विनमासारम्भे इन्द्रो
यदेव ब्रह्महत्यातो विमुक्तो बभूव तदेव तपोवनादागत्य स्त्रीय-
माश्विनमासं पालयितुं प्रवृत्तः । त्वष्टा स्वपुत्रवधं श्रुत्वा क्रोध-
शोकाभ्यामिन्द्रवधोपायं चकारेत्साह । इतपुत्र इति । इन्द्राय शत्रवे
इन्द्ररूपं शत्रुं हन्तुं तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति । इन्द्रस्य
शत्रुः सन् विवर्द्धस्वेति तत्पुरुषसमासस्य निवक्षितत्वेऽपि इन्द्र
एव शत्रुर्यस्येति बहुव्रीह्यर्थ एव देवादापठितः स्वरव्यतिक्रमात् ।
तथा हि “इदि परमैश्वर्य” इत्यस्योदात्तगणपठितत्वादिन्द्रशब्दो
ह्याद्युदात्तः । तत्र “समासस्य” इति सूत्रेण समासमात्र एवान्तो-
दात्तत्वविधानात्तत्पुरुषे शेषम् “अनुदात्तम्” इत्यनेन इन्द्रशत्रो इत्य-
स्याद्यानुदात्तत्वम् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इतितद्भाषकसूत्रेण
पूर्वपदस्य स्वभावसिद्धस्वरस्थापनाद्बहुव्रीहादिन्द्रशत्रो इत्य-
स्याद्यानुदात्तत्वम् । त्वष्टा तु देवादाद्युदात्तस्वरतयैव पाठादिन्द्र एव
तस्य शत्रुर्हन्ता अभूत् । तदुक्तं श्रुत्या “यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रो !
विवर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत्” इति । तथा च शिक्षायाम् ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्

इति ॥ ११ ॥

अथ तदनन्तरमेव स्त्रीयपाठव्यतिक्रमेऽवगते सति अन्वा-
हार्यपचनात् स्वभावप्राप्ताद्युदात्तव्यञ्जितबहुव्रीहिपठनान्तरं
आहार्यताप्राप्ताद्युदात्तव्यञ्जितं तत्पुरुषपाठाद्धेतोः स घोर-
दर्शन उद्दिष्टः स्वाभाविकपाठादिन्द्रोऽस्य हन्ता भाविष्यति
पश्चादाहार्यपाठादिन्द्रोऽप्यनेन हतो भाविष्यति सवाहनस्यापि
तस्यानेन निगिच्छिष्यमाणात्वादिति भावः । अन्वाहार्यशब्दस्य
षायमासिकआहवाचित्वाद्वाक्यान्तरं न घटते ॥ १२ ॥

तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दश दिशो विदुर्बुधुरिति पञ्चमेना-
न्वयः । कीदृशं विश्वकसमन्ततः स्वरस्य उद्धर्षादो दशदिक्षु इषु-
विक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्द्धमानम् । आरोप्य आरोप्येवेत्यर्थः । पिबता
पिबतेव ॥ १३-१७ ॥

त्वाष्ट्री त्वष्ट्रसम्बन्धिनी मूर्तिर्यस्य तेन वृत्रेण इमे लोका
आवृता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रत्यञ्चं प्रत्यग्भूतमन्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततस्तदनन्तरं हतो पुत्रो यस्य सः । इन्द्राय शत्रवे जुहाव
“तादर्थ्यं चतुर्थी” मत्कुणोभ्यो धूम इतिवत् इन्द्ररूपशत्रुवधार्थं
जुहावित्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति । अत्राद्युदात्त
पदं पठितं तेनानिष्टं जातम् । तथा हि तत्पुरुषविचक्षया पठितेऽपि
तत्पुरुषे शेषम् “अनुदात्तम्” इत्यनेन आद्यानुदात्तत्वे प्राप्ते इन्द्रशत्रुपद-
स्याद्यानुदात्तत्वात् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इत्यनेन बहुव्रीहिबन्ध-
नोपत्या इन्द्र एव तस्य शत्रुर्जातः । तथा च शिक्षायाम् ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इति “यदब्रवीत्स्वाहेन्द्रशत्रो विवर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रु-
रभवत्” इति श्रुतिरप्यनेनोपबृंहिता ॥ ११ ॥

अथ होमानन्तरमन्वाहार्यपचनादक्षिणाग्निः ॥ १२ ॥

तं वीक्ष्य लोका वित्रस्ता दश दिशो बुधुर्बुधुरित्यनेन सम्बन्धः ।
विश्वकसर्वदिक्षु इषुविक्षेपमात्रं दिने दिने विवर्द्धमानं दग्ध-
शेषप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । सन्ध्याभ्रसमूहवर्णः कान्त्यर्थस्य
तं तप्तताम्रवर्णकृष्णा शिक्षा इमंश्रुणि च यस्य मध्याह्ना
कंवदुर्मे दुर्दशौ लोचने यस्य तम् ॥ १३ । १४ । १५ ॥

शूले रोदसी आरोप्येत्यनेन शूलस्यापि लम्बत्वं दृढत्वं सूच्यते
दरीवद्रन्मीरेण वक्त्रेण मुहुर्मुहुः जृम्भमाणमित्यन्वयः । कथम्भूतेन
नभस्तले पिबता अतिविपुलेन जिह्वया ऋक्षाणि जिहता दीर्घ-
जिह्वेन भुवनत्रयं असता लुण्णुरेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रः त्वष्टुरपत्यभूतः अन्वाहार्यपचनादुत्थितो यः कृष्णवर्णः
पुरुषः स एव मूर्तिर्यस्य तपसस्तेन पुरुषाकारेण त्वष्टुः तपसे-
त्यर्थः । इमे लोका आवृताः अतो वृत्र इति प्रोक्तः । अनेन “स इमौ-
लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” इति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ १८ ॥ १९ ॥

विषयणाः क्षिप्ताः प्रत्यग्भूतमन्तर्यामिणमुपतस्थुस्तुष्टुः ॥ २० ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

वाय्वम्बराग्न्यप्तिनितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः ।

हराम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ बिभेति यस्मादरणां ततो नः ॥ २१ ॥

अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्तेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् ।

विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वत्वाङ्गुलेनातितितर्ति सिन्धुम् ॥ २२ ॥

यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनावं मनुयथाबद्धय ततार दुर्गम् ।

स एव नस्त्वाष्ट्रभयादुरन्तात्त्राताश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥ २३ ॥

पुरा खयम्भूरपि संयमाम्भस्युदीर्णावातोर्मिरवैः कराल ।

एकोऽरविन्दात् पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः ॥ २४ ॥

य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् ।

वयं न यस्यापि पुरः समीह्यतः पश्याम लिङ्गं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥

यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान् देवर्षितिर्यङ्मृषु नित्य एव ।

कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च ॥ २६ ॥

तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम् ।

ब्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति तेषां महाराज ! सुराणामुपतिष्ठताम् ।

प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

विश्वरूप पुत्र के मर जाने पर त्वष्टा ने शत्रु इन्द्र के मरने के वास्ते होम किया तिस होम में इस मन्त्र का उच्चारण किया कि इन्द्रशत्रु बड़ देर मत कर शत्रुको जीत ॥ ११ ॥

इन्द्रशत्रु शब्द में खरके फरक होजाने से इन्द्र जिसका शत्रु होवे ऐसे अर्थ होजाने से उस कुण्ड में से जो एक पुरुष उत्पन्न भया सो बड़ा भयङ्कर रूपवाला प्रलय काल में सब के नाश करने वाला काल सरीका मालूम पड़ा ॥ १२ ॥

वह पुरुष रोज रोज एक बाण के बरोबर बढ़ने लगा जले पर्वत सरी का सन्ध्या काल की मेघमाला सरी का लाल ताँवे सरीके जिसके केश और मूँछें हैं ॥ १३ ॥

मध्याह्न काल के सूर्य सरी के उग्र उसके नेत्र हैं तीन शिखावाले प्रकाशमान त्रिशूल को उठाकर आकाश पाताल के मध्य में नाचता था और गर्जकर पृथिवी को कंपाता था ॥ १४ ॥ १५ ॥

बड़े भारी गम्भीर कन्दरा सरीके मुख से आकाश पाताल को प्रसता सा था जीभ से नक्षत्रों को खाटता सा था जैसे कि तीनों भुवनों को ग्रास करे ॥ १६ ॥

बड़े भयङ्कर दाँतों से बारम्बार जमुहाई लेता था तिससे उसको देखकर सब लोग दशों दिशाओं भगने लगे ॥ १७ ॥

त्वष्टा के पुत्र उस स्वरूप अन्धकार मूर्ति से सब लोक व्याप्त होगये तिससे उस परम दारुण का नाम वृत्र रखा गया ॥ १८ ॥

अपने गणों के सहित देवता लोग उसके पास जा दौड़कर मारने लगे अपने अपने जितने अस्त्र शस्त्रों से मारे उन सब अस्त्रादिकों को उसने ग्रास कर लिया ॥ १९ ॥

तिसके अगन्तर सब देवता उसके तेज से ग्रसित होगये तब विषाद युक्त होकर विस्मित होकर अन्तर्यामि आदि पुरुष नारायण की स्तुति करने लगे ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वाय्वादीनि पञ्च महाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो लोकास्तेषामधिपतयो ब्रह्मादयश्च ततोऽर्वाचीना वयं च सर्वे यस्मै मन्तकाय कालाद्योद्विजन्तः सन्तो बलिं ददाम असावपि यस्माद्विभेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरणां शरणं रक्षाममस्तु ॥ २१ ॥

आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ।

पर्युपासितमुन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविकलवाः ।

दण्डवत् पतिता राजन् ! शनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत एवेत्यवधारणे हेतुमाहुः । अविस्मितं निरहङ्कारं कुतू-
हलशून्यं वा । कुतः । प्रशान्तं रागादिशून्यम् । तच्च कुतः । स्वनेव
लाभेन परिपूर्णकामम् । तच्च कुतः । सममुपाधिपरिच्छेदशून्यम् । एवं-
भूतं परमेश्वरं विना परं यः शरणार्थमुपसर्पति स बालिशोऽङ्गः
यतोऽसौ शुनो बालूलेन पुच्छेन समुद्रमतिततिं अतितुमि-
च्छतीत्यर्थः । यथा तेन समुद्रतरणं न भवति तथा निरीश्वरा-
अयोगेन व्यसनार्णवतरणं न भवतीति भावः ॥ २२ ॥

महामये स एव रत्नक इति दृष्टमित्याहुः । यस्येति द्वाङ्ग्याम् ।
यस्य महाशृङ्गे जगती पृथ्वीमेव स्वनावं बद्धा मनुः सत्यव्रतो
यथावदुर्गं सङ्कुटं ततार स एव वारिचरो मत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मान-
न्प्राश्रितान् सतो नूनं ज्ञाता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥

संयमाम्भसि प्रलयोदके उदीर्णैरुद्धतैर्वातैर्य ऊर्मयस्तेषां रवैः
कराले भयङ्करे अरविन्दाज्ञाभिकमलात् पतितप्राय एकोऽसहाय
एव तस्माद्भयाद्येन ततार स एव नः पारस्तास्कोऽस्तु ॥ २४ ॥

किञ्च । वयं भगवतैव सृष्टाः पालिताश्च बहुशोऽस्तमेव शरणं
ब्रजामेत्याहुः । य एक इति त्रिभिः । येनानुगृहीताः सन्तो विश्वं
सज्जामः । ननु यूयमेव सृष्टारो नान्यो युष्माकमनुग्राहकोऽस्ति
तस्यादर्शनात्तत्राहुः । अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवान्तर्धामितया समीह-
मानस्यापि यस्य लिङ्गं रूपं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथक् पृथ-
गीशा इत्याभिसाक्षितः ॥ २५ ॥

देवादिषूपेन्द्रपरशुराममत्स्यरामादितनुभिः कृतावतारः सज्जा-
त्स सात्कृत्वा पाति च ॥ २६ ॥

आत्मभूतं देवतं कुतः विश्वे विश्वात्मकम् । तथापि विकारं
धारयन्ति । अन्यम् । विश्वात्मत्वे हेतुः । परं कारणम् । ननु प्रधानं
पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः । प्रधानं पुरुषं च तदात्म-
कोऽपि स एवेत्यर्थः । स एव नः शं विधास्यति ॥ २७ ॥

प्रतीच्यां दिशि हृदि प्रथममाविरमूत् ॥ २८ ॥

पुनश्च तं पुरौ दृष्ट्वा ईक्षणाह्लादेन विवशा अवनौ दण्ड-
वत्पतिताः सन्तः शनैरुत्थाय तुष्टुवुरित्यन्वयः । कथम्भूतम् । श्रीव-
त्सकौस्तुभौ विना स्त्रतुल्यैः षोडशभिः सुनन्दादिभिः परितः
सेवितम् । उन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणीयस्य तम् ॥ २९—३० ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपस्थितिमेवाह । वाय्वित्यादिना । तावत्"भविष्यमाह्लातः पवते
एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गि । द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः

एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गि । प्राच्यां नद्यः स्यदन्ते" इत्या-
दिश्रुत्युक्तरीत्या सर्वस्य प्रशासितुः परमात्मनः शासनानुवर्ति-
नामात्मनां तदनन्त्यशरणात्वं वदन्तः स्तुवन्ति । वाय्विति । वायुश्चा-
म्बरं चाग्निश्चापश्च क्षितिश्च तास्तथा त्रिलोकाः लोकत्रयान्त-
र्गता ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रभृतयो ये च ते सर्वे वयमुद्भिजन्तः
विश्रयतः सन्तो यस्मै परमपुरुषाय बलिं तच्छासनानुरूपमारा-
धनं वहामः प्रापयामः कुर्मः असौ प्रसिद्धोऽन्तको मृत्युरपि यस्मा-
द्विमेति । तस्मात्परमपुरुषादन्यः कः अरण्यं शरणं रत्नकोऽस्मा-
कम् ॥ २१ ॥

अथ शरणयत्वौपयिकगुणपूर्णात्वात्तस्यैव शरणयत्वं तदितर-
स्याशरणयत्वं च वदन्तः शरणं ययुः । अविस्मितमिति । अविस्मितं
स्वमहिम्नः स्वाभाविकत्वाद्भिस्मयरहितं परिपूर्णकाममवाप्तस-
मस्तकामम् । लभ्यते इति लाभः स्वाभाविकेनैव लाभेन स्वानु-
भवानन्देन उपलब्धितं समं रागादिरहितं प्रशान्तमूर्तिषट्कारहितं
एते हि शरणयत्वौपयिका गुणाः एतेन समस्तसोपाधिकमहिम्नोऽप-
रिपूर्णसमस्तकामस्योपाधिकानन्दयुक्तस्य रागद्वेषादिप्राकृतगुण-
युक्तस्योर्मिषट्कपीडितस्य शरणागततुल्यत्वेनाशरणयत्वं सूचि-
तम् । न हि शृङ्खलितस्तादृशमन्यं शरणं व्रजति । एवमीश्वरं
शरण्यं त्वां विना परमन्यं क्षुद्रं देवं यो बालिशोऽङ्गः
सन्नुपसर्पत्यनुवर्तते सः श्वलाङ्गूलेन प्लवमानस्य शुनः
पुच्छेन साधनेन सिन्धुं समुद्रमतिततिं अतीव तरितुमिच्छति
श्वलाङ्गूलेन सिन्धुं तितारिषुरिव नेष्टं प्राप्नोति प्रत्युत विहृतो
भवति इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यथा मनुचतुर्मुखादयः शरण्यमापद्भ्यः ज्ञातारं भक्तव-
त्सलं भगवन्तमाश्रित्यैवापदोऽत्यवर्त्तन्त तथा वयमपि तमेवापशि-
ष्टस्ये शरणं ब्रजाम इत्याहुः । यस्येति द्वाङ्ग्याम् । यस्य महामत्स्य-
स्योरुशृङ्गे महाशृङ्गे जगती पृथ्वीमेव स्वां नावमावध्य बद्धा मनुः
सत्यव्रताख्यो दुर्गं सङ्कुटं ततार । अष्टमस्कन्धेऽयमितिहासः स्फुटी-
भविष्यति स एव वारिचरो मत्स्यमूर्तिर्भगवानाश्रितान् शरणं
गतानस्मान् दुरन्तादपारात्वाष्टस्य वृत्रस्य भयाक्षूनं ज्ञाता
रक्षिता भविष्यति अतस्तमेव शरणं ब्रजाम इति भावः ॥ २३ ॥

तथा पुरा जगदादौ स्वयम्भूब्रह्मापि संयमाम्भसि प्रलय-
संघन्धिनि जले कथम्भूते उदीर्णः प्रचण्डो यो वातः पवनस्तेन ये
ऊर्मयस्तरङ्गास्तेषां रवैः ध्वनिभिः कराले भयङ्करे संयमाम्भस्यर-
विन्दाज्ञाभिकमलात् पतितः पतितप्रायः एकः असहायो येन भग-
वता साधनभूतेन तस्माद्भयात्ततार स एव नोऽस्माकं पारः
पारयतीति पारः पालकोऽस्तु ॥ २४ ॥

किञ्च । वयं भगवता सृष्टाः पालिताश्च स इदानीमप्यस्मान्नोपेक्षि-
ष्यत्यतस्तमेव शरणं ब्रजाम इत्याहुः । य एक इति त्रिभिः । एकोऽ-

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्वितीयः स्वसमाश्रयधिकारणान्तरानपेक्षो निजमायया आत्मी-
यसङ्कल्परूपज्ञानेन यः परमपुरुषो नोऽस्मान् ससर्ज येन भगवता
नुगृहीताः सन्तो वयं विश्वं व्यष्टिवर्गं सृजामः यच्छब्दानां
तमेवेति तृतीये नान्वयः । यस्य च पुरः हृदयकुहरे समी-
हतः अन्तरात्मतया नियमयतः लिङ्गं दिव्यावग्रहं न पश्यामः ।
तत्र हेतुः । पृथगीशमानिमः यतः पृथगीश्वरा इत्यभिमानिनो
वयम् ॥ २५ ॥

यश्च संपत्तिः शत्रुभिः भृशं नितरामभ्यर्चमानान् पीडिताञ्चोऽ-
स्मान् पाति अरक्षतः । कथंभूतः । नित्य एव सदा अस्मानात्म-
सात्कृत्वा स्वकीयत्वेन मन्यमानोऽस्मद्वचनाय युगे युगे प्रति-
युगं स्वभाषया स्वकीयसङ्कल्परूपज्ञानेनैव न तु कर्मण्येति भावः ।
तनुमिरुपेन्द्रपरशुराममत्स्यकर्मवराहरामकृष्णादितनुभिर्देवादिषु
कृतावतारः धृतावतारः सन् ॥ २६ ॥

तमेव भक्तवत्सलमात्मनामस्माकं देवतं प्रधानं पुरुषं
कारणावस्थचिदचिच्छरीरकमन्यं चिदचिद्विषयं परमुत्कृष्टमत
एव शरण्यं शरणमर्हतीति शरण्यः । तं सर्वं वयं देवाः
शरणं ब्रजाम् । रक्षकत्वेनाप्यवस्यामः । एतावदेवास्माकृत्यमिति
भावः । तत्र शरण्यकृत्यं प्रकाशयन्तः शरणागत्यङ्गमात्मनां
महाविश्वासं दर्शयन्ति । स्नानामिति । स्वीयत्वेन परिगृ-
हीतानां नोऽस्माकं शं सुखं शत्रुनिरसनद्वारकं नूनं आस्यति
स तु महात्मा कृतस्त्रमकरत्नादीन् । एवं रक्षिष्यतीति विश्वासः
प्रपत्यङ्गभूतो दर्शितः । स नोऽस्तु पार इत्यनेन गोप्तृत्ववरणम् ।
आत्मदेवतं प्रधानं पुरुषं विश्वं शरणं ब्रजामेत्यनेन चिद-
चिच्छरीरकत्वकथनाच्छरीरस्य शरीरिशेषित्वैकस्वरूपत्वादात्मनः
परमात्मैकेशपत्नानुसन्धानरूपात्मनिक्षेपः । न पश्यामः लिङ्गं संपत्तौ-
भृशमर्चमानानित्यनेन च ज्ञानशक्तिबलाद्यभावरूपमात्मनां
कारणमपि प्रदर्शितम् । तं विनोपसर्पत्यपरं हि वाञ्छितं इत्यने-
नोपायान्तरनिष्ठत्वादिरूपमार्तिकूल्यवर्जनं प्रदर्शितम् । कृत्स्नचिद-
चिच्छरीरकत्वकथनेनैव “चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगव-
द्वपुरतस्तदावुकुल्य मे” इत्युक्तरीत्या भगवच्छरीरभूतसर्वभूता-
नुकूल्यमप्यात्मनां प्रदर्शितम् । तं च सर्वभूतानुकूल्यस्याभि-
मतत्वे शत्रुनिरसनप्रार्थनानुपपत्तिः । अस्याः प्रपत्तेर्मात्रार्थत्वा-
भावात् तस्या एव हि सर्वभूतानुकूल्यरूपमङ्गमपेक्षितं
अस्यास्तु शत्रुनिरसनार्थत्वात्तद्व्यतिरिक्तभूतानुकूल्यसङ्कल्पमा-
त्रमेवापेक्षितमित्युपपद्यन्तु विचक्षणाः ॥ २७ ॥

एव सुरैः प्रपद्यमानो भगवानाविरभूदित्याह मुनिः । इतीति ।
हे महाराज ! इतीत्यं सुराणां देवानामुपतिष्ठतां प्रपदनपूर्वकं
स्तुवतां सतां शङ्खचक्रगदाधरो भगवान् प्रतीच्यां प्रत्यगात्म-
सम्वादिन्यां दिशि हृदये “हृदि शयमात्मा प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः
प्रथमं हृदाविरभूततः पुरत आविरभूदित्यर्थः । यद्वा । प्रतीच्यां
पश्चिमार्थां दिशि इत्यर्थः । देवानां पृष्ठत इति यावत् ॥ २८ ॥

तमाविर्भूतं भगवन्तं विशिनष्टि ब्राह्मणम् । श्रीवत्सकौस्तुभौ
विना आत्मना सह तुल्यैः श्रीवत्सकौस्तुभमात्ररहितैरित्यर्थः । तयोः
प्रधानपुरुषतत्त्वाभिमानित्वाज्जीवेनाधार्यत्वादिति भावः । बोडशभिः
सुनन्दादीभिः पर्युपासितम् । यद्वा । भगवानाविरभूच्छङ्खचक्रग-
दाधरः तमाविर्भूतं प्रतीच्यां दिशि पृष्ठतः श्रीवत्सकौस्तुभमात्र-

रहितैरात्मतुल्यैः षोडशभिः पर्युपासितमित्यन्वयः । उन्निद्रे
विकसिते शरदम्बुरुहे इवेक्षणे नेत्रे यस्य ॥ २९ ॥

तं दृष्ट्वा ईक्षणेन यः आल्हादस्तेन विफलवाः ईषत्परवशाः
सर्वे देवाः भूमौ दण्डवत्पतिताः प्रणमुः । हे राजन् ! शनैरुत्थाय
तुष्टुः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वाग्वाद्यभिमानिनो ब्रह्मादयो ये त्रिलोकाः ते वयं यस्मै
बलिं हराम त्रिलोकावहिष्टं लक्ष्मीतत्त्वं तदनियतं स्वतन्त्र-
मस्तीति शङ्कामाभूदित्याह । अन्तक इति । असावन्तकः मूलप्र-
कृतिर्बुगोदिनामभिर्भिन्ना यस्मान्महान्तकादरेर्विभेति भीतिव
तद्वशे वर्तते यतस्ततः स हरिर्न अस्माकमरणं शरणा-
स्त्वित्यन्वयः । ननु ब्रह्मादयो वयं यस्मै बलिं हराम यस्माच्च
असावन्तकोऽपि विभेति ततस्तस्मात्परमेश्वरादरणं क्षमो भव-
त्विति प्रतीतिर्यः कस्मादपलप्यत इति चेन्न ।

कालोऽन्तकः प्रधानं च सृष्ट्युरव्यक्तमित्यपि ।

उच्यते प्रकृतिः सृष्ट्वा श्रीभूदुर्गतिं नामभिः ॥

सैव ब्रह्मादिभयदा विष्णोस्तु वशवर्तिनी ।

अभयापि विभेतीव तद्वशत्वावुदीर्यते ॥

इति स्मृतिविरोधात् वायुश्च अम्बरं च अग्निश्च आपश्च चित्तिश्चेति
वायवम्बरान्यपक्षितयः ॥ २१ ॥

एवं स्थिते शिवाद्यन्यतमस्य शरणमिच्छन् वाञ्छित इत्याह ।
अविस्मितामिति । यो ब्रह्माद्युपास्य पूज्यस्ते स्वैर्नैव ज्ञातेन स्वरूपा-
नन्वातुभवेनैव परिपूर्णकाममत एवाविस्मितं कुतूहलबुद्धि-
शक्तितं सममेकप्रकारं प्रशान्तं समुद्रवत् स्तिमितं विना योऽपरे
ब्रह्माद्यन्यतममुपसर्पति श्वलाङ्गणेन तदीस्थानेन सिन्धुं समुद्र-
मस्तिपिपतिं पारमतिक्रामति तत्कुचितमित्याह । क्षीति । वाञ्छितो
हि यस्मात्तस्मादुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु यस्य कस्यचिद्विषयस्य मुपगतस्यापदार्थवसन्तरणं
दृष्टपूर्वं चेत्तन्मन्तरेणान्यं शरणं गच्छन् वाञ्छितत्वेन श्वलाङ्ग-
णेनापारमकूपारं तितीर्षतीति परिहास्यः स्यात् तदेव कथ-
मिति तत्राह । यस्येति । मनुयस्य हरेरुपनि शृङ्गे जगती मही-
मयीं स्वनावं स्वस्य मनोरथेन क्लृप्तां तरीं यथा यथावद्बुद्धमा-
वध्य दुर्गमन्योपायेन तर्तुमशक्यं प्रलयार्थवलयं केशं ततार
नूनमिदानीमपि स वारिचरो मत्स्यावतारो हरिरेवाधिताभि-
त्यसेवारताजो दुरन्तात्वाद्भूमयात्प्रातास्त्वित्यन्वयः । यथा ततार
तथा तरणायाधितानिति वा ॥ २३ ॥

इतोऽपि श्रीहरिप्रसादादते एतद्भयसरणं कुःसाधनमिति भावेन
स्तुवन्तीत्याह । पुरेति । पुरादिषुष्टौ संयमात्मसि प्रलयोदके
स्थिताद्विन्दत्प्रकृत्यात्मनः पक्षात्पतितः स्वयम्भूर्भयं ततार
स हरिर्नस्त्वाद्भूमयात्प्रातास्त्वित्यन्वयः ।
तत्रत्यो वायुरपि प्रकृत्यात्मा अन्यथा नेदं वलमन्यस्य स्यादित्यत-
स्तत्तुल्यजलं विशिनष्टि । उदीर्येति । उदीरणेन वातेन प्रकृत्यात्मना

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वायुनोन्नमितानामूर्मीणां रवैः कराले भयङ्करे पद्मादीनां प्रकृत्यात्मत्वं कस्माद्विशिष्योच्यते इति शङ्का माभूत् यत्र वायु-
दपद्मादिरूपेण प्रकृतिः स्थिता ।

एकस्तत्र विभेदब्रह्म विज्ञार्थं भयमत्यगात् ।

अन्तर्गतो हरिस्तस्य ध्यातो भयमपानुदत्त इत्युक्तेः ॥

भयनिमित्तमाह । एक इति । एकाकित्वात् द्वितीयवस्तुनोऽनुत्पन्नत्वात्
“सोऽविभेत्स द्वितीयमैच्छत्” इति श्रुतेः । ननु किमर्थं ब्रह्मणा भयमदर्श-
यत उक्तमपीति स्वसृज्यजनानां भयादिस्वभावसम्भावनाथेयम् ।
“जनिष्यतां जनानां तु स्वभावानां प्रसिद्धये” इत्युक्तेः । अपि सम्भा-
वन इति च सम्भावनामन्तरेण स्वाभाविकं किं न स्यादि-
त्यस्यापीदमुत्तरमपीति अज्ञानाद्भि भयमुत्पद्यते ब्रह्मणस्तु
तत्रास्ति “ज्ञानादिगुणपूर्णस्य ब्रह्मणोऽपि” इत्युक्तेः । तर्हि कियन्तं
कालमनुवर्तत इत्यस्यापीदमुत्तरं पूर्णज्ञानस्य चिरकालीनं
भयादिकं ग्राहितं “क्षणाधर्माः भयादिका भवन्तीव कथं तस्मिन्
स्थिरालयाः” इत्युक्तेः । स्वसृज्यजनभयस्वभावप्रदर्शनमन्तरेणा-
न्यतिक्रमयोजनमित्यस्यापीदमेवोत्तरमपीति । भयप्रदर्शनेन भग-
वत्प्रीतिलक्षणाभ्युदयं विद्यत इत्यर्थः । “भगवत्प्रीतये नित्यं ब्रह्मणो
ये भयादयः । न वृथा तस्य भावः स्यात्कश्चित्तेऽपि क्षणाधर्माः”
इत्युक्तेः । भयादिकमपि किमेकवारं बहुवारमुत्पत्त्यस्यापीदमुत्तरं
नैकवारं किन्तु बहुवारमस्तीत्यर्थः ।

अज्ञानं तु चतुर्वारं द्विवारं भयमेव च ।

शोकोऽपि तावान्नान्यत्र कदाचिद्ब्रह्मणो भवेत् इत्युक्तेः ॥

इदमपि हरिप्रीतिजनकत्वेनोन्नतिकारणम् । तत्रापि भगवत्प्रीत्या
उन्नत्येवास्य तद्भवेत् इत्युक्तेः ॥ २४ ॥

किञ्चास्माकं स्रष्टृत्वेन सम्बन्धत्वादिपि निजस्वरूपं न बुद्ध्या-
महे किन्तु लक्षणमेव पश्यामः अतो वयं तमेव शरणं याम
इत्याहुः । य एक इति । एकः केवल ईशः । ऐश्वर्यादिगुणपूर्णः
यो निजमायया स्वाधीनया प्रकृत्या नः ससर्ज येन वयं प्रेरिताः
विश्वमनुमृजाम मस्य पुरोऽग्रतः स्थिताः समेताः सङ्गता अपि
वये लिङ्गं लक्षणमेव पश्याम न तु स्वरूपं तत् स्रष्टृत्वेन तद-
नुगृहीतकर्तृत्वेन वाचिन्त्यैवमेवमेव लक्षणं बुद्ध्यामहे न सखि
दान्वादिसवरूपम् । अदर्शने कारणमाह । पृथगिति । पृथक् पृथ-
ग्विद्याभिमानित्वात् । अयं च कादाचित्क एव न तु सनातनः
तदुक्तम् ।

कदाचिदभिमानस्तु देवानामपि सखिब्र प्रायः ।

कालेषु नास्त्येव तारतम्येन सौऽपि तु इति ॥

अनेन पृथगित्यनेनाभिमानस्य तारतम्यं ध्वनयति । हे ईश । आभि-
मानिनो वयं पृथक् तारतम्योपेता इति वार्थः सम्पद्यते ॥ २५ ॥

करचरणादिदेहवत्त्वेऽपि देवदत्तवदनित्यदेहो नास्ति अतः
स्वामिमवसिद्धौ संप्रार्थनीय इति भावेनाहुः । यो न इति । तन्नाभि-
देवर्थादिषु कृतावतारोऽपि नित्य एव निर्विकार एव न तु
योनिभूतपुःखादिमान् न केवलमनुयुगं रक्षति हरिः किं तु अन्य-
वापीत्यर्थे च शब्दः ॥ २६ ॥

यत्तच्छब्देदेवोक्तावशिष्टगुणैर्विशिष्य तं शरणं प्रार्थयस्ते ।

तमेवेति । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थं एव शब्दः । देवाः इत्यनेन देवानां
शरणं हरिरेव नान्य इत्येव शब्दार्थो विवृतः । वयमित्यनेन हरेः
स्वेषां च मिथो भेदाभिमानं ध्वनयति । न केवलमिष्टदेवतात्वेन
शरणं यामः अपि तु सर्वोत्तमत्वादिगुणविशिष्टत्वाच्चेति भाव-
नाह । परं प्रधानमिति । प्रकृतिः किं नेत्याह । पुरुषमिति । तर्हि
जीवः किं नेत्याह । विश्वमिति । न प्रपञ्च इत्याह । आद्यमिति ।
प्रपञ्चस्यादिभूतम् “वासुदेवो वा इदमग्र आसीत्” इति श्रुतः नृशंस
स्वभावश्चेत्कथमयमिष्टः स्यादत्राहुः । शरण्यमिति । शरणं प्राप्यत्वा-
न्नृशंसो न भवतीत्यर्थः । नास्मिन्नस्मासु विप्रतिपत्तिरित्याह । सर्व
इति । शरणं प्राप्तवपि उदासीनो न भवति किं तु वदान्यव-
दभीष्टं ददातीत्याहुः । स्वानामिति ॥ २७ ॥

स्तुतिफलमाह । इतीति ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षभूतं तं भगवन्तं संहस्य देवाः किं चकुरिति
तत्राह । आत्मतुल्यैरिति । अनेन दर्शनावस्थायां किं
गुणविशिष्ट इति शङ्कापर्यहारि आत्मतुल्यैः आत्मनो भूतैः अतः
एव आत्मतुल्यैः मूलभूतस्य हरेः सहस्रैः सामर्थ्यादिगुणैर-
नूनैः षोडशभिर्वासुदेवादिदामोदरान्तैः पर्युपासितैः तेषां मध्यस्था-
वृत्तिरूपेण स्थितं मूलरूपस्याप्राकृतत्वात्प्रादुर्भावानां शुक्रशोणि-
तसम्पर्केण जातत्वात्कथमन्योऽन्यतुल्यत्वमिति तत्राह । विनेति ।
श्रीवत्सकौस्तुभौ विना प्रकृतिपुरुषाभ्यां विना प्रकृतिपुरुषातीत-
त्वेन तदनिर्मितशरीरैरित्यर्थः । अनेन सप्तदशरूपायपि गुणक्रिया-
दिना विशेषरहितानित्युक्तं भवति । श्रीवत्सकौस्तुभरहितैरात्मतुल्यैः
षोडशभिः पार्षदमुखैरुपासितमित्यङ्गीकारस्तु “श्रीवत्सः प्रकृति-
र्देव्या ब्रह्मात्मकः कौस्तुभः पुमान् । तदतीतैः षोडशभिः स्वरूपै-
रप्युपास्यते” इति प्रमाणविशेषादप्रामाणिकः । तेषां तद्वत्त्वादन्य-
लक्षणातुल्यं जाप्रामाणिकम् । अतः प्रकृतिपुरुषानधीनत्वेनान्योऽन्य-
तुल्यत्वं वासुदेवादीनामेव । तदुक्तम् ।

अपुं प्रकृत्यधीनत्वाद्वासुदेवादिका हरेः ।

तुल्यश्च केशवाद्याश्च न च मित्राः कथञ्चन । इति ।

अनेन मूलरूपस्यावताराणां मिथो भेदराहित्यमुक्तमिति
ज्ञातव्यम् । हरेः प्रकृतिपुरुषराहित्यं च न कादाचित्कं किं तु
सनातनम् “श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विना भावं प्रदर्शयेत्” पुं प्रकृत्या-
त्मकाभ्यां स भूते नित्यं जनादेनः, इति वाक्यात् । प्रकृति-
पुरुषराहित्यं च तदतीतत्वं तदवशत्वं च । तदुक्तम् “यदस्या-
ङ्गमतीतीत्वं यद्वशो नानयोर्हरिः, इति “श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु
विनाभावः स एव च” इति इयं चोपासिका सकानुक्रमित्वेन
हरेः परं क्रीडैव “आत्मेव सप्तदशधा स्वयं भूत्वा जनादेनः । मध्य-
स्थावृत्तिरूपेण क्रीडते पुरुषोत्तमः” इत्युक्तेः सैवीतश्चतुरात्मभिः
स्वसहस्रैः श्रीकेशवाद्यैरतश्चक्राद्यैरितरैरधीश्वरमुखैर्वज्रादिभिस्त-
त्परम् । “संसेव्यं स्वयमन्तराम्बुजमहापीठे विराजन् हरिर्भूत्यै
श्रीपुरुषोत्तमो भवतु वः श्रीवत्सलमः सन्ततम्” इति तन्नान्तरोक्त-
मत्रानुसंधेयम् ॥ २९ ॥

पूर्वं हरेः प्रत्यक्षायाधुना स्वाभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं स्तुतिरिति
विशेषः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अविस्मृतं ततोऽन्यस्यापूर्वस्य वस्तुनोऽसद्भावाद्विस्मयरहितं
अतः स्वेनैव स्वीयेनैव स्वस्यैव कर्मभूतस्य क्रियाभूतेन लाभेन
परिपूर्णाकामं नान्येत्यर्थः । अतः सर्वत्र समम् । अतः प्रशान्तं
चिन्तदोषरहितम् । तथोक्तम् “रजस्तमः प्रकृतयः समशीला भजन्ति
वै” इत्यादि अत उक्तं श्रीसत्यव्रतेन”

न यत्प्रसादाद्युतभागलेशमन्ये न देवा गुरवो जनाः स्वयम् ।
कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं वै शरणं प्रपद्ये । श्रीमहा-
भारते च ।

यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते ।
स हेमराशिमुत्थज्य पांशुराशिं जिघृक्षति । इति
त विदं भक्तिमन्दर्भे विशेषेण विवृतमस्ति ॥२२—२५॥

आत्मेति युग्मकम् । ईक्षणाहादेति वस्तुस्वाभाव्यात् स्वाभीष्ट-
सिद्धिनिश्चयाच्च ॥ २६—३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्माद्वृजनिताङ्गयात् परमेश्वरं विना न कोऽपि रक्षितुं प्रम-
विष्यतीति मत्वा तमेव शरणमाश्रयन्ते । वाच्यवति । वाय्वाद्युपल-
क्षितानि त्रयोविंशतितत्त्वानि तथा वाय्वादिभिः निर्मिताखिलोका-
स्तथा तेषामधिपतयो ब्रह्मादयस्तथा ततोऽर्वाचीना वयं च ये
सर्वे यस्मान्मृत्योरद्विजन्तो भीताः । असावन्तको मृत्युरपि यस्मा-
द्विभेति ततस्तस्मात् अरणं शरणं रक्षणमस्तु ॥ २१ ॥

तदन्यस्तु सुधिया नैवाश्रयणीय इत्याहुः । अविस्मृतमिति । तं
विना अपरं देवतान्तरं कर्मयोगं ज्ञानयोगमपरयोगं वा शरणार्थं
बाह्यो महामुख एवोपसर्पति । न तु विद्वः यथा शुनः पुच्छेन
सिन्धुमतितर्तुमिच्छति स श्वा एव सिन्धुं तर्तुं न शक्नोति किमुत
तत्पुच्छप्रादियं स श्वा एव हृष्टा प्रथमं समुद्रमध्ये क्षिपति
निमज्जतीति भावः । भावदाश्रयी तु संसारसिन्धुं यत्तरति तत्
किमपि नाहुतमित्याहुः । अविस्मृतमिति । न विद्यते विस्मृतं किम-
प्यद्भुतं यत्र तं विना दुर्लभ्यस्यापि संसारसिन्धोस्तारणे अन्यत्रा-
तिविस्मयोऽपि तत्र न कोऽपि विस्मयः । सद्य एव तस्य गोस्पदी-
करणासामर्थ्यादिति भावः । स्वेनैव स्वस्वरूपेणैव यो लाभः
सौन्दर्यादिमाधुर्यसप्तकस्य प्राप्तिस्तेन समं सह परिपूर्णाः
कामाः स्वीयवहादिनीशक्तिदत्ता भोगा यस्य तम् । प्रशान्तमनुग्रं
सत्वापराधे जातेऽपि भक्तवात्सल्यत्वात् क्षन्तारम् ॥ २२ ॥

वयन्त्वतिनिकृष्टाः सकामा अग्यस्मिन्महाभय एव शरणं
वाप्तोऽपि तेन रक्षणीया एव यथापूर्वं इत्याहुः । यस्येति द्वाभ्याम् ।
यस्य मत्स्वरूपकृत्य जगतीं पृथ्वीं यथा ततारेति वयमपि तथा
तरेमेति भावः । वारिचरोऽपि वारिण्येव चरन्नापि तत्रैव स्थित्वा
जगतीस्थानस्मान्नीश्वरत्वाद्भक्तुः ॥ २३ ॥

संयमाम्भसि प्रलयजले अरविन्दात् नाभिकमलात् पतितः
पतितप्रायः येन हेतुना सः ॥ २४ ॥

स खलु सर्वत्र च वर्तमानोऽयस्माकं बाहिर्मुखोन्मियाणाम-
हृदयोऽपि रूपयैव हृदयो भूत्वा रक्षित्वित्याहुः । य इति त्रिभिः । पुरो-
ऽस्माकमग्र एव समीहमानस्य रामकृष्णादिरूपेण लीलां कुर्व-
तोऽपि तस्य लिङ्गं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथगिति ॥ २५ ॥

तनुभिः उपेन्द्रपरशुरामादिस्वरूपैः स्वस्य मायया रूपया
चिच्छत्त्या वा नोऽस्मानात्मसात्कृत्य पातीत्यत एव साम्प्रतं
स्वरक्षणार्थं निवेदनेऽपि न सङ्कुचाम इति भावः । तमेवेति । विश्वं
मायाशक्त्या विश्वरूपम् । स्वरूपशक्त्या अन्यं विश्वस्माद्विभक्तम्
॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रतीच्यां दिशि पश्चिमसमुद्रकुले देशान्तरस्योत्तमस्य दैत्याक्रा-
न्तत्वात् तत्र देवैः स्थातुमशक्यत्वात् । तत्रैव विविक्ते उपविश्य
स्तुतत्वात् ॥ २८ ॥

श्रीवत्सकौस्तुभौ विता चतुर्भुजत्वादिविहवत्त्वादात्म-
तुल्यैः सुनन्दादिभिः परित उपासितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्मै अन्तकाय वाय्वाद्युपलक्षितानि लोककारणानि तत्त्वानि
त्रिलोकाः ब्रह्मादयो लोकनाथाः ये वयं तत्प्रजाभूताः उद्विजन्तः
सन्तो बलिं हरामः असावन्तकः कालोऽपि यस्माद्विभेति ततो हेतोः
सः नोऽस्माकमरणं शरणमस्तु भवत्विवन्वयः ॥ २१ ॥

अथ भगवतोऽविस्मृतत्वपूर्णकामत्वादिगुणान् दर्शयन्तस्त-
दितरं जनं निन्दन्ति । अविस्मृतमिति । उपसर्पति शरणं गच्छति
यः स बाह्योऽङ्गः भवार्णवात्तरणोपायं न जानातीत्यर्थः । यथा
श्वलाङ्गुलेन यः सिन्धुमतितर्तुं तर्तुमिच्छति स बाह्यो भवति
तद्वत् ॥ २२ ॥

तस्य स्वभक्तचक्रत्वं सुप्रसिद्धं सः अस्माकमप्यापन्नस्वार्-
कोऽस्त्वित्याहुः । यस्येति द्वाभ्याम् । यस्योरुष्ट्रं महच्छूकं मनुः स्वनात्र
जगतीं यथावद्वत्त्वा दुर्गं सङ्कुटं ततार स एव वारिचरो
मत्स्वरूपीति त्वाष्ट्रमयात् वृत्रमयात् नूनं निश्चितं आता
रक्षित्विति ॥ २३ ॥

पुरा लोकरचनातः प्राक् उदीर्णवातेन ये ऊर्मयस्तरङ्गास्तेषां
रवैः कराळे संयमाम्भसि प्रलयजले एक एव स्वयम्भूः अर-
विन्दात्पतितः पतितप्रायः येन भगवता तस्माद्भयात्ततार स
नोऽस्माकं पारस्त्वाष्ट्रमयात्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥

येन वयं सृष्टा यश्च अस्माज्जानावतारैः पाति स एवास्मान्
सुखविष्यतीत्याहुः । य इति त्रिभिः । निजमायया निजवयुनेन य
एक ईशः सर्वेश्वरः नोऽस्मान् ससर्ज येन नियुक्ताः यस्य पुनः
पूर्वमेव समीहतः विश्वम् सृजतोऽपि तत्सृष्टमेव विश्वम् अनुपपन्नं
तत्त्वजामः यस्य लिङ्गं भगवतैव वयं सृष्टाः तेनैव सृष्टं तन्नियुक्ताः
किञ्चित्करवामेति तद्गुणज्ञापकम् चिह्नमपि न पश्यामः एवम्भूता
सृष्टा वयमित्यर्थः । अत एवाज्ञानेन वयं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥

यो नोऽस्मान् देवादिषु वामनजामदन्यमत्स्यकाशस्थ्यादि-
तनुभिः कृतावतारः सन् स्वमायया स्वरूपया आत्मसात्कृत्वा पाति
य ॥ २६ ॥

प्रधानं प्रकृत्याख्यशक्तिरूपं पुरुषं जीवात्मकांशरूपं विश्वं
तदुभयात्मकप्रपञ्चरूपं शक्तितद्वतोः अंशादिनीश्व स्वामाधिक-
भेदाभेदसम्बन्धतः “उभयव्यपदेशात्तद्विहङ्गवत्” इति पारमर्ष-
सूत्रात् । ननु तर्हि सर्वे दोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरजन्नाहुः । अन्यमिति
सर्वदोषास्पृष्टस्वरूपम् । प्रकृतिपुरुषतदुभयात्मकजगद्विलक्षणं

देव! ऊचुः ।

नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः ।

नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥

यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम् ।

नार्वाचीनो विसर्गस्य घातवोदितुमर्हति ॥ ३२ ॥

ओं नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण ! वासुदेवादिपुरुष ! महापुरुष ! महानुभाव ! परममङ्गल ! परमकल्याण ! परमकारुणिक ! केवल ! जगदाधार ! लोकैकनाथ ! सर्वेश्वर ! लक्ष्मीनाथ ! परमहंसपरिव्राजकैः परमेणा-
त्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपरमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमः कपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके
स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वरूप मित्यर्थः । यतः परं पूर्णं शरण्यं शरणागतहितकरं शरणं
ब्रह्मणः रक्षितारं जानीम इत्यर्थः । स एव नः शं सुखं धास्यति
त्वाद्भयनिराकरणेनेति शेषः ॥ २७ ॥

प्रतीच्यां दिशि तथा सुखं भजनार्थमाश्रितायां पश्चिमाया-
मुपतिष्ठतां स्तुवतामाविरभूत ॥ २८ ॥

आत्मतुल्यैः सारूप्यं प्राप्तेः पार्षदैः पर्युपासितं दृष्ट्वा भवनौ
द्वयद्वयवर्तिताः पुनः शनैरुदयाय तुष्टुवः स्तुतवन्त इति
द्वयोरन्वयः ॥ २९—३० ॥

भाषा टीका ।

देवता बोले वायु आकाश अग्नि जल पृथिवी तीनों लोक
ब्रह्मादिक हम सब लोग सदा उद्विग्न होकर जिस काल
के वास्ने भेट पूजा देते हैं सो काल भी आप से
डरता है तिन आप के हम शरण में प्राप्त हैं सो
आप हमारे रक्षक होवें ॥ २१ ॥

आप अपने स्वरूपानन्द के लाम से परिपूर्णकामना
वाले हो अहङ्कार रहित हो शान्त स्वरूप हो ऐसे आपको
छोड़ कर जो दूसरे के शरण जाता है सो मूर्ख कुत्ता
की पूँछ को पकड़ कर समुद्र के पार जाना चाहता है ॥ २२ ॥

जैसे मत्स्यमूर्ति आप के बड़े शृङ्ग में पृथिवी रूपी
अपनी नौका को बांधकर सत्यव्रत मनु प्रलयकाल के
महामय को तरंगये तैसेही सोइ जलचर रूपवाले
आप शरणागत हम लोगों की रक्षा करोगे यह बात
निश्चित है ॥ २३ ॥

पूर्व में सृष्टि के समय में अति प्रबल शब्दवाले पवनों
से कराव प्रलय समुद्र में ब्रह्माजी कमल के ऊपर से
गिरने लगे तब जिन भगवान् के सहायता से ब्रह्माजी
मयको तरंगये सोइ भगवान् हमारे पार करने वाले होवें ॥ २४ ॥

जिन एक ईश्वर ने अपनी माया से हम सबों को
पैदा किया है जिन के अनुग्रह से हम लोग संसार को सुजते
हैं पहिले सृष्टि करनेवाले जिन भगवान् के चिन्ह को हम
अलग अपने को ईश्वर मानने वाले होने से नहीं जानते
हैं तिन के हम शरण प्राप्त हैं ॥ २५ ॥

शत्रुओं से अत्यन्त पीड़ित हम लोगों की देवता ऋषि
मनुष्यों में अवतार लेकर दिव्यमूर्तियों के द्वारा अपनी
कृपा से हम को अपना बनाकर जो भगवान् युग युग में
रक्षा करते हैं ॥ २६ ॥

कारण प्रधान पुरुष विश्वरूप दैव आत्मदैवत तथा अन्य उन्ही
भगवान् के हम शरण जाते हैं सो महात्मा अपने भक्त हम
लोगों के कल्याण की विधान करेंगे ॥ २७ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! उन देवतों के इस प्रकार
से स्तुति करने पर शङ्ख चक्र गदा पद्म धारण किये
भगवान् पश्चिमदिशा में प्रगट भये ॥ २८ ॥

श्रीवत्स तथा कौस्तुभ इन दोनों के विमा और सब
प्रकार से अपने सदृश सुनन्दादिषोडश पार्षदों से भगवान्
चारों ओर से सेवित हैं शरद ऋतु के खिले कमल
सरीके नेत्रों से सुशोभित हैं ॥ २९ ॥

हे राजन् इस प्रकार के भगवान् का दर्शन कर के
सब देवता दर्शनके आनन्द के मारे विह्वल होगये फिर
पृथिवी में नमस्कार के वास्ते देण्डसरीके गिरपड़े फिर
भीरे से उठकर स्तुति करने लगे ॥ ३० ॥

श्रीभरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

यज्ञो वीर्यं स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः ।
वयसे उत तत्फलपरिच्छेदककालात्मनेऽपि । ताद्विघातकेषु दैत्ये-
ष्वस्तं प्रक्षिप्तं चक्रं येन । एवम्भूतैः प्रभावैः सुपुरुहूतये श्रीम-
नबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥

दुःखबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवा-
विक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजति फलं हसति ॥ ३४ ॥

भीमद्वीरावतम् ।

ननु मम गुणातीतं रूपं विहाय गुणोपाधिकं यज्ञवीर्य-
त्वादि किमिति वयं तत्राहुः । यत्तत्र गुणत्रयस्यैतुर्नियन्तु-
स्त्रिगुणात्मिकानां तिस्रणां मनीनां परमं पदं निर्गुणस्वरूपं तद्वि-
गस्यार्वाचीन इदानीन्तने हे धातवेदितुं नाहेति । अतः केवलं
तस्मै ते नमोऽस्तु ॥ ३२ ॥

सिद्धिचरणि पञ्चानि न मीयन्ते हरेर्गुणाः ।

इति पद्यैरतुष्यन्तः सद्यो गद्येन तुष्टुवुः ॥

भक्त्युद्रेकेण बहुधा सम्बोधयन्तो दुर्ज्ञेयत्वं प्रपञ्चयन्ति । भगवान्नि-
त्यादिना । परमं मङ्गलं शुद्धो धर्मो यस्मिन् । आत्मयोगेनाद्याङ्गेन यः
समाधिश्चिन्तकायं तेन परिभाषितः सुशीलितः परिस्फुटो यः
पारमहंस्यधर्मो भगवद्भक्तिं तेनोद्घाटितं तमेकपादे यस्मिन्
स्मिन् द्वारभूते चित्ते अपावृते प्रकटे आत्मलोके प्रत्यक्षे स्वयमेवो-
पलब्धमभिव्यक्तं यस्मिन्सुखे तदनुभवकरो भवति ॥ ३३ ॥

ननु केवलानुभवकृत्वे मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राहुः ।
दुःखबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरादशरणो निराश्रयः ।
इह विश्वम् । अनवेक्षितास्माकं समवायो मेलनं साहाय्य
येन संः ॥ ३४ ॥

भीमद्वीरावतम् ।

स्तुतिमेवाह । नम इत्यादिना । सार्वत्सर्वस्य । जगद्व्याप्यः प्रदं
आकारं प्रणतस्त्वाविलम्बासाहिष्णुं । ताममात्रस्मरणानिरस्तमहा-
भयं स्वर्गापवर्गादिप्रदं वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वाभावः । नमस्कृत्यन्तः
स्तुवन्ति । ममस्त इत्यादिना । यज्ञः वीर्यं सृष्टिहेतुः सामर्थ्यं
यस्य "यज्ञाद्भवति पजस्यः" इत्युक्तप्रकारेण यज्ञमुखेन प्रजाः
सृजत इत्यर्थः । यद्वा । वीर्यशब्दोऽशमाद्यजन्तः । यज्ञो वीर्यवान्
यस्मात् यदाराधनरूपत्वे यज्ञस्य सारवत्ता अनन्तस्थिरफलसा-
धनता भवतीत्यर्थः । अन्यथाप्यस्थिरफलसाधनतेति भावः । वयसे
स्वाराधनभूतयज्ञाद्यनुष्ठानोपयुक्तायुःप्रदाय जेतये यज्ञादिफल-
दानेनानिष्टनिवारणेन च रक्षाकराय आत्तचक्राय श्रेयस्तरत्वा-
विलम्बासिद्धेनेन सदा धृतसुदर्शनाय पुरुषतये स्मरणमात्रनिरस्त-
मद्वयोदारनाम्ने नमः शब्दोऽस्ति शेषोऽभिप्रायः ॥ ३३ ॥

तिस्रणां स्वर्गापवर्गनरकायामीशितुः निर्वाहकस्य दातुस्ते
तत्र परमं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमुत्कृष्टं पदं स्वरूपं विसर्गस्या-
र्वाचीनः सुखेः पाश्चात्यः कार्यभूतः स्वस्वपुरुषदेवाहितज्ञानशक्ति-
मांशः पुमान् हे धातः । वेदितुं ज्ञातुं नाहेति ॥ ३२ ॥

अथ पुरुषतये इत्यनेनाभिप्रेतं भगवत्साधारण्यसामिहत्वं सर्वो-
च्यते । नात्रास्तीमोऽस्ति वेदितुमित्युक्तं दुर्ज्ञेयत्वनिमित्तानाश्रय-
णीयत्वशङ्कां योगपरिशुद्धमनोप्राप्त्यत्वं कथनेन निराकुर्वन्तो यज्ञ-

वीर्यवत्यनेनोक्तजगद्व्यापारस्य मृत्कुलादिव्यापारवैजात्यं लीला-
रूपतां च अभिदधतः । कारणान्तरानपेक्षसृष्ट्याद्युपयुक्तगुणयोगित्वं
च वदन्तेस्तुवन्ति । ॐ नमः इत्यादिना । पासि हरसि चेत्यन्तेन गद्येन
ॐ इत्यसाधारणं भगवतो ब्रह्मणो नाम "ॐ तत्सदिति निर्देशो
ब्रह्मणोऽस्त्रिविधः स्मृतः" इति भगवद्भक्तिः तथा भगवत्साधारण्य-
दयः शब्दा अपि भगवन् ! पादगुणयुग्मं ! नारायण ! नारं जीवस्-
मूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापक आभारश्च तस्य सम्बोधनं नारायण-
शब्दश्च योगरूढिभ्यां विष्णवसाधारणः न च केवलयोगेन रुद्रा-
दिपरत्वमपि शङ्कितं युक्तम् । रुद्रभावेन "पूर्वपदात्संज्ञायाम्" इति
शांत्वाभावप्रसङ्गात् च विष्णुपरत्वाङ्गीकरेण संज्ञापर-
त्वाभावात्त्वन्मतेऽपि न शांत्वमिति वाच्यम् "भूजोऽसंज्ञायाम्" इति
सूत्रभाष्ये यदेतत्संज्ञा विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयाया-
मित्यर्थः । किं तर्हि तत्कार्यविशेषेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः ।
इत्युक्तमन्तः पूर्व रघुनाथरामानुजादिशब्देन न शांत्वं न हि तत्र
कृत्यात्वेन संज्ञावगतिः । किं तर्ह्युक्त्यात्वेन "किञ्चानादिचिन्तयुक्त-
संज्ञास्थले तु यथाविनियुक्तानामेव साधुत्वम्" इति रघुनाथादेः शांत्वा-
भावः अथपरिमाणसंज्ञाभूतगम्यतिशब्दे च न लोपः । अन्यथा संज्ञा-
त्वमङ्गापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । वासुदेव ! सर्वभूताधार ! आदिपुरुष !
जगत्कारणपुरुष ! महापुरुष ! पुरुषोत्तम ! महानुभाव ! आचिन्त्यप्र-
माव ! परममङ्गल ! स्वयं मङ्गलरूप ! परमकल्याण ! अन्यथा मङ्ग-
लावह ! परमकारुणिक ! स्वार्थनिरपेक्षपुरुषः सास्तिभ्यां ! केवल-
जगदाधार ! इतरानपेक्षजयदाधार ! स्वसमानरहितलोकनाथ !
सर्वेषां ब्रह्मादीनामपीश्वरनियन्तः लक्ष्मीनाथ ! श्रियःपते ! परम-
हंसाः ज्ञानिनः परिव्राजकाः संन्यासधर्मनिष्ठाः ज्ञानयोगकर्मायो-
गनिष्ठा इत्यर्थः । तैः परमेशोत्कृष्टजात्मसमाधियोगेन परमात्मवि-
षयकध्यानयोगेन परिभाषितः सदीपितः अत एव परिस्फुटः
प्रत्यक्षतापन्नो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भक्तियोगरूपो धर्मः
तेनोद्घाटितं निर्मूलितं तमेकपादे तमः अनाद्यविद्यात्मकमज्ञानं
तदेव कपादे परमात्मदर्शनाविराजि यस्य तद्वारं परमात्मदर्शन-
साधनं चित्तं यस्मिन्स्तस्मिन्नात्मलोके आत्मैव लोकः लोकनीय इति
लोकः परमात्मापृथक्सिद्धत्वेन जीवस्यापि लोकनीयत्वात्तस्मि-
न्नात्मलोकेऽपावृतः आवरणरहितः उपलब्ध इत्यर्थः । कथं
मपावृतः स्वयमुत्थः स्वयमात्मनैव उत्थः नित्योदितो यो
निजसुखानुभवः निजानन्दरूपोऽनुभवो ज्ञाने तद्रूपः नित्यनिरुपा-
धिकविभूतापरिच्छिन्नज्ञाननिन्दानुभवकृत्वेनापावृत इत्यर्थः । एवं
भूतोऽसि । एवमुक्तस्य भगवान् तत्र विहारयोगः लीलाकारो योगः
जगद्व्यापाररूपो योगः जगत्सङ्कल्पमात्रनिष्पाद्यत्वज्ञापनाय
समाधिपदसङ्कल्पपरपर्याययोगपदं प्रयुक्तम् । जगद्व्यापारस्या-
कर्मायत्तकेवललीलारूपत्वव्यापनाय विहारपदम् । स एव विहार-
योगो दुःखबोध इव लोकहृष्टमृत्कुलादिव्यापारजातीय-
त्वेन बोद्धुमशक्य इव वर्त्तते इत्यशब्देन सर्वज्ञस्य सर्व-
शक्तेस्तत्र उपपन्न एवेति सूचयते । दुःखबोधकत्वमेव विश-
दयति । यस्त्वमिदं विद्वन्मशक्यमपेक्षितस्वव्यतिरिक्ताश्रयं

श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सृजति कुलालादेघटादीन् सृजतस्तु भूतलादिरूपः कश्चिदाधारोऽपेक्षित इति भावः । त्वं तु स्वस्मिन्मन्त्राधारभूते सृजसीति भावः । किञ्च । अष्टा त्वमनपोक्षतास्मत्समवायसहायः अस्मदादि-सहकारिसमुदायनिरपेक्षः । कुलालादिस्तु सहकारिसमवायसापेक्ष इति भावः । किञ्चागुणः गुणत्रयरहितः कुलालादिस्तु सत्त्वादिगुणयुक्त इति भावः । ननु त्रिशिष्टस्य कारणात्वाङ्गीकारात्कथं कुलालादिवैलक्षण्यपादकमगुणत्वमुच्यत इति चेन्न । विशिष्टस्य उपादानत्वाभ्युपगमोऽपि प्रकृतिपुरुषाभ्यामुत्कृष्टस्य विशेष्यस्य ब्रह्मणो निमित्तत्वाभ्युपगमाद्विशेष्यांशे च सत्त्वादिगुणत्रयाभावा-जगुण्य कुलालादिवैलक्षण्यपादनमेव । एवं कुलालादिनिमित्त-कारणवैलक्षण्यमुक्तम् । अथ मुदा उपादानवैलक्षण्यमाहुः । आत्मनै-वाविक्रियमाणेन संगुणमिति तदात्मानं स्वयमकुर्वत इति श्रुत्य-शोऽत्राभिप्रेतः । आत्मनेत्यनेन स्वयंशब्दात् उक्तः । संगुणमित्यनेन-आत्मानमित्यस्यार्थः । गुणशब्दश्चात्राप्येकस्य विशेषणवाची तथा-चाप्यविसृष्टविशेषणभूतचिद्विशिष्टमात्मानं स्वेनैव सृजति पासि रक्षति हरति च सुखमादिद्विशिष्टमात्मानमेव स्थूल-सूक्ष्मसूक्ष्मविशिष्टावस्थाविश्वकारणं परिणामयसीत्यर्थः । निर्विकार-श्रुतिविशेषपरिहारायात्मानं विशिष्यति । अविक्रियमाणेनेति विकार-स्यां विशेषणभूतचिद्विशिष्टत्वाद् अविक्रियमाणेनेवात्मना सृजसी-त्यर्थः । मात्पर्यहादिकं तु स्वामिजेन कुलालादिना घटादिरूपेण सृज्यत इति ततो यस्य वैलक्षण्यस्यासिद्धिः । आत्मनेवात्मानं सृजसीत्यनेन विशिष्टत्वाविशेषत्वाकाराभ्याम् उपादानत्वं निमित्तत्वं चैक-स्यैवोक्तं भवति । अविक्रियमाण इति सत्सम्पन्तपाठे स्वस्मिन्वि-शेष्यभूतेऽविक्रियमाणे स्वरूपसमावाभ्यामविक्रियमाणे सत्येव विशिष्टमात्मानं स्वेनैव सृजसीत्यर्थः । नन्वेकस्यैव पदार्थस्य निमि-त्तत्वमुपादानत्वं च परस्परविरुद्धमिति चेन्नैकस्याभयविधकारणा-त्वप्रतिषेधकैरपि कचित्कविदेकास्मिन्नेव तदुभयविधकारणात्वा-भ्युपगमात् यथा स्वज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नादिकं शास्त्राभ्यासा-दिभिः स्वयमेव करोति जीवः तेन तत्र कर्तृत्वेन निमित्तकारणं भवति तथापि च स्वयमेव समवायिकारणं भवति स्वज्ञानादीन्प्रति कार्यं यत्र समवेति तत्समवायिकारणम् इति समवायिकारणवैलक्षण्यस्य स्फुटोपलभ्यमात् । किञ्च । ईश्वरोऽपि सर्वव्याप्तस्य स्वस्य सर्वैरपि परमाण्वादिभिः संयोगे स्वय-मेव सृजति सर्वकार्यहेतुत्वात्तथा च तत्र कर्तृत्वेन निमित्त-कारणं भवति समवायिकारणत्वमपि तत्प्रतीतस्य दृश्यते परमाण्वाविसंयोगमस्येश्वरसंयोगपेक्षात्वात्तेन यथा कर्तृत्वं सम-वायिकारणत्वं चेश्वरनिष्ठमेव भवन्मते भवति । तस्मात्स्मृतिस-न्धाने निमित्तत्वमुपादानत्वञ्चैव स्तुतिमिति । नन्वेवमपि न विशिष्टस्योपादानत्वं कापि दृष्टमिति चेन्न ऊर्णानाभिप्रभृ-तीनामेव दृष्टान्तत्वात् । नह्यूर्णानामेदं हस्यैवमवस्था प्रसिन्नापि केवलतामन्यपि तु देहविशिष्टात्मनीति लोकोपलम्भः । श्रुतिश्च “यथोर्णानाभिः सृजते गृह्णते च” इत्यूर्णानामिदृष्टान्तत्वेन दर्शयति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्तुतेः प्रतीकं गृह्णाति । नमस्त इति । यज्ञस्य वीर्यं रेतः स्रष्टे-त्यर्थः । तस्मै यज्ञो वीर्यं यस्य सः तथाभिव्यक्तय इति शेषः । तस्मै हे यज्ञ ! वीरेषु स्थित्वा वीरत्वप्रदायेति वा । उत किं तु वयसे बन्धकशक्त्या जीवानां संसारे बन्धकाय “वयं बन्धन” इति धातोः “वयः सर्वस्य वयनाद्भगवान् पुरुषोत्तमः” इति वचनात् वयशब्दोऽत्र बन्धवचनः “मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे मामात्राशार्यसः पुरा कृतोः” इति श्रुतेश्च “अतो वयो वि-हङ्गो विहङ्गो विहङ्गमः” इत्यभिधानेऽपि प्रकृतानुपयुक्तत्वात् पश्यत्र ग्राह्यः श्रुतेरयमर्थः । देवे धियं वयतो बध्नतो मे तन्तुः सन्त-तिर्माच्छेदि उत्सृज्यो माभूत् । कृतोः पुरा ज्ञातोत्पत्तेः पूर्व-मयसः कर्मणा मात्रा मानं परिमाणं माशारिः “शू हिंसायाम्” इति धातोः फलदानेन नष्टं माभूत् “कर्मणा ज्ञानमातनोति” इति श्रुतेः ज्ञानमनुत्पाद्य न तदयत्नवित्यर्थः । स्वकृतं बन्धनं स्वयमेव हन्तुं शक्तो नीत्यर्थः इति ज्ञापनाय सन्धिकार्याभावः । चक्राय पुनः सृष्ट्यादिकेन करोतेयं हलुगन्तं शब्दरूपम् । सर्वहन्त्रे चरते भक्षणा-र्थं रूपं वा । सर्वविप्रपरिहर्तुसुदर्शनाख्यावताशयः वा । अत्राप्यन्य-साध्यकरणाशक्त्यादिमत्प्रवर्धनाय सन्ध्यभावः । पुरुषो बह्वो हृतयो नामानि यस्य सः तथा तस्मै “नामानि सर्वाणि यमा-विशन्ते” इति श्रुतेः “इन्द्राय हि चित्रमानो” इत्यादिवहुवैदे-तिर्यस्य सः तथा तस्मै वा “शुचिः शुचिमतः शुद्धः पुरुहुः शुद्धिरुच्यते” इत्यभिधानात् । पुरुहुः शुद्धा ऊतियस्य सः तथा तस्मै वा ॥ ३१ ॥

इतिस्तु ते तव यत्तिसृणां गतीनां देवलोकपितृलोकनिरय-संज्ञानां सकाशमत्परममुत्कृष्टं वैष्णवं पदं वैकुण्ठादिस्थानं तद्वा-तुर्ब्रह्मणो विसर्गस्य विविधसृष्टेरर्वाचीनोऽनन्तरकाजीन इदानी-न्तनो मनुष्यो वेदितुं लब्धुं प्राप्तुं नार्हति न योग्यो विद्वानेव योग्य इत्यन्वयः ।

देवलोकपितृलोकान्निरयाश्चापि यत्परम् ।

तिसृभ्यः परमं स्थानं वैष्णवं विदुषां गतिः ॥

इति वचनात् “विदुः लाभ” इति धातुः “पदं गतातौ” इति च अनेन वैष्णवपदप्राप्तौ ज्ञानमेव प्रयोजकं न कर्मादिकमिति सूचयति ॥ ३२ ॥

इरेः प्रसन्नतायां गुणोत्कर्षप्रकाशिका स्तुतिरेव प्रयोजिकेति पद्यमंशिताः कतिपयगुणा एव प्रकाशन्त त इत्यतोऽपेक्षिताशे-षगुणप्रकाशनार्थं गद्यैः स्तुयन्ति । नमस्त इति । भगवद्वादिशब्दे-राविष्कृतगतये ते तुभ्यं नम इत्यन्वयः । परिव्राजकाश्चतुर्विधाः कुटीचक्रवहूदकहंसनिष्क्रिया इति तेषां मध्ये परमहंसाख्यपरि-व्राजकैः परमेष्ठोत्तमेनात्मयोगेन परमात्मध्यानेन यः समाधि-स्थितेकाग्रता तेन परिभाषितः प्रवर्धितः परिस्फुटितश्च प्रकाशितो यः पारमहंस्यनामा धर्मः ज्ञानाख्यः तेनोद्घाटितं तमः कपाटद्वार-मन्त्रानाख्यकपाटद्वारं येन सः । तथा तेनापावृते प्रकाशिते आत्म-लोके वैकुण्ठादिनाम्नि स्वयमुपलब्धः अग्रयत्नेन हृष्टः यो भगवान् स्वरूपसुखानुभवस्तस्य तव विद्वत्संयोगः जगज्जन्मलयाविहेतुसूत्र-क्रीडोपायो दुरवबोध इव त्वदनुग्रहमन्तरेण दुरवबोध एवेत्यर्थः । कुतो दुर्ज्ञान इति सहाह । यद्वशरा इति । अशरणाऽभिष्ठानरावि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तोऽशरीरो ज्ञानसाधनशरीररहितोऽप्राकृतत्वादनपेक्षितोऽस्मत्सम-
वायः साहाय्यलक्षणो येन स तथा अगुणो निर्गुणः स्वयं स त्व-
मविक्रियामाणेन स्रतः परतो वा विकाररहितेनात्मनैव स्वभावे-
नैव भोगादिप्रयोजनमन्तरेणोदं जगत्सृजसि रक्षसि संहरसीति
यद्यस्मात्समात्कुलालादिविलक्षणत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानमिदं मद्रूपं विहाय गुणोपाधिकं
यज्ञवीर्यत्वादिकं किमिति वयस्यते तत्राहुः । यत्त इति ॥ ३२ ॥

आत्मलोके स्वरूपे लोके वैकुण्ठस्थे ॥ ३३ ॥

तदेवं वैकुण्ठविहारो दुर्दृशोऽपि युक्तिसिद्ध एव गुणातीत-
त्वादिना तव योग्यत्वात् । प्रपञ्चविहारस्तु युक्त्यतीतः । सगुण-
त्वादिना वैपरीत्यादित्याहुः । दुरवबोध इति । कुलाब्जादिर्हि सगुणः
किञ्चित् स्थानं समवायान्तरं चावलम्ब्य स्वशरीरञ्च प्रवर्त्य
मृदादिवस्त्वन्तरेण सगुणं घटादिकं करोति पाति हरति त्वं
त्वगुणाध्याविक्रिय एव च तत्तदवलम्बनादिकं विनैवेच्छामात्रेणा-
त्मनैव च सगुणं प्रपञ्चमित्यर्थः । अशरण इत्यादिकं हि तदभिप्रा-
येणोक्तम् । इवेत्यचिन्त्यशक्तित्वादेव तदपि नातियुक्त्यगम्यमिति
भावः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वेषामीश्वरमन्यतामात्रं व्यञ्जयन्तो यज्ञैरस्मदाद्युपासकानां
फलप्राप्तिविधातयोर्भवानेव हेतुरित्याहुः । नम इति । यज्ञस्य वीर्यं
स्वर्गादिफलतोत्पादनलक्षणः प्रभावो यस्मात्तस्मै स्वर्गादिफल-
प्रापकायेति भावः । उत पुनः वयस्ये कालाय स्वर्गादिफलनाश-
काय च तथा अस्तवक्राय अक्षरेषु चक्रं क्षिप्त्वा तेषां निप्राह-
काय अस्माकं पालकाय च । एवं स्वर्गादिप्रापक इति स्वर्गादि-
नाशक इति असुरसंहारक इति देवपालक इत्यादिनामभिः
सुपुरुषैरित्यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥

ननु नश्वरतुच्छस्वर्गपदप्राप्त्यर्थमेव स्तुवध्वे न त्वनश्वर-
नित्यसुखमयवैकुण्ठार्थमत्र को हेतुस्तत्राहुः । यत्त इति । तिसृणां
देवमनुष्यतिर्यग्गतीनामीशितुः प्रापकस्य तव यत् परमं पदं
वैकुण्ठधाम तत् विसर्गस्यार्वाचीनोऽस्मादृशो जनो वेदितुमनु-
भवितुं नार्हति । न हि यासुषादिकं विना पशुरन्यत् क्षीरा-
दिकं वाञ्छति लभते वा कुतश्चिदिति भावः ॥ ३२ ॥

पुरुषतय इत्युक्तमतो बहुभिर्नामभिः सम्बोध्य स्तुवते । नम
इति । हे भगवन् ! बहैश्वर्यपरिपूर्ण ! परिपूर्णत्वमेवाहुः । हे नारायण !
त्वमेव स्वांशाधिक्यक्रमेण व्यष्टिसमष्टिप्रकृत्यन्तर्धामित्वेन
क्षीरोदगर्भोदकारणायवशाया भवसीत्यर्थः । ततोऽपि पूर्णत्वात्
हे ब्रह्मदेव ! व्यूहानामादिभूत ! ततोऽपि परिपूर्णत्वात् हे आदि-
पुरुष ! परमव्योमनाथ । ननु कथमेवमवगम्यते तत्राहुः । महापुरुषेषु
तत्तत्तत्केषु महान्तोऽनुभावा अनुरूपमहाप्रभावा एव यस्य सः ।

ननु महाप्रलये मङ्गलमद्वयममदाकाराणां का वार्ता तत्राहुः ।
मङ्गलानि प्राकृतानि परममङ्गलानि अप्राकृतमङ्गलवस्तूनि
त्वङ्गकधामादीनि तेषां परमकल्याणं कुशलित्वं यतः । तेषां
कालनियम्यत्वाभावादिति भावः । किञ्च । अपारैश्वर्यमाधुर्यसिन्धो-
स्तव करुणामेव बहिर्दर्शिनो वयं कालप्रस्यमाना आश्रयाम इत्याहुः ।
हे परमकारुणिक ! अन्तर्दर्शिभिस्तु भवानुपलब्धनिजसुखानुभव
एव भवति । कदा । आत्मयोगैर्यमनियमादिभिर्यः समाधिश्चि-
त्तैकाग्र्यं तेम परि सर्वतो भावेन भावितः । कुतः । परिस्फुटः पार-
महंस्यधर्मो भक्तियोगस्तेन उद्घाटिततमः कपाटं द्वारं यस्य
तथाभूते चित्ते चित्तमन्दिरे अपावृतः अपगतावरणः आत्म-
लोके वैकुण्ठधामनि वर्तमानः । चिरास्येतादृशत्वे सति तन्मय्ये
एव सह वैकुण्ठलोको भवान् स्फुरतीति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च । स्त्रीयवैकुण्ठलोके सदा विहरन्नात्मारामो गुणाती-
तोऽपि प्रपञ्चलोके अस्मदादिदुर्लभप्रकारैः सृष्ट्यादिभिर्विह-
रसीत्याहुः । दुरवबोध इति । विहारयोगः क्रीडायुक्तत्वं दुरवबोध
इवेति त्वङ्गकविज्ञैः सुबोधोऽप्यन्यैर्दुर्बोध इत्यर्थः । कुतः यदशरणो-
निराश्रय एव अशरीरः शरीरचेंधारहित एवेति । सृष्टिकर्ता हि
साकार एव “सहस्रशीर्षा” इत्यादिश्रुतेः । न अवेक्षितम् अस्माकम्
इन्द्रादीनां हस्ताद्यधिष्ठातृणां समवायः साहाय्यं येन सः । आत्मनैव
स्वेनैव आत्मन उपादानत्वेऽप्यविक्रियमाणेनैव विवर्तवादाङ्गीकारे-
त्वविक्रियमाणात्वं न चित्रं चित्रं खलु तदनङ्गीकार एव अत एव
वक्ष्यते गजेन्द्रेण “नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायानुत-
कारणाय” इति कारणस्याद्भुतत्वमुपादानत्वेऽपि निर्विकारत्वमे-
वेति । अगुणः सन् सगुणं विश्वं सृजसि कुलाब्जादिर्हि किञ्चित्
स्थानमवलम्ब्य स्वशरीरं च प्रवर्त्य सहायो मृदादिवस्त्वन्तरेण
विक्रियमाणेनैव सगुण एव सगुणं घटं सृजतीति दृष्टमितिदमेकं
दुर्लभत्वं सृष्टौ ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साक्षाद्भगवन्तं सर्वकर्मफलदं सर्वशक्तिं सर्वनामानं दृष्ट्वा कर्मका-
लादिकमीश्वरनैरपेक्ष्येण सुखादिहेतुं मन्यमाना बाळा इति सूच-
यन्तो भगवन्तं प्रणमन्ति । नम इति । यज्ञस्य वीर्यं फलदाने
सामर्थ्यं यस्मात्तस्मै वयस्ये तत्फलामिव्यञ्जककालशक्तये यज्ञे
तत्फले च प्रतीपेषु अस्तं क्षितं चक्रं येन तस्मै सुपुरुषतये
शोभनबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥

ननु यज्ञवीर्याय नम इत्यादिना यज्ञफलभूतस्वर्गार्थिनो वयमिति
सूचितं ननु मुक्तगम्यं मम धाम भवद्भिर्मत्तः प्रार्थितमित्यत्राहुः ।
तिसृणां स्वर्गोपवर्गनरकगतीनामीशितुः प्रापकस्यापि तव यत्परमं
पदं मुक्तगम्यं स्थानं विसर्गस्य विशेषतः सृज्यते स्वपाद-
मूलप्राप्तिकामेषु तुच्छीकृतैहिकामुष्मिकपदार्थेषु इति विसर्गः कृपा-
वलोकः तस्य अर्वाचीनः पाश्चात्यः अविषयमादृशो बुभुक्षुरित्यर्थः
हे धातः ! तत्प्रेप्सायास्तु का कथा वेदितुमपि नार्हतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवल्लोकः भगवत्कृपावलोकविषयेर्दुर्लभ इत्युक्तमद्य विश्व-
सृष्ट्यादिरूपा भगवत्स्वीलापि तैर्दुर्लभा भगवत्कृपावलोकविषयेस्तु
नित्यं हृदि निजलोकसहितो भगवान् सुखेय एव विश्वसृष्ट्या-
दिलीला च सुखेयेति वदन्तः तमः सुपुरुषतये इत्यत्र सूचितानाम

अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपा-
ददात्याहौस्विदात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्त इति ह वाक् न विदामः ॥ ३५ ॥

न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिमितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्प-
वितर्कविचारप्रमाणाभासकुतकशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरत-
समस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्ह्ययि को न्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभा-
वात् ॥ ३६ ॥

समविषममतीनां मतमनुसरति यथा रज्जुखण्डः सर्पादिधिग्राम् ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
बहुधां तादृशं मध्ये कैश्चिन्नामभिः सम्बोध्य स्तुवन्ति । ३० नमस्ते
इत्यादिना हरस्यैव्यस्तेन गयेन । हे भगवन् ! ते तुभ्यं नमः कथ-
म्भूताय ३० सर्ववेदबीजभूतप्रणाववाच्याय प्रणावस्य परब्रह्मावाच-
कत्वात् "ओतस्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति श्रीमु-
खवचनात् । तमोऽनामकतुर्थ्यन्तोऽत्र प्रणावः अत्रयत्वाच्चतुर्थ्या लोपः
सगवचित्यादीनि सगवज्जातानि स्पष्टार्थानि तत्र तत्र यथोपयोगं
व्याख्यातानि च आत्मनः स्वस्य लोके "योऽस्याध्यक्षः स परमे-
श्वोमन्" एते वै निर्यास्तात । लोकस्य परमात्मनः" इत्यादिधृति-
स्मृतिप्रसङ्गे संपातते निरावरणो स्वयमुपलब्धः श्रुतः स चासौ
निजसुखानुभवश्च स तथाभूतो सो भवान् स एव परमहंस-
परिव्राजकैः परमहंसाः बहुजन्मकृतवर्णाश्रमाचितधर्मपूर्वकना-
नामोक्षसाधनविमलमतिवैन भगवज्ज्ञानसमुद्धानिमग्नतया विस्मृ-
ततदितरकृत्याः परिव्राजकाः चतुर्थाश्रमिणो हरिमक्ताः परम-
हंसाश्च परिव्राजकाश्च तैश्चिधे दृष्ट इति शेषः । कथम्भूते परमे-
श्वोरकृष्टेन आत्मानि भगवति युज्यते इति योगः स चासौ समाधि-
स्थितेकात्म्यं च तेन परिभाषितः स्वनुष्ठितः परिस्फुटः प्रशस्तः
परमहंसानां योग्यः परमहंस्यो धर्मः सर्वात्मना भगवत्प्रावण्यं
वेनोद्धाटितं तमो मालिन्यरूपं कपाटं यस्य तदेव द्वारं भगव-
द्दर्शनकरणां तस्मिन् ॥ ३३ ॥

अथ "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते स पेक्षत बहुस्यां
तदात्मानं स्वयमकुर्वत अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" ।
प्रकृतिश्च प्रतिष्ठाद्यष्टाङ्गात्तुपर्योक्तः १४२४ इत्यादिधृतिस्मृतिस्मृ-
तिर्ब्रह्म भगवतो जगद्विभक्तिमिच्छोपादानकारणत्वमाहुः । दुरवग्रहो
भूतिः । तत्र अयं विहारयोगः विश्वसृष्ट्याविलीनो योगः दुरवग्रहो
तुर्लभः । इवशब्देन भक्तप्रसादेन तु सुखेय इति धोर्यते । यद्यत
आत्मनैव स्वेनैव स्वरूपेण अविक्रियमाणेन निर्विकारेण ऊर्ध्व-
नाभिर्यथा निर्विकारेण स्वरूपेणैव तन्तुमयं स्वरूपं सृजति
तद्वद्विदं सगुणं विविधविचित्रगुणयुक्तं विश्वम् "देवात्मशक्तिं
स्वगुणेर्निगूढां प्रधानचेत्रप्रतिगुणेशः" एषा परस्य शक्तिः "अमिरा-
पौञ्जलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृ-
तिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वन्मां प्रकृतिं त्रिभि मे पराम्" इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिप्रतिष्ठाप्यां प्रकृतिभ्यां सृजति पाप्मि हरसि कुलात्-
कुविन्वाक्यो गृहादियुक्ताः कायिकज्यापारवन्तः अवेक्षितमार्गादि-
समन्वायाः रजसादिगुणवन्तः अज्ञात्मकेन सृष्टिखण्डतन्त्रवादिना

घटपटादिकं सृजन्ति त्वं तु अशरणाः आयतनानपेक्षः अशरीरः
शरीरव्यापारानपेक्षः तावेक्षितोऽस्मत्समवायः साहचर्य्यं येन
सः अगुणः रजमादिभिः निखिलैः प्राकृतैर्गुणैश्च
रहितः ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

देवता बोले यह फल के हेतु काल स्वरूप आपके अर्थ
नमस्कार है दुष्टोंपर चक्र चलाते वाले अनेक नाम वाले
आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३१ ॥

हे विधाता ! तीनों गुणों की गतियों के प्रेरक आप ही
आपकी सृष्टि के पीछे पैदा होने वाला पुख्त हम सृष्टि का
आप की गति को नहीं जान सकता है ॥ ३२ ॥

हे नारायण ! भगवन् वासुदेव आदिपुरुष महानुभाव
परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवल जगत्साधार
लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ, परमहंस परिव्राजक जन
वडे भारी आत्मसमाधियोगसे निर्मल किये हुये अन्तःकरण
में प्रकाशमान जो परमहंसधर्म तिस से हृदय में अन्धकार
रूपी जो कवाट द्वार हैं तिन को खोल कर आत्मा के देखने
योग्य जो चित्त तिस में स्वयं प्राप्त सुख स्वरूप आप का
अनुभव करते हैं ॥ ३३ ॥

आपका यह कीड़ा का विहार बड़ा आश्चर्य जनाने वाला
है जिस से कि आप बिना प्राकृत शरीर वाले हो बिना आश्रय
के हो इन्द्रियों के अधिष्ठाता हम देवता के समूह को भी नहीं
चाहते हो और किसी विकार को नहीं प्राप्त होकर भी स्वयं
अपने स्वरूपही से प्राकृत गुण रहित होकर भी गुणमय संसार
को सृजते हो पालते हो नाशकरते हो ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तुर्लभान्तरसाहुः । अथ तत्रेति । यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय
तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते एवं भवान् ब्रह्मस्वरूपो
जीवरूपेण गुणविसर्गे पतितः सङ्गुपाददाति । यद्वा । समञ्जस-
मप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तियस्य स भवानुदास्ते उदासीनः
साक्षितया वर्तते इति ॥ ३५ ॥

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वा-
त्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रका-
रमाहुः । न हीति । विरुध्यत इति विरोधः । उभयं न विरुद्धमि-
त्यर्थः । न ह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यतेऽतकयैश्वर्यत्वा-
दित्याहुः । भगवतीति । अपरिमिता गुणगणा यस्य तस्मिन्नी-
श्वरे स्वतन्त्रेऽनवगाह्यमतकयं माहात्म्यं यस्य तस्मिन् । विकल्प
एवं वा एवं वेति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार इत्य-
मेवेति तत्र प्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्काश्चावाचीना वस्तु-
स्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्ते येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं
व्याकुलमन्तःकरणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य तेन वाद्भिनां
विवादस्यानवसरेऽप्योचरे । ननु श्रद्धामात्रमेतत् । युक्तिरुच्यतां
तत्राहुः । उपरतो मायामयः संसारो यस्मिन्तस्मिन् केवलेऽप्या-
त्ममायां मध्ये निधाय को न्वर्थः कर्तृत्वादिर्न सम्भवति यदि
वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्यात्तु तदस्तीत्याहुः ।
स्वरूपद्वयाभावादिति ॥ ३६ ॥

अनुग्रहनिग्राहिकं तु तत्तन्मतिभेदेन त्वन्मायया त्वयि
स्फुरतीत्याहुः । समा विषमा च मतिभेदां तेषां मतमभिप्रायम् ।
सर्पादिविषया धीर्येषां तेषां यथा रज्जुखण्डस्तथा तथा भाति ।
यद्वा । तमेवाविरोधं पुरुषमतिभेदेन दर्शयन्ति । समविषमेति ॥ ३७ ॥

तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः । स एव हि
नानारूपेण प्रतीतः । वस्तुस्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विष-
याणामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः । ननु तैर्जीव एवोपलक्ष्यते । न ।
सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवान्तर्गतामिवात् । जडतादात्म्याध्यासेन
जीवस्यापि जडप्रायत्वात् तेन विना प्रकाश इति भावः । पञ्च-
शेषितो "नेति नेति, इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु सत्यमीश्वरः सृष्ट्यादिकर्तृत्वं स किं कर्मनिष्ठचेतनो यथा
कुशलाकुशलमिश्रकर्माणि कृत्वा तत्फलानि सुखदुःख-
मोहात्मकानि भुङ्क्ते तथा सृष्ट्यादिकर्माणि गुणत्रयप्रयुक्तानि
कृत्वा तत्फलानि भुङ्क्ते । किं वा ज्ञाननिष्ठचेतनवदुदासीन एवास्ते ।
नाथः भोक्तृत्वेन संसारित्वापातात् । न द्वितीयः उदासीनस्य
कर्तृत्वानुपपत्तेः । अथोदासीनत्वं कर्तृत्वं लोच्यत इति चेन्न ।
परस्परविरुद्धत्वादनयोरित्याशङ्कते । अथेत्यादिना उदास्तइत्यन्तेन
नयेन । अथ ननु तत्र जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वे सति हे भगवन् !
किंशब्द आक्षेप्योक्तः । आहोस्त्रिच्छब्दश्च प्रश्नस्वरूपपरमपि वाक्य-
द्वयमाक्षेपनभङ्गः । किं भवान् देवदत्तवत् कर्मनिष्ठसंसारिजीववदिह
गुणधिसर्गे त्रिगुणकार्यरूपे प्रपञ्चे पतितः स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वेन हेतुना
स्तेन कृतानि कुशलाकुशलानि सात्त्विकराजसादीनि कर्माणि तेषां
फलमुपाददाति स्वीकरोति भुङ्क्ते इति यावत् । आहोस्त्रिच्छब्दो
आत्माराम इवात्मयाथात्म्यानुभवनिष्ठ इव उपशमस्वभावः

निवृत्तान्तर्वाह्येन्द्रियव्यापारः । अत एव समञ्जसदर्शनः भवा-
धिततत्तद्वस्तुयाथात्म्यज्ञान उदास्ते इति परिहारः प्रतिजा-
नीते । इतीति । इतीत्यभिह त्वयाश्वरे न विदामः
न जानीमः कर्मनिष्ठचेतनतुल्यतां ज्ञाननिष्ठचेतनतुल्यतां च
न विदाम इत्यर्थः । किन्तुदासितृत्वं कर्तृत्वञ्चाभयमपि त्वयि
विदाम इति भावः ॥ ३५ ॥

ननु परस्परविरुद्धमुभयमेकस्मिन् कथमुपपद्यते इत्य-
ब्राहुः । न हि विरोध इति । न विरोधः अपि त्वमयं भवति सम्भ-
वति । कर्मभावनया ब्रह्मभावनया चान्वितानां सर्वेषां चेतनानाम-
न्तरात्मभूते तद्विलक्षणे विविधाविचित्रशक्तिमतिं त्वयि
सर्वमविरुद्धमित्यभिप्रायः । अविरोधापादकगुणजातेन तं विशि-
षन्तो वादिप्रतिपत्त्यविषयताञ्च वदन्तोऽविरोधमुपपादयन्ति
भगवतीत्यादिना । भगवतीत्यादिभिः सप्तम्यन्तैः पदैः कर्मब्रह्मा-
भयभावनान्वितचेतनेभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते भगवति पूर्णपाङ्गु-
र्येऽपरिगणिता असङ्ख्याता गुणानां कल्याणगुणानां गुणा
यस्य ईश्वरे भावनाद्वयान्वितचेतनानामन्तरात्मन्यनवगाह्य कर्मा-
दिभावनान्वितचेतनसजातीयत्वेन दुर्बोधं माहात्म्यं यस्य अवाचीना
इदानीन्तनाः विकल्पः संशयः तन्मूलको वितर्कः एवं वा एवं वेति
वितर्कः तत्र यो विचारः किं युक्तमिति विचारः तदन्यतरपक्षसा-
धकाः ये प्रमाणाभासाः प्रमाणावदाभासमानाः तन्मूलकं यद्वा-
धिततर्कात्मकं शास्त्रं तदध्यासेन कलिलं दूषितमन्तःकरणं
तेनाधिकरोतीत्याधिकरणः नन्वादित्वात्कर्तारि ल्युः प्रारभसाणां
उत्पन्न इति यावत् । स दुरवग्रहो दुराग्रहो येषां तेषां
वाद्भिनां विवादानवसरे विवादाविषयभूते उपरताः निरस्ताः
समस्ता मायामयाः प्राकृतदोषा यस्मिन् । प्रलयदशायांमुप-
संहृतकार्यवर्गोऽत एव केवले एकरूपे मायां प्रति स्वयमन्त-
र्जाय तिरोभूय स्थिते को न्वर्थो दुर्घट इव भवति कर्तृत्व-
कारयितृत्वसाक्षित्वानुमन्तृत्वफलित्वफलप्रदत्वोदासितृत्वादिरूपः
कोऽप्यर्थो न दुर्घट इत्यर्थः । कृतः । स्वरूपद्वयाभावात् ।
स्वरूप द्वयस्य विरुद्धाकारद्वयस्याभावात् कर्तृत्वोदासितृत्वयोः
परमात्मस्वरूपे विरोधाभावादित्यर्थः । अयं भावः । तावज्जगत्सृ-
ष्ट्यादिव्यापारेषु स्वातन्त्र्यरूपं कर्तृत्वं प्रयोजककर्तृजीवस्य कार-
यितृत्वात्प्रेरकत्वरूपं प्रयोजककर्तृत्वं चेश्वरस्योपपन्नम् । न च कर्तृ-
त्वसमनियतभोक्तृत्वापत्तिः तादृशकर्तृत्वस्य कर्मायत्तत्वात्प्रया-
सिप्रन्तराभावाच्च सर्वस्य शासितुरीश्वरस्येश्वरान्तराभावेना-
निष्ठकर्तृरभावाच्च स्वानिष्ठापादकं कर्म स्वयमेव करोतीति
वक्तुं युक्तमुद्धान्तत्वापातात्तथा लोके यथा सर्वाङ्गुराणां
साधारणकारणं सलिलं विशेषकारणं बीजं दृष्टमेव सर्व-
त्वपि कार्येषु समानत्वावुदासीनः । ननुदासितृत्वं नाम
न साधारणकारणत्वमपि तु कर्तृत्वाकर्तृत्वोभयपरिहारेण अवस्था-
तृत्वमिति चेन्न । जगद्विषयकोदासितृत्वानुपपत्तिमात्रं । तत्र कर्तृ-
त्वमेव हि साक्षादनुपपत्तमस्माभिः । तर्हि श्रद्धिषयकमुदासितृत्व-
मीश्वरेऽनुपपत्तमिति चेदुच्यते साक्षात्सुखदुःखादिसाधनभूत-

श्रीमद्भारतीयकृतभगवत्चन्द्रचन्द्रिका ।

पुण्यापुण्यकर्मस्वकर्तृत्वेन तत्कर्तृत्वपरिहारात् तेष्वेव कर्मसु प्राचीनवासनानुसारेण जीवमेकत्वेनाकर्तृत्वपरिहाराच्च तद्विषयकमुदासितत्वमिति । एवं सत्त्वस्थायी सर्वस्य दृष्टत्वात्सानी कर्मसु प्रवृत्तस्य जीवस्योत्तरोत्तरं प्रवक्तृत्वादनुमन्ता सर्वस्वामित्वेन समाश्रितसरत्तरूपफलस्यापि स्वफलत्वात्फली फलमत रूपपत्तेः ॥३१॥३२॥ इति न्यायेन फलप्रद इति जीवस्तु कुश-कर्मविदेयाकरत्वात्कर्मवश्यत्वात्मायाभोहितत्वादविद्यया तिरो-हितस्वभावत्वाच्च कुशलाकुशलफलमुपादत्त इति ॥ ३६ ॥

ननु विवादानवसरश्चदहमीश्वरः तर्हि कथं विवादानामुद-यस्तत्राहुः । समेति । समा विषमा च मतिर्येषां तेषां मतमभि-प्रायमनुसरति । चादिविप्रतिपक्षीरप्रतिषिध्य तूष्णीं भवसी-त्यर्थः । अप्रतिषेधे दृष्टान्तमाहुः । यथेति । यथा सर्पादिभिः सर्पा-दिभिरान्तिमतां मते रज्जुखण्डोऽनुसरति न प्रतिषेधते एवं त्वं चापि नात्राविषयादिविप्रतिपत्तिसाक्षी तूष्णीमास्से इत्यर्थः ॥३७॥

एवं जगत्स्वरूपरूपनिमित्तकारणत्वे जीववत्संसारित्वादि-शङ्का परिहृता अयोपादानकारणत्वे स्वरूपे विकाराश्रयत्वशङ्कां परिजहुः । न एवेति । योऽयं निमित्तकारणभूतः स एव त्वं सकलजगदुपादानकारणभूतोऽपि सर्ववस्तुषु देवादिपदार्थेषु स्थितोऽपि वस्तुस्वरूपः निर्विकारस्वरूपः यथाक्तम् “यत्तु काला-न्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप । तच्च किम् ” इति कुतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वं प्रत्यगात्मानः शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादचेतनविशिष्टसर्वजीव-शरीरकत्वाच्छरीरभूतचिदचित्तत्वाच्चिकाराणां न स्वरूपे प्रसङ्ग इति भावः । अत एव सर्वगुणाभासः सर्वश्रिदचित्कालादिभिरपृथक्सिद्धविशेषगौरवभासत इति सर्वगुणावभासः साक्षादवस्थाश्रयचेतनाचेतनविशिष्टत्वेनोपलक्षित इति भावः । समस्तपादे गुणैः सत्त्वादिभिरवभासन्त इति गुणावभासाः गुणकार्यहेतुत्वादयः तैरुपलक्षितः तद्विशिष्टत्वेनोपलक्षितः इत्यर्थः । अतस्त्वमेक एव पर्यवशेषितः एक एव समाश्र-यिकरहितः पर्यवशेषितः एवं विधौ नान्य इति निर्णीत इति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयज्जतीयकृतपदरत्नावली ।

भगवत्स्वरूपनिर्धारणार्थं पूर्वपक्षयन्ति । अथेति । सृष्ट्यादि-कर्मणि प्रवर्तमानो भगवान् अथेह गुणविसर्गापतितः संसा-रान्तःपाती देवदत्तवत्परवशतया स्वकृतपुण्यापुण्यफलमुपादत्ते किमधवोदास्ते नोपादत्ते किम् । कुतः । आत्मारामः स्वमहिम्नि स्थितः उपशमशीलः पूर्णानन्दानुभवः समञ्जसदर्शनः शुद्ध-ज्ञानः एते प्रत्येकं हेतवोऽनुपादाने भवन्तीति न विदामो ह वाव न बुध्यामहे ह वावेत्येताभ्यमज्ञानिन एवं वदन्तीति सूचयन्ति न ज्ञानिन इति । कस्मिन् सति किं स्यादिति तत्राहुः । न हीति । कुश-लाकुशलस्थोपादानमनुपादानं चेत्युभयमितरत्र विरुद्धमत्र न हि विरोधः । कथं तत्राहुः । भगवतीति । भगवति को तु दुर्घट इव भवति सर्वः सुघट एवेत्यन्वयः । सौघट्यं बहुमिविशेष-रूपपादयन्ति । अपरिगणितेति । न परिगणिताः गुणानां गणा

यस्य स तथातस्मिन् कुत इत्यत्राहुः । ईश्वर इति । अघटितघटकत्व-शक्तिमत्त्वाद्युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि गुणानाम् अगणितत्वं युक्तमि-त्याहुः । अनवगाह्येति । अपरिच्छेद्यमाहमत्वात् अयमीशः (१) स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तपरिच्छिन्ननिष्ठाधिकरणं भवेत्त्वाद् घटवदि-त्यादिमहाविद्यालक्षणवितर्केण देवदत्तवदयं कुशलाकुशल-भोक्ता न वेति विकल्पेन । अत्र कर्मणः पुरुषार्थहेतुत्वसमर्थना-दस्ति शास्त्रादिसङ्गतिरित्यादिलक्षणमीमांसाया मयास्मिन् शुक्ले व्याघ्रोऽदर्शात्यादिविद्यमानेन प्रमाणवदवभासमानेन प्रदीप्तो दुर्गमशरीरे स्थितस्तर्हि देवदत्तवत्तद्वदुःखभोगः प्रसज्येत इत्यादिकृतकेण (२) चावगाह्यमाहात्म्यत्वादिति (३) तत्राहुः । अर्वाचीनेति । अर्वाचीना व्याप्यादिरहिताः विक-ल्पादयो येषु तानि तथोक्तानि तैः शास्त्रैः वैशेषिकादिभिः कलिलेन व्याकुलितेनान्तःकरणेन मनसा दुरवग्रहो येषां ते तथा ते च वादिनस्तेषां विवादानवसरे विप्रतिपत्त्यगोचरे इतोऽपि विवादाविषय इत्याहुः । उपरतसमस्तेति । केवलस्वाम-मायाम् अद्वन्द्वरूपसामर्थ्यमन्तर्भावावष्टयोपरतसमस्तमायामये प्राकृतस्वभाववर्जित एवमिदमेवऽपि पुण्यापुण्यभोक्तृत्वं वयं न विद्महे । ये वदन्ति ते मूढाः असुरप्रकृतय इत्यभिप्रेत्य स्वयमेव समादधते । स्वरूपेति । “एकमेवाद्वितीयं निरनिष्ठो निरवयः” इत्या-दिभूतः । सुखी दुःखीत्यादिस्वरूपद्वयानुपपत्तेः न चायं संशयः सुराणां स्वतन्त्रः परतन्त्रो बाह्यो ज्ञो दुःखी सुखी नु किं इत्यादिसंशयः कस्माज्ज्ञानिनां पुरुषोत्तम इति विरोधात्तर्हि ज्ञानिनः कथं वदन्ति चेदुच्यते । अनन्तगुणत्वात्पूर्णशक्तित्वाच्च स्वातन्त्र्यादिकमेव जानन्ति । तदुक्तम् ।

तस्यानन्तगुणत्वाच्च पूर्णशक्तिवतो हरेः ।

स्वातन्त्र्यादिकमेवास्य विदो जानन्ति निश्चयात् ।

इति निरवयवस्य जीवस्य पुण्यापुण्यभोक्तृत्वं युज्येत ।

घटकत्वादुर्घटस्य दुर्लभत्वाच्च संशयः ।

तच्छक्तेरविदा जीवं परतन्त्रं वदन्यमुम ।

एवं दुर्घटया शक्त्या ज्ञोऽज्ञानां परमेश्वरः ॥

इति वचनात् । यद्वा । पारतन्त्र्येण कुशलाकुशलादिकमनुभवनि किम् उत स्वातन्त्र्येणोदास्त इति संशयं न विदामः किं त्वनन्तशक्तेरनन्तगुणस्य हरेः पारतन्त्र्यादिकं कुतो घटत इति निश्चिनुमः अस्मिन्नर्थे च स्वतन्त्रः परतन्त्रो बाह्यो ज्ञो दुःखी सुखी नु किम् इत्यादिमानमनुसन्धेयमितोऽपि न घटत इत्याहुः । न हीति । विरोधो हि यस्मान्तस्मादुभयमेकस्य न युक्त-मित्यर्थः । ननु निगुणस्य हरेः गुणित्वम अकिञ्चनस्येशितृत्वं

(१) अत्रसाध्ये स्वपदद्वयं बुद्धिस्थात्मपरमेव । परिच्छिन्ने निष्ठा आधेयता यस्येति व्युत्पत्त्या परिच्छिन्नत्वसमानाधिकरण-इत्यर्थः । अनाक्रान्तेत्यन्तमस्य विशेषणं तथा च आत्मवृत्तित्वात्मे-तरवृत्तित्वैतदुभयाभाववान् यः परिच्छिन्नत्वसमानाधिकरणो धर्मः तदधिकरणत्वं साध्यमिति दृष्टान्ते घटत्वादिधर्ममादाय साध्य-सत्त्वनिर्वाहः । पक्षे आत्मत्वादिधर्ममादाय साध्यसिद्धावपि तस्य परिच्छिन्नत्वासिद्धेः तत्सामानाधिकरण्यस्य निवेशः ।

(२) परिच्छेद्यमाहात्म्यत्वात् ।

(३) तद्गुणानामपरिच्छिन्नत्वं कथमित्यपेक्षायाम् ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदसनावली ।

स्वव्यतिरिक्तगहितस्य माहात्म्यम् अवाङ्मसगोचरस्य विचार-
विषयित्वम् अकृतः कर्तृत्वमित्यादिसर्वं दुर्घटमिति तत्राहुः ।
मगवतीति । तर्हि उपाधिमदादीघट्यपरिहारोऽस्त्विति तत्राहुः ।
स्वरूपेति । ननु "मम निशितशरीरविभयमानत्वमि विलसत्कवच-
ऽस्तु कृष्ण आत्मा" इत्यादि कथं सङ्गच्छन् इति चेत्तत्राहुः ।
समेति । सममतीनामनन्तं सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्मेति यथार्थबु-
द्ध्यानुसरसि तथात्वेन प्रकाशस इत्यर्थः । विषममतीनाम-
सुरपङ्कतीनां मतमभूतिरित्यसुरा इति मिथ्याबुद्ध्या दुःखी
छिन्नो विद्ध इत्याद्याकारेण हृदयस इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाहुः ।
यथेति । यथा रज्जुखण्डः संपादयमिति मन्दान्धकारे मन्दिते-
न्द्रियस्य ज्ञानं स एव पुनरालोकादिना लोकिते स्थले
निदुष्टान्द्रियस्य रज्जुखण्ड एव इति तदुक्तम् ।

यथा रज्जुः संपादिया रज्जुबुद्ध्यावगम्यते ।

तथा यथार्थबुद्ध्या वा मिथ्याबुद्ध्यावगम्यते ॥

स्वच्छयैव महाविष्णुः फलदश्चानुसारतः ।

इति तथा सः एव पुनर्भगवान् सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपोऽप्रति-
हतस्वरूपः "वासनाद्यास्येष्टस्तु नित्याप्रतिहतत्वतः" इत्यादेः तादात्म्यं
किं न स्यादत्राहुः । सर्वेश्वर इति । प्रत्यगात्मत्वेन सर्वेश्वरत्वद्वारे-
वेत्यमाहुः । सकलेति । तत्तु कुञ्जालादिवद्रूपकारणत्वमस्तु नान्तः
परिच्छिन्नत्वापत्तेः । तथा च सकलकारणकारणत्वमथुक्तमत्राहुः
सर्वप्रत्ययसिद्धिः । सर्वेषामपि प्रत्यगात्मत्वेनान्तर्गतामिति तत्तद्व-
स्तुतत्तत्तद्वेष्टादिकारणत्वेन अपरिच्छिन्नस्यापि आकाशवदुपपत्तेः
तदन्तःस्थस्य तत्तद्वृष्टप्राप्यदोर्भाग्यप्राप्तिः स्यादत्राहुः । सर्वेति ।
सर्वगुणानामाभासेन सम्यक्काशेनोपलक्षितो ज्ञानिभिः सम्य-
ग्दृष्ट इतरैरनुमीयत इत्यर्थः । न च स्थानभेदात्तस्य भेद इत्याहुः
एक इति । "स वा एष आत्मा नेति नेति" इत्यादिपारिशेषलक्षणाप्र-
माणात् एक एवेति निश्चित इत्यर्थः । महतामनुभवापरपर्याय-
साक्षिप्रत्यक्षं हरेरेकत्वे निर्दोषत्वे संसारनिवर्तकमहामहिमत्वे
प्रमाणात्माहुः । अथेति । विष्णुषां विन्दुना असकृच्छीढया निरन्तर-
संचितया नितरां स्थन्दमानेन निरन्तरतेन निरन्तरेण स्वरूपसुखेन
हे मधुमयन । यस्मात्सर्वं सर्वोत्तमः शर्वगुणपूर्णः सर्वोत्तमो
निर्दोषः सर्वान्तर्गामी अथ तस्मादेकान्तितो हरावर्पितशरीरेन्द्रि-
यप्राणसर्वस्वाः भागवताः ये एते कथं त्वच्छरीराभ्युज्जसेवां
विस्तृतेनैव एवेत्यन्वयः । हे वाक् इत्येतेर्निर्वाणः "परमः
परार्थः" इति श्रुतेः महिज्ञः परमपराधीत्यं सूच्यते सर्वभूत-
प्रियाः संन्यासिनोऽज्ञातशत्रवस्तेषां सुहृत् सर्वभूतानां परेणामी-
ष्टकर्तृत्वात् प्रियश्च सुहृश्च परेण प्रियनामेति वचनात् निर-
न्तरं सन्तुष्टमनसः अविसर्जने कारणमाहुः । स्थायैति । यत्र त्वच्छ-
रीराब्जसंवायां परिवर्तः परिभ्रमणं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितु-
मुपोद्भातमाहुः । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेवात्ममयं यस्य स तथा
त्रिभुवनस्य य उपद्रवः सोऽवश्यं परिहर्तव्य इति द्योतना-
येदं विशेषणमिति ज्ञातव्यम् । एवमेवोत्तरविशेषणानि अभिप्राय-
गर्भाणि त्रीणि जयनानि यस्य स तथा नृसिंह इत्यर्थः "विष्णो-
नृसिंहनामानि त्रिनेत्रोप्रादिकानि तु,, इति वचनात् नृसिंहसुद-
र्शनादयस्त्रिनेत्रादिनामानः त्रयो लोकास्त्रिलोकविषयाः ज्ञान-
लक्षणाः प्रकाशाः यस्य स तथा सर्वज्ञ इत्यर्थः । त्रिलोकस्य

त्रिलोकनिवासिनो जनस्य ज्ञानोद्गरोऽनुभावो यस्य स तथेति वा-
"मायागुणव्यतिकराद्यनुर्विभासि" इति वचनाद्विभूतय इत्युच्यन्ते
देवादयो न तु स्वरूपत्वात् आपिशब्दान्मत्स्यादय एव साक्षा-
द्विभूतय एव गम्यन्ते "विविधभावस्य पात्रत्वात्सर्वं विष्णोर्वि-
भूतयः" इति च ये विभूतिशब्दाच्या दितिजाद्याऽभूवन् तेषां
मनुष्यकमसमयः क्षयप्रारम्भकालोऽयमिति मत्वा स्वात्म-
मायया स्वरूपभूतेच्छया स्वमहिम्ना शुक्रशायितसम्बन्धमन्त-
रेण वा सुराद्याकृतिभिरवतार्य यथापराधं त्रेलाक्यापहरणा-
दिलक्षणापराधमनुसृत्य बल्यादीनां धृतवानसीत्यन्वयः । मिथि-
ताकृतिभिरसिंहादिभिः सुराद्याकृतिभिरित्यनेन विभूतित्वं
विवृतमिति ज्ञातव्यम् । किं बहुक्तेनापेक्षितं वक्तव्यमिति तत्राहुः ।
एवमिति । यदि मन्यसे कर्तव्यं तर्हीति शेषः । किं चेद-
कर्तव्यमिति प्रार्थयन्ते । अस्माकमिति । हृदयनिगडानां हृदयाख्य-
शृङ्खलानां चक्रशङ्खादिलाञ्छनानां स्पष्टतया धारणानात्मसात्क-
तानां तद्वद्वतानामनुकम्पया रञ्जितं स्निग्धं च विशदं निर्मलं
च सचिरं चारु च शिशिरं शीतलं च यत्स्मितं तेन युक्ते-
नावलोकनेन निरीक्षणेन विगलितं निर्गतं च मधुरं च मधुरितं मुख-
रितं मन्दं च यद्वचस्तेनामृतकलया युक्तेनेति शेषः । वचोवृत्त-
गायामृतकलयेति वा बुभुक्षितबालवत्सर्वज्ञस्य तव हृदयमा-
धातिरेकावुत्काथेतमिव यद्विज्ञापनमस्मदीयं तदस्मदज्ञाननि-
मित्तमित्याभिप्रेत्याहुः । अथेति । दिव्यमायया स्वरूपेच्छया विनोदो-
लीला यस्य स तथा निकायानां राशिनां ब्रह्मस्वरूपेण विबु-
धः प्रत्यगात्मस्वरूपेणोति यथा देशादिक्रियाविशेषणं तेषां देशका-
लादीनामुपादानोपलम्भकतया कारणत्वप्रापकत्वेनोपादानत्वे-
नोपलम्भकत्वेनेति वा सर्वमनुभवतः आकाशशरीरस्याकाश-
वत् सूक्ष्मरूपस्य "आकाशशरीरं ब्रह्म" इति श्रुतेः लिङ्गशरीरस्य
व्यावृत्त्यर्थं परब्रह्मण इति मुक्तजीवस्य व्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति ।
साक्षात्परब्रह्मत्वं चित्प्रकृतेरुपपत्तीत्यतः परमात्मन इति । दिव्यत्व-
रेतस्कोऽग्रेः महाप्रकाशस्य विस्फुल्लिकादिभिरुपप्रकाशैरशिकलैः
लक्ष्योत्प्रेक्ष्यतस्त्वमस्माकं सर्वापदां परिहर्तासि अतो वयं यत्का-
मेन स्वाशुद्धनन्दलक्षणावाञ्छया तव पादकमलच्छायांमुपगताः
तदुपसक्तानाम "अधीहि भगवो ब्रह्म" इति स्मृतिपाशाशिष्यवच्छरणां
गतानामस्माकं तत्कार्यमुपकल्पय समर्थस्त्वन्वयः । यदुपार्थन-
यैव स्वाभीष्टफलप्राप्तिः स्यादिति दर्शयितुमेवं गद्येन विज्ञापितमेव
पद्यप्रबन्धेन विज्ञापयन्ति । अथो इति । तेजोसि सामर्थ्यलक्ष-
णानि ॥ ३५—३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

किन्तिवदं तु निर्णेतुं न शक्नुम इति बहिर्मुखानां श्रेष्ठं सोल्लु-
पदमाहुः । अथेति । तत्र सृष्ट्यादौ कर्मणि देवदत्तवत् संसारि-
जीवविशेषवद्विद्यया गुणविसर्गपतितः सन् स्वकृतशुभाशुभयोः
फलं देवतिर्यगाद्यवताररूपमुपादत्ते । आहोस्त्रिदशवा तद्वद-
वदस्वरूपत्वेऽपि विद्ययात्मारामः सज्जित्यादि ॥ ३५ ॥

यत्र विद्या सम्भाव्यते तत्राविद्यापि सम्भाव्यते स्यादिति
मायाशक्तिवृत्तिविद्याशक्तिमयेश्वरादिनामुपहासार्थमिदमुक्तवन्तः ।
स्वमतं पुनः स्फूर्तिमभिनयन्त इवाहुः । न हीति । उभय-

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

मपि विरुद्धं भगवति नैव विद्यते । तत्र हेतुः । स्वरूपद्वयाभावात् । संसारजीववद्वयत्वमुक्तत्वावस्थाविशेषाभावात् । वद्वत्त्वे हि मुक्तत्वं तथा दिव्यातिदिव्यतरादवतारादिलक्षकोऽप्यर्थो दुर्घटो न भवति । यतः आत्ममायां निजेच्छाशक्तिमन्तस्त्राया मध्ये निधाय तत्र तत्र सहायत्वेन सम्पाद्य तिष्ठति सतीत्यर्थः । उभयत्र हेतवो भगवतीत्यादयः ॥ ३६ ॥

तर्हि कथमन्यथा प्रतीतिर्बहिर्मुखानां तत्राहुः । समेति । अनिश्चितबुद्धीनामित्यर्थः । तदेव स्थापयितुं जीवमुक्ताद्वैलक्षण्यमाहुः । स एव हीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शिष्टानां पालनं हि दुष्टानां संहारं विना न भवतीत्यन्तर्भूतसंहारस्य पालनस्यापि दुर्बलत्वमाहुः । अथेति । देवदत्तः प्राकृतजीवो यथा गृहादिकं निर्माय तत्र मित्रशत्रूदासीनादिगहने संसारे प्रविश्य स्वकृतधर्माधर्मफलं सुखदुःखं भुङ्क्ते तथैव तत्र भवानित्यादरे त्वमपि गुणेश्वरः सत्त्वरजस्तमोभ्यो विविधः सर्गो येषां तेषु गुणविसर्गेषु देवासुरराक्षसादिषु परस्परविघातिषु मध्ये पतितः उपेन्द्रकृष्णारामाद्यवतारेषु शिष्टपालनदुष्टनिग्रहयोः प्रवृत्तः भोगैश्वर्यसुखं सङ्ग्रामादिश्रमदुःखञ्च यत् प्राप्नोषि तत् किं पारतन्त्र्येण कर्माधीनत्वेन स्वकृतयोः पुण्यपापयोः कुशलाकुशलं सुखदुःखमुपाददाति स्वीकरोति आहो स्त्रिं किं वा समञ्जसदर्शनः अप्रच्युतचिच्छक्तिकः उदास्ते साक्षित्वाप्त सुखं दुःखं स्वीकरोतीति न विदामः तत्त्वं न विदामः ॥ ३५ ॥

विरोधमुक्त्वा भक्तानां मते तस्य परिहारमाहुः । नहीति । विरुद्धातइति विरोधः । उभयम् आत्मारामत्वमप्राकृतसुखदुःखित्वं च त्वयि न विरुद्धमित्यर्थः । नह्यन्वद्वष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यते अतर्क्यैश्वर्यत्वादित्यविरोधे हेतूनाहुः । भगवतीत्यादि । प्रथमं सुखदुःखत्वं भगवतीत्यादिप्रद्वयेनाहुः । भगवतीति "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजस्यशेषतः । भगवच्छब्दाच्चाति विना हेयैर्गुणादिभिः" इति वैष्णवोक्तेरप्राकृतज्ञानादिषडैश्वर्यवत्त्वेनाज्ञानमूलकं सर्वमेव प्राकृतं सुखदुःखं त्वयि नास्तीत्यवगतम् । ननु तर्ह्यन्ये सुखदुःखे मयि कुतस्त्ये तत्राहुः । अपरिगणितगुणानां प्रेमवश्यत्वमक्तवात्सल्यादीनां गणा यस्मिन् तेन ह्यसुरराक्षसादिभ्यस्तत्त्वज्ञानां प्रहाद्विभीषणादीनां पाण्डववादादीनां नित्यपार्थिवानां साधकभक्तानामप्यनन्तानां भक्ताभासानामस्मदादिदेवानाञ्च कष्टे वृत्ते सति तरादुष्टसंहारार्थं विविधप्रयासज्ञापितस्य स्वदीयदुःखस्य तथा तेषामेव तराद्विपबुत्तीर्णानामवग्रहजाड्यल्यमानसस्थानां कादम्बिनीवृष्यमाणाभृतसिक्तानामिव लब्धमवदर्शनानां परमसुखे वृत्ते सत्यद्भुतस्य तव सुखस्य च मक्तवात्सल्यप्रेमवश्यत्वेकनिदानत्वादप्राकृते एव ते सुखदुःखे भवतः । किञ्च । सुखदुःखे अपि ते चिन्मयसुखरूपे एव प्रेक्षाश्चिच्छक्तिसारवृत्तिवात् । किं पुनर्ब्रजदेव्यादीनां वैदेह्याश्च सम्भोगविप्रलम्भजनिते सुखदुःखे ते तु प्रेमपरमकाष्ठामयत्वात् परम-

सुखरूपे एव स्तः । ततश्च चित्स्वरूपस्य तव चित्स्वरूपयोः सुखदुःखयोः सममाणास्यात्मारामत्वं सुखदुःखवत्त्वमेक्यादिविरुद्धमेव प्रतिपादितम् । नन्वेवं कैरपि दार्शनिकैर्नाहं निरूप्ये तत्राहुः । ईश्वरे त्वयि ईशितव्यानां तेषां निरूपणायोग्यता युक्तैवेति भावः । यतोऽनवगाह्यम् "भक्त्याहमेकया ग्राह्य" इति त्वद्वचनासेषां भक्तिहीनानामवगाहनानर्हं माहात्म्यं यस्मिन् । ननु युष्मत्प्रतिपादिते मण्डैश्वर्याणां प्रेक्षाश्च चिन्मयत्वे तैर्बह्वच एवानुपपत्तयः उद्ब्रूयन्ते तत्राहुः । अर्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो विकल्पादयो येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलं यदन्तःकरणमाश्रयः तत्र आशेरते सदैव शयित्वा तिष्ठन्ति ये दुरवग्रहाः दुराग्रहास्तेरेव वादिनां नानावादोद्वाहवतां विवादस्यानवसरे अगोचरे तत्र विकल्प एव वा एव वेत्याकारः वितर्कः किमत्र युक्तमित्यनिश्चयः विचार इत्यमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभासाः कुत्सितास्तर्का इति । नन्वनुपपत्तौ सत्यां कुतो विवादाभावस्तत्राहुः । उपरन्तः समस्ता मायामयाः मायिकाः पदार्था यत्र तस्मिन्निति विवादादीनां मायाशक्तिकार्यत्वात् तव तु माया मायिकपदार्थातिरिक्तवस्तुत्वात् कुतो विवादप्रसक्तिसम्भावनापीत्यर्थः । ननु तदपि युष्मत्साहाय्यार्थं समुद्रमन्यनादौ पाण्डवसाहाय्यार्थं सारथ्यद्वत्वादौ यादवपालनार्थं जरासन्धाद्युपद्रवोत्थभयपलायनादौ कर्मणि प्रत्यक्षत एव सर्वैर्दृश्यमानं मदीयदुःखं कथं चिन्मयं सुखरूपं भवेदित्यत आहुः । केवलं एवेत्यादि । त्वयि मायाशक्तिविनाभूते सत्येव या आत्ममाया अचिन्त्ययोगमाया तामन्तर्धाय मध्ये कुत्वा को त्वर्थो दुर्घट इति त्वदनुभवे सुखमये कः प्रवेष्टुं शक्नुयादिति नात्र प्रत्यक्षाविप्रमाणा प्रवर्त्तत इति भावः । "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्कैर्वा योजयेत्" इति चचनात् । नन्वलमचिन्त्यशक्तिस्वीकारेण मम भगवत्स्वरूपेण मक्तवात्सल्योत्थसुखदुःखादिमत्त्वञ्च ब्रह्मस्वरूपेण सर्वत्र ताटस्थ्यादात्मारामत्वमिति स्वरूपद्वयस्य क्रमेण धर्मद्वयमस्तु तत्राहुः । स्वरूपद्वयाभावादिति । एकस्यैव भगवतस्तव निर्विशेषज्ञानगम्यत्वमेव ब्रह्मत्वमस्तीति किकविशेषज्ञानगम्यत्वमेव भगवत्त्वमिति दूरवर्त्तिभिर्ज्ञानिभिरलौकिकविशेषग्रहणासमर्थैस्त्वमेव ब्रह्मसमीपवर्त्तिभिर्मर्कैरलौकिकविशेषग्रहणासमर्थैर्भगवानिति त्वमेवोच्यसे इत्यर्थः । तत्र कृपायाः परमाणुत्वपरममहत्त्वे एव दूरत्वसमीपत्वयोर्हेतुश्चेयौ ॥ ३६ ॥

किञ्च । तदपि संसारपरम्परानिश्चयार्थं तेषामभक्तानां मते नैवोच्छिन्नीकरोषीत्याहुः । समा ब्रह्मविषयत्वात् विषमा तत्प्रातिकूल्यवत्त्वाच्चमतिर्येषाम् । यद्वा । स्वरूपभूताभ्यां ब्रह्मत्वभगवत्त्वाभ्यां समेऽपि एकरूपेऽपि त्वयि विषमा मायातीतस्य ब्रह्मण एव माया शाचत्ये सति भगवत्त्वमित्येवं वैषम्यवती मतिर्येषां तेषां मतमनुसरसि प्राप्नोषि मतमेवाहुः । सर्पादिधियां रज्जुखण्डश्च ब्रह्मण्यत्मासत्त्वमेव सत्यं मक्तवात्सल्यादीनां तु मायाप्रत्यायितत्वाच्चमूलकं सुखदुःखादिकमलौकिकमेवेति नैवास्ति विरोध इति ॥ ३७ ॥

यस्मादेवं तस्मात् सर्वज्ञमतमपहाय त्वद्वक्तसम्मतमतमेव वयमनुसराम इत्याहुः । स एव पूर्वोक्तभगवत्त्वादिविशेषणाविशिष्ट एव वस्तुस्वरूपः । वास्तववस्तुस्वरूपः सर्वेषां प्रत्यगात्मत्वात् इन्द्रियागोचरत्वादप्रत्यक्षोऽपि सर्वेषां गुणानां बुद्धीन्द्रियादीनामाभासैः प्रकाशरूप आधिक्येन ज्ञातः ज्ञातः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अनुमित इत्यर्थः । यदुक्तम् “गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्” इति । पर्य-
वशेषितः मायामायािकवस्तुमात्रनिषेधेन “नेति नेति” इत्यादिश्रुति-
भिरिति भागवतामृतदृष्टाः “विना शरीरत्वेष्टत्वं विना भूम्या-
दिसंश्रयम् । विना सहायांस्ते कर्माविक्रियस्य सुदुग्गमम्” इत्याद्याः
कारिकाः अनुसृत्य दुरवबोध इत्यादीनि गद्यानि व्याख्यातानि ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्धामादिकं भगवत्कृपां विना न जानन्तीत्युक्तम् । अथ कुशा-
स्त्रविमोहितजीवानुग्रहचिकीर्षया स्वोक्तविश्वदेवतौ भगवति सर्वा-
त्मनि स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषे केचिदासक्तमन्येऽनासक्तं पुरुष-
विशेषमीश्वरमपि बाह्या मन्यन्ते तन्मतद्वयविरोधमारोप्य निरा-
कुर्वन्ति । अथेति । तत्र स्वकृते विश्वस्मिन् देवदत्तवत् यथा देव-
दत्तः पारतन्त्र्येण विषयपारवश्यतया गृहादिकं विधाय तत्र
स्वकृतशुभाशुभं फलं भुङ्क्ते तद्वद्वान् गुणैर्विविधतया सृज्यन्ते
इति सर्गाः देवमनुष्यादिदेहास्तेषु पतितः प्रविष्टः स्वकृतकु-
शलफलमुपाददाति तर्हि स्वतोऽवाससमस्तकामत्वेन विश्रुते
त्वयि इदं बुभुक्षुलक्षणां विरुद्धं स्यादिति भावः । आहो स्त्रित्
देवदत्तवदित्यत्रापि योज्यम् । यथा देवदत्तः मुमुक्षुः सन् आत्मा-
रामः स्वरूपानन्दतृप्तः उपशमशीलोऽन्तर्हाष्टः समञ्जसदर्शनः
अदास्ते भोगाबुदासीनो भवति तद्वद्वानस्ति तर्हि सर्वनिय-
तत्वसर्वात्मत्वमुक्तोपसृप्त्वादिना विश्रुते त्वयि इदमात्माराम-
त्वोपशमशीलत्वादिकं मुमुक्षुलक्षणां विरुद्धं स्यादिति भावः
इतिशब्दः पूर्वपरामर्शपरः इति पूर्वार्त्ते विरोधद्वयं न विदामः
त्वयि न विद्मः ॥ ३५ ॥

तदेवाहुः । नहीति । ईश्वरे बुभुक्षुमुमुक्षुसर्वजवनियन्तरि
स्वकृतकुशलभोक्तृत्वेन बुभुक्षुत्वम् आत्मारामत्वोपशमशीलत्वादिना
मुमुक्षुत्वञ्चेत्युभयं नास्ति स्वरूपद्वयाभावात् स्वरूपे ईश्वरस्वरूपे
तद्वयस्याभावात् । ईश्वरांशभूतजीवधर्मत्वादबुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वद्व-
यस्येत्यर्थः । हि हेत्वर्थः । अतो हेतोर्न विरोधः इति नकारस्यो-
भयत्र योगः । ईश्वरे बहुभिर्विशेषणैः बुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वाभावमे-
वोपपादयन्ति भगवति “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणैर्नृप” इति सच्छास्त्रोक्तेः । अपरि-
मिताः अनन्ताः स्वाभाविकाः गुणगणा यस्य तस्मिन् उप समीपे
आधेयत्वनिधम्यत्वकार्यत्वादिना रताः स्वस्वावस्थां प्राप्ताः समस्ता
मायामया तच्छक्तिमयाः महदादयः सृष्टिवेलायां यस्मात्तस्मिन्
संहारवेलायां च आत्ममायां प्रकृतिमात्मशक्तिमन्तर्भाव आकृष्य
केवले कारणो को न्वर्थो भोगभोक्षादिरूपो दुर्घटः न कोऽपीत्यर्थः ।
स्वतोऽवाससमस्तकामत्वात् अथार्वाचीना आधुनिकाः विकल्पा-
दयो येषु इदमेव मुख्यं प्रमाणमित्येवं प्रमाणतया भासमानेषु
कुत्सिता वेदविरुद्धाः तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः विधया
येषां तैः शास्त्रैः कलिलं मलिनं यदन्तःकरणं तदाश्रया ये
दुरवग्रहाः दुराग्रहास्तेरेव वादिनां विवादस्य नास्त्यवसरतोऽ-
वकाशो यस्मिन् तत्र विकल्पः ईश्वरो नास्ति अस्ति चेति
क्षित्को वेदविरुद्धो विविधपदार्थवादः विचारो वेदविरुद्धस्वक-
ल्पितपदार्थचिन्तनम् ॥ ३६ ॥

सर्वप्रेरकोऽपि तान्सन्मार्गे न नियोजयसि प्रत्युत तदनुकूपे

तानधोगतौ पातयितुं तन्मतमनुसरसीत्याहुः । समविषममतीना-
मिति । समे सर्वात्मनि सर्वकारणकारणे सर्वेश्वरे स्वस्मिन् विषम-
मतीनां तेषामन्यशास्त्रनिष्ठानां मतं स्वपराङ्मुखत्वापादकं
सिद्धान्तमनुसरसि “यमेऽयो लोकेऽय उन्निनीषति तं साधु
कर्म कारयति यमेऽयो लोकेऽयोऽधो निनीषति तमसाधु कर्म
कारयति” इत्यादिवाक्यान्प्राप्तानुसन्धेयानि । तत्र दृष्टान्तमाहुः । यथा
सर्पोऽयमिति धीर्येषां तेषां मतं सर्पतया भासमानो रज्जुखण्डः
अनुसरति तद्वत् ॥ ३७ ॥

एवमन्यशास्त्रविमोहितविवादाविषयत्वं भगवत उपपाद्य
स्वतः प्रमाणभूतश्रुत्युक्तीत्या भगवन्तं स्तुवन्ति । स एवेति । स
एव सकलजगत्कारणभूतः सर्वस्मिन् वस्तुनि कार्यमात्रे वस्तु-
स्वरूपस्तत्तद्वत्स्वाकारः सर्वेषां प्रत्यञ्चानां जीवानां स्वांशानामात्मा
आश्रयः स्थितिप्रवृत्तिप्रदस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्सर्वेश्वरः
सर्वे सत्त्वादयो गुणा आभासन्ते प्रतीयन्ते येषु ब्रह्मादिमत्कुणा-
न्तेषु तैर्धार्यत्वप्रेर्यत्वादिसासाधारणगुणयुक्तैः सर्वाधारत्व-
प्रेरकत्वादिसासाधारणगुणयुक्तः लक्षितः ज्ञापितः । एवं सकल-
जगत्कारणत्वात्सर्वचेतनाचेतनपदार्थगर्भोऽपि एकः सजातीयपदा-
र्थान्तरशून्यः एवकारेण विजातीयपदार्थान्तरशून्यः पुनर्भूयो
भूयः पर्यवशेषितः परितः सर्वश्रुतिसमन्वयेन सर्वविरोधपरिहा-
रेण च अवशेषितः सर्वकारणत्वेन वर्णित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

और भी एक संदेह है किसी एक संसारी देवदत्त को
तुल्य इस संसार में पड़ के आप भी परतंत्र होकर अपने
कर्मों के सुख दुःखों को भोगते हो अथवा आत्माराम शम-
दम शील स्वभाव वाले दिव्य ज्ञान वाले होकर संसार से
उदासीन रहते हो इस बात को हम लोग नहीं जानते हैं ॥ ३५ ॥

तथापि भगवान् आप में इन दोनों बातों के होने का विरोध
नहीं है क्योंकि भगवान् तो असंख्यात गुण वाले हैं ईश्वर
हैं उन के माहात्म्य को कोई नहीं जान सकता है तो नवीन
नैयायिकादिकों के विकल्प वितर्क विचार दुष्टप्रमाण
कुतर्क शास्त्र आदिकों से जिन के अंतःकरण आंत होगये-
हैं तिन आग्रह वालों के विवाद के अवसरसे दूर हैं समस्त
माया प्रपंच से दूर हैं केवल स्वरूप हैं आत्ममाया को अपने
में धारण किये हैं तिनको कौन सा अर्थ दुर्घट होसकता
है क्योंकि आप तो कर्ता अकर्ता दोनों अभिमान स्वरूप से
रहित हैं ॥ ३६ ॥

ज्ञानी अज्ञानी दोनों को आप दोनों प्रकार दीखते हो जैसे
कि रस्सी का टुकड़ा आंत को सर्प सा दीखता है और को
रस्सी दीखता है ॥ ३७ ॥

फिर विचार करने से वेही आप सब वस्तु में वस्तु-
स्वरूप हो सर्वेश्वर हो सब संसार के कारण के कारण हो
सब जीवों के अंतर्गामी होने से सब बुद्धि आदि गुणों के
प्रकाशक होने से जाने जाते हो एक आपही सब के शेषमें
गिने जाते हो ॥ ३८ ॥

अथ हवाव तव महिमा मृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्पन्दमानानवरत-
सुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रिय-
सुहृदि सर्वोत्तमनि नितरां निरन्तरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमयन ! पुनः स्वार्थकुशला
ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वचरणांभुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥ ३६ ॥

त्रिभुवनात्मभवन ! त्रिविक्रम ! त्रिनयन ! त्रिलोकमनोहरानुभाव ! तवैव विभूतयो दितिजदनुजा-
दयश्चापि तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं
दण्डं दण्डधर ! दधर्ष एवमेनमपि भगवन् ! जहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ॥ ४० ॥

अस्माकं तावकानां तव नतानां तत ! ततामह ! तव चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां
स्खलिङ्गविवरणोनात्मसात्कृतानामनुकम्पानुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुरमुख-
रसामृतकलया चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ॥ ४१ ॥

अथ ह भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकल-
जीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहा-
वस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात् पर-
ब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्य-
रेतसः ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अतस्त्वद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः । अथ हेत्यादिपर्यावर्त
इत्यन्तेन । यस्मादेवम्भूतस्त्वं परमेश्वरः । अथ हवाव अत एव हि ।
हे मधुमयन ! परमभागवता एते त्वत्पादांभुजानुसेवां कथं मुहुर्मु-
हुर्विसृजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात्स्वार्थं पुरुषार्थं कुशला निपुणाः ।
अत एव आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादि-
शून्याः । तत्र हेतुः । तव महिमैवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिन्दु-
मात्रेण सकृदवलीढया आस्वादितया स्वमनसि निष्पन्दमान-
मतिशयेन स्वव्यग्निरन्तरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः
सुखलेशाभासा येषां ते । अत एव भगवति त्वयि नितरां निरन्तरं
निर्वृतं च मनो येषां ते । यत्र यस्यामनुसेवायां सत्याम् ॥ ३६ ॥

प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्तिः । त्रिभुवन-
मात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा
त्रयो विक्रमा यस्य त्रिलोकाजयतीति तथा अस्माणां लोकानां
मनोहरोऽनुभावो यस्य । एवं चतुर्धा सम्बोध्याहुः । तेषामनुपक्रम-
समय उद्यमकालो न भवतीति मत्वा । हे दण्डधर ! पूर्वं यथा
दण्डं दधर्ष भूतवानस्मेवमेनं त्वाष्ट्रमपि जहि यदि मन्यसे हन्तुं
यदीच्छसि ॥ ४० ॥

प्रथमं तावत्त्वदीयानामस्माकमन्तस्तापं शमयितुमर्हसि । ताव-
कानामित्यत्र हेतुः । हे पितः ! हे पितामह ! तव चरणनलिनयुगलध्या-
नेन शानुबद्धो हृदये निगडः शृङ्खला येषाम् । स्खलिङ्गविवरणेन
निजमूर्तिप्रकटनेन स्वीकृतानाम् । केन । अनुकम्पयानुरञ्जितं सानु-

रागं च तद्विशदं रुचिरं शिशिरं च स्मितं तत्साहितेनाव-
लोकेन तथानुकम्पयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक-
सैवामृतकला तया च ॥ ४१ ॥

किञ्च । अस्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्वि-
ज्ञापनीयमित्याहुः । अथ हे भगवंस्तवास्माभिरिह कियान्वार्थ-
विशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः । यथा हिरण्यरेतसोऽग्नेस्त-
दंशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः
कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि ।
अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया दिव्यमायया विनोदो
यस्य । अत एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण
प्रत्यगात्मान्तर्धीं तद्रूपेण च बहिरपि प्रधानरूपेण देशकाल-
देहावस्थानविशेषाननुलङ्घयानुभवतः । कथम् । तेषामुपादानत-
योपलम्भकतया च उपादानस्योपलम्भकतयेति वा । अत एव
सर्वेषां प्रत्यक्षानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः । साक्षित्वे हेतुः ।
आकाशवदलितं शरीरं स्वरूपं यस्य । अलितत्वे हेतुद्वयम् ।
साक्षात्परब्रह्मणो निरुपाधेः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेश्च ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत एव भवाननितरसाधारणोदारहृतिर्योगपरिशुद्धम-
नोग्राह्यो नित्यनिरुपाधिकापरिच्छिन्ननिजानन्दानुभवरूपो जगत्सु-
ष्ठिस्थितिसंहतिबीजः सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपारिमितशुण्यसागरोऽ-

श्रीमद्गीराध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नितरसाधारणविविधविचित्रशक्तिशेषचिदचिच्छरीरकः सर्व-
श्वरः सर्वसमोऽत एव त्वच्छरणारविन्दमधुरसास्त्रादनशीला-
स्त्वामविस्मरन्तोऽनन्तस्थिरफलरूपमुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्याहुः । अथेत्या-
दिना पर्यावर्तत इत्यन्तेन गद्येन । अथ ह्यत्र ननु भगवानत एव
हीति वार्थः । हे मधुमथन ! परमभागवता एकान्तिनोऽनन्यप्रयोजनाः
त्वत्पदाम्बुजसेवां कथमुहवा विसृजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात्ते स्वार्थ-
कुशलाः पुरुषार्थनिष्कर्षकुशलाः अतः कथम्भूताः आत्मा त्वमेव प्रियः
सुहृद् येषां साधवः साधुवन्ति परेषामभीष्टमिति साधवः रागा-
दिरहिताश्च । तत्र हेतुः । तव महिमैवाभ्युत्तरसमुद्रस्तस्य विपुषा
बिन्दुमात्रेण कथम्भूतया सकृदवलीढयास्त्रादितया स्वमनसि
निष्यन्दमानमतिशयेन स्ववज्रिन्तरं सन्ततं सुखं तेन विस्मा-
रिताः दृष्टाः ऐहिकाः श्रुताः आमुष्मिकाश्च विषयाः सुखलेशा-
भासा येषां ते सर्वभूतानां प्रिये सुहृदि च सर्वान्तरात्मानि
भगवति त्वयि निर्वृतं सुखितं मनो येषां ते चरणाम्बुजसेवां
विशिष्यन्ति । यत्र त्वच्छरणाम्बुजसेवायां मुक्तिपर्यन्तायां सत्यां
पुनरयं संसारो न पर्यावर्तते न परिकृष्टिं प्राप्नोति
निर्वर्तत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमभिष्टयाथ प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना । हे त्रिभुव-
नात्मभवन् । त्रिभुवनस्यात्मान्तःप्रविश्य निबन्ता भवनमाश्रयश्च
तस्य सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि । त्रयो विक्रमा यस्य सर्वान्तरात्म-
नस्त्वाविदितमन्तरं नास्ति त्रिविक्रमस्य तवासाध्यमपि नास्तीति
भावः । हे त्रियनयन ! त्रयश्चन्द्रसूर्याग्रयो नयनानि यस्य बाह्य-
मप्यविदितं नास्तीति भावः । त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो
यस्यास्मदभिलषितमपि तव कर्त्तव्यमेवेति भावः । एवं सम्बोध्य
विज्ञापयन्ति । यद्यपि दितिजा वनुजाश्च तवैव विभूतयोऽस्तस्तेषां
वधोपायचिन्तनमनुचितं तथापि तेषामनुपक्रमोऽयमित्य-
भ्युदयकालोऽयं न भवतीति मत्वा पूर्वं यथा स्वात्मसायया
आत्मसङ्कल्पेनैव उपात्ताभिः सुरादिसंमिश्रितैर्जलचराकृतिभिः
सुराद्यवतारैर्मत्स्यकूर्माद्यवतारैश्चैव । तत्र सुराकृतिरुपेन्द्राव-
तारः । नराकृतिः रासकृष्णादिः सृगाकृतिर्विष्णादिः यथापराधमप-
राधानुसारेण दण्डं विरोधिनिरसनरूपं दधत्य कृतवानसि । एवं हे
भगवन् ! एनं त्वाष्ट्रं वृत्रमपि जहियद्युपमन्यसे हन्तुं यदीच्छसि ॥ ४० ॥

एवं प्रस्तुतं विज्ञाप्य स्वानुग्राहकं तद्वाक्यं श्रोतुकामास्तं
प्रार्थयन्ते । अस्माकमिति । हे तत ! रक्षक ! पितामहेति वार्थः ।
तावकानां त्वदीयानाम् । तत्र हेतुः । स्वलिङ्गविवरणेन आत्मीयवि-
ग्रहप्रकाशनेन आत्मसात्कृतानामात्मीयत्वेन परिगृहीतानां तव
चरणयुगलध्यानेनैव अनुबद्धं वशीकृतं हृदयं तदेव निगलो येषां
तेषां नः अनुकम्पास्माद्विषया कृपा तयानुसृजितं सानुरागं च तद्वि-
शदं सच्चिरं च स्मितं तत्सहितनावलोकनेन तयानुकम्पयैव
निगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक्यैवाभ्युतकला तयान्तस्तापं
शमयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥

अपारमहिमशालिनस्तवास्माभिर्विज्ञाप्यमेतत्किमदित्याहुः । अथे-
त्यादिना हिरण्यरेतस इत्यन्तेन । अथ । ननु हे भगवन् ! अस्मा-
भिर्विज्ञापनीयस्तव कियानर्थः प्रयोजनं स्यात् । तत्र ह्यष्टान्तः ।
विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतस इति । विस्फुलिङ्गादि-
भिरिवाग्नेः कार्यभूतैर्हिरण्यरेतसः कारणभूतस्याग्नेरिव त्वत्का-

र्यभूतैरस्माभिर्विज्ञापनीयः कारणभूतस्य तव कियानर्थ इत्यर्थः ।
कार्यकारणभावमात्रपरोऽयं ह्यष्टान्तः । उभयोरप्यचेतनत्वे विज्ञ-
प्तिस्तदवधृत्योरसम्भवात् । यद्वा । अग्नेर्विस्फुलिङ्गादिभिः क्रिय-
माणाः प्रकाशः कियान् । तथास्माभिर्विज्ञाप्योऽर्थस्तव किय-
नित्यर्थः । यद्वास्माभिः कथम्भूतैरित्यत्र ह्यष्टान्तः । यथा विस्फु-
लिङ्गा अग्न्यायत्तसत्तास्थित्यादिमन्तस्तथा त्वद्वायत्तसत्तादिमाहि-
रिति । कथम्भूतस्य । तवाखिलजगतामुत्पत्तिस्थितिलयेषु निमि-
त्तायमाना विक्रयमाणा या दिव्या माया सैव विनोदः परि-
करो यस्य सकलजीवसमूहानामन्तर्हृदये ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण
प्रत्यग्जीव आत्मा शरीरं यस्य तत्स्वरूपेण ब्रह्मशब्दवाच्येन
जीवशरीरकत्वेन स्वरूपेणेत्यर्थः । बहिः प्रधानं प्रकृतिः रूपं
यस्य प्रधानशरीरकत्वेन “यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरम्”
इति श्रुतेः । देशकालदेहावस्थानविशेषाननुलङ्घयानतिक्रम्यानु-
भवतः व्याप्तस्य । यद्वा । तेषामुपादानोपलम्भकतयानुभवत इत्य-
न्वयः । तेषां देशकालदेहादीनामुपादानं स्वीकारः एतस्मिन्
देशे काले देहे एतत्सुखदुःखादिकमुपादेयमित्येवं रूपमुपादानं
तस्योपलम्भकतया अभिज्ञापकतया निदानेन सह सर्वज्ञानजनक-
तयानुभवतः व्याप्तवत इत्यर्थः । सर्वप्रत्ययसाक्षिणः सर्वजीवानां
चित्तवृत्तिसाक्षिणः आकाशशरीरस्याकाशो दहराकाशः स
एव शरीरं भूतिर्यस्य आसमन्तात्प्रकाशते प्रकाशयति वाकाशः
स्वप्रकाशं सर्वस्य प्रकाशमपरिच्छिन्नं ज्ञानं तदेव शरीरमाकारो
यस्येति साक्षात्परब्रह्मणः मुख्यवृत्त्यां परब्रह्मशब्दवाच्यस्य
परमात्मनः लोकत्रयमन्तःप्रविश्य धारकस्य ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेव बहिर्मुखानाक्षिप्य तद्भक्तान् स्तुवन्ति । अथ हेति ॥ ३६-४१ ॥

अथ भगवन्निति सम्बोध्य ब्रह्मपरमात्मरूपत्वेऽपि भगवद्वप-
त्वस्यैव श्रेष्ठ्यमभिप्रेतमतः प्रधानरूपेण चेति सर्वश्रेष्ठरूपेणैति
भगवदाख्येन चेत्यर्थः । आकाशशरीरस्येति आ सर्वतः काशते
विराजते यत्तत् परं ब्रह्मैव शरीरं यस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

तदेव बहिर्मुखानाक्षिप्य तद्भक्तान् स्तुवन्ति । अथ हेति । सकृ-
दायवलीढया आस्त्रादितया जनितेन सुखेन प्रेमानन्देन एका-
न्तितः त्वत्सेवैकतानमानसत्वात् देवर्ष्यादीन् अनुपासीनाः ।
तदपि देवर्ष्यादयस्तेषु बहुतरमेव प्रसीदन्तीत्याहुः । सर्वेषां भूतानां
प्रिये सुहृदि सर्वेषामात्मानि चेति । त्वत्सेवायां सत्यां ते
सर्वेऽपि सेविता एव बभूवुरिति भावः । स्वार्थकुशला इति । तेन
त्वत्सेवात्यागिनः कुशोगिप्रभृतयः स्वार्थधातितः पवेति
भावः ॥ ३६ ॥

त्वद्भक्तेषु मध्ये सकामत्वाद्ब्रह्ममेवातिनिष्ठता इति द्योतयन्तः
प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनमात्मभवन् यस्य त्वद्भक्तः देवमनु-
ष्यादयो यत्र स्थित्वा त्वां सेवन्ते तदिदमसुराकान्तमभूदिति

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भावः । त्रिभिर्विक्रमैर्लोकान् नयसीति । यदेव त्रिभुवनं वामनावतारे त्रिभिरेव पादैः प्रतिगृह्य बलेः सकाशादानीया-स्मभ्यं दास्यसीति भावः । त्रिलोकेति । सम्प्रत्यपि त्रिलोकस्था जनास्तवानुभावं पश्यन्तु । दैत्यं संहरति भावः । ननु परार्हिसां समुद्दिश्य मां यजध्वे तत्राहुः । तवैव विभूतयो यद्यपि तदपि तेषामुपक्रमसमयो नायमिति ज्ञात्वा निवेदयाम इति भावः । तस्मात् हे दण्डधर ! पूर्वं यथा दण्डं दधथ एवमधुनापि उप समीपकाल एव ॥ ४० ॥

एवं स्तुत्वा कृपावलोकमधुरमाश्वासवागमृतं प्रार्थयन्ते । अस्मा-कमिति । हे तत ! तात ! ततामह ! हे पितामह ! तव चरणानलि-नयुगलमेव ध्यानानुबद्धहृदयस्य निगडः शृङ्खला येषां त्वचरण-रविन्दान्मनोमधुपमाक्रुष्टं न शक्नुम इत्यर्थः । खलिङ्गविव-रणेन निजमूर्त्तिप्रकटनेन विगलितः मुखचन्द्राग्निः स्रुतः मधुरो मुखरसः प्रियवाक् स एवामृतकला तथा च ॥ ४१ ॥

तव त्वयि कियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । प्रत्यगात्मा अन्तर्यामी तद्रूपेण बहिरपि विषयेषु प्रधानं माया इन्द्रि-यादिकं तद्रूपेण देशश्च कालश्च देहस्यावस्थानविशेषो बाल्या-दयश्च ताननतिक्रम्य अनुभवतः । तेषां देवादिजीवनिकायानाम् उपादानतया कल्यात्वेन उपलम्भकतया प्रकाशकत्वेन च हृद्गतं विज्ञापनीयं जानत इत्यर्थः । आकाशवद्गौरलितं शरीरं यस्य हिरण्यरेतसो बह्वेर्विस्फुलिङ्गादिभिस्तत्कयाभूतैरिवास्माभिः ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ “कारणां तु ध्येयम्” इति श्रुतिमुपबृंहयन्तः संसारनिवृत्तये त्वद्भजनमेव कर्तव्यमिति सूचयितुं शिष्टाचारमाहुः । अथेति । हे मधुमथन ! तव महिमाभूतसमुद्रस्य विप्लुषा बिन्दुना सकृ-द्वलीढया एकवारमप्यास्वादितया स्वमनसि निष्यन्दमानेन प्रसन्नमानेन अनवरते न अश्रान्तेन सुखेन विस्मृताः दृष्टश्रुता ऐहिकामुष्मिका विषयसुखलेशभासा यैस्ते भगवति नितरां निरन्तरं निवृत्तं मनो येषां ते । अत एव स्वार्थकुशलाः आत्मा परमेश्वरो भवान् प्रियः सुहृद्व्यं येषां ते । त्वचरणाम्बुजानुसेवां कथं विस्तृजन्ति नैव विस्मृजन्तीत्यर्थः । यत्र सेवायां सत्यामयं संसारपर्यावर्तः जन्ममरणप्रवाहः पुनर्न भवति ॥ ३६ ॥

वयमर्थार्थित्वेन त्वद्भक्तेषु निकृष्टा इति सूचयन्तः प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना हे त्रिभुवन ! विराड्द्वीप ! आत्मनैव स्वेनैव भवनं यस्य हे तथाभूत ! त्रिषु कालेषु विविधः क्रमः पराक्रमो यस्य हे तथाभूत ! कालानवच्छिन्नपराक्रमः त्रिषु कालेषु भगोद्गरोऽनुभावो यस्य हे कालानवच्छिन्नानुभावः । यद्यपि दितिजादयोऽपि तवैव विभूतयः तथापि यतस्तदुपक्रमस्य त्रिलोक्यराज्योद्यमस्यायं कालो नास्ति इति हेतोः । हे दण्ड-धर ! यथा स्वकीयेषु भक्तेषु या आत्मनस्तव माया कृपा सुरन-राद्याकृतिभिर्यथापराधं दण्डं स्वभक्तप्रतिकूलेषु धृतवानसि एवमेवं त्वाद्यमपि यदि उत मन्यसे हन्तुमिच्छसि तर्हि जहि ॥ ४० ॥

अतिदैव्ययुक्ताः शीघ्रं कृपां प्रार्थयन्ते । हे तत ! पितः । हे तता-मह ! तव चरणानलिनयुगलध्यानमेवानुबद्धो हृदये निगडो येषां तेषाम् । खलिङ्गविवरणेन स्वमङ्गलमूर्त्याविष्कारेण त्वयात्मसा-त्कृतानामनुकम्पया रञ्जितो विशदो विपुलो रुचिरो यः स्मिता-वलोकः तेन विगलितया मधुरया मुखामृतसकलया चान्त-स्तापं हे अनघ ! प्रत्युपकारादिवासनारूपाघशून्य ! शमयितुम-र्हसि ॥ ४१ ॥

सर्वात्मनि सर्वज्ञे त्वयि अस्माभिः किं विज्ञापनीयमिति सह-ष्टान्तमाहुः । अथेति । हे भगवन् । यथा हिरण्यरेतसः भग्नेस्तदंशभूतै-र्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथास्माभिरंशभूतैरिह तव कियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । तत्र हेतुगर्भाणि विशेष-णानि अखिलजगतामनन्तकोटिब्रह्माण्डानामुत्पत्त्यादिषु निमित्ताय-मानया परमकारणेन त्वया महदादिभावं नीयमानया दिव्य-मायया विनोदो यस्य सकलाः सपरिकराः जीवनिकाया जीवसमूहा येषु तेषामखिलानां जगतामनन्तकोटिब्रह्माण्डानामन्त-र्हृदयेषु बहिरपि ब्रह्मप्रत्यगात्मरूपेण ब्रह्म च तत्पदार्थलक्षणं प्रत्यगात्मस्वरूपं च पदार्थलक्षणं तयोः समाहारद्वन्द्वैक्यम् । ब्रह्म-रूपेण स्वांशभूतजीवरूपेण स्वशक्तिरूपेण च तेषां सकलजीविन-कायानामुपादानतया उपलम्भकता प्रकाशकता तयो च देशादिक-मनतिक्रम्येति यथादेशकालदेहावस्थानविशेषमनुभवतः अतएव सर्वप्रत्ययसाक्षिणः आकाशवन्निर्मलमप्राकृतं यस्य शरीरं तस्य ॥ ४२ ॥

भाषा टीका

हे मधुमथन ! इसी हेतु से जो आपकी महिमा रूपी अमृत रस का समुद्र है उसके एक बिन्दु मात्र से एक बारभी आस्वादन करी भक्ति से हुआ जो अपने मन में अचल निरन्तर सुख तिस से देखे सुने सब विषय सुखों के लेशमात्र भूल जाते हैं जिन के ऐसे एकान्तिपरमभागवतजन सब भूतों के सुहृद सर्वात्मा भगवान् में अतिशय से निरन्तर लगे हुये मन में सुखी होकर यदि ये स्वार्थ में चतुर होवें तो अपने सुहृद आपकी चरण कमल की सेवा को क्यों छोड़ेंगे जिस में कि फिर वह संसार का भ्रमण नहीं होता है ॥ ३६ ॥

हे भगवन् ! तीनो भुवन आपके स्थान हैं तीनों लोक में आप काही प्रभाव है तीनों लोकों में आपकी लीला है दण्ड दैत्य प सब आप की ही विभूति हैं तथापि यह उनके उपद्रवका काल नहीं है इसलिये अपनी माया से देवता मनुष्य मृग नृसिंह हयग्रीव जलचर आकृतियां धारण कर के अपराधके अनुरूप दण्ड देते हो तिसी प्रकार इस वृत्रासुर को भी मारो यदि आपकी इच्छा होतो कृपा कीजिये ॥ ४० ॥

हे तात ! हे पितामह ! हे अनघ ! हम आपके दास हैं आप के चरणोंमें नम्र हैं आपके चरण कमल युगल में ध्यान से हमारी शृङ्खला बंधी है आपने अपनी मूर्ति का दर्शन कराकर हम लोगों को अपना बनाया है सो आपके कृपा अनुराग युक्त अति निर्मल अति सुन्दर अति शीतल तारा युक्त नेत्रों के अबलोकन से तथा मन्दहास से तथा मुख से

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिन-
संसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४३ ॥

अथो ईश ! जहि त्वाष्ट्रं ग्रसन्तं भुवनत्रयम् ।

ग्रस्तानि येन नः कृष्ण ! तेजांस्यस्त्रायुधानि च ॥ ४४ ॥

हंसाय दह्ननिलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ।

सत्सङ्गहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्तान्ते परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथैवमीडितो राजन् ! सादरं त्रिदशैर्हरिः ।

स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठाः ! मदुपस्थानविद्यया ।

आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ४७ ॥

किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधवर्षभाः ! ।

मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित् ॥ ४८ ॥

न वेद कृष्णः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ।

तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोऽपि तथाविधः ४९ ॥

स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।

न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतो हि भिषक्तमः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

विगलित-जो मधुर वचन अमृत तिसके लेश से हम
लोगों के भीतर का जो वृथासुर के भयरूप ताप तिस-
को आप शान्त करने के योग्य हो ॥ ४१ ॥

अब हम लोग आपको किस बात का विज्ञापन कर सकते हैं
क्यों कि सम्पूर्ण संसार की उत्पत्ति स्थिति प्रलय की नि-
मित्त जो दिव्यमाया से आपका खेलमात्र है और आप
सब जीवों के हृदय के भीतर ब्रह्म रूपसे अन्तर्गामी रूप
से रहते हो बाहिर में प्रधानरूप से रहते हो इसीसे देशकाल
वैदिक तिनके विशेषोंके उनके उपादान कारण होने उनके
उपलब्ध होनेसे आप अनुभव करते हो सबकी बुद्धिके सच्ची
हो आकाशादि सब तरफ आपके शरीर हैं आप साक्षात्
परब्रह्म हो परमात्मा हो सो जैसे अग्नि के आगे चिनगारी कुछ
गिनतीमें नहीं आती हैं तैसे हम आपसे कुछ जनाने नहीं
सकते हैं ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य
कामेनोपसादिताः प्रापितास्तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय
सम्पादयेति । चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायां विविधैर्द्व-
जिनैर्यः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुपसृतानां प्राप्तानाम् ॥ ४३ ॥

पूर्वं मत्केरुत्कर्षोक्तस्तत्कामशङ्का माभूदिति स्वकामं कथयन्ति ।
अथोऽनन्तरमेव ॥ ४४ ॥

शीघ्रं तद्वधाय पुनः प्रणमन्ति । हंसाय शुक्लाय हरये
आर्तिहराय ते नमः । शुद्धत्वे हेतवः । दह्ननिलयाय हृदयाकाश-
निकेताय । निरीक्षकाय । बुद्ध्यादिसाक्षिणे । कृष्णाय सदानन्द-
रूपाय ।

कविर्भूवाचकः शब्दो ग्राह्य निवृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति निरुक्तः । आर्तिहरत्वे हेतवः । मृष्टं रुज्जिकरं यशो यस्य । निरु-
पक्रमायाविशुद्ध्याय । सद्भिः सङ्गृह्यत इति तथा तस्मै । भव-
पान्थो भवरूपे पथि वर्तमानस्तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वश-
रणाप्राप्तौ सत्यां संसारस्यान्ते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा
मतिः फलं यस्तस्मै ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अग्निनिन्दितः सन्तोषितः ॥ ४६ ॥

मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्पद्धितया विद्यया ज्ञानेन । आत्मनः
पुण्यमसंसारित्वं तस्य स्मृतिर्भया । न हि विरोध उभयमित्या-
दिना । कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वोक्तेः भक्तिश्च यथा भवति ॥ ४७ ॥

अथ ह भगवन्नित्यादिना भक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तेर्मत्तमभि-
नन्दन्ति । किमिति ॥ ४८ ॥

यदुक्तं देवैः स्वयं तदुक्तपयास्माकमित्यादि तत्सम्पादनं
कृपालोर्ममानुचितमित्याशयेनाह । न वेदेति द्वाभ्याम् । गुणेषु
विषयेषु तत्त्वदर्शी । तान् विषयान् । तथाविधोऽज्ञ एव ॥ ४९ ॥

कर्म न वक्ति । प्रवृत्तिमार्गं न वक्ति हि । अपथ्यं यथा न
याति न ददाति भिषक्तमः सदैवः ॥ ५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत एव वयमग्नेर्विष्कुलिङ्गा इव त्वदायत्तसत्तादिमन्तः
अत एवास्माकं तदुपकल्पस्य तत्कार्यमुपकल्पस्य सम्पादय किन्तु
यत्कामेन यत्प्रयोजनकामेन वयमुपसादिताः । ननु दिनिजदुलानामपि
मदायत्तसत्तादिमत्त्वात्किं विभेदेषु स्वकार्ये साधयेत्युच्यते इत्या-
शङ्कं निराकुर्वन्तः स्वात्मनो विधिषन्ति । परमगुरोर्भयतश्चरणा-
वेवशतपक्षांशे कुशोशये तयोश्चापामुपसृतानामभिधानां प्रपञ्चा-
नामिति भावः । कथम्भूतां छायां विविधैर्बुजिनैः पापैः संसारस्य
परिश्रमः तस्य उपशमनीम् उपशमयन्त्यनयेत्युपशमनीं ताम् ॥ ४३ ॥

तदुक्तपयेत्येतदेव विशदयन्ति । अथो इति । अतः हे ईश !
भुवनत्रयं प्रसन्नं त्वाष्ट्रं वृद्धं जहि वेन त्वाष्ट्रेण हे कृष्ण !
नोऽस्माकं तेजांस्यस्त्राययायुधानि च प्रस्तानि ॥ ४४ ॥

तद्विषयः पुनः प्रणमन्ति । हंसायेति । हंसाय निरस्त-
निखिलदोषाय प्रणतलिङ्गः वा वहं हृदयपुण्डरीकं तदेव
निलयं यस्य तस्मै अस्मदीयदुःखाभिधायेति भावः । निरीक्ष-
काय चित्तवृत्तिसाक्षिणे न काप्येनास्माभिर्विधापितमिति भावः ।
कृष्णाय भारापहरणेन भूमेः सुखकणाय सुखशशे विशुद्ध-
कीर्तये प्रपञ्चार्तिहरणेन न तत्वापकीर्तिरपि तु निष्कलङ्का
कीर्तिरेवेति भावः । निरुपक्रमः निर्गमः उपक्रमः अस्मदुद्योगो
यस्मात्तस्मै त्वत्प्रपत्तिव्यतिरेकेण नास्माकमुद्योगोऽस्तीति भावः ।
सतां स्वशासनानुवर्तिनां सद्गुहाय स्वीयत्वेनानुग्राहकाय भव-
पान्थाः संसाराध्वगास्तेषां निजाश्रमाय स्वगृहभूताय यथा
“पान्थः स्वशरणं यथा” इत्युक्तरीत्या स्वगृहं प्राप्य सुखयति
तथा भवपान्थानां निजाश्रमाय न केवलमैहिकसुखदाय अपि त्वा-
मुष्मिकसुखदाय चेति भावः । शश्वत्सदा गरिष्ठा
यातिः फलतद्रूपाय निरतिशयपुरुषार्थरूपाय हरये तुभ्यं नमः प्रपञ्चा-
नामनेकाधदैविकाभिभौतिकादिदुःखहरणशीलाय तुभ्यं नमः
॥ ४५ ॥

एवं देवैः संस्तुतो विज्ञापितश्च भगवानुवाचेत्याह मुनिः ।
हे राजन् ! त्रिहोदेवैः सादरमेवमीक्षितः स्तुतो भगवान्स्व-
स्वकीयमुपस्थानं स्तोत्रमाकर्ण्य अभिनन्दितः तान्प्रत्याह ॥ ४६ ॥

उक्तिमेवाह । प्रीति इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । हे सुर-
श्रेष्ठाः ! मदुपस्थानविद्यया स्तुत्यात्मिकया विद्ययाहं वो युष्मभ्यं
प्रीतः विद्यां विशिनष्टि । यथा अमुया ययानया विद्यया पुंसां ताव-
न्मद्भक्तिस्तत आत्मैश्वर्यस्मृतिर्देहातिरिक्तात्मनोपहतपाप्मत्वादि-
गुणाष्टकरूपात्मैश्वर्यस्मृतिश्च भवति ॥ ४७ ॥

यद्यपि मयि प्रीते सति हे विबुधर्षभाः ! किं दुरापं किं दुर्लभं
न किमस्ति सर्वमपि वाञ्छितं सुखंभवेति भावः । तथापि
मय्येकान्तमतिरत्नप्रयोजनविषया मतिर्यस्य । अत एव तत्त्व-
विन्मत्तोऽन्वार्त्तिश्चिदपि न वाञ्छति मां प्रसाद्य प्रतिपक्ष-
जयकामा यूयमतद्विविदो मन्दबुद्धय इति भावः ॥ ४८ ॥

एतदेवोपपादयति । नेति । गुणेषु शब्दादिविषयेषु वस्तुदृक्
पुरुषार्थदृष्टिरत एव कृपणाः हृन्दिश्यवश्यः पुमानात्मनः स्वस्य
श्रेयो निरतिशयपुरुषार्थरूपं न वेद एवं तान् शब्दादीनिच्छति ।
तस्य पुंसः तान् शब्दादीनीशोऽपि निरतिशयपुरुषार्थप्रदान-
समर्थोऽपि यः पुमान् यच्छेदद्याद्यदि सोऽपि तादृश एव कृपणाः
कृपणेन श्रेयोऽनभिज्ञेन क्षुब्धे पुरुषार्थे प्रार्थितेऽपि स्वयं परम-
पुरुषार्थप्रदानसमर्थोऽपि क्षुब्धफलं प्रयच्छन्कृपण एवेति भावः ॥ ४९ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुखेन विशदयति । स्वयमिति । निःश्रेयसं निर-
तिशयपुरुषार्थं तत्साधनं च विद्वान् स्वयमविज्ञाय परमपुरुषार्थ-
तत्साधनज्ञानरहिताय केवलकर्मासक्तिदुःखिताय कर्मैव कुर्वति
न वक्ति न बोधयति तथाहि भिषकुश्रेष्ठः वाञ्छितः कामय-
मानस्यापि रोगिणः अपथ्यं न राति न ददाति ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

हंसवत्सारथादिषु दध्निलिङ्गाय हृदयाकाशनिवासाय
“तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्” इति श्रुतेः निरीक्ष-
काय चेतनकर्मसाक्षिणे कृष्णाय “कृषिर्भूवाचकः शब्दो शास्त्र
निवृत्तिवाचकः” इत्यतः सन्ततपूर्णानन्दाय कृतौ पूर्णौ षण्णौ बल-
प्राप्तौ यस्य स तथा तस्मै निरुपक्रमाय श्रमजनकप्रयत्नम-
न्तरेण जगत्कर्त्रे “निरुपक्रमो हरिर्नित्यमप्रयत्नो ह्युपक्रमेत” इत्यतः
सतां संप्रदो यस्य स तथा तस्मै भवपान्थाः संसारमार्गो वर्त-
मानाः तेषां निजाश्रमाय “निजमात्मीयनित्ययोः” इत्याभिधानं शश्व-
देकप्रकाशं वरिष्ठा अर्मादेरत्युत्तमा गतिमुत्किलक्षणा यस्मात्स
तथा तस्मै हरये आपत्परिहरणशीलाय ॥ ४५ ॥

उपस्थानं स्वविषयां स्तुतिम् ॥ ४६ ॥

मदुपस्थानलक्षणाया विद्यया पुंसामात्मैश्वर्यस्मृतिर्माहात्म्य-
स्मृतिः मयि भक्तिश्च भवतीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

प्राप्ते प्रत्यक्षे तथापि फलप्राप्त्यनायासेऽपि भक्तिज्ञानप्रसादे-
भ्योऽन्यत् । अत्र हेतुस्तत्त्वविदिति । अनेनायमधिकारिषु सुखाधिक्य-
प्राप्तियोग्य इति ज्ञायते ॥ ४८ ॥

तत्त्ववित्तथास्त्वमिच्छावकस्य किं फलमिति तत्राह । नेति ।
यः कृपणाः कामानामिच्छन् स्वस्य मोक्षं श्रेयो न वेद । कुतः ।
गुणवस्तुदृक् स्वर्गादेर्गुणानां शब्दादिविषयाणां वस्तुदृक् अप्रति-
हनत्वदर्शी नित्यन्वहानीत्यर्थः । अहमिच्छनोऽमिच्छावकस्य तस्य

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तान् कामान् यच्छेदद्यां त्वां भजमानस्य तथाविधफलदातृत्वं तव कथं युक्तमिति तत्राह । यदीति । यदि स मां भजमानोऽपि तथाविधः नश्वरफलस्वीकारयोग्यः उत्तमाधिकारी न स्यात्तर्हि तस्मै ऐहिकान् कामान् दद्यां यश्च त्रैविध्योऽत्युत्तमो न स्यात् तस्मै स्वर्गादिकामान् दद्यामिति विशेषमभिप्रेत्याचार्यैरुत्तमो न भवति चेदिति व्याख्यातम् । यच्छेदिति पाठेऽप्यर्थः । त्वद्भक्तादन्यः कथमिति तत्राह । नेति । गुणवस्तुहक् त्रिगुणजन्यशरीरादेवस्तुत्वज्ञानी दीनोऽयं मुग्धः श्रेयो मोक्षार्थं न वेद तद्विनान्यद्वाञ्छेत् तस्य सेवकस्य सेव्योऽपि तथाविधोऽत्युत्तमो न भवति चेत्तर्हि तादृशान् कामान् यच्छेदद्यात् मत्प्रेरित इति शेषः ॥ ४६ ॥

कथमत्युत्तमो न भवतीति तत्राह । स्वयमिति । विद्वांस्तत्तद्योग्यमुक्तिविशेषं जानन्नत्युत्तमः स्वयमज्ञाय अज्ञानिने पुंसे कर्मभिर्निःश्रेयसं न वक्ति नोपदिशति किं तु “तमेवं विद्वान्” इति श्रुतेः । ज्ञानेनैव यथा पथ्यमेव अभिषिञ्चति ददाति नापथ्यमित्यल्लोपेन भिषक् भिनत्ति रोगं सिञ्चति आप्याययति प्राणमिति वा वैद्यः पानीयं वाञ्छतो ज्वरादिरोगार्तस्यापथ्यं पानीयादिद्रव्यं न राति न ददाति तस्मादनीदृश उत्तमो न भवतीत्यर्थः । ननु कृपणः कर्मणा सिद्धिकामित्वाद्धि नात्युत्तम इत्यभिप्रेतं तत्कथमुच्यते ॥

लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ।

यदि ह्यहं न वर्तये जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥

इत्यादौ भगवतैव कर्मविधानादत्राह । स्वयमिति । मादृशो विद्वान् स्वयं केवलैः कर्मभिरज्ञाय अज्ञानिने निःश्रेयसं न वदति किं तु ज्ञानद्वारा शुद्धान्तःकरणाय यथा भिषगपि केवलफलकामिन एव तादृशफलं दीयते अतः साकल्यफलस्वीकारयोग्य इति नियम्यते तर्हि किमर्थं तस्मै तादृशमपि दीयत इति चेन्न । युष्मद्भक्तत्वेन फलदानस्य युष्मदिष्टत्वात्तदेव समप्रियं युष्मत्कामाभावे तत्फलं न दद्यां भवतां च मत्प्रियकामित्वादेतदाचार्यैरुक्तम् । युष्मत्कामो मत्प्रिय एवान्यथा न दद्यामिति भावः ॥

विष्णोः प्रियं कामयन्ति देवा नैवाप्रियं काचिद् ।

यद्यप्रियं कामयन्ति न रातीशो हितो यतः ।

इति । ननु यदि पुरुषेण निष्कामेण भवितव्यं तर्ह्यस्मत्कामो निष्फलो भवतोऽनिष्टत्वादिति शङ्का माभूत् त्वाष्ट्रहननस्य ममेष्टत्वान्मदिष्टमेव युष्माभिः कामितामित्यतो वाचाचार्यैः युष्मत्काम इत्याद्युक्तम् ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उत्कण्ठया पुनः स्फुटमेव निवेदयन्ति । अथो इति ॥ ४४-४६ ॥

आत्मा जीवश्च ईश्वरश्च आत्मेश्वरौ । तयोर्भावः आत्मेश्वर्यम् उभयपदवृद्धिः । तस्य स्मृतिविवेको यस्याः अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदित्यादेः ॥ ४७-४८ ॥

स्वयमिति । तस्मात् बुद्धिभेदं जनयेदित्यादिकम् । असमर्थोपदेष्टृविषयं ज्ञेयम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कामनया चरणपञ्चच्छायामुपसादिताः स्वयं त्वयैव प्रापिताः । तत्कार्यं स्वयमेव उपकल्पय सम्पादय । छायां कीदृशीमुपसृतानां भक्तानां परिश्रमोपशमनीम् ॥ ४३ ॥

सर्वत्रैव स्तुतिषु शुद्धभक्तेरुत्कर्षकथनात् कदाचिद्भक्तिमेव ददाति भगवांस्तथा सति प्रेमाश्रुकम्पादिमन्तो वयं स्वर्गीयसुखेषु वैमुख्योदयात् पृथिव्यामेव पर्यटिष्यामोऽस्मद्वैरिण एवामरावतीमध्यास्य विराजिष्यन्त इत्याशङ्क्या गाम्भीर्याभावेन च स्पष्टमेव काममाहुः । अथो इति ॥ ४४ ॥

तव चरणयोः पतामः शीघ्रं जहीति वैकल्येन श्रीकृष्णरूपिणं तं सर्वमेव स्वाभिलषितमभिव्यञ्जयन्तः प्रणमन्ति । हंसाय सारासारौ विमृश्य सारग्राहिणो । दह्निलयाय अस्मद्दृढसरोनिकेताय । निरीक्षकाय तत्रास्मद्दृढेषु प्रस्तुतं काममपि निरीक्षमाणाय । ततश्च मृष्टयशसे । अस्मन्महाविपन्नायकत्वलक्षणां यशस्ते लोका गायन्तीति भावः । निरुपक्रमाय अस्मन्निवेदितकृत्येषूपक्रमं विनैव तत्सम्पादनसमर्थाय । किं तु सतां भक्तानामेव प्रयासेनापि सङ्ग्रहो न चान्यवस्तूनां यस्य तस्मै “नमोऽकिञ्चनचित्तार्य” इति वचनात् । किञ्च । भववर्त्मनि ये पान्थास्तेषामस्मदादिदुर्जीवानां शुद्धभक्तिरहितानामपि निजस्याश्रमस्य प्राप्तौ अविद्यां तीर्त्वा स्वानन्दाधिगमे सतीत्यर्थः । संसारस्य अन्ते परि सर्वतो भावेनेष्टा वाञ्छिता गतिः सायुज्यं साजोक्यं दास्यादिप्रेमा वा यतस्तस्मै ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ममोपस्थानं स्तोत्रमेव विधा तया । आत्मैश्वर्येति । ये मामनया स्तुवन्ति तेषां मदैश्वर्यस्मृतिर्भवेत् । आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि हरासि पासीत्यतर्क्यैश्वर्योक्तेः ॥ ४७ ॥

अहो दौर्भाग्यं मूर्खता च युष्माकमनया विद्यया मां स्तुत्वापि भक्तिं न प्रार्थयध्वे इत्याह । किमिति ॥ ४८ ॥

यद्यपि यूयं मूर्खो विषयानभिलसन्तः स्वमद्राभद्रं न जानीथ तदप्यहन्तु विज्ञस्तान् कथं युष्मभ्यं ददामि । न हि माता सुतेभ्यः स्वहस्तेन विषं ददातीत्याह । नेति । गुणान् विषयानेव वस्तुपुरुषार्थं पश्यतीति सः । आत्मनः श्रेयो न वेद । तस्य तस्मै तानेव यो विज्ञोऽपि यच्छेत् सोऽपि अज्ञ एव ॥ ४९ ॥

कर्म न वक्ति । प्रवृत्तिमार्गं नोपदिशति अपथ्ये वथा न राति न ददाति भिषक्तमः सदैव ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतो वयं यत्कामेन यस्य प्रयोजनस्य सङ्कल्पेन तव चरणशतपत्रपलाशच्छायामुपसादिताः प्रापिताः तदस्माकमुपसृतानां चरणागतानां स्वयमुपकल्पय सम्पादय विविधैर्बुद्धिर्जनैः संसारपरिश्रमस्तस्य शमनीमिति विशेषणोऽभिगम्माकं कामं प्रति येन मुक्तिदां तव चरणकमलपत्रच्छायां तुच्छप्रयोजनकृते नीता वयमिति चोत्पत्तेः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

दहो हृदयाकाशः निलयो यस्य तस्मै । हृदिष्येयाय निरीक्षकाय सर्वसाक्षिणे निर्गतः उपक्रम उत्पत्तिर्यस्मात्तस्मै । नित्यसिद्धाय

मधवन् ! यात भद्रं वो दध्यङ्गमृषिसत्तमम् ।
 विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् ॥ ५१ ॥
 स वा अधिगतो दध्यङ्गद्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।
 यद्वा अश्वशिरोनाम तयोरमरतां व्यधात् ॥ ५२ ॥
 (१) दध्यङ्गाण्यर्वाणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं सदात्मकम् ।
 विश्वरूपाय यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः ॥ ५३ ॥
 युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति ।
 ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥ ५४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्तुतिः साधुभिः ऋषिभिर्मन्त्रैवां सङ्गृह्यते इति तथा तस्मै भवे
 जन्ममरणप्रवाहलक्षणो संसारे पथि वर्तमानो भवपान्थस्तस्य
 जन्ममरणप्रवाहपतितस्यान्ते संसारनिवृत्तिकालं निजाधमाप्तौ
 निजधामप्राप्तौ परीक्षा परित इष्टा गम्यते अनया इति गतिर्यः
 स्वधामप्रापक इत्यर्थः तस्मै ॥ ४५ ॥

त्रिदशैः सादरमीडितः स्तुतः नन्दितः सन्तोषितश्च समु-
 पस्थानं स्तोत्रम् ॥ ४६ ॥

मदुपस्थानविधया मदीयस्तुतिरूपया आत्मैश्वर्यस्मृतिर्मदीये-
 श्वर्यज्ञानम् ॥ ४७ ॥

मयि प्रसन्ने कोऽपि पुण्यार्थो दुर्लभो नास्ति तथापि मङ्गलेन
 भगवद्भजनमेव प्रार्थनीयमस्मै मङ्गलेभ्यः प्राकृतान् विषयान्
 दातुं नोत्सहे तथापि भवद्भिः स्नेहसिद्धये इदमनुष्ठेयमित्याह ।
 किं दुरापमिति चतुर्भिः ॥ ४८ ॥

गुणेषु वस्तुहृक् दृष्टिः तान् गुणानिच्छतः तानेव यच्छेत्
 यदि तर्हि सोऽपि गुणादानसमर्थोऽपि तथाविधोऽनिवेकी ॥ ४९ ॥

निःश्रेयसम् । निवृत्तिमार्गम् । कर्म । प्रवृत्तिमार्गम् ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

इससे भगवान् परमगुरु आपके शरणकमलकी छाया
 जो कि नानाप्रकारके दुःख संसार परिश्रमको नाशकरने
 वाली है तिसके हम शरण आये हैं सो जो हमारा मनोरथ
 है तिसको आप पूरा करो ॥ ४३ ॥

हे ईश्वर ! इससे आप इस वृत्रासुरको मारो जिसने कि
 तीनों भुवनको तथा हमारे तेजों को अस्त्र आयुधों को अस-
 लिया है ॥ ४४ ॥

इसस्वरूप श्रीहरि हृदय मे निवास करनेवाले बुद्ध्यादि के
 साक्षी निर्मल यशवाले श्रीकृष्ण आदिअन्तरहित सत्पुरुषों
 के सङ्गाहक हो तिन आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ४५ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! इस प्रकारसे जब देवतों
 ने भगवान्की स्तुति की तब अपनी स्तुतिको सुनकर हर्षित
 होकर उनसे बोले ॥ ४६ ॥

श्रीभगवान् बोले हे देवश्रेष्ठ हो ! मेरी स्तुतिरूपविश्वास
 से मैं तुम पर प्रसन्न हुआ हूँ जि स्तुति से कि मनुष्यों
 को हमारा ऐश्वर्य हमारी स्मृतिः अथावा मेरेमे भक्तिभी
 होती है ॥ ४७ ॥

हे देवता ! हो मेरे प्रसन्न होनेपर कोई पदार्थभी दुर्लभ
 नहीं है तो भी मेरेमे एकान्त भक्ति करने वाला पुरुष मेरे
 से और कुछ लेने नहीं चाहता है ॥ ४८ ॥

गुणोंमे यथार्थबुद्धि करने वाला पुरुष अपने कल्याण-
 को नहीं जानता है यदि जो वह चाहता है तिसीको यदि
 प्रभु देवै सो भी अज्ञानी ही होगा ॥ ४९ ॥

जो स्वामी स्वयं कल्याणमार्ग को जानता है सो अ-
 ज्ञानी सेवकको बन्ध कर्मको नहीं सिखावेगा जैसे कि
 उत्तम वैद्य रोगिके इच्छाकरने पर भी कुपथ्य पदार्थ नहीं
 देता है ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परिहृत्य तदभिप्रायमनुसरन्नाह ।
 मधवन्निति । विद्यया व्रतैस्तपसा च सारं वदं गात्रं शरीरं
 याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥

तत्र तदीयविद्यातिशयमाह । स वा इति द्वाभ्याम् ।
 एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा ।

निशम्याथर्वणं वृद्धं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः ।

दध्यङ्गं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ ॥

भगवन् ! देहि नौ विद्यामिति श्रुत्वा स चाब्रवीत् ।

कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्ब्रह्मामि गच्छतम् ॥

तयोर्निर्गतयोरेव शक आगत्य तं मुनिम् ।

उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीरश्विनोमुने ॥

यदि मद्राक्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सदसैव ते ।

शिरश्छिन्त्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥

इन्द्रे गते तथाभ्येत्य नासत्यावूचतुर्विजम् ।

तन्मुखादिन्द्रगादितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः ॥

(१) कृत्वात्राथर्वणमिति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः ।

येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तजउपबृंहितः ।

तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसम्पदः ।

भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसन्ति च मत्परान् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां भगवदुपदेशोनाम

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आवां तव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् ।

सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ! ॥

तस्मिन्निन्द्रेण संक्षिप्ते पुनः सन्धाय मस्तकम् ।

निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथातथम् ॥

एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्कुलाथर्वणस्तयोः ।

प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽसत्यशङ्कितः ॥

इति । ततश्चायमर्थः । दध्यङ्कु निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिगतो ज्ञातवान् पाठान्तरे तु निष्कृतं नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्यं चाधिगतो ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुषङ्गः । उपदिदेशेत्यर्थः । कथम्भूतं ब्रह्म । यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरोनाम प्रसिद्धम् । तयोरमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात् । तथा च श्रुतिः । “अश्वस्य शीष्णां प्रपदीमुवाच” इति ॥ ५२ ॥

मदात्मकं वर्म श्रीनारायणकवचं चाधिगत इति पूर्वस्यानुषङ्गः । तत्र हेतुः । यस्मात्त्वष्ट्रे प्रादात् । किं तत् । यत्त्वष्टा विश्वरूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशम् । यत्त्वं ततो विश्वरूपादधाः धृतवानसि । तदेवं विद्याया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु प्रेष्ठं देहं कथं दास्यति तत्राह । युष्मभ्यमङ्गान्वस्थीनि याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः । विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्रीत्या दास्यति । अस्थीनीत्यनेन देवत्वं दर्शितम् । तैरस्थिमिर्विश्वकर्मणा विनिर्मित आयुधभेष्टो वज्रो भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥

येन भवान् वृत्रशिरो हर्ता हरिष्यति मम तेजसा उपबृंहितः सन् । तेजोऽस्त्राणि चायुधानि च सम्पदश्च भूयः प्राप्स्यथ । मद्याकायस्त्रिभुवनप्राप्सी स एवास्मान् हन्यादिति शङ्काकुलचित्तान् प्रत्याह । मत्परान्श्च केऽपि न हिंसन्त्यतो युष्माकं भद्रमेवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवं परिपाटिस्तथापि हे मधवजिन्द्र ! ऋषिसत्तमं दध्यङ्गं प्रति यात् गच्छत वो युष्माकं भद्रमभिलषितं भविष्यति कथमित्यत्राह । विद्यादिप्रभावेण प्रवर्ग्यकर्मणा युष्मदपेक्षितार्थदानशीलं गात्रं शरीरं याचत याचध्वं विलम्बं मा कुरुत ॥ ५१ ॥

दधीचो गात्रस्य सारस्त्वमेवाह । स वा इति । अत्रैषा प्रसिद्धा कथावगन्तव्या । अथर्वणो दध्यङ्कुनाम् ऋषिः कश्चित्प्रवर्ग्याख्यधर्मविद्याब्रह्मविद्याभ्यां समर्थोऽभूत्तं च विद्याप्रभावशालिनं निश-

स्याश्विनौ विद्याजिघृक्षुः तमुपेत्योचतुः नौ विद्यामुपदिशेति तेन दधीचाधुना कर्मण्यासक्तोऽहं पश्चादुपदेक्ष्यामीत्युक्तावश्विनौ ययतुः । तत इन्द्र आगत्य न कस्मैचिदपीमां विद्यामुपदिश यद्युपदिशेस्तव शिरः छिन्द्यामित्युक्त्वा ययौ ततः पुनराश्विनावागत्योचतुः उपदिशेति स च ताभ्यामिन्द्रोक्तमुक्तवान् ततोऽपि पूर्वमेव तव शिरश्छित्त्वाश्वशिरः सन्धास्यावः अतो नौ उपदिशेति स तथैव ताभ्यामभिसन्धितेनाश्वशिरसा विद्यामुपादिशदिति । तथा चोक्तम् ।

दध्यङ्कुलाथर्वणो दक्षः प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः ।

इति ज्ञात्वाश्विनौ देवौ गत्वा तमिदमुचतुः ॥

ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्यं च वेद त्वं साम्प्रतं द्विज ! ।

तदावाभ्यां प्रवक्तव्यमागतौ त्वां तदर्थिनौ ॥

दध्यङ्कुपि तदा प्राह तौ पश्चात्तद्वीर्यमहम् ।

कर्मण्यावस्थितोऽद्याहमधुना न तु साम्प्रतम् ॥

तच्छ्रुत्वा तौ तथेत्युक्त्वा जग्मतुः स्वाद्ययं किल ।

एतस्मिन्नन्तरे शक्रो विद्यातिशयमात्मनः ॥

असहन् त्वरितो गत्वा दध्यङ्गमिवमब्रवीत् ।

प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां न कस्मैचिद्वक्तुमर्हसि ॥

शिरश्छिन्ध्यां यदि ह्युया रागलोभादिना तव ।

तथा बहुतिथे काले नास्त्यावुपजग्मतुः ॥

ऊचतुश्चाप्यथर्वाणां ब्रूहि पूर्वोक्तमावयोः ।

इन्द्रेणाहं निषिद्धोऽस्मीत्याह वै द्विजसत्तमः ॥

यदि वक्ष्ये शिरश्छिन्द्यादिन्द्रो मे नात्र संशयः ।

पूर्वमेव शिरश्छित्त्वा तर्ह्यश्वशिरसं तव ॥

सन्धास्यावस्त्वमधुना ब्रूहि तेन प्रवर्ग्यकम् ।

तथेदिन्द्राश्छिनत्स्याशु स्वकीयं शिरसं ततः ॥

सन्धाय दक्षिणां चैव दास्याव इति द्वौचतुः ।

एवमुक्तोऽथ दध्यङ्कु तु तयोस्तदुभयं जगौ ॥

प्रवर्ग्यब्रह्मविद्याभ्यां स तदा वीर्यवान् यतः । इति

सर्वोऽधिगत इत्यादिना एषा कथा सूचिता । तत्रायमर्थः । स दध्यङ्कु ऋषिसत्तमः निष्कलं विशुद्धं ब्रह्म अधिगतः यथावज्ज्ञातवान् निष्कृतमिति पाठे तु नितरां कृतमनुष्ठितं प्रवर्ग्यं चाधिगतः यद्वावश्यं वक्ष्यामीत्यश्विभ्यां प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तदेवं निष्कृतं ब्रह्म विशिनष्टि । यद्वा । अश्वशिरोनामेति अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिर इति यत्प्रसिद्धं ब्रह्मत्यर्थः । अश्विभ्यामित्यत्र ततोऽदादित्यस्यानुषङ्गः । ततोऽश्विभ्यामश्वशिरो ब्रह्म प्रवर्ग्यं प्रादादुपदिदेश उपदिश्य तयोरमरतां मर्यादाहितं व्यधात्करोदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथाथर्वणो दध्यङ् मदात्मकं मदेवताकमत एवाभेद्यं वर्मं नारायणवर्मं स्वेनाधिगतं त्वष्ट्रेऽदादनेन च तद्गात्रस्य सारवस्वं तस्यापेक्षितप्रदत्तं च दर्शितम् । किं तद्वर्मं यत्त्वष्टा स्वपुत्राय विश्वरूपायादात् यत्वं ततः विश्वरूपादृतवानसि ॥ ५३ ॥

एवं दधीचो गात्रस्य सारवस्वमभिधायिवश्यं याचितो गात्रं स्वीयं दध्यङ् दास्यतीत्याह । युष्मभ्यमिति । धर्मज्ञ इन्द्रादिदेवतारक्ष्यरूपधर्मज्ञः दध्यङ्वाचितः सन् युष्मभ्यमवश्यमङ्गानि दास्यति । ददातु किं तैरस्माभिः कार्यं तत्राह । तत इति । तैर्दधीचाङ्गैः । विश्वकर्मणा विनिर्मित आयुधश्रेष्ठो भविष्यति ॥ ५४ ॥

येनायुधश्रेष्ठेन मत्तेजसोपबृंहितः आहितशक्तिरिन्द्रो वृत्रस्य शिरो हतो भविष्यति । तस्मिन्वृत्रे हते सति यूयं तेजांस्यस्त्राणि चायुधानि च पूर्ववद्भूयः प्राप्स्यथ त्रिभुवनप्राप्ती स एवास्मात् इत्यादिनि शङ्काकुलचित्तान् प्राह । मत्परांश्च न केऽपि बाधितुं क्षमन्ते वो युष्माकं भद्रमेव भविष्यति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्वीर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतत्कृत इत्याशङ्क्य त्वाष्ट्रहननोपायमाह । मघवन्निति । गानं ज्ञानं प्रायत इति गात्रं गतिसाधनत्वात् ॥ ५१ ॥

जगतो धारकत्वाद्वापि ब्रह्मा तदश्नति गच्छतीति दध्यङ् सोऽधिगतोऽधिकज्ञानवान् प्रख्यातः "दध्यङ् ह यस्मद्वाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णां प्रवदीमुवाच" इति श्रुतिः एतदेवाह । अश्विभ्यामिति । यस्माद्दधीचोऽश्विनीदेवताभ्यां ब्रह्मविद्यालक्षणं नितरां कृतमापादितं स्वीकृतमिति यावत्स इति । यद्वा । निष्कृतं प्रवर्ग्याख्यं कर्म ब्रह्म चाश्विभ्यामुक्तवानिति शेषः । यद्वा । * ब्रह्माश्विनीदेवताभ्यामुक्तवान् । किमिति । निष्कृतं सत्यप्रतिपालननिमित्तं दधीचा ब्रह्म दास्यामीति प्रतिज्ञातत्वात् तदनुपदेशेऽनृतवादित्वं स्यात् तत्राह । अश्वशिरमिति । दधीचाश्विभ्यामुपदिष्टं यच्च तयोर्वैद्याविर्युक्त्वा देवैर्बुद्धमीकृतमृतयोरश्विनोरमरतां मरणराहित्यं वधास्तद् ब्रह्माश्वशिरं नाम । अत्रेति हासमाचक्षते । अथर्वणो दध्यङ् प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोर्दक्ष इति तं विज्ञायात्मनोरमरत्वं कामयमानाश्विनौ देवौ दधीचमुपागम्य त्वं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्याविशारद इत्याकर्षणगताभ्यां तदर्थिभ्यामावाभ्यां ते वक्तव्ये इति विज्ञापयाञ्चक्रतुः । कर्मकाण्डोक्तकर्मणि प्रवृत्तेन मया तत्समाप्य कालान्तरे वक्ष्येते इति तेनोदितौ तौ निजगृहाणयाजग्मतुः । एतस्मिन्काले आत्मनोऽन्यस्य विद्यातिशयमसहमानः सुरपतिस्तृषिमुपस्थित्य त्वया प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ये कस्मैचिज्ज वक्तव्ये रागलोभादिना वदतस्तव शिरश्छिन्त्यामिति तमनुशशास एवं बहुतिथे कालेऽतिक्रान्ते नास्त्याभ्यामागत्य पूर्वोक्तविद्ये वक्तव्ये इत्युक्तो मुनिरह-

(१) विद्यालक्षणम् ।

मिन्द्रेण निषिद्धोऽस्मीत्यजीगर्दत् तत्रोपायमाकलय्य निजशिरश्छेदात् प्रागेव तव शिरश्छिन्नत्वान्यत्र निधाय कस्यचिदश्वस्य शिरश्छिन्ना गले सन्धाय तेनै तं विद्ये ब्रूहि यदीन्द्रस्तत्तत्त्वशिरश्छिन्नसि तर्हि स्वकीयशिरः पूर्ववद्वले संयोज्य तुभ्यं दक्षिणां च दास्यामि इति ताभ्यां देवचिकित्सकाभ्यामुक्तो दध्यङ्वाशिरसा तं विद्ये तयोरुपदिदेश इत्यतोऽश्वशिरं नामेति प्रख्यातमभूदिति "आथर्वणाश्विनौ दधीचेऽश्विन्यं शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदतायं त्वाष्ट्रं यदस्यावपि कश्यं वाम" इति श्रुतिं चाश्रोदाहरन्ति । हेऽश्विनावाथर्वणाय दधीचेऽश्वसम्बन्धि शिरः प्रत्यैरयतं प्रतिसंहितमकुरुतं स दध्यङ् वां मधु ब्रह्मविद्यालक्षणं प्रवोचत्प्रवोचत् हे दक्षौ ! त्वष्टा विश्वरूपाय प्रोक्तं त्वाष्ट्रं कश्यं नारायणकवचं च वामुवाच । कीदृशं ऋतायन् यथातथं विद्यां जानन् विद्यां वक्ष्यामीति वचनं सत्यं सम्पादयन्निति वा ॥ ५२ ॥

किञ्च । नारायणकवचधारणाच्च दधीचोऽङ्गं धीर्वचदित्यभिप्रेत्याह । कृत्स्नश्चेति । मदात्मकं वर्मं नारायणकवचमाथर्वणमाथर्वणो न दधीचाधीतत्वात् कृत्स्नम् अङ्गोपाङ्गसाहित्येनानूनं त्वाष्ट्राय विश्वरूपाय प्रादात् यच्च त्वं विश्वरूपादधाः ततस्तस्मात्त्वाष्ट्रं त्वष्टुर्विद्यमानत्वात्तन्नामत्वात्तस्य विश्वरूपस्य विद्यमानत्वाच्च तथा ॥ ५३ ॥

युष्माकं वाचाभ्युपगम्य माभूदित्याह । युष्मभ्यमिति । अङ्गानां व्यववसाहित्यविवक्षया बहुवचनं किञ्चिदपि नामशेषयतीत्यर्थः । याचितोऽश्विभ्यामिति पाठे अश्विभ्यां याचितो यथा ताभ्यां विद्यां प्रादात्तथा युष्मभ्यमप्यङ्गानि ददातीत्यर्थः । तैरङ्गैर्विश्वकर्मणां निर्मित आयुधश्रेष्ठो भवत्विति शेषः । येनायुधश्रेष्ठेन मत्तेजसोपबृंहितो भवान् तेजोऽस्त्रायुधसम्पदः तेन प्रस्ता इति शेषः । मत्परां हि सन्ति केऽपीति शेषः । अत्र दयोऽकाकारित्वेन मुन्यादियाच्छ्रया न देवानां सामर्थ्यमन्यतेति दोषः "समर्था अपि याचन्ति देवा मुन्यादिकान् कश्चित् । आक्षयैव हरेस्तेषां यशोऽर्थमपि नान्यथा" इति वचनात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निष्कल मायातीतम् ॥ ५२-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदपि यदि देहाशमत्वाद्विषयान् विना स्त्रियध्वे तर्हि तत्रोपायं शृणुतेत्याह । मघवन्निति । विद्यया व्रतैस्तपसा च सारं वदं गात्रं शरीरं याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥

तदीयं विद्यातिशयमाह । स वा इति द्वौभ्याम् । एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा । निशम्याथर्वणं दत्तं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः । दध्यङ्गं समुपागम्य

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तमूचतुरथाश्विनौ । भगवन् । देहि नौ विद्यामिति श्रुत्वा स चा-
ब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतम् । तयोर्निर्ग-
तयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिम् । उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीर-
श्विनोर्मुने । । यदि मद्राक्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते । शिर-
श्चिह्न्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः । इन्द्रे गते तथाऽप्येत्य
नासत्यावूचतुर्द्विजम् । तन्मुखादिन्द्रगदितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः ।
आवां तव शिरश्चिह्नत्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् । सन्धास्यावस्ततो
ब्रूहि तेन विद्याञ्च नौ द्विज । तस्मिन्निन्द्रेण संछिन्ने पुनः
सन्धाय मस्तकम् । निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथागतम् ।
एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्ङाथर्वणास्तयोः । प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्याञ्च
सत्कृतोऽसत्यशङ्कितः । इति । ततश्चायमर्थः । दध्यङ्ङ निष्कलं शुद्धं
ब्रह्म अभिगतः ज्ञातवान् । निष्कृतमिति पाठे कृतादनित्यपदार्था-
न्निष्क्रान्तम् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुषङ्गः । ब्रह्म कीदृशं
यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरोनाम तयोर्मरतां जीवन्मु-
क्तत्वं व्यधात् । तथा च श्रुतिः “अश्वस्य शीर्ष्णां प्रयतीमुवा-
च” इति ॥ ५२ ॥

मदात्मकं वर्म श्रीनारायणकवचं त्वष्ट्रे प्रादात् यत् कवचं त्वष्टा
विश्वरूपाय स्त्रपुत्राय प्रादात् । ततो विश्वरूपात्वं यत् अथा धृत-
वानसि अत एव विद्यया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥
नन्वेवं को दाता यः स्वगात्रमपि दद्यात्तत्राह । युष्मभ्यमिति ।
विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्रीत्या दास्यति । अश्विभ्यां हेतुभ्यामिति
वा तैरङ्गैरस्थिभिः भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥

ननु सर्वप्राप्तिना वृत्रेण सार्द्धं योद्धुं न शक्नुमस्तस्मात्तं हन्तुं
स्वयमेव यतस्तेत्यत आह । न हिंसन्तीति । वृत्रस्तद्वशीभूता असुराश्च
मत्परान् युष्मान् न व्रान्ति वृत्रस्य परमभक्तत्वेन मदर्थं स्वदेह-
मपि जिहासोर्वस्तुतो युष्मासु द्वेषो नास्त्येव यथा युष्माकं
तस्मिन्निति भावः ॥ ५५ ॥

इति साराथदर्शिण्यां कर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे मधवन् ! ऋषिसत्तमं दध्यङ्ङं प्रति यात गच्छतम् । वो भद्रं
वाङ्मिदं भविष्यति । तत्र गात्रं याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥

ऋषेर्विद्यावस्त्वसत्यप्रतिज्ञत्वादीन् गुणानाह । स वा इति
ब्रह्मणाम् । इयं ग्रन्थातरे प्रसिद्धा कथा ।

निशाम्याथर्वणं दक्षं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः ।

दध्यङ्ङं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ ॥

भगवन् ! देहि नौ विद्यामिति श्रुत्वा स चाब्रवीत् ।

कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतम् ॥

तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिम् ।

उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीरश्विनोर्मुने । ॥

यदि मद्राक्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते ।

शिरश्चिह्न्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥

इन्द्रे गते तथाऽप्येत्य नासत्यावूचतुर्द्विजम् ।

तन्मुखादिन्द्रगदितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः ॥

आवां तव शिरश्चिह्नत्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् ।

सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ॥

तस्मिन्निन्द्रेण संछिन्ने पुनः सन्धाय मस्तकम् ।

निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथागतम् ॥

एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्ङाथर्वणास्तयोः ।

प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽसत्यशङ्कितः ॥

इति । श्लोकान्वयस्तु स वै दध्यङ्ङं यद्वै अश्वशिरसो यदिष्टत्वा-
दश्वशिरोनाम ब्रह्म निष्कृतं नितरामनुष्ठेयं प्रवर्ग्याख्यं कर्म च
ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्याख्यं कर्मविद्यां च अभिगतः ज्ञातवान् । ततः
अश्विभ्यां प्रादादिति क्रियापदेनान्वयः । तथा च श्रुतिः “अश्वस्य
शीर्ष्णां प्रयतीमुवाच” इति तथा ब्रह्मविद्यया तयोर्मरतां ब्रह्मज्ञता
व्यधात् ॥ ५२ ॥

स एव दध्यङ्ङं यन्मदात्मकं कवचं त्वष्ट्रे प्रादात् स च
त्वष्टा विश्वरूपाय प्रादात् ततस्त्वष्टुः सकाशात् यत् त्वमथाः
धृतवानसि ॥ ५३ ॥

युष्माभिः विशेषतोऽश्विभ्यां च याचितः धर्मज्ञः अङ्गानि
अस्थीनि युष्मभ्यं दास्यति । तैः अस्थिभिः आयुश्चक्षेत्रो वज्रो
भविष्यति हर्ता हरिष्यति । तेन वृत्रशिरो हर्ता हरिष्यति मत्तो-
जसा उपबृंहितः सन् तस्मिन् वृत्रे विनिहते युष्मो भूयस्तेज-
मादिकं प्राप्स्यथ । तदनन्तरं वो युष्माकं भद्रं मङ्गलमेव भवि-
ष्यति । ये तु विशेषतो मत्परस्तास्तु सर्वदा केऽपि न हिंसन्ती-
त्याशयेनाह । नेति । अहं परः पूज्यो येषां तान् केऽपि न हिंस-
न्तीति योजना ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

हे इन्द्र ! आपका भला होगा तुम लोग उत्तम ऋषि दधी-
च के पास जाओ फिर विद्या व्रत तपस्या से यह उनके
शरीरको जल्दी मांगो ॥ ५१ ॥

यह दधीच मुनि निष्कल ब्रह्म को जानते हैं जिस ब्रह्म
ज्ञान का अश्व शिर नाम है उस विद्या को अश्विनी कुमार
को देकर उनसे उन दोनों को अमर कर दिया है ॥ ५२ ॥

जिस दधीचने मेरा स्वरूप नारायण कवच को त्वष्टाके लिये

भाषा टीका ।

उपदेश किया है उस त्वष्टा ने विश्वरूप को दिया है विश्वरूप ने तुमको दिया है ऐसी विद्या वाले दधीच हैं ॥ ५३ ॥

तुमारे साथ में रहने वाले अश्विनीकुमार के मांगने से दधीच ऋषि अपने शरीरको दे देंगे तिससे विश्वकर्मा केवनानेसे हमारे तेजसे युक्त होनेसे विश्वकर्मा का बनाया बज्र आयुध वृत्रासुरके शिरको काटेगा तब तुम लोग आयुध अस्त्र

सम्पत्तिसे युक्त होकर फिर अपने स्थान को प्राप्त होवोगे क्योंकि मेरे भक्तों को कोई नहीं मार सकता है ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध के नवमें अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रमेवं समादिश्य भगवान् विश्वभावनः ।

पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १ ॥

तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथवणो महान् ।

मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ! ॥ २ ॥

अपि वृन्दारका ! यूयं न जानीथ शरीरिणाम् ।

संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥

जिर्जीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ।

क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४ ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

किं नु तदुस्त्यजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानुकम्पिणाम् ।

भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकैड्यकर्मणाम् ॥ ५ ॥

ननु (१) स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् ।

यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः ।

एष वः प्रियमात्मानं त्यजन्तं सन्त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥

योऽध्रुवेणात्मना नाथाः ! न धर्मं न यशः पुमान् ।

ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥

एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः (२) ।

यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९ ॥

अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः ।

यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः खज्जातिविग्रहैः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाचार्यदीपिका ।

दशमे केशवादिषट्पञ्चदशस्थिजवज्रधृत ।

इन्द्रोऽयुष्यत वृत्रेण सासुरेण स निजेरः ॥ १ ॥ १ ॥

तथेति । मोदमान एव तन्मुखोऽहं श्रोतुकामः प्रत्याचक्ष्णाम् ।

इदोवाच अपीति आश्रयाम् । हे वृन्दारका ! अपि किं संस्थायां

मृत्यौ योऽभिद्रोहो दुःखं तं न जानीथ ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मा वेदः । वयं जानीम एव किं तु श्रीविष्णुरस्मन्मुखेन
याचेत इति चेत्तत्राह । याचेते विष्णवेऽपि दातुं क उत्स-
हेत ॥ ४ ॥

(१) नूनमिति श्रीवीरराघवविजयध्वजचक्रवर्तिनां पाठः । (२) उपासित इति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि येषाम् ॥ ५ ॥

याचको यदि वेदं तर्हि न याचेत यदीश्वरो दानसमर्थः
श्रेष्ठर्हि सोऽपि नेति नाह । अतो यथा तव सङ्कटं स्वार्थपरा वयं
न जानीम एवं प्रत्याचक्ष्याणस्त्वमस्मत्सङ्कटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥

मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः । मां त्यजन्तं त्यक्त्वा यान्त-
मात्मानं देहम् ॥ ७ ॥

अध्रुवेणात्मना देहेन हे नाथाः ! ॥ ८ ॥

भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति यः आत्मा स्वयं
तस्य यो धर्म एतावानेवाव्यय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पारक्यैः श्वसुगालादिभक्ष्यैः अस्वायैरात्मोपयोगशून्यैः स्वं
वित्तम् । कृतमः । पुत्रावयः विप्रहो देहः । तैर्नोपकुर्यादिति यत् ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिरेवमादिश्यान्तर्दशावित्याह मुक्तिः । इन्द्रमिति । प्रवर्तित्यमिन्द्रं
समादिश्याद्वाप्य विश्वस्य सुखकरो भगवाननिमेषाणां देवानां
पश्यतां सतां तत्रैवान्तर्धीयतान्तर्हितवाक् ॥ १-॥

हे भारत ! भगवदुक्तप्रकारेण देवैरभियाचितो दध्यङ्गुला-
वर्णः अथर्वणः पुत्रः मुनिः परब्रह्ममन्तनशीलः महान् "कृत-
कृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्" इत्युक्तविधमुष्ण-
सम्पन्नः अत एव मोदमानः हृष्टचित्तः प्रहसन्निव परिहसि
कुर्वन्निवेदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २ ॥

उक्तिमेवाह । अपीत्यादिना विष्णव इत्यन्तेन । तावत्तेषां विवक्षितं
श्रोतुकामः प्रत्याचिख्यासुरिवाह दध्यङ्गु । अपीति । हे वृन्दारकाः !
शरीरिणां संस्थाप्योमन्तकाले यो दुःसहः सोऽदुःसहश्च
श्रोतनापहः चैतन्यहरः । अभिद्रोहः क्लेशस्तमपि किं
न जानीय ॥ ३ ॥

इह शोके जीवितुमिच्छन्तां जीवन्तानामात्मा देहः प्रेष्टः प्रिय-
तमः । अत एवेपितः इष्टस्तं प्रेष्टं देहं भिक्षमाणाश्च विष्णवेऽपि
कातुं को वा उत्सहेतोरसाहं कुर्वातु । न कोऽप्युत्सहेतुर्त्यर्थः ।
विष्णव इत्यन्तेन "अध्यागतः स्वयं विष्णुः" इति प्रकारेण
विष्णुरूपाय याचमानायत्यर्थ उक्तः ॥ ४ ॥

एवमुक्ता देवास्तमाहुः । किं न्विति । हे प्रधान ! पुण्यश्लोकै-
रीड्यानि कर्माणि चरित्राणि येषाम् । पुण्यश्लोकिति सम्बुद्धयन्तं
वा अत एव महतां भूतान्यनुकम्पयन्तीति तथा तेषां भूतानु-
कम्पाशीलानां भवाहसानां पुंसां किं नु तदुत्सजमात्मपर्यन्त-
दानाणां न किमपि दुस्त्यजमस्तीति भावः ॥ ५ ॥

यदुक्तमभिद्रोहं किं न जानीय इति तत्राहुः । नूनमिति ।
स्वार्थपरः स्वप्रयोजनासक्तः पुमान् परस्य सङ्कटं नूनं न वेद
यदि परसङ्कटं वेद तर्हि न याचेतैव यदि याच्यमान इश्वरः
दानसमर्थस्तर्हि नेति न दास्यामीति नाह न ब्रूते अतो यथा
तव सङ्कटं वयं स्वार्थपराः न जानीमस्तथा प्रत्याचक्ष्याणस्त्वमप्य-
स्मत्सङ्कटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्ता दध्यङ्गु स्वामिप्रायगाह । धर्ममिति चतुर्भिः । यो
युष्माकं धर्म श्रोतुकामेन मया प्रकृतं प्रत्युदाहृताः प्रत्या-

ख्याताः आत्मानं मां त्यजन्तं प्रारब्धभङ्गास्त्वयमेव त्यजन्तं
तमेतं वः युष्माकं प्रियं देहमहं सत्यजामि सम्यगहङ्कारापो-
हेन त्यजामि ॥ ७ ॥

हे नाथाः ! यः पुमानध्रुवेणात्मना देहेन धर्मं यशो वा
भूतदयया नेहेतुन साधयेत् स पुमान् स्थावरैरपि शोच्यः । स्थावरा
अपि हि स्वविनाशेनापि परैरुपयुज्यन्ते । अतोऽनुपकारकस्ते-
भ्योऽपि निकृष्ट इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

अव्ययोऽक्षयिष्णुः धर्मः पुण्यश्लोकैरेतावानेव उपासितः
उपाजितः कियान् । भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति
यः आत्मा स्वयमिति यः एतावानेव ॥ ९ ॥

मर्त्यैः कर्तुभिः पारक्यैः श्वसुगालादिभक्ष्यैः क्षणभङ्गुरै-
स्त्विदं सर्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वज्ञातिभिर्विप्रैर्देहैश्च साधने-
र्नोपकुर्यादिति यदेतदहो कष्टमहो वैश्यं च ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शत्रुनिग्रहोऽपि भगवत्प्रीतिजनकत्वेन मुक्तिसाधनं स्यादिति
त्यभिप्रेत्य कतिपयैरध्यायैर्वृत्रवासवयोर्युद्धं निरूप्यते । अत्रादौ
सतामभीष्टमवश्यं कर्तव्यं पुरुषेणेति देवेश्यो दधीञ्चः स्वाङ्गदानप्र-
कारं वक्तुमाह । इन्द्रमिति । "सुरमत्स्यावनिमिषौ" इत्यमरः ॥ १२ ॥

॥ संस्थाप्याम (१) चैतनापहो बुद्धिभ्रंशकरो यो द्रोहः दुःखलक्षणा
उपद्रवः तं वृन्दारका देवा अपि यूयं न जानीथेत्यन्वयः । सर्व-
प्राणिनां बुद्धिबुक्तिसाक्षित्वाद्भवतामित्यर्थः । अभिद्रोहस्य सर्व-
विषयज्ञाननाशकत्वात् ॥ ३ ॥

"आत्मा देहे शरीरे च संसारिणि हरी तथा" इत्यभिधानात्
इह प्रियेषु वस्तुषु देहः प्रेष्टः प्रियतमः इपिसत्तम इति । वस्मात्
कः पुमान् भिक्षमाणायातिथिरूपेण याचमानाय विष्णवेऽपि तं
देहं दातुमुत्सहेत प्रयतेत ॥ ४ ॥

पुण्यश्लोकैः पुरुषैरीड्यानि स्तुत्यानि कर्माणि देहदाभादीनि
येषां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥

नूनं प्रायः परसङ्कटं परदुःखं दातुमशक्यं दातव्यं चेति
वा परसङ्कटं वेद तर्हि न याचेत । सामान्यमुक्त्वा विशेषमाहुः ।
नेतीति । अशक्यमपि दातुं यदीश्वरः समर्थस्तर्हि याचितः सन्
असौ दास्यामीति नेति नाह न वक्तव्यं ते जानन्तोऽपीदृशो
याचनीय इति जानन्तो वयं दातुं समर्थं भवन्तं याचामहे
इत्यभिप्रायः । न चात्र देवानां स्वात्मनो नीचमाणवेषां याच-
मानानामपि मानलक्षणातेजःक्षतिः शङ्कनीया । कार्यगौरवविचक्षया
तदभावस्य प्रामाणिकत्वाद्ध्याक्षाकारित्वाच्च ।

आज्ञयेव महाविष्णोः कार्यार्थमपि च क्वचित् ।

नीचानपि तु याचन्ते स्वात्मनो गुणवत्तराः ॥

नीचवाक्यं वदेयुश्च क्षुरा नैतावता क्वचित् ।

तेजःक्षतिर्भवेदेषां जनकस्य यथार्थकः ॥

इति वचनात् ॥ ६ ॥

(१) गरणे ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्युदाहृताः निराकृता इवाकाः । त्यजन्तं त्यक्ष्यन्तम् ॥ ७ ॥
अभ्रवेणात्मना अनित्येन देहेन हे नाथाः । स्थावरैः स्तब्धैर्वि-
वेकशून्यैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पारक्यैः परेषां श्वसृगालादीनां भक्ष्यभूतैः अस्त्रार्थैः पर-
प्रयोजनैः स्नातजिनैः स्वविग्रहैः स्वदेहैश्च ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

दशमोऽध्यायस्य क्रमसन्दर्भो नास्ति ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दधीचो याचितात् प्राप्तैरस्थिभिर्वज्रनिर्मितिः ।

दशमेऽभूजयश्चाजौ देवानामसुरैः सह ॥०॥

मोदमानोऽपि प्रहसन्निव याचूनाप्रत्याख्यानैः तान् तिर-
स्कुर्वन्निव ॥ १ ॥ २ ॥

संस्थायां मृत्यौ ॥ ३ ॥

आत्मा देहः वयं जानीम एव किन्तु विष्णुरेवास्मन्मुखेन
याचते इति चेत्तत्राह । विष्णवेऽपि दातुं क उतसहेत ॥ ४ ॥ ५ ॥

ऋषिराह । नूनमित्यादि न याचेतेत्यन्तम् । देवाः प्रत्याहुः । नून-
मित्यादिपद्यमेव न याचेतेति चतुरक्षरविनाभूतम् । ततश्चार्थो-
न्तरन्यासस्यात्र विशेषतोऽप्यर्थः । याचको लोकः नूनं स्वार्थपरः
स्वर्गाद्यैश्वर्यभोगपरः । परस्य दातुः सङ्कुटं स्वदेहास्थिप्रदाने
पीडां न वेद । यदि देवत्वेन विवेकवत्त्वाद्देव तर्हि न याचेतेति ।
तेन युष्माकं विवेकाभावात् देवत्वं किन्तु व्याघ्रादिपशुतुल्यत्व-
मिति । ऋषिणोक्तं श्रुत्वा देवैः प्रत्युक्तं दाता लोकोऽपि नूनं
स्वार्थपरः देहेन्द्रियादिषु समत्वे विरज्जीवित्वसुखपरः । परेषां
याचकानां सङ्कुटं घोरशत्रुपद्मवादिदुःखं न वेद । यदि ऋषित्वेन
विज्ञानविवेकव्यादिमत्त्वाद्देव तर्हि नेति नाह न दास्यामीति न
व्यात् । यद्यस्मादीश्वरः तद्दानसमर्थः तेन तवापि विज्ञानाद्यभावात्
ऋषित्वम् । प्रत्युत शोकमोहादिसद्भावाद्वादिपशुतुल्यत्वमिति
भावः ॥ ६ ॥

धर्म वः श्रोतुकामेनेति । स धर्मो युष्मत्प्रत्युत्तरेणैव श्रुतः ।
यद्वा । ध्वनिरयं वक्रोक्त्यैव धर्मो न श्रुतः । किन्तु । वाक्चातुर्यं श्रुतम् ।
भवतु तावत् स्नातिप्रार्थं क्षापय इत्यत्राह । पूष इति । आत्मानं देहं
त्यजन्तं सम्यक् त्यजामीति स देहो याचन्मां न त्यजति तावद-
हमेव तं त्यजामि युष्मभ्यं वदामीत्येतावद्भाष्यं मम भवत्विति
भावः ॥ ७ ॥

हे नाथाः । ॥ ८ ॥

आत्मा मनः ॥ ९ ॥

अदातारमाक्षिपति । अहो इति । पारक्यैः शृगालादिभिर्भक्ष्यैः
स्व विचं ज्ञातयः पुत्रादयः विग्रहा देहास्तैः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं लब्धवज्रस्य सदेवस्येन्द्रस्य सासुरेण वृत्रेण सह
युद्धं वर्णयति । इन्द्रमिति दशमेन । अनिमेषाणां देवानाम् ॥ १ ॥

भगवता ममास्थीनि भिक्षितुमेते प्रेषिता इति कथञ्चिज्ज्ञात्वा
मोदमानः धर्मं श्रोतुमिदमुवाच । स्वार्थपरा एवैविवेदपि
कर्मणि न लज्जन्ते इति तान् प्रति प्रहसन्प्रित्युक्तवान् ॥ २ ॥

अहो हे वृन्दारकाः । संस्थायां मरणं योऽभिद्रोहो दुःखं
तमपि किं यूयं न जानीथ ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुण्यश्लोकैः पवित्रकीर्तिभिरपि इन्द्र्यानि कर्माणि येषां
तेषाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

वो धर्मं श्रोतुकामेन मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्याख्याताः ।
मां त्यजन्तं प्रारब्धकर्मक्षयात् पतन्तं वो युष्माकं प्रियं वाञ्छि-
तमात्मानं देहं त्यजामि ॥ ७ ॥

हे नाथाः । देवाः । आत्मना देहेन ॥ ८ ॥

यः आत्मा पुरुषः भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति
यत एतावानेव धर्मः अव्ययः मोक्षपर्यवसायी पुण्यश्लोकै-
रुपासित आहतः ॥ ९ ॥

अस्त्रार्थैः आत्मोपयोगरहितैः चण्डमङ्गुरैरनित्यैः पारक्यैः मातु-
पितृनुपश्वान्यादीनां ममतास्पदैः स्नातिविग्रहैः धनबन्धु-
शरीरैः यन्मोपकुर्यादिति यदेतद्देहो दैन्यमहो कष्टं च ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले हे भारत । विश्वप्रसन्न करने वाले
भगवान् इन्द्र को इस प्रकार आश्वास देकर देवताओं के देख-
तेही वहीपर अन्तर्धान होगये ॥ १ ॥

हे भारत । देवताओं के इस प्रकार मागने से महात्मा
अथर्वण दधीच जी आनन्दित होकर इसते सरीके इस
वचन को बोले ॥ २ ॥

यद्यपि आपलोग देवता हों तो भी नहीं जानते हो कि
देहधारियों को मरने में मूर्च्छा कर देने वाला जो
दुःख होता है ॥ ३ ॥

जीनेकी इच्छावाले जीवों को इस संसार में आत्मा
बड़ा प्रिय है उस आत्मा को यदि विष्णु भी मांगे तो
कौन देने को चाहेगा ॥ ४ ॥

देवता बोले हे ब्रह्मन् । भूतों पर दया करने वाले
सत्कीर्ति वालों से कीर्तन करने योग्य कीर्ति वाले आप
सरीके महात्माओं को कौनसी बात नहीं त्यागने
योग्य है ॥ ५ ॥

दधीच जी बोले यह लोक सब बड़ा स्वार्थ वाला है
सो दूसरे के सङ्कुट को नहीं जानता है यदि जानता
होता तो नहीं मांगता देवता बोले यदि देनेवाला देने में
समर्थ होवे तो मांगने पर निषेध नहीं करता है ॥ ६ ॥

ऋषिबोले आपसे धर्म सुननेकी इच्छा से मैंने आपको

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्गार्थवर्णस्तनुम् ।
 परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन् जहौ ॥ ११ ॥
 यतात्तासुमनोबुद्धिस्तत्त्वद्वग्ध्वस्तबन्धनः ।
 आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥ १२ ॥
 अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ।
 मुनेः शुक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसान्वितः ॥ १३ ॥
 वृतो दैवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत ।
 स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥ १४ ॥
 वृत्रमभ्यद्रवच्छेतुमसुरानीकयूथपैः ।
 पर्यस्तमोजसा राजन् ! क्रुद्धो रुद्र इवान्तकम् ॥ १५ ॥
 ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः ।
 त्रेतामुखे नर्मदायामभवत् प्रथमे युगे ॥ १६ ॥
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः ।
 मरुद्भिर्ऋभुभिः साधैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वमायया ।
 नामृष्यन्नसुरा राजन् ! मृधे वृत्रपुरःसराः ॥ १८ ॥
 नमुचिः शम्बरोऽनर्वा द्विमूर्द्धा ऋषभोऽम्बरः ।
 हयग्रीवः शुङ्गशिरा विप्रचित्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥
 पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ।
 (१) दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥ २० ॥

भाषा दीप्ता ।

प्रत्युत्तर दिया है यह देह यद्यपि प्रिय है तो भी कभी आत्मा को छोड़नेही बाधा है सो तिसको मैं आपके वास्ते छोड़ता हूँ ॥ ७ ॥

हे नाथ हो ! जो पुरुष इस अनित्य शरीर से धर्म या यश को नहीं करता है और भूतों की दया नहीं करता है सो पुरुष सबके शोचने योग्य है उसका स्थावर जीवभी शोच करते हैं ॥ ८ ॥

उत्तम पुरुषों का अनुष्ठान किया इतनाही बड़ा धर्म है जो कि भूतों के सुख से सुखपाना और भूतों के दुःखसे दुःखित होना ॥ ९ ॥

प्राणिमात्र को यही बड़ा कष्ट है यही बड़ा दैन्य है

जो कि कुत्ता सुगाढादिकों के भक्ष शरीर तथा धन वस्तु आदिकों से पराया उपकार नहीं करता है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृतं व्यवसितं निश्चयो येन । आत्मानं क्षेत्रज्ञं सन्नयनेकी-
 कुर्वस्तनुं जहौ ॥ ११ ॥

यता अक्षादयो येन । तत्त्वं पश्यतीति तथा । ध्वस्तानि बन्ध-
 नानि यस्य ॥ १२ ॥

अथेन्द्रोऽशोभतेत्युत्तरेणान्वयः । मुनेः शुक्तिभिरस्थिभिर्नि-
 र्मितम् । उत्सिक्त ऊर्जितः मुनेरस्थिभिरिति वा पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥

असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परितुष्टम् ॥ १५ ॥

[१] व्योमकेशो विरूपाक्षः कपिलोऽथ विभावसुः अयमधिकपाठः श्रीविजयध्वजतीर्थमते ।

[४६]

श्रीभरस्वामिकृतभावाचार्थदीपिका ।

रणः संग्रामः । प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे भारस्मे
॥ १६ ॥ १७ ॥
नामृष्यन्नासहन्त ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृतनिश्चयो देहं तत्याज दध्यङ्गित्याह मुनिः । एवमिति ।
एवम् इत्थं कृतव्यवसितः कृतव्यवसायः आथर्वणो दध्यङ्ग
परब्रह्मयात्मानं प्रत्यगात्मानं संक्षयन् समर्पयस्तनुं देहं जहौ
तत्याज ॥ ११ ॥

कथम्भूतस्तत्याज यता नियता अक्षा इन्द्रियाणि येन ।
शोभनं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं मनो बुद्धिश्च यस्य । तत्त्वं प्रत्यगा-
त्मशरीरकपरब्रह्मयाथात्म्यं पश्यतीति तत्त्वद्वक् । ध्वस्तानि बन्ध-
नानि पुण्यपापात्मकानि यस्मात् । परमम् “स्वर्पाणिना पीड्य”
इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तं देहोक्तमग्नयोगमाश्रितः जहाविति
पूर्वेणान्वयः । ततो गतं देहं न बुबुधे ॥ १२ ॥

अथ मुनेर्दधीचोऽस्थिभिः शल्यैर्विश्वकर्मणा विनिर्मितं वज्रः
मायुधमुद्यम्य उद्धृत्य भगवत्तेजसान्वितः सत एव उत्सिक्तः
ऊर्जित इन्द्रः ॥ १३ ॥

सर्वैः देवगणैः परिवृतो गजेन्द्रस्य ऐरावतस्योपरि पर्य-
शोभत । ततो मुनिगणैः स्तूयमानो लोकत्रयं हर्षयन्निव शत्रो-
रहतत्वाद्धर्षयन्निवेति इवशब्दः प्रयुक्तः ॥ १४ ॥

असुरसैन्यानां नायकैः पर्यस्तं परिवेष्टितं शत्रुं वृत्रमभ्यद्र-
वदभिमुखमगात् यथा प्रलयकाले क्रुद्धो रुद्रः अन्तर्गं प्रति
अन्तमवसानं गच्छतीति अन्तगः प्रपञ्चः तं प्रति । अन्तक इति पाठे
अन्तं करोतीत्यन्तकः “अन्येषोऽपि हृष्यते” इति डः प्रत्ययः । जग-
द्विनाशकदित्यर्थः । अन्तकमिति द्वितीयान्तपाठे त्वन्तकं मृत्युं प्रति
वैद्यभूतोपमेयम् ॥ १५ ॥

ततोऽसुरैः सह सुराणां परमदारुणो रणः सङ्ग्रामोऽभूत् ।
कदा क तत्राह । प्रथमे चतुर्युगे त्रेतामुखे त्रेतायुगारम्भे प्रथमेऽन्तरे
इति पाठे प्रथमे कृतत्रेतयोरन्तरालकाले प्रथममन्वन्तरे वा । नर्मदायां
नधाम् ॥ १६ ॥

हे राजन् ! मृधे युद्धे रुद्रादिभिः परिवृतं वज्रायुधधरं
स्वया प्रभया रोचमानं मरुत्पतिमिन्द्रं दृष्ट्वा वृत्रप्रभृतयोऽसुराः
नामृष्यन्नासहन्त ॥ १७ ॥ १८ ॥

नमुच्यादयः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मानं मनो ब्रह्मणि सम्यङ् नयन् आत्मानं देहम् ॥ ११ ॥
यत्ता इन्द्रियाणां मनोबुद्धयो येन स तथा हरेस्तत्त्वं रूपं
पश्यन् योगम् (१) मूलाधारमारभ्य द्वादशान्तपर्यन्तं ज्ञाणो-
न्नयनलक्षणम् ॥ १२ ॥

(१) नासाग्रमारभ्य द्वादशकुलान्तब्रह्मरन्ध्रलक्षणानुसंधानपर्यन्तम्

उत्सिक्तः उन्नद्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतम् ॥ १५ ॥

ननु कस्मिन् काले कस्मिन् देशे वृत्रवासवयोर्द्वन्द्वमभूदिति
तत्राह । त्रेतामुख इति । अन्तरे अस्मिन्वर्त्तमाने वैवस्वताख्यमन्व-
न्तरे तत्रापि प्रथमे युगे प्रथमचतुर्युगे तत्रापि त्रेतामुखे त्रेता-
युगस्यादौ नर्मदायां नर्मदातीरे गङ्गायां घोष इतिवत् तत्र तत्र
लक्षणोक्त्या प्रथमरणस्तु नर्मदातीरे । द्वितीयरणस्तु मृतिकाले ।
समुद्रतीरे इति विशेषो ग्रन्थान्तरेण च ज्ञातव्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥
१८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मानं मनः ॥ ११ ॥

योगं समाधिम् । गतं स्वस्माद्विच्युतम् ॥ १२ ॥

शुक्तिभिरस्थिभिः शक्तिभिरिति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतम् अन्तकमिवेति रुद्रो हि यममपि संहर्तुं शक्नो-
तीत्यभिप्रायेण । यद्वा । सिंहः सिंहमिवेतिवदयं दृष्टान्तः ॥ १५ ॥

त्रेतामुखे त्रेतारम्भे । प्रथमे युगे वैवस्वतमन्वन्तरस्य प्रथमे
चतुर्युगे “स्यात् शतघ्नी चतुर्हस्ता लोहकण्टकसञ्चिता । भुशुण्डी
सर्वतो ह्योहकण्टकानुक्रमोज्जता” इत्यभिधानम् ॥ १६—२३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृतव्यवसितः कृतनिश्चयो ब्रह्मणि अंशानि तत्पदार्थं आत्मानं
तद्देशभूते त्वंपदार्थं संक्षयन् अर्पयन् तनुं जहौ तत्याज ॥ ११ ॥

यतान्यक्षाणां निद्रमाणां असवः प्राणाः मनो बुद्धिश्च येन ।
तत्त्वं ब्रह्मणि आत्मार्पणस्थाने हृग् दृष्टिर्यस्य ध्वस्तानि बन्ध-
नानि यस्य सः । परमं योगं ब्रह्मणि चित्तैकाग्र्यमास्थितः देहं गतं
न बुबुधे न ज्ञातवान् ॥ १२ ॥

शुक्तिभिः अस्थिभिर्निर्मितमुद्यम्य उत्सिक्तः इन्द्रः अशोभते-
त्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतं रुद्रः अन्तकं लोकनाशकं त्रिपुरमिव मृत्यु-
मिवेति वा । आत्मारामत्वात् ॥ १५ ॥

एतन्मन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे
उपक्रमे ॥ १६ ॥

रुद्रादिभिर्युतं मरुत्पतिम् ॥ १७—२३ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्लदेवजी बोले दधीचजी ने इस प्रकार से विचार
करके परब्रह्म भगवान् में मनको लगाकर अपने शरीर को
त्यागदिया ॥ ११ ॥

इन्द्रिय मन बुद्धि इन सबों को रोककर तत्त्वदृष्टि से
बन्धन में से छूटकर परमयोग की धारणा किया तब उसने
जाते हुये शरीर को नहीं जाना ॥ १२ ॥

(१) इल्वलो वल्वलश्चैव दन्दशूको वृषध्वजैः ।

कालनाभो महानाभो भूतसन्तापनो वृकः ॥ ० ॥

सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः ।

प्रतिषिध्येन्द्रसेनायुं मृत्योरपि दुरासदम् ॥ २१ ॥

अभ्यर्पदयन्नसम्भ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मदाः ।

गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः ॥ २२ ॥

शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः ।

सर्वतोऽवाकिरञ्छस्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥

न ते दृश्यन्त संछन्नाः शरजालैः समन्ततः ।

पुङ्खानुपुङ्खपतितैर्ज्योतीषीव नभोधनैः ॥ २४ ॥

न ते शस्त्रास्त्रवर्षाद्या ह्यासेदुः सुस्सैनिकान् ।

छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥ २५ ॥

अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः ।

अभ्यवर्षन् सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

तानक्षतान स्वस्तिमतो निशाम्य शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ।

द्रुमैर्दृष्टिर्विविधाद्रिशृङ्गैरविक्षतांस्तत्रसुरिन्द्रसैनिकान् ॥ २७ ॥

सर्वे प्रयासां अभवन् विमोघाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः ।

कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रुक्षवाचः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

इसके अनन्तर विश्वकर्मा के वनाये उस बज्रको हाथ में ग्रहण करके मुनि की अस्थि के ध्वज से वलिष्ठ होकर भगवान् के तेज से भी इन्द्र युक्त होगये ॥ १३ ॥

इन्द्र सब देवता के साथ युक्त होगये गजेन्द्र के ऊपर शोभित भये मुनिगण उनकी स्तुति करने लगे तीनों लोकों को हर्षितेले इन्द्र दीखने लगे ॥ १४ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार तेज से युक्त होकर यम को मारने को क्रुद्ध हुये रुद्र के तुल्य होकर असुरों के सेना पतियों से युक्त वृत्रासुर के मारने को उद्यत भये ॥ १५ ॥

तब सत्ययुग के अन्त त्रेता युगके आदि में नर्मदा के किनारे देवता असुरों के साथ में बड़ा भयङ्कर संग्राम भया ॥ १६ ॥

रुद्र वसु आदित्य अश्विनीकुमार पितर अग्नि उज्जास पवन ऋषु साध्य विश्वदेवा इनों से संयुक्त बज्रधर अपनी माया से प्रकाश मान इन्द्र को युद्ध में देखकर वृत्र आदिक असुर नहीं सह सके ॥ १७ ॥ १८ ॥

नमुचि शम्बर अनर्वा द्विमुखो ऋषभ अम्बर हयग्रीव शङ्कुशिरा विप्रचित्ति अयोमुख पुलोमा वृषपर्वा प्रहेति हेति उत्कल दैतेय क्षान्त यक्ष राक्षस हजारों इल्वल वल्वलदन्दशूक वृष ध्वज कालनाभ महानाभ भूतसन्ताप न वृक सुमाली माली आविक सब दैत्यादि सुवर्णादि से भूषित होकर मृत्युसे भी अति भयङ्कर इन्द्र की सेनाको निषेध करने लगे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्ठकसञ्चिता ।

भुशुण्डी सर्वतो लोहकण्ठकानुक्रमोजता ॥

इत्यभिधानम् ॥ २३ ॥

पुङ्खो मूलदेशः एकस्य मूलदेशमनु तत्संलग्नोऽपरस्य पुङ्खो यथा भवति तथा नमःस्थैर्धनैर्ज्योतीषीवेत्यनेन तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥

तामेवाह । न त इति । शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वर्षाणि तेषामोघाः नासेदुर्न प्रापुः सिद्धपथे आकाशे ॥ २५ ॥

क्षीणा अस्त्राणां शस्त्राणां च ओघा येषां गिरिशृङ्गैर्द्रुमैरुपलैश्च ॥ २६ ॥

ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ।

पलायनायार्जिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥ २६ ॥

वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान् मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ।

पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभार्यदीपिका ।

तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्राणामस्त्राणां च पूगैः समुहैरक्षतान्
क्षतशून्यान् स्वस्तिमतः सुखिनो द्रुमादिभिश्चाविच्यताञ्जिशाम्य
दृष्ट्वा । वृत्रो नाथो येषां ते तत्रसुभीताः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः । कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु
देवगणेषु । रुशतीः रुशत्यः । अकल्याणयो रुक्ताः परुषा वाचो यथा
महत्सु क्षोभकज्यो न भवन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥

हतो युद्धे दर्पो येषां ते । आत्तः प्ररैर्गृहीतः सारो धैर्यं येषां
ते अतिप्रसिद्धा अपि ते दैत्याः एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यम् । आर्जि-
मुखे युद्धारम्भे पतिं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः यतो
हरावभक्ताः ॥ २९ ॥

प्रधावतः पलायमानान् प्रेक्ष्य आदावेव तीव्रेण भयेन पला-
यितं भग्नं च तद्वलं सैन्यं तच्च प्रेक्ष्य एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा सुमालिप्रभृतयश्च सर्वे कार्तस्वरपरिच्छदाः सुवर्णमयाः
परिच्छदाः परिकरा येषां ते मृत्योरपि दुरासदं दुष्प्रापमिन्द्रसे-
नाग्रमिन्द्रसेनाया अग्रं पुरोभागं प्रतिषिध्यावरुध्य ॥ २१ ॥

असम्प्रान्ता अपरवशाः सन्तः दुर्मदा सिंहनादेनाज्यद्रवन्
गदादिभिः शस्त्रैश्च विबुधवर्षमान् सुरान् सर्वतोऽवाकिरन् तत्र
शतघ्नी चतुर्हस्ता लोहकण्टकसंयुक्ता ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुङ्गवो मूलदेशः एकस्य पुङ्गवमनु तत्संलग्नोऽपरस्य पुङ्गवो
यथा भवति तथा समन्तात्पतितैः शरजालैः संलग्नास्ते देवा न
दृश्यन्त यथा नमोघनैर्नभःस्थैर्मघैराच्छन्नानि ज्योतीषि इत्यनेन
तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥

तामेवाह । नत इति । ते शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वीर्याणि
तेषामोघाः सङ्गाः सुरसैनिकास्त्रासेवुर्न प्रापुः किन्तु ।
लघुहस्तैर्हस्तलाघवशालिभिस्तैर्देवैः सहस्रधा सिद्धपथे आकाशे
छिन्ना बभूवुः ॥ २५ ॥

अथ तीक्ष्णाश्छिन्ना अस्त्रशस्त्राणामोघा येषां ते दानवा गिरि-
शृङ्गैर्दुर्मैरुपलैः पाषाणैश्च सुराणां बलमज्यवर्षन् तान् गिरि-
शृङ्गादिना पूर्ववद्देवाश्चिच्छिदुश्छिन्नवन्तः ॥ २६ ॥

अथ वृत्रो नाथो येषां ते ऽसुराः सर्वे स्वशस्त्राणां पूगैः
सङ्कैरक्षतान्ताडितान्त एव स्वस्तिमतः सुखिनः तथा द्रुमैर्द-
वाङ्गैः पाषाणैर्विविधैरद्रीणां शृङ्गैश्चाक्षतानिन्द्रसैनिकान्जिशाम्य
दृष्ट्वा सर्वेऽसुरास्तत्रसुः भीताः ॥ २७ ॥

देवगणेषु दैत्यैर्ये ये कृताः प्रयासास्ते सर्वे विमोघा व्यर्था

अभवन् तत्र हेतुं वदन् देवगणान्विशिनष्टि । कृष्णानुकूलेष्विति ।
कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । क्षुद्रैः प्रयुक्ताः
रुशती रुशत्योऽकल्याणयः रुक्ताः परुषा वाचो यथा महत्सु
विमोहकाः क्षोभका न भवन्ति तथेति ॥ २८ ॥

हरौ भगवत्यभक्ताः अत एवान्तःसुरैर्गृहीतः सारो बलं येषाम्
अत एव हतः युद्धे दर्पो गर्वो येषां तेऽसुरा वितथं व्यर्थं स्वप्र-
यासं निरीक्ष्य अधुनास्माकं सर्वे प्रयासाः व्यर्था एवेत्यालोच्य
ते अतिप्रसिद्धा अपि दैत्या एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यमाजिमुखे
युद्धारम्भे पतिं वृत्रं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः चक्रुः ॥ २९ ॥

अथ धीरो वृत्रः प्रधावतः तीव्रेण भयेन पलायमानां-
स्ताननुगान् भृत्यान् प्रेक्ष्य तथा किञ्चिद्भग्नमवशिष्टं पलायितं
बलं च प्रेक्ष्य विहस्येदं वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

कार्तस्वरपरिच्छदाः सुवर्णालङ्काराः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अवाकिरन् अवर्षन् ॥ २३ ॥

प्रावृषि वर्षाकाले ॥ २४ ॥

लघुहस्तैः शीघ्रवेधिभिः देवैः सिद्धपथे व्योम्नि स्वप्राप्तेः
पूर्वं मध्यमार्गं एव छिन्नाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

वृत्रो नाथो येषां ते तथा दवाङ्गैः पाषाणैः ॥ २७ ॥

प्रयासाः प्रहारलक्षणाः प्रयत्नाः कृष्णोऽनुकूलोऽनुग्रहाऽभि-
मुखो येषां ते तथा तेषु रुशतीः हिंसनाः "रुशरिश हिंसा-
याम्" इति धातुः महत्सु दुर्वासः प्रभृतिषु यतिषु क्षुद्रैः हिंसदिभ्य-
कादिजनकत्वैः ॥ २८ ॥

पतिं वृत्रम् अस्तसाराः निरस्तबलाः ॥ २९ ॥

मनस्वी प्रशस्तमनाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ते देवाः पुङ्गवः शरस्य मूलदेशः एकस्य पुङ्गवमनु पतितो
यः शरस्तस्य पुङ्गवमन्वेवं पतितैः । नभःस्थैर्घनैर्ज्योतीषीवेत्यनेन तेषां
तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४—२६ ॥

निशाम्य दृष्ट्वा तत्रसुभीताः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः यथा महत्सु वैष्णवेषु रुशतीः

कालौपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ।

हे विप्रचित्ते ! नमुचे ! पुलोमन् ! मयानर्वन् ! शम्बर ! मे शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥

जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ।

लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यसुं को नाम मृत्युं न वृणीति युक्तम् ॥ ३२ ॥

द्वौ सम्मताविह मृत्यु दुरापौ यद्ब्रह्मसन्धारणया जितासुः ।

क्लैवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणीविरिंशयेऽनिवृत्तः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे वृत्रासुरस्युद्धनाम-

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदशिनी ।

रुष्यः यूयं शीघ्रं त्रियध्वमित्यकल्याण्यः । रुचाः परुषा वाचः रे
हे अभय ! इत्याद्याः ॥ २८-३१ ॥

॥ ३१ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकस्य पुङ्खं मूलदेशमनुवर्तमान इतरपुङ्खो यथा भवति
तथा पतितैः नभोधनैः नभःस्थमेधैः यथा ज्योतीषि न दृश्यन्ते इत्य-
दर्शनमात्रे दृष्टान्तः ॥ २४ ॥

ते शस्त्रास्त्रवर्षाद्याः यतो देवैः सिद्धपथे आकाशे संछिन्ना
अतः सुरसैनिकान् आसेवुः प्रापुः ॥ २५ ॥

उपलैः पाषाणैः ॥ २६ ॥

तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्रास्त्रपूगैरक्षतान् दुर्मादिभिश्चाविचृतान्
स्वास्तिमत्तो निशाम्य कृष्ण वृत्रनाथाः तत्रसुः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः भूयोभूयः कृताः प्रयासाः विशेषतः मोघाः
निष्फला अभवन् रुषतीः रुष्यः रौषवत्यः रुचवाचः रुक्षाः
नीरसाः वाचः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

उन मद्र वाले असुरों ने सिंहनाद करके देवतों को गदा-
ओं से परिधों से बाणों से प्रसक्त तोमर मुद्गरों से त्रिशूलों से
फरसाओं से तरवारों से तोंपों से भुशुण्डियों से चारों
ओर से देवतों को अस्त्र शस्त्रों से प्रहार किया ॥ २८ ॥ २९ ॥

जैसे आकाश में मेघ में चन्द्रादि ज्योति ठक जाती हैं
तैसे बाणों की वृष्टि से सब देवता ठक गये सो नहीं
दीखे ॥ २४ ॥

[४७]

असुरों के वे शस्त्र अस्त्रों के समूह देवतों के नहीं लगे देवतों
ने बड़े सफाई के हाथ से जो शस्त्र चलाये तिनसे वे शस्त्र आकाश
में कट गये ॥ २५ ॥

इसके अनन्तर असुरों के अस्त्र शस्त्र जब क्षीण होगये
तब पर्वतों के शिखर पत्थर आदिकों से देवतों के सैन्य
को मारने लगे तब देवतों ने पहिले सरी के सब शस्त्रादि
काट दिये ॥ २६ ॥

फिर तो वृत्रासुर के संग वाले दैत्यों के जब पर्वतादिकों
से भी देवतों को कुछ नहीं भया और बड़े शस्त्र अस्त्र पेड़-
पत्थर भी व्यर्थ होगये तब इन्द्र सेनापतियों को देखकर
असुर बड़े त्रास को प्राप्त भये ॥ २७ ॥

देवगणों में दैत्यों ने जो प्रयास किये सो सब व्यर्थ
होगये जैसे श्रीकृष्ण भक्तों को क्षुद्र लोगों के परुष वचन
कोई बाधा नहीं करते हैं ॥ २८ ॥

श्री हरि में अभक्त वे दैत्य अपने प्रयास को व्यर्थ देख-
कर युद्ध के गर्व के नष्ट होने से भयसे छूट गये तब
समर को छोड़कर भगने के वास्ते मन में निश्चय करते
भये ॥ २९ ॥

अपने बलको भगते देखकर और भगते देखकर अपने
अनुगामी भागते हुये असुरों को देखकर बड़ा उत्साही
वृत्रासुर बोला ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेव विशिनष्टि । कालौपपन्नामवसरोचितां मनस्विनां रुचिरां
हे मय ! हे अनर्वन् ! मे वाचं शृणुत ॥ ३१ ॥

ततो मृत्योरिह यशो लोकः स्वर्गश्च यदि स्यात् । अथ तर्हि
अहं मृत्युं युक्तं समीचीनं प्राप्तं वा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मसन्धारणया कलेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युः वीर-
शये रणभूमावनिवृत्तोऽपराङ्मुखः सन् जह्यादिति यत्स एकः ।
तौ द्वाविह शास्त्रे सम्मतौ मृत्युः । तथा च स्मृतिः

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परित्राडयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतद्विभाग इत्येतदेव प्रपञ्चयति । पुरुषश्रेष्ठः मनस्वी प्रशस्तमनस्कः
वृत्रः कालोचितां मनस्विनां रुचिरां च वाचमुवाच । उक्तमेवाह ।
हे विप्रचित्ते ! इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिः । हे प्रपञ्च ।
हेऽनर्त्तन । मे वाचं शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥

सर्वतः सर्वस्य जातस्य जन्तोरेष मृत्युर्ध्रुवः निश्चितः
मृत्युं विशिनष्टि । यस्य मृत्योरिह लोके प्रतिक्रिया प्रतीकारः
न कृता नास्ति । किञ्च । शत्रुभ्यो मृत्युभयनिमित्तात्पलायनादयश्चक-
रात्परलोकहानिकरास्तेभ्यो मृत्युरेव स्वर्गसंपादकः कीर्त्तिकरश्च
श्रेयान् सङ्ग्रामे शत्रुभ्यो मृत्युर्वर्त्मभश्चातस्तमेव वृणोतित्याह ।
लोक इति द्वाभ्याम् । अथ हे दानवाः ! ततः सङ्ग्रामे मृत्यो-
र्यदि लोकः वीरस्वर्गः यशश्च स्यात्तर्ह्यमुं मृत्युं युक्तं प्राप्तं
को नाम न वृणोति किन्तु वृणुयादेव ॥ ३२ ॥

पुराणौ दुर्लभौ द्वौ मृत्यु इह लोके शास्त्रसम्मतौ । कौ-
तौ तावज्जितासुर्जितान्तर्बोद्धेन्द्रियप्राणौ योगासक्तः ब्रह्मसन्धा-
रणया ब्रह्मविषयकधारणायोगेन कलेवरं त्यजेदिति यत्स एकः
तथा वीरशये रणभूमौ अनिवृत्तोऽपराङ्मुखः कलेवरं जह्या-
दिति यत्सोऽपरो मृत्युः तथा चोक्तम् ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परित्राडयोगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य मृत्योः प्रतिक्रिया परिहारः अथ यदि (१) यस्मा-
ल्लोको यशश्च स्यातां ततस्तर्हि कः क्षत्रियादिकल्पः युक्तं
युद्धमूर्द्धि प्राप्तं मृत्युं न वृणोति नामेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

इतोऽपि युद्धमरणं प्रशस्तमित्याहुः । द्वाविति । योगरतो
जितप्राणश्च यो ब्रह्मसन्धारणया ब्रह्मध्यानेन कलेवरं विजह्या-
दिति । यद्यद्वादनिवृत्तोऽग्रणीः । यो वीराणामग्रतो गत्वा वीरशये
युद्धाङ्गणे शरीरं जहातीति । यश्च मरणम् । तयोर्द्वावेतौ मृत्यु-
दुष्प्राप्तौ सम्मतौ शास्त्रविहितावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततो मृत्योरिह यशः स्वर्गश्च यदि स्यात् अथ तर्हि अमुं
मृत्युं युक्तं समुचितम् ॥ ३२ ॥

वीरशये सङ्ग्रामे अनिवृत्तः अभिमुखस्थः ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कालोपपत्तां तत्कालोचितार्थम् ॥ ३१ ॥

जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्ध्रुवः आवश्यकः । यदि तत आवश्यक-
दपि इह यशः लोकः स्वर्गश्च स्यात् । अथ तर्हि अमुं मृत्युं युक्तं
योग्यं को न वृणोति ॥ ३२ ॥

इह लोके द्वौ मृत्यु सम्मतौ योग्यौ तौ । पुराणौ दुर्लभौ ।
यत्तासुः सत्ता असत्ता प्राणा इन्द्रियाणि येन । योगरतो भगव-
ज्ज्ञानभक्तिनिष्ठः स ब्रह्मसन्धारणया कलेवरं जह्यात् इत्येकः ।
यश्चाग्रणीः सन् वीरशये सङ्ग्रामे निवृत्तो मृत इति द्वितीयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

उस काल के उचित और उस्ताही पुरुषों को रुचिकर
वचन को वह पुरुषों में वीर वृत्रासुर बोला कि हे विप्र चित्ति ।

(१) मृत्योः ।

भाषाटीका।

हे नमुचि हे पुलोमन् ! हे मय ! हे अनर्बन् ! हे शम्बर !
आप लोग मेरे वचन को सुनो ॥ ३१ ॥

पैदा होने वाले का अवश्य सब प्रकार से मरण होना है
जिस के कि निवारण का कोई भी उपाय नहीं है तब
तो युद्ध में मरने वाले को ब्रह्म लोक और यश होता है
तो ऐसे मृत्यु को कौन नहीं चाहेगा ॥ ३२ ॥

इस संसार में दो मृत्यु बड़े दुर्लभ हैं जिस की सब

शास्त्र प्रशंसा करते हैं एक तो पवन को जीत कर ब्रह्म
धारणा से प्राण त्यागना दूसरा युद्ध में नहीं हट कर
सन्मुख में मरजाना ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध के दशमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

त एवं शंसतो धर्मं वचः पत्युरचेतसः ।
नैवागृह्णन् भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप ! ॥ १ ॥

विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ।

कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा तप्यत संक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षितः ।

तान्निवार्यौजसा राजन् ! निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३ ॥

किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः ।

न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४ ॥

यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका ! हृदि ।

अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्ग्रास्यसुखे स्पृहा ॥ ५ ॥

एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।

व्यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥ ६ ॥

तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ।

निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशानिना हताः ॥ ७ ॥

समर्द्ध पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणारङ्गदुर्मदः ।

गां कम्पयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥ ८ ॥

विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ।

चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहं जग्राह वामेन करेण क्षीलया ॥ ९ ॥

स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तया महेन्द्रवाहं गदयोग्रविक्रमः ।

जघान कुम्भस्थल उन्नदन् मृधे तत्कर्म सर्वे समपूजयन्नुप ! ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एकादशे तु वृत्रस्य युध्यमानस्य वज्रिणा ।

भस्मिन्नानवलोदकांश्चित्रा वाचोऽनुवर्णिताः ॥ १ ॥

शंसतः कथयतः पत्युर्वचः ॥ १ ॥

कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः । काल्यमानां विद्राव्यमाणां ॥ २ ॥

अमर्षितोऽसहमानस्तांस्त्रिदशास्त्रिदशैः निर्भर्त्स्येदं वक्ष्य-
मायामुवाच ॥ ३ ॥

तदेवाह द्वाध्याम् । मातुरुच्चरितैः पुरीषप्रासैः । प्रथमान्तपाठे
देवानां सम्बोधनम् । पृष्ठतो हतैर्देवैः किञ्चित् न ययो नापि
धर्मः । तदेवाह । नहीति ॥ ४ ॥

प्रधने सङ्ग्रामे । सारं धैर्यं हृदि स्वेत्तर्हि हे क्षुल्लकाः ! क्रुद्धाः ।
मात्रं चक्षमात्रमग्रे तिष्ठत । न चेद्दिह लोकभोगे स्पृहास्ति ॥ ५ ॥
सुरगणान् रिपून् । सुमहान् प्राणो बलं यस्य । येन विचेतसो
बभूवुः ॥ ६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभार्यदीपिका ।

वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन ॥ ७ ॥

उद्यतं शूलं येन । नालं वनं नलानां वनम् उद्धृतो मदी यस्य
स यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति ॥ ८ ॥ १० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वृत्रेण प्रतिबोधितानपि पलायमानानसुरान् वीक्ष्य स
वृत्रस्तात्रिवार्य युयुत्सुरिन्द्रं प्रत्युवाचेत्याह मुनिः । त इति । एवं
हे नृप ! पत्युर्वृत्रस्य धर्म्यं धर्मादनपेतं वचः शंसतः कथयतः
सतोऽपि भीताः । अत एव पलायनासक्ताः अत एव चेत्-
सोऽतिभयेन युद्धानासकचित्तास्ते असुराः नैवागृह्यन् पत्युर्वचो
नाशयन्न्दन् ॥ १ ॥

ततोऽसुरर्षभो वृत्रः कालोऽनुकूलो येषां तैस्त्रिदशै-
र्देवैर्विशारिण्याणां विशेषेण पीड्यमानामत एवानाथवत् काल्य-
मानां विद्राव्यमाणामिसुरीं पृतनाम् सेनाम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा मर्षितोऽसहमानः संकुद्धः नितरां क्रुद्धः हे राजन् ! तां
पृतनामोजसां स्वबलेन निवार्य निर्मत्स्यं चेदं वक्ष्यमाणं देवान्
प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

तदेवाह व्याख्यातः । मातुः स्वस्य जनन्या उच्चरितैः
पुरीषप्रायैरसुरैः प्रथमान्तपाठे देवानां सम्बोधनम् । भावजिः पला-
यमानैरपि पृष्ठतो हतैर्दैन्यमानैरसुरैः किं प्रयोजनम् । नातद्विधेन
यशो न स्वर्गश्चेति भावः । तदेवाह । न हीति । अतस्तस्य
वधः शूरमात्मानं मन्यमानानां न हि श्लाघ्यः । नापि स्वर्ग्यं
स्वर्गहेतुश्च ॥ ४ ॥

अतो हे क्षुल्लकाः ! अत्यल्पाः ! वो युष्माकं हृदि प्रभने युद्धे
अस्मा सारं बलं वा यद्यस्ति विषयभोगेच्छा नो चेत्तर्हि मात्रं
क्षयमात्रं समाप्तिं तिष्ठत ॥ ५ ॥

एवं क्रुद्धो वृत्रः सुरगणान् रिपून् वपुषा देहेन भषियन्
महान् प्राणो बलं यस्य तादृशो व्यनन्दत् । नादं विशिनाष्टि । येन
नादेन लोका जनाः विचेतसः मूर्च्छिता बभूवुः ॥ ६ ॥

तेन वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन सर्वे देवगणाः मूर्च्छिताः
सन्तो भूमौ निपेतुः पतितवन्तः यथाशनिना हताः जनाः पतन्ति
निपतन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

मातुरं मूर्च्छितमत एव निमीलिताच्च सुरसैन्यमोजसा
बलेन पद्भ्यां ममर्हं मर्दितवान् । यथोन्मदो यूथपतिर्गजः तालं
तालानां सम्बन्धि वनं मर्दयति । कथम्भूतो ममर्हं रणरङ्गे
कुर्निवारो मदी यस्य । उद्यतं शूलं येन । इमां पृथिवीं
कम्पयन् ॥ ८ ॥

एवं स्वसैन्यं मर्दयन्तं वृत्रं विलोक्य वज्रधर इन्द्रोऽप्य-
मर्षितोऽभिमुखं द्रवते आगच्छते शत्रवे महतीं गदां चित्तेप-
प्रयुक्तवान् । स च वृत्रस्तामापतन्तीं दुःसहं दुःखेनापि
सोदुमशक्यां गदां वामेन करेण लीलया सुखेन जग्राह
गृहीतवान् ॥ ९ ॥

तथा च गृहीतया गदया भृशं नितरां क्रुद्ध इन्द्रशत्रु-
वृत्रः उज्ज्वलतीव नदन् उरवो विक्रमाः पादविन्यासाः यस्य

[४८]

तादृशो महेन्द्रवाहमेरावतं जघ्नात् । कमवयवं तत्राह । कुम्भस्थलम्
सुधे युद्धे तस्य वृत्रस्य कर्म तद्रूपं तद्वाहनताडनरूपं कर्म
सर्वं द्रष्टारः समपूजयन् बह्वमन्यन्त ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अचेतसो बुद्धिमत्प्रवृत्तिस्मरणरहिताः ॥ १ ॥

काल्यमानां विद्राव्यमाणाम् ॥ २ ॥

ओजसा राजन् दीप्यन् स वृत्रः तां स्वपृतनां निवार्य
द्रावयतो देवान्निर्मत्स्येदं वाक्यमब्रवीत् ह किल ॥ ३ ॥

हे देवाः ! यूथं मातुरवितेरुच्चरिताः अवमेहनवाग्निर्गताः किम्
उभयेषामपि देवाजिष्कान्तत्वाविशेषात् कुतोऽस्माकमत्राह । धाव-
द्भिरिति । पृष्ठतो हतैर्धावद्भिः असुरनायकैः वः युष्माकं किं
प्रयोजनम् अधर्मत्वात् अयमपि कुतोऽत्राह । नहीति । स्वर्ग्यः स्वर्ग-
प्राप्तियोग्यः ॥ ४ ॥

हे क्षुल्लकाः ! अल्पाः ! देवाः ! युष्माकं हृदि सारं धैर्यं चास्ति
मात्रं क्षणकालं प्राप्त्यसुखे विषयभोगजनितानन्दे ॥ ५ ॥

विचेतसो मूर्च्छिताः ॥ ६ ॥

एतदेव स्पष्टयति । तेनेति । विस्फोटनं प्रकाशताडनम् ॥ ७ ॥

नालं नलसमुदायलक्षणां वनं यूथपतिर्गजः ॥ ८ ॥

अभिद्रवतो अभ्यगाच्छते ॥ ९ ॥

महेन्द्रवाहमेरावतम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अस्पृष्टवर्हि समदन्तीति क्रोधेनैवासम्भर्षोक्तिः ॥ १-२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकादशे तु संग्राममध्ये वृत्रस्य वर्णिताः ।

शौर्यमस्यो गिरः काश्चित् प्रेममय्यश्च काश्चन ॥

अनाथवत् अनाथानिव तस्मिन्निदशान् ॥ १-३ ॥

प्रथमान्तपाठे सम्बोधनं हे मातुरुच्चरिताः ! पुरीषतुल्या देवाः !
पृष्ठतो हतैर्देवैः किम् । न यशो नापि धर्मः । तृतीयान्तपाठे दैत्यानां
विशेषणम् । भीतानां वधो न श्लाघ्यः । कर्तृकर्मणोरुभयोरपि यशो-
धर्माभावव्यञ्जकत्वात् जुगुप्सित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रभने युद्धे सारं धैर्यं हे क्षुल्लकाः ! क्षुद्राः ॥ ५ ॥ ६ ॥

वै इति चार्थे विस्फोटितम् ऊरुप्रगण्डयोः करतलाघातस्तेन
च ॥ ७ ॥

मातुरत्वादेव मुद्रितनेत्रम् । नलानां वनं नालम् । यूथपति-
र्हस्ती ॥ ८ ॥

अभिद्रवते सम्मुखमागच्छते ॥ ९ ॥ १० ॥

ऐरावतो वृत्रगदाभिमुखो विधूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ।

अपासरद्विन्नमुखः सहेन्द्रो मुञ्चन्नसृक् सप्तधनुर्भृशार्तः ॥ ११ ॥

न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुङ्क्त भूयः स गदा मह्यत्मा ।

इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथः क्षतवाहोऽवतस्थे ॥ १२ ॥

स तं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भातृहणं विलोक्य ।

स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हसन् जगाद ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रेण युध्यमानस्य वृत्रस्य पूर्वजन्मगतहरिमक्तत्वसूच-
कानि वाक्यानि वर्णयति । त एवेत्येकादशोऽध्यायेन । धर्म युद्धभर्मे
शंसतः कथयतः ॥ १ ॥

कालानुकूलसुरपरामवकालानुसारिभिः । अनायवत्काल्यमानां
विद्राव्यमाणाम् ॥ २ ॥

अमर्षितः त्रिदशपराक्रमसहमानः तान् निवार्य निर्भरस्य
चेदं वक्ष्यमाणं सुरान् प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

वो युष्माकं मातृसुखरितैर्मलनिभैः द्रवैः पृष्ठतो हतैर्द्वैः किं
न किमपि यशोभमादिकम् । यतो भीतवधः शूरमार्तिनां श्लाघ्यो
न भवति । हे क्षुल्लकाः । क्षुद्राः । यदि वः प्रधाने युद्धे भस्मा
हृदि सारं धैर्यं च ग्राम्यसुखे स्पृहा । च न चेत्तर्हि मे अग्रे
मात्रं क्षणमात्रं तिष्ठत । सुमहान् प्राणो बलं यस्य सः । येन नादेन
लोकाः विचेतस आसन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेन नादेन विस्फोटनेन हस्ताभ्यामुरुप्रताडनेन च ॥ ७ ॥

भयाग्निमीलितक्षमं । नास्ति नखवनम् । यूयपतिः गज-
राजः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेव जी बोले हे नृप ! अपने मालिक वृत्रासुर के
उसप्रकार कथन को भी वेहोस होकर भय से प्रस्त
होकर भगने में तत्पर होकर उन असुरों ने नहीं ग्रहण
किया ॥ १ ॥

अनाथ सरीकी भगाई बिखरती हुई अपनी सेना को
देखकर काल के अनुकूल होने से देवतों के बल को देख
कर वृत्रासुर बोला ॥ २ ॥

हे राजन् ! इन्द्र का शत्रु वृत्रासुर नहीं सह कर क्रोधित
होकर युवाङ् कह कर निवारण करके देवतों से यह
वचन बोला ॥ ३ ॥

तुम लोग केवल माता के मलरूप हो दौडकर भगने
वाले दैत्यों को मारते हो जो लोग अपने को शूर
मानते हैं उनको तो संयमीत का मारना न शय्य कारणक
है न स्वर्ग दायक है ॥ ४ ॥

यदि तुम लोगों को युद्धमें श्रद्धा है हे क्षुद्र हो ! तुमारे
हृदयमें यदि बल हो और यदि विषय भोगों में इच्छा न
होवे तो मेरे आगे खड़े मात्र रहो ॥ ५ ॥

इस प्रकार क्रोधित होकर शत्रु देवतों को डराता
हुआ घोर शब्द को करने लगा जिस से तीनों लोक
वेहोस होगये ॥ ६ ॥

तिस वृत्रासुर के शब्दसे सब देवता वज्र से मारे पर्वत
सरीके मूर्च्छित होकर भूमि में गिरने लगे ॥ ७ ॥

तबतों युद्ध में बड़ा मदवाला वृत्रासुर आंख मीच
कर बड़े दुःखित देव सेना को दोनों पाधों से मर्दन
करने लगा पृथिवी को कपावने लगा अपने बल से त्रिशूल
को उठा कर ऐसा मर्दन करने लगा जैसे मल वाला
हस्ती नरशल के वन को टोड डाले ॥ ८ ॥

उस को देखकर वज्रधारी इन्द्र बड़ा क्रोधित भया
दौडते हुये अपने शत्रु के अर्थ बड़ा गदा का प्रहार करता
भया आती हुई उस गदा को वृत्रासुर ने सहज से वामे
हाथ से बड़ी कठिन उस गदा को पकड़लिया ॥ ९ ॥

बड़े विक्रम वाले उस इन्द्र शत्रु वृत्रासुर ने कुपित
होकर इन्द्र के वाहन ऐरावत के ऊपर उसी गदा को
चलाया सो उस से ऐरावत के कुम्भस्थल को मारा उस
कार्य को देखकर सबों ने बड़ा आश्चर्य माना और बल की
प्रशंसा करी ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तधनुःप्रमाणं देशम् ॥ ११ ॥

सञ्जोऽवसञ्जो वाहो यस्य तस्मै न प्रायुङ्क्त । अमृतस्यन्वी
अमृतस्वावी यः स्नकरस्तेनाभिमर्शः स्पृशस्तेन वीतव्यथो गत-
दुःखः क्षतो वाहो यस्येन्द्रस्य स तथाभूतोऽवतस्थे ॥ १२ ॥

स वृत्रः हे नृपेन्द्र ! आहवकाम्यया युद्धे वक्ष्यावस्थितम् ।
आतृहणं आता विश्वरूपस्तरु हन्तारम् । नृशंसं कुरुतदेवाहः
पापं तस्य कर्म स्मरन् ॥ १३ ॥

वृत्र उवाच

दिष्ट्या भवान् मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ।
 दिष्टयानृणोऽद्याहमसत्तम ! त्वया मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्दृढाचिरात् ॥ १४ ॥
 यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजतेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य ।
 विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्य वृश्चत् पशोरिवाकरुणाः स्वर्गकामः ॥ १५ ॥
 ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्जितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ।
 कच्छ्रेणा मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदन्ति गृध्राः ॥ १६ ॥
 अन्येऽपि ये त्वहं नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति मह्यम् ।
 तैर्भूतनाथान् सगणान्निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥
 अथो हरे ! मे कुलिशेन वीर ! हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह ।
 तत्रानृणो भूतवलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८ ॥
 सुरेश ! कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरःस्थिते वैरिणि मध्यमोधम् ।
 मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थैव याञ्ज्रा ॥ १९ ॥
 नन्वेव वजस्तव शक्र ! तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः ।
 तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीगुणास्ततः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ॥

यो ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान् विशेषतः स्वगुरुं मम च भ्रातरं
 स भवान्भूतः समवस्थितः एतादिष्ट्या भद्रं जातम् । दिष्टयेत्यव्यय-
 मानन्दार्थः ॥ हे असत्तम ! मम शूलैर्निर्भिन्नं दृषत्तुल्यं हृत् हृदयं
 यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरदिष्ट्या भ्रातुरनृणोऽहं
 स्वामेतच्च दिष्ट्या ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो यो भवान्वृश्चत् स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोरिवोति-
 वा ॥ १५ ॥

तं त्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहं समदन्ति । वर्तमानसामीप्ये च तं मानव-
 निर्वेशः ॥ १६ ॥

अन्येऽपि ये अज्ञा इह त्वात्वां नृशंसमज्ञा मह्यमुद्यतास्त्राः
 सन्तो यदि प्रहरन्ति तैर्भूतनाथान् मेरवादीन् यक्ष्यामि । कथंभूतैः ।
 निशातं तीक्ष्णीकृतं यन्मम त्रिशूलं तेन निर्भिन्नो गलो येषां तैः ॥ १७ ॥

अथो अथवा । हरे ! भो इन्द्र ! यदि भवानेव मम शिरो
 हर्ता हरिष्यति तत्र तथा सत्यनृणो विमुक्तकर्मबन्धः सन्
 भूतेभ्यो बलिं देहेन विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये धीराणां
 पदं प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

जीवितादपि मृत्युरेव ममामिमत् इत्याशयेनाह । सुरेशोति । न
 हिनोषि न हि क्षिपसि । गदेव विफलो यास्यतीति संशयं
 माकार्षीः । कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याञ्ज्रा यथा निष्फला
 तथा न स्यात् ॥ १९ ॥

अमोघत्वे हेतुं तदस्तं प्रोक्ताहयति । नन्विति । तेजितस्ती-
 क्ष्णीकृतः । शत्रुं मां जहि । विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमैरावतो वृत्रस्य गदयातीव विद्धस्ताडितो वज्रायुधाहतोऽ-
 त्रिरिव विघूर्णितो भ्राम्यमाणः भिन्नं मुखं यस्य सः । नितरा-
 मार्तः असुभ्रंक्तं मुखं सहेन्द्रः सप्तधनुःप्रमाणमपासरत्प-
 आदगच्छत् ॥ ११ ॥

स वृत्रो महात्मा युद्धेऽसमीक्षितः । अतः पक्षः सन्नकाहाय
 सन्नः अधसन्नः दुःखितो बाहो यस्य तस्मै दुःखितचित्तायेन्द्राय
 पुनर्गदां न प्रायुङ्क्त । तत इन्द्रः अमृतस्याविस्तराभिमर्शेन
 विगता व्यथा यस्य । तथात्वेन कृतो बाहो यस्य । तथाभूतोऽ-
 भितष्टौ क्षतबाह इति पाठे पूर्वं क्षतो वृत्रेण ताडितो यो
 बाहो गजः येनेन्द्रेणामृतस्यन्दिकराभिमर्शेन क्षतद्वयधः गत-
 व्यथः अमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथः । क्षतो बाहो यस्येत्यर्थः ।
 अभितष्टौ अभिमुखे स्थितः ॥ १२ ॥

हे मृपेन्द्र ! स वृत्रः आहवकाशयया युद्धेच्छया अवस्थितं वज्रं
 प्रायुधं यस्य तम् । आहवकाशं भ्रातरं विश्वरूपं हतवन्तं रिपुमित्रं
 विलीक्य तस्येन्द्रस्य कर्म आहवतनरूपं नृशंसं क्रूरमहः पापं
 शोकेन हेतुना स्मरन्वश्रान्मोहेन हसन् जगादेन्द्रं मन्थुवाच ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गदितमेवाह । विष्टयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो भवान् रिपुः विष्टया दैववशान्ममाग्रतः समवस्थितः प्राप्तः कथंभूतः यस्त्वं ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान् । तत्रापि स्वयं मम च भ्रातरं हतवान् । हे असत्तमं मच्छूलेन निर्भिन्नं हस्ततुल्यं हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरान्मम भ्रातुर्विश्वरूपस्यानुशाऽहं विष्टया भविष्यामि ॥ १४ ॥

करुणारहितः यो भवानोऽस्माकमग्रजस्य द्विजातेस्तत्रापि ब्रह्मविदः गुरोरपापस्य पुनर्दीक्षितस्य यज्ञीयदीक्षायामवस्थितस्य विश्वास्य शिरांसि खड्गेनाहश्चिच्छेदयथा स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोः शिरश्छिनत्ति तद्वत् । द्विजातित्वादीनि विशेषणान्यवध्यत्व-सूचकानि ॥ १५ ॥

अतो हि या लज्जया श्रिया सम्पदा दयया कीर्तिभिर्यशोभि-
श्रोज्ज्वलं परित्यक्तं निकृष्टेन स्वकर्मणा पुरुषादैः पिशाचैरपि
गर्ही निन्द्यं त्वामद्य मच्छूलेन विभिन्नो देहो यस्य । अस्पृष्टव-
न्निमदग्धदेहमित्यर्थः । गृध्राः सस्यं गदत्यत्यन्ति “वर्त्तमान-
सामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” इति लट् ॥ १६ ॥

अपि अपि च नृशंसं त्वामनुसृत्य ये देवा अक्षाः मूढाः सन्तः
इह युद्धे उद्यतास्त्राः सन्तः यदि प्रहरन्ति । तर्हि तैर्निशतेन
तीक्ष्णेन विशूलेन निर्भिन्ना गलाः कण्ठा येषां तैः । सगणान् भूत-
नाथान् यजामि यक्ष्यामि ॥ १७ ॥

एवं स्वपौरुषानुरूपमुक्त्वाथ युद्धे स्वं देहं जिहासुर्मा
जहीति शक्रं प्रार्थयते । अथो इति । अथवा हे हरे । इन्द्र । हे वीर ।
भवानेव इह युद्धे कुलिशेन वज्रेण यदि मम शिरो हतो हरि-
ष्यति तत्र तथा सति महेहेन भूतेभ्यो बलिं विधायानुशाः
विमुक्तकर्मवन्धस्सन् मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये पादरजः-
सहचरितं मार्गं प्रपत्स्ये ज्ञानिनां गतिं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हे सुरेश । इन्द्र । अग्रतः स्थिते वैरिणि तव शत्रौ मय्यमोघ-
मप्रतिहतं वज्रं कस्माद्धेतोर्न हिनोषि न मुञ्चसि न प्रयुङ्क्षे
इत्यर्थः । गदावन्निष्फलो भविष्यतीत्याशङ्क्या न प्रहिणोमीत्यत्राह ।
गदेव गदावत्कृपणार्थो कृपणपुरुषादर्थः प्रयोजनं यस्या सा
याच्योव च वज्रं न निष्फलः स्यादतो मा संशयिष्ठाः संशयं मा
कुरु किन्तु प्रहिण्वत्यर्थः ॥ १९ ॥

अनिष्फलत्वे हेतुं वदन् तं प्रोत्साहयति । ननु इति । हे शक्र ।
तव वज्रः हरेर्मगवतस्तेजसा दधीचो मुनेस्तपसा च तेजि-
तस्तीक्ष्णीकृतः । अतः कारणात्तेनैव वज्रेण विष्णुना यन्त्रित
आदिष्टो मां शत्रुं जहि मारय । हरिर्मगवान् यतो यस्मिन् पक्षे
ततस्तस्मिन् पक्षे श्रीः राज्यसम्पद्विजयः शुणाः प्रभुत्वादयो
शुणाश्च भवन्ति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृत्रगदामिमृष्टोऽभिहनोऽपासरत् । तिर्यक् पृष्ठतो वा गतः ॥ ११ ॥

सप्तवाहाय विह्वलितवाहनाय पुनः गदां न प्रायुङ्क्त अमृत-

स्त्राविणा करेण कृतेन अभिमर्शेन स्पर्शलक्षणेन वीतव्यथः
वीतो गता व्यथा यस्य सः । क्षतः बाहो यस्य स तथा ॥ १२ ॥
भ्रातृहणं विश्वरूपस्य हन्तारमहः पापरूपं मोहेन अज्ञा-
नेन ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्यादिकमेकं विश्वरूपमपेक्ष्योच्यते । अनुशाो भ्रातृमरण-
प्राप्त्यर्थेन हीनः हृषद्गदा पाषाणवत्कठिनहृदयेन ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो यजमानः विश्वस्य विश्वस्य ॥ १५ ॥

न्हीश्रीदयाकीर्तिभिराज्ज्वलं रुहितं समदन्तु भक्षयन्तु । अस्पृष्ट-
वह्निमित्यनेन निःशेषनाशं सूचयति ॥ १६ ॥

त्वानु त्वामनु ॥ १७ ॥

हरे । इन्द्र । इह युद्धे तत्र तर्हि इहास्मिन् जन्मन्येव मन-
स्विनां पूर्वं वीरस्वर्गगतानां पादरजः प्रपत्स्ये तेषां लोकं गमि-
ष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हिनोषि मुञ्चसि मा संशयिष्ठाः संशयं माकार्षीः । भगानां
भाग्यानां सम्पदां देवनाथदातवो ब्रह्मयाजारेति निन्दां वा सूच-
यति । प्रयुक्तं वज्रं नितरां फलतीति निष्फलं प्रयोजनवत् स्यात् ।
किन्तु । कृपणार्थो दरिद्रविषया याच्यो व्यर्थो भवति यथा तथा
न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

हे शक्र । य एष तव वज्रः हरेस्तेजसा दधीचेस्तपसा च
तेजितो निश्चितः तेनैव शत्रुं मां जहीत्यन्वयः । विष्णुयन्त्रितो
विष्णुवशो यतो यत्र हरिस्ततस्तत्रापि जयादिशुणाः स्युः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसायार्थदर्शिनी ।

मित्रमुञ्चः विदीर्णवक्त्रः सप्तधनुर्धराविश्रान्तिहस्तमात्रम् ॥ ११ ॥
सहोऽवस्रो वाहो यस्य तस्मै । असृतस्यन्वी अमृतस्वावी य-
स्त्रकरस्तस्याभिमर्शेन स्पर्शेन गतव्यथः ॥ १२ ॥

नृशंसं क्रूरम् ॥ १३ ॥

मच्छूलेन निर्भिन्नं हस्ततुल्यं हृदयस्य तथाभूतेन सरो अघाह-
मनुशाऽभूत्रम् ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो याज्ञिको भवांश्च ॥ १५ ॥

समदन्तीति “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” इति लट् ॥ १६ ॥
अन्ये ये त्वा त्वामनुगताः तैर्यजामि यक्ष्यामि । असुरद्वारेण
तेन चासुरान् असुरेष्टदेवान् भूतनाथाश्च प्रीणयामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथो अथवा । भूतेभ्यः शृगलादिभ्यो बलिं स्वदेहेनातिस्थूलेन
विधाय दत्त्वा अनुशाः शोषितऋणाः सन् मनस्विनां श्रीनारदादि-
भक्तानां पादरजः प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

त्वं यथा जीवित्वा स्वर्गीयविषयभोगमभिलषसि तथैवाहं
मृत्वा वैकुण्ठे भगवतः साक्षात्स्वर्गसेवामभिलषामीति तव च मम
चामीष्टं सिध्यतु किमिति मन्त्रधे विलम्बसे इत्याह । सुरेशेति । वज्र-
क्षेपस्यैवभूतं लक्ष्यं कदा प्राप्स्यसीत्याह । पुर एव केवलं स्थिते
न तु कमपि प्रतीकारं कुर्वतीत्यर्थः । ननु महासत्त्वे त्वयि कदाचि-
द्वज्रक्षेपो निष्फलः स्यादिति शङ्कः तत्राह । अमोघमव्ययम् । ननु
गदा यथा मदीयैव त्वत्पाणिगता मम पीडाकरी साक्षादेवाभूत्

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथैव च यदि वज्रोऽपि स्यात्तदाहं किं करिष्यामीत्यत आह । मेति ।
कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्ञा यथा निष्फला तथा वज्रं
निष्फलं न स्यात् ॥ १६ ॥

अमोघत्वे हेतुं वदन् प्रोत्साहयति । नन्विति । हरैर्भगवत-
स्तेजसा दधीचस्तपसा च तेजितस्तीक्ष्णीकृतः । विष्णुना यन्त्रितः
प्रेरितः यतो यत्र पक्षे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गदया अभिमृष्टः ताडितः भिन्नमुखो विदीर्णवक्त्रः सप्तधनुः
परिमितं देशम् ॥ ११ ॥

स महात्मा महाशूनाः सज्जोऽवसज्जो वाहो यस्य तस्मै । विषय-
क्षेतसे भूयो गदां न प्रायुङ्क्त । अमृतस्यन्दी पीयूषस्त्रावी यः कुरस्ते-
नाभिमर्शः स्पर्शस्तेन चीता व्यथा क्षतं च यस्य स वाहो
यस्य सः इन्द्रः अवतस्ये ॥ १२ ॥

तस्येन्द्रस्य नृशंसं क्रूरं कर्म तदेवाहः पापम् ॥ १३ ॥

यो मे भ्रातृहा अतो रिपुः ब्रह्महा गुरुहा च अतः हे
असत्तम । भवान् दिष्ट्या भद्रं समवस्थितः । दिष्ट्या अथ मच्छुलेन
भिन्नं दृषदा पाषाणेन सदृशं हतं यस्य तेन त्वयाहमचिरा-
दनृणाः भविष्यामि भ्रातुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्पृष्टवन्निर्मलवदाहक्रियम् । समवन्तीति वर्तमानसमीप्ये
वर्तमानवत् इति लट् ॥ १६ ॥

येऽन्ये ब्रह्माः नृशंसं क्रूरं त्वामनु यद्युद्यतास्त्राः सद्यं मां
प्रति प्रहरन्ति तदा तीक्ष्णीकृतेन त्रिशूलेन भिन्नो गलो वेषां
तैः । सगणान् भूतनाथान् यजामि ॥ १७ ॥

अथो अथवा । हे हरे ! इन्द्र ! यदि भवानिह कुलिशेन प्रमथ्य
मे शिरो हर्ता इच्छियति तत्र तदा अनृणाः अर्थमुत्पादितः
पित्रा तत्कृते मृतस्य ऋणित्वाभावात् देहेन स्वकीयेन भूत-
बलिं क्रव्यादानां भोजनं विधाय मनस्विनां पादरजस्तैः प्राप्तां
गतिं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः ॥ १९ ॥

दधीचस्तपसा हरेस्तेजसा च तेजितः तेन शत्रुं मां
विष्णुना यन्त्रितः प्रवर्तितो जहि । यतो यस्मिन् पक्षे हरिस्त-
तस्तस्मिन् पक्षे विजयः श्रीः गुणाः सर्वादरणीयत्वादयश्च
स्युः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वृत्रासुर के गदा लगने से पेरवत अति दुःखित
होकर धूमने लगा जैसे कि वज्र के मारने से पर्वत होवे
तैसा मुख को मोड़ कर रक्त को गिराता हुआ इन्द्र के
सहित अठारह हाथ पीछे हट गया ॥ ११ ॥

[४६]

उस महात्मा वृत्रासुर ने इन्द्र के वाहन पेरवत के
दुःखित होन से इन्द्र के चित्त मोहित होने के समय में
धर्म युद्ध मान कर गदा नहीं चलाई थोड़ी देर में
अपने हाथ के अमृत करने से व्यथा के भिड़ जाने से
इन्द्र उठ खड़े भये ॥ १२ ॥

हे नृपेन्द्र ! युद्ध की इच्छा से वज्र को धारण कर के
खड़े हुये भ्राता के मारने वाले इन्द्र को देखकर वृत्रासुर
ने इन्द्र के पाप को स्मरण करके शोक मोह से युक्त
होकर यह वचन कहा ॥ १३ ॥

वृत्रासुर बोला आज ब्राह्मण के मारने वाला गुरु के
मारने वाला भ्राता के मारने वाला तू शत्रु मेरे आगे
खड़ा है सो अच्छा हुआ है असत्तम ! मेरे त्रिशूल से
पत्थर सरीके तेरे हृदय को भेदन कर के आज मैं
अपने भाई के शरण से जल्दी तर जाऊंगा ॥ १४ ॥

जिस प्रकार से खर्ग कामना वाला पुरुष निर्दयी होकर
पशु के मस्तक को काटता है तैसे तूने ब्राह्मण गुरु
निष्पाप दीक्षित आत्मजानी हमारे बड़े भ्राता विश्वरूप के मस्तकों
को विश्वास से काटा है ॥ १५ ॥

शोक लज्जा लक्ष्मी दया कीर्ति इनसे तू रहित है अपने
कुक्कर्मों से राक्षसों के भी निन्दा के योग्य है मेरे त्रिशूल
के लगने से बड़े कष्ट से तू मरेगा तेरा अग्निसेंस्कार
भी नहीं होगा इहाँ पर गीघ तेरे देह को खांयगे ॥ १६ ॥

तेरे से निर्दयी के साथ रहने वाले और जो प सब
अज्ञानी हैं शस्त्र लेकर मेरे को मारते हैं उनके गलाओं को
तो तीक्ष्ण त्रिशूल से काटकर प्रेतादिगणों के सहित भैर-
वादिकों को मैं पूजोंगा ॥ १७ ॥

हे वीर ! इन्द्र ! अथवा यदि जवरदस्ती से तू ही मेरे मस्तक
को काटेगा तब तो मैं अपने शरीर से मांस भक्षक प्राणि-
मोंको बलि देकर भ्राताके शरण से छूट कर महात्मा नारदादिकों
के चरण रज को प्राप्त हूंगा ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! मैं वैरी आगे खड़ा हूँ तब मेरे पर वज्र
क्यों नहीं छोड़ता है तू संशय मतकर जैसे कि खोमी से
मांगना हुआ हो जाता है तैसे गदा सरीका यह तेरा
वज्र व्यर्थ नहीं होगा यह वज्र तो खफल है ॥ १९ ॥

यह बात निश्चित है तेरा यह वज्र तो विष्णु के तेज
से और दधीची के तपसे तेजयुक्त है सो विष्णु की
आज्ञा को मानकर तिस वज्र से मो शत्रु को तू मार क्यों
की जिधर श्रीहरि होंगे उधर ही लक्ष्मी और सब गुण
रहते हैं और वहांही विजय होती है ॥ २० ॥

अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तच्चरणारविन्दे ।

त्वद्वज्रहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥

पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः सम्पदो दिवि भूमौ रसायाम् ।

न राति यद्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं सम्प्रयासः ॥ २२ ॥

त्रैवर्गिकायासविधातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ! ।

ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभो किञ्चनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥

अहं हरे ! तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।

मनः स्मरेतामुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक्कर्म करोतु कायः ॥ २४ ॥

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस ! त्वा विरहस्य काङ्क्षे ॥ २५ ॥

अजातपत्ता इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधाताः ।

प्रियं प्रियेव व्युषितं विषयणा मनोऽरविन्दाक्ष ! दिदृक्षते त्वाम् ॥ २६ ॥

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।

त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ ! भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे वृत्रवाक्ये

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हमनेन मम पीडा स्यादित्यापि मा संशयिष्ठा इत्याह । अहमिति । सङ्कर्षणो मत्पतिर्यथाह तथा तदीयचरणारविन्दे मनः समाधाय मुनेर्यामिनो गतिमहं यास्यामि तेषु वज्रस्य रदसा लुलितशिखरौ ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्षणो मय्य । अपविद्धलो-
कस्त्यक्तदेहः ॥ २१ ॥

तर्हि भगवान् सङ्कर्षणः स्वभृत्याय मज्जमेव स्वर्गादिसम्पदो-
दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । पुंसामिति । स्वर्गे भूमौ
रसातले च याः सम्पदस्ताः किल निश्चितं न राति न ददाति ।
तत्र हेतुः । यथाऽप्यो द्वेषादयो भवन्ति ॥ २२ ॥

तर्हि स्वमक्तस्य किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामावि-
षयो य आयासस्तस्य विधातं विधत्ते तत आयासोपरमादनुमेयो
न त्वैश्वर्यादिना अतः सम्यग्भगवत्प्रसादाभावात्तव सम्पदो भवि-
ष्यन्तीति भावः ॥ २३ ॥

एवमिन्द्राय स्नाभिप्रायं निवेद्य भगवन्तं प्रार्थयते । अहमिति । तव
पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयो भवि-
तास्मि भविष्यामि भवेयममुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्मम मनः
स्मरतु वागपि तानेव कीर्तयतु कायस्तवैव कर्म करोतु ॥ २४ ॥

ननु किं दास्येन तुभ्यं महाफलानि दास्यामि तत्राह । नाक-
पृष्ठं भुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समञ्जस ! निखिलसौभाग्यनिधि !
त्वा त्वां विरहस्य पृथक्कृत्य न काङ्क्षे नेच्छामि ॥ २५ ॥

तर्हि किमिच्छसि तदाह । अजातपत्ताः खगा धूकादिभिः पीडि-
ता यथा मातरं यथा च दाक्षा बद्धा बालवत्साः स्तन्यं यथा च
व्युषितं दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषयणा प्रिया तथा मे मनस्ताप-
त्रयपीडितं कर्मभिर्बद्धं च कामादिभिर्विषयणं च त्वां दिदृक्षते
द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु सकेष्वेव सख्यं भूयात् त्वन्मायया
देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्व्वासक्तिर्न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मन्ति जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यन्धमां गतिम् ॥

इत्युक्तरीत्या नरकोदकस्वमरणार्थं किं मां प्रार्थयसे तत्राह । अह-
मिति । अहमसुरोऽपि नरकं न यास्यामि कित्वस्मद्देवतं गुरुश्च
सङ्कर्षणो भगवान्प्रयथाह उपदिदेश । मन्त्ररक्षणविन्दे मनो निश्चलं
निधेयमिति । तथा तत्पररक्षणविन्दे मनो निधाय तव वज्रस्य वेगेन
लुलितः क्षिप्तः ग्राम्येषु विषयेषु रागरूपः पाशो यस्य । देहल-
वनद्वारा ग्राम्यपाशोऽपि लुलितो भवतीति भावः । अपविद्धः
त्यक्तः लोकः स्वर्गादिलोको येन साक्ष्यः मुनेर्गतिं मुनीनां
गतिं मोक्षं यामि यास्यामि असुरोऽप्यहं भगवत्सङ्कर्षणोपदिष्टतत्त्वो
मुक्तिमेव यास्यामि न त्वर्वाचीनलोकानिति भावः । यथाह सङ्कर्षण
इत्यनेन वृत्तः सङ्कर्षणोपदिष्टतत्त्व इत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

किञ्च भगवान्तत्त्वभावेनात्मानं भजतां स्त्रीयामेव गतिं
नूनं दास्यति तत्त्वर्वाचीनामित्याह । पुंसामिति साक्षेन । एकान्त-
धियां प्रयोजनान्तररहितमतीनामनन्यप्रयोजनानामित्यर्थः । स्वकानां
स्वभक्तानां पुंसामस्मत्पतिर्भगवान् सङ्कर्षणः दिवि स्वर्गादौ
भूमौ रसायामतलादिलोके च याः सम्पदो विभवाः ताः न
ददाति । कुतः यतः तासु सम्पत्सु द्वेषः परस्परमसहिष्णुत्वम्
उद्वेगो विनाशमयं तत्प्रयुक्तं आधिर्मेनःपीडा मदः विषय-
भोगनिमित्तो मदः तत्त्वज्ञानोदयप्रतिबन्धकः कलिः विषयभोग-
विरोधिभिः सह कलहः व्यसनमभिमतविषयाल्लभनिमित्तं
दुःखं प्रयासः क्षुद्रसुखाय प्रकृष्टो यत्नश्चैव भवन्ति । यतः
परमकृपालुभगवानात्मभक्तानां मुक्तिमेव दास्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तर्हि स्वकानां किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिकेति । हे शक्र !
त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विधातं विधत्ते अर्था-
स्थिरत्रिवर्गकर्मोपासपरिहारेणान्तस्थिरफलरूपमुक्तिं दास्य-
तीत्यर्थः । ननु ॥ प्रसन्नो भगवान्नास्माकमपि स्वकानां त्रैवर्गिका-
यासविधातमेव विधत्ते नेत्याह । तत इति । यो भगवत्प्रसादो
यत अकिञ्चनगोचरः निष्कामस्वभक्तविषयः अकिञ्चनानामेव
नितरां भगवान् प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । ततोऽन्यैर्विषयभोगपरायणो-
क्तदधमेव भजद्भिर्भावदशैः स भगवत्प्रसादोऽनुमेयः अभिलषिता-
र्थविषयकत्वेनानुमेयः । यद्वा । योऽकिञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादः
सोऽन्यैर्भावदशैस्ततोऽन्यप्रयोजनमजनादनुमेयः । व्यसमप्यनन्यप्र-
योजना यदि भजेम तर्ह्यकिञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादोऽस्मद्वि-
षयको भविष्यतीत्येव भवादशैरनुमेय एव न तु सिद्धः ।
इदानीं विषयभोगपरायणत्वादिति भावः । तथैव ह्युक्तं
भगवता "प्रयुक्तान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्वचित्"
इत्यादिनेति चेतिभावः ॥ २३ ॥

अथ मनसानुसंहितं वज्राग्रे हृष्टं तदनु प्रविष्टं भगवन्तम-
भिमुखीकृत्याह । अहमिति । हे हरे ! भगवन् ! तव पादावेवैकं
सुखसाधयो येषां दासानामनुदासोऽहं भूयो भवितास्मि । मदीय-
मनोऽसुपतेर्मत्प्राणनाथस्य तव गुणानेवानुस्मरतु । वागपि
तानेव गुणान् शृणुतु कीर्तयतु । कायो देहस्त्वारोधनरूपं
कर्मैव करोतु ॥ २४ ॥

ननु किं महास्येन तुभ्यं महदैश्वर्यमैहिकमामुष्मिकं च दास्या-
मीत्यत्र त्वंदास्यं विनान्यत्र काङ्क्षामीत्याह । नेति द्वाश्रयम् ।
नाकपृष्ठं वैकुण्ठं न काङ्क्षे तथा पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखैश्वर्यं न
सार्वभौमं कृत्स्नभूम्याधिपत्यं न रसाधिपत्यं पातालादिलोका-
धिपत्यं योगसिद्धीराणिमादीनपुनर्भवं कैवल्यं च न हि हे
समञ्जस ! सकलसौभाग्यनिधे ! त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य विनेत्यर्थः
न काङ्क्षे न वाञ्छामि ॥ २५ ॥

किं तु हे अरविन्दात्त ! अजातपत्ताः खगाः पक्षिशावकाः
मातरमिव क्षुधा आर्ताः पीडिताः वत्सतराः स्तन्यं दुग्धमिव व्युञ्जितं
विप्रोषितं दूरदेशगतं प्रियं विषयणा दुःखिता प्रियेव मनस्त्वां
दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥

अत एव मामनुगृहाणेत्याह । ममेति । उत्तमश्लोकस्य तव
जनेषु दासेषु एव मम सख्यं भूयात् । त्वन्मायया आत्मा-
दिष्वासक्तचित्तस्य स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतो मम पुनः
तेष्वात्मादिष्वासक्तिर्न भूयादेवमनुगृहाणेति भावः । तत्रात्मा
देहः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृत्ते सार्वकचित्तनांशस्वभावे दर्शयितुमाह । अहमिति । सङ्कर्ष-
णो भगवांस्तन्मनः समाधानं यथाह । तथा मनस्तस्य सङ्कर्षणस्य
चरणारविन्दे समाधाय तव वज्रवेगेन लुलितः क्षिप्तो
ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्षणाः पाशो यस्य स तथा । अपविद्धः
परित्यक्तो लोको देहो येन स तथा "अस्माद्विद्वोक्तमेव" इति श्रुतेः
परिभ्रष्टतल्लोकस्थितिरिति वा अहं मुनेर्ज्ञानिनो गतिं लोकं
वैकुण्ठादिलक्षणं यामीत्यन्वयः । संन्यासलक्षणं वा ॥ २१ ॥

ननु परत्र सुखं वा दुःखं वा न निश्चितम् । तत्रात्र चाखण्डैश्वर्यं
दरीदृश्यते एतल्लोकत्यागे तदपि स्थितं स्यात्समाप्तत्वं शोको न
स्थारिकमित्याशङ्क्य सर्वस्येश्वराधीनत्वेन तद्वत्तमेव स्थिरतत्वं
नान्यत् । किञ्च । स्वभक्तेभ्यः स्वर्गादिकमपि न ददाति किमुत
प्रेहिकम् अतो न शोको ममेत्याशयेनाह । पुंसामिति । स लोकनाथः
स्वर्गादौ याः सम्पदः सन्ति ताः स्वकानां पुंसां न राति किल
तासां सकाशाद्भयादिकमुत्पद्यत इति यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ २२ ॥

इतो भु हरेर्भक्तानुकाशित्वं पश्येत्याशयेनाह । त्रैवर्गिकेति ।
अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्य भक्तस्य तेन धर्मार्थकामपरिभ्रमना-
ज्ञेन "यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तद्धनं शनैः" इत्यादेः ॥ २३ ॥

अधुना "अहं समाधाय मनः" इत्यत्र कथितमनःसमाधानप्रकारं
निरूपयति । अहमिति । मनः आत्मपतेः आत्मपति स्मरेत् "अधी-
नार्थदेशां कर्मणि" इति षष्ठी । नो वाक् तद्गुणान् शृणीत कायः
कर्म प्रणामादि करोतु ॥ २४ ॥

मम वीरस्वर्गोऽपि वैकुण्ठादिस्तिताशयेनाह । न नाकपृष्ठमिति ।
सार्वभौममित्यनेन भूमौ चक्रवर्तिपदमाह । योगसिद्धीः अणिमादि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लक्षणाः अपुनर्भवं पुनरुत्पत्तिमात्रशून्यत्वेन सुखपूर्त्यभावलक्षणां मोक्षं समजसं वैषम्यनैर्घृण्यबुद्धिशून्यं विरहय्य विहाय ॥२५॥
स्तन्यं स्तनच्युतं पयः वत्सतराः अतिशयेन बालाः स्तनभयाः प्रिया नवोढा भार्या अघ्युषितं प्रोषितमन्यतः स्थितमित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीहस्तिदर्शनसाधनमाह । ममेति । न भूयात्सख्यमिति शेषः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सार्वभौम श्रीप्रियव्रतादीनामिव महाराज्यम् । रसाधिपत्वं पातालादिस्त्रायमपुनर्भवं मोक्षमपि अत्र नाकपृष्ठादिचतुष्टयस्यानुक्रमश्च न्यूनत्वविवक्षया । ततश्चोत्तरोत्तरं कैमुत्यमपि । ध्रुवपदस्य श्रेष्ठ्यं विष्णुपदसन्निहितत्वात् । योगसिद्ध्यादिद्वयं तु सार्वत्रिकमिति पञ्चाद्विन्यस्तम् । अनयोस्तूत्तरश्रेष्ठ्यम् ॥ २५ ॥

अजातपत्न्या इत्यनेनानन्याश्रयत्वं तदनुगमनासमर्थत्वं तथा तत्सहितेन मातरमित्यनेनानन्यस्त्राभाविकदयालुत्वं तदीयदयाधिक्यञ्च व्यञ्जितम् । तेन च मातरि तेषामपि प्रीत्यतिशयो दर्शितः । ततस्तत्साम्येऽपि तद्वदात्मनोऽपि भगवति प्रीत्याधिक्यहेतुका दिदक्षा व्यञ्जिता । तथापि तन्मात्रा यद्वत्स्वन्तरमुपहिते तदेव तेषामुपजीव्यमास्वाद्यं चेति केवलतन्निष्ठत्वाभावात्परितोषेण हृष्टान्तान्तरमाह । स्तन्यमिति । अत्र दिदक्षा-योजनात् मातरमित्येवानुवर्णयितव्ये स्तन्यमित्युक्तिस्तस्यास्ते-स्तदश्राव्यभावनायां वस्तुतस्तस्य तदीयशरीरांशतया च तदभेदविवक्षायां ततः स्तन्यं स्तन्यरूपतदंशमयी मातरमित्येव लब्धे तादृशी मातैव तैरुपजीव्यते आस्वाद्यते चेति पूर्वतः श्रेष्ठ्यं दर्शितम् । तथा वत्सतरा अत्यन्तबालवत्सास्तत एव स्वामि-वद्धतया तदनुगतावसमर्था इति साधारण्येऽपि बहुसमयातिक्रमात् जुधात्ता इत्यनेन पूर्वतो वैशिष्ट्यम् । तथा गोजातेः स्नेहातिशयस्त्राभावेन च तदनुसन्धेयम् । अथ तथाप्युत्तरहृष्टान्ते स्तन्यगवोः कार्यकारणभावेन भेदं वितर्क्य हृष्टान्तद्वयेऽप्यजात-पत्न्यादिविशेषणैराश्रय्यां तादृशप्रीतेरस्थिरतां चालोक्य हृष्टान्तान्तरमाह । प्रियमिति । सस्त्रापि वाचकान्तरेषुभयोः प्रिय-शब्देनैव निर्देशात् स्वामाविकाव्याभिचारिणीतिमन्तावेव तौ गृहीतौ । यत्र वार्द्धके बाल्येऽपि सह विहारादिकं दृश्यते तत स्तादृशी कापि प्रिया यथा तादृशं प्रियं व्युषितं विदूर-प्रोषितं सन्तमनन्योपजीवित्वेन विषयणा सती विद्वहते । लोचन-द्वारा तदास्वादाय भृशमुत्कण्ठते तथा मम मनोऽपि त्वामित्यर्थः । अत्र दाष्टान्तिकेऽपि स्वकर्तृकत्वमनुक्त्वा मजःकर्तृकील्लेखनाद्बुद्धि-पूर्वकपटुत्तिप्राप्तौ प्रीतेः स्वामाविकत्वेनाव्यभिचारित्वं व्यक्तम् ।

तथारविन्दोदयेति मनसो भ्रमरतुल्यतासूचनेन भगवतः परम-मधुरिमोल्लेखेन च तस्यैवोपजीव्यत्वमास्वाद्यत्वञ्च दर्शितम् ॥२६॥

अथ तद्दर्शनभास्यं स्वस्यासम्भावयन्नित्यपि मम स्यादिति सवाप्पमाह । ममोत्तमेति । तदेतच्छुद्धिप्रमोदरामयत्वेनैव श्रीम-द्वृत्रवधोऽसौ विलक्षणात्वाच्छ्रीमद्भागवतलक्षणे पुराणान्तरे गण्यते । "वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते" इति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अयमेवं मां प्रलोभ्य पुनः पराक्रमाविष्कारेण वज्रञ्च निष्फलं पुनरपि मां हनिष्यतीति मा मंस्थाः । अहं यत् करोमि तदेकाग्र-मनाः शृण्वित्याह । अहमिति । सङ्कषेणो नोऽस्माकं प्रभुः यथा तथा तत्परिणामविन्दे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि । त्वद्वज्रस्य रदसा लुब्धितः खण्डितः आभ्युपाशाकार एतदेहो यस्य सः । अपविद्धलोकः त्यक्तत्रिलोकैश्वर्यैः ॥ २१ ॥

तर्हि त्वद्वक्तितोषितः सङ्कषेणस्तुभ्यमेव स्वर्गाद्यैश्वर्यं दास्य-तीति मा वादीः शृणु रे शक्र । मत्प्रभोस्त्वञ्च भक्तोऽहं च भक्त-स्तत्र तुभ्यमेव भोगैश्वर्यं ददाति न तु मंष्टामित्यत्र कारणात् मत्प्रभोः स्वभावमेव शृण्वित्याह । पुंसामिति । याः सम्पदः ता एकाग्र-श्रीभ्यः पुंभ्यो न राति न ददाति कुतः यद्यतः सम्पदश्चो केषां दयो भक्तिसुखे विक्षेपका भवन्तीत्यतः ॥ २२ ॥

मां स्वपार्श्वे शीघ्रमेव नेतुं वज्रेण मद्रोधोपायमुक्त्वा यत्तुभ्यं मत्प्रभुमोगसम्पदं ददाति एतेनैव त्वमात्मनि तस्यानुग्रहाभावं मन्यसेत्याह । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो यः आयासस्तस्य विघातं विधत्ते पुरुषस्य स्वान्तरङ्गभक्तस्य तत आयासोपरमा-देव भगवत्प्रसादः अनुमेयः । नन्वेवमस्मदनुभवे तु न भाति तत्राह । स अर्कचनगोचर एव अन्यैर्युष्माभिस्तु दुर्लभो युष्मद-गोचर एवेत्यतस्त्वयि तस्य सम्यक् प्रसादाभावात् तव सम्पदो भविष्यतीति विश्वस्तो भूत्वा शीघ्रं वज्रं निक्षिपेति भावः ॥ २३ ॥

तदपि वज्रमनिक्षिपन्तमिन्द्रं हृष्टा हन्त हन्त वराकमिमं शक्रं बद्धिर्दर्शिनं किमिति ब्रवीमि स्वप्रभोश्चरणारविन्द एव किं न निवे-दयामीति ध्यानाविर्भूतं भगवन्तमवलोकयाह । अहमिति । तव पादा-नेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुहासो भूयः पुनरपि भवितास्मि भविष्यामि किं तत्र कियान् विलम्बो वर्तते तं कृपया कथय । उत्कण्ठया जर्जरीभूतोऽस्मीति भावः । नन्वविलम्बेनैव त्वामहमेष एवात्मसात् करोमि स्वाभीष्टान् वरान् वृण्वित्यत आह मनो मम असुपतेः प्राणनाथस्य तव प्राणनाथं त्वां स्मरतुं वाक् गुणान् कीर्तयतु कायः कर्म त्वत्पादसंस्वाहनं व्यजन-ताम्बूलप्रदानादिकं करोत्विति कायवाङ्मनसा मे प्रार्थना ॥२४॥

ननु तुभ्यं स्वर्गोपवर्गादीनि सर्वाण्येव फलानि ददामि युष्मा-णेति तत्र साक्षिरोधूननं न नेत्याह । नेति । नाकपृष्ठं स्वर्गपदं त्वां त्वां विरहय्य त्यक्त्वा त्वद्विरहेण मम प्राणा ज्वलन्ति । स्वर्गादयः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं मे सुखयिष्यन्तीति ध्वनिः । त्वत्संयोगे मम पूर्वश्लोकोक्तं वरप्रयं भवेत्तदा तदेव मे स्वर्गापवर्गादिसर्वसुखतमम् । किमेतै-
गृहीतेरित्यनुध्वनिः ॥ २५ ॥

किञ्च । अत्युत्कृष्टावतीऽपि मम त्वत्प्राप्तिस्त्वदधीनैव । न च तत्र मे स्वतः कापि शक्तिरस्तीत्यत्र दृष्टान्तत्रयमाह । अजातपत्न्याः स्वगाः स्वगवालकाः घृकादित्रस्ताः क्षुत्पीडिताश्च मातरं कदा प्राप्स्याम इति प्रतिज्ञां दिदृक्षमाणाः प्रप्रेऽपि संचलति आयाता मम मातेति बुद्ध्या कोमलं कलं कूजन्तश्चञ्चून् प्रसारयन्ति । ननु तर्हि तन्माता यथा आगत्य घृकादिभ्यो रक्षन्ती स्वतः पृथग्भूतै-
रानीतैः क्षुद्रकीटैस्तच्चञ्चुमध्ये निहितैस्तेषां क्षुधामुपशम-
यति तथैवाहमपि त्रिविधतापेभ्य इन्द्रादिशत्रुभ्यश्च त्वां रक्षन् स्वर्गपारमेष्ठ्यादिभोगैर्दत्तैस्त्वदभीष्टं पूर्यामीति । तत्र त्वन्मा-
ययै विना मम नान्यत् किमप्यभीष्टमिति तथा त्वत्प्राप्तिप्रतिकूलं वृत्राख्यस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयबन्धनं विना मम नान्यत् किमपि तापत्रयमित्यतो दृष्टान्तान्तरमाह । स्तन्यं वाञ्छन्तीति शेषः । वत्स-
तेरा मत्सन्त्यवयस्का वत्सा गृहस्थगृहे दामवद्धाः क्षुधाया मातुरेव दुग्धपानैकतानमनस्कत्वादात्ताः । अत्रापि वत्सतरा मातु-
र्दुग्धादेव स्वसुखमभिलषन्तोऽपि मातुः कामपि सेवां न लिप्समाना इत्यपरितुष्य दृष्टान्तान्तरमाह । प्रियं प्रीतिमन्तं पतिं व्युषितं सुदूर-
देशस्थं प्रिया प्रेमवती विषयणा तद्विरहजर्जरिता दिदृक्षते सा यथा स्त्रीयसर्वेन्द्रियव्यापारैः सेवमाना प्रियं सुखयितुं प्रियस्यैव सौन्दर्यसौख्यादिभिर्गुणलीलावैदग्ध्यादिभिश्च स्वसर्वेन्द्रियाणि सुखयितुमिच्छति तथैवाहमपि त्वां सेवेयेत्यत एव “मनः स्मरेता-
सुपतेर्गुणानां गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः” इति वरप्रयमवाञ्छ-
मिति भावः । किन्तु सा दास्यसख्यशृङ्गारैः प्रियं सुखयेदहन्तु केवलैरेव दास्येन त्वां सुखयेयमित्येतावानेव भेदः ॥ २६ ॥

अथ तत्त्वज्ञ एवातिदैन्यभावोदयेन हन्त हन्त ममाधमस्य कथमेतावत् सौभाग्यं सम्भवेदत एतदस्त्विति प्रार्थयते । मम लुप्तमश्लोकजनेषु त्वद्भक्तैः सख्यं भूयात् किन्तु त्वन्मायया आत्मात्मजादिभासकस्य जनस्य कस्यापि मयि सख्यं न भूयात् कथेतज्जन्मनि असुराणां मयि सख्यमभूत् मम च त्वद्भक्तैः सख्यं नामूदित्यपारं दुःखमन्वभूवमिति भावः ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे एकादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वद्भक्तैरहसा लुलितदिक्कः आस्यपाशः भोगानुरागो यस्य सः । अपविद्धस्त्यक्तः लोको वसुजीवलोको येन सः । मुनेः मननशीलस्य भगवद्ध्याननिष्ठस्य गतिं गम्यते इति गति-
भगवांस्तम ॥ २१ ॥

यथाऽयः क्षेपादयो जायन्ते ॥ २२ ॥

[५०]

अस्मत्पतिर्भगवान् पुंस्त्वस्यै वैवर्गिकार्ये य आयासस्त-
द्विधातः विधत्ते ततो विधातात् अकिञ्चनगीश्वरः भगवद्वैतन्यजन-
विषयः अन्यैर्बुल्लभो भगवत्प्रेसादीऽनुमेयः ॥ २३ ॥
इन्द्रं प्रति स्नेहादमुक्त्वाय भगवन्तं प्रार्थयते । अहमिति । हे
हरे ! तव पादावेवैकं मुखं भूक्तमोभयो मेवां तेषां दासानुदासः
भविता भवेयम् । असवः प्राणाः इन्द्रियाणि तत्पतेः हृषीकेशस्य
तव गुणान् मम मनः स्मरेत वागवि तान् गृणीति किं बहुना संकल-
करणयुक्तः कायस्तत्करणानुरूपं कर्म पूजनादिकं करोतु ॥ २४ ॥

हे समञ्जस ! सर्वसौभाग्यसम्पन्न ! त्वां त्वां विरहस्य विहाय
नाकपृष्ठं ध्रुवलोकां पारमेष्ठ्यं चतुराननलोकं सार्वभौमं सर्वभूमि-
राज्यं रसाधिपत्यं बिलस्वर्गसुखं योगसिद्धिराणिमादिरूपां
अपुनर्भवं जीवस्वरूपप्राप्तिलक्षणं मोक्षं परवैकुण्ठप्राप्तिरूपां मुक्तिं
वा न काङ्क्षे नेच्छामि ॥ २५ ॥

तर्हि किमिच्छसि तदाह । अजातपत्न्या इति । स्तन्यं दुग्धम् ।
विषयणा दुःखिता दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥

दर्शनाधिकारस्तु सत्सङ्गाद्भवति अतः सत्सङ्गं मम भूया-
दित्याह । ममेति । उत्तमकीर्तैस्तव जनेषु दासेषु सख्यं भूयात्
त्वन्मायया आसक्तचित्तस्य अत एव संसारचक्रे स्वकर्मभिः
अमतः आत्मा देहस्तदादिषु सख्यं न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

मैंतो सब स्वर्गादि लोकों की इच्छा को छोड़ कर स्थित हूं सो जिस प्रकार से सङ्कर्षणजीने मेरे को उपदेश किया है तैसे भगवान् के चरणारविन्द मे मन को लगाकर तुमारे वजू से विषय पाशसे मुक्तहोकर मुनियों की गति को प्राप्त होजाऊंगा ॥ २१ ॥

एकान्तबुद्धिवाले अपने भक्तों को भगवान् स्वर्ग मर्त्य पाताल की सम्पत्तियों को नहीं देते हैं जिस से कि जेब उद्वेग आधि मद कलि दुःख प्रयास ये सब दोष सम्पत्ति मे होते हैं ॥ २२ ॥

हे शक्र ! हमारे पति श्रीनारायण धर्म अर्थ काम इन्होको नाश कर देते हैं जब ऐसा अपने भक्तको भगवान् करदेवें तब भगवान् की कृपा का अनुमान करना चाहिये जो प्रसाद अकिञ्चन पुरुषों को ज्ञात है अन्यलोग उस को नहीं जानते हैं ॥ २३ ॥

वृत्रासुर भगवान् से प्रार्थना करते हैं कि हे श्रीहरि मैं आप के चरणारविन्द के दासों का दास फिर भी होऊंगा मेरा मन प्राणनाथ आप के गुणों को स्मरण करै मेरी बाणी आप के गुणों का कथन करै मेरा शरीर आपकी सेवा को करै यह वर दीजिये ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! हे सर्वगुणनिधे ! आप को छोड़ कर मैं न स्वर्ग को चाहता हूँ न ब्रह्मपद को चाहता हूँ न पृथिवी के चक्रवर्त्ति राज्य को चाहता हूँ न पाताल के राज्य को चाहता हूँ न योग सिद्धियों को चाहता हूँ न मोक्ष को चाहता हूँ ॥ २५ ॥

जैसे बिना पंखवाले चिड़िया के बच्चा अपनी माता को चाहते हैं जैसे बच्चा भ्रूणित होने से माता को चाहते हैं जैसे परदेश को गये हुये पति को प्यारी स्त्री चाहती है तैसे मेरा मन आप ही के दर्शन करने को चाहता है ॥ २६ ॥

हे नाथ ! मेरे की उत्तमश्लोक जनों के साथ सख्यभाव होवे अपने कर्मों के बन्ध होकर संसार चक्र में भ्रमने से आपकी माया से देह स्त्री पुत्र गृहादिकों में आसक्ति मत होवे यही वर दीजिये ॥ २७ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चस्कन्ध के ग्यारहें अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं जिहासुर्नृप ! देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ।
 शूलं प्रगृह्याभ्यषतत् सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥
 ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्ममाविद्धय शूलं तरसासुरेन्द्रः ।
 क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनयं वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २ ॥
 ख आपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवज्जिरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्रवः ।
 वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिनद्भुजं च तस्योरगराजभोगम् ॥ ३ ॥
 क्षिन्नैकबाहुः परिधेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् ।
 हनौ ततोऽेन्द्रमप्यामरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ॥ ४ ॥
 वृत्रस्य कर्मातिमहाभुतं तत् सुरासुराश्चारणसिद्धसङ्घाः ।
 अपूजयंस्तत् पुरुहूतसङ्घटं निरीक्ष्य होहेति विचुक्रुशुर्भुगम् ॥ ५ ॥
 इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः ।
 तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥ ६ ॥
 युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनाम् ।
 विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ७ ॥
 लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे ।
 द्विजा इव शिवा बद्धाः स काल इह कारणम् ॥ ८ ॥
 श्रोजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ।
 तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥
 यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ।
 एवं भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वादशेऽति विषयणेन स्वयमुत्साहितेन तु ।

महेन्द्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध इत्यंते ॥ १ ॥

महापुरुषं श्रीविष्णुम् । अप्सु प्रलयोदके ॥ १ ॥

युगान्ताग्निकठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् । आधिपत्यं भ्राम-
सित्वा ॥ २ ॥तत् खे आपतदागच्छत् । विचलत्परिभ्रमत् । ग्रहश्चोल्का
च ग्रहोल्कं तद्वदुष्प्रेक्ष्यम् । शतं पर्वणि यस्य तेन । उरगराजो
बाहुकिस्तस्य भोगो देहस्तदाकारम् ॥ ३ ॥

हनौ कपोलप्रान्ते । अमरेभमैरावतं च ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुनश्च तमाह वृत्रः । हे हरे । इन्द्र ! ॥ ६ ॥

सदा जयो नैव किं तु कुत्रचिज्जय एकत्र कुत्रचिज्जय । यत्रा
कुत्रचिदपि युयुत्सतां सदा जयो नैव किं त्वेकत्रैव कदाचिदे-

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

वेत्यर्थः । परो देह आत्मा येषां पराधीनात्मनामिति वा । आद्य-
मनादिम् । सनातनं नित्यम् ॥ ७ ॥

पराधीनतामेवाह । लोका इति सप्तभिः । यस्य वशे स्थिताः
स्वयं विवशाः सन्तः श्वसन्ति चेष्टन्ते । द्विजाः पक्षिणः । शिवा
जालेन कलिः कलयतीति भगवान् इह जयादौ कारणम् ॥ ८ ॥

ओजभादिरूपं कालं तं हेतुमज्ञायाविज्ञाय जडं सन्त-
मात्मानं देहं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमभिलषितभगवदेकदास्यो निरयोपमाभिमानविषये-
श्वयंकैवल्यो जिह्वासितस्त्रकलेवरो वृत्रो युयुधे इत्यादि मुनिः ।
एवमिति । हे नृप ! स्वकैवलयं हातुमिच्छुस्त एवाजौ युधे
जयान्मृत्युमेव वरं श्रेष्ठं मन्यमानः शूलं गृहीत्वा सुरेन्द्रं मघ-
वन्तं प्रति अश्रुपतत्तदभिमुखं भगवन्तं । यथा महापुरुषं भगवन्तं
प्रत्यप्सु प्रलयोर्वकै कैटभाभ्योऽसुरस्तद्वत् ॥ १ ॥

ततोऽसुरेन्द्रो वीरो वृत्रः प्रलयकालवन्निवत्कटोरा दुःसहा
जिह्वा शिखा यस्य तच्छूलमाविध्य आमयित्वा क्रोधेन
महेन्द्राय क्षिप्त्वा विनश्य सिंहनादं कृत्वा हे पाप ! इतोऽसीति
जगाद ॥ २ ॥

ततो वज्री इन्द्रः खं आकाशे आपतदागच्छद्विचलत्परिभ्र-
मश्च ग्रहोलकवत् दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यं च यच्छूलं ग्रहश्च
उल्काश्चेति द्वन्द्वादितिः ग्रहः सूर्यः उल्का अङ्गाराः तच्छूलं
तथा तस्य वृत्रस्य उरगरोजभोगं वासुकिदेहाकारं भुजं
चाजातविक्रवः अनुदिताधैर्यः सन्नः शतं पर्वाणि यस्य तेन
वज्रेणाच्छिनत् अद्भुतं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं
शूलविशेषणं भुजविशेषणं वा ॥ ३ ॥

ततो वृत्रः क्षिप्तः एकः बाहुयस्य सः अत एव संरब्धः
नितरां क्रुद्धः गृहीतवज्रमिन्द्रमास्रश्च समीपमागत्य परिधेयासुध-
विशेषेण तताड । अथामरेभैरावतं च तताड । एवं ताडितस्य तस्य
मघोन इन्द्रस्य हस्तावज्रमायुधं न्यपतद्विगलितमभूत् ॥ ४ ॥

तद्वृत्रस्य महदद्भुतं च कर्म निरीक्ष्य सर्वे सुरादयः अपूजय-
न्महो एतस्य पराक्रम इति बह्वमन्यन्त । तथा पुरुहूतस्येन्द्रस्य
सङ्कटं निरीक्ष्य भृशं हाहेति विचक्रुशुर्भृशमिति सङ्कटविशेषणं
वा ॥ ५ ॥

तत इन्द्रः स्वहस्ताच्छत्रुसन्निधौ च्युतं वज्रायुधमत एव लज्जितो
वज्रं पुनर्न जगृहे न गृहीतवान् । तमगृहीतवज्रमिन्द्रं वृत्र
आह वमाषे । उक्तिमेवाह । हर इत्यादिना अमुष्य पराजय इत्यन्तेन ।
हे हरे ! इन्द्र ! पुनर्गृहीतवज्रस्त्वं अशत्रुं मां जहि । अयं विषादकालः
शोककाळो न भवति ॥ ६ ॥

ननु पराजये न लज्जितोऽहं योऽहं नोत्सहे तत्राह । युयुत्सता-
मिति । आततायिनां जिघांसनां योद्धुमिच्छूनां पुंसां सदा सर्वत्र
च जयो न वै न भवति । किन्तु कुत्रचिदेव कस्मिंश्चि-
द्देशे कालेऽपि जयो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन् पुंसां

विशिनष्टि । परात्मनामिति । परः परमपुरुष आत्मान्तः
प्रविश्य तत्कर्मानुसारेण नियन्ता येषां कर्मवश्यत्वात् परम-
पुरुषनियाम्यत्वाच्च तत्तद्देशकालकर्मानुरूपसुखदुःखादिफलानुभ-
वाय जयापजयावीश्वरकारिताविति न तत्र लज्जाशोकौ कर्तव्यौ
इति भावः । सर्वस्य नियन्तुरकर्मवश्यस्य परमपुरुषस्य तु सर्वत्र
सर्वदा जय एव भवतीत्याह । विनेति । एकं परमपुरुषं विनान्येषां
पुंसां सर्वत्र सर्वदा जय एव न भवति परमपुरुषस्य तु भवती-
त्यन्वयः । तत्र हेतुं वदस्तं विशिनष्टि । जगदुत्पत्तिस्थितिलयानां
मीश्वरं कर्तारं तदुत्पत्तिको गुण उच्यते । सर्वज्ञमिति । अनेन कर्म-
सङ्कुचितज्ञानजीवव्यावृत्तिः अनेनाकर्मवश्यत्वमप्युक्तं भवति । तत्त-
जीवकर्मनुसारेणोत्पत्त्यादिकर्त्रन्तरविरहादकर्मवश्यत्वाच्च तस्य
देशकालनिमित्तकर्मायत्तकर्त्रन्तरप्रयुक्तजयापजयौ न स्तः । किन्तु
सर्वदा सर्वत्र जय एवेति भावः । यदि जगदुत्पत्त्यादिकर्त्ता परम-
पुरुषस्तर्हि किमुपादानकारणं जगतस्तत्राह । आद्यमिति । आदौ
भवमाद्यं कारणात्वेनावस्थितमुपादानकारणमपि स एवेति
भावः । लोके पटाद्युपादानकारणस्य तन्वादेरपि कारणान्तरदर्श-
नात्कारणस्यापि तस्य कारणान्तरं सम्भाव्यतेत्याशङ्कान्निराकुर्वन्-
विशिनष्टि । सनातनमिति । नित्यमित्यर्थः । कार्यं ह्यनित्यं स तु नित्यः
कारणान्तररहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्याकर्मवश्यत्वेन यस्मात्तन्वमुक्तं तदेवोदाहरणमुक्तेन
प्रपञ्चयति । लोका इति । सपाद्याः पालकैर्ब्रह्मादिभिः सहिताः
सर्वे लोकाः विवशाः परमपुरुषवशं गता यस्य परमपुरुषस्य वशे
वश इच्छा "वशं कस्मिन्" इति भ्रातृपाठेन वशे इच्छायां निमित्तभू-
तायां श्वसन्ति अतश्च तत्तद्विच्छातिमित्तजीवना इत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः "को ह्येवान्यात् कः प्राययाद्यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्"
इति यथा शिखा पाशेक वज्रा द्विजाः पक्षिणः बन्धयितुर्वशे
श्वसन्ति तद्वत्स एव कालरूप ईश्वरः इह जयापजयादिषु कारणं
हेतुभूतः ॥ ८ ॥

न केवलं जयापजययोरेव हेतुरपि त्वोजआदीनामपि निर्वाहक
इत्याह । ओज इति । ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारणासा-
मर्थ्यं प्राणो जीवन्ममृतं मोक्षं मृत्युः संसारः ओजआदीन्प्रति
ते परमात्मानं हेतुमज्ञायाविज्ञाय आर्षत्वात्प्रयोगस्यानपूर्वं इति
न प्रतिषेधः अतोऽयम् । परमात्मानमेव ओजआदीनां कारणमज्ञात्वा
ओजः केवलं परमात्मा स्वात्मानमेव कारणं मन्यतेऽतो यं जडः
अज्ञो जन इत्यर्थः । जडमिति पाठे जडमज्ञः स्वात्मानम् एव कारणं
मन्यतेऽयं जन इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं परमात्मनो जयापजयाद्यभावे हेतुतया सर्वस्य
वशित्वं कारणान्वयमंशित्वं चोक्तमथ जीवस्य तद्विपर्ययमाह ।
यथेति सार्द्धं प्रयेन । हे मघवन्प्रभो ! इन्द्र ! विभो ! परमात्महृष्ट्येदं
सम्बोधनं दास्यमी दास्यो विकारभूता मारी यन्प्रमयः
यन्प्रबलादागतः यन्वशं गृहीतो मृग इत्यर्थः । यथा पुरुषतन्त्रः
आद्यमप्राणिहृष्टान्तामिप्रायकम् । द्वितीयं तु प्राणिहृष्टान्तामि-
प्रायकमिति वेदितव्यम् । एवं सर्वोणि भूतानीश्वरतन्त्राणां विश्व-
रतन्त्राण्येवैश्वर्यशक्त्यान्वेत्यर्थः । । अद्वितीयव्ययमित्वात्कारण्यं
चादेराकृतिमयात्वात् । एवं जीवस्य पारतन्त्र्यमुक्तम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बुधवासवसंवाद्यच्छेदः हरेर्जीवेनाभेदज्ञानं तमःसाधन-
मित्येतन्निरूप्यतेऽस्मिन्प्रकरणे तत्रादौ बुधवासवयोर्बुधशेषं वाकि-
एवं जिह्वासुरिति विजयं विजयात्मकं परं मुख्यं मन्यमानः
॥ १ ॥ २ ॥

भोगस्तु भोगः पुष्टिर्बुधस्य स तथा तं "भोगः सुखे स्त्रिया-
विभृतौ पीनसर्पशरीरयोः" इत्याभिधानात् । भोगो विषयसेवाया-
माश्रित्यर्थाणि पाठने । वर्तुले स्थूलतायाश्च जन्मन्यायादने तथेति
वरुणः ॥ ३ ॥

इह इन्द्रः परिवृद्धः पतिरश्चर्यलुभाविष्यतः स्वामिमार्गपी-
न्द्रशब्दप्रयोगास्ततो विशिष्योक्तममरेणमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

हरे ! स्वशत्रुं मामिति बोधः ॥ ६ ॥

गुरु इममे तव पराजय इत्याशङ्क्य पराजयापराजयौ न
निषेधौ किन्तु देवकृतावित्याह - युयुत्सतामिति । युयुत्सतां युद्ध-
शीलानां मध्ये कुत्रचिद्युद्धे देवप्रकृतेरेकस्य सदा जय इतरस्य
सदा पराजय इति तत्राभिभवितस्तव स्थितावपि देहविशेष-
लक्षणयो जयः प्रतिक्षणमस्तीति दर्शयितुम् उत्पत्त्यनन्तरं लक्षपदो-
पादानम् ॥ ७ ॥

हरेरेव सदा जय इत्ययं नियमः कृत इति तत्राह । लोका
इति । वक्ष्य वक्ष्ये स्थिताः श्वसन्ति श्वसन्प्रमाण इति धातुः सचा-
पि तदधीनेति विज्ञायते शिवा जाललक्षणं तन्त्या द्विजाः पक्षिणाः
खगा इत्युक्तिं विना विदुषामपि वाक्यतन्त्या नियतत्वमस्तीति
द्योतनाय द्विजा इत्युक्तम् इह जीवराशौ श्वितभोजनपराजययोः
कारणम् ॥ ८ ॥

भोज आध्याधिक्यानाधिपत्ये (१) उभयोर्हेतुत्वेन सिद्धे हरेरधीन-
त्वे कृतः सङ्कच्छत इति तत्राह । भोज इति । जडो जनः भोज-
स्त्वाविगुणमूर्तिमन्तं भगवन्तमज्ञात्वा (२) तयोर्हेतुमात्मानं स्वं म-
न्यत इत्यन्वयः स वै बलं बलिनं चापरेणमिति स्वीकृतः भोज
आधिपत्ये श्वित्वोजस्त्वाविगुणमन्तकोऽधमित्यजानन् जनो जड
इत्युच्यते भोजस्त्वादि हेतुमिति वा ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत् शौच्येण गतोत्साहः शकोभूयेन बोधितः तं संस्तूय-
महायुद्धेऽवस्थितिं द्वादशे कथा मामयमितिकर्षव्यमूढो नहन्ति तद्-
दमेवस्वयौर्ध्वं दर्शयन्निमज्जत्साहचरानि कोपयानि च यतोमाम-
यं शीघ्रं निहन्त्यादित्याशयेन पुनर्पौंड्रं प्रवृत्त इत्याह । शूलमिति ।
अप्युपलब्धोदके ॥ १ ॥

जिह्वा शिखा आदिष्व अमचिरत्वा ॥ २ ॥

आयत्त आगच्छत ॥ ३ ॥

हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥

पुरुषत इन्द्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥

आततायिनां शस्त्रवतां कुत्रचित् शत्रुषु सदा जयः एकत्र
शत्रौ न जयश्च । यथा युष्माकं असुरेषु सदा जयः । मयि तु
न जय इत्यर्थः ॥ यतः परः अनात्मात्मीयः अस्त्राधीन आत्मा
परमेश्वरो येषां परमेश्वरस्य तु सदैव जय इत्याह । विनैकमिति ।
तेन स्वाधीनीकृतपरमेश्वराग्रामज्जुनादीनामिव न युष्माकं
सदा जय इति भावः ॥ ७ ॥

तस्मात् युष्माकं कर्माधीनानां तु शुभाशुभादष्टानुकूलः काश्च
एव जयपराजययोः कारणमित्याह । लोका इति । यस्य वक्ष्ये स्थिताः
श्वसन्ति चेष्टन्ते द्विजाः पक्षिणाः शिवा जालेन ॥ ८ ॥

भोज आदि रूपं तं कालं हेतुमत्त्वाव अविज्ञाय जडं सन्तमात्मानं
देहं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥

किञ्च तस्य कालस्यापि वक्ष्यता यः पुरुषः सोऽपि यस्य
वक्ष्ये स स्वयं भगवानेव सर्वकारणकारणमिति सहस्रान्तमाह ।
यथेति द्विजा । ईशतन्त्राणि तत्त्वेश्वरस्वाधीनानि ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रः बुधभयात्प्रथमं गतोत्साहः पुनर्बुधेणोत्साहितस्ते
बुधं संस्तूय युद्धे इतवानिति द्वादशेनाध्यायेन वर्णयति । एव-
मिति । आजौ रयो देहं जिह्वास्तुः विजये विष्णुप्राप्तौ विषम्यो-
मर्षेदतस्तस्मान्मुक्त्युं वरं भेदं मन्यमानः अप्यु प्रलयोदकेषु
कैटभो महापुरुषं विष्णुमिव ॥ १ ॥

तद्वन्तस्तं युगान्तामिवत् कठोरो जिह्वाप्रभागो यस्य तत्
आविष्कृतं भ्रामयित्वा महेन्द्राण क्षिप्त्वा विनष्टं हे पाप !
गुरुम् ! हतोसीति जगात् ॥ २ ॥

तच्छूलं ग्रहश्रोत्रका च ग्रहोदकं तद्विषयस्य परिभ्रम-
के आपतत् आगच्छत् तुर्येक्ष्यं बुर्निरीक्ष्यमपि निरीक्ष्य शतं
पद्माणि यस्य तेन सजेयाऽऽच्छिन्नत एरणराजभोगं वासुकिदे-
हलक्ष्मं भुजश्च सिञ्चेत् ॥ ३ ॥

संरब्धः क्रुद्धः हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥

पुरुषतस्येन्द्रस्य सङ्कटं निरीक्ष्य भृशमस्पर्धं हा हेति विशु-
क्रुधुः ॥ ५ ॥

हरे ! हे इन्द्र ! विषादस्य शोकस्यायं कालो नास्ति ॥ ६ ॥

आततायिनां शस्त्रपाणिनां परात्मना परे उत्कृष्टे पक्षार्थे
आत्मा मनो येषाम् अत एव तदर्थं युयुत्सतां सदा जयः
कुत्रचिदपि न भवति किन्तु एकत्र कदाचिदेव भावं विश्व-
धीजं विना तत्र हेतुगर्भं विशेषणमेकं स्वसद्व्यतिभट्प्रान्त्यं
सनातनं निव्यम ॥ ७ ॥

स एवैकः अन्वेषां जयपराजययोर्हेतुरित्याह । लोका इति ।
शिवा जायेम काश्च सर्वलोकाहेतुर्भगवान् "हः काश्चकाश्च" इति
भूतेः । इह अथादौ ॥ ८ ॥

भोजआधिरूपश्च स एवैक इत्याह । भोज इति । जडमस्मर्थम्
आत्मानं हेतुं जयादि हेतुं मन्यते जानाति ॥ ९ ॥ १० ॥

(१) जीवेश्वरयोः । (२) आधिपत्यानाधिपत्ययोः ।

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतैर्निद्रियाशयाः ।

शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥ ११ ॥

अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽभीशमीश्वरम् ।

भूतैः सृजति भुतानि असते तानि तैः स्वयम् ॥ १२ ॥

आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशेषः पुरुषस्य याः ।

भवन्त्येव हि तत्काले यथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः ॥ १३ ॥

तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ।

समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥ १४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।

तत्र सात्त्विकमात्मानं यो वेद न स बद्ध्यते ॥ १५ ॥

पश्य मां निर्जितं शक्र ! वृक्षायुधभुजं मृधे ।

घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिह्वीर्षया ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अबि रुवाच । हे नृप ! ऐसे कहकर संग्राम में देह त्यागने की इच्छा करता असुरेन्द्र विजय से मृत्यु को उत्तम मानता शूल लेकर छुरेन्द्र पर दौड़ा जैसे प्रलयकाल के जल में कैटभ देव महापुरुष भगवान् पर दौड़ा था ॥ १ ॥

तदनन्तर असुरेन्द्र ने प्रलयकाल की अग्नि के समान कठोर जिहा (अंगी) वाला शूल हाथ में उभोद्धत कर बड़े वेग से महेन्द्र पर चलाया और चलाकर उस वीरने गर्भकर बड़े क्रोधसे यह कहा हे पाप ! तू मर ॥ २ ॥

वज्रधारी इन्द्र ने चलाते हुए अह और उल्का के समान दुर्निरीक्ष्य और आकाश में चले आते उस शूल को शत पृष्ठ वज्र से मध्य ही में काट दिया और अविह्वल होकर संपराज के अंगके समान वज्रासुर की भुजा को भी छेदन कर दिया ॥ ३ ॥

क्रोधी वज्रासुर ने एक बाहु कटजाने पर भी निकट आकर वज्रधारी इन्द्र को परिध से हनू (कपोलके पास) में ताड़न किया और पेरामत को भी ताड़न किया । तब सघना इन्द्र के हाथ से वज्र छूटकर गिरपड़ा ॥ ४ ॥

वज्रासुर के इस महा अद्भुतकर्म को सुन, असुर, चारणा, क्षिप्र आदिक मध्य प्रसंशा करने लगे और पुरुहव [इन्द्र] के इस सङ्कट को देखकर सब हा ! हा !! करते आक्रोश करने लगे ॥ ५ ॥

अरिणी सभिधी में अपने हाथ से गिरे वज्र को विलक्षित इन्द्र फिर नहीं ग्रहण करना चाहता था तब वज्रासुरने कहा हे हरे ! वज्र ग्रहण करो और अपने शत्रु को (मुझे) विनाश करो यह काव विवाद करने का नहीं है ॥ ६ ॥

क्योंकि युद्ध करने वाले आतती (शस्त्रधारी) पुरुषों में सदा हीका जब हो वह नहीं है यह सब जीव परस्पर हैं । इस जगत् की उत्पत्ति लय और स्थिति के ईश्वर सर्वेश्व, सनातन, आदिपुरुष का ही जब निश्चय है उनके बिना औरों का कहीं जब भी होता है कहीं पराजय भी होता है ॥ ७ ॥

लोकपालों के सहित ये समस्त लोक विषय छोड़कर जिसके वश में शिवा (जाब) ब्रह्म पक्षियों के समान परस्पर होकर जीवित हैं वही काल रूप भगवान् जब पराजय का कारण है ॥ ८ ॥

भोज (इन्द्रिय शक्ति) सह (मनःशक्ति) बल (शरीर-शक्ति) प्राण अमृत और मृत्यु स्वरूप फालको न जानकर यह जन जड़ वेशको जब पराजय का हेतु मानता है ॥ ९ ॥

हे मधवन् ! जैसे काठ की नारी (पुतली) और यन्त्र मध (कलका) मृग पराई इच्छा से क्रिया करते हैं ऐसे ही इन सब भूतों को ईश्वर पर तन्त्र जानों ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु स्वारम्भकप्रधानपुरुषादितन्त्राणीति युक्तं तत्राह-पुरुष इति । व्यक्तं महत्तत्त्वम् आत्माऽहङ्कारः ॥ ११ ॥

ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुरितिमीमांसका मन्वन्ते तत्राह एवमविद्वानभीशमीश्वरं स्वतन्त्रं मन्वन्ते ननु पित्रादयः सृष्टारो दृश्यन्ते स्वाध्यायवस्तु इन्तारस्तत्राह भूतैरिति स्वामीश्वरः ॥ १२ ॥

ननु त्वया पराजितस्य मम जयादिवाक्येषु नास्ति किमिति मां वलायुक्ते प्रवर्तयसि तत्राह । जायुरिति । तत्काले जयादि-वाक्ये विपर्ययाः सकीर्त्यादयः ॥ १३ ॥

प्राणाग्नेहोऽयं समर इष्वक्षौ वाहनासमः ।

अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥ १७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रो वृत्रवधः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् ।

गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गताविस्मयः ॥ १८ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥

अहो दानव ! सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ।

भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जग^(१)दीश्वरम् ॥ १९ ॥

भवानतार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।

यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥ २० ॥

श्रीशरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

सस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्याद्वर्षविषादहीनो भवेत् ॥ १४ ॥

समदृष्टाबुधायमाह । सत्त्वमिति । इषोदिभिर्न वध्यते ॥ १५ ॥

वर्षविषादनिवृत्त्यै तवाहमेव गुरुरित्याह । पश्येति । वृक्षमायुधं भुजश्च यस्य ॥ १६ ॥

अनिवर्तत्वं धृतरूपकेषोपसंहरति । प्राण एव गन्तव्यः पश्यो यस्मिन् इषव एवाक्षाः पाशका यस्मिन् वाहनान्वेवेतस्तत्प्रा-
व्यमानान्वासनानि फलकानि यस्मिन् ॥ १७ ॥

गताऽलीकं निष्कपटम् ॥ १८ ॥

भक्तः खेचितवानसि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराजभाष्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुरुषः जीवः प्रकृतिः प्रधानं चित्समाष्टि संसृष्टमचेतनं वक्षं
महत्तत्त्वमात्माऽहङ्कारः भूतान्माकाशादीनि इन्द्रियाणि ज्ञानक-
सौमयात्मकानि दशैन्द्रियाण्याश्रयोऽन्तःकरणम् एते यस्य भग-
वतोऽनुग्रहादिना तदनुप्रवेशरूपानुग्रहमन्तर्याम्य विश्वस्य स-
र्गादौ उत्पत्तिस्थितिलयेषु न शक्नुवन्ति न प्रमचन्ति एषां
परमपुरुषकार्यत्वादिति भावः । प्रकृत्यादिप्रदृशं दृष्टान्तार्थं यथा
प्रकृत्यादयोऽस्य सर्गादौ न शक्नुवन्ति तथा पुरुषश्चतुर्मुखादि-
जीवोपि तदनुग्रहं विनास्यसर्गादौ न शक्नोति तत्कार्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं कार्यरथयुक्तमयानीश्वरमाह । अविद्वानिति । इमं परम-
पुरुषायसोत्पत्त्यादिमन्तं तत्परतन्मन्तं एवामीश्वरमात्मानमस्मिन्ना-
नजासीश्वरं मन्यते स्वात्मानमीश्वरं मन्यते जन इति शेषः
“पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तम्” इति वक्षिष्युष्यादौ परमपुरुषस्यप्रयोजक-
त्वं प्रकृत्यादीनां तत्कार्याणां प्रयोजकत्वं चोक्तं तदेवप्रपञ्चयति ।
भूतेरित्यर्थः । स्वमात्मानप्रयोजककर्मा स्वनेत्यर्थः भूतेः पृथि-

व्यादिभिः खानुग्रहीतैः भूतगृहीतैः भूतप्रदृशं प्रकृत्यादीनामप्युप-
जक्षयं प्रकृत्यादिभिः खानुप्रवेशाद्विशक्तिभिः भूतानि देवमनुष्या-
दिव्यष्टिभूतानि सृजति तथा तैरेव भूतानि प्रसते च व्यष्टिष्टेः
सद्वारकत्वकथनेन समष्टिस्त्वरद्वारकतेति सूचितम् “मनेन जीवेनात्म-
नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्” इति श्रुत्यर्थोऽनानुसन्धेयः ॥ १२ ॥

अस्त्वेषं तथापि पराजितोऽहं पुनरात्मनो न जयं सस्मा-
व्यामीत्यप्राह । आयुरिति । द्वियस्मादीश्वरायत्ता स्वस्वकर्मानुगुणदेव-
मनुष्यादिसृष्टिस्तस्मादायुरादयोपि तदावसानि सतः देशकालपरि-
णामकर्मानुगुणाः पुरुषस्य वा आशिषस्ताः सर्वास्तत्काले अक्षितकाले
तत्तत्कर्मफलानुभवदशाव्यामित्यर्थः । भवत्येष तत्र दृष्टान्तः । यथेति
यथाऽनिकोः मरणादारिद्र्यादिकममिच्छोरपि पुंसः तद्विपर्ययाः आशु-
रादिविपर्ययाः मरणादारिद्र्यापकीर्तिमश्रुतयोपि भवन्ति तथा
आशुरादयोपीत्यर्थः तत्रायुर्जीवनं श्रीः सम्पत् ऐश्वर्यं प्रभुत्वं यद्वैश्वर्यं
सम्पत् श्रीस्तेजः भगवत्सहायस्य तेऽधुना आयुरादयो भवेयुरेवेति
भावः ॥ १३ ॥

यत एव सर्वमीश्वरायत्तं कर्मानुगुणं चात एव न विक्लि-
येत विवेकीत्याह । तस्मादिति । सस्मात्सर्वमायुरादिकम् ईश्वरायत्तं
कर्मानुगुणं विपर्ययवद्भवति तस्माद्विवेकी कीर्त्यकीर्त्योर्जयपराजय-
योस्तथामरणाजीवनयोश्च निमित्तयोर्धे सुखदुःखे ताभ्यां कीर्त्या-
दिनिमित्तसुखादिना विकारं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्च भगवदुक्तरीत्या मदुक्तरीत्या च मुक्तेरेव निरविशय-
पुरुषार्थत्वादनमिसंहितफलसङ्कर्तृकस्य शुद्धादि कर्मणा आयुरा-
द्यानुषङ्गिकफलप्रापणद्वारा तत्साधनत्वाच्चोक्तविषययुक्तकर्म कुर्व-
न्देहावसाने मुक्तोपि भवतीत्याह । सत्त्वमिति । सत्त्वादयो
गुणाः नात्मनः जीवस्य किन्तु प्रकृतेरेव गुणा इति निर्विवादं
तत्र सत्त्वादिगुणपरिणामरूपे देहे स्थितमात्मानं यः पुमान्साक्षिणं
दृष्टारं मन्यते तत्कर्तृत्वं देहगतं मत्वा आत्मानं कर्तारं मन्यते
इत्यर्थः सा तु न वध्यते किन्तु संसारवन्ध्यामुच्यते इति भावः
॥ १५ ॥

अस्मिन्मये मामेव दृष्टान्तभूतं पश्येत्याह । पश्येति ।

(१) इषिमिति वी० पाठान्तरम् ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रसङ्ग्रहात् ।

हे शक्र ! मृधे युधे वृक्षं छिन्नमायुधं त्रिशूलं भुजम् यस्य तं निर्जितं परजितमपि पुनस्तत्र प्राणान्दुर्लभमिच्छया यथाशक्ति घटमानं यतमानं युयुत्सुं मां पश्य ॥ १६ ॥

यदि नूनं मम जयो भवेत्तर्हि योत्स्यामीत्याशङ्कमानं प्रव-
दन्ममं धृतत्वेन रूपयति । प्राणगृह इति । गृह्यत इति गृहः जि-
तेम गृह्यमाणः पणः प्राण एव गृह्यो यस्मिन् बाहूनां हस्तस्थ-
श्चर्यादीन्धेवासनानि प्रस्यन्ते क्षिप्यन्ते इतस्तत्तत्प्रत्ययं इत्य-
सनानि फलका यस्मिन्निषवः शरा एवास्त्राः देवनाम्ना यस्मि-
त्सोऽयं धृतसदृशः संप्रामः अत्र धृततुल्ये संप्रामे कस्य जयः
कस्य वा पराजय इति न ज्ञायते धृत इव अथपराजयौ ताव-
दुद्धेयौ इत्यर्थः इत्थं तु लोकदृष्ट्योक्तं मया नूनं भगवत्सहायस्य
तथ जय एव निश्चित इति भावः ॥ १७ ॥

एवं तत्त्वकथनेन युद्धाय प्रोत्साहितः उपासवज्रः शक्रः तमा-
हेत्याह मुनिः । इन्द्र इति । गताक्षीकं निष्कपटं अत्रस्थं वज्रः
भुक्त्वाऽपूजयद्ब्रह्ममन्यतस्वीकृतवज्रायुधः शक्रो विगतसमयः ज्ञानिनामियं
रीतिरित्याश्चर्यैरहितः प्रहसन् सावधानं स्ववचः समाकरोन्नाय
प्रहसन्तं वृत्रमुवाच ॥ १८ ॥

उक्तमेवाह । भद्रो इत्यादिना स्वातन्त्र्यकै रित्येतेन । हे दानव, त्वं
सिद्धोसि कृतकृत्योसि सिद्धोऽसि इति कथं त्वया ज्ञातस्तत्राह ।
यस्य ते तव ईदृशी मतिर्वैसीते किञ्च सिद्धत्वापादिकानन्या भगवद्भ-
क्तिरेव सा च तवास्तीत्याह । भक्त । इति त्वं सर्वात्मनोपायो-
येयादिभावेन जगदीश्वरमन्तरात्मानमन्त एव सुहृदं निरति-
घायप्रियं भगवन्तं भक्त आर्षत्वात्कर्त्तरिक्तः सेवितवान् ॥ १९ ॥

किञ्च जनामोदयतीति तथा तां वैष्णवीं मायां भवानतार्थीः
कृतः ययस्मान्जानासुरं भावं तामसत्वं बिहाय महापुरुषतां
अष्टपुरुषतां सत्त्वोत्तरपुरुषतां इति यावत् गतः प्राप्तवानसि ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयप्रभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हिरण्यगर्भादिनामोज आदिगुणस्य षडेष्टत्वेन सत्त्वाऽज्ञयपराजय-
योरपि तन्निवृत्तत्वेनपि किमपराधमिति तत्राह-पुरुष इति । “हिर-
ण्यगर्भः पुरुष आत्मा वायुवद्वह्नः शेषोव्यक्तस्तथैवेन्द्र आश्रयः
समुदाहृतः” इत्यतः पुरुषादिशब्देन न संसार्यादिसामान्यानि
यस्तुनि गृह्यन्ते किन्तु विशिष्ट एव चेतन इत्येवं शास्त्रनिर्णये
सति हिरण्यगर्भादयो यदनुग्रहं विनाऽस्य जगतः सर्गादौ न
शक्नुवन्ति तमात्मानमन्तःस्थित्वा दानादिकर्तारं श्रीहरिमनीयं
जीवं मन्यते व्याहृतमिदमित्याह - ईश्वरमिति । कोसाविति तत्राह
अपिहानेति । अज्ञानादेवं मन्यानस्य निरय एवावस्थानं तान्ध्र-
त्यस्मिन्नर्थे एव वाच्यः

“अनीशं जीवरूपेण परमात्मानमीश्वरम् ।

ये मन्यन्ते तान्समीक्ष्य ज्ञेहाजिरयभागमवेत्” इति ॥
वचनेनाह ॥ ११ ॥

ननु सत्त्वगुणैव ब्रह्मा कहेत्यादिरुद्धिः कथमिति । तत्राह - भूतै-
रिति ॥ १२ ॥

येन दिनचर्यासंहारावपि तदधीनावित्याह । आयुरिति । पुरुष-
हयोत्पन्नस्य वा आयुराद्याणिषो भवन्ति ते भावाः कावे कावा-
त्मनो हरेराश्रयनोपयोगाय भवन्ति हि यस्माच्चस्मादकीर्त्यादेः समः

स्यादित्यन्वयः यथा दुःखाद्यनुभवेच्छारहितस्यापि विपर्ययाः
दुःखादिवर्जणा इत्येते तथेति शेषः अनेन सर्वे भावाः
नारायणाधीना इति निरूपयति ॥ १३-१४ ॥

दुःखाद्यागमे प्रकृतिपुरुषविषेकाज्ञानं कारणमित्याह । सत्त्व-
मिति । आत्मनो जीवस्यात्मानं परमात्मानम् ॥ १५ ॥

श्रीहरेर्धीनत्वेन जयादिकं तथापि प्रत्यक्षमित्याह । पश्येति ॥ १६ ॥
प्राण एव गृहः पणो यस्य स तथा इषवः शरा एव अस्त्रा-
यस्य स तथा हस्त्यादिवाहनाभ्यासनं फलकलक्षणां यस्य स तथा
धृतकल्पः संप्रामः अत्र धृतबलस्यो समरे ॥ १७ ॥

गताक्षीकं निर्व्याजम् ॥ १८ ॥

सिद्धः जीवन्मुक्तः “जीवन्मुक्ते जातिभेदे सिद्धः स्यात्साधितेपि
च” इति आत्मानं श्रीहरिं भक्तः भजमानः ॥ १९ ॥

ग्रामं गत इतिवत् महापुरुषतां प्रति गतः । भक्तिज्ञानादि-
गुणसंपन्नत्वेन महत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्जीवगोक्षामिकृतक्रमसाम्बन्धः ।

वाहनानि हस्त्यादीन्धेवं आसनानि सारि स्थानीयानां बोध-
यामाधारभूताः फलका यस्मिन् ॥ १५ ॥

गतविस्मयः प्राप्तविस्मयः ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुषो महत्स्रष्टा स्वांशोपि किमुत प्रकृत्यादय इत्यर्थः । वक्त्रं
महत्सत्त्वमात्मा अहङ्कारः । एते यस्यानुग्रहाद्विना सर्गादौ न शक्नु-
वन्ति । न च पुरुषस्य स एव कथं तदनुग्राह्य इति वाच्यं । पर-
ब्रह्मणोपि तदनुग्राह्यत्वं श्रवणात् यथा “मदीयं महिमानञ्च परब्रह्मेति
शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रप्रेषित्व हवि” इति ॥ ११ ॥

ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादि हेतुरिति मीमांसका
मन्यन्ते तत्राह एवमविद्वान् । अनीशमेवात्मानं जीवं ईशं मन्यते ।
ननु पित्रादयः कष्टारो दृश्यन्ते व्याघ्रादयस्तु हन्तारस्तत्राह भूतै-
रिति ॥ १२ ॥

ननु त्वया पराजितस्य मम जयादि शङ्कैव नास्ति किमिति
वश्यान्मां युद्धे प्रवर्त्तयसीति तत्राह-आयुरिति । तत्कावे आयुराद्य-
नुकूले कावे अतस्तत्कावे जयकालत्वं जेष्यसीति भावः विप-
र्ययाः मृत्युहारिद्रादयः ॥ १३ ॥

समः समभाषणाचारं स्यात् सुखदुःखयोः ॥ १४ ॥

जयपराजयाद्याः गुणकार्षा एव आत्मा तु गुणव्यातिरिक्त
एवेति विषेकेन ईशविषादौ न कर्त्तव्यमित्याह । संवमिति । न व-
च्यते संसारबन्धं न प्राप्नोति ॥ १५ ॥

अत्रार्थे अहमेव ते गुरुरित्याह । पश्येति ॥ १६ ॥

युद्धमिदं धृतं कीदृजमेव । दोषबुद्ध्यादिभिरेपि हस्त्यकु-
मशप्यामित्याह प्राणएव गृहः पणो यस्य । इषव एवास्त्राः
पाशका यस्मिन् । वाहनानि हस्त्यश्वादीन्धेवं आसनानि फलका
यस्मिन् ॥ १७ ॥

गतविस्मय इति हन्त हन्त कथमसुरस्याप्येतावन्ति भक्तिज्ञान-
वैराग्याणीति प्रथमम् विस्मितो ह्यसुरहित एवाऽऽसीत् ततः
महाद् वक्षिपन्नातिहृत्या भक्तिहस्ताद्येभ्योऽपि कोदियुयिता

खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव ।
वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः ॥ २१ ॥
यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ।
विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति ब्रुवाणावन्त्योन्मं धर्मजिज्ञासया नृप ! ।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधाम्पती ॥ २३ ॥
आविद्ध्य परिधं वृत्रः काष्ण्यायसमरिन्दमः ।
इन्द्राय प्राहिणोद्धोरं वामहस्तेन मारिष ! ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

खल्वसुरेष्वपि संभवेदेवेति विस्मयापाये तस्य प्रद्वेषहेतुको हास-
आभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

भक्तः संवितवानसि ॥ १६ ॥ २० ॥

महदाश्चर्यमिति । पुनरपि विस्मयोदयः । रजःस्वभावस्य तव
कथं दृढा भक्तिः प्रह्लादादौ तु नारदादिमहदनुग्रहेणैव रजः-
स्वभावापगमात्तत्रोचितैव भक्तिरिति भावः । सत्त्वात्मनि शुद्ध-
सत्त्व मूर्त्तौ ॥ २१ ॥

तव स्वर्गादिभोगोपेक्षा युक्तेवेत्याह-यस्येति । खातकोदकैः गर्त्ता-
दिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किम् अस्माकन्तु भक्त्यभावादेतैरेव निर्वृ-
त्तिरिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरुषो जीवः व्यक्तं महत्तत्त्वं आत्माहङ्कारः भूतानि च
इन्द्रियाणि आश्रयोन्तःकरणञ्च ते तथा यदनुग्रहादिना
सर्गादौ न शक्नुवन्ति यत्प्रवेशरूपमनुग्रहं विना सर्गादिकं कर्तुं
न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनीशं स्वातन्त्र्येण किमपि कर्तुमसमर्थमीश्वरमिदं मयैव
कृतमिति समर्थं मन्यते यतो यः स्वयं भूतैर्भूतानि सृजति
तैस्तानि संहरति च ॥ १२ ॥

यथा पुरुषस्यानिच्छोरेव विपर्ययाः आयुराद्यभावाः भव-
न्त्येव तथा आयुरादयोपि भवन्त्येव ॥ १३ ॥

सुखदुःखाभ्यां सुखदुःखयोश्च समः स्यात् ॥ १४ ॥

समत्वसाधनं गुणसाक्षिभूतात्मज्ञानमित्याह - सत्त्वमिति ॥ १५ ॥

वृक्षं क्लिप्तमायुधं भुजश्च यस्य तस्य ॥ १६ ॥

जयपराजययोरनियतत्वं द्यूतरूपकेण दर्शयति-अयं समरः
प्राणः प्लवः पणो यस्मिन् तथाभूतः द्यूत एव इष्टपलक्षतान्यायु-
श्चान्येव सत्ताः पाशाः यस्मिन् वाहनानि आस्यन्ते क्षिप्यन्ते
इत्यास्यानि फलका यस्मिन् ॥ १७ ॥

गतमल्लीकं मिथ्याभाषणं यस्मात्तद्वचः श्रुत्वा ॥ १८ ॥

आत्मानं परमात्मानं प्रति भक्तोऽसि ॥ १९ ॥

महापुरुषाः आगवतास्तत्ताम् ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

पुरुष, प्रकृति, (व्यक्त) महत्तत्त्व पञ्चभूत इन्द्रिय और अन्तः
करण ये सब विना जिसके अनुग्रह के विना सृष्ट्यादिक में समर्थ
नहीं होसके हैं ॥ ११ ॥

ऐसे ईश्वर परमात्माको अविद्वान् पुरुष अनीश असमर्थ
मानता है, वह तो भूतों के द्वारा भूतों को रक्षकर उनही
के द्वारा उन भूतों को आप असता है ॥ १२ ॥

पुरुष इच्छा न करे तो भी उस समय पर जैसे आयु
श्री, कीर्ति, और आशिष ये सबही विपरीत हो जाते हैं ॥ १३ ॥

तिसीसे अयश और यश, जय और पराजय तथा मरण
और जीवन में भी सुख दुःख समान माने ॥ १४ ॥

सत्त्व, रज, तम ये तीनों प्रकृति के गुण हैं आत्मा के
नहीं । तिनमें जो आत्मा को साक्षी जानता है सो बन्धको
नहीं प्राप्त होता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ? मोक्ष तूने जीत भी लिया और मेरा आयुध
तथा हाथभी कट गया है तौगी उत्साह से तेरे प्राण
हरने की चेष्टा करताहूँ तू देख ॥ १६ ॥

ये समर नहीं एक जुभा है इसमें बाण ही फेकने के
पाशे और वाहन ही चलने का घर है और प्राणों की बाजी लगती
है । इसमें किसकी जीत किसकी हार यह नहीं जाना
जाता ॥ १७ ॥

श्री शुकदेवजी बोले ॥ इन्द्रने ब्रह्मासुर का सच्चावचन
सुनकर बड़ी श्लाघा की इन्द्रभी विस्मयको छोड़ वज्र हाथ
में ले हँसकर बोला ॥ १८ ॥

इन्द्रबोले । हे दावन ! तुम सिद्ध हो जो तुमारी एसी मति
है सर्व के सुहृद और आत्मा जगदीश्वर के तुम सर्व प्रकार से
भक्त हो ॥ १९ ॥

तुम जनों के मोहने वाली वैष्णवी माया को तर गये जो तुम
आसुरभावको छोड़कर महापुरुष के भाव को प्राप्त भये हो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तस्य तव खातकोदकैर्गर्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किम् ॥ २२ ॥
युधां संग्रामाणां पती मुख्यौ ॥ २३ ॥

स तु वृत्रस्य परिधं करं च करभोपमम् ।
 चिच्छेद युगपदेवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५ ॥
 दोभ्यामुत्कृतमूलाभ्यां बभौ रक्तस्रवोऽसुरः ।
 छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्रष्टो वज्रिणा हतः ॥ २६ ॥
 कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् ।
 नभोगंभीरवक्रेण लेलिहो (१) त्वणजिह्वया ॥ २७ ॥
 दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ।
 अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन् ॥ २८ ॥
 गिरिराट्पादचारीव पद्भ्यां (२) निर्जरयन्महीम् ।
 जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सह बाहनम् ॥ २९ ॥
 महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम् ।
 वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

हे मारिष श्रेष्ठ राजन् ॥ २४ ॥

उत्कृतं मूलं यथोस्ताभ्यां रक्तं खवतीति तथा गोत्रः पर्वतः ॥ २५ ॥

कृत्वाधराभित्यादेर्जग्रासेति तृतीयेनान्वयः नभोवद्भीरेण वक्र्रेण लेलिहः सर्पस्तद्वत्त्वणया जिह्वया ॥ २७ ॥

कालकल्पाभिः कालतुल्याभिर्दंष्ट्राभिर्ग्रसन्निव आक्षिपन् चाल-मन् ॥ २८ ॥

निर्जरयन् चूर्णयन् ॥ २९ ॥

महाप्राणो महाबलः महावीर्यो महाप्रभावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

किञ्चेदं महादाक्ष्यं खलु किं तत् यद्रजःप्रकृतेः राजस-स्वभावस्य तव सर्वात्मनि षाड्गुणपूर्णं वासुदेवे निश्चयमतिरव-स्थितेति यत् ॥ २१ ॥

अत एव न तवैश्वर्यकैवलयाविष्णु मतिरित्याह-यस्येति । निः-श्रेयस्त्वरे मोक्षाधिपतौ आश्रितानां संसृतिबन्धहारिणि भगवति यस्य पुंसो भक्तिस्तस्य असृताऽभोधौ प्रक्षान्तसमुद्रे विक्रीडतः विह-सुतः पुंसः क्षुद्रैरल्पैः स्नातकोदकैर्गतां कतुल्यैरैश्वर्यकैवलयादि-सुखैः किं तानि तव तुच्छानीति भावः ॥ २२ ॥

एवं परस्परं सुवाणौ इन्द्रवृत्रौ युयुधातेदृश्याह मुनिः-इतीति । इती-त्यं धर्मजिज्ञासया भगवद्वर्माविष्कारेण तत्पूर्वमित्यर्थः एवं सुवाणौ भावमाणौ युधां योधाणां पती मुख्यौ अपारवीर्यौ इन्द्रवृत्रौ द्वे मृप ! युयुधाते युद्धकृतवन्तौ ॥ २३ ॥

तदेवाह-आविध्येति । अरिन्मो वृत्रः काष्ण्यायसं कृष्णलोहमयं

घोरं परिधं वामहस्तेनाविध्य आभयित्वा इन्द्राय प्रादिश्यात् शचिच्छेप हे मारिष श्रेष्ठराजन् ॥ २४ ॥

स देवः इन्द्रस्तु वृत्रस्य परिधं करभोपमं दिग्गजशुण्डा-तुल्यं करं वामहस्ते च युगपदेव शतपर्वणा वज्रेण चिच्छेद छिन्नधान् ॥ २५ ॥

उत्कृतं छिन्नं मूलं यथोस्ताभ्यां बाहुभ्यां रक्तं खवतीति रक्त-स्रवोऽसुरो वृत्रः बभौ रराज यथा गोत्रो गिरिर्वज्रिणोन्द्रेण छिन्नो पक्षो यस्य तादृशः खाद्राकाद्याद्रष्टो गलितो हतस्सन् माति तद्वत् ॥ २६ ॥

स दैत्यो वृत्रः अधरां हनुं भूमौ वनरां हनुं दिवि कृत्वा निधाय नभोवद्भीरेण वक्र्रेण लेलिहस्सर्पः पुनः पुनरति-शयेन वा लोटि लेलिहः यद्वलगन्तात्पचाद्यच्च तद्वत्त्वणया कूरया जिह्वया सबाहनमैरावतसहितं वज्रिणं इन्द्रमासाद्य प्राप्य जग्रास निगीर्णवान् कथंभूतस्सन् कालकल्पाभिर्मृत्युतुल्याभिर्दंष्ट्राभिर्जग-त्त्रयं प्रसज्जिवातिमात्रोच्छ्रितो महादेहो यस्यात् एव तरसा बलेन गिरीनाक्षिपन् इतस्ततश्चालयन् पादचारी पर्वतराडिष पद्भ्यां महीं निर्देरयन्चूर्णयन् पद्भ्यां गिरीनाक्षिपन्महीं निर्देरय-श्चेति वान्वयः महाप्राणो महाबलः महावीर्योतिप्रभावस्तपोहिपं गजमिव जग्रासेति दृष्टान्तीभूतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

वज्रेण ग्रस्तं तमिन्द्रमालक्ष्य दृष्ट्वा ब्रह्मादिभिर्महर्षिभिश्च सहिताः सर्वे सुराः हा भवेन्द्रस्य कष्टं प्राप्तं इति निर्धिषणा-श्चिन्ताक्रान्ताश्चुकुशुः असुरेन्द्रेण वज्रेण निगीर्णोपीन्द्रो न ममार न मृतः किन्तुदरं प्रविष्टो महापुरुषेण भगवता सज्जको रक्षितः महापुरुषेण नारायणकवचात्मकेन सज्जको देशितो वा भगवन्मायाबलेन योगमायाबलोपबृंहितेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(१) लिखेहेति विजयध्वज सम्मतः पाठः । (२) निर्देरयन् । इति श्री० पाठान्तरम् ।

हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चक्रुः समहर्षयः ।

निगीर्णोप्यसुरेन्द्रेण न समारोदरं गतः ।

महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥ ३१ ॥

भित्वा वज्रेण तत्कुर्वन् निष्क्रम्य बलभिद्भिः ।

उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आतकोदकैः कूपतटाकादिजलैः तत्प्रायैः स्वर्गादिभिः ॥ २२ ॥

धर्मजिज्ञासया धर्मविचारेण युक्तौ युध्यतीति युक्तौ योधाः
तेषां पती युधसंप्रहार इति धातुः अनपुंसकाद्युपपदे क्तिप्
प्रत्ययः पुंशब्दवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

“कनिष्ठिकाधः करमः करिपोतेऽपि तत्कर” इत्यभिधानात् अत्र
करमशब्दस्य युक्तौ यो आह ॥ २५ ॥

मूषो अशितः ॥ २६ ॥

खिलेहं नम इति शेषः ॥ २७ ॥

कालकल्पाभिः समसहस्रीभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आधिध्य भ्रामयित्वा मारिष हे मान्य ! ॥ २४—२५ ॥

गोत्रः पर्वतः ॥ २६ ॥

नभोवद्भीरेण वक्रेण लेलिहः सर्पस्तद्वदुल्लङ्घय जिह्वया
निर्जरयन् जीर्णीकुर्वन्तरसा जग्रासेत्यन्वयः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य निश्रेयसेश्वरे मुक्तिप्रदे हरौ भक्तिः स्यात्तस्य शुद्धे
स्वर्गादिमुखैः किं प्रयोजनम् यथाऽमृताम्भोधौ चौरावधौ चिकी-
डतः आतकोदकैः किम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

हे मारिष श्रेष्ठ ! ॥ २४ ॥ २५ ॥

यथा वज्रिणा हतः खारुष्टः पतितच्छिन्नपक्षो गोत्रो गिरि-
स्तद्वत् । अमुरः उत्कृतं मूलं वयोस्ताभ्यां रक्तं सूचतीति तथा
वसौ ॥ २६ ॥

दैत्यः दैत्यपक्षपातित्वात् न तु दित्यपत्यत्वात् । अधशं हनुं
भूमाकुत्तरं हनुं दिवि च कृत्वा नम इव गंभीरवक्रेण उल्लङ्घय-
जिह्वया च लेलिहसर्प इव प्रतीयमानः । वज्रिणं जग्रासेति
तृतीयेनन्वयः ॥ २७ ॥

कालकल्पाभिः कालतुल्याभिः जगत्त्रयं प्रसन्नैव अतिमात्रः
अतिप्रमाणाः महाकायो यस्य स तरसा वेगेन गिरिन् आधि-
पन् धर्वयन् ॥ २८ ॥

निर्जरयन् जीर्णीकुर्वन् ॥ २९ ॥

महाप्राणो विपुलबलः महावीर्यो विपुलपराक्रमः सर्पो द्विपं
गजमिव ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

यह बड़ा आश्चर्य है जो रजोगुण की प्रकृति वाले
तुमारी शुद्धसत्त्वस्वरूप भगवान् वासुदेव में इतनी मति
भई ॥ २१ ॥

जिस की मोक्ष के भी ईश्वर, हरि, भगवान् में भक्ति है ।
उस अमृतसमुद्रके गोता लगाने वाले को सोइके निकासे हुए
कूपादि के पानी से क्या प्रयोजन है ॥ २२ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले ! हे राजन् ! संग्रामके पती धर्मकी
जिज्ञासा से परस्पर यों बोलते हुये बड़े बड़ी इन्द्र और
वृत्रासुर दोनों युद्ध करने लगे ॥ २३ ॥

हे राजन् ! शत्रु के दमन करने वाले वृत्रासुरने फटकारके
लोहेका एक घोर परिघ बाये हाथ से चलाया ॥ २४ ॥

इन्द्रनेभी उस परिघ और वृत्रासुर के हाथको (शतपर्व)
वज्रसे एकही चार काट दिया ॥ २५ ॥

मूलसे कटे हुये हाथों से रक्त बहाता हुआ वृत्रासुर
पैसा मालूम पडा कि जैसे इन्द्रके वज्र से कटे पक्षवाला
आकाश से गिरा हुआ पर्वत हो ॥ २६ ॥

वृत्रासुर नीचे का होठ पृथ्वी में ऊपरका होठ आकाश में करके
आकाश के सहस्र गंभीर मुखसे सर्प के नाई उल्लङ्घय जिह्वा से
और काल के सहस्र डाढ़ों से तीनों जगत्को असतासा बहुत ही
भारी शरीर वाले वेग से पर्वतों की चलाता हुआ पाँवसे चलने
वाले बड़े पर्वत सरी का पृथ्वी को चूर्ण करता हुआ इन्द्र के
पास पहुँच कर वाहन सहित इन्द्र को प्रसन्न किया ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

महाबल महाप्राण बाला सर्प हाथी को जैसे प्रसन्न ले । जैसे
वृत्रासुर के प्रसे हुए इन्द्र को देख देव, प्रजापति और महर्षि, ये
सब ही अहो ! बड़ा कष्ट हुआ यों दुःखित हो कर आक्रोश करते
हुये । इन्द्र को तो वृत्रासुर ने निगल लिया तो भी वह भारायण
कवच रूप महापुरुष से कवचित होने के कारण और योग माया
बल के कारण उदर में जाकर भी मरा नहीं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महापुरुषेण कवचरूपेण अनायासेन सन्नद्धो दंष्ट्रितः
योगबलेन मायाबलेन च ॥ ३१ ॥

वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेगः कृन्तन्समन्तात्परिवर्तमानः ।
 न्यपातयत्तावदहर्गण्येन यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ॥ ३३ ॥
 तदा च खे दुन्दुभयो विनेदुर्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसङ्घाः ।
 वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥
 वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिरिन्दम ! ॥
 पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैपासिक्यां वृत्रवधोनाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बलमिदिन्द्रः उष्कर्तुं चिच्छेत् ॥ ३२ ॥

तस्य कन्धरं कन्धराम् आशुवेगोऽतिवेगवान् ज्योतिषां सूर्या-
 दीनाम् अयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्युत्तर-
 शतत्रयात्मकस्तावताऽहर्गणेन वार्त्रहत्ये वृत्रहत्यायोग्ये काले
 न्यपातयत् यद्वा स्मार्थं तद्धितः वृत्रहत्यायां वृत्रहननार्थं परि-
 वर्तमान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

वार्त्रघ्नलिङ्गैर्वृत्रहन्तुर्वीर्यप्रकाशकैः “वार्त्रहत्याय शवसेपृतनाषा-
 ह्यायच” इत्याद्यैस्तमिन्द्रमभिष्टुवाना अभिष्टुवन्तः ॥ ३४ ॥

अलोकं लोकातीतं भगवन्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वज्रेण तस्य वृत्रस्य कुक्षिं भित्त्वा विभुः बलमिदिन्द्रः
 कुक्षेः बहिर्निर्गत्य शत्रोर्वृत्रस्य शिरः पर्वतस्य शृङ्गमिव उष्कर्तुं
 चिच्छेत् ॥ ३२ ॥

अति विपुलां वृत्रस्य कन्धरां कियता कालेन चिच्छेदेत्यत्राह-
 वज्रस्त्विति आशुवेगस्तीक्ष्णधारो वज्रो वज्रायुधं तस्य वृत्रस्य
 कन्धरं कण्ठं पुंस्त्वसार्थं समन्तात्कन्धरयाः अभितः परिवर्तमानः
 कृन्तन् छिन्दन् वार्त्रहत्ये वृत्रहत्यासम्बन्धिनि ज्योतिषामयने
 संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्युत्तरशतत्रयलक्षणो गणः तेन तावता
 कालेनेत्यर्थः न्यपातयच्छिरे भूमौ पातितवानित्यर्थः ज्योतिषां
 सूर्यादीनामयने दक्षिणोत्तरगतिः तदात्मके संवत्सर इत्यर्थः
 वार्त्रहत्ये इत्यनेन कार्त्स्न्येन संवत्सरसम्बन्धित्वं वृत्रहत्यायाः
 सूचितम् ॥ ३३ ॥

तदा वृत्रशिरश्छेदनानन्तरं खे दिवि देवदुन्दुभयो दध्नुः
 महर्षीणां सङ्घैः सहिता गन्धर्वास्सिद्धाश्च वार्त्रघ्नलिङ्गैः वृत्र-
 हन्तुमिन्द्रस्य प्रकाशकैर्मन्त्रैस्तं इन्द्रमभिष्टुवन्तः मुदा हर्षेण
 कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥

हेऽरिन्दम ! वृत्रस्य देहाजिगन्तमात्मज्योतिःज्योतिरूपः स्वप्रकाश
 रूप आत्मा सर्वलोकानां पश्यतां सतां अलोकं प्राकृतलोकनिलचयां
 श्रीवैकुण्ठं समपद्यत स्वं लोकमिति पाठे मुक्तानां स्वतः
 प्राप्तं स्थानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

महापुरुषेण भगवता सन्नद्धः सहितो रक्षित इति यावत्
 नारायणकवचाख्यविधया समुद्धतो वा योगसायाबलेन अणि-
 मादिमहिम्बलेन उपायलक्षणाभावाबलेन वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अकृत्रिमो योगो यस्य स तथा योऽयमहर्गण आदित्यादि-
 ज्योतिषामयने दक्षिणोत्तरायणसंज्ञे संवत्सरे संभवति तावता-
 हर्गणेन षष्ठ्युत्तरशतत्रयलक्षणेन वार्त्रहत्ये वृत्रहननसम्बन्धिनि स-
 मरे काले वा तावत्कालं समन्तात्कृन्तन् परिवर्तमानो भ्रमन्वज्रस्तं
 न्यपातयदित्यन्वयः । अत्रेतिहासं पठति । प्रथमं युद्धं नर्मदातीरे
 द्वितीयं तु समुद्रतीरे तत्र वृत्रेण केनचित्संकेतेन संभित
 इन्द्रः सख्यं प्राप्तस्य तस्य स्निग्धतया करं प्रगृह्य फेनेनास्य
 वधं कर्तुं विचरन्फेनेन मां जहीति विनोदवचनं वृत्रेण वाद-
 यित्वा तेन पादस्पर्शलक्षणां ताडनं कृत्वा युद्धाय सन्नद्धः
 एकसंवत्सरकालं युद्धं कृत्वा विष्णुशक्तियुक्तं वज्रं फेने निवेश्य
 तस्मै विसृज्य श्रीनारायणं ध्यायतस्तस्य शिरः प्रजहार
 “सन्धितः समयेनेन्द्रो वृत्रेणाथो करग्रहः । समुद्रतीरे विचरन्
 फेनेन वधमस्य तु । नर्मणा जहि फेनेन वाचयित्वा सुरेश्वरः
 पादस्पर्शं विवादं च कृत्वा युद्धाय दंशितः । फेने वज्रं समावेश्य
 विष्णुयुक्तं व्यसंजयत् । अपानुदच्छिरस्तस्य ध्यायतो वत्सरेण
 सः” इतिवाक्यमप्रमानं करं गृह्णातीति करग्रहः ॥ ३३ ॥

वृत्रस्येन्द्रस्य संबंधीनि लिङ्गानि लक्षणाणि स्तम्भितजल-
 निर्गमनादीनि तानि येषु मन्त्रेषु ज्यन्ते ते वार्त्रघ्नलिङ्गास्तैर्मन्त्रैः
 “दासपत्नीरहिगोपा मतिष्ठिन्नरुद्धा आपः पणिनेव गावः अपां चि-
 लमपिहितं यदासीद्वृत्र जघन्वान् । मपतव्यवार” इत्यादिलक्षणाः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मज्योतिर्जीवाख्यं तेजः स्त्रलोकं स्वेनाधिकृतं विद्या-
धरलोकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

न ममारेत्यत्र हेतुमाह-महापुरुषेण विश्वरूपोपदिष्टनारायण-
वर्मणा सन्नद्धः । ननु गुरुवधेपि सा विद्याऽस्फुरदिति शास्त्रविद्वान्-
सम्मतं तत्राह-योगेति । सम्प्रतिलब्धेन भगवच्छक्तिबलेनेत्यर्थः ।
चकारात्तद्वलेन पूर्ववशक्तेरप्युद्भवो गमितः ॥ ३१-३४ ॥

वृत्रस्येति आत्मज्योतिराविर्भूतपार्षददेहात्मकम् । अलोकं भग-
वत्लोकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत कमसन्दर्भस्य

द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महापुरुषेण श्रीनारायणकवचैत सन्नद्धो वंशितः योगबलेन
स्वमायावलेन च तत्र योगोऽष्टाङ्गः । माया अन्तर्ह्यय पवनादि-
रूपेण स्थितिः ॥ ३१ ॥

उच्चकर्तुं शिच्छेद् ॥ ३२ ॥

आशुवेगोपि समन्तात् परिवर्त्तमानः कन्धरायाः सर्वतो विधु
भ्रमन्नेव कुन्तन् न त्वेकतो दिशः । कन्धराया महासारत्वादिति
भाष्यः ॥ तावता अहर्गणैः कर्त्तित्वा भूमौ न्यपातयत् योऽहर्गणैः
उद्योतिषां सूर्यादीनां सम्बन्धिनी अयने द्वे दक्षिणोत्तरे अभि-
व्याप्य भवदित्यर्थः । अयने कीदृशे वार्षहृत्ये वृत्रहत्याशोभ्ये
दण्डादिवप्रत्ययान्तात् स्वार्थिके नाना तत्र भाषार्थे नाना
वा रूपम् ॥ ३३ ॥

वार्षहृत्येः “वार्षहृत्याश शवसे धृतनासाध्याय च” इत्याद्यैर्मन्त्रै
स्तमिन्द्रमभिषुधानाः ॥ ३४ ॥

अत्र यदैव वृत्रः सवाहनमिन्द्रं जग्राह तदैव मम इन्ता अन्यः
कोपि नास्तीति मिश्रित्य योगबलेनैव देहं त्यक्त्वा कथं न धीमं
भगवत्पार्श्वं यामीति विभाव्य समाधिञ्जकार तदैवेन्द्रोऽचेतनस्य
वृत्रदेहस्य कुक्षिं विदार्य मिःमृत्यु शिरश्छेदे प्रवृत्त इति गिरि-
शृङ्गमिव अकरोति दद्यान्तात् शेषम् । आत्मज्योतिः पार्षददेहात्मकः

प्रकाशः वृत्रदेहात् प्रथग्भूतः । अलोकं लोकातीतं श्रीसङ्कर्षण-
वैकुण्ठम् ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महापुरुषेण वर्मरूपेण श्रीनारायणेन सन्नद्धः वंशितः इन्द्र-
रक्षार्थं भगवत्प्रयुक्तमायाबलेन च न ममार ॥ ३१ ॥

बलमिन्द्रः तस्य कुक्षिं भित्त्वा विदार्य ततो निष्कस्य
निर्गन्तुं शत्रोः वृत्रस्य शिरः उच्चकर्तुं अच्छिनत् ॥ ३२ ॥

आशुवेगः शीघ्रगतिर्वज्रः कन्धरायास्समन्तात् । परिवर्त्तमानः
परिभ्रममाणः तस्य कन्धरे पुंस्त्वमर्षि कन्धरां कुन्तन् शिन्वन्
वार्षहृत्ये वृत्रहत्याशोभ्ये उद्योतिषां सूर्यादीनामयनं दक्षिणोत्तर-
गतिस्तदात्मके संवत्सरे योऽहर्गणैः षष्ठ्यधिकशतत्रयदिवस-
समूहस्तावता अहर्गणेन न्यपातयत् ॥ ३३ ॥

वार्षहृत्येः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य वीर्यप्रकाशकैः । “वार्षहृत्याश
शवसेधृतनासाध्याय च इन्द्रत्वावर्तयामसि” इत्याद्यैर्मन्त्रैः । तमि-
न्द्रमभिषुधानाः । कुसुमैरभ्यर्चयन् ॥ ३४ ॥

आत्मज्योतिः जीवाख्यज्योतिः । अलोकं अकारार्थस्य
वासुदेवस्य लोकं वैकुण्ठं समपद्यत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

इन्द्रे भी वज्र से वृत्रासुर की कुक्षि को फाटकर बाहर
निकल के पराक्रमसे गिरिशिखर के शरद्व शत्रु के शिर को
काट दिया ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इन्द्र का वज्र भी वृत्रासुर के मारने के लिये अति वेग से
चारों तरफ भ्रमता हुआ उतने दिनों में वृत्रासुर के कंधर को
गिरासका कि जितने में सूर्यादिक फिरते हैं अर्थात् एक वर्ष में
गिराया ॥ ३३ ॥

उस समय आकाश में दुन्दुभि वाजने लगी गन्धर्व, सिद्ध और
महर्षियों के समूह वृत्रासुर के मारने वाले इन्द्र के वीर्य को प्रकाश
करने वाले मंत्रों से इन्द्र की स्तुति करते हुए कुसुमों की वर्षा
करते भये ॥ ३४ ॥

हे राजन् ! वृत्रासुर के देह से निकली जोति सबों के देखते २
साक्षात् भगवान् को प्राप्त होगई ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत् भागवत महापुराणे षष्ठस्कन्धे

की भाषा टीका में द्वादश अध्याय समाप्त ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

—*—

श्रीशुक उवाच ।

वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ! ।
सपाला ह्यभवन्सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥ १ ॥
देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयम् ।
प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रादयस्ततः ॥ २ ॥

राजोवाच ।

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ! ।
येनासन्सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ।
तदध्यायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद्भीतो बृहदध्यात् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच ।

स्त्रीभूजलद्रुमैरेमो विश्वरूपवधोऽद्रवम् ।
विभक्तमनुगृह्णन्निर्वृत्रहत्यां क माज्जर्यहम् ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन् ।
याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्मभैः ॥ ६ ॥
हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ।
इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेऽपि जगदध्यात् ॥ ७ ॥
ब्रह्माहा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहाऽघवान् ।
श्वानः पुत्कसको वाऽपि शुद्धेयरन्यस्य कीर्त्तनात् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रयोदशो तु वृत्रस्य ब्रह्मदस्यामहाभयात् ।

चिरं नष्टोऽवितः शक्रो विष्णुनेति निरुप्यते ॥ १ ॥

अनिर्वृतं ऋषयः पृष्ट्वा स्वयमेव प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥

हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥

तस्य वुःसहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह-वृत्रविक्रमेत्यादिना ।

कार्ययन् प्रार्थयन् बृहदध्यात् ब्राह्मणध्याजीतः सन् ॥ ४ ॥

एतः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं मार्जितं शोधयामि
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रसङ्ग्रहात् ।

एवं वृत्रवधेन सर्वे निवृत्तास्त्वल्लोकान् जग्मुरित्याह मुनिः
वृत्र इति द्वाभ्यां । हे भूरिद ! एवं वृत्रे हते सति शक्रं विना
सर्वे लोकपालैः सहिताः लोकाः सद्य एव विज्वराः विगता-
ध्वयः अत एव निवृत्तानि सुखितानि इन्द्रियाणि अन्तर्बाह्यानि येषां
तादृशाः अभवन् बभूवुः ॥ १ ॥

ततो देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूतानि च तथा दैत्याः देवाश्च
तदनुगाश्च तथा ब्रह्मा चतुर्मुखश्च ईशो रुद्रश्च इन्द्रश्च आदिशब्दा-
दन्ये च स्वस्वस्थानानि प्रति स्वयं जग्मुः ॥ २ ॥

यद्युक्तं यच्छक्रेण विना सर्वे लोकाविज्वरा निवृत्तेन्द्रियाः अभव
भित्ति तत्रेन्द्रस्थानिवृत्तौ देवानां निवृत्तौ च कारणं पृच्छति राजा-इन्द्र-
स्त्विति । हे महामुने ! इन्द्रस्थानिवृत्तौ हेतु कारणं श्रोतुमिच्छामि
वृत्रवध एवेति चेत्तर्हि तेनैव देवानामप्यनिवृत्तिर्भवेदित्दं तु कुतः
देवानां निवृत्तिरिन्द्रस्य दुःखमिति पृच्छति-येनेति । येन वृत्रवधरूपेण
हेतुना देवाः सुखिनः आसन् तस्मादेव हेतोरिन्द्रेणापि सुखिना
भविष्यन् कुतः कस्माद्धेतोरेन्द्रस्य दुःखमभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं पृष्ठो मुनिरिन्द्रस्थानिवृत्तौ देवानां निवृत्तौ च हेतुं
वक्तुं तावद्ब्रह्मवज्रोद्योगकालिकं देवानां वृत्तान्तमाह मुनिः ।
वृत्रेत्यादिना साधक्याय समाप्ति । वृत्रस्य पराक्रमेण भीताः सर्वे
देवा ऋषिभिस्सह वृत्रवधार्थम् इन्द्रमार्थयन् प्रार्थयन्त परस्मैपद-
मार्थम् एवं प्रार्थितोपीन्द्रो ब्रह्मवाद्ब्रह्मवधात्पूर्वं कृताद्विश्वरूप-
वधात्कारिण्यमाणा वृत्रवधाद्भीतः सञ्चेच्छत् ॥ ४ ॥

पतद्दिन्द्रोक्तिमुखेन विशदयति-स्त्रीति । विश्वरूपवधोद्भवमेनः
पापं मामनुगृह्णति स्त्रीभूमिजसद्वृत्रेण भूमिभूमिं विमज्ज्य
गृहीतमधुना वृत्रहत्यां क कुत्र मार्जिम संशोभयेयं वृत्रहत्यो-
द्भवं पापं कावस्थाप्याहं शुद्धो भवेयं न कायप्यतस्तं न हन्या-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता ऋषयस्तं प्रत्यूचुरित्याह मुनिः । तदिन्द्रस्य
वच उपाकर्ण्य ऋषयो ब्रह्मेन्द्रं प्रतीदं वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रुवन्
ऋषीणां मुक्तिमेवाह-याजविष्याम इत्यादिना खलनिग्रहेण त्व्येतेन ।
इदमेवेनाश्वमेधेन यागेन करिष्येन त्वया कर्त्ता वयं याजविष्यामः
सगवन्तमिति शेषः । त्वं मास्वमेभ्यं माकार्षीः ते तव भद्रमेव
भविष्यति ॥ ६ ॥

तन्वश्वमेधमात्रेण मत्पापं कथं निवर्तिष्यत इति शङ्कमानं
प्रत्याहुः-इदमेधेनेति । परमात्मानं लोकत्रयमन्तः प्रविश्य सर्तारं
श्रीश्वरं सर्वस्य प्रशासितारं स्वतेजसा दीप्यमानं परमपुरुषं
नारायणं इदमेधेनेष्टु आराध्य कृत्स्नजगद्वधनिमित्तादपि पाता-
न्मोक्षयेत् किमुत वृत्रवधनिमित्तात्पापान्मोक्षयेत् इतीत्यर्थः

“नाम्नास्य यावती शक्तिः पापनिर्दहने हरेः ।

तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः” ॥

इत्युक्तरीत्या स्मरण्यामात्रमहापातकनिषर्त्तनमिति तत्पादिरूप-
महामहिमशाल्यन्तमात्मनो भगवतः साक्षाद्दाराधनेन धर्मप्रति-
पक्षवृत्रवधमात्रनिमित्तं पापं न निवर्तते किमित्याभिप्रायेण
पुरुषं परमात्मानमित्याद्यनेकनाम्नाभुपादानम् ॥ ७ ॥

एतदेव विशदमाहुः । ब्रह्मेति द्वाभ्यां । यस्य भगवतो नाम्नः कीर्तना-
देव ब्रह्महन्नादयः शुद्धेरन् श्वाहः श्वपाकः पुरुकसः पापजातिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अश्वमेधादिकर्मज्ञानप्रतिबन्धदुष्कर्मपरिहारत्वेन तत्साधन-
मित्येतदस्मिन्ध्वये प्रतिपाद्यते । भूरिद बहुप्रद ! स्वर्गप्रदेति वा
“स्वर्गो भूरिहिरण्यश्च पुरटं निष्कहेमनि” इत्यभिधानाद्विरयमादि-
द्रव्यप्रद ॥ १ ॥

ततः समुद्रतीरात् ॥ २ ॥

हरेरिन्द्रस्य “अकर्मकं नमगदूकविष्णुवासववायवः तुरङ्गासिंह-
शीतांशुवमाश्च हरयो दश” इत्यभिधानम् ॥ ३ ॥

अर्थयन्नित्युभयपदी अर्थप्रातिपदिकात् रुदन्तात्तत्करोतीति
शिचि कृते रूपं साधु बृहद्वधात् ब्राह्मणवधात् ॥ ४ ॥

एनो ब्रह्महत्यापापं मार्जिम संशोभ्य परिहरामि ॥ ५ ॥

मास्व मेः भयं माकार्षीः स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥

यन्नामसङ्कीर्तनादेते शुद्धा भवन्ति किं वक्तव्यं तद्यजने-
नेति भावेनाह-ब्रह्मेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वृत्रविक्रमेत्यादि वृत्रवधकथनानन्तरमेव श्लेषम् ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥

अथ यथा बृहस्पत्यवध्वात्मकं पापं विश्वरूपवध्वात्मकपापान्तरस्य
जनकं जातं । तथा च तस्य लोकमात्रं दृष्ट्या विभक्तमपि वृत्रवधा-
त्मकपापान्तरजनकत्वेनावशिष्टमेव ब्रह्म इन्द्रः स्वयमपि तद्वधशेष-
मनुभूयान्तर्भात एव बहिस्तान् प्रत्याक्षयास्तमपि पूर्ववत्लोक-
संग्रहार्थमपलपति-स्त्रीति ॥ ५ ॥

ऋषयस्तु जगत्स्वास्थ्याय तस्याप्यासुरभावनाशाय श्रीभग-
वदाज्ञावलेन संग्रहितवन्त इत्यभिप्रेत्याह-ऋषय इति ॥ ६ ॥

अतो दोषाभासत्वात् प्रायश्चित्ताभासमप्युद्भावयन्ति-इयेति ।
तत्र वीर्यातिशयाधानश्चापनार्थमाहुः । नारायणमिष्टेति ।
कैमुत्यर्थमाह ब्रह्मेति । आचार्यो वेदगुरुः । कीर्तनमात्रात् । किं
पुनरसङ्गमोच्चारणमयतद्यजनादित्यर्थः ॥ तत्र स्वभावमपि
दर्शयन्ति अस्माभिरिति । तत्र भगवत इव स्नामिप्रायमपि वधश्चरन्ति
खलेति जगतस्तस्यैव भद्राभावाच्चाक्ष दोष इति ॥ ५-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंशर्षिणी ।

ब्रह्मेन्द्रादय इति इन्द्रस्य स्वाधिपत्यगमनं नोपपद्यते वृत्र-
वधश्च एव ब्रह्महत्यापदवप्राप्तेः । तस्मात्तत् इत्यनेन मानस-
सरोवरावागत्य प्रयत्नितादश्वमेधात् परत इति व्याख्येयम् ॥ १॥ २॥
हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥

तस्य वृत्रस्य वधाय आर्यश्च प्रार्थयन्त सञ्चेन्द्रो हस्तु नैच्छत् ।
बृहद्वधात् ब्राह्मणवधाज्जीतः सत् ॥ ४ ॥

एनः पापं मार्जिम शोभयामि ॥ ५ ॥

मास्व मेः भाभेयीः ॥ ६-८ ॥

तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ।

हत्वा हि सब्रह्मचराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलानिमहेणा ॥ ९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं (१) सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्त्वानहनद्विपुम् ।

ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥ १० ॥

तयेन्द्रः स्मासहतापं निर्वृत्तिर्नामुभाविशत् ।

हीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखसन्त्यपि नो गुणाः ॥ ११ ॥

तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीम् ।

जरया वेपमानार्त्तां यक्षमग्रस्तामसृक्पटाम् ॥ १२ ॥

विकीर्य पलितान्केशां स्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीम् ।

मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणाम् ॥ १३ ॥

नभो गतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशाम्पते ! ।

प्रागुदीचीं दिशं तूष्णीं प्रविष्टो नृप ! मानसम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृषहत्याभिभूतस्तेन्द्रस्य विष्णुना रक्षा कृतेतित्रयोदशेना-
ध्यायेन वर्णयति-वृत्रे हते इति ॥ १ ॥

स्वयमिति तमिन्द्रमपृष्ट्व देवादयः स्वयं स्तुतिष्यन्ति
प्रति जग्मुः ॥ २ ॥

येन वृत्रवधेन देवाः सुखिन आसन् इरेन्द्रस्य दुःखं
कुतोऽभूत् ॥ ३ ॥

तस्य वृत्रस्य वधार्थयन् प्रार्थितवन्तः प्रार्थितोपि सः वृह-
द्रथाङ्गाक्षयापध्वजैः सन् नैच्छत् ॥ ४ ॥

विश्वरूपवधोद्भवमेतः पापं स्वधादिभिरनुगृह्णद्भिर्भिभक्तं विभज्य
स्वीकृतम् वृत्रहृणां क्व मार्जितं प्रसङ्गये ॥ ५ ॥

मास्म मेः भयं मा कुरु ॥ ६ ॥

जगद्वधादपि विमोक्ष्यसे किं पुनः वृत्रवधात् ॥ ७ ॥

यस्य नारायणस्य ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले । हे बड़े दानी हे राजन् ! वृषासुरके
मरने पर इन्द्र के बिना लोकपाखों सहित तीनों लोक तत्काल
उबर रहित और सुखित इन्द्रियोंवाले होगये ॥ १ ॥

देवता ऋषि पितृ भूत देवोंके पीछे जाने वाले दैत्य
और ब्रह्मा महादेव इन्द्रादिक सब अपने २ गृहको जाते
भये ॥ २ ॥

राजाबोले । हे मुने ! इन्द्रकी (अनिर्वृत्ति) अर्थात् असुख
के हेतुको मैं अग्रणी करनेकी इच्छा करता हूँ । जिससे सब
देवता सुखी होगये इन्द्रको दुःख क्यों भया ॥ ३ ॥

(१) सम्बोधित इति पाठान्तरम् ॥ बी९

श्रीशुकदेवजी बोले । वृषासुर के विक्रमसे उद्भिन्न ऋषिया
सहित सब देवता उसके वधार्थ इन्द्रसे याचना किये पर
ब्राह्मण के वधसे भयभीत होकर इन्द्रने इच्छा नहीं की ॥ ४ ॥

इन्द्रबोले । विश्वरूपके वधसे भया जो पाप उसको
अनुग्रह करके छोड़ भूमि जल और वृक्षोंने साँटलिया वृत्रको
हत्याको कहाँ शूख करेगा ॥ ५ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले । ऋषियों ने ऐसा सुन मदेन्द्रसे कहा-
कि तुम, मत खरो तुमारा मंगल होय हम तुमको अश्वमेध
यज्ञ से यजन करावेगे ॥ ६ ॥

अश्वमेध से परमपुरुष, परमात्मा, नारायण, देव का यजन
करके जगत के वध से भी विमुक्त होसके हो ॥ ७ ॥

जिन हरिके कीर्तन से ब्रह्महत्या वाला, पितृघाती, गोघ्न,
मातृहन्ता, गुरुहत्थारा, पापी, श्वभक्षी, वा पुत्रकस जाती, ये भी
सब शूख हो जाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरतमिश्रकृतभाषाटीका ।

वृषाकपिमिन्द्रम् ॥ १० ॥

तथा देवादिभिः कारितया स्मैत्यवधारयो इन्द्र एव तापम-
सहत्, नान्यः अनुमिन्द्रं निर्वृत्तिर्नाविशत् मनु, यैर्वादिगुणयुक्तस्य
कुतोऽनिर्वृत्तिस्तत्राह-हीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं निन्द्यताम् ॥ ११ ॥

यक्षमग्रस्तां क्षयरोगव्याप्तम् ॥ १२ ॥

मीनस्यैव गंधो यस्य स मीनगन्धिः सचासावसुश्च स्वास-
वायुस्तस्य गन्धेन ॥ १३ ॥

प्रागुदीचीं दिशं गतो संस्तूय मानसं सरः ॥ १४ ॥

स आवसत्पुष्करनालतन्तूनलब्धभो^(१) गो यदि हाग्निदूतः ।

वर्षाणि साहसूमलक्षितोऽन्तः स चिन्तयन्ब्रह्मवधादिमोक्षम् ॥ १५ ॥

तावन्निष्णाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः ।

स सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्तिरश्चाङ्गतिमिन्द्रपत्न्या ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स इन्द्रः सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्य तन्तूनावसत् कथं-
भूतः न लब्धो भोगो येन सः कुतः यद्यस्मादिह जले वस-
न्निद्रतश्च स्वयम् अग्नेश्च स्वदूतस्य हविर्भागान्नेतुर्जलेप्रवेशा-
सम्भवश्चलब्धभोग इत्यर्थः अलब्धभाग इति पाठान्तरे न लब्धो
यद्यभोगो येन सः ॥ १५ ॥

त्रिष्णाकं न अकं दुःखं यस्मिन्निति नाकः पुण्यलोकः
तृतीयं नाकं स्वर्गं । ननु, मनुष्यस्य कुतः स्वर्गप्राप्त्यं तत्राह
विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गप्राप्त्यर्थं यस्य सः तर्हि तस्मिन्-
नसति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह स नहुषः सम्पदै-
श्वर्याभ्यां यो मदस्तेनान्धा बुद्धिर्यस्य स इन्द्रपत्न्या शच्या
तिरश्चाङ्गतिं संप्रयोजति नीतः उपायेन प्रापितः एवं ह्याख्यायते
नहुषः किल कदाचिदिन्द्राणीमुवाच इन्द्रस्तावद्दहमतस्त्वं मां
भजेति तथा चावेदितवृक्षान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणावाह-
न्निष्णाकामाकृष्टागतं त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि ततोऽसौ ब्रह्म-
ज्ञापात्पतिष्यतीति तथा च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्यादीन् शिवि-
कां वाहयामास तदा शीघ्रं संप्रसर्पेत्पत्यगस्त्यं पदा पस्पशं तेन
कृषितेन संप्रभवेति शप्तो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीताव्याख्यानकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं महामहिमसात्पन्नंततामानं भगवन्तमस्माभिरनुष्ठितेनानु-
ष्ठापितेन अश्वमेधाख्यमहायोगेनास्मद्व्याक्यमाश्रित्विषमयुक्तस्त्वं
ब्रह्मणः शरीरभूतं पराशरात्मकं जगद्धत्वापि पापेन न क्षिप्यसे
किं कलस्य दुरात्मनो वृत्रस्य निग्रहेण वधप्रयुक्तेन पापेन
क्षिप्यसे किं न क्षिप्यसे एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं विप्रैः सञ्चोदितः शकस्ततो वृत्रं जघान स च तद्व-
धमिषिसेन पापेन दुःखितश्चाभूदित्याह मुनिः—एवमिति । एवं
विप्रैः ऋषिभिः सञ्चोदितः प्रेरितः सम्बोधित इति पाठे सम्य-
ग्व्योक्षितः मरुत्पानिन्द्रो रिपुं वृत्रमहनद्धतवान् तस्मिन्वृत्रे हते
सति ब्रह्महत्या वृत्रस्य ब्राह्मणत्वाद्ब्रह्महत्यायुक्तं वृषाकपिमिन्द्र-
माससाद अन्वययंत ॥ १० ॥

तथा देवादिभिः कारितया ब्रह्महत्याया स्मेत्यवधारणो इन्द्र-
एव तापससहस्रहत् नाप्यस्ततः अष्टं इन्द्रं निर्वृतिः सुखं
नाविद्यादिन्द्रः सुखी नाभूत्किन्तु दुःखमेव प्रापेत्यर्थः ननु, यै-
मादिगुणयुक्तस्य कुतो न निर्वृतिस्तत्राह—हीमन्तं खजावन्तं वा-
क्यतां निष्पत्तां प्राप्तं गुह्या वैर्षादयो न सुखयन्ति हि हि शब्देन
लोकपरिणादिः प्रकथ्यते ॥ ११ ॥

एवमिन्द्रस्यानिर्वृतिकारणमभिधायार्थं तत्पापनिस्तारप्रकारं
वक्ष्यमाणस्तत्पापनिमित्तदुःखानुभवप्रकारमाह—तामिति । ततस्तां
इत्यां इन्द्रो वदशै कथंभूतामनुसृत्य पृष्ठतो धावन्तीं सायडाकी-
मिषं तद्वदवस्थितां रूपिणीम् मूर्तिभूतां जरया वेपमानानि
कम्पमानानि शिरःपाशपाद्यङ्गानि यस्यास्तां यक्ष्मग्रस्तां क्षय-
रोगव्याप्तामसृक्कटां रजोरक्तवस्त्रां ॥ १२ ॥

पलितान्केशान्विकीर्य कं गच्छसि तिष्ठ तिष्ठेति भाषमाणां
मीनस्य मत्स्यस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः सखासावसुश्च
प्राणवायुः तस्य गन्धेन मार्गदूषणं कुर्वन्तीम् ॥ १३ ॥

ततः सहस्राक्षः इन्द्रः नभः सर्वा दिशश्च गतः अमन-
कापि विश्रान्तिमलम्भमान इत्यर्थः प्रागुदीचीम् पेशानीं दिशं
प्राप्य तत्रापि मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

स इन्द्रः पुष्करनालतन्तूनावसत्सरोवरस्थकमलनालतन्तूनावस-
त्सुहृत् रूपेणाश्रित्योवासेत्यर्थः कथंभूतः अलब्धभोगो यक्ष्मिभोगो
येन तादृशः कुतः यद्यस्मात्स्वयमग्निदूतं अग्निरेव दूतः हविर्भाग-
प्रापको यस्य तादृशः स्वदूतस्याग्नेर्हविर्भागप्रापकस्य जले प्रवेशाभा-
वात्तलब्धभोग इत्यर्थः अन्तः पद्मनालस्यान्तः अलक्षितः ब्रह्महत्यायाऽ
लक्षितः महद्ब्रह्मवधनिमित्तात्पापान्मोक्षं मोक्षोपायं विचिन्तयन्
सहस्रं वर्षाण्यवसदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

यावदिन्द्रः पद्मनालतन्तूनावसत्सखावज्जहुषो राजा विद्यातपो
योगैर्महाननुभावः इन्द्राधिपत्यप्रापकं सामर्थ्यं यस्य तादृशस्त्रि-
नाकं स्वर्गं शशासेन्द्रलोकाधिपत्यं कुतवानित्यर्थः अकं दुःखं
न विद्यते यस्मिन्नाकः भोगदेशः भौमपातालान्तरिक्ष-
भेदेन त्रिविधाः सुखानुभवदेशाः तत्र तृतीयो नाकः स्वर्गलोकः
तर्हि तस्मिन्नसति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह—स न-
हुषः सम्पदैश्वर्याभ्यां भोग्यभोगोपकरणदिसमृद्धीन्द्राधिपत्या-
भ्यां यो मदस्तेनान्धा भिवेकगुन्या बुद्धिर्मतिष्य तादृशः इन्द्र-
पत्न्या शच्या हेतुभूतया तिरश्चाङ्गतिं संप्रयोजति नीतः प्रापितः
अत्रेदमाख्यानमवगन्तव्यं स्वर्गाधिपत्यं कुर्वन्नहुषः कदाचिदिन्द्रा-
णीमुवाच इन्द्रस्तावद्दहमतस्त्वं मां भजेति । ततस्तयावेदित-
वृक्षान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच इन्द्रवदविषाह्यनिष्णाकामाकृष्ट मद्रु-
हानागच्छसि चेत्तर्हि त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि ततोऽसौ ब्रह्म-
ज्ञापात्पतिष्यतीति । ततः सा तं तथैवोवाच ततः स नहुषो
ऽगस्त्यादिऋषीन् वखादानीयं स्वेनाकृष्टां शिविकां तैर्षाहयामास
तदा स शीघ्रं संप्रसर्पेत्पत्यगस्त्यं पदा पस्पशं तेन स सर्पो
भवति शप्तो नहुषो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सब्रह्मेति चराचरापृथग्ग्रहणं ब्रह्महननदोषाधिक्यसूच-
नाय ॥ ९ ॥

वृषाकपिरिन्द्रः “वृषाकपिर्हरे शक्रे हरितक्यां जनार्दने” इत्य-
भिधानम् ॥ १० ॥

स्महेत्येतौ ब्रह्मध्वजस्य लोके जुगुप्सितत्वेन स्मृतावपि नात्र
तथा इतीममर्थं सूचयतः सर्वस्य सुखस्य हेतुत्वात् तर्हि
किमर्थमस्य निर्वृतिर्नाभूत् सुखहेतूनां शौर्यादिगुणानामुन्मीलि-
तत्वाच्छुद्धननेनेति तत्राह—हीमन्तमिति । यद्यपि शत्रुवधसूचक-
शौर्यादिगुणाः सुखहेतवस्तथापि ते ब्रह्महत्यया तप्तस्य नो
सुखयन्ति कुतः लज्जाकरत्वात् इन्द्रादिदेवानां तदानीन्तनं
कर्म प्रारब्धकर्मणा प्राप्तदुःखस्य सूचकम् “प्रारब्धकर्मण्यैषां क्लृप्त-
दुःखस्य सूचकम् । तदानीन्तनकर्मणाद् ब्रह्महेतुर्यथा रणाः ॥ देवा-
दीनां स्थितप्रज्ञभावाच्चैवान्यथा भवेत् । प्रारब्धमपि तु कापि किञ्चि-
द्विघटितं भवेत्” इति ॥ ११ ॥

असृक्पटां रक्तरञ्जितपटां रजस्वलामिव ॥ १२ ॥

मीनगन्धिनः क्षीणमीनधारिणश्चण्डाला दाशादयो ये तेषां
यो दुर्गन्धः तादृशेनासुगन्धेनासुरभिर्गन्धा ॥ १३ ॥

ततः सहस्राक्षस्तां परिहर्तुं सर्वा दिशो गत्वा विहाय-
सा नभो गतः समर्थयेक्षया प्रागुदीची दिशं दृष्ट्वा तां प्रविष्टो
मानसं नाम सरः प्रापेत्स्वयम् ॥ १४ ॥

तन्तूनावसदित्युपास्वध्याङ्गसदिति सप्तम्यर्थे द्वितीया अग्नि-
दूतो यस्य सोऽग्निदूतः यावदिन्द्रः सरसि पुष्करनालतन्तुष्ववस-
त्तावन्नहुषस्त्रिणाकं स्वर्गं भूम्यन्तरिक्षं स्वर्गस्थानं वा शशासेत्य-
न्वयः अत एव त्रैलोक्यपालनलब्धसर्वैश्वर्यभोगरहितः ब्रह्मवधा-
दुत्पन्नदोषभोक्षं तावच्च नाकमिति केचित्पठन्ति अत्र चशब्द-
एवार्थे नहुष इत्यनेन सम्बुध्यते अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः तिरश्चा-
ङ्गतिम् आजगर्षी स्थितिम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

एवं तस्यात्मनि पापस्य नात्युपपत्तावपि साभिमाना तदधि-
ष्ठात्रीतु तमभिभवितुमुद्यतेत्याह—ब्रह्महत्येति ॥ १० ॥

ततश्च तथा सज्जिहितया हेतुभूतया यस्तापस्तदपीन्द्रोऽसहत्
तेन पराभवं न प्राप्तवान् । तदेवमपि निर्वृतिस्त्वमुं नाविशत् ।
तत्र हेतुः हीमन्तमिति ॥ ११—१३ ॥

ततस्तत्र सङ्गताङ्गाय नम आकाशं गतः । सर्वाश्च दिशोगतः ।
तूणीं तदनुद्रव विदूरं यथास्यात् ॥ १४ ॥

अग्निदूतस्तत्र सहायोऽयं । तस्मात् जले न तिष्ठेदित्यलक्षित-
स्तया सर्वैरन्यैश्च अतस्तदस्तिवासासम्भावनया तमुद्दिश्य हवि-
र्भागादानादलब्धभोगश्चेत्यर्थः ब्रह्मवधात्तदधिष्ठायास्तस्याः सका-
शाद्विमोक्षं तनुपायं श्रीभगवन्तमित्यर्थः । अतस्मरध्यानेति वक्ष्य-
मास्यात् ॥ १५ ॥

नहुषः शशासेति वृत्रवधवृत्तं सप्तममन्वन्तरगतमिति
लक्ष्यते । तथापि षष्ठमन्वन्तरहतामां नमुक्यादीनां कीर्त्तनं
तत्प्रतिनिधिरूपत्वेन तस्मात् केवाश्विदपेक्षयति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मिन् वृत्रे हते सति वृषाकपिमिन्द्रम् । अत्र प्रायश्चित्तबलेन
पापाचरणात् पूर्वतोऽपीयमतिप्रबला दुःखभोगेन विना केवलेन
प्रायश्चित्तेन न शास्त्रेदित्यत एव ते तदानीमश्वमेधेन तं नैव
यजयामासुरिति ज्ञेयम् । ते ऋष्यादयोपि प्रायश्चित्तबलेन पापप्रव-
र्त्तनाज्जन्यस्यापराधस्य फलं चिरकालव्यापिनीं दुरवस्थामिन्द्रपदा-
रुढेन नहुषेण तदानीमेव प्रापिता इति च ज्ञेयम् ॥ १० ॥

असहत् असहत् निर्वृतिरानन्दः अमुं इन्द्रं । ननु, धैर्यादि-
गुणयुक्तस्य तस्य कुतोऽनिर्वृतिस्तत्राह—हीमन्तं जनं वाचयतां ।
ब्रह्मघातीति प्रवादम् ॥ ११ ॥

यदमा महारोगः ॥ १२ ॥

मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुः श्वासवा-
युस्तस्य गन्धेन ॥ १३ ॥

प्रथमं नम आकाशं गतः तत्रापि तामनुधावन्तीं दृष्ट्वा सर्वा
दिशो गतः । तत्र तत्रापि तथा दृष्ट्वा प्रागुदीचीमपेशानीं गतः सन्
तत्र तूणीं मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

पुष्करस्य कमलस्य नाले ये तन्तवः तत्र अत्यलक्षितमिष्यर्थः
अलब्धभोगः यद्यतोऽग्निदूतः अग्नेः स्फुटस्य हविर्भागानेतु-
र्जले प्रवेशासम्भवादिति भावः । यद्यप्यग्निना जले न पुष्प-
वंशं तदन्तः स्थिताय वरुणायापि हविर्वहनात् तदपि तदीय
जले दुष्प्रवेशमेव रुद्रानुचरै रक्ष्यमाणात्वात् अत एव सर्वत्रा-
भिगामिनी ब्रह्महत्यापि तत्र गन्तुं न शक्नोति ज्ञेयं । साहस्यं
सहस्रवर्षाणि व्याप्य अलक्षितः सर्वैरुद्रैः ॥ १५ ॥

त्रिणाकं तृतीयं नाकं स्वर्गं । ननु, मनुष्यस्य कुतः स्वर्गसंज्ञं
तत्राह—विद्यादिभिरनुभावः सर्वतोजोहरणसामर्थ्ये स्वर्ग-
पालनसामर्थ्यश्च यस्य सः तस्मिन् सति पुनरिन्द्रस्य कुतः
स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह—स नहुषः सम्पदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनान्धा
बुद्धिर्यस्य स इन्द्रपत्न्या तिरश्चाङ्गतिं सर्पयोनिनीतः उपा-
येन प्रापितः । एवं ह्युपाख्यायते नहुषः कदाचिदिन्द्राणीमुवाच
इन्द्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति । तयाचावेदितवृत्तान्तो बृह-
स्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिविकामारुह्यागतं त्वामहं भजि-
ष्यामीति ब्रूहि । ततोऽसौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति । तयाच-
तयैवोक्तः नहुषः अगस्त्यादीन् शिविकां वाहयामास तदाच
शीघ्रं सर्पसर्पेत्यगस्त्यं पदा परस्पर्शं । तेन च कुपितेन शतोऽ-
जगरोबभूवेति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

त नारायणम् ॥ ६ ॥

तस्मिन् वृत्रे हते वाजकैर्ब्रह्माद्यैर्यत्प्रादितः तस्य वृत्रस्य ब्रह्म-
णात्वात्तद्वधजा ब्रह्महत्या वृषाकपिमिन्द्रमाससाह मन्ववर्तत ॥ १० ॥

इन्द्रस्तथा ब्रह्महत्याया तापमसह्यस्म अतोऽमुमिन्द्रं निर्वृति-
र्नाविशत् स सुखितो नैवाभूत् । ननु, बहुगुणयुक्त एकेन दोषेण
कुतः सुखितोनाऽभूद्ब्रह्म-हीमन्तं वाचयतां निन्दतां प्राप्तं गुणा
न सुखयन्ति ॥ ११ ॥

ततो गतो ब्रह्मगिरोपहृत ऋतम्भरध्याननिवारिताधः ।

पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाभ्यभूदवितं विष्णुपत्न्या ॥ १७ ॥

तं च ब्रह्मर्षयोभ्येत्य हयमेधेन भारत ! ।

यथावदीक्षयाश्चक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥ १८ ॥

अथेज्यमाने पुरुषे सर्व (१) देवमयात्मनि ।

अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥

स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप ! ।

नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २० ॥

स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ।

इष्ट्वाऽधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यमया अश्वरोगेण प्रस्ताम अमृक्पटां रक्तवसनाम् ॥ १२ ॥

पक्षितान् शुक्लान् मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः
सचासावसुनिश्वासघातश्च तस्य गन्धेन मार्गदूषणं कुर्वन्तीम् ॥ १३ ॥

तद्दर्शमानन्तरं नभः सर्वा दिशश्च गतः प्रागुदीची गतस्तत्रापि
मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

तत्र तु स इन्द्रः पुष्करतालतन्तून् सहस्रमेव साहस्रं वर्षा-
णि भावसत् सूक्ष्मरूपेण तत्तन्तून् आश्रित्योवास कथम्भूतः अल-
क्षितः अग्निदूतः अग्निसहायस्तथापि अलब्धभोगः विष्णुध्यानो-
पयोगितपोनिष्ठत्वात्प्रकृतभोग इत्यर्थः यद्यतो ब्रह्मवधान्मोक्षं स्या-
त्तन्मृतम्भरश्च चिन्तयन् ध्यायन् ॥ १५ ॥

यावदिन्द्रः कं सुखं तद्विपरितमकं दुःखं नास्त्यकमत्रेति
नाकः तन्मोक्षोदिविचित्रलोपाभावस्तृतीयो नाकस्त्रिनाकस्तं त्रिनाकं
नीलमतः । तावद्विचित्रोदिविभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य स
नहुषः शशास तदा सम्पदैश्वर्याभ्यां यो मद अहमेवेन्द्र इति
गर्वस्तेनान्धा लुप्तविवेका इन्द्राणी मां भजतु इत्येवं बोधवती
बुद्धिर्यस्य स इन्द्रपत्न्या तन्नाशोपायज्ञयाऽऽगस्त्यशापद्वारा तिर-
श्चाङ्गतिं सर्पभावं नीतः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उस परमात्माको हम लोगों से अनुष्ठित महामन्त्र अश्वमे-
धसे यजन करके ब्राह्मणों सहित चराचर जगत कोभी मार
कर पापसे लिप्त न होगे, फिर खल्लके निग्रहसे तो कहना
क्या ॥ ६ ॥

श्रीशुक्लदेवजी बोले ॥ इस प्रकार ब्राह्मणों के प्रेरणासे
इन्द्रने वृत्रको मारा ॥ वृत्रको मरते ही ब्रह्महत्या भी इन्द्रको
प्राप्त भई ॥ १० ॥

उस हत्यासे इन्द्रने ताप सहा सुख इन्द्रको नहीं प्राप्त
मया क्योंकि लज्जावान जो निन्द्यता को प्राप्त हो जाय तो
उसके गुण भी उसको सुख नहीं देते ॥ ११ ॥

जराबस्थासे कम्पित गात्र वाली, लयरोगसे ग्रस्त, रुधिर
लिप्त बल्लवाली, सफेद केशोंको छोड़कर रूपवती चाण्डा-
लिनी के सदृश इन्द्रके पीछे दौड़ती हुई खडारह २ पैसे
कहने वाली, मीनके गंध सदृश दुर्गन्धसे मार्गका दूषण
करने वाली, उस हत्याको इन्द्रने देखा ॥ १२ ॥ १३ ॥

फिर इन्द्र आकाश और सर्व दिशाओं में प्राप्तहोकर
अतिशीघ्र (प्रागुदीची) पूर्वोत्तर दिशामें जाकर मानससरमें
प्रविष्ट हुआ ॥ १४ ॥

वह इन्द्र सहस्र वर्ष तक कमल की नाडी के भीतर
तन्तूनमें वास करता भया वहां इन्द्रको अपना भाग नहीं
मिलता रहा क्योंकि इनका भाग लेजाने वाला दूत तौ
अग्नि है उसका जलमें प्रवेश कहां ? इसप्रकार अलक्षित
हो कर रहा और सदा यही चिन्ता रही कि इस ब्रह्म
बधसे कैसे छूटेंगे ॥ १५ ॥

तब तक अपने विद्या तप योग बलके प्रभावसे नहुष
राजाने स्वर्ग का राज्य किया । राजा जब सम्पत्त ऐश्वर्य
से मदान्ध बुद्धि हो गया तब इन्द्रकी पत्नीने तिर्यग् गति
को अर्थात् सर्पपना को प्राप्त किया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत इन्द्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः कथम्भूतः ब्रह्मगिरा ब्राह्मणावा-
क्येनोपहृतः सन् ऋतम्भरः सत्यपालको हरिस्तस्य ध्यानेन
निवारितमग्नं येन प्रागपि तु पापो ब्रह्मवधस्तमिन्द्रं नाभ्यभूत्त-
स्याभिभवं नाकरोत् कुतः दिग्देवतया प्रागुदीच्यां दिशि
स्थितया श्रीरुद्रेण अचितं रक्षितं सन्तम् ॥ १७ ॥

पुरुषस्य हरैराराधनं यस्मिन्स्तेन ॥ १८ ॥

सर्ववेदमयात्मनीति वा पाठः ब्रह्मवादिभिर्विततेऽनुष्ठितेऽश्व-
मेधे महेन्द्रेणैज्यमाने पुरुषे सति ॥ १९ ॥

तेनैव पुरुषेणैव शून्याय नीतः नाशित इत्यर्थः ॥ २० ॥

(१) भूत इति, विजय० पाठान्तरम् । वेद इति च० श्रीधर पाठान्तरम् ।

इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम् ।

भक्तयुक्त्वं भक्तजनानुवर्णनं महेन्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥

पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वणि पर्वणिन्द्रियम् ।

धन्यं यशस्यं निखिलाधमोचनं रिपुञ्जयं स्वस्त्ययनं तथाऽऽयुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैशासिक्यां इन्द्रविजयोनाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अधिकृता यज्ञा येन तम् ॥ २१ ॥

पाठादिविधातुमाख्यानं स्तोति-इदमिति । प्रक्षालयतेऽनेनेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् मकरच्छ्रयो यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेन्द्रस्य मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेण जयः यस्मिन् ॥ २२ ॥

इन्द्रियं तत्पादवकरम् इन्द्रसम्बन्धीति वा आयुषमायुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अथोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इन्द्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः कथम्भूतः ब्रह्मगिरि आस्रया-
वाक्येन उपहूतः सन् ऋतम्भरः सत्यस्य भर्ता श्रीमन्नारायणः
तस्य आनेन निवारितमयं ब्रह्महत्यारूपं वस्य तादृशः तमागच्छन्तं
दिन्देवतया प्राशुदक्षितमानसरोवरस्थपद्मस्यया देवतया विष्णुप-
त्न्या श्रीमद्ब्रह्मसमावितं रक्षितं पद्मतन्तुषु वसन्तं इन्द्रमत एव इत-
मोक्षो बलं यस्य तादृशः पापो ब्रह्मवधः नाश्वभूतपाप्मा लक्ष्मी-
भगवद्भ्यानपरत्वादिन्द्रं पापाद्रक्षेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ इत्यानिस्तारप्रकारमाह-तमित्यदिनाविधूतपाप इत्यन्तेन ।
तमागतम् इन्द्रसृष्टयोऽप्येत्यागत्य हे भारत ! पुरुषाराधानेन परम-
पुरुषाराधनरूपेण हयमेधेन यथाविधि दीक्षयाञ्जलुः हयमेधं
कर्तुंन्दीक्षितं कृतवन्त इत्यर्थः हेतिहर्षेदेवाहो इन्द्रस्येवंविधाव-
स्थिति ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मवादिभिर्वेदवादिभिः ऋषिभिरातिविषयकृतैर्वितते
विस्तृते यथावत् क्रियमाणोऽश्वमेधे इन्द्रेण यजमानेन सर्व-
देवतानामन्तरात्मभूते सर्वस्यप्रशासितरि परमपुरुषे इज्यमाने
आराध्यमाने सति ॥ १९ ॥

भूयानपि स त्वाष्ट्रवधः वृत्रवधनिमित्तः पापः हे पर-
न्तप ! तेनैवाश्वमेधेन शून्याय नीतः प्रापितः शून्यतां प्राप्त
इत्यर्थः यथा साजुता सूर्येण नीहारः शून्यतां प्राप्यते
तद्वत् ॥ २० ॥

मरीचिमिश्रैः मरीचिसहितैः तत्प्रभृतिभिरित्यर्थः विता-
मानेन अनुष्ठीयमानेन यवोक्तेन हयमेधेनाऽधियज्ञं यज्ञेषु
प्रधानतया वर्त्तमानं पुराणं पुरुषं इष्टाराध्यं स वै इन्द्रः
विधूतं निरस्तं वृत्रहत्या रूपं येन तादृशः महाभिप्रतिपक्षः
अवातराज्यसम्पन्नासीत् ॥ २१ ॥

उक्तं वृत्रवधाख्यानपठनश्रवणादिकलं यदन् तद्विशि-
नष्टि-इदमिति द्वाऽङ्गा । महेन्द्रस्य मोक्षः ब्रह्मवधनिमित्तात्पापा-
न्मोक्षप्रतिपादनं यस्मिन्मरुत्वत इन्द्रस्य विशेषेण जयः तत्प्रति-
पादनं यस्मिन् तादृशं तदिदं महाख्यानं गुणवत्तरं तदेवाह
अशेषायां पापानां प्रक्षालनं शोधकं निषर्त्तकं तत्र हेतुर्तीर्थ-
पदस्यानुकीर्तनं यस्मिन्तादृशं किञ्च भक्तयुक्त्वं भगवद्भक्ते-
रुच्छ्रयोऽभिवृद्धिर्यस्मात्तथाभूतं तत्र हेतुः भक्तजनानां भगवद्भक्त-
जनानामनुवर्णनं यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥

किञ्चेन्द्रियं इन्द्रस्य विष्णुमिन्द्रियम् इन्द्रः प्रत्यगात्मा तस्य विष्णु-
स्वापकं तत्पापादभ्यप्रतिपादनयुक्तत्वादस्येति भावः यद्वा इन्द्र-
स्येवमिन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्रविष्णुमिति सूत्रे इति करणादर्थान्तरेषु
तत्प्रतिपातनाश्रयपगमात् यद्वा इन्द्रियशब्दस्तद्वत्त्वसम्पादके उपचारा-
द्वर्त्तते इन्द्रियवृद्धिकरमित्यर्थः यद्वा इन्द्रः परमेश्वरः इदिपर-
मेश्वर्ये इति धातुपाठात् तेन जुष्टं प्रीतिविषयत्वेन परिगृहीतं
श्रवणादिद्वारा भगवत्प्रीत्यापादकमित्यर्थः धन्यं धनप्राप्तिसाधनं
यशस्करं निखिलानामघानां मोचनं यस्मात्तथाऽशेषपाप्मनां
प्रक्षालनं मित्यनेन पापविनाशकत्वमुक्तम् अखिलाधमोचनमित्यनेन
तु पापाद्वैषक्यकत्वमुक्तमित्यतो न यौनरुक्त्यं स्वस्त्ययनं मरु-
त्वावहं तथा आयुष्करं सर्वार्थयेतानि फलानि अस्याख्यानस्य
श्रवणपठनादिना भवन्ति न स्वरूपेणोत्पत्तौवश्यमुक्तिफलार्थमिरे-
तदाख्यानपठनादिकं कार्यमित्युक्तं पठेयुरित्यर्थेन यत इदमुक्त-
फलमथोऽतो बुधाः सदा पठेयुः पर्वणि पर्वणि प्रतिपद्यन्तु
शृणुयुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अथोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपहृत ऋतम्भरेति ब्रह्मगिरा विरिञ्चवाक्येनोपहृतः बृहस्प-
तिवाक्येन वा अग्न्याख्यदूतमुखेनेत्यर्थः ततः मानससरसः
ऋतम्भरस्य सत्यपालकस्य नृसिंहस्य ध्यानेन निवारितमहो येन
स तथा सर्वगतः श्रीनारायण इति प्रह्लादोक्तवचनं सत्यं कर्तु-
स्तस्माद्विरिञ्चदिति यदतो हरिर्ऋतम्भर इति वेदवादिभिरुप-
हृतत्वाद्धरेस्तन्नाम नन्विदानीमृतम्भरध्यानेन निरस्तं गच्छेत् पूर्वं
तेनाभिभूत इन्द्रः किं तत्राह—पापश्चेति । पापो ब्रह्महत्याल-
क्षणा जीवश्च तमिन्द्रं नाभ्यभूदभिभूतं नाकरोदित्यन्वयः अत्र
हेतुगर्भविशेषणमाह—दिग्देवतयेति । इन्द्रहितकारिण्या दिग्देवतया
हृतमौजो बले यस्य इन्द्रमन्विष्य सर्वदिक्षु भ्रमतः स तथा
कस्मात् गङ्गाजलपरिप्लुतमानससरसि प्रविष्टत्वेन विष्णुपद्याऽवितं
रक्षितं तस्माच्चेति ॥ १७ ॥

ऋतम्भरध्यानादिनाभिभवोभावे तदभिभवः स्यात्स्वरूपतो
नाशमावाविति तत्राह—तमिति । भगवदधिषयेणाश्वमेधेन स्वरू-
पनाशश्च कथं स्यादित्यत उक्तं पुरुषेति । अत्र पुरुषशब्देन
विष्णुसूच्यते “सहस्रशीर्षा पुरुष” इति श्रुतेः— इत्यनेन श्रीहरिमा-
हात्म्यज्ञानपूर्वकं तत्करणाभावेन तत्फलं स्यादिति विपक्षे बाधकं
सूचयति “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च” इति स्मृतेः ॥ १८ ॥

यत एव साङ्गो यज्ञः अथ तस्मान्महानपि त्वाष्ट्रवधस्तेन
यज्ञेन शून्याय नीत एव सर्वात्मना नष्टोभूत्कियाया विशिष्टत्वा-
दित्यन्वयः कथं विशिष्टत्वमित्यतस्तात्पर्यादुक्तमेव विशिनष्टि—इत्य-
मान इति । ब्रह्मवादिभिर्भित्ते विस्तृते अश्वमेधे यज्ञे इन्द्रेण
सर्वभूतानां प्रधानाश्वान्तर्थाभी च सर्वभूतमयात्मा तस्मिन्यज्ञ-
पुरुषे इज्यमाने । सर्वदेवमयात्मनीति पाठे स एवार्थः वा इत्यनेन
“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निः” इति वचनाद्भगवतः ज्ञानेन सर्वात्मना
पापस्य नाशोऽप्यश्वमेधेनेन्द्रस्य महत्त्वातिशयो भवतीति सूच-
यति ॥ १९—२० ॥

तत्कुतोऽवगम्यत इत्यत्राह—स वाजीति । मरीचिमिश्रैर्मरीचि-
मुख्यैः । ज्ञानादिभूतपापोपि इष्टा महानासेत्यर्थः ॥ २१ ॥

नेवमिन्द्रेण स्वार्थतयाऽनुष्ठिते किं तु लोकोपकारकत्वेन ।
अतोऽप्येन्द्रस्य पापं नष्टं तस्मात्तस्य अवगमादिना सर्वाभीष्टानि सिद्ध्यं-
तीति । तस्तीति—इदमिति । तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनं यस्मिन्
स तथा भक्तेरुच्छ्रयो यस्मात्तस्य भक्तजनस्यानुवर्णनं यस्मिन्
तस्य भवेन्द्रस्य पापमोक्षो यत्र तस्य मरुत्वतो विशिष्ट-
ज्ञो यस्मिन्तस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रियमिन्द्रियाणां शक्तिप्रदे किं विषयमाख्यानमित्यतो इन्द्रियं
इन्द्रसम्बन्धि वेत्युक्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पापस्तदधिष्ठातृरूपस्तु तदिग्देवताहतौजाः न पुनस्तदनु-
द्रवा समर्था बभूव । तत्र हेतुः । विष्णुः पतिरभीष्टदेवो यस्या

ईशानरूपायास्तादृशेति । कुत भगवदाभयोऽयं कथमनेनाभि-
भाष्येतेति भावः ॥ १७ ॥

ततो लोकापवादावशेषो यस्तत्पाप प्रचारः सोऽपि ब्रह्मर्षिभि-
र्नाशित इत्याह ते चेति त्रिभिः ॥ १८ ॥

तत्र यथेति युग्मकम् ॥ १९—२३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

ब्रह्मणो ब्रह्मणामाश्रितत्वात् त्वामश्वमेधेन याजयिष्याम इति
वाक्येनोपहृतः सन् ततोमानसात् सरसः सकाशात् स्वर्गं गतः
ऋतम्भरः सत्यपालको विष्णुः । अयं प्रायश्चित्तबलेन पापाचरण-
लक्षणाऽपराधः । पापः ब्रह्महत्या लक्षणां पापं पुंस्त्वमर्थे ईशान-
दिग्देवतया श्रीरुद्रेण विष्णुपत्न्या मानस सरसः कमलबनस्थितया
लक्ष्म्या ॥ १७—२१ ॥

भक्त्युच्छ्रयं भक्त्युत्कर्षयुक्तं । मरुत्वत इन्द्रस्य विशेषेण जघो
यत्र तत् इन्द्रियं इन्द्रियपाटवकरं आयुषमायुष्करम् ॥ २२—२३ ॥

इति साराथदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे त्रयोदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्णुपत्न्या दिग्देवतया विष्णुभक्तेन दिक्पालेन श्रीरुद्रेणा-
वितं तमिन्द्रं हतौजाः सन् पापो नाभ्यभूत् ध्यानानर्हे न
कृतवान् ततस्तदनन्तरम् ऋतम्भरस्य विष्णोर्ध्यानेन निवारित-
मयं ब्रह्मवधरूपं पापं येन सः ब्रह्मगिरा ब्रह्मणवाक्येन अग्नि-
प्रापितेनोपहृतो गतः स्वर्गं प्राप्तः ॥ १७ ॥

एवं विष्णुध्यानेन निष्पापोपीन्द्रः कर्मानुष्ठानेन प्रत्यक्षप्राय-
श्चित्तेन लोकसंग्रहार्थं मुनिभिर्निष्पापः कुत इत्याशयेनाह—तमि-
त्यादि । पुरुषस्य विष्णोराधनं यस्मिन् तेन ॥ १८ ॥

सर्वदेवमय आत्मा यस्य तस्मिन् सर्वदेवान्तर्यामिनीत्यर्थः ॥ १९ ॥
त्वाष्ट्रवधः अपि अन्वोपि भूयान् पापचयः तेनैव पुरुषेणैव
शून्याय नीतः ॥ २० ॥

अधियज्ञे यज्ञेषु भोक्तृत्वात् वरवत्त्वेन च वर्तमानम् ॥ २१ ॥

प्रक्षालयतेऽनेनेति प्रक्षालनं तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनं यस्मिन्
भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् भवेन्द्रस्य
भोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेण जघो यस्मिन् एवं भूतमिदं
महाख्यानम् ॥ २२ ॥

कुत्राः सदा पठेयुः शृण्वन्ति शृण्वन्तु अप्यो नित्यमवकाशाभावे
पर्वणि पर्वणि पठेयुः शृण्वन्तु च कथंभूतमिन्द्रियमिन्द्रसम्बन्धि
इन्द्रपोषणविषयमित्यर्थः आयुषमायुष्करम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

पश्चात् हरि ध्यान से निवृत्त पापवाला इन्द्र ब्राह्मण वापस स्वर्गको गया । ब्रह्मवध का पाप तो श्रीरुद्रकी कृपा से नष्ट पराक्रम वाला रहा । इन्द्रका परामर्श न कर सका क्योंकि इन्द्रकी रक्षा श्रीलक्ष्मीजीने करी रही ॥ १७ ॥

हे भारत ! ब्रह्मर्षि लोग इन्द्रके पास आकर इन्द्रको भगवदाराधन रूप अश्वमेधकी दीक्षा कराते भये ॥ १८ ॥

तदनन्तर ब्रह्मवाहियों ने अश्वमेधका विस्तार किया । इन्द्रको सर्वदेवमथ परम पुरुष श्रीनारायणका यजन करने से हे राजन् ! वह वृद्ध का बध बड़ा भारी पाप का ढेर भी रहा तोभी उसी यजनसे जैसे सूर्यसे कुहर नष्ट होजावे तैसे नष्ट होगया ॥ १९ ॥ २० ॥

इस प्रकार मरीचि आदि महर्षियोंके कराये हुये अश्व-

मेध यज्ञसे अभियज्ञ पुराण पुरुष श्रीनारायणका यजन करके इन्द्र विगत पाप वाला होगया ॥ २१ ॥

वह महाख्यान संपूर्ण पापों का प्रक्षालन करने वाला है इसमें तीर्थपाद श्रीहरिका कीर्तन है भक्तिका उल्लास है भक्तजनों का वर्णन है इन्द्रके दुःख का मोक्ष तथा इन्द्रका विजय है ॥ २२ ॥

जो बुभुजन इस आख्यान को सदा पर्व २ में पढ़ेंगे सुनेंगे उनके धन वश स्वस्ति आयुका देने वाला है तथा उनके पापों को हटाने वाला है और शत्रुओं को जिताने वाला है ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवत षष्ठस्कन्ध

की भाषाटीकामें त्रयोदश अध्याय

समाप्त ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

—○*○—

परीक्षिदुवाच ।

रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मवृत्रस्य पाप्मनः ।
नारायणो भगवति कथमासीद्दृढा (१) मतिः ॥ १ ॥
देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् ।
भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥
रजोभिः समसङ्ख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ।
तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥ ३ ॥
प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमाः ।
मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ॥ ४ ॥
मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणाः ।
मुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ! ॥ ५ ॥
वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः ।
इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत्सङ्ग्राम उल्बणे ॥ ६ ॥
अत्र नः संशयो भूयान् श्रोतुं कौतूहलं प्रभो ! ।
यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

परीक्षितोऽथ संप्रश्नं भगवान्बादरायणिः ।

निशम्य श्रद्धधामस्य प्रतिनन्द्यवचोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वृत्रस्य शानमत्तयादि श्रुत्वा पृष्टः परीक्षिता ।
हेतुमाह चतुर्भिस्तत्प्राग्जन्मचरितोक्तिभिः ॥ १ ॥
चतुर्दशे तु सहसा कृच्छ्रक्षणे सुते मृते ।
त्रिप्रकेतोरतिस्नेहादतिशोको निरूप्यते ॥ २ ॥

रजश्च तमश्च स्वभाषो यस्य ॥ १ ॥ २ ॥

मकेर्दुर्लभत्वं प्रपञ्चयन्-रजोभिरिति त्रिभिः । पार्थिवै रजोभिः
परमाणुभिः समाः सङ्ख्याताः अनन्ता इत्यर्थः जन्तवो जीवाः
तेषां मध्ये ये केचन कतिपये श्रेयो धर्मवीहन्ते कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

इतिरिति पाठान्तरम् ॥ त्रिज०

मुच्येत गृहादिसङ्गाद्विमुच्यते सिध्यति तत्त्वं जानाति ॥ ४ ॥

५ ॥ ६ ॥

न चेन्द्रमिया कृष्णं शरणं गत इत्याह—यः पौरुषेणेति ॥
७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तत्परिणामविन्दे” इत्य-
नेन वृत्रवाक्येन तस्य सङ्कर्षणोपदेशावगतस्वात्मपरमात्मादिया-
यात्स्ववत्त्वमुक्तं तदेव विल्लरेण शुश्रूषुः पूज्यति राजा—रज-

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यादिना सहस्राक्षमतोषयदित्यन्तेन । हे ब्रह्मन् ! रजस्तमश्च स्वभा-
वो यस्यात एव पाप्मनः पापकारिणः आसुरत्वादिति भावः
भगवति नारायणे दृढा निश्चला सिद्धिर्षन्ता मतिर्भक्तिः हे महा-
मुने ! कथमासीत्सदुपदेशेऽप्यासुरस्वभावस्य सिद्धिर्षन्ता भगव-
द्भक्तिर्बुद्धेर्भेति भावः ॥ १ ॥

भक्तेर्दौर्लभ्यमेव प्रपञ्चयति—शुद्धसत्त्वानां केवलसत्त्वप्रचु-
राणां देवानां तादृशममलचित्तानामृषीणामेव प्रायशो मुकुन्दच-
रणैः भक्तिर्न जायते तेषामपि दुर्लभा कथमस्य सञ्जातेति भावः ॥ २ ॥

“मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः” ॥

इत्युक्तेरीत्या तावत्पृथिव्या रजोभीरेणुभिः सह समसंख्या-
काः जन्तवः तद्वदसंख्याकाः जन्तवः तेषां जन्तूनां ये केचन
मनुष्यादय एव शास्त्रोक्तधर्माधिकारिणस्तान्मनुष्यादिजन्म दुर्ल-
भमेवेति भावः ॥ ३ ॥

तेषामपि केचित्प्रायशस्त्रिवर्गरूपश्रेयःप्रवर्णा मुक्तये न यत-
न्ते तावन्मुमुक्षुतैश्च दुर्लभेति भावः देवान्मुमुक्षुतां केषांचित्सहस्रेषु
कश्चिन्मुच्येत रागादिदोषैर्मुच्येत सिध्यति लब्धयोगो भवति ॥ ४ ॥

मुक्तानामपि सिद्धानां कोटिष्वपि हे महामुने ! नारायण-
परायणः प्रशान्तात्मा रागाद्यकलुषितचित्तः सुतरां दुर्लभः ॥ ५ ॥

प्रश्नार्थमुपसंहरन् तस्योत्तरदानाय मुनिं प्रेरयति—वृत्रस्त्व-
तिद्वाभ्यां । तु शब्देनोक्तविपरीतमसत्त्वप्रधानत्वं धोत्यते रजस्तमः-
प्रचुरो वृत्रः सर्वलोकोपतापनः सर्वलोकदुःखकारी अत एव
पापः इत्यमुक्तप्रकारेण कृष्णे भगवति दृढा मतिर्यस्य तादृशः
कथमासीत्कथं वा उच्यते दुःसहं ब्रह्मैव शब्दादिविषये दृढ-
मतिः नास्तीदिति यत् ॥ ६ ॥

अस्मिन्नर्थे नोऽस्माकं भूयान्संशयो वर्तते भो मुने, संशयं
विशिनष्टि—द्वियस्मात्संशयाच्छ्रोतुम् उत्तरं श्रोतुं कौतूहलमस्माकं
अस्ति नन्विन्द्रमयावृत्रः कृष्णं शरणाङ्गत इत्यत्राह—यः
पौरुषेणेत्यर्थेन । यो वृत्रः पौरुषेण सहस्राक्षमिन्द्रमतोषयन्नतस्य
इन्द्राङ्गमस्तीति भावः ॥ ७ ॥

एवं राक्षा पृष्ठो मुनिरित्याहत्याहसूतः - परीक्षित इति । अथ
राक्षः प्रश्नानन्तरम् अथ ननु हे शौनकादयः ! इति वार्थः परीक्षितः
समीचीनं प्रश्नमाकर्ण्य प्रतिनन्द्याहो साधुपृष्टमित्यभिनन्द्य कथं
भूतस्य परीक्षितः श्रद्धावानस्य उत्तरश्रवणविषयकत्वरायुकस्य
उत्तरे विस्मययुकस्य वा इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र चित्रकेतुविषयेतिद्वासश्रवणादिना संसारविलक्तिभूयि-
वृत्तया श्रीनारायणचरणारविन्दे भक्तिर्जायते इति तदर्थं परीक्षित-
श्च पूर्वकं पूर्वकथाशेषत्वेन निरूपयितुमाह—रज इति । दृढा रति-
रिति शयभक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

देवार्दीनामपि श्रीकान्ताद्भिमक्तिर्दुर्लभा किमुतासुरप्रकृतेरिति

भावेन भक्ति—देवानामिति । शुद्धसत्त्वगुणानिर्मितशरीरत्वेन
शुद्धान्तःकरणानाम् अमलात्मनां तपोभिर्निर्धूतमनोमलानां न
प्रायेणोपजायत इत्यस्यायमर्थः निरन्तरभक्तिकरणायोगैरसुरावे-
शात्क्रियमाणस्य द्वेषस्य कादाचित्कत्वेनाहवत्वेपि महत्त्वोप-
चारोऽन्यथा शुद्धसत्त्वानामित्यादिविशेषणविशिष्टानां देवानां
गुणलिङ्गानाम् इत्यादिनोच्यमानमात्यन्तिकभक्तिर्लक्षणं सञ्जातं
स्यादतः प्रायशब्दस्य बाहुल्यार्थत्वेनैव तत्र एवार्थगीकर्तव्यः
प्रकृतप्रमाथानुरोधोद्भक्तिकरणं दुर्लभमित्यतो वा तथोक्तं न
तु तेषां तदभावात् । अक्तबाहुल्यस्यादृष्टत्वात् भक्तेस्तारतम्यप्रद-
र्शनाय वा ॥ २ ॥

एतदेवाह । रजोभिरिति । इह कर्मभूमौ जन्तवः पार्थिवैः रजोभिः
समसंख्याता यावन्ति भूमेः रजोसि सन्ति तावन्तः शरीरिणो जीवाः
सन्ति अन्येपि निःशरीरा अनन्ताः सन्ति “परमाणुप्रदेशेपि जगन्ताः
प्राणराशयः” इति श्रुतेः । न तेषामिहमानं क्रियते किन्तु गृहीतदेहा-
नामेव तेषां मध्ये ये केचन मनुजादयः श्रेयः स्वर्गादिबलक्षणमु-
द्दिश्य प्रवर्तन्ते वा इत्यनेन मनुष्याणां सहस्रेष्वित्यादिवाक्यं
सूचयति इहमानेष्वपि विशेषं वा ॥ ३ ॥

स्वर्गादीनां क्षणमङ्कुरसुखपरत्वं सन्दिश्य चेष्टमानानां मध्ये
केचिदेव मुमुक्षवः मोक्षेच्छवः तेषां मुमुक्षूणां मध्ये केचि-
देव प्रयतन्ते तेषु प्रयतमानेषु सहस्रेषु कश्चिदधिकारिराशिषु
मुच्येत संसारान्मुक्तो भवति तत्रापि संसारान्मुक्तेष्वपि संसा-
राद्यप्राप्तिज्ञानादिपूर्तिशून्यमुक्तराशौ कश्चिदेव पुरुषद्वानी सिद्ध्यति
आनन्दादिपूर्णा भवति ॥ ४ ॥

सिद्धानामानन्दादिपूर्णाणां मुक्तानां मध्ये नारायणायनो
दुर्लभः नारायणायनानां कोटिष्वपि प्रशान्तात्मा प्रकृष्टभगव-
त्प्रेमायुक्तमत्ताः प्रकृष्टानन्दरूपो वा नारायणपरायणः सुदुर्लभः
ब्रह्माणमेकमन्तरेणात्यन्तदुर्लभ इत्यर्थः अधिकारिणां तारतम्य-
विप्रत्ययेतद्वचनम् ॥ ५ ॥

ततः किं प्रकृतमिति तत्राह - वृत्रस्त्विति । तु शब्देनात्यन्ता-
नुपपत्तिं सूचयति ॥ ६ ॥

पौरुषेण परमात्मविषयस्नेहेन ग्रहो ज्ञानवसिष्ठोसीत्युक्त-
त्वात् ॥ ७—१० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवानामित्यादि यद्यपि “सत्त्वान् सञ्जायते ज्ञानम्” इत्यादिना
“केवलस्य सात्त्विकज्ञानम्” इत्यादिना “सत्त्वं बहुलदृष्टमम्” इत्यादि-
ना च सत्त्वस्य ज्ञानकारणत्वमुक्तं तथापि देवानां शुद्धसत्त्वा-
नामित्युक्त्या मुक्तानामपि सिद्धानामित्युक्त्या सद्भाषेपि भग-
वज्ज्ञानस्याप्यभावात् । रजस्तमः स्वभावस्येत्याद्युक्त्या तदभावेपि
सद्भावात् न सत्त्वस्यतत्त्वं कारणात्वं । किन्तु तदुत्तरत्वेन तस्य
पूर्वजन्मनि श्रीनारायणसिद्धयर्थेन वा “नेषां मतिस्तापदु-
ःखक्रमाङ्गि स्तुत्याद्यनर्थसंगमो मदर्थः । महीयसां पादरजोऽसिषेकं
निष्क्रिञ्चनानां न वृणीतयावत्” इत्युक्त्या च गगनवत्कृपापरिणमपात्र-
भूतस्य श्रीमतो महतः सङ्ग एव कारणा । तत्सङ्गस्तुल्यमवसे-
नापि तस्मात्पुनर्भवम् भगवत्सङ्गसङ्गस्य मर्त्यतां किमुताविषः ।

श्रीमजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

इत्युक्त्वा निर्गुणावस्थातोष्यधिकत्वात् । परमनिर्गुण एव
सप्तमे च । समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मत्रित्यादौ सुगुण देवादौ तस्य कृपा
बास्तवी न भवति । किन्तु श्रीमत्प्रह्लादादिष्वेवेति प्रतिपाद-
नान्महतां निर्गुणत्वामिव्यक्त्या तत्सङ्गस्यापि निर्गुणत्वं व्यक्तम् ॥
१ ॥ २ ॥ ३ ॥

मुञ्चेत जीवन्मुक्तो भवेत् ततश्च सिद्ध्यति “येऽन्येऽरविन्द्राक्ष
विमुक्तमानिनः” इत्यादि व्याख्यानरीत्या जीवन्मुक्तानामपि पात
श्रवणात् । तत्रापि कश्चिदेव निर्विघ्नतां प्राप्नोतीत्यर्थः । मुक्तानां
प्राकृतशरीरत्वत्वेपि तदभिमानशून्यानां सिद्धानां प्राप्तसाधो-
क्यादीनाञ्च कोटिष्वपि मध्ये नारायणसेवामात्रकाङ्क्षी सुदु-
र्लभः प्रशान्तात्मा सर्वोपद्रवरहितः ॥ ४-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसासर्गदक्षिणी ।

चतुर्दशे चित्रकेतोर्विविके कृपया सताम् ।

सुखञ्च दुःखञ्च सुतस्योत्पत्त्या मृत्युनाभवत् ॥

शुद्धसत्त्वानां शुद्धान्तःकरणानां प्रायेणोति अन्तःकरणा-
शुद्धौ ज्ञाने यथा खतः स्यात्तथा न भक्तिः वरुणाः साधु-
सङ्गाविनाभावित्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

येषां मध्ये ये केचनैव मनुजदेवगन्धर्वादयो भवन्ति न तु
सर्वे । तेषामपि मध्ये ये केचनैव श्रेयो धर्मादि ॥ ३ ॥

मुञ्चेत जीवन्मुक्तो भवेत् ॥ ४ ॥

मुक्तानामपि मध्ये कश्चिदेवसिद्ध्यतीति—तत्रैतदुक्तं भवति
भोक्तृसाधनवन्तोपि बहुषो मुक्ता न भवन्ति किन्तु केचि-
देव । मुक्ता अपि सर्वे सिद्धा न भवन्ति किन्तु
केचिदेव । “जीवन्मुक्ता अपि पुनर्वन्धनं यान्ति कर्म्मभिः ।
श्रेयश्चिन्त्यमर्षशक्तौ भगवत्पराधिनः” इत्याद्युक्तेः ते च सिद्धाः
सिद्धादितत्सायुज्या एवोच्यन्ते तेषां मध्ये नारायणपरायण
इति निर्द्धारणानुपपत्तेः षष्ठीयं पञ्चम्यर्थ एव ततश्च मुक्तैः
सिद्धैः सकाशात् नारायणपरायणः श्रेष्ठत्वात् सुदुर्लभः ।
यद्वा अयमत्र विवेकः काले हि द्विविधं केवलं भक्तिसहितञ्च
तत्र केवलज्ञानेन स्थूलतुषावधानेन एव मुमुक्षुषोपि न मुच्य-
न्ते । भक्तिसहितं ज्ञानञ्च द्विविधं भगवत्कारे मायाबुद्ध्या
ज्ञानादरेपि तदभक्तिसहिततया विनैव तदादरे सति तदभ-
क्ति सहितञ्च । तत्राद्ये सद्यः मुक्ता न भवन्ति किन्तु मुक्ता-
भिमानिन एव । तादृश्या भक्त्या अविद्यां सम्यग्ज्ञानिरस्य वि-
धोदयश्च सम्पर्क संपाद्य सद्य एवान्तर्धानात् तथा विनाच
तत्पदार्थज्ञानाभावात् ब्रह्मणि कीदृशे । तत्र येऽन्येऽरविन्द्रा-
क्षेत्यादौ ज्ञानादतयुग्मदेवमय इति प्रमाणां भगवद्गीतायां च “अव-
ज्ञानान्ति मां ब्रूता मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं मावमज्ञानन्तो
मम भूतमहेश्वरम् । मोघाद्या मोघकर्म्मणो मोघज्ञाना विवर्तितः
राक्षसीमासुरीश्चैव प्रकृति मोहिनीं धिताः” अतयोरर्थः ।
मानुषीं तनुमाश्रितं मां ब्रूता अवज्ञानान्ति सार्वत्रिकया मानुष्या-
स्त्वनांसाधिक्यपदार्थेनात् मदीयाया अपि मानुष्यास्तनोर्माधिक-

त्वकल्पनमेव ममावज्ञा मम मानुषीं तनुं कीदृशीं परं मावम
श्रेष्ठं सत्त्वं विशुद्धं सत्त्वमित्यर्थः । कीदृशं भूतमहेश्वरं ।
भूतानां ब्रह्मादितृणान्तर्जीवानां महेश्वरं परमकारणं मम
मानुषीं तनुरेव स्वीकृता प्राकृतसर्ववस्तुकारणमित्यर्थः ।
मोघाद्या इति यदि तेमङ्गकाः स्युस्तदा ते मोघाद्या मत्प्रा-
प्त्याशा तेषां व्यर्था स्यात् यदि ते कर्मिणस्तदा ते मोघकर्मा-
णः स्युस्तेषां स्वर्गो न स्यात् । यदि ते ज्ञानिनस्तदा मोघज्ञाना-
स्तेषां मोक्षो न स्यात् । तर्हि तेषां किं स्यादित्यत आह—रा-
क्षसीमिति राक्षसादियोनौ जन्म स्यादित्यर्थः । द्वितीये तु
अविद्याविजययथोरुपरमिष्वनुपरतया ज्ञानशावत्यहरितया भक्त्या
तत् पदार्थं ज्ञात्वा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नुवन्ति । यदुक्तं
“ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांचति । समः सर्वेषु भूतेषु-
मद्भक्तिं ज्ञाते परात् । भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चा-
स्मि तत्स्वतः । ततो मां तत्स्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” इति ।
किञ्च तेषां सिद्धानां मध्ये कोपि भक्त्या तत्पदार्थानुभवा-
रम्भसमये यदि कस्यचिच्छुद्धभक्तस्य कृपया पूर्णाः शुद्धां
भक्तिं प्राप्नोति तदा तन्माधुर्वलाभात् सायुज्यमरोचयित्वा-
नारायणपरायणः स्यादिति निर्द्धारणश्चैवपि व्याख्येया ।
तत्रानुब्राह्मकमकस्य शान्तत्वे शान्तभक्त इति दासादित्वे
दासादिरिति । अस्यातिवैरत्येन दौर्लभ्यात् प्रक्रान्तसहस्र-
शब्दमग्रयुज्य कोटिष्वपीत्याह स्म ॥ ५ ॥

एवं परमदुर्लभा जिगृयातीता, भक्तिस्त्रिगुणान्धे असुरे वृत्रे
कथमवर्त्ततेति पृच्छति—तुप्रस्तिवति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमिन्द्रपोषणमुक्त्वाथ नास्मदिमूर्तिभिर्ममवता—यथा
चित्रकेतुपोषणं कृतं तदुच्यते—चतुर्भिरध्यायैः । तत्र वृत्रस्य पूर्व-
जन्मनि चित्रकेतुरूपस्य पुत्रार्थं क्लृप्तः पुत्रप्राप्तिस्तस्मिन्पुत्रे
मृते सति शोकश्च धर्यते—रजस्तम इति चतुर्दशेनाध्यायेन ।
वृत्रस्य भगवद्भक्तिः केन हेतुनासीदिति पृच्छति—रज इति ।
पाप्मनः देवद्रोहरूपपापयुक्तस्य रजस्तमश्च स्वभावो यस्य
तस्य ॥ १ ॥

भक्तैर्दुर्लभत्वं संस्पृश्य दर्शयति—देवानामिति चतुर्भिः ॥ २ ॥
जन्तवो जीवाः पार्थिवे रजोभिः समसंख्याताः असंख्येयाः
इत्यर्थः तेषां मध्ये ये केचनैव श्रेयो धर्मादित्रिवर्गे ईहन्ते
कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

मुमुक्षुवः अपवर्गेच्छवः तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव मुञ्चेत मुमु-
क्षायातकात् शुद्धादिब्रह्मात् तेषां शुद्धादिसङ्गामुक्तानामपि
मध्ये कश्चिदेव सिद्ध्यति आत्मानात्मपरमात्मविवेकरूपां सिद्धिं
प्राप्नोति ॥ ४ ॥

मुक्तानां मध्ये ये सिद्धास्तेषां कोटिषु नारायणः परम-
यन्माश्रयो भजनीयो यस्य सः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वचोऽब्रवीत्पुत्ररमवतीत् ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा ।
 श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदादेवलादपि ॥ ९ ॥
 आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ! ।
 चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुङ्मही ॥ १० ॥
 तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशाभवन् ।
 सान्त्वानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु सन्ततिम् ॥ ११ ॥
 रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ।
 सम्पन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥ १२ ॥
 न तस्य सम्पदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ।
 सार्वभौमस्य भूश्रेयसभवन्प्रीतिहेतवः ॥ १३ ॥
 तस्यैकदा तु भवनमाक्रिषा भगवानृषिः ।
 लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यद्वच्छया ॥ १४ ॥
 तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः ।
 कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः ॥ १५ ॥
 महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावजतं क्षितौ ।
 प्रतिपूज्य महाराज ! समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्रियैनमः ॥ परीक्षित उवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! राजा तम स्वभाव वाले पापी वृत्रासुर की पदगुण युक्त श्रीमन्नारायण में कैसे दृढ मति हुई ॥ १ ॥

प्रायः करके मुकुन्द के चरणारविन्दमें कुछ सर्वगुणी देवताओं की तथा निर्मलान्तःकरण वाले ऋषियों की भी शक्ति नहीं होती है ॥ २ ॥

इस संसार में पृथिवी के राज के कर्णों के तरह जीवभी अनन्त हैं । उनमें से कोई मनुष्यादिक अपने भोग की चेष्टा करते हैं ॥ ३ ॥

हे द्विजोत्तम ! उनमें भी कोई एक मुमुक्षु होते हैं । हजारों मुमुक्षुओं में भी कोई एक शुद्धादिक सङ्गसे छूटकर तत्त्वको जानता है ॥ ४ ॥

हे महाशुने ! उन तत्त्वज्ञानी मुक्तजन और सिद्धजनों में भी शान्त स्वभाववाले नारायण परायण तो कोटानकोट जनों में भी अत्यन्त दुर्लभ है ॥ ५ ॥

फिर सर्व लोक को ताप देने वाला पापी जो वृत्रासुर

उसकी घोर संग्राम के बीचमें कृष्णमें एसी दृढ मति कैसे हो गई ? ॥ ६ ॥

हे भगो ! इस विषय में हमको बड़ा संशय है । और श्रवण करने का भी बड़ा कुतूहल है । क्योंकि जिसने राजा में इन्द्र को सन्तुष्ट करदिया ॥ ७ ॥

॥ सूत उवाच ॥

तदनन्तर श्रद्धालु परीक्षित के प्रश्न को सुनकर श्रीमन्नन्दन करके व्यास नन्दन भगवान् श्रीशुकदेवजी बोले ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यथा यथावत् शृणु ॥ ६ ॥ १० ॥

भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि कोटिरित्यर्थः सान्त्वानिकः स्वयं सन्तानार्होपि पुत्रोत्पादनसमर्थोपि तासु सन्ततिं न लेभे सर्वास्ता बन्ध्या एव देवयोगेन मिलिता इति भावः ॥ ११ ॥

तदेवाह-बन्ध्यापतेरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

उपासीदस्य समीपमुपविवेश समाहितः संयतः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह मुनिः-शृणुष्वेत्यादिनाऽध्यायत्रयेण । तावद्वृत्तस्य भगवद्भक्तिर्न तज्जन्मना लब्धा किन्तु पूर्वजन्मनैवेति वक्तुं तावत् तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तं वक्ष्यन् तच्छ्रवणाय राजानमाज्ञापयति-शृणुष्वेति । हे राजन् ! इमं वक्ष्यमाणमितिहासं भवद्विदस्समाहितचित्तो यथा यथावच्छृणु कथंभूतं द्वैपायनमुखादस्मत्पितृस्सकाशाक्षारदादेव-लाक्षं श्रुतं मयेति शेषः यथा द्वैपायनादिभ्यः श्रुतं तथा कथयतो-मत्तः शृण्वेति वान्वयः श्रुतं द्वैपायनादित्यादिनाऽस्येतिहासस्या-प्तप्रणीतत्वसूचनात्केवलस्मद्बुद्धिपरिकल्पितत्वशंकाभूलकोऽस्मि ज्ञानादरः कार्यं इत्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

तदेवेतिहासमाह-आसीदित्यादिना । हे नृप ! इन्द्रेण हतो यो पुत्रः स पूर्वस्मिन् जन्मनि चित्रकेतुरिति प्रसिद्धः सार्वभौमः कृ-त्स्नभूमिभूमिपतिः शूरसेनेषु जनपदेष्वसीत् तं विजिनिष्टि-यस्य चित्रकेतोरित्यं मही कामधुक् कामधन्त इति कामा इष्टार्था-स्तान् दोग्धि प्रपूरयतीति तथासीत् ॥ १० ॥

तस्य चित्रकेतोर्भार्यासहस्राणां दश सहस्राण्यभवन कोटि-संख्याका भार्या अभवन्नित्यर्थः स च नृपश्चित्रकेतुः सान्ता-निकः सन्तानार्थ्यपि तासु भार्यासु सन्ततिं प्रजां न लेभे न प्राप्तवान् यद्वा सान्तानिकः स्वयं सन्तानार्होपि पुत्रोत्पादन-शक्तिमानपि तासु सन्ततिं न लेभे सर्वास्ता वन्ध्या एव दैवयोगेनो-द्वाहिता इति भावः ॥ ११ ॥

रूपेति । रूपादिभिः सर्वैर्गुणैर्जैर्नः संपन्नस्य युक्तस्यापि तस्य वन्ध्यानां सन्तानरहितानां भार्याणां पत्युरत एव चिन्ता पुत्रालाभ-प्रयुक्ता अभूत् तत्र रूपं लावण्यमौदार्यं सत्पात्रे द्रव्यविनियोगशी-लत्वं वयो यौवनं जन्म सत्कुलप्रसूतत्वं विद्या शास्त्रजन्मं ज्ञानं ऐश्वर्यं सार्वभौमत्वं श्रीर्भोग्यभोगोपकरणादिसम्पत् एते चिन्ता-रहितमृतिहेतवः अथाप्यपुत्रत्वमेकं सदा चिन्ताहेतुरासीदिति भावः ॥ १२ ॥

तदेवाह-नेति । तस्यापुत्रत्वप्रयुक्तचिन्ताक्रान्तस्य सार्वभौ-मस्य चित्रकेतोः सर्वाः सम्पदः वामलोचनाः सुन्दरलोचनाः लोचनमण्डपान्नेषामप्यवयवानामप्युपलब्ध्या महिष्यश्चैव कृत्स्ना भूमिश्च प्रीतिहेतवो नाभवन् ॥ १३ ॥

एवं सर्वसम्पत्सु प्रीतिरहितस्य केवलं पुत्रार्थमेव चिन्तयत-स्तस्य चित्रकेतोर्भवन् गृहं प्रति भगवानङ्गिरा ऋषिः सिद्धः ज्ञानकाष्ठां प्राप्तः अत एव यदृच्छया लोकाननुचरन् कदाचिदुपागतः प्राप्तः ॥ १४ ॥

तमागतमङ्गिरसं यथाविधि प्रत्युत्थानार्थ्यपाद्यादिभिः संपू-ज्याऽतिथ्यं कृत्वा भोजनादिभिः सत्कृत्येत्यर्थः सुखासनोषविष्ट-मङ्गिरसमुपासदित तस्य समीप उपविष्टवान् कथंभूतस्त्वं स-माहितः संयतचित्तः सन् ॥ १५ ॥

उपासीनमुपविष्टं क्षितौ प्रश्रयेणावन्तं नम्रं तं चित्रकेतुं प्रतिपूज्य अहो तव विनयादिसम्पत्तिरिति बहुसमान्य समाभाष्य सभाषणाभिमुखं कृत्वा महर्षिरङ्गिरा इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सान्तानिकः सन्तानार्थी । कस्यामपीति शेषः ॥ ११-१५ ॥
क्षिताउपासीनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि कोटिरित्यर्थः । सान्तानि-कः सन्तानप्रयोजनकः न केवलं विषयभोगार्थमेव तावत्सो भार्या इति भावः ॥ ११ ॥

वन्ध्यापतेरिति सर्वास्ता वन्ध्या एव दैवयोगेन मिळिता इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मया यथा द्वैपायनादिभ्यः श्रुतं तथा मत्स्त्वं शृणुष्व ॥ ९ ॥

सार्वभौमः सर्वभूमिपतिः कामधुक् सर्वकामदा ॥ १० ॥

तस्य चित्रकेतोः भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि अभवन कोटिसङ्ख्याकाः भार्या आसन्नित्यर्थः स नृपः सान्तानिकः सन्तानोत्पादनाहोपि सन्ततिं न लेभे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तं पुत्रयित्वा समाहितः संयतः उपासीदत् उपविवेश ॥ १५ ॥
क्षितौ उपासीनम् ॥ १६ ॥

माषाटीका ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

हे राजन् ! सावधान होकर इस इतिहास को सुनो । जैसे हमने (द्वैपायन) व्यासजीके मुखसे तथा नारद और देवल महर्षिसे भी सुना है ॥ ९ ॥

हे नृप ! शूरसेन देश में चित्रकेतु नामसे ख्यात सार्व-भौम राजा रहे जिनकी सब कामों को परिपूर्णा करने वाली भूमि रही ॥ १० ॥

उन चित्रकेतु महाराजके एक (कोटि) कियेड रानी रहीं । राजा सन्तान के योग्यभी रहा तोभी उन रानियों में से राजाको सन्तान की प्राप्ति न भई ॥ ११ ॥

रूप, उदारता, अवस्था, कुल, विद्या, ऐश्वर्य, इत्यादि गुणों से सम्पन्न भी रहे तोभी उन बाँझों के पति महा-राज चित्रकेतु को बड़ी चिन्ता भई ॥ १२ ॥

उन राजाके सर्व सम्पत् तथा मनोहर नेत्रवाली रानी तथा सर्व भूमिका राज्य यह सबही कुछप्रीतिके जनक नहीं भये ॥ १३ ॥

एक समय हरीच्छा से इन लोकों में विचरते भये भगवान् अंगिरा ऋषि उन चित्रकेतु महाराज के भवन में आये ॥ १४ ॥

आङ्गिर उवाच ।

अपि तेऽनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथाऽऽत्मनः ।

यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान् राजापि सप्तभिः ॥ १७ ॥

आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् ।

राज्ञा तथा प्रकृतयो (१) नरदेवाहिताधयः ॥ १८ ॥

अपि दाराः प्रजाऽमात्या भृत्याः श्रेण्योऽथ मन्त्रिणाः ।

पौरा जानपदा भूषा आत्मजा वशवर्तिनः ॥ १९ ॥

यस्यात्माऽनुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे ।

लोकाः सपाला यच्छन्ति सर्वे बलिमतन्द्रिताः ॥ २० ॥

आत्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव वा ।

लक्ष्येऽलब्धकामं त्वां चिन्तया शबलं मुखम् ॥ २१ ॥

एवं विकल्पितो राजन्विदुषा मुनिनाऽपि सः ।

प्रश्रयावनतोऽन्याह प्रजाकामस्ततो मुनिम् ॥ २२ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

भगवन्किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः ।

योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरन्तःशरीरिषु ॥ २३ ॥

तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मनात्मनि चिन्तितम् ।

भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

राजा ने भी विधिवत उठकर सामग्री से उनकी पूजा की आतिथ्य स्वीकार करके सुख पूर्वक महर्षि जब बैठे तब राजा भी विनय पूर्वक समीप बैठ गया ॥ १५ ॥

हे राजन् ! भूमि में विनय से नम्र अपने समीप बैठे हुए राजा को महर्षि भली भाँत बोल कर यह वचन बोले ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अपि किम अनामयमायोग्यम् स्वस्ति शुभम् । प्रकृत्यधीनमेव हि राज्यमिति सदृष्टान्तमाह—यथा महदाद्याभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः पुमान् जीवो नित्यं गुप्तो न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति तथा राजापि सप्तप्रकृतिभिः “स्वात्म्यमात्मा जनपदा दुर्गद्विषासङ्गस्थाः । दयदो मित्रं च तस्वैताः सप्त

प्रकृतयो मता” इत्युक्तद्वयाभिर्निर्णयं गुप्तः सन्न स्वामी गुरुः स्वयं वा ॥ १७ ॥

आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा साक्षाद्विधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यसुखं प्राप्नुयादित्यर्थः प्रकृतीनां च सुखं राजाभी- नमेवेत्याह—हे, नरदेव ! तथा प्रकृतयोऽपि राज्ञा आहिताधयो निहितनिक्षेपाः धनैः समृद्धा भवन्ति पाठान्तरे आ समन्ततो हताधयो निरस्तमनोबुद्धा भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रजाश्च श्रेयश्च समयविशेषेण सङ्गुणो वर्तमाना धर्माः कप्रभृतयः पौराः पुरसाक्षितः जानपदास्तसद्व्याधिकारिणः मन्त्रसहायो मन्त्री कर्मसहायोऽमात्य इति भेदः ॥ १९ ॥

तत्र मतः स्वयं वा न वेत्यर्थात्पृच्छति यस्याऽऽत्मा मनोऽनुवशोऽनुवर्ती अधीनः स्यात्तस्य वशगा इमे सर्वे भवन्ति किञ्च लोकाश्च तस्य बलिं यच्छन्ति ॥ २० ॥

आत्मा भवात् आत्मनो न प्रीयते न दुष्बलि तत् किं परतो वा ऽलब्धकामं स्वतीतो त्वां लक्ष्ये ॥ २१ ॥

(१) नरदेवाहिताधय इति पाठान्तरम् ।

श्रीभरुखामिकृत भावार्थकीपिका ।

विदुषा सर्वज्ञानापि ॥ २२ ॥

अलङ्कारकामत्वं कथयन्पुत्रं याचते—भगवन्निति चतुर्भिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—अपीति । अपि शब्दः कुशलप्रश्नद्योतकः ते तवानामय-
मारोग्यमप्येति किलेति प्रश्नः आत्मनो स्वस्वबन्धिनीनां प्रकृतीनां
स्वास्थ्यमात्रसुहृत्कोशराष्ट्रवर्गबन्धात्मकानां सप्तानामपि स्वस्ति-
ननु ? सर्वस्मिन्सति विशेषणः प्रकृतीनां स्वस्ति कथं पृच्छतीत्य-
ब्राह्म-यथेति सप्तभिः । प्रकृतिभिर्महदहङ्कारतन्मात्रैरेषां पुमान्
जीवः गुणतः सचितो भवति प्रकृत्यायत्तसुखी भवति ॥ १७ ॥

तथा राजापि स्वाम्यादिषु सप्तसु प्रतिष्ठाप्याऽऽत्मानं साक्षा-
न्निधाय आत्मानं प्रकृत्यधीनं कृतेत्यर्थः श्रेयः सुखं प्राप्नुयात्
राज्यभारं प्रकृतिषु निधाय निर्भयः सुखानुभूयादित्यर्थः अतः
प्रकृतीनामेव तावत्स्वस्ति पृच्छामीति भावः एवं राज्ञः श्रेयः
प्रकृत्यधीनमित्युक्तम् अथ प्रकृतीनां श्रेयो राजाधीनमित्याह-
राज्ञेति ॥ हे नरदेव, तथा प्रकृतयोपि राज्ञा हेतुना हितादयः हित-
मिष्टमादिशब्दादिनिष्ठपरिहारश्च येषां तादृशा भवन्ति अहता-
द्यय इति पाठे आ समन्ताद्धता आशयः येषां निरस्तमनोदुःखा
भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं राज्ञः प्रकृतीनां चान्योन्यश्रेयःप्रापकत्वमुक्तं । ननु,
यदि राज्ञः श्रेयः प्रकृत्यधीनं तर्हि राज्ञः स्वातन्त्र्यमङ्गस्तब्राह्म-
अपीति । यस्य राज्ञो दाराः भार्याः प्रजाः अमात्याः कर्मस-
हायाः श्रेययः ताम्बूलिकादयः मन्त्रिणः मन्त्रेषु सहायभूताः
मित्राणि पौत्राः पुरवासिनः जानपदा देशान्तराधिपतयो भूपा
आत्मजाश्च वशवर्तिनः वशङ्गताः स एव प्रकृतिष्वात्मानं
निधाय श्रेयः प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १९ ॥

कस्यैते वशवर्तिनः स्युस्तत्राह—यस्येति । यस्य राज्ञः आत्मा
मनोऽनुवशः वशङ्गतः न तु विषयपरस्स्याजितेन्द्रियस्येति
भावः तस्यैव वशङ्गताः सर्वे इमे पूर्वोक्ता दारादयः पालकै-
स्सहिताः सर्वे लोकाश्चातन्द्रिताः जागरूकास्सन्तो बलिं हरन्ति ।
यत्रा-यस्यात्मानुवशस्तस्यैवमे सर्वे दारादयो वशङ्गताः यस्यैमे-
दारादयो वशङ्गतास्तस्यैव सर्वे लोकाः सपाता बलिं हर-
न्तीतिवान्वयः उपायनसमर्पणकारो जेवेन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

त्वदुक्तरीत्या जितेन्द्रियस्य मम सर्वे वशे वर्तन्ते इति
चेत्तद्व्यसन्तोषस्तत्र कुत इत्याह—आत्मन इति । आत्मनः स्वस्य
तवान्मा मनः न प्रीयते न तुष्यति तर्हि परतो वा स्वतो
वा हेतोः कथमसन्तोषो जायते ममेत्यब्राह्म—अलङ्कारकामप्राप्ता-
मिलषितं त्वां लक्ष्येऽनुपपद्यामि तत्कृतः यत्तिष्ठन्तया तव सुखं
शबलं विच्छाद्यमनाल्लादमुपलक्ष्यते ॥ २१ ॥

एवमङ्गरसाः पृष्टश्चित्रकेतुः स्वमनीषितं विज्ञापितवानि-
त्याह मुनिः—एवमिति । विदुषा चित्रकेतोरभिप्रेतज्ञानतापि

मुनिना एवं इत्थं विकल्पितः स्वतः परतो वा तवासन्तोष
इत्येवं विकल्पपूर्वकं पृष्टः चित्रकेतुः प्रजाकामः पुत्रं कामयमानः
तावत्प्रशयेण विनयेन तत्र मुनिमङ्गरसमाह ॥ २२ ॥

तदेवाह—भगवन्नित्यादिना, तद्विषेदि न इत्यन्तेन । हे भगवन्,
तपोज्ञानसमाधिभिः कर्मयोगज्ञानयोगभगवद्भक्तियोगैः ध्वस्तं नि-
रस्तं पापं ज्ञानावरकं पुण्यपापात्मकं कर्म येस्तेषां भवाद्दशा-
नां योगिनां देहिष्वन्तर्बहिश्चाविदितं किं न्वस्ति शरीरिणाम-
न्तर्बाह्यगतं च भवद्भिः सर्वं विदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तथापि सर्वज्ञस्य ज्ञातत्वेपि हे ब्रह्मन्, आत्मनि मदन्तः-
करणे चिन्तितमर्थं पृच्छतस्तव भूयां कथयामि कथंभूतः विदु-
षा चापि मद्भिप्रेतं जानताऽपि भवता चोदितोऽभिप्रेतकथनाय
प्रेरितः त्वदनुज्ञया भूयां यद्यनुज्ञापयसि तर्हि भूयामिति स्वस्य
विनयादिसम्पत्तिस्त्वचिता ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते तवानामयमपि दुःखं नास्ति हि तथात्मनस्तव प्रकृतीनां
स्वस्ति किमित्यन्वयः प्रकृतिविषयकुशलप्रश्नेन किं प्रयोजनम-
ब्राह्म-यथेति । यथा सप्तभिः प्रकृतिभिः महदहङ्काराभ्यां पृथि-
व्यादिभिः पञ्चभिर्भूतैर्गुणैः पुमान् जीवः ॥ १७ ॥

प्रकृतिषु देहहेतुषु आत्मानमङ्गा निधाय श्रेयः प्राप्नोति तथा
राज्ञा च प्रकृतिशब्दवाक्यै राज्ञेन रक्षितः तेषु राज्यभारं
निधाय विहितं श्रेयं प्राप्नुयादित्यन्वयः । तथा प्रकृत्यादयो यस्य
राज्ञो वशवर्तिनः स्युः आत्मा मनश्चानुवशश्चेत्तर्हि ते सर्वे
लोकास्तस्य राज्ञो वशताः तस्मै बलिं यच्छन्तीत्यन्वयः आत्मा
स्वयं प्रकृत्यादेर्वशवर्ती चेत् प्रकृत्यादेशात्मवशत्वाभावेन अनर्थस्य
कारणभूता भवन्तीत्याह—अहितादय इति । अतो वशीकर्तव्या
इत्यर्थः आहितादय इति वा आदित एव हितकर्तृत्वेन निहिताः
अनेन प्रकृत्यादीनां गुणो दर्शितः ।—

“स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गे द्रविणसञ्चयः ।

दण्डो मंत्री च सप्तैतास्तस्य प्रकृतयः स्मृताः” इति ॥

बुद्धिसहायो मंत्री कर्मसहायोऽमात्यः यथा प्रकृतिगुप्तो राजा
सुखमश्नुते तथा राज्ञा सन्तोषिताः प्रकृतयः राज्ञः सन्तोषहे-
तवो भवन्ति अन्यथाऽहितादयः अहितस्यासन्तोषस्य आक्षेप-
कारणभूता भवन्तीति योगविभागो वा ॥ २५ ॥

हे राजन् ! दास्युतादयश्च तव वशवर्तिनोपि अनुकूलतया
वर्तन्ते किं ? आत्मा मनश्च वशवर्ति किम् ? ॥ २६ ॥

मनसो वशवर्तित्वे किं फलमब्राह्म-यस्येति । मनसः स्ववश-
वर्तित्वे भूत्यादयोपि स्ववशा भवन्ति अन्यथा कोपलोभाद्यधी-
नस्य तव क्रोधादिना विमनसीकृता भूत्यादय उक्तकारिणो
न भवन्ति अतो मनसश्च वशवर्तित्वं क्रोधाद्यभावफले क्रोधाद्य-
करणे भूत्यादिवशीकरणम् ॥ २७ ॥

किञ्च मप्यपि भवदायक इत्याह—आत्मन इति । आत्मा

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

प्रपञ्चोपि आत्मनस्तव प्रीतये स्यादित्यन्वयः । अस्त्वेवमिदं सर्वं भवन्मनसि किं प्रतीयते इति तत्राह - परत इति । अहं त्वां स्ततः परतो वाऽलब्धकाममप्राप्तकामं त्वां लक्षये पश्यामि केन छिन्नेनेत्यत उक्तं चिन्तयेति शबलमलक्ष्यम् ॥ २१ ॥

एवं विकल्पितः सन्ततिनिमित्तं दुःखं विदुषा प्रश्रयलक्ष-
णगुणोनावनतः प्रवृद्धः ॥ २२-२३ ॥

आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यतस्तव मुखं चिन्तया शबलं लक्ष्यते ॥ २१ ॥

विकल्पितो विविधकर्मणा विषयीकृतः ॥ २२-२३ ॥

यतश्चोदितो नोदितस्ततस्त्वदनुज्ञया ब्रूयाम ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्थदर्शिनी ।

अपि किमनामयमारोग्यं स्वस्ति शुभं प्रकृतीनाममात्यादीनां सङ्गः सुखममात्यादिसुखाधीनमेव अमात्यादिसुखमपि राज-
सुखाधीनमिति सहस्रान्तमाह-यथा महदादिभिः प्रकृतिभिः सप्तभिः पुमान् जीवो नित्यं गुप्तो भवति न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति तथा राजापि सप्तभिः स्वाभ्यमात्यसुहृद्व कोशराष्ट्र-
दुर्गबलैः स्वाभ्यन्त्र गुरुः ॥ १७ ॥

राजा आत्मानं सप्रकृतिषु निधाय आत्मसर्वभावं निक्षिप्य इत्यर्थः । श्रेयः राज्यसुखम् नरदेवे राजन्येव आहितः अर्पितः आधिः धनतुरगहस्त्यादितृष्णाभूला मनःपीडा यैस्ते राज्ञा गुप्ता आहताभय इति पाडे नरदेवेन नाशितमनोबुद्ध्याः श्रेय आप्नुयुः ॥ १८ ॥

किञ्च राज्ञोपि यथाज्ञाकारिणः सर्वजनाः स्युस्तदेव सुखानि-
त्याह-अपीति । अयमस्तैलिकताम्बूलिकादयः ॥ १९ ॥

तव मनः स्ववशं न वेत्यर्थात् पृच्छति-यस्येति । अनुवशः
अनुवर्त्तन्ती अधीनः ॥ २० ॥

तदप्यनुवाणं राजानं पुनराह-तव आत्मनो वेदस्यात्मा स्त-
त्येव वा परत एव हेतोर्वा न प्रीयते सुखमेवास्मीति चेन्नहीत्याह-
लक्ष्य इति ॥ २१ ॥

विकल्पितः विविधविकल्पविषयीकृतः विदुषा सर्वज्ञेनपि
तन्मुखदेव तदुक्ते ओतुमिति भावः ॥ २२ ॥

शरीरिष्वस्मिन्निधेयुः ॥ २३ ॥

पृच्छतो भगवतोऽहमाज्ञाकारीत्यर्थः । आत्मानि मनसि चिन्तितं
चिन्ताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अपि किं तवात्मनः प्रकृतीनां आनामयमारोग्यमस्ति

यथा पुमान् जीवः महदहङ्कारतन्मात्ररूपामिः देहादिरूपेण
परिणतामिः सप्तभिः प्रकृतिभिर्गुप्तः स्वस्ति सुखं प्राप्नोतीति
शेषः तथा राजा च "स्वाभ्यमात्यौ जनपदा दुर्गद्विण्यसञ्चयाः ।
दण्डो मित्रं च तस्येमाः सप्त प्रकृतयो मताः" इति सप्तप्रकृति-
भिर्गुप्तः स्वस्ति प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

आत्मानं प्रकृतिषु अज्ञां साक्षाद्विधाय श्रेयः राज्यसुखादि-
कं स्वेषमाप्नुयात् तथा प्रकृतयोपि राज्ञा आहताभयो
बाधितमनोव्यथास्तस्यः श्रेयः प्राप्नवन्ति ॥ १८ ॥

अपि किं दारादयो वशवर्तिनस्तवेति शेषः ॥ १९ ॥

यस्य आत्मा मनोऽनुवशोऽनुमच्छेत्स्यात् तस्य सर्वे इमे
पूर्वोक्ता वशगा भवन्ति सपालाः लोकास्तस्मै बलिं यच्छन्ति
भगवदीयं मनो वशे वर्तते न वेति भावः ॥ २० ॥

आत्मनस्तव आत्मा चित्तं यन्न प्रीयते न तुष्यति तत्किं
स्ततः परतो वा यस्तस्वाम् अलब्धकाममप्राप्तमनोरथं लक्षये तत्र
हेतुः तव मुखं शबलं निष्प्रभमस्ति ॥ २१ ॥

विदुषा तद्वृत्तज्ञेनापि एवं विकल्पितः तन्मुखेन तद्वृत्तो-
द्घाटनार्थम् प्रजाकामः पुत्रकामः ॥ २२ ॥

यच्छरीरिणां बहिरन्तस्तद्योगिनां भवतां किं न विदितं सर्वं
चिदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

अंगिरा उवाच ॥

हे राजन् ! तुम और तुमारी प्रजा का आरोग्य और मनल-
ती है, जैसे जीव महदादिक सप्त प्रकृति से रक्षित रहता है
ऐसे ही राजा भी अमात्यादि सात प्रकृति से रक्षित रहते
हैं ॥ १७ ॥

राजा अपने को प्रकृति के अनुकूल करदे तो (श्रेय) सुख
को प्राप्त होता है ॥ हे नरदेव ! ऐसे ही (प्रकृति) प्रजा भी
राजा के अनुकूल होने से सुख को प्राप्त होवै है ॥ १८ ॥

हे राजन् ! जिसका मन स्वाधीन है, उसके द्वारा, प्रजा,
दीवान, सिपाही, धनीलोग, मंत्री, पुरवासी, देश वासी और
पुत्रादिक सबही वश में रहते हैं और लोकपाल भी जाग्रद-
होकर उसको (बलि) भेंट देते हैं ॥ १९ । २० ॥

राजन् ! तुम अपने से प्रसन्न नहीं हो । आप से भयवा
और से तुमको मनोरथ नहीं प्राप्त हुआ ऐसा हमको
जान पड़ता है, क्योंकि ? तुमारा मुख चिन्ता से
व्याप्त है ॥ २१ ॥

श्री शुकदेव जी बोले । कि हे राजन् ! विद्वान् मुनि भी
अंगिरा जी ने राजा से जब ऐसे पूछा तब राजा भी (प्रजा)
संतान की कामना करके विनय से नम्र होकर मुनि से
बोला ॥ २२ ॥

लोकपालैरपि प्राथ्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः ।

न नन्दयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृकाममिवाऽपरे ॥ २५ ॥

ततः पाहि महाभाग ! पूर्वं सह गतं तमः ।

यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद्विधेहि नः ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यर्थितः स भगवान् कपालुर्ब्रह्मणाः सुतः ।

श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥ २७ ॥

ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत ! ।

नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोन्निष्ठमदाद्विजः ॥ २८ ॥

अथाऽहं नृपतिं राजन् ! भवितैकस्तवाऽऽत्मजः ।

हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ २९ ॥

साऽपि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ।

गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाऽनेरिवात्मजम् ॥ ३० ॥

तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवौदुपः ।

ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनैर्कैर्नृप ! ॥ ३१ ॥

अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत ।

जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां सुदम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

चित्रकेतुर्वाच ॥

हे भगवन् ! तपश्चान् समाधि से नष्ट पाप वाले मुनियों को जीवों के बाहर और भीतर का कौनसा समाचार नहीं विदित है ॥ २३ ॥

हे ब्रह्मन् ! आप जानते हो तो भी आपके पूछने से जो मेरे मन में चिता है सो आपकी आज्ञा से प्रेरित होकर कहता हूँ ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषार्थटीपिका ।

अप्रजमपुत्रं क्षुत्तृक्यामन्नपानकाममपरे अक्षचन्दनादयो यथा न सुखयन्ति ॥ २५ ॥

पूर्वं पित्रादिभिः सह गते प्राप्तं तमो नरकं प्रजया यथा तरेम तत्तथा विधेहि ॥ २६ ॥ २७ ॥

यज्ञोन्निष्ठं यज्ञशेषम् ॥ २८ ॥

जन्मना हर्षं मरणेन च शोकं प्रवदातीति तथा इत्येवमुक्त्वा ययौ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शूरसेनानामीशस्य तेजसा वीर्येण यो गर्भः स ववृधे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छ्रीरसाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावत् सस्य पुत्रालाभाप्रयुक्तायाश्चिन्ताया नितरामनिवृत्तिहेतुत्वं चक्षुर्नित्तमाह-लोकपालैरिति । लोकपालैरपि प्राथ्यास्तेषामपि दुर्लभा इति भावः साम्राज्यं सार्वभौमत्वं तद्रूपं वैश्वर्यं तत्प्रयुक्ताः सम्पदः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः अप्रजमपुत्रं मां न नन्दयन्ति न सुखयन्ति यथा क्षुत्तृक्यामन्नपानादिकं कामयमानमितरे अक्षचन्दनवनितादयो न सुखयन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

तत्समाह वे महाभाग ! पूर्वैरस्मत्पित्रादिभिः सह मया गतं प्राप्तं दुस्तारं तमो नरकं यथा प्रजया पुत्रेण हेतुना यथा तरेम तथा विधेहि तथाऽनुग्रहाद्येवार्थः “अपुत्रस्य गतिर्नास्ति” इति किंवदन्तीमनुसृत्य पूर्वं सह गतं तम इत्युक्तं “प्रजया

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचटिका ।

पितृभ्यः" इति श्रुत्युक्तरीत्या प्रजाया मभावे पितृभ्यानिवृत्तेरप्र-
जस्य तमः प्राप्तं सिद्धवत्कृत्वा गतमित्युक्तम् ॥ २६ ॥

एवमुक्तोऽङ्गिरास्तमनुगृह्यन् पुत्रकामेष्टयाः याजयित्वा यज्ञो-
च्छिष्टं हविर्भाषाये प्रदाप्य यथावित्याह मुनिः—इतीति । इतीत्यं
चित्रकेतुनाऽभ्यर्थितो याचितस्त भगवान् ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य
सुतो विभुरङ्गिराः कृपालुरत एव त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताकं चरुं श्रपयित्वा
पाचयित्वा तेन चरुणा त्वष्टारमयजत् अयाजयत् स्वयमात्विज्य-
करणेनेष्टवान्वा ततो हे भारत, राज्ञश्चित्रकेतोर्भाषायां मध्ये
या ज्येष्ठा श्रेष्ठा च नाम्ना कृतद्युतिरिति प्रसिद्धा भार्या
तस्यै यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशिष्टं हविः विप्रोऽङ्गिरा अदाहत्तवान् ॥
२७ ॥ २८ ॥

अथाङ्गिरा नृपतिं चित्रकेतुमाह—उवाच तदेवाह हे राजन्
चित्रकेतो, तव पुत्रो भविता जनिष्यते कथम्भूतः तुभ्यं हर्ष-
शोकप्रदः जन्मना हर्षं मरणेन शोकं च प्रददातीति तथा
इत्येवमुक्त्वा ब्रह्मणः सुतोऽङ्गिरा ययौ गतः ॥ २८ ॥

ततः सा कृतद्युतिश्चित्रकेतोर्भाषा तस्य यज्ञावशिष्टस्य
प्राशनाद्भक्षणादेव हेतोश्चित्रकेतोः सकाशात्पुत्ररूपं गर्भमधा-
रयद्धृतवती यथा कृत्तिकाऽग्नेः सकाशाद्गर्भं कुमाररूपं दधार-
तद्वत् ॥ ३० ॥

तस्यां कृतद्युतावनुदिनं शुक्लपक्षे उदुपश्चन्द्र इव शूरसे-
नानां ईशस्य चित्रकेतोस्तेजसा वीर्येण गर्भः शनैर्ववृधे एषा-
मास ॥ ३१ ॥

अथ काले दशमासात्मके काले उपावृत्ते गते सति
कुमारः पुत्रः समजायत कथम्भूतस्सन् राज्ञः पुत्रोत्पत्तिं
शृण्वतां शूरसेनदेशस्थानां जनानां परमां मुदं हर्षं जनयन्नु-
त्पादयन् सन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपरे स्रक्चन्दनवनितादयः ॥ २५ ॥

पालनप्रकारमाह—पूर्वैरिति । पूर्वैः पूर्वजैः सह गते प्राप्तं
तमो नरकं यथा यथा प्रजया तरेम तत्तादृशं प्रजासत्तयां वस्तु
यद्वा यथा येनोपायेन तरेम ततोऽस्माकं विधेहि स क उपाय
इति चिन्ता माभूदित्याह—प्रजयेति ॥ २६ ॥

त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताम् ॥ २७—२८ ॥

प्राशनात्स्त्रीकारात् ॥ ३० ॥

शूरसेनस्य चित्रकेतोः ॥ ३१ ॥

शूरसेनानां विषयाणाम् ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

पुत्रदानमिषेण वैराग्योत्पादनद्वारा भगवदभिमुखीकरणेच्छा

त्वात् कृपालुः तथा च वक्ष्यते स्वयमेव । "तदेव ते परं ज्ञानं ददामि
गृहमागतः । ज्ञात्वान्यामिति वेशन्ते पुत्रमेव ददाम्यहम्" इति ॥
२७ ॥ २८ ॥

निजदोषप्रत्याख्यातार्थं हर्षशोकप्रद इत्युक्तम् ॥ २८—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

धुत्तृद्वयामभजजयोः कामो यस्य तं अपरे स्रक्चन्द-
नद्वयः ॥ २५ ॥

पूर्वैः पित्रादिति सह गतं प्राप्तं तमः नरकं प्रजया यथा तरेम
तथा विधेहि ॥ २६ ॥

त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताकम् ॥ २७ ॥

प्रथमव्यवहारेन ज्येष्ठा सौभाग्यातिशयेन च श्रेष्ठा यज्ञोच्छिष्टं
यज्ञशेषं चरुम् ॥ २८ ॥

हर्षशोकप्रद इति केन प्रकारेण हर्षप्रदः केन प्रकारेण शोकद
इति सम्प्रत्यहं किं ब्रवीमि जन्ममृत्युभ्यां राजैवायत्यां ज्ञास्यति
किञ्चेयमप्रियोक्तिरपि सम्प्रत्यवश्यवाच्येवाग्रे राज्ञा दास्यमान-
स्योपालम्भनस्य प्रत्युत्सर्गमिति मनसि विमृश्य तत्त्वं स्पष्टमनु-
कम्पा ययौ । पुत्रो मे बहुगुणान्वितो भविष्यतीति हर्षदस्तदपि
ऐश्वर्योभिकयात्र मे वचस्करो भविष्यतीति शोकद इति भवतु
तदुक्तं मया सोढव्यमिति मनसि विचार्य राजात्वाननन्दैवेति
ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

अग्नेः सकाशात् कृत्तिका स्वात्मजमिवेत्यर्थः ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धुत्तृद्वयां कामः स्रक्चन्दनामिषाणां यस्य तमितरे स्रक्-
चन्दनादयो यथा न नन्दयन्ति न सुखयन्ति तथा अप्रजमनपत्ये
मां साम्राज्यैश्वर्यसम्पदो न नन्दयन्ति ॥ २५ ॥

ततस्तेनाप्रजत्वेन तमो नरकभयं पूर्वैः सह गतं प्राप्तं
मां पाहि । हे महाभाग । कुस्तारं तमः प्रजया यथा तरेम तद्वि-
धेहि कुरु ॥ २६ ॥

त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताकं चरुं श्रपयित्वा त्वष्टारमयजत् ॥ २७ ॥
ज्येष्ठा सर्वाभ्यः प्राक्परिगृहीता श्रेष्ठा गुणाधिका यज्ञो-
च्छिष्टं यज्ञशेषम् ॥ २८ ॥

अथ ब्रह्मसुतः अङ्गिरा नृपतिमाह । हे राजन् ! तव एक
आत्मजः भविता स च तुभ्यं हर्षशोकप्रद इति तदनन्तरं
ययौ ॥ २९ ॥

प्राशनाद्भोजनात् ॥ ३० ॥

शूरसेनेशस्य चित्रकेतोस्तेजसा वीर्येण यो गर्भः स शुक्ल-
पक्षे उदुप इव ववृधे ॥ ३१ ॥
उपावृत्ते प्राप्ते ॥ ३२ ॥

हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।

वाचयित्वाऽऽशिषो विप्रैः कारयामास जातकम् ॥ ३३ ॥

तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च ।

ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानि षट् ॥ ३४ ॥

ववर्ष काममन्येषां पर्जन्य इव देहिनम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः ॥ ३५ ॥

कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः ।

यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्वर्धत ॥ ३६ ॥

मातुस्त्वत्तिरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः ।

कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥ ३७ ॥

चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति ।

न तथाऽन्येषु सज्जज्ञे बालं बालयतोऽन्वहम् ॥ ३८ ॥

ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया ।

आनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरणेन च ॥ ३९ ॥

विगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसम्भताम् ।

सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिस्कृताम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

लोकपालों को प्रार्थनीय साम्राज्यैश्वर्य और संपदा बिना पुत्र के हमको सुख नहीं देती, जैसे भूखे प्यासे को सब चिह्ननादिक ॥ २५ ॥

हे महाभाग ! तिस कारण से पितृ पितामहादिकन सहित हम संतान के कारण जैसे दुस्तर गरक को तरजावे ऐसा आपही उपाय करो ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

परम कृपालु ब्रह्मपुत्र भगवान् अगिरा से जब राजा ने ऐसे प्रार्थना की तब उनने स्वाष्ट्र चढ़वना कर स्वष्टा का प्रज्ञप्त किया ॥ २७ ॥

हे भारत ! एनियों में जो जेठी और धेनु नाम से कृत-द्युति रानी-रही ऋषिने यज्ञ का उच्छिष्ट उसी को दिया ॥ २८ ॥

अनंतर ऋषि राजा से बोले कि तुमारे धर्म और शोक देने वाला एक पुत्र होगा ऐसा कह कर ऋषि चले गये ॥ २९ ॥

कृत द्युति रानी भी चरु के प्राशन करने से उत्तिका प्राग्नि कुमार के नाई चित्रकेतु के गर्भको धारण करती हुई ॥ ३० ॥

रानी का भी (शूरसेन) राजा के धर्म से जो गर्भ रहा

[५८]

सो शुक्र पक्ष में चंद्र के नाई धीरे २ बहने लगा ॥ ३१ ॥
पश्चात् समय होने पर राजकुमार उत्पन्न भया । जिसकी सुनकर शूरसेन देश के लोगों को आनंद हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जातकं जातकम् ॥ ३३ ॥

अर्जुनं दृष्ट्वाकोट्यः तेदे तु कोटिरेवार्जुनं नियुतं च प्रयुतं चार्जुनं चेति प्रयुतानन्तरं निर्दिष्टात् ॥ ३४ ॥

धन्यं धनकरम् आयुष्यमायुष्करम् महामना अत्युदारः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

मोहस्य समुद्भवो यस्मिन् प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापः ॥ ३७ ॥

दार इत्येकवचनमार्थम् ॥ ३८ ॥

आनपत्येनापुत्रत्वनिमिसेन ॥ ३९ ॥

न गृहे सम्भतां न बहुमतां यथा गृहिययेव गृहं न भार्येति सम्भतामित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः दृष्टो हर्षयुक्तो राजा चित्रकेतुः सद्य एव स्नात्वा शु-
चिरुदारमनाः वस्त्रादिभिरलङ्कितश्च कुमारस्य विप्रैराशिषो वाच-
यित्वा जातकं जातकर्म कारयामास ॥ ३३ ॥

ततस्तेभ्यो विप्रेभ्यो हिरण्यादीन् धनूनां षड्विंशानि च
प्रादात् प्रदत्तवान् तत्र हया अश्वा अर्बुदं दश कोटयः शत-
कोटिर्वाऽर्बुदं “प्रयुतं चार्बुदं च” इति प्रयुतानन्तरं निर्दे-
शात् तथान्येभ्योपि बन्धुभृत्यादिभ्यः कामानिष्टार्थान्पर्जन्य
इव वर्षे धनकरं यशस्करं पुत्रस्यायुष्करञ्च यथा भवति तथा
वचरेति क्रियाविशेषणान्येतानि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अथ कुच्छलब्धे बहुप्रयासलब्धे तनये पितुराजपेश्चित्रकेतोः
स्नेहोऽन्ववर्द्धत अन्ववर्द्धत यथा निःस्त्रस्य निर्जनस्य पुंसः कुच्छल-
कष्टलब्धे धने स्नेहोऽन्ववर्द्धते तद्वत् ॥ ३६ ॥

तथा मातुरपि कृतद्युतेस्तनये ऽतितरां नितरां मोहसमुद्भवः
स्नेह अन्ववर्द्धत मोहात्समुद्भवो यस्य मोहसमुद्भवः मोहस्य
समुद्भवो यस्मादिति वा तदा कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकाम-
ज्वरः पुत्राभिजाषरूपसन्तापो ऽभवत् ॥ ३७ ॥

तदाऽनुदिनं पुत्रं वाल्यताश्चित्रकेतोः प्रजावति पुत्रकला-
दारे आर्षायां कृतद्युतौ यथाऽतिप्रीतिस्तथेतरेषु दारेषु प्रीति-
र्नासीत् ॥ ३८ ॥

ततस्तावत् सपत्न्यः आत्मसु राक्षोऽनादरेणाजपत्येन अपुत्रत्व-
निमित्तेन दुःखेन च पुत्रवत्यां सपत्न्यां कृतद्युतावश्चसूयया
आत्मानं निन्दयन्त्यः पर्यतप्यन् परितप्ता बभूवुः ॥ ३९ ॥

गर्हापूर्वकपरितापं तासां दर्शयति—धिगिति द्वाभ्यां । अप्र-
जामपुत्रवतीमत एव पापां माहर्षी स्त्रियं धिक् माहर्षी स्त्री
निन्धेत्यर्थः निन्दत्ये-हेतुन्वदन्यः स्त्रियं विशिषन्ति प्रत्युश्चागृह-
सम्भतां गृहे सम्भतेष्टा गृहसम्भता तथा न भवतीत्यगृहसम्भता
पत्युर्गृहेऽसम्भताम् इत्यर्थः किञ्च सुप्रजाभिः शोभनापत्यवतीभिः
सपत्नीभिर्दासीभिश्च तिरस्कृतां तुच्छीकृताम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कीदृशं कर्मकरोदप्राह । अन्यमिति । अन्यं स्वधनादिसम्प-
त्करम् ॥ ३५ ॥

निःस्त्रस्य दरिद्रस्य ॥ ३६—३७ ॥

प्रजावति पुत्रवति ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थवर्णिनी ।

अन्यमुत्तमं कामं वर्षे । नत्वधन्यं महामनाः अत्युदारः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रजाकामरूपोज्वरस्तापः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अगृहं गृहमिन्नं धनं तत्रैव सम्भतां पत्युरपि वनवासवानाहो-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुमारस्य प्राशिषो वाचयित्वा जातकं जातकर्म कारया-
मास ॥ ३३ ॥

षड्विंशानि षष्टिकोऽस्य ॥ ३४ ॥

कुमारस्य अन्यं धनकरं यशस्यं यशोवर्द्धनम् आयुष्यमायु-
ष्करम् वर्षां स्वास्तया देहिनां यथा कामं पर्जन्य इव व-
र्षे ॥ ३५ ॥

निःस्त्रस्य निर्जनस्य ॥ ३६ ॥

मातुश्च मोहस्य महं पुत्रवती अयं मे पुत्र इत्येवं भूतस्य
संसारपदस्य समुद्भवो यस्मात्स स्नेहोऽतितरामन्ववर्द्धतेति
पूर्वणान्वयः कृतद्युतेः सपत्नीनां तु प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापो
ऽभवत् ॥ ३७ ॥

प्रजावति दारे भार्यायां यथा चित्रकेतोरतिप्रीतिस्तथाऽन्येषु
दारेषु न सञ्जज्ञे ॥ ३८ ॥

ता आत्मानं गह्वरस्य आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन दुःखेन
राक्षोऽनादरेणा च अश्वसूयया सर्वत्र दोषार्पणेन च पर्यतप्यन्
परितप्ताः आसन् ॥ ३९ ॥

पत्युः अगृहसम्भतां न गृहसम्भतां वृत्तिहानान्निःसारयितुं
योग्यामित्यर्थः माहर्षिमप्रजां धिक् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

राजा भी हर्षित हो ज्ञान से पवित्र होकर अलङ्कृत होकर
ब्राह्मणों से स्वस्ति वाचन करा कर कुमार का जात कर्म
करवाता हुआ ॥ ३३ ॥

उन ब्राह्मणों को राजा ने सोना चांदी वस्त्र आभूषण
प्राप्त हाथी घोड़ा दिये और छे अर्बुद गांछे दीं ॥ ३४ ॥

राजा ने उदार चित्त होकर अन्य प्राशिष्यों को भी यथेष्ट
मेघ के नाई वर्षा करी कि जिससे कुमार का धन यश
और आयु होय ॥ ३५ ॥

पीछे राजा के बड़े दुःख से प्राप्त उस पुत्र में प्रति
दिन स्नेह बढ़ा जैसे दरिद्री को दुःख से प्राप्त हुये धन में ॥ ३६ ॥

माता का तो मोह से उत्पन्न होने वाला पुत्र में अत्यन्त
ही स्नेह भया ॥ और कृतद्युति रानी की सपत्नियों (सोतीं)
को तो पुत्र कामना रूप ज्वर होगया ॥ ३७ ॥

वालक को खिलाते २ दिन प्रति राजा की जैसी पुत्रवाली
रानी में प्रीति भई । उस प्रकार और रानियों में नहीं हुई ॥ ३८ ॥

अन्य रानिये असूया से अपने को निन्दित समझ कर
अपुत्रिपने के दुःख और राजा के निरादर से बहुत दुःख
पाने लगी ॥ ३९ ॥

और कहने लगी कि पापिन विनासन्तात वाली स्त्री
को धिक्कार है । सुन्दर सन्तात वाली सपत्नियों से वह
सदा दासिके सदृश तिरस्कृत रहती है ॥ ४० ॥

दासीनां कौतु सन्तापः स्वामिनः परिचर्यया ।

अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥

एवं सन्दह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसम्पदा ।

राज्ञोऽसम्मतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥ ४२ ॥

विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ।

गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कृतद्युतिरजानन्ती सपत्नीनामयं महत् ।

सुप्त एवेति सञ्चिन्त्य निरीक्ष्य व्यचरद्गृहे ॥ ४४ ॥

शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी ।

पुत्रमानय मे भद्रे ! इति धात्रीमचोदयत् ॥ ४५ ॥

सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् ।

प्राणैन्द्रियात्मभिस्त्यक्तं हतास्मीत्यपतद्भुवि ॥ ४६ ॥

तस्यास्तदाकर्ण्य भृशतुरं स्वरं प्रन्त्याः कराभ्यामुर् उच्चकैरपि ।

प्रविश्य राज्ञी त्वस्याऽऽमजान्तिकं ददर्श बालं सहसा मृतं सुतम् ॥ ४७ ॥

पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा सुमोह विभ्रष्टशिरोरुहाम्बरा ॥ ४८ ॥

ततो नृपान्तःपुरवर्तिनो जना नराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम् ।

आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्ताश्च व्यलीकं रुदुः कृतागसः ॥ ४९ ॥

श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितान्तकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन्स्खलन्पथि ।

स्नेहानुबन्धैधितया शुचा भृशं विमूर्च्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

दास्या दासी यथा तथा वचं कुसंगाः ॥ ४१ ॥

न सम्मता वृत्तिर्जीवनं यास्याम् ॥ ४२ ॥

विद्वेषेण सदा मतिर्यासां ताः गरं विषं दुर्मर्षा असहमानाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

धात्री स्तनदायिनीम् ॥ ४५ ॥

उद्वते तारके कनीजिके यद्यस्ते लोचने यस्य तम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

विभ्रष्टाः शिरोरुहा अम्बरञ्च यस्याः सा ॥ ४८ ॥

ताश्च सपत्न्योऽपि ॥ ४९ ॥

अलक्षितोऽन्तको मृत्युहेतुर्यस्य तम् अनुगता प्रकृतयोऽमात्या
द्वयो यस्य सोऽनुप्रकृतिः ॥ ५० ॥

श्रीमद्भारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च दास्यपेक्षयाप्यपुत्रा नारी निन्देष्टात्मनो गर्हयन्ते-दासी
नामिति। दासीनां कौतु सन्तापः न कोपि सन्तापोऽस्ति तत्र हेतुः
परिचर्यया सेवया स्वामिनः सकाशादभीक्ष्णं पुनः पुनः लब्धः
काम इष्टार्थो याभिस्तासां स्वामिनः परिचर्यया लब्धकामाना-
मिति चान्वयः अतो वयं दास्याः दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥

एवं सपत्न्याः कृतद्युतेः पुत्रसम्पदा नितरां दह्यमानचित्तानां
राज्ञश्चित्रकेतानं सम्मता वृत्तिर्जीवनं यासां तासां बलवान् विद्वे-
षोऽभूत् ॥ ४२ ॥

ततो नृपतिं चित्रकेतुं दुर्मर्षा असहमानास्तद्विद्वेषेण नष्टवि-
वेकाः क्रूरचित्ताः स्त्रियः कुमाराय गरं विषं ददुः ॥ ४३ ॥

सपत्नीनां महदयं गरदानरूपसजानती कृतद्युतिः केवलं कुमारं
वीक्ष्य सुप्त एवेति भत्वा गृहे व्यचरत्सञ्चारः ॥ ४४ ॥

कुमारं सुचिरतरं सुप्तमुपधार्य विज्ञाय मनीषिणी पुत्रलाचन-

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विषयकबुद्धिमती कृतद्युतिः हे भद्रे ! मे पुत्रमानयेति धात्री
स्तन्यदायिनीमचोदयत ॥ ४५ ॥

सा धात्री शयानं सुतं तम् उपव्रज्य कुमारसमीपङ्गत्वा
उत्तारे उद्गते तारके कनीनिके ययोस्ते लोचने यस्य तादृशं प्राणै-
रिन्द्रियैरात्मना जीवेन च त्यक्तं दृष्ट्वा हा हातास्मीति क्रोशन्ती
भुव्यपतत ॥ ४६ ॥

कराभ्यामुच्चैरतितरो उरो ग्रन्त्यास्ताडयन्त्यास्तस्या धात्र्याः
नितरामातुरं दुःखयुक्तं दीनं स्वरमाकर्ण्य राक्षी कृतद्युतिः त्वरया
आत्मजस्यान्तिकं प्रविश्य सहसा सर्वथा मृतमेव बालं सुतं
ददर्श ॥ ४७ ॥

ततः भूमौ पपात तथा परिवृद्धया पधमानया शुचा शोकैर्न
मुमोह विचिन्ताभूत । मोहमेव दर्शयितुं तां विनिष्टाष्टि-विभ्रष्ट-
शिरोरुहाम्बरा विभ्रष्टाः विलुलिताः शिरोरुहाः केशा अंबरे च
यस्याः सा ॥ ४८ ॥

ततः नृपस्यान्तःपुरवासिनो जनाः हे नृपेति सम्बोधनं वा
जनानेवाह-नराजयश्चिति । नरा नयिष्य सर्वे जना रोदनमाकर्ण्य
कुमारसमीपमागत्य राज्ञा सह तुल्यबुद्ध्याः सुदुःखिता बभूवुः ।
तदा कृतागसः शरदानेन कृतापराधा अपि ताः सपत्न्यः समागत्य
व्यलीकं निष्कपटमिव यद्वा सकपटं यथा तथा मिथ्या वा रुरुवुः
स्वाऽपराधं प्रच्छादयितुमिति भावः ॥ ४९ ॥

न लक्षितः मृत्युहेतुर्यस्य तं मृतं सुतं श्रुत्वा स चित्रकेतुः दुःखितो-
भूदिति शेषः । तदेवाह-विनष्टाष्टिरिति पुत्रे स्नेहानुबन्धः तेना-
नुबद्धस्तेन हेतुना-पधितया वर्द्धितया शुचा शोकेनातीव पीडितः
अत एव विनष्टाष्टिः विनष्टा दृष्टिर्यस्याऽत एव पथि कचित्प्रपतन्
कचिच्छ स्खलन् कचिद्विमुञ्छितः स राजराजः चित्रकेतुरनुसृत्य
गच्छद्भिः प्रकृतिमिरमात्यादिभिः विजैश्च परिवृतः ॥ ५० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वामिनः स्नेहाभावे दासीत्वमप्रयोजकमित्याह । दासीना-
मिति ॥ ४१-४२ ॥

गरं विषं ॥ ४३-४४

धात्री स्तनदात्रीम् ॥ ४५ ॥

उत्तारलोचनम् उन्नततारायुक्तनेत्रम् ॥ ४६-४७ ॥

अनुप्रकृतिः सप्रकृतिजनः ॥ ५०-५२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दास्या दासीव कस्याश्चिदुर्मगाया दास्या इव तस्य दुर्मगा
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

राक्षोऽसम्भता कृतिश्चरित्रं वासाम् ॥ ४२ ॥

दुर्मर्षा असहमानाः ॥ ४३-४६ ॥

बाहमेव सुतं तं मृतं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

ताश्च सपत्न्योऽपि ॥ ४९ ॥

अलाक्षितोऽन्तर्को मृत्युर्यस्य तम् अनुप्रकृतिः अनुगतामात्य
सुहृदादिकः द्विजैर्वृतः पपातेति अमत्यादयो ब्राह्मणादयश्च
पेतुश्चित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दास्या दासीव दुर्मगा वयमिति शेषः ॥ ४१ ॥

राक्षो न समता कृतिर्जीवनं यासाम् ॥ ४२ ॥

विद्वेषेण नष्टा मतिर्यासां ताः नृपतिं प्रति दुर्मर्षा कुडाः ॥ ४३ ॥

महद्वधं विषदानरूपं पापम् ॥ ४४ ॥

धात्रीस्तनदायिनीमचोदयत ॥ ४५ ॥

उद्गते तारे कनीनिके ययोस्ते लोचने यस्य तम् प्राणैर्न
इन्द्रियैः आत्मना जीवेन च त्यक्तं मृतं दृष्ट्वा ॥ ४६ ॥

कराभ्यामुच्चैरुः ग्रन्त्या भृशतुरं स्वरमाकर्ण्य सहसा
बाहमेव सुतं मृतं ददर्श ॥ ४७ ॥

विभ्रष्टाः शिरोरुहाः अंबरे च यस्याः सा पपात मुमोह
च ॥ ४८ ॥

तदनन्तरं नृपान्तःपुरवासिनो जनाः तुल्यव्यसनाः अतः
एव सुदुःखिताः रुरुवुः ताश्च कृतागसः सपत्न्यो व्यलीकं मुखेन
रुरुवुः ॥ ४९ ॥

न लक्षितोऽन्तर्को मृत्युहेतुर्यस्य तम् मृतं श्रुत्वा विनष्टा
दृष्टिर्यस्य स स्नेहानुबन्धेनैषितया वर्द्धितया शुचा शोकैर्न
भृशं विमुञ्छितः अन्नु अनुगताः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य
सः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

दासियों की क्या दुःख है क्योंकि उनको तो स्वामी
की सेवा से सदा मान ही मिलता है भाग्यहीन स्त्री तो
दासियों की भी दासी के सदृश हैं ॥ ४१ ॥

इस प्रकार सपत्नी की पुत्ररूप सम्पत्ति से जलने वाली
और राजाके असम्मत वृत्ति वाली उन स्त्रियों को बलवान्
विद्वेष पैदा हुआ ॥ ४२ ॥

एक तो ज्ञात की स्त्री आप ही दाहण चित्तवाली दुः-
सरे विद्वेष से उनकी मति नष्ट होगई तब राजा के ऊपर
अमर्ष करके पुत्रको विष दे दिया ॥ ४३ ॥

रानी कृतद्युति सपत्निषी के भारी कपट को न जान
कर, सोता है ऐसे विचार कर देखकर के भी घर में विचार
ती रहती ॥ ४४ ॥

पपात बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहाम्बरः ।
दीर्घं श्वसन्वाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकराटो न शशाक भाषितुम् ॥ ५१ ॥
पतिं निरीक्ष्योरुशुचाऽपितं तदा मृतं च बालं सुतमेकसन्ततिम् ।
जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं सती दधाना विललाप चित्रधा ॥ ५२ ॥
स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं निषिञ्चती साजनवाष्पबिन्दुभिः ।
विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ॥ ५३ ॥
अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ।
परेऽनुजीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥
न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदाऽऽत्मकर्मभिः ।
यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृशसि ॥ ५५ ॥
त्वं तात ! नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शौकतप्तम् ।
अजस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं यद्भान्तं नयाह्यकरुणेन यमेन दूरम् ॥ ५६ ॥
उत्तिष्ठ तात ! त इमे शिशवो दयस्यास्त्वाभाद्वयन्ति नृपनन्दन ! संविहर्तुम् ।
सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्वरीतो भुङ्क्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ॥ ५७ ॥
नार्हं तनूज ! ददृशे हतमङ्गला ते मुग्धास्मितं (१) मुदितवीक्षणमाननालम् ।
किं वा गतोऽस्य पुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽप्रेणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ॥ ५८ ॥

भाषाटीका ।

बुद्धिमती कृतधृतिने बहुत काल से पुत्रको सोचा स-
मुक्तकर भाव से कहा कि हे भद्रे ! मेरे पुत्रको ले आ ॥ ५५ ॥

वह भाव सोते हुए बालक के निकट जाकर हाथ ? मर
गई ऐसे कह कर भरती पर गिरपड़ी ॥ ५६ ॥

उससमय दोनों हाथों से छाती कूटने वाली उस भाव के
ऊँचे स्वर को सुन कर बड़ी जल्दी रानीने पुत्रके समीप जाकर
एका एकी मरे हुए बालक को देखा ॥ ५७ ॥

वस उस बड़े हुये शोक के मारे रानी भी भरती पर
गिर पड़ी और केश और वस्त्र खुल गये और मूँछों को
प्राप्त हो गई ॥ ५८ ॥

तब तो राजा की रनिवास के नर और नाती सबही परि-
जन रोना सुन कर जल्दी आकर तुल्य दुःख वाले थे तो भी
और अति दुःखित होकर रोने लगे । और जिनोने विषदिया
था वो भी सब आकर मिथ्या रोने लगी ॥ ५९ ॥

राजा भी बिनाकरण मालूम भये पुत्र को मराखुन कर
अन्धा सा होगया और मार्ग में गिरते पड़ते कोहानुपेय से अति
मात्र बड़े हुये शोक के मारे मूर्च्छितहोता हुआ अमात्य बाह्य

गादि को सहित बालक के पास जाकर मरे । बालक को
पाउन में पकगया । उस वखत केश और वस्त्र खुल गये
बड़ी २ श्वास लेता था और आँशुओं के मारे कंठक गया और
कुछ भी बोलने को समर्थ न हुआ ॥ ५०-५१ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

वाष्पकलाभिरश्रुभिर्बुभुक्षपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्ध करणो
यस्य ॥ ५१ ॥

उरुशुचार्यितं बहुशोकेन व्याप्तम् एकमेव सन्ततिम् ॥ ५२ ॥

विगलन्त्यः स्रजो रेणुस्तान् केशान् ॥ ५३ ॥

आत्मसृष्टेरप्रतिरूपमनुरूपं चेष्टसे तदेवाह नु अहो परे
दृष्टे जीवत्यपरस्य बालस्य या मृतिस्तत् तदा हि वृद्धस्य
सृष्टिस्तमर्थमावे बाले च मृते सति न सुष्ठिर्नष्टा स्या-
दित्यर्थः । ननु, साम्प्रतं स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मिन्नेति चेत्तत्राह—विपर्य-
यो विपरीतोऽसि चेत्तर्हि त्वं प्राणिना तदुःखकारिणात् ध्रुवो
नित्यः परः शत्रुसि न तु कृपालुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु, जीवकमालुकारेण जन्मादि कृतो मम कोऽपराधस्त-

(१) मुदितवीक्षणमिति पाठान्तरम् । धार०

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नहीति । पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव नायत इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत्तच्छा-
मिरेव सज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृत्यं ? मनु, मयेश्वरेण
जडैः कर्मभिरिदं कथं सिध्येत ? भवतु नाम तथाऽपि
गर्वद्वये ते त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव
स छिनत्सीत्यादिक्रोशति न ह्येवं विधं दुःखं हृष्टा
पि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः ॥ ५५ ॥

जनुस्तरमप्रजानां दुस्तरम् अकरुण्येन सह ॥ ५६ ॥

नया शुभा ॥ ५७ ॥

त हे पुत्र ! नाहं प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता सती तव
सं वक्रं दृष्ट्वा दृष्टवत्यस्मि इदानीमपि गिरो न
तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भविष्यति
तथाऽसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

महोदधिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स बालस्य पादमूले पपात कथम्भूतः विभ्रष्टा शिरो-
रुहा च यस्य दीर्घा यथा तथा श्वसन् श्वासं मुञ्चन्
वाष्पकं रश्मिभिरुपरोधतः सम्भृतत्वेन निरुद्धः कण्ठो
यस्य पः भाषितुं किञ्चिदपि वक्तुं न शक्नुते नाश-
कौत् ॥

तदोक्तं महता शोकेनोपितं व्याप्तं पतिं तथैकमेव
सन्ततिक्रमं बालं पुत्रं च निरीक्ष्य जनस्य राज्ञः प्रकृते-
रमायादेश्च जन्म मनःपीडां दधाना पुण्यान्ती सती कृतयुतिः
राज्ञीति पादौ राज्ञीजनस्य प्रकृतेश्च दृष्ट्वा जन्म दधाना सती चित्रायाऽ
देक प्रकारं ललाप ॥ ५२ ॥

चित्रायाऽपमेव प्रपञ्चयति-स्तनद्वयमित्यादिना, कलागिरस्त
इत्येतेन तावत्कुमारीनेन कुटुम्बमिश्रहृदि चन्दनेन मण्डितं भूषितं
स्तनद्वयमजन्तुकैर्नृपाविकृतिभिरशुभिन्युभिर्निषिञ्चन्ती विगलन्ती
सकृदभ्यस्तान्केशान्चकीर्य कुर्याच्च पुत्रं प्रति सुखरं चित्रं यथा
तथा शोच ॥ ५३ ॥

हे धातस्त्वमहो बालिशः-मुखैः निष्कृपो वा कुतः
यस्त्वमात्मभूः सकर्तृकसृष्टेः पित्रादिक्रमनिबद्धाया अप्रतिरूपम्
अमनुरूपम् वृत्ते चेष्टसे तदेवाह-परं प्राक्कालजाते पित्रादौ
अनुजीवति स्वपरस्य पश्चात्कालजातस्य पुत्रादेर्वा मृतिमैर-
क्षमिति तदेतन्नृपमित्यर्थः विपर्ययश्च यत्कृत्विपर्यय एव स्मात्पु-
त्रादौ जीवति पुत्रादेरेव मृतिः स्वादित्यर्थः तर्हि त्वं भुवं
नूनं परः सर्वोत्कृष्टो भवेः नियमेन तदभावात्वं बालिशः प्रवेति
भावः । यद्वा ननु पित्रादिकमेव मृतिस्त्वनित्येति
चेत्तर्हि त्वं भुवं नूनं परः सर्वोत्कृष्टोऽसीत्यर्थः भुवं इति
प्रथमान्तपादे तु त्वं जित्वा शत्रुरसीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु, तत्सर्वकर्मानुसारं उत्पत्तिमरणयोः स्तः न स्यात् क्रमोऽस्ति
न वा ममाप्रापराधास्त्येवाह-न हीति । इह प्रकृतिमण्डल
शरीरिणां मृत्युजन्मनो उत्पत्तिमरणयोः क्रमो नास्ति चेत्त प-

आज्ञाते पुत्रे जीवत्येव पिता पूर्वं जातो म्रियत इत्येवविध-
क्रमो नास्ति चेदित्यर्थः उत्पत्तिक्रमैश्च मृत्तिक्रमो नास्ति
चेत्यर्थः जन्मप्रदणं दृष्टान्तार्थम् यथा जन्मनि क्रमोऽस्ति
तथा मृतौ क्रमो नास्तीति चेत्तच्छात्मकर्मभिः स्वस्वकर्मभिरेव
तत्तदुत्पत्तिमृत्यादिकं सर्वमस्तु किमीश्वरेण त्वया कृत्यमस्ति ?
कर्मानुसारं फलप्रापकोऽहमिति चेत्तत्राह-य इति निज-
सर्गद्वये ते त्वया यः स्नेहपाशः पुत्रादिषु स्नेहरूपः पाशः कृत-
स्तमिमं स्वयमेव विवृण्वसि आर्पत्वात्प्रार्थनायां लट् छिन्दी-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं देवं प्रत्याकुश्याय मृतं बालकं प्रति विललाप-त्वमि-
ति । हे तात पुत्र ! मामनायामेतद्दुःखसागरादक्षकपरिवृत्तां दीर्घां
दुःखितां व्यकुलं नाहंसि तव शोकेन तप्तं पितरं चित्रकेतुं
विचक्ष्व पश्य यद्यस्मात्तत्कर्तृकादवलोकनादप्रकृत्युत्तरमनपत्यत्व-
प्रयुक्तादपि केशात् दुस्तरम् अप्रजत्वकेशस्तु यथाकथञ्चित्सोढुं
शक्यः अयं तु नितरां सोढुमशक्य इति भावः ध्वास्त
शोकं तरेम यदि न पश्यसि तर्ह्यकरुण्येन निधृष्टेन यमेन
करुणभूतेन मामपि दूरं नय मामपि यमसमीपं नयेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

हे तात पुत्र ! त्वमुत्तिष्ठ इमे वयस्यास्त्वत्समानवयसाः
शिशवो बालाः हे मृपतन्दन ! त्वया सह संविहर्तुं त्वामाह्वयन्ति
किञ्च त्वञ्चिरं सुप्तः मग्ननया शुभा च परीतो व्याप्तः अतः
स्तन्यं दुग्धं पिब स्वकानां नोऽस्माकं शुचो हरापनुद ॥ ५७ ॥

हे तनूज पुत्रक ! ते तवाननाञ्जं मुखकमलमहं न दृष्ट्वा
न दृष्ट्वा कथम्भूतं मुग्धं सुन्दरं स्मितं यस्मिन् मृदितवीच्यं
मृदिते चञ्चलपक्ष्मणी नेत्रे यस्मिन् तादृशं अत एव इत-
मङ्गला इतं मङ्गलं यस्याः साऽहमिदानीमपि तव कला-
मधुरा गिरः न शृणोमि नाश्रोषे तर्हि किमपुनरन्वयं पुन-
रागमनराहितमन्यलोकि लोकान्तरं प्रत्यर्च्योऽनं निष्करुण्येन
नीतः प्रापितः गतोऽसि किं वेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रोतॄणां चित्रवाचा वदन्ती शुशोचेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

शोकलक्षणां वाक्यं दर्शयति-महो इति । अतीव बालिशः
जडाजडः कथं मम जाड्यमापाद्यत इति तत्राह-यस्त्विति ।
यस्त्वमात्मसृष्टेरप्रतिरूपं प्रतिकूलं विरुद्धमीदृशे तु एव "तुःसा
ऋदवधारणो" इत्यभिधानात् कथमियं विरुद्धचेष्टाऽभूदवाह-पर इति
परं पूर्वतने पितरि मातरि वा जीवित्यपरस्य पश्चादुत्पत्तस्य पुत्रस्य
या मृतिः सा त्वयाऽऽपाद्यते यस्मात्सस्मादिति शेषः यद्यपि संहो-
रेऽयं कमस्तथापि श्रितावनुपपन्नोऽयमिति सूचयति तुनेति वा ।
कथं तर्हि जाड्यपरिहार इति तत्राह-विपर्यय इति । यस्माद्वि-
पर्ययोऽन्यथा पूर्वतनस्य पूर्वं मृतिः पश्चात्तनस्य पश्चात्तमृतिः
यदि तर्हि भुवं निश्चितं त्वं परोसि नवादनः प्राप्नोसि स्व-
धानुसारिचेष्टादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

सन्तापकोषरागादिस्वनर्थावयवः कथिदितिवचनात्सन्तापा-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दनन्वितमित्याह—महीति । शरीरिणां मृत्युजन्मनोः क्रमो नास्ति चेत्तदा तर्हि आत्मकर्मभिः स्वकर्मानुकूल्येनास्तु ते त्वया स्वयं निजसर्गवृद्धये यः स्नेहपाशोमोहपाशो मम पुत्रोयमिति स्नेहानुबन्धः कृतस्तमिमं स्नेहपाशं विवृण्वसि भिन्नंसीति न सम्पन्नोऽपि ॥ ५५ ॥

त्वमकरुणो न यमेत दूरं न बाहीत्यन्वयः इदं क्रोधं कटाक्षी-
कृत्योक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

अशनयाऽशनेच्छया भवानित्यनर्थज्ञवचः स्पष्टं प्रती-
यते ॥ ५७ ॥

इदमपि रागनिमित्तमिति भावनाह—नाहमिति मुदिते प्रसजे
वीक्ष्यो यस्य तत्तथोक्तं क्रोधं ध्वनयन्ती शोचति । किंचेति
अपुनरन्वयं पुनः सम्बन्धश्च अगृह्येन यमेनेति शेषः ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्कृतसारायं दर्शनी ।

एकश्चासौ सन्ततिर्विश्वरूपश्च तं हृदुजं दधाना पुष्यन्ती सती
॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अस्माकमेतादृशस्य दुःखस्य कारणं विधातव्यं । तस्यैव
कारणत्वं तदीयमुखंत्वादेवेति निश्चित्य स न पुनरेवं क्वापि
करोत्विति हितैषित्वेन तमेव प्रबोधयन्त्याह—अहो इति । बालि-
शत्वमेवाह यस्त्वम् आत्मनः सृष्टेः अप्रतिरूपं असदृशमनुचितं
यथास्यात्तथा इत्यर्थः ॥ ननु, किमनौचित्यं तत्राह परे वृद्धे जीवति
अपरस्य बालस्य या मृतिस्तदा तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसाम-
र्थ्याभावे बालेच मृते सति तव सृष्टिलोप एव स्यादित्यर्थः
विपर्ययश्चेत् संप्रति स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति मन्यसे चेदित्यर्थः ।
तर्हि त्वमेवास्माकं परः शत्रुर्भूवो निश्चित एव । स्वस्यापकारमपि
कृत्वा अस्मान् दुःखयन् शत्रुत्वमेव व्यक्तीकरोषीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु जीवस्य कर्मानुसारेण अस्मादिकुर्वतो मम कोऽप-
राधस्तत्राह—नहीति ॥ पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि
मृते एव पुत्रो म्रियते इति क्रमो नास्ति कर्मोद्योतनत्वादिति
चेत् तर्हि आत्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृतं
ननु ममेश्वरेण विना जडैः कर्मभिरिदं कथं सिद्ध्यत् सत्यं त्वयैव
सिद्ध्यत् तदपि निजसर्गवृद्धये यः स्नेहपाशस्ते त्वया स्वयमेव
कृतस्तमिमं विवृण्वसि क्षिणत्सि स्नेहे एतादृशं दुःखं दृष्ट्वा
पुत्रादिषु कोपि स्नेहं न करिष्यति स्नेहाकारणो पुत्रादयः कथं
जीविष्यन्तीति सृष्टिलोपात् त्वं मूर्खं एवेति भावः यद्वा लोड्यं
खट्वा क्षिणीत्यर्थः ॥ स्नेह एव सुखदुःखयोर्द्वेतुः ॥ स्नेहाभावे पुत्रो-
जायतां म्रियतां वा नैव स्यातां सुख दुःखे इति भावः ॥ ५५ ॥

बालिशेन विधात्रा सह किमित्यहं संलपामि स्वपुत्रमेव
हितकृत्ये किमिति नावधापयामीति विमृश्याह त्वमिति हे तात ।
भवता पुत्रेण अप्रजानामपुत्राणां कुस्तरं यत् ध्वान्तं नरकं तत्तरेण ।
ननु यमो मां स्वपुत्रं नयति अहं किं करोमि तत्राह—नयाहि
अकरुणो न सह ॥ ५६ ॥

पुत्रं सुप्तं मत्वाह—उच्छिष्टेति । अशनया क्षुधा ॥ ५७ ॥

हे तनूज ! तव मुग्धस्मितं मुखपद्मं नाहं ददशे न
दृष्टवत्यस्मि यत्र न जागर्षि तेन किंवा अन्धलोकं परीक्षकं
गतोऽसि । अपुनरन्वयं पुनरागमनश्च तव को दोषः यतो-
ऽगृह्येन निष्करोणेन यमेन नीतः । अत एव कला मधुरा स्फुटा
गिरस्ते न शृणोमि ॥ ५८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृतस्य बालस्य पादमुखे पपात बाष्पकलाभिरश्रुविन्दुभिर्वा
उपरोधस्तेन निरुद्धः कण्ठो यस्य सः भाषितुं न शशाक ॥ ५१ ॥

बालमेव सुतं मृतं निरीक्ष्य एकां सन्ततिं च निरीक्ष्य
जनस्य प्रकृतेश्च हृदुजं दधाना सती राक्षी चित्रधा विल-
लाप ॥ ५२ ॥

विगलन्त्यः अजो येष्यस्तान् केशान् विकीर्य सुतं प्रति
सुखरं यथा स्यात्तथा शोच ॥ ५३ ॥

अहो विधातस्त्वं नु निश्चितं अतीव बालिशोऽसि कुतः
आत्मनः सृष्टेः सृज्यत इति सृष्टिः अस्मदादिजनता तस्याः
अप्रतिरूपमनुरूपमीदृशं स्वयं जनतां सृष्ट्वा तद्विनाशं करोषि ।
ननु, विनाशमात्रे जनतायां नित्यं वृद्धमभायाः क स्थितिस्या-
दत्राह—परे पितरि मातरि च जीवति अपरस्यापत्यस्य
या मृतिः सा तस्यालिशत्वसूचिकेति भावः । ननु, बालिशः इमां
विचित्रां सृष्टिं कथं कुर्यादतो नास्मि बालिश इत्यत्राह—
विपर्ययश्चेत् बालिशो नास्ति किन्तु विचक्षणश्चेत् तर्हि त्वं
भूवो निश्चितः परः शत्रुरेवासि अयमर्थः बाल्यादभियं कुर्वन्
स्वबन्धुः परो न भवति ज्ञानवान् अप्रियं कुर्वन् तु सर्वथा
शत्रुरेवेति ॥ ५४ ॥

किञ्च अपत्ये जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येवापत्यं
जायते इति शरीरिणां मृत्युजन्मनोः क्रमः इहेश्वरसद्भावे न
हि चेत् तर्हि आत्मनो जीवस्य कर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु
किमीश्वरप्रयोजनम् ? ननु, सर्वत्रास्त्रतन्त्रस्य जीवस्य कर्मानुष्ठाने
तत्फलभोगादौ च स्नातन्त्रेण प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च नैव जायतेऽतो
मयैव तत्तत्कर्मानुसारेण तज्जन्मादिकमनादितः प्रवर्तितं । नैव
पितृपुत्रादिसम्बन्धो नित्यः किन्तु सृष्टिवृद्धयर्थकमकृतस्नेहपाश-
निबद्धा जना विमुक्तवीत्यत्राह—अ इति विवृण्वसि क्षिण-
त्सीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अप्रजानां कुस्तरं यत् ध्वान्तं तमस्तद्भवता वससोऽना-
यासेन तरेमातोऽकरुणेन यमेन सह दूरं न याहि ॥ ५६ ॥

अशनया क्षुधा परीतः अभिभूतः ॥ ५७ ॥

हे तनूज पुत्र, अहं हतानि मङ्गलानि यस्याः सा प्रथमं
स्वतस्मीपमागता सती तव मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमानमाजं
न दृष्टवत्यस्मि अधुना च ते कला मधुरा गिरौ न शृणोमि
अपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भवति तथा अगृह्येन निर्दयेन

श्रीशुक उवाच ।

विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ।

चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ५९ ॥

तयोर्विलपतोः सर्वे दम्पत्योस्तदनुव्रताः ।

रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥

एवं कश्चलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ।

ज्ञात्वाक्रिरानाम मुनिराजगाम सनारदः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां त्रैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्याने

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यमेन अत्र विशेषेण विशेषाख्याहारः एवं तृणादृतमहा-
यानैरित्यत्र - महायानशब्देन कथमवाप्तुरशब्दाख्याहार इति
शङ्का निरस्ता नीतः अन्यलोकं गतोसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

भाषाटीका ।

रानी भी उस समय पति को भारी शोक में डूबा हुआ
देखकर और एकही संतान ऐसे उस मरे भये बाल पुत्रको देख-
कर निवास और प्रजा के दुःख को धारकर बहुत प्रकार
विलाप करती हुई ॥ ५९ ॥

कुछम चंदन से जिस दोनों स्तनों को कजरारे आशुओं
से अत्यन्त सींचती हुई। पुष्पों की माला जिन से गिर गई
ऐसे केशों को विलेपकर कुररी पत्ती के तरह पुत्रका बहुत
ही शोक करती हुई ॥ ५९ ॥

हे विधवा! तू बड़ाही मुख है जो तू अपनी सृष्टि के भी
प्रति कूल चेष्टा करे है। वृक्षों के जीवते बालक की जो सृष्टि
होवे है ऐसे विधवा करने वाला जो तू है तौ अयहय तू सदा-
का बेरी है ॥ ५९ ॥

यदि इस संसार में प्राणियों का जन्म और मरण यदि
क्रमसे न होता होवे तौ अपने कर्म से होता होगा परंतु अपनी
सृष्टि के बढ़ने को जो तूने खेद रूप फांसी बनाई फिर उस
को आपही क्यों काटता है ॥ ५९ ॥

हे पुत्र! मैं बड़ी दीन और अनाथ हूँ तू मोक्ष खोजनेके योग्य
नहीं है शोक तप्त अपने पिता को तौ देख निपुत्रियों से दुस्तर
जो तम है सो तेरे सौं हम सब विना अम बातमें तरजायते तुम
निर्दय बमराज के द्वारा दूरमतजाओ ॥ ५९ ॥

हे तात! तुम उठो ये सब बालक तुमारे सखा हैं हे
नृपनन्दन! ये खेलने को तुमको बुलाते हैं बहुत देर के
तुम सोये हो भोजन करो स्नान करो हमारे शोक को
हरो ॥ ५९ ॥

हे पुत्र! नष्ट मज्जल वाली मैनें तुमारे ओरो मुसकवातो
प्रसन्न दृष्टि वालो मुख कमल नहीं देख पायो क्या तुम
निर्दयने जहाँ से फिर न लोटे ऐसे लोक को पड़वाविये
ही क्योंकि तुमारी बाणी नहीं सुन पड़ती ॥ ५९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दम्पत्योरन्येषु च शृणुं शोकाविष्टेषु सनारदः पुनर-
रक्रिरास्तत्राययौ इत्याह मुनिः—विलपन्त्या इति । मृतं पुत्रं
प्रति चित्रविलापनैः प्रलपन्त्यास्तस्याश्चित्रकेतुर्गृहिः मितस्तं
शोकेन तप्तोऽत एव मुक्तकण्ठो रुरोद इति ॥ ५९ ॥

तयोर्दम्पत्योरेवं विलपतोऽस्ततोस्तदनुव्रताः सर्वे नरा
नार्यश्च रुरुदुः इतरत्सर्वेज्जनजातमचेतनमाधमासीदिति प्रतिमा
इव समुत्थितार्थः ॥ ६० ॥

एवं कश्चलं महद्दुःखमापन्नं एव नष्टसंज्ञं विशेषरहितम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनायकं तत्त्वोपदेष्टुरहितं समुदायं ज्ञात्वा भीनारदेन देवर्षि-
सहितोऽङ्गिरानाममुनिराजगामागतवान् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

इयमेकैव विलपन्त्यभून्नान्य इत्यतः पूर्वोक्तविलापं स्पष्टयति—
विलपन्त्यामिति ॥ ५६ ॥

अचेतनं बुद्धिशून्यं अश्मवत्प्रवृत्तिशून्यं पुरं वा ॥ ६० ॥

अनायकं बोधकरहितं अस्मिन्नवसरे सुहृदोंगिरस आगति-
शक्ति—ज्ञात्वेति । अनेन ऋषिस्त्रिकालदर्शीति स्पष्टितम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनायकं शोकनिवर्तकशून्यं राजानमिति शेषः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विलपन्त्या सह ॥ ५६ ॥ ६० ॥

एवं सर्वनगरम् अचेतनमेव नष्टसंज्ञं ज्ञात्वा चित्रकेतोश्च मृत-
तुल्यत्वादनयकम् ॥ ६१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे चतुर्दशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वतत्रत्यप्राणिजातम् अचेतनं नष्टसङ्गम् ॥ ६० ॥

सनारदः नारमहानं द्यति खण्डयतीति नारं ज्ञानं वा
ददातीति नारहस्तेन सह ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि रानी मृत पुत्र को ऐसे विचित्र
तरह विलाप करती रही और अत्यन्त तप्त चित्रकेतु राजा
भी कण्ठ खोल कर रोने लगा ॥ ५६ ॥

इन दोनों के विलाप करने में उनके पीछे और भी सब
नर और नारी रोने लगे सब अचेतन प्राय हो गया ॥ ६० ॥

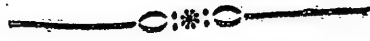
एसे दुःख को प्राप्त और नष्ट संज्ञा वाले राजा को असहाय
जानकर नारद जी को साथ लेकर अंगिरा नाम के ऋषि
राजा के समीप आये ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत् भागवत महापुराण षष्ठस्कन्ध

कीभाषा टीका में चतुर्दश अध्याय

समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमम् ।

शोकाभिभूतं राजानं बोधयन्तौ सदुक्तिभिः ॥ १ ॥

कोऽयं स्यात्तव राजेन्द्र ! भवान्यमनुशोचन्ति ।

त्वं चास्यकतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् ॥ २ ॥

यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन बालुकाः ।

संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥ ३ ॥

यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ।

एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥

वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्वराचराः ।

जन्ममृत्योर्यथा पञ्चात्प्रागेवमधुनाऽपि भोः ॥ ५ ॥

भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हन्त्यजः ।

आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥

देहेन देहिनो राजन् ! देहादेहोऽभिजायते ।

बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ॥ ७ ॥

देहदेहिविभागोऽयमविकेककृतः पुरा ।

जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशो चित्रकोटोः शोकापनोदनम् ।

कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनाङ्गिरस्युजा ॥ १ ॥

मृतकोपान्ते शशसमीपे ॥ १ ॥

त्वं चास्य बन्धुनां मध्ये कतमः सृष्टौ प्रजाकृपायां
अयं पुत्रोऽहं चास्य पितेति चेतत्राऽऽदत्तः—पुरेति । ये पूर्वजन्मनि
पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् त एव अस्मिन् वियुक्ताः सन्तो
वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते
जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा
भवन्त्यतो नायं नियम इति भावः ॥ २ ॥

तमेवामिप्रायं प्रकटयति—यथेति ॥ स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन
यथा प्रयान्ति वियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा कालवेगेन
देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥

तथाप्येतावन्तं कालं मम पुत्रो नाभूद्वार्धके जातो मृत
इति दुःखमिति चेत्तत्रादत्तः—यथा धानासु बीजेषु धाना बीजान्त-
राणि भवन्ति काष्ठचित्कदाचित् भवन्ति नोत्पद्यन्ते नश्यन्ति
च न तु भवन्त्येव तिष्ठन्त्येवेति वा नियमः एवमेव भूतानि
पुत्रादिरूपाणि भूतेषु पित्रादिषु । अतो धानानां जन्मजनकत्वेपि
यथा पितृपुत्रादिभाषा नास्त्येवमत्रापीति न श्लोकः कार्य इति
भावः ईदमायाप्रेरितानामेव भवनमभवनं न वस्तुतः ॥ ४ ॥

तस्य च सर्वसाधारणत्वात् पुत्र एव शोचनीय इत्यादत्तः—

श्रीभरस्त्रामिकृत भावार्थदीपिका ।

वयञ्चेति । तुल्यकालाः वर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राङ्मृत्योः पश्चाच्च यथा न सन्धेवमधुनापि न सन्ति भो राजन्, आद्यन्तयोरसत्त्वात्स्वप्नवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

असत्त्वे कथं प्रतीतिः कथं चाहमस्य जनक इत्याद्यभिमानस्तत्राह तुः—भूतैरिति । ईश्वरेण मायया सृष्टत्वात्प्रतीतिनिमित्तमात्रत्वेनैव च भूतानामयमभिमान इति भावः नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेत्सह्यपूर्णकामता प्राप्ता नास्ति चेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्राह तुः—अनपेक्षोऽपि बालवत् लीलया करोतीति ॥ ६ ॥

अयञ्च जन्मादिव्यवहारो देहानामे नत्वात्मन इत्याह तुः देहिनः पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहिनो देहादभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते देही तु शाश्वत एव अर्थो भूम्यादिर्यथा तद्वत् ॥ ७ ॥

ननु नश्वरदेहप्रतियोगित्वाद्देहापि न शाश्वतः स्यात्तत्राह तुः—देहक्षेपितोऽयं परस्परप्रतियोगिविभागः पुराऽनादिरविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सम्भावे कल्पितः परस्परपेक्षसिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वदिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्रागतावज्जिरोनारदौ शोकापनयनाय तमूचतुरित्याह मुनिः—ऊचतुरिति । मृतकोपान्ते शवसमीपे पतितं मृतकोपमं शवसदृशं तत्र हेतुः शोकेनाभिभूतं तिरस्कृतविवेकं राजानं चित्रकेतुं सङ्कृतिभिः प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यवेदिनीभिरुक्ति-मिबोधयन्तौ विवेकमुत्पादयन्तावूचतुः ॥ १ ॥

सङ्कृतिमिबोधनप्रकारमेवाह—क इत्यादिना, वस्तुनि कल्पित इत्यनेन । तावज्जीवानां परस्परं निरुपाधिकसम्बन्धाभावादौपाधिकसम्बन्धप्रयुक्तशोकमोहमादौनिमित्तसम्बन्धस्यैव निवृत्तेर्न शोकहेतुरस्तीत्यूचतुः—कोयमिति—हे राजेन्द्र, ये प्रति भवाननुशोचति सोऽयं प्रवादरूपायां सृष्टौ पुरा भूतकाले इदानीं वर्तमानकाले इतः परं भविष्यत्काले वा तव कः स्यात् त्वमप्यस्य शोच्यमानस्य कतमः ? यदि जीवात्मानं प्रति शोचसि तर्हि शोच्यस्य जीवस्य तव च कस्सम्बन्धः ? कालत्रयेपि नाजेन तव सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २ ॥

देहद्वारकपितृपुत्रसम्बन्धेनानुशोचामीत्यत्रोचतुः—यथेति । ओतोऽवेगेन प्रवाहवेगेन यथा बालकाः सिकताः कदाचित्सिंघान्ति संशुका भवन्ति कदाचिच्च प्रयान्ति विप्रशुकाश्च भवन्ति तथा कालेन निमित्तेन देहिनोऽप्यन्यैर्देहिभिः सह संयुज्यन्ते विमुज्यन्ते च देहिनां परस्परं कालकर्मायसदेहद्वारकसम्बन्धस्योपाधिकत्वाद्युपाधिविज्ञे तत्रप्रयुक्तसम्बन्धस्यापि विलयाद्विज्जीमसम्बन्धप्रयुक्तः शोको न कार्य इति भावः ॥ ३ ॥

ननु, पितृपुत्रत्वादि सम्बन्धो न केवलमात्मगतः नापि देह

मात्रगतः अपि तु विशिष्टगतः अतो विशिष्टं प्रत्येवाहं विशिष्ट-रूपः शोचामीति चेदेवमपि न शोकः कार्य इत्याह तुः—यथेति । यथा भानासु बीजेषु जातिगुणादिविशेषणविशिष्टेषु तादृशो-धाना बीजान्तराणि ईश्वरसङ्कल्पेन भवन्त्युत्पद्यन्ते अपादानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी न भवन्ति नश्यन्ति च तथा भूतेभ्यः भूतान्तराण्यपीश्वरमाययोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च । अप्राणिभ्योऽप्राणिनामिव प्राणिभ्यः प्राणिनामप्युत्पद्यन्ते मृतेभ्यो-श्वरसङ्कल्पात्तत्वाच्चतदप्राणिभिरपीश्वरमायवैभवमनुसन्दधान-स्तृण्यमिव स्थेयं न तु शोकः कार्यः किञ्च विशिष्टे विशेष्या-शस्य जीवस्य गतत्वाच्च न शोकः कार्य इति भावः ॥ ४ ॥

ननु, गच्छतु विशेष्यांशो जीवः साक्षात्सम्बन्धापादकमवस्थितं देहं प्रत्यनुशोचामीत्यत्राह तुः वयञ्चेति । वयं त्वं चान्ये इमे चराचराश्च सर्वे तुल्यकालाः वर्तमानकालीनायथा जन्ममृत्योः प्राक्पश्चाच्च न सन्ति जन्मनः प्राक् नासन्मृत्योः पश्चाच्च भविष्यन्ति भो राजन्, अथुनाऽयमप्येवमेवनास्ति विशरण्याधारव्य-मिमं देहमप्यसन्तं पश्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

यदीशमायया भूतेभ्यो भूतानि भवन्ति न भवन्ति तर्हि तस्य स्वा-तन्त्र्यरूपमीश्वरत्वमेव न स्वात्तजीवविशेषापेक्षया सुखदुःखप्रद-त्वेन वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्तयोश्च कर्मवश्यजीवधर्मत्वाज्जीववत्क-र्मवश्यत्वप्रसङ्गादित्यत्रोचतुः—भूतैरिति । भूतेशः समष्टिव्यष्ट्या-त्मनावस्थितानां सर्वेषां भूतानामीशः अन्तःप्रविश्य तत्तज्जीव-कर्माङ्गुसारं प्रशास्ता आत्मना स्वेन सृष्टैरत एवास्वतन्त्रैः सृज-तीत्यनेन तस्य स्रष्टृत्वकलेतरविलक्षणत्वं, सर्वार्थशक्तियुक्त-त्वम्, भज इत्यनेन कर्मफलानुभवाय तदास्रष्टृत्वस्यादिराहित्यो-त्त्वाऽवाप्तसमस्तकामत्वमप्युक्तं भवति । नन्वेवंभूतः सृजत्वयापि जगत्सृष्ट्यादेः केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यं निष्प्रयोजनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् तत्र बुद्धिपूर्वकारिणामारम्भे हि द्विविधं प्रयोजनं स्वार्थः परार्थो वा ? न हि परस्य ब्रह्मणः स्व-भावत एवावाप्तसमस्तकामस्य जरात्सर्गेश्च किञ्चन प्रयोजनमन-वासमवाप्यते, नापि परार्थः । अवाप्तसमस्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति नचेदृशगर्भजन्मजराभरणनरकादिनावि-भानन्तनुःखबहुलं जगत्कल्याणं सृजतीत्याशङ्कमानं प्रत्याह-तुः—निरपेक्षोपि बालवदिति । प्रयोजननिरपेक्षोपि बालवत्सृज-तीत्यर्थः दृष्टान्तस्वरूपेण जगत्सृष्ट्यादेस्तत्कालिकप्रयोजनत्व-युक्तं निरपेक्षोपीत्यनेन जीलावसतिरिक्तप्रयोजनान्तरनिरपेक्षत्वं लोक्तम् अतोऽवाप्तकामत्वमङ्गः नापि प्रवृत्त्यसम्भवः केवलजीवै-कप्रयोजनानां फलुकाधारमभावात् बालसहाराजादिषु दर्शनात् नन्वेवमपीश्वरस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनोऽप्यप्यमापकृष्ट-सृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत अतिघोरदुःखयोगकरणाभैर्घृण्य-चावर्जनीयमिति शङ्कमानं प्रत्युक्तं भूतेश प्रति, अयं भावः एवं स्रष्टुरपि न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिः सर्वभूतानां तत्तत्कर्मा-ङ्गुसारं नियन्तृत्वाद्विषमसृष्टेः सुखदुःखादेश्च देवादिक्षेत्रज्ञक-र्मसाधेयत्वादिति भावः तथा च श्रुतिः “साधुकारी साधु-भवति पापकारी पापोभवति पुण्यः पुण्येन कर्मणाभवति पापः पापेन कर्मणा” इति तथाचोक्तं भगवता पराक्षरेणापि देवादिवै-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चित्रये हेतुः सृज्यानां क्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तिरेवेति—

“निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

निमित्तमात्रमुक्तवैव नान्यत्किंचिदपेक्षते ।

नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तुनस्तुताम्” इति ॥

स्वशक्त्या स्वकर्मण्येव वस्तु क्षेत्रज्ञवस्तु वस्तुतां देवादिवस्तुतां प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च देहस्य जन्ममरणान्निष्ठभावत्वादपुरुषार्थस्वरूपत्वादात्मनस्तु तद्विपरीतस्वभावत्वाच्च न देहसम्बन्धप्रयुक्तशोकः कार्य इत्याहुतः—देहेनेति । हे राजन् ! देहिनो जीवस्य देहः देहेन पितृशरीरेण देहान्मातृशरीरादभिजायते यथा बीजादेव भूमौ निहिताद्वीजान्तरं जायते तद्वत् ‘दिहउपचये’ इति धातुपाठादुपचयार्थकादिदधानोर्निष्पन्नो देहशब्द उपचयापचयादिषड्भावविकारवद्वाचकः प्रयुक्तः तस्य तत्स्वाभाव्यसूचनाय एवं चाग्नेरौष्ण्यं प्रतीच जलस्य शैत्यप्रतीच देहस्य मृतिप्रति शोको भुवोर्नि भावः आत्मनो देहविपरीताकारत्वमुक्तं देहार्थ इव शाश्वत इति देही जीवः शाश्वतः नित्यः सततैकरूपश्चात-
मवार्थः पुरुषार्थरूपः आनन्दरूपः आनन्दो हि पुरुषार्थः । इति शब्द एवकारार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् पुरुषार्थरूप एवेत्यर्थः नित्यत्वसततैकरूपत्वानन्तरूपत्वादिस्वभावात्मानुदर्शनं विहाय तद्विपरीतं देहं प्रत्यनुशोको व्यर्थ इति भावः ॥ ७ ॥

देहिनो देहो जायते देहार्थः इव शाश्वत इति च नित्यसम्बन्धार्थकमत्वर्थेनित्ययान्तेन जीवो निर्दिष्टः तत्र यद्यनन्त-
दुःखाकरदेहसम्बन्धो जीवस्य नित्यश्चेदपुरुषार्थनित्यसम्बन्धिनोपपत्तिरपुरुषार्थरूपतैव स्यान्न तु पुरुषार्थरूपत्वमिति शङ्का निराकुर्वन्तावाहुतः—देहीति । पुरा योयमविवेकः अनादिसिद्धो देहात्मभ्रमस्तन्मात्रात्मभ्रमरूपः परमार्थकर्ममूलकस्तेन कृतो देहदेहिविभागः न स्वरूपतः अयं देहोऽयं देहीति विभागरहिते आत्मनि देवमनुष्यादिदेहप्रति सम्बन्ध-
यमात्मा तदात्मप्रतिसम्बन्धयं देह इतिविभागः केवलदेहात्मादि-
भ्रममूलकः सञ्जात इत्यर्थः यथाऽवस्तुनि रजतत्वजात्याश्रय-
रजतव्यक्तिभिरेव शुक्तादिवस्तुनि इदं रजतमिति रजतत्वतदाश्रय-
व्यक्त्योर्विभागः परमार्थसादृश्यादिदोषमूलकेन भ्रमेण कल्पित-
स्तद्वत् यद्यपि दृष्टान्ते रजतत्वतदाश्रयरूपजातिव्यक्त्युभय-
भिरेव शुक्तादौ जातिव्यक्तिविभागः कल्पितः स च विभागः प्रतीतिमात्रविषयः न तु प्रामितिविषयः अत एव नेदं रजत-
मिति तत्र बाधप्रवृत्तिः दार्ष्टान्तिके तु देहं प्रत्याश्रयभूत एवा-
त्मरूपे वस्तुनि देहदेहिविभागः स च प्रामितिविषयश्च अत-
एव हि तत्र नायं देहः नायं देहीति पाश्चात्यवाचनादर्शनं चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं तथाप्युभयञ्च जातिव्यक्तिविभाग-
देहदेहिविभागयोर्भ्रममूलकत्वस्य भ्रमकारणयोः सादृश्यकर्मणोः पारमार्थिकत्वस्य च सादृश्यादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव उत्पन्नः न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावे सर्वसाधर्म्यमपेक्षितम् अन्यथा तयो-
स्तादात्म्यापत्त्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्यैव काप्यसङ्गतत्वापत्तेः

अविवेककृत इत्यनेनाविवेकं प्रति निमित्तभूतः पुण्यपापात्मके कर्मणि परमात्मोपासनेन निःशेषं निरस्ते सति तन्निमित्त-
देहात्मभ्रमादेरपि निवृत्तावपुरुषार्थसम्बन्ध्यात्मस्वरूपमनुभूतं भवतीति सूचितं यथा दृष्टान्ते सादृश्यस्य दोषत्वनिश्चयत-
निवृत्ते भ्रमे जातिव्यक्तिविभागानर्हशुक्तादिव्यापात्यमनुभूतं भवति तद्वत् देहीति इति प्रत्ययो न नित्ययोगेऽपि तु सम्ब-
न्धमात्र इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र संसारो नित्यस्तुच्छेदो ज्ञानेनैव तदपि निरन्तरोपासि-
तश्रीनारायणानुग्रहादुत्पद्यत इति एतत्सर्वं निरूप्यतेऽभि-
न्याये तत्राङ्गिरोनारदावागत्य किं चक्रतुरित्याशङ्क्यामाह-
श्रिशुक इति । मृतकोपान्ते शवसमीपे ॥ १ ॥

यमनु शोचति अयं तव कः स्यात्कहिंशो बन्धुः स्यादि-
दावी पुत्र इति भ्रान्तिश्चेत्तर्हि विरिञ्चिषुष्टौ पुराऽतीतकाले
त्वमस्य बन्धूनां मध्ये कतमो बन्धुः पिता मातुलो वा सहो-
दरो वा अतः परं पश्यति काले च कतमो बन्धुसिति शेषः
अयञ्च पूर्वापरकालयोस्तव कतम इति योज्यं यथा पूर्वोत्तर-
काले युवयोर्न कोपि सम्बन्धस्तथेदानीमपि भ्रान्तिमन्तरेणेत्यतः
शोको न कार्य इति भावः ॥ २ ॥

ननु, तर्हीदं सर्वं मायाकल्पितमस्त्विति तत्राह—यथेति ।
यथा बालुकाः सिकताः स्रोतोवेगेन नदीप्रवाहवेगेन प्रवान्ति
संयान्त्येकत्र संयुज्य राशीभवन्ति तथा ‘कलङ्गाने’ इति धातोः
कालेन ज्ञानमूर्तिना देहिनः संयुज्यन्ते सम्बद्धान्ते ‘कल द्रावणे’
इति धातोः कालेन संहारमूर्तिना वियुज्यन्ते ॥ ३ ॥

ननु, त्यक्तदेहाः पुनर्देहान्तरमाप्नुवन्ति उत शून्यतां प्राप्नो-
स्विदनिवृत्तिश्चक्षणाभवस्यामिति तत्राह—यथेति । धानासु बी-
जेषु अङ्कुरादिसमृद्ध्या परिपक्वेषु सत्सु ततो धानान्तराणि बीजानि
कचित् भवन्ति कचित् प्रतिबन्धान् भवन्ति यथा, तथाभूतेष्वपि
ईशमायया नारायणेच्छया चोदितानि प्रेरितानि पुत्रादिव्या-
वहारयोग्यतयोत्पद्यन्ते । कचिद्भ्रजनादिबन्धकर्मप्रतिबन्धानि
बीजानि अङ्कुरादिकार्यं न जनयन्ति यथा, तथा धानाभिर्भाजि-
तसंसारबीजानि भूतानि पुनरावृत्तिश्चक्षणावस्था मुक्तिलक्षणाभा-
सानि नोत्पद्यन्त इतीमं विशेषं वा इत्यनेन दर्शयति ॥ ४ ॥

इतोपि पुत्राद्यात्मना सम्बन्धः एवमित्याह—यमिति
अस्मिन् क्षण एव तुल्यकालत्वम अन्ययोः क्षणयोः यथा
नास्ति । देहनाशात् । तथा प्रकृतेरपीति भावः । ननु, देहनाशाना-
शाश्रयां सदा तुल्यकालत्वाभावश्चेत्तर्हि सर्वदा तुल्यकालत्वं
कस्येति तत्राह—जन्ममृत्योरिति । जन्ममृत्योः पूर्वापरकालयो-
र्यथा सुष्ट्यादिकं करोति तथाऽधुनाप्येवमेवेति, अनेन इरेरेव
देहेन सदातनत्वमुपवाणितम् अस्य चैतन्यसदातनत्वेपि देहस्य
नास्तीति विशेष इत्याभिप्रायः “देहस्य सर्वथा नाद्यादनाशाच्चे-
तनस्यतु” इति स्मृतेः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

केनोद्भूतैर्भूतैरिति तत्राह-आत्मेति । भूतानि स्वयमेव सृजन्तीति
किं न स्यादिति तत्राह-अस्त्वतन्त्रैरिति. न चार्थार्थी सृजत्ययम
स्वप्नपेक्ष इति. अथास्मात्सर्जनात्प्रयोजनापेक्षा न स्यात्कथं तर्हिदं
सर्जनं प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्त्यदर्शनादित्यत्राह--बालवदिति.
यथा बालः क्रीडनं क्रीडति तथा "लोकवत्तु लीला क्षेत्रव्यम"
इति सूत्रात् ॥ ६ ॥

भूतरूपकरणेश्वरः कथं सृजतीत्यतस्तं प्रकारं दर्शयति—
देहेनेति । पितृदेहेन संयुक्तान्मातृदेहादेदिन उत्पत्तस्यमानस्य पुत्रल-
क्षणजीवस्य देहोऽभिजायते न तु चेतनः तस्य नित्यत्वात्. 'दिह
उपचये' इति धातोः देहशब्दोपलक्षितपूर्वकमेणा फलदानाये-
श्वरस्फेरितेन देदिनः पितृमातृशब्दाच्यस्य देहादुपादानभूता-
देहः पुत्रस्येति शेष इति वा अभीत्युपसर्गेशानेकमुखपरम्परा-
सृष्टिसुपलक्षयति अत्र दृष्टान्तमाह—बीजादिति, बीजात्पनसादिल-
क्षणाज्जलतेजआदिसाधनसामग्रीसंवृतादङ्कुराख्यं वृक्षजीवशरीरं
तेन सह जायते तस्माद्युक्तजलाद्यांसलारात्पनसादिबीजान्तरमु-
त्पद्यते तस्माच्चेति अथा कार्यपरम्परा नचैवमनवस्था मूलका-
यस्य प्रकृत्यात्मकत्वात् तथा पितृमातृचिकारशुक्रशोणितसम्ब-
न्धात्कलिलादिलक्षणं कार्यमभिमानि जीवेन सह जायते तस्मा-
त्परिणतावयवात्स्त्रीपुरुषभूताद्वैत आदिक्रमेण कार्यान्तरं जायते
इत्यनेन क्रमेण भगवान् भूतः सृष्टिं करोतीति स्थितिसंहारयोरे-
वमृष्टौ तददृष्टेश्वरच्छावशादिति आह्यं "अथातो रेतसस्सृष्टिः"
इति श्रुतेः तस्मात्सर्वाणि कार्याणि कानि त्रिदाहृत्यात्मना नारा-
यणासनानि कानिचित्परम्परया तक्षीनानि तत्रापि त्रिशेषस्तु
प्रमाणादवगन्तव्यः तदुक्तञ्च—

“नारायणायना देवा ऋष्याद्यास्तत्परायणाः ।

ब्रह्माद्याः केचनैवं स्युः सिद्धो योग्यं सुखं लभेत् ॥

अत्रापि कियन्त इतीयमाशङ्का च ।

“नव कोट्यस्तु देवानामृषीणां शतकोटयः ॥

नारायणायनाः सर्वे येकेचित्तत्परायणाः" इति ॥

एतद्वाक्यद्वयं सर्वस्य नारायणाश्रयेण वक्तव्यत्वात् “मुक्ताना-
मपि सिद्धानां नारायणपरायणः” (१) इत्यादौ नोक्ताहृतं उभ-
यत्रापीदमेव प्रमाणमिति सन्नोष्टव्यं । ननु, वेदनाशब्दोद्दिताशो
पुरुषार्थानुपपत्तिरत्राह-वेदीति, वेदवेदिनोर्मध्ये वेदी आश्रितः अभि-
मानमन्तरेण जन्मनाशरहिततया कालत्रयेष्वेकप्रकारः कथञ्चिदर्थ
इव मोक्षलक्षणापुरुषार्थ इव शब्दार्थ इव वा नहि ब्रह्मसास्यमायात-
मित्यस्याप्येतदेवोत्तरं देह्यर्थः जीवाख्यः पदार्थः शाश्वत इव नित्य
इव “द्रव्यं कर्म च कालश्च” इत्यादेः जीवनित्यत्वस्य श्रीनारायणा-
धीनत्वेनोपचरितत्वाद्धरेरेव निरुपचरितनित्यत्वमतस्तयोर्न सास्य-
मित्यर्थः केचिदेवं व्याचक्षते अर्थः नरत्वादिजातिमात्रमिव
यथा जातेर्नित्यत्वं तथा जीवस्यापीत्येतच्चिन्त्यं “कुतो भस्मत्व-
मातस्य नरत्वं पुनरिष्यते” इति वचनात् तत्तन्नरत्वादेस्तत्तज्जाद्येन
नाशसम्भवान्नित्यत्वानुपपत्तेः ॥ ७ ॥

कृशोदं, स्थूलोहमित्यभेदानुभवाद्देहिना नित्यत्वं देहस्या-
नित्यत्वमित्ययं विशेषः कथं घटत इति तन्माह—देहेति । अवि-
वैककृतोऽज्ञाननिर्मितः नचायमाधुनिकः शुक्तिरजतवदित्यत
उक्तं पुरेति पुरा पुरातनः अनादिमानित्यर्थः अनेन ज्ञानेना-
ज्ञाने नष्ट उक्तविशेषो घटत इत्युक्तं भवति अत्र दृष्टान्तमाह—
जातीति, यथा गवादिवस्तुनि गोत्वगवादिपिण्डानां विभागो
भेदः कणादादीनामज्ञानेन कल्पितः न तु वास्तवः अज्ञानकृत-
त्वमात्रे दृष्टान्तोऽयं तस्माद्भेदाभेदत्वे अप्रयोजक इति कणादा-
दीनामपि तमौयोग्यत्वप्रकटनाय तन्मतोदाहरणं वस्तुनि हरौ
गोपालत्वादजातिव्यक्तिविभागौ यथा कल्पितः आरोपितस्त-
थेति वा ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

शुद्धात्मनो वस्तुतो देहित्वं नास्ति ततो न च तस्य देह इत्येवम् ।
तत्र दृष्टान्तः यथा न वस्तुनि स्वर्णकारणो परमात्मनि जातिव्यक्ति-
विभाग इति ॥ १-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथ पञ्चदशे भूपमुद्धार मुनिद्वयम् ।

शोकान्मन्त्रन्तूपदेशुं नारकः किञ्चिदब्रवीत् ॥ १ ॥

अथ तव को भवेत् पुत्र इति चेत् सत्यं त्वमप्यस्य कतमः
पितेति चेत् तत्राह, पुरां सृष्टौ पूर्वजन्मनि किंवा इदानीं
किंवा अतःपरं भाविनि जन्मनित्यर्थः ये पूर्वजन्मनि पुत्रादि-
रूपेणा संयुक्ता आसन् त एव मरणो ततो वियुक्ताः सन्तः
वर्त्तमानजन्मनि कदाचित् तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति
ते जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा
भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

तमेवार्थं प्रकटयति—यथेति । स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन बालका
यथा प्रयान्ति त्रियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा काल-
वेगेन देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥

नन्वहमस्य पिता वा पुत्रो वा एतस्मिन् जन्मनि मन्यस्मिन् जन्मनि
भवामि न भवानि वेत्यादि जिज्ञासया सम्प्रत्यक्षमेव किन्त्वरूपं परम-
प्रेमास्पदरूपं चिच्छेदतुः स्वमहं केनापराधेनानुभवामि तदव्युत्पत्तिं
लेखाच्च कोऽप्यपराधः किन्त्वरूपं कालं एव कारणाभित्याहतुः यथेति,
तदव्युत्पत्तिं कालं मम पुत्रोनाभूत् वार्द्धके जातो मृत इति
महदुःखमिति चेत्तत्राहतुः धानासु यवेषु धाना यवान्तराणि
भवन्ति कदाचित् न भवन्ति नश्यन्ति च एवमभूतानि पुत्रादीनि
भूतेषु पित्रादिषु । अतो यवानां जन्म जनकत्वेपि यथा पितृ-
पुत्रादिभावो नास्ति एवमत्रापि न शोकः कार्य इति भावः
'धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः' इत्यभिधानात् । श्लेषेण यथा धानासु भ्रष्टयवेषु
धाना न भवन्ति, एवमभूतेषु ईदृशेषु भवद्विधेषु अपत्यजन-
कादृष्टराहितेषु भूतानि अपत्यानि न भवन्ति किन्तु हे ईश !

(१) एतत्स्वरूपीवचतुर्दशव्यायस्यपञ्चमश्लोकोयम् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

राजेन्द्र ! मायया प्रेरितानि भवन्ति चेत्यहमङ्गिरा एव त्वत्प्रबोधार्थं
मायया त्वत्पुत्रोऽभूवमिति भावः ॥ ४ ॥

शोचनीयश्चेत् न केवलं मृतः पुत्र एव अपि तु दारामात्य-
स्वजनादयः सर्वे वर्त्तमाना अपि शोच्या एवेत्याहुतुः—वयञ्चेति ।
तुल्यकाला एककालस्थिता जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथा
न सन्ति एवमधुनापि न सन्ति न ह्यत्रैककालिकं वस्तु वास्तव-
मुच्यते न ह्यवास्तवं वस्तु भव्यैर्गणनायामुपादीयते इत्यत-
स्तत् सत्यमप्यसत्यावमानमेवेति भावः ॥ ५ ॥

नच मयायं पुत्रो जनितः केनाप्यलक्षितेन दारुणोनायं नाशित
इति स्वस्मिन् जनकत्वलक्षणो गुणः परस्मिन्स्तु नाशकत्व-
लक्षणो दोषप्रसङ्गीय इत्याहुतुः । भूतैः पित्रादिभिः सृजति—
राजादिभिरवति, सर्पादिभिर्हन्ति आत्मसृष्टेरिति पित्रादीनामिष्ट-
सृष्टत्वादीश्वराधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ननु, पूर्णकामस्वैश्वरस्य किं सृ-
ष्ट्यादिभिस्तत्राह—अनपेक्षोऽपि बालवल्लीलया करोतीति ॥ ६ ॥

सत्यमुक्तमीश्वरसृष्टेन पित्रा मया जनितः पुत्रोऽयं मृत
इत्यतः शोचामीति तत्राहुतुः—देहेन पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य
देहो मातुर्देहादभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते अतस्त्वया
जनितस्य पुत्रदेहस्य तथाग्र एव वर्त्तमानत्वात् त्वं कथमधुना
शोचसीति भावः । नन्वत्र संप्रति देहि जीवात्मा नास्तीति
शोचामीति तत्राहुतुः, देही जीवोनाम अर्थस्तु शाश्वत एव
न स त्वया जनित इति तेन सह न कोपि ते सम्बन्धोऽ-
स्तीति भावः ॥ ७ ॥

ननु, नश्वरदेहप्रतियोगित्वात् देह्यपि न शाश्वतः स्यात्तत्रा-
हुतुः । देहदेहिनोरयं परस्पर प्रतियोगि विभागः पुरा अनादिः
अविवेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिविशेषः
तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्परापेक्षसिद्धित्वे-
नानिरूप्यत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदाङ्गिरोक्तं यथोपदेशो राजानं प्रतिकृतस्तथोच्यते—
ऊचतुरिति पञ्चदशेन ॥ १ ॥

भवान् यमनुशोचति सोयम पुरा सृष्टौ पूर्वजन्मनि एवा-
नी वर्त्तमाने जन्मनि अतः परं भविष्ये जन्मनि च तव कः
स्यात्त्वञ्चास्य कतमा नायं तव कोपि न त्वं चास्य कतमो
पीत्यर्थः पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानित्यत्वादाखिरत्वाच्च ॥ २ ॥

यथा स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन बालकाः प्रयान्ति वियुज्य-
न्ते ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा देहिनः पितृपुत्रादयः कालेन
कर्मफलभोगवच्छक्तिभूतकालवेगेन वियुज्यन्ते संयुज्यन्ते च ॥ ३ ॥

धानासृपाधानभूतेष्वन्तर्बीजेषु यथा तत्तज्जातिगुणावियुक्ता
धाना सृजानि भवन्ति च तथेष्टारूप मायया वयुनेन सङ्कल्पेन
तत्तज्जीवकर्मामुसारिणा भूतेषु पित्रादिषु भूतान्यपत्यानि भवन्ति

न भवन्ति च पितृपुत्रादिसम्बन्धो नित्यो नास्त्यतो मम पुत्रो
मृत इति शोकोऽयुक्त इति भावः ॥ ४ ॥

किञ्च सर्वभूतेषु शरीरस्यानित्यत्वेपि प्रकृतिरूपेणानित्यत्वे
जीवस्य तु सर्वथा नित्यत्वमेवेति वस्तुनाशाभावाच्छोकोऽयुक्त-
इत्याहुतुः वयं च त्वं चेमे तुल्यकालाश्चराचराः सर्वे यथा-
अधुना सद्रूपाः भवन्ति एवं जन्मनः प्राक् नासन् अपि तु
आसन्नेव मृत्योः पश्चाच्च भविष्यन्त्यपि तु भविष्यन्त्येवेत्य-
न्वयः “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” ।

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं मेने जनाधिपाः ।

नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्” ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतयोप्यत्रानुसन्धेयाः ॥ ५ ॥

पञ्चभौतिकेभ्यो भूतेभ्यो चराचरेभ्यो भूतानि चराचराणि
भगवान् सृजति भवति हन्ति च बालवत् निरहङ्कारः ॥ ६ ॥

देहिनः पुत्रदेहगतस्य जीवस्य देहेन पितृदेहेन देहान्मात्
देहात् देह एव जायते देही जीवस्तु शाश्वतो भूवः अर्थ इयं
सर्वशास्त्रार्थभूतपरमात्मैव ॥ ७ ॥

नन्वेवं भूतो देहिदेहविभागबोधः “तरति शोकमात्माविव” इत्यादि
श्रुतिप्रामाण्यात् शोकसागरनिस्तारको मम कुतो न प्रागासी-
दत्राहुतुः—पुरा उपदेशनात् देहिदेहविभागबोधत्वं पूर्वमर्थं देहि-
देहविभागः अविवेकेनाऽबोधेन कृतः किञ्च “कृतिच्छेदेन” यथा
वस्तुनि पदार्थे अनुष्यादौ कल्पितः प्रजापतिना रचितः सत्यो-
पि जातिव्यक्तः मनुष्यत्वतदाश्रयव्यक्त्योर्विभागोयं पुरा मनुष्य-
त्वतदाश्रयव्यक्त्योर्विभात्पूर्वं अविवेकेनाबोधेन किञ्चो भवति
तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

माया टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥

श्री शुक्कदेवाय ॥

अगिरा और नारद यह दोनों ऋषि शोक से व्याप्त
और उस मृतक बालक के समीप पड़े हुये राजा को श्रेष्ठ
बाणी से बोध कराने लगे ॥ १ ॥

हे राजेन्द्र ! जिसका तुम शोक करते हो इस सृष्टि
में यह पूर्व में तथा इस समय में और इस से आगे
तुम्हारा कौन होता है, और तुम इसके कौन होते हो ॥ २ ॥

जैसे प्रवाह के वेग से बालू मिलती है और अलग
होजाती है, उसी प्रकार काल के वेग से जीव भी संयोग
और वियोग को प्राप्त हुआ करते हैं ॥ ३ ॥

जैसे अनादिक बीज से बीज होता है किसी समय नहीं
भी होता, ऐसा ही ईश्वर की माया से प्रेरित, प्राणियों के
पुत्रादि रूप प्राणियों होते हैं, कभी नहीं भी होते ॥ ४ ॥

हम तुम और वर्त्तमान समय में जो चराचर प्राणियों हैं

श्रीशुक उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।
प्रमृज्य पाणिना वक्रमाधिम्बलानमभाषत ॥ ६ ॥

राजोवाच ।

कौ युवां ज्ञानसम्पन्नौ महिष्ठौ च महीयसाम् ।
अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १० ॥
चरन्ति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः ।
मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ ११ ॥
कुमारो नारद ऋभुरङ्गिरा देवलोऽसितः ।
अपान्तरतमो व्यासो मार्कण्डेयोऽथ गौतमः ॥ १२ ॥
वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बादरायणिः ।
दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथाऽरुणिः ॥ १३ ॥
रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः स पतञ्जलिः ।
ऋषिर्वेदशिरा बोधो मुनिः पञ्चशिरास्तथा ॥ १४ ॥
हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥ १५ ॥
तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू ।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

ये जन्म और मरण के पहिले और पीछे जैसे न रहे इस समय में भी ऐसेही जानौं ॥ ५ ॥

ईश्वर निरपेक्ष भी होकर बालक के तरह अपने सृजे हुए अस्वतंत्र प्राणियों के द्वारा प्राणियों को सृजता है पालन करता है और संहार करता है ॥ ६ ॥

हे राजन् ! देही (पिता) के देह से माता के देह में यह पुत्र का देह उत्पन्न होता है, जैसे बीज से बीज उत्पन्न होता है। तिसमें भी देही (जीव) तो शाश्वत (नित्य) है ॥ ७ ॥

यह देह है और यह देही है इस प्रकार का विभाग (भेद) प्रथम अविच्छेद से है जैसे यह पटादि वस्तुओं में जाति व्यक्ति का विभाग कल्पित है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्मामिहितभावार्थदीपिका ।

आधिम्बलानं वक्रम ॥ ६ ॥ १० ॥

उन्मत्तस्त्वेव लिङ्गं वेषां ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मम प्रभू रत्नकौ बोधे समर्थोऽविति वा अतो युवाभ्यां ज्ञानदीपः प्रवर्त्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुचिष्ठां बोधिताश्चित्रकेतुर्जातविवेकः स्ताधुवाचेत्याह मुनिः ।
एवमिति । द्विजयोरङ्गिरोनारदयोरुक्तिभिरुवेमाश्वासितः परि-
खातिवतो राजा चित्रकेतुराधिना पुत्रयोकेन ज्ञानं ग्लानं वक्रं
प्राणिना प्रमृज्य विबोधभाषतोवाच ॥ ६ ॥

तदेवाह—कौ इत्यादिना, ज्ञानदीप उदीर्यतामित्यन्तेन । तद्व-
दस्पृष्टवेषौ तौ युवां कौ इति पृच्छति—काचित्, ज्ञानसम्पन्नौ अतः
एव पूज्यानामपि पूज्यौ युवांतावत्कौ ? पश्यन्नपि किं पृच्छसीत्यत्राह—

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवधूतेन धुद्रेण वेषेण गूढौ तिर्योधापितस्त्वेषौ इह समा-
गतौ युवामन्यथा धुद्रेत्येतादृशज्ञावसम्पत्तिर्दुर्लभा इति भावः ॥१०॥

“विष्णोर्भूतानि लोकानां मङ्गलाय चरन्ति हि” इत्युक्तरीत्या
लोकानुप्रदायैवमेवावधूतवेषा ज्ञानिनश्चरन्तीत्याह - चरन्तीति ।
ब्राह्मणा भगवद्भक्ता उन्मत्तस्यैव लिङ्गं येषां तादृशाः सन्तो
ग्राम्यबुद्धीनां विषयासक्तानां संसारिणां मादृशानां बोधाय
ज्ञानोत्पादनायावनौ भूमौ कामं यथेच्छं चरन्ति हि यस्मा-
द्भगवत्प्रिया उत्तमलिङ्गिन एव मादृशां बोधाय चरन्त्यतो
युवां कौ इति वान्वयः ॥११॥

ब्राह्मणान् भगवत्प्रियान् उत्तमलिङ्गिने चरत एव दर्शयति-कुमार
इति चतुर्भिः । कुमारः सनत्कुमारः ॥१२॥

रामो भार्गवः ॥१३॥

दत्तो दशाश्वेयः स प्रसिद्धः पतञ्जलिर्माहामुनिर्भरद्वाजः
मुनिरुच्यः वेदाश्वेयश्च इत्यत्र सन्धिर्भावः वेदाशिरो बौद्ध
इति पाठो बोधस्य गोत्रापत्यं बौद्धः आङ्गिरसः “कपिवोधा-
दाङ्गिरसे” इति यज् ॥१४॥

एते कुमारादयः तथा उपरे च ज्ञानमेव सम्पदेषां ते
सिद्धेश्चाश्चरन्ति ॥१५॥

युवां यौ कौचिद्वा भवेत तावद्यद्यस्माद्युवां प्रभू मादृशस्य बोधो-
त्पादने दत्तौ तस्माद्युवाभ्यां मम ज्ञानमेव दीपः स उदीर्यतां
दीयतामित्यर्थः कथम्भूतः अन्धे तमस्यज्ञानरूपे मङ्गल्यात
एव मूर्खेभ्यः अत एव ग्राम्यपशोः ग्रामे भवो ग्राम्यो नरः
स एव पशुस्तस्य ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देहदेहाविभागप्रतीतेरनुमत्तात्कथं नानात्वादिप्रतीतिभ्रान्ति-
रित्यत आह—नानात्वमिति । अतस्त्वर्माः यो जीवस्तस्मादन्यस्य
देहस्य धर्माः सुषो नरो हमित्यादिनात्वादयो द्रष्टुर्जीवस्य विद्य-
माना इति भ्रान्तिः क्रियाफलमिति हेतुगर्भविशेषणां कर्मफल-
त्वात् अग्निना दाह्यस्येधनस्य विक्रयाः वृद्धिक्षयादिविकारा
भेदेरिति भ्रान्तिः भ्रान्त्येधनसमृद्धौ समृद्धोऽग्निस्तथासं क्षीया इत्या-
कयो द्रष्टुर्मानिनो हरेरतस्त्वर्मा इत्येव भ्रान्ति “नहि द्रष्टुर्दे-
हेर्विपरिणोपो विद्यते” इति श्रुतेर्नैव दर्शनमभ्रान्तमने न देहि-
देहभेदे प्रमाणासक्तं भवतीति वा ॥१७॥

इदमेव विवृणोति । त इम इति । ये ये प्रत्यक्षादि-
प्रमाणासिद्धा जन्मनाशादयस्त इमे जीवस्य देहसंयोगादात्मनि
जीवे मनासि वा भ्रान्ति कुतोऽसद्देहादेहो हमित्यभिमानात् अत्रो
दाहरणमाह—स्वप्न इति जाग्रदवस्थाप्रादिसंस्कारवशात्स्व-
प्नेपि यथा तद्दर्शनात्सर्वं भयमित्याद्यनर्थजातं भवति तथाऽना-
दिकादीनिमिथ्याभिमानादनर्थकरः संसारः स्यादिति यद्यस्मा-

त्तस्मात्तद्विषयपायमाह—नान्यदिति, अन्यदनर्थकरणां न ध्याये-
दित्यन्वयः ननु, शुक्तिकाधिष्ठाने रजतं यथा प्रतीयते तथा
जन्मादिकं किमधिष्ठानमित्येतां मन्दाशङ्कां वा परिहरति—त इति
आत्माधिष्ठानं शुक्तिरजतवज्जन्मादिकं मिथ्याभूतं भवेदित्यतः स्वप्न
पदार्थानामर्थक्रियाकारित्वाद्यथा सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यं तथा जन्मादी-
नामित्यभिप्रेत्याह—स्वप्न इति, अन्यदेहात्मत्वम् ॥१०॥

अनन्यध्यानफलं सहजान्तमुपपादयति—प्रसुप्तेति । प्रकर्षेण-
सुप्तस्य प्रकर्षेण सुप्तेर्भरणोपरपर्यायत्वात्तद्विषयं जीवतोपीति
भूतप्राणस्यापि ज्ञानपूर्वं बाह्यप्रवृत्तिश्चान्यस्य पुरुषस्यानहम्मानादे-
हात्मत्वादिभ्रान्तिज्ञानराहित्याद्यथा घोरा संसृतिर्न भाति तद्व-
त्तथा विमुक्तस्य सा न भाति । कुतः ? विमुक्ताहम्भावबुद्धित्वादाने-
नानन्यध्यानेन कैवल्यप्राप्तिः सूचिता भवतीति ॥११॥

फलितमाह—तस्मादिति । यतोऽनहम्मानिनो घोरसंसारहा-
निरन्यस्य तद्भावश्च तस्मादन्यपुत्रादिकं मनोमात्रं मनोगतस्य-
गद्वेषजनितपुण्यपापनिमित्तम् एतदुक्तं भवति अहम्मानेन मनसो
रागद्वेषौ स्यातां तयोः पुण्यपापे भवतः ताभ्यां च पुत्रादि-
कमुत्पद्यते “मनसो द्वेषरागाभ्यां पुण्यपापसमुद्भवः । पुत्रादिपुण्य-
पापाभ्यां तस्मात्सर्वमनो भवम्” इति वचनान् अनेन पुत्राद-
दीर्घायुष्यादिकं पुण्यपापानिमित्तं भवतीति सूचितमिति ननु,
तदस्तु ततः किं प्रकृत इति तत्राह—जहीति । तद्धननोपायमाह—
वासुदेव इति आत्मनि विम्बभूते देहस्थितत्वेपि तदेहगतकुःखा-
द्यस्पर्शं समर्थ इति द्योतनायेश्वर इति मनोधारणयोत्पन्नत-
त्प्रसादोद्भूतज्ञानाखिना तमोऽहम्मतालक्षणं निर्मूलयेत्यर्थः ॥१२॥

आधिना ज्ञानम् ॥१३॥

अवधूतेन वेषेण धूलिरुषिताकारेण ॥१४॥

उन्मत्तस्य लिङ्गमेषामस्तीति तथा ॥१५॥

मार्कण्डेयगौतमयोर्मध्येऽन्यो नास्तीति द्योतनायाथशब्दः ॥१६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अवधूतेन वेषेण निजान्छादनार्थं तदाकृतत्वात् ॥१०॥

भगवतो विशेषतो भक्तवत्सलस्य सामान्यतोपि ब्रह्मण्यदेवस्य
प्रियाः ॥११॥

कुमार इति चतुष्कं । व्यासवाचरायययदीनां तदानीमनावि-
भूतानामपि गणानां शास्त्रदृष्टयेति ॥१२—१७॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवधूतेन वेषेण स्वगोपनार्थं ताभ्यां तथा कृतत्वात् ॥
१०—१७॥

❖ (नानात्वज्जन्मनाशश्चक्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् ।

द्रष्टुश्च भान्त्यतद्दर्मापिथाग्नेर्दाहविक्रियाः ॥ ० ॥

तद्देहेहसंयोगादात्मन्याभान्त्यसद्गृहात् ।

स्वप्नेपथा तथानान्यद्व्यायेत्सर्वम्भयञ्चयत् ॥ ० ॥

प्रसुप्तस्यानहम्मानात्राधोरा भाति संसृतिः ।

जीवतोपिपथातद्वादिमुक्तस्यानहम्मतः ॥ ० ॥

तस्मादन्यन्मनोमात्रजह्यहम्मततातमः ।

वासुदेवे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे ॥ ० ॥ ७)

अक्रिरा उवाच ।

अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यक्रिरा नृप ! ।

एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः ॥ १७ ॥

इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे ।

अतदर्हमनुस्मृत्य सहापुरुषगोचरम् ॥ १८ ॥

अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो ! ।

ब्रह्मण्यो भगवद्रक्तो नावसीदितुमर्हति ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आश्वासितः प्रतिबोधितः आधिग्लानं वक्रं पाणिना प्रमु-
ञ्ज्याभाषत ॥ ८ ॥

महिष्ठावतिमहान्तौ ॥ १० ॥

उन्मत्तरूपेव लिङ्गं भाषणचिह्नं येषां ते कामं यथेष्टम् ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मम प्रभू धानोपदेशेन संसाराद्रक्तौ अतो युवाभ्यां ज्ञान-
मेव दीपः अज्ञाननाशक उदीर्यतामुदीप्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

माषाटीका ।

श्रीशुकउवाच ॥

राजा चित्रकेतु इस प्रकार के ब्राह्मणों के वचनों से
आश्वासन को प्राप्त होकर मनकी व्यथा से मलिन मुख
को हाथ से पोंछ कर बोला ॥ ८ ॥

राजोवाच ॥

ज्ञान से पूर्ण और बड़ों में घड़े आप दोनों अक्षयूत
के वेश में छिपे हुए कोन यहाँ आये हैं ॥ १० ॥

हमारे सहस्र ग्राम्य बुद्धियों को ज्ञान देने के लिये उन्मत्त
के चिह्न को धारण कर भगवत्प्रिय ब्राह्मण लोग पृथिवी
में विचरतेही रहते हैं ॥ ११ ॥

सनत्कुमार नारद ऋषु अंगिरा देवल असित अपान्तरतम
व्यास आर्क्यडेय और गौतम ॥ १२ ॥

वसिष्ठ भगवान् परशुरामजी कपिलदेव शुकदेव जी,
दुर्वाशा शाङ्गवल्क्य जातूकर्य और आरुणि ॥ १३ ॥

रोमश च्यवन दत्तात्रेय आसुरि पतंजलि और वेदशिरा-
ऋषि तथा पञ्चशिरा मुनि ॥ १४ ॥

हिरण्यनाभ कौशल्य श्रुतदेव क्रतुध्वज ये सब और भी
बहुत से ज्ञान के हेतु (देनेवाले) सिद्धेश्वर विचरतेहैं ॥ १५ ॥

तिसी से आप दोनों समर्थ ही अज्ञान रूप अन्धकार
में डूबा हुआ मूढबुद्धि ग्राम्य पशु पेसे मुझको ज्ञान रूप
दीपक का प्रकाश कीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

महापुरुषगोचरं हरिमक्तं स्वाम ॥ १८ ॥ १९ ॥

* एते चत्वारः श्लोका विजयध्वजरीत्या अधिकतया विद्यन्ते एतेषां व्याख्याः २४४ पृष्ठे तत्रादिब्राह्मणान्तर्गतं द्रष्टव्याः ।

तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ।

ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव वदानहम् ॥ २० ॥

अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ।

एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसम्पदः ॥ २१ ॥

शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः ।

मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्याः सुहृज्जनाः ॥ २२ ॥

सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः ।

(गन्धर्वनगरप्रख्याः सप्रमायामनोरथाः ॥ २३ ॥

दृश्यमाना विनार्येन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।

कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तदैव यदा पूर्वमागतोऽस्मि ॥ २० ॥

रायः अर्थाः ॥ २१ ॥

चला अनित्याः किञ्च महीति ॥ २२ ॥

हे शूरसेन, इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदाः किञ्च आगमापयित्वेन गन्धर्वनगरतुल्याः गन्धर्वनगरं ह्यकस्मादेव कूचिदायात्यपयाति चेति प्रसिद्धं तदेवमनित्यत्वं शोकादिहेतुत्वज्ञागमापावि-
त्वञ्चोक्तं मिथ्यात्वमप्याह—सप्रक्ष माया च मनोरथश्च यथा, तद्वत् ॥ २३ ॥

एते मनोभवाः मनोमात्रविजृम्भिताः अत्र हेतुः अर्थेन तात्त्विक-
स्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः, तत्कुतः ? यस्मात्क्षणान्तरे न
दृश्यन्ते तात्त्विकत्वे हि क्षणान्तरे बाधो न स्वात् अतो मनो-
मात्रविजृम्भितत्वेन सप्रक्षदिवग्मिथ्याभूता इत्यर्थः । नन्वेते पुण्या-
पुण्यकृत इति श्रीमांसकाः प्राहुस्तत्कुतो मनोभवत्वं ? तत्राह
कर्मभिः कर्मवासनाभिरर्थान् ध्यायतः पुंसो मनस एव निमि-
त्तात्कर्माण्यभवन् पाठान्तरे कर्म इति ततममभिधायत इत्यर्थः
कर्मणोऽपि मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति
भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुभावपि पृष्टौ तत्र तावदङ्गिरा आत्मानौ स्वाग-
मनप्रयोजनञ्च वदंश्चित्रकेतौ धैर्यायमुत्पादयति—अहन्त इत्यादि-
नोपशममाविशेत्यन्तेन । हे नृप । पूर्वं पुत्रं कामयमानस्य तव
पुत्रदो योऽङ्गिराः सोऽहमस्मि एव द्वितीयस्त्वयं साक्षाद्भयः
सुतो मगवाक्षारकं ऋषिः ॥ १७ ॥

किमर्थमागतावित्यत्राह—इत्यमिति । पुत्रशोकेनेत्यं कुस्तरे

तमस्वज्ञाने मगमतदहं शोकानहं महापुरुषगोचरे उत्कृष्टपुरुषै-
रनुप्राप्य त्वामनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय भवतोऽनुग्रहाय भवन्तमनु-
गृहीतुमिह आचार्यं प्राप्तो हे प्रभो ! ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधु-
ब्रह्मण्यः तत्रापि भगवद्भक्तः त्वादशोऽवसीदितुं दुःखितुं
नार्हति ॥ १८ ॥ १९ ॥

यथा पूर्वमागतस्तथा त्वद्गृहं प्रत्यागतोऽहं ते तुभ्यं परं
ज्ञानं ददामि भगवद्भक्तः इत्यत्रादिकर्मणिक्तः आरब्धभग-
वद्भक्तियोगः भक्तियोगारम्भभूतायाः सत्सङ्गतेः कृतत्वादिति
भावः तर्हि पूर्वमेव ज्ञानं किं नादशस्तत्राह—ज्ञात्वेति, अन्या-
भिनिवेशं पुत्राभिवाचं ज्ञात्वा ते तुभ्यं पुत्रमेवाहं ददौ दत्त-
वानासम् ॥ २० ॥

ननु, ममान्याभिनिवेशो सत्यपि तस्य दुःखोदकतो ज्ञापयित्वा
ज्ञानमेव किं न दत्तवानित्यपेक्षा यस्मिन्निष्ठपुत्रप्रदानमन्तरेण
दत्तमपि ज्ञानं न सुप्रतिष्ठितं भवति पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभयानु-
भूतसुखदुःखस्य तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि वैषयिकसुखानां सुखो-
दकतामनुमन्यमानस्य । सञ्जातवैराग्यस्य तु दत्तं ज्ञानं सुप्रति-
ष्ठितं भवतीत्यालोच्य न दत्तवानस्मीत्यभिप्रायतः । पुत्रदृष्टान्ते-
नेतरेषामप्यन्ततो दुःखहेतुनाभिदर्शयति - अधुनेति । यथैव भवता
पुत्रिणां तापोऽधुनानुभूयते एवं दारादयोपि सर्वे हे
शूरसेन । शोकमोहभयार्तिदास्सन्त एवानुभविष्यन्ते भव-
तैव भवतेवेति पाठे अधुना भवतेव त्वमेव सर्वेषामेव पुत्रिणां
तापोऽनुभूयते सर्वेऽपि पुत्रिभिस्तापोऽनुभूयत इत्यर्थः यथा पुत्रः
शोकमोहादिप्रदः तथा दारादयोपीत्यन्वयः तत्र आरामा विदार-
नानि विविधा ऐश्वर्यसम्पदः प्रशस्तृत्वप्रयुक्ताभोगोपकरणादि
समुच्चयः ॥ २१ ॥

तथा हे राजन्, भोगाः शब्दादयो विषयाश्च विभूतयो ऽपि
मादयः मही राज्यं राज्ञः कर्मभावो वा राज्यं क्षामित्वं मद्या-
राज्यं महीराज्यं साक्षीभौमत्वमित्यर्थः बलं चतुरङ्गसुको कोशो
धनसञ्चयः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वे चैते गन्धर्वनगरप्रख्याः गन्धर्वनगरेण तुल्यं प्रख्यायन्ते प्रसिध्यन्ते इति तथा गन्धर्वनगरोपमत्वेन प्रसिद्धाः गन्धर्वाणां हि नगरमावासस्थानं न नियतं तद्वदेतेष्यनियताश्चञ्चलाः अनित्या इति यावत् प्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह-स्वप्नमायामनोरथा इति, स्वप्ने ये मायामनोरथाः मायाशब्द आश्चर्यवाची, आश्चर्यरूपा मनोरथाः सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोविषयाः देशान्तर-गमनराज्याभिषेकशिरश्चेदादयः तेचाश्चर्यभूता एव तत्तत्पुरुषानुभाव्यत्वेन चालपकालानुभाव्यपुण्यपापात्मककर्मफलत्वेन चैश्वर्यसृष्टानां जागृदवस्थानुभाव्यपरायण्यो विलक्षणत्वात्स्वप्नमायामनोरथवदनित्या इत्यर्थः इयांस्तु विशेषः स्वप्नमायामनोरथाः तत्कालमात्रावस्थायिनः एते तु तदपेक्षया किञ्चिच्चिरकालावस्थायिन इत्यनित्यत्वं, तत्त्वं तत्तज्जीवकमानुसारेण सृष्टत्वं मनःप्रभवत्वं सुखमात्राहेतुत्वं त्वोभयप्राप्त्यवशिष्टम् ॥ २३ ॥ तदेवाह-दृश्यमाना इति । अर्थेन परमपुरुषार्थेन निरतिशयानन्देन विना दृश्यमानाः न दृश्यन्ते कालान्तरेष्वपि न दृश्यन्ते जाग्रत्स्वप्नावस्थायानुभाव्याः पदार्थाः मनोभवाश्च ननु, स्वप्नपदार्था मनोभवा इति तु प्रयुक्तं तेषां यथास्य स्वप्नदृष्टः कस्यानुसारेण मनःसङ्कल्पविकल्पो करोति तदनुसारेणैश्वर्यसृष्टत्वेन मनोनिमित्तकत्वाज्जाग्रदवस्थानुभाव्यानां तु पुत्रदारादीनां कथं मनःप्रभवत्वं ? तत्राह-कर्मभिरिति कर्मभिरनादिवात्मनारूपैः कर्मभिरर्थान्विषयान्मनसा ध्यायतः पुंसस्तावत्कर्माणि मनसा अभवन् अनदिकर्मवासनावासितमनस्संयुक्तैरिन्द्रियैर्विषयान् ध्यायंस्तावत्कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुत्रासयाज्ञवल्क्योर्विशेषद्योतकश्च शब्दः ॥ १६ ॥ क ॥

यो महाभाष्यकर्ता स पतञ्जलिनाम्ना बोध्यः ॥ १६ ॥ ख ॥

ज्ञानहेतवो लोकानामिति शेषः “ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः” । “सिद्धेशा ज्ञानहेतवः” इत्येतैर्विशेषणैर्विशिष्टत्वस्य प्रतिपाद्यमानत्वाच्चेतेषां सर्वेषां साम्यं “नारायणपरा देवा मनुष्यास्तत्परायणाः” इत्यादिस्मृत्या अवान्तरविशेषस्य ज्ञायमानत्वात् । नारायणपरा देवा इत्यादिवाक्यं मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायण इत्यत्र ब्राह्मणा भगवत्प्रिया इत्यत्र च प्रमाणार्थमस्मिन्नाध्याये उदाहृतं ॥ ब्रह्म अयंति अयंते आश्रयंते ब्रह्मण्येवेति ब्राह्मणा इति व्युत्पत्त्या हेतुद्वारा नारायणायनत्वं लब्धं, योग्यसुखत्वञ्चेत्युभयं सिद्धं, ते च कियंत इत्याशंकोजवकोट्यस्तु देवानां ऋषयः शतकोटयः इत्यादिकया परिहर्तव्या ॥ १६ ॥ ग. घ. ॥

युवां युवांश्याम् ॥ १७ ॥

महापुरुषगोचरं भक्तिस्मरणादिभस्त्वेन श्रीविष्णुविषयम् ॥ १८ ॥

नायसीदतुमर्हति पुत्रनिमित्तशोकेन नष्टो मामूदिति ॥ १९ ॥

तर्हि तस्मात् पुत्रः किमिति दत्त इति तत्राह-तदेति ।

तदा पूर्वममनकाले ज्ञानमेव ददामीति गृहमागतोहं तवान्या-

मिनिवेशं पुत्रविषयाग्रहं ज्ञात्वा ते पुत्रं तुल्यं पुत्रमेवा ददामिदानीं ज्ञानं ददामीति शेषः ॥ २० ॥

इदानीं दानुमवसर इत्याह-अधुनेति । न केवलं पुत्रवतामेव तापः किन्तु दारादिमतामप्यविवाभूतोयमित्याह - एवमिति ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

स्वप्नमायामनोरथवदनित्यत्वेन दृश्यमानाः प्रतीयमानाः अर्थेन पुरुषार्थस्यप्रयोजनेन विना दृश्यन्ते इति यो नियमः स नास्तीत्यध्याहृत्यान्वेतव्यं तथाहि, योग्यतानुसारेण कदाचित्पुरुषार्थहेतुत्वेन दृष्टत्वात्कदाचिन्निति नियमात्कुतो मनोभवाः मनसो भव उत्पत्तिर्मेधां ते तथा तेन कल्पितत्वात्. एतदेव विवृणोति कमेति, निरन्तरं कर्म चिन्तयतः पुंसो मनसो मनःक्षोभान्नाकर्माणि निरयमानुषस्वर्गमुक्तियोग्यानि कर्माण्यभवन् भवन्तीति यस्मात्तस्मात्तदनुसारेण दारादिसंभवात्सदा पुरुषार्थहेतुत्वदिनियमो नास्तीति भावः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इत्यमिति युग्मकं । महापुरुषो गोचरोऽनुभव विषयो यस्य तम् । भगवद्भक्त इति पूर्वमेव तत्सङ्ग्रहमावेनं मार्क-वीजोदयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

ददामि अदास्यमित्यर्थः । पुनश्च ददामि अददामित्यर्थः तिङोऽसिङो भवन्तीति छान्दसोऽत्र लट् ॥ २०-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवर्णिनी ।

महापुरुषाः परमर्षयो भगवद्भक्ताश्च गोचराः मनोनेत्रादिविषयाः यस्य तं अत एव ब्राह्मणवैष्णवसेवित्राह्मणो भगवद्भक्तश्चोक्तः न तु वस्तुतस्तदभक्त इत्यर्थः ॥ १८-१९ ॥

ददामि अदास्यं पुनश्च ददामीत्यस्य अददामित्यर्थः । तिङो तिङो भवन्ति इति लक्षणं ॥ २०-२२ ॥

तदेवं दारादीनामनित्यत्वमवास्तववस्तुत्वं शोकादिहेतुत्वमागमापायित्वञ्चोक्तं । येन दारादिभ्यः अन्वेऽपिशोकमोहभयातिदाः अर्थाः स्वप्नादुत्थास्तेनुर्मिथ्याभूता एवेत्याह । गन्धर्वेति स्वप्नश्च मायाया इन्द्रजालं च मनोरथश्च ते तदुत्थाः पदार्थाः ॥ २३ ॥

अर्थेन व्याघ्रसर्पादिना विनैव दृश्यमानाः स्वप्नादिभङ्गे सति न दृश्यन्ते तदेवं दारादयोऽवास्तववस्तुभूताः स्वप्नादयोऽवस्तुभूताश्च सर्वे मनोभवाः मनोवासना जन्यत्वान्मनोभवाः मनोभवत्वमेवाह कर्मभिः, कर्मवासनाभिरर्थान् ध्यायतः पुंसो मनसएव निमित्तत्वात् कर्माद्यभवन् कर्ममिध्यायत इति पाठे कर्मा इषितेतममभिध्यायत इत्यर्थः । कर्मयोगोऽपि मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥

अथ हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञान क्रियात्मकः ।

देहिनो विविधकेशान्तापकुटुदाहतः ॥ २५ ॥

तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः ।

द्वेतै ध्रुवार्थविश्रम्भं त्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥

(भोजोनामनृपः स्वप्ने शत्रुग्रस्तान्नभोजनः ।

दुःखन्दुर्विषहंप्राप्तः शोकमोहभयार्तिदम् ॥ ० ॥

केचिद्विलुलुपुर्भोगानपरेऽवधिषुःश्रितान् ।

पूर्ववैरग्रहैर्जाया अन्य आत्मशिरोहरन् ॥ ० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतर्हं शोकानर्हम् महापुरुषगोचरं विष्णुकृपादष्टविषयं
पात्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पूर्वमपि ज्ञानमेव दातुमागतस्तत्र निर्वन्धं हृष्टा पुत्रं दत्तवानि
त्याह-तर्हवेति । परं ज्ञातं ददामि अदास्यम् पुत्रं ददामि इत्त-
वान् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

हे शूरसेन ! इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदा गन्धर्वनगरप्रख्याः ग-
न्धर्वनगरवत् प्रख्यायन्ते इति तथा गन्धर्वनगरं गन्धर्वैर्विज-
काचिदायाति अपयानि च न दृष्टजनेच्छामनुसरति तद्वदिमे
ईश्वरेच्छामनुसरन्ति न दृष्टजनेच्छामित्यर्थः किञ्च स्वप्ने वा
मायाः सूक्ष्मरूपाः विभूतयः मनोरथाश्च कर्मविशेषफलदानाय
भगवतैव सृष्टाः शोकादिप्रदाः गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

किञ्च जागरेपि मनोभवाः पुत्रकलत्रादिपदार्थाः सकस्मा-
देव मनसि हर्षकाले शोकदाः रोदितव्ये हर्षदाः प्रसिद्धपुत्र-
कलत्रादिविलक्षणाः स्वप्नमायामनोरथविलक्षणाश्चेश्वरेण प्रव-
र्तिताः ते च केचिदनिष्टा अर्थेन प्रयोजनेन विनैव दृश्यमानाः
मनसि प्रस्फुरमाणाः केचिदिष्टाः नैव दृश्यन्ते अतस्तेऽपि शोका-
दिप्रदाः गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेति पूर्वेणान्वयः किञ्च मनसा
कर्ममिध्यायतः एवं स्वहितमेव करिष्यामीति चिन्तयतः नाना-
दितानि अदितानि मिश्राणि च कर्माण्यभवन् तान्यपि शोका-
दिप्रदान्येव जानामीत्यर्थः मनसा इति पाठे मनसो निमित्त
भूतान् अमनचित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ॥

॥ अङ्गिरा उवाच ॥

हे नृप ! पुत्र कामना वाले तेरे पुत्र का देने वाला मैं
अङ्गिरा ऋषि हूँ । और ये दूसरे साक्षात् प्रज्ञा के पुत्र भग-
वान् नारद ऋषि हैं ॥ १७ ॥

हे प्रभो ! इस प्रकार पुत्र के शोक से तुम्हारे अन्धकार

में डूबेहुए और इस दुःख के अयोग्य ऐसे हरि भक्त तुम्हें
को जानकर तुम्हारे ऊपर अनुग्रह करनेके लिये हम दोनों यहाँ
प्राप्त हुये हैं क्योंकि ब्रह्मण्य भगवद्भक्त दुःख पानेके योग्य नहीं
होते हैं ॥ १८—१९ ॥

जब हम पहिले तुम्हारे गृह आये रहे तब ज्ञान ही देने को
आये रहे परञ्च तुम्हारी अन्य में आसक्ति देख कर उस
समय हमने तुम्हको पुत्र ही दिया ॥ २० ॥

इस समय पुत्र वालों को जो दुःख होता है सो तुमही
जानते हो । ऐसेही स्त्री गृह द्रव्य और नाना प्रकार के ऐश्वर्य
और सम्पद, और शब्दादिक विषय, राज्य की विभूति, पुत्र
वी राज्य सेना कोश (खजाना) नौकर मंत्री और सुहृद-
जन, हे शूरसेन ! ये सबही शोक मोह और भयके देने वाले
हैं और गन्धर्व नगर के तुल्य, स्वप्न, माया और मनोरथ के
तुल्य चल (अनित्य) और आगमापायी अर्थात् मिलने विलुप्त
वाले हैं ॥ २१—२३ ॥

और ये सब बिना अर्थ के देख पड़ते हैं और कालां-
तर में नहीं देख पड़ते हैं क्योंकि ये सब मनके संकल्प से
हुये हैं । और कर्म की वासना से ध्यान करने वाले पुरुष के
मनही से कर्म भी हुये हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषार्थदीपिका ।

तदेव भ्रमतास्पृशानां पुत्रादीनां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र
देहसम्बन्धो मूलमित्याह—असं हीति । हीत्यवधारणो अयं द्रव्य-
ज्ञानक्रियात्मकः आधिभूताधिदेवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनो
देहोऽहमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य चित्तिभान्न केशान्स-
न्तर्पांश्च करोतीति तथा ॥ २५ ॥

स्वस्थेनाव्यग्रहं गतिं तत्त्वं ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रम्भं
विश्वासं प्रणयं वा त्यज ततोपशममाविश भाष्य ॥ २६ ॥

इत्थन्दुरन्तदुःखौघादुत्थितस्तदनुस्मरन् ।
 तावद्दृशं सुनिर्विण्णो निर्जगाम ततो गृहात् ॥ ० ॥
 दर्शयन्नात्मनात्मानं निःसङ्गः शान्तविग्रहः ।
 प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणं कुलायन्नाविदञ्चतम् ॥ ० ॥)

नारद उवाच ।

एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम ।
 यां धारयन्तस्तरात्रात् द्रष्टा सङ्कर्षणं प्रभुम् ॥ २७ ॥

यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र ! पूर्वं शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य ।
 सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्राप्नुर्भवानपि परं न चिरादुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्याम्

संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्याने

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका

अङ्गिरसोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्नोति
 इति तत्प्रसादाय मन्त्रविद्यां नारद उपदिशति—एतामिति । उप-
 निषदं परं श्रेयोऽस्यामित्युपनिषत् मन्त्र एवोपनिषत्तां प्रतीच्छ
 गृहाण द्रष्टा द्रक्ष्यति भवान् ॥ २७ ॥

अतुलं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यं परं महिमानं
 प्राप्नुः उपैत्युपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तत्कर्मफलानुभवायास्य देहिनः द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः
 द्रव्यं भूतपञ्चकं ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि
 एतदात्मकः एतत्सङ्घातकः अयं देहोऽस्यदेहिनः विविधकेशरूप-
 सन्तापं करोतीति तथा केशसन्तापशब्दौ वैषयिकसुखदुःखपरौ वा
 वैषयिकसुखस्यान्ततः केशात्मकत्वात्तौ करोतीति विविधकेश
 सन्तापकदुःखादतः प्राप्त इति कथित इत्यर्थः प्रथममनादि-
 वासनावासितेन मनसा विषयचिन्तना तथाच विषयलाभो-
 पयुक्तानि पुण्यपापात्मकानि कर्माणि कर्मण्यः केशसन्तापकदेहः
 तेन च पूर्वजन्मकृतकर्मफलशब्दादिविषयमनुभवतः पुनर्विषयचि-
 न्तना पुनस्तया कर्मणीत्येवमियं परिशुचिः वासनावासितमनो-
 मूलिकेति सर्वे मनःप्रभवा इति भावः ॥ २५ ॥

तस्मात्पुत्रदारादीनां सर्वेषां स्वाप्रकल्पत्वात्स्वस्थेन विक्षेप-
 रहितेन मनसा आत्मनः प्रत्यगात्मनो गति स्वरूपं विमृश्य
 बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादिमिश्रत्वेन ज्ञानानन्दादिस्वरूपस्वभावत्वेन
 परमात्मशरीरत्वेन च विमृश्य द्वैते उक्तविधप्रत्यगात्म-
 गतदेवमनुष्यादिभेदाभिन्नेऽस्थिरे शरीरे ध्रुवार्थविसर्गे ध्रुवार्थ
 आत्मा तद्विस्मयमात्मभिमानं त्यज उपशमं वैराग्यमाविश
 विरक्तो भवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमङ्गिरसोत्पादितविवेकाय चित्रकेतवे भगवान्नारदो मन्त्र-
 विद्यामुपदिदिक्षुस्तावत् तत् प्रभावमाह—एतामिति । एतामुप-
 देक्ष्यमाणां मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररूपामुपनिषदं प्रयतः समाहित-
 चित्तस्त्वं मम उपदेक्ष्यतो मत्तः प्रतीच्छ स्त्रीकुरु यां मन्त्रो-
 पनिषदं धारयमाणा भवान् सतरात्रादूर्ध्वं भगवन्तं सङ्कर्षणं
 द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ २७ ॥

सङ्कर्षणं विधिषस्तस्य तत्साक्षात्कारफलमाह—यदिति । हे
 नरेन्द्र ! यस्य भगवतः सङ्कर्षणस्य पादमूलमुपसृत्याश्रित्य
 पूर्वं रुद्रादयः द्वितयं द्वाववयवौ यस्य द्वितयं द्विदलात्मकं
 भ्रममात्रहृत्मात्मकत्वस्त्वन्त्रात्मकत्वरूपद्वयद्वयात्मकं भ्रमं विज-
 ज्यातुलानधिकं निःसमाश्रयधिकं तदीयं सङ्कर्षणसम्बन्धिमहत्वं
 माहात्म्यं प्राप्नुः तथा भवानप्यचिरादाशु परं महाभाहात्म्य-
 मुपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

देहादेर्यक्रियाकारित्वात् मिथ्यात्वं वक्तुमुचितं गन्धर्व-
नगरादिवदतो नश्वरत्वं एव दृष्टांत इत्यभिप्रेत्याह—अयं हीति ।
देहिनोऽयं देहो देहिनो जीवस्य विविधकृशसंतापकृदुदाहृत
इत्यन्वयः । हिशब्दो हेतौ अभिमात्राद्धेतुतत्त्वं सुखादिभोगः
न तु देहस्येति द्योतनाय देहित इति पुनर्वचनम् अयमित्युक्त्या
स्थूलदेहसिद्धावपि स्पष्टत्वायाह—द्रव्येति । द्रव्यात्मकः पञ्चभूता-
त्मकः स्थूलदेहः गंडशैलादीनां स्थूलत्वेपि भोगायतनत्वाभावा-
त्कथमेतदिति तत्राह—ज्ञानेति । ज्ञानेत्यनेन ओत्रादिपञ्चकम् एकं
मनश्च गृह्यते क्रियापदेनापि वारादिपञ्चकं कर्म च लक्ष्यते
ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनश्चात्मकत्वेन वैलक्षण्याद्भोगायतनत्वमुप-
पद्यते इन्द्रियकार्यज्ञानक्रियाशब्दाभ्याम् इन्द्रियोक्तिः कार्यकारण-
योरैकशब्दव्यवहृतिर्भवेदित्यतो युज्यते “असन्नापि क्लेशद आस
देह” इत्यादौ सिद्धत्वाबुदाहृत इत्युक्तम् अनेनासदुपासनं क्लेश-
करं देहवदित्ययमर्थोऽपि ध्वनित इति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥

यत एवं नानाक्लेशदो देहस्तर्हि कथंकारं तं निवर्तत इति
तत्राह—तस्मादिति । तस्मादेहस्य क्लेशकस्त्वात् द्वैते देहे भुवा-
र्धविश्रमं त्यजेत्यन्वयः । अन्यापेक्षारहितत्वात्कारित्वेन अदृष्टाद्य-
न्यापत्ताप्राप्तत्वात् द्वैते देहादि तज्ज्ञेते पक्षाणां भुवत्त्वान्नित्या
इति विश्वासं त्यज “अनन्यापेक्षतस्त्वेको हरिरन्यद्वयं स्मृतम् ।
अन्यापेक्षतस्तेन प्राप्तत्वाद्वैतमुच्यते” इतिवचनात् देहिनो यत्कि-
ञ्चित्साधने द्वितीयत्वेन प्राप्तत्वाद्वैतशब्दवाच्यो देह इत्यर्थः ।
नैतावता पूर्यत इत्याह—उपशममिति, अहंकर्तव्यभिमनोपशममा-
विश्लेषन्वयः किं च हरौ निरन्तरनिष्ठावक्ष्यमाणमुपशमं उक्ताथ-
दादर्थयाह विमृश्येति आत्मनो हरेर्गतिं स्वानंश्यादिलक्षणाभा-
त्मनो जीवस्यास्वातंत्र्यादिलक्षणाञ्चति । केनेत्यत उक्तं मनसेति ।
तस्य प्रागपि सद्भावात् कुत ईदृशविचाराभाव इति तत्राह—
स्वस्थनेति ॥ २६ ॥

शास्त्रश्रवणमननशाश्वतीदेन भक्त्यादिभ्याधनसामग्रीसम्पा-
दनेन गृहादिनिर्गत्यागः प्रथमसाधनमित्यत्रेतिहासमाह—भोजो
नामेति । शत्रुणा अस्तं कवचितं यदक्ष तदेव भोजनं यस्य
स तथा शत्रूच्छिष्टाश्चमत्सरा इत्यर्थः ॥ ० ॥

पूर्वं पुरातनं वैरं गृह्णातीति पूर्ववैरग्रहास्तैः कर्मभिः पूर्ववै-
राख्यग्रहैः ॥ ० ॥

पुरतःपुःस्नानामांघो यस्मिन्स तथा तस्मात्स्वप्नात्तस्वप्नाभूतं
तावत्तदानीमेव ॥ ० ॥

आत्मानं उन्मत्तादिवद्वैरात्मना मनसा आत्मानं दर्शय-
न्नालोचयन्निति वा निर्वाणं अक्षरीरेणाजन्मानन्दपूर्णं ब्रह्म
श्रीनारायणाख्यं प्रविष्टो मनसेति शेषः यस्मिन्कुलाये देहे
स्थितः तं कुलायं नाविदस्य पुत्रुधे च शब्दो हेत्वर्थः असंप्रज्ञा-
तसमाधिस्थत्वाद्वा ॥ ० ॥

ममाप्येवंविधोपायावस्थामाप्तुं क उपाय इति तत्राह—इमा-
मिति । मन्त्राख्योपनिषद्विरकालेन साध्यसाधिका च तत्किमनये-
त्यश्रद्धां माकार्षीरित्याह—यामिति, “रुद्राद्याः शेषदेहस्य विष्णुं

संकर्षणाभिधम् । शेषान्तर्यामिणं ज्ञात्वा स्वपदं प्रापुरञ्जसा” इति
वचनात् शेषः संकर्षणोत्र गृह्यते किंतु तदंतर्यामी द्वितीय-
मूर्तिरन्यस्य बंधनिर्मुक्तनादिसामर्थ्याभावात् इति ॥ २७ ॥

संकर्षणं शेषस्याक्षमाचितैर्विशिनाष्टि-यत्पादेति । पूर्वं शर्वा-
दयो यत्पादंयुजमुपसृत्योपास्य महित्वं प्रापुरित्यन्वयः महित्वं
नाम कीदृशं ? येन हरिप्रसादप्राप्तं स्यादित्यत उक्तं अतुल्येति-
अतुलं च तदनधिकं चेति तथोक्तं स्वस्याधिक्यवर्जितमित्यर्थः
ननु, तर्हीदं भगवन्माहात्म्यविनाभूतं स्यादिति तत्राह—तदीय-
मिति, तेषां रुद्रादीनां योग्यं ननु, स्वकीयप्राप्तौ क्लेशसाध्यायाः
किमन्योपासनायाः प्रयोजनं ? स्वतः सिद्धत्वाच्चस्येत्यस्याप्येतदे-
वोत्तरं तत्प्रसादव्यवस्थाचदीयमिति । तदीयं तस्य हरेरधीनं ।
तदुक्तं । “तेषां तेषां पदान्येव वैष्णवानि पदानि तु । तेषां
महित्वं च तथा हरेस्तद्व्यग्नं यतः” इति । भगवन्महित्वात्तदा
महित्वस्य साध्याधिक्यस्य वर्जनं कथं घटत ? इत्यस्यापीदमुत्तरं
तस्मादिन्द्रादिपदादुदादिप्राप्यशेषादिपदस्य साध्याधिक्यवर्जनं
युक्तं किंच शेषादिप्राप्यशेषादिपदस्य मौक्तिकस्य संसारे शेषा-
दिपदमपेक्ष्यातुल्यानाधिक्यं च युक्तिमत् “अतुल्यानाधिकं चैव
तस्य तस्यैव मुक्तिमम् । तस्यैव पूर्वमाहात्म्यमपेक्ष्य” इति वचनात्
ननु “परमं साध्यमुपैति” इति श्रुतेः हरेरेवातुल्यानाधिक्यमहित्वं प्रापु-
रित्यर्थः । किं नस्यादप्रापीदमेव प्रतिवचनं तस्य विद्यमानं पदमा-
पुर्नहरेर्विद्यमानं निजमहित्वं तदुक्तम् । “न हरेः कश्चित्,
माहात्म्यमन्यप्राप्यं स्याज्ज ते विष्णोः” इति श्रुतेरिति । रुद्रादि-
प्राप्यं न चेत् ब्रह्मादिप्राप्यं किं न स्यादिति चेत् “ब्रह्मेशानादि-
मिद्वैरैर्यत्प्राप्तुं नैवशक्यते तद्यत्स्वभावः कैवल्यं संभवात्कैवल्योहरिः”
इति प्रमाणविरोधात् । अत्रोपास्तावित्थंभावमाह आमिति इमे
देहाद्यहंममामिमानलक्षणां भूमं विहाय आचार्यैरेत्येतदुक्तम् देहा-
दावहंममामिमानो भूमाः, इति वक्ष्यस्व त्यागमन्तरेण तत्प्राप्तिः कथं
युक्तिमती तत्राह—तद्वितीयमिति, कार्यकारणयोरैकशब्दव्यवहृति-
भवेदितिन्यक्कारण्येन कार्यं लक्ष्यते द्वितीयेनान्यथाज्ञानेन निर्मितं
बन्धं पुत्रादिलक्षणां विमुच्य सस्यक् त्यक्त्वा तदुक्तम् “द्वैतेन
बन्धसंत्यागाद्वैतत्यागीभवत्युत” इति द्वैतेनोत्पन्नबन्धसंत्यागादित्यर्थः ।
अनेन मुक्तावपि शेषादिप्राप्यं पदमिति ध्वनितमिति ज्ञातव्यं साध-
नसामग्र्यां कालक्षेपो नास्तीत्याह—सद्य इति, ‘तस्य तावदेव चिरं
थावश विमोक्षयेथ संपत्स्यत’ इति श्रुतेः । अनेन चित्रकैतोः किमागत-
मत्राह—भवानपीति भवानपि तमनन्तमुपास्य दृष्ट्वा तत्प्रसादेन
नचिरात्स्वकर्मनिर्मितचरमशरीरपातानन्तरं तत्प्रसादव्यवस्थाचदी-
यमपि तेन पूर्वमहिम्ना तुल्यमनधिकं च परममयद्रुदादिमहित्व-
विलक्षणं निर्दुःस्नानन्दाभुविलक्षणां स्वयोग्यमाहात्म्यमुपैतित्यन्वयः

“यद्येषो परतादेवामाया वैशारदी मतिः ।

सम्पन्न एवेति विकुर्महिम्नि स्वे महीयते” ॥

इति स्मृति वचनात् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं यदङ्गिरसोपदिष्टं तत्रापरितुष्टः श्रीनारद उवाच ।
सप्तरात्रमतिक्रम्य दिनकतिपयानन्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥
अथोपदेशो वैशिष्ट्यमाह यदिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य ।

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवं ममतास्पदानां दुःखहेतुत्वमुक्त्वा अहन्तास्पदस्यापि
देहस्याहं अयमिति । द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अभिभूताधि
देवाध्यात्मिकः देहिनः देहोऽयमिति मन्यमानस्य जीवस्य ॥ २५ ॥

स्वस्थेनाऽऽयमेण गतिं तत्त्वं । द्वैते अहन्तास्पदममतास्पदबहुलं
हन्तास्पदे जगति ध्रुवो वास्तववस्तुभूतोऽयमर्थ इति विश्वम्भं
विश्वासे प्रणयं वा त्यज तस्य वस्तववस्तुमयत्वात् "शाश्वतस्तु ध्रुवो
नित्यसदातनसनातनाः" इत्यमरः । ततश्चोपशममाविश आश्रयः ॥ २६ ॥

ननु तर्हि ध्रुवोऽर्थ एव कः ? तमेव मद्यं कृपया कथयेत्य-
पेक्षायामङ्गिरसा प्रेरितो महाभागवतत्वाभारद एवाह--एतामिति ।
मन्त्ररूपां उपनिषदं प्रतीच्छ गृहाण ॥ २७ ॥

अमयति भवन्तमिति अमन्तं द्वितयं द्वैतं उपैति उपैष्यति ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिसयां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे पञ्चदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः भूतोभयेन्द्रियादिरूपो देहोपि
विविधकेशसन्तापकदुःखाहतः न तु केवलसुखकदुःखाहतः ॥ २५ ॥

यस्मादेवं तस्मात् स्वस्थेन निश्चलेन मनसा आत्मानो जीवस्य
गतिं भगवत्पादपद्मं विमृश्य द्वैते पूर्वोक्ते पुत्रकलभादौ दैहिके
देहे च ध्रुवार्थविश्वम्भस्य एते देहदैहिकाः अयोः ध्रुवा नित्या इति
विश्वासे त्यज उपशममाविश आश्रयः ॥ २६ ॥

एतां वक्ष्यमाणां मन्त्ररूपामुपनिषदं मम मत्तः प्रतीच्छ
स्वीकुरु ॥ २७ ॥

यस्य सङ्कर्षणस्य पादमूलमुपसृत्वाश्रित्य पूर्वं शर्वादयः
शिवादयः द्वितयं देहदैहिकादिद्वैतं तत्र अमं ध्रुवत्वभ्रान्तिम्
देहे अहमिति दैहिकेषु ममैवैते इति च भ्रान्तिं विमृज्य सद्य-
स्तदीयं महित्वं तत्साधर्म्यमवापुः भवानपि परं तत्साधर्म्य-
मुपैत्यपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

यह पुरुष का द्रव्यज्ञान क्रियात्मक जो देह है सो
जीव के ताना प्रकार के केश और संताप करने वाला कहा
गया है ॥ २५ ॥

तस्मात् स्वस्थमन से आत्मा की गति को विचार कर
यह सांसारिक अर्थ नित्य हैं ऐसा विश्वास छोड़ कर शांति
का आश्रय लो ॥ २६ ॥

नारद उवाच ॥

हे राजन् ! तुम सावधान होकर इस मन्त्र रूप उपनिषद
[वेदभाग] को हम से ग्रहण करो । जिसके धारण करने
से सप्त राज्ञि में सकर्षण भगवान् के दर्शन करोगे ॥ २७ ॥

जिनके चरणारविन्द के शरण जाकर पहिले शिव ब्रह्मा
दिक इस अहंता ममता के भ्रमको छोड़कर तत्काल भगवान्
की असमाभ्याधिक महिमा को प्राप्त हो गये । तुमभी उसी
महिमा को थोड़े काल में प्राप्त होगे ॥ २८ ॥

इति श्रीमत् भागवत महापुराण षष्ठस्कन्ध

कीभाषा टीका में चतुर्दश अध्याय

समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

अथ देवऋषी राजन् ! सम्परेतं नृपात्मजम् ।
दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

जीवात्मन् ! पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते ।
सुहृदो बान्धवास्तप्ताञ्शुचा त्वत्कृतया भृशम् ॥ २ ॥
कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृदृतः ।
भुङ्क्त्व भोगान् पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम् ॥ ३ ॥

जीव उवाच ।

कस्मिन्नन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् ।
कर्मभिभ्रान्मिमाणस्य देवतिर्यङ्मृयोनिषु ॥ ४ ॥
बन्धुजात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ।
सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥ ५ ॥
यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः ।
पर्यटन्ति नरेण्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥ ६ ॥
नित्यस्यार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु ।
यावद्यस्य हि सम्बन्धो ममत्वं तावदेव हि ॥ ७ ॥
एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहङ्कृतः ।
यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

षोडशे तत्सुतोत्तरेव विशोकीकृत्य तं नृपम् ।
आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषणीम् ॥ १ ॥
आदौ तावत् तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसम्बन्धो मिथ्येति
दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मजि-
त्याद्युवाच ॥ १ ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायूरस्ति अपमृत्युना मृतत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेव कलेवरं प्रविश्योत्थितो जीव उवाच यद्वा अन्तराले
प्रेतशरीरे स्थित्वेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत् शत्रुदृष्ट्या द्वेषः किं न
क्रियते? इत्याशयेन सम्बन्धस्यानियतत्वमाह-बन्धवो विवाहादिभि-
स्सम्बन्धिनः ज्ञातयः सपिण्डाः अस्यो घातकाः मित्राणि
रक्षकाः मध्यस्था उगमव्यतिरिक्ताः साधाराणाः विद्विषो
प्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ॥ ५ ॥
कर्मभिभ्रान्मिमाणस्येव ह्येतान्तः मया पण्यानि क्रयविक्र-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

याद्यर्थाणि कर्तृषु व्यवहर्तृषु परिभ्रमन्ति एवं जीवोपि योनिषु जनेकेषु ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्थानियतत्वं सहष्टान्तमाह द्वाभ्यां, नित्यस्य जीवतोपि अर्थस्य पश्चादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना सम्बन्धनिवृत्तेः ॥ ७ ॥

एवं योनिगतः पित्रादिसम्बन्धं प्राप्तोऽपि स जीवो नित्यः देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभवात् अत एव वस्तुतो निर-
हङ्कृतः अहमस्य पुत्र इत्याभिमानशून्यः यत्र पित्रादौ सम्बन्धनि-
यावदुपलभ्येत कर्मवशेन वर्तते तावदेव तस्य पित्रादेस्तत्तस्मिन् स्वत्वं न तु विक्रयादुत्तरकालमपि अथवेवं सम्बन्धः यत्तु कलेवरम् स्वमाविश्येति तत्र तस्मिन् कले-
वरे ममेदानीं स्वत्वं निवृत्तामिति सहष्टान्तमाह, नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः योनिगतो देहमपविष्टः यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्तस्मिन् देहे स्वत्वम् न तु मरणो-
परकालमपीत्यर्थः शेषं समानम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपदेक्ष्यमाणमंत्रोपनिषद्ग्रहणं तस्य रुचिमुत्पाद्याङ्गि-
रसोपदिष्टेषु वैराग्यापादकेष्वर्थेषु चित्रकेतुप्रभृतीनां विस्मय-
तनाय मृतके पुनर्जीवं स्त्रयोगमहिम्नाऽऽवेक्ष्य तन्मुखेनाङ्गिरसोप-
दिष्टानर्थानवीवदद्भगवाच्चारद इत्याह मुनिः—अथेति ॥ हे राजन्,
स देवर्षिर्नारदः सम्परेतं मृतं नृपात्मजमनुशोचतां ज्ञातीनां
चित्रकेत्वादीनां दर्शयित्वा योगप्रभावेनाविष्टजीवं प्रदर्श्य इति
वक्ष्यमाणम् उवाच हेत्याश्रये अहो भगवतो नारदस्य प्रभावो
यन्मृतमपि पुनरजीवयदिति ॥ १ ॥

उक्तमेवाह—जीवात्मनिति द्वयां । हे जीवात्मन् ! भद्रं प्रवि-
ष्टशरीरस्य ते तव मातरं पितरं सुहृदो बान्धवांश्च त्वन्निमित्तया
शुचा भृशान्तस्तापस्य बान्धवास्तसा इति प्रथमान्तपाठे मातरं
पितरं च पश्य बान्धवाः सुहृदश्च त्वत्कृतया शुचा भृशं तप्ताः
अतस्तानपि पश्येत्स्वन्वयः ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायुर्जीवनं यस्य तत्कलेवरं समाविश्य, अप-
मृत्युना मृतत्वाच्छेषमायुरित्युक्तं सुहृद्भिः परिवृतस्त्वं नृपासन-
मधितिष्ठन् पितृप्रसात् पित्रादृत्तात् भोगान् भुङ्क्ष्व ॥ ३ ॥

भुङ्क्ष्वेत्युक्तो जीवस्तत्कलेवरमाविश्यावदित्याह—कस्मिन्नित्या-
दिना हृगीश्वरइत्यन्तेन, तावत्पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धस्थानियत-
त्वमाह—कस्मिन्निति । देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु कर्मभिः पुरय-
यापरूपैः आश्रयमाणस्य जायमानस्य अत एव तत्र तत्र तत्तत्पुरुष-
विशेषान्प्रति तत्तन्निरूपितबन्धादिभावं प्राप्तस्य मह्यं मम
विभक्तिव्यत्यय आर्षः अमी चित्रकेत्वादयः कस्मिन् जन्मनि
पितरः मातरश्चाभवन् ? न सर्वेषु जन्मस्त्वभवन्, किन्तु तस्मिन्ने-
व, अतः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो न नियत इति भावः यद्वा
कस्मिन् जन्मन्यमी पितरो मातरश्चाभवन् ॥ ४ ॥

[६४]

ननु, सर्वेष्वपि जन्मस्त्वभवन्नित्यप्राह—बन्ध्विति । सर्वे जीवाः
सर्वेषां जीवानां क्रमशः जन्मपरम्परामिः मिथ अन्योन्यं बन्ध्वा-
दयो भवन्तीत्यन्वयः तत्र बन्धवो विवाहादिभिः सम्बन्धिनः
ज्ञातयः सपिण्डाः श्रयो घातुकाः मित्राणि रक्तकाः मध्यस्था
उभयव्यतिरिक्ताः विद्विषो द्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः उदासी-
नास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ॥ ५ ॥

कर्मभिर्भाष्यमाणत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा पश्यानि
क्रयाद्यर्थाणि हेमादीनि हेमविकाररूपादीनि कटकाङ्गुलीयका-
दीनि वस्तूनि कर्तृषु व्यवहर्तृषु नरेष्वितस्ततः पर्यटन्ति एवं
जीवा अपि देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु भ्रमन्ति संसरन्ति ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्थानियतत्वं सहष्टान्तमाह—
नित्यस्येतिद्वाभ्यां । नित्यस्याविच्छिन्नस्य जीवत इति यावत् तस्य
पश्चादेरर्थस्य अनित्यः अनियतः सम्बन्धो नृषु दृष्टः विक्रया-
दिना पूर्वस्वामिसम्बन्धस्य निवृत्तेरुत्तरस्वामिसम्बन्धदर्शनादे-
कस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धो न नियत इति भावः तदेवोप-
पादयति - यावदिति, यस्य पुंसो येन पश्चादिना यावत्सम्बन्धः
क्रयादिनिमित्तसम्बन्धोऽस्ति तस्य ममत्वं स्वामित्वादिसम्बन्ध-
स्तावदेव हीत्यनेन लोकप्रासङ्गि द्योतयति ॥ ७ ॥

एवं दृष्टान्ते उपपादितमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति - एवमिति ।
स प्रसिद्धो निरहङ्कृतः वस्तुतो देहात्माभिमानरहितोपि जीवः
कर्मणा योनिगतदेवादिशरीरेष्वनुप्रविष्टस्सन् यत्र देवादिशरीरे
नित्योऽपरित्यक्तदेहो यावदुपलभ्यते तावदेव तस्य स्वत्वं स्वीयत्वं,
तावदेव हि तस्य पित्रादयः स्वीयाभवन्ति, तावदेव तस्येतरेः
पितृपुत्रत्वादिसम्बन्ध इति यावत् तत्तस्मात्तत्रोपलभ्यमानत्वा-
दित्यर्थः यद्वा यत्र शरीरे यावदुपलभ्येत तस्य शरीरस्य ता-
वन्तं कालं जीवात्मनेप्रति स्वत्वं तत्तस्मात्तत्रोपलभ्यमानत्वा-
दित्यर्थः अनुपलभ्ये तु आत्मनिरूपितस्वत्वस्यैव शरीरेऽभावाच्छ-
रीरनिरूपितपितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो दूरादपेत इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संसारस्य पुत्रमित्रादिवृत्तानियतत्वं संसारिचेतनस्य हरि-
नियतनित्यत्वं परमचेतनस्य परमनित्यत्वं तज्ज्ञानमेव पुरुषार्थ-
साधनमित्यादिकमस्मिन्नध्याये निरूप्यते, अत्र नारदो योगमाहा-
त्म्यं विद्योतयन् राजकुमारमुत्थाप्येवं वकीत्याह—अशुक इति
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं जीवात्मना किमवादि ? इत्यप्राह, कस्मिन्निति ॥ ४ ॥ ५ ॥

पश्यानि विक्रयाणि नरेषु विक्रेतृषु रेतस्सेककर्तृषु पित्रा-
दिषु योनिषु मातृषु कर्तृष्विति वा ॥ ६ ॥

ननु, तर्हि हाटकादिवदनित्यत्वमापतितं जीवस्येत्याशङ्क्य
सम्बन्धस्यैवानित्यत्वं न तु जीवात्मन इत्याह—नित्यस्येति, यथा
सम्बन्धस्थानित्यत्वं तथा ममपुत्रोयमिति ममत्वमप्यनित्यमित्याह
यावदिति, हि शब्दाभ्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धत्वं दर्शयति एवं
शब्देनायोगव्यवच्छेदं करोति ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निरहंकृत इति स्वभावाख्यानं यत्र योनिषु स्वत्वं स्वकी-
यत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

संपरेतमतिवाहिकदेहं प्राप्तं । दर्शयित्वा योगबलेनाविभाव्य ॥
१ ॥ २ ॥

टीकायामपमृत्युनेति तत्कारणकोचितपाषविशेषो भवति ।
यतएव पूर्णमायुर्ज्ञासयतीति ॥ कलेवरं स्वमाविश्येति विरोधान्
पञ्चान्तरमाह यद्वेति ॥ ३ ॥ ४ ॥

मध्यस्थाः तस्मिन् तादृशे च मिलन्तः । उदासीना तयोरपि
न मिलन्तः ॥ टीकायामथ वैवसम्बन्ध इत्यत्र श्लोकद्वयस्येति
शेषः ॥ ५—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारयेंदर्शिनी ।

बोडशे मृतपुत्रोक्त्या प्रबुद्धो नारदान्मनुजम् ।

प्राप्य संस्तूय शेषन्तमुखाज्ज्ञानं नृपोऽध्यगात् ॥ १ ॥

ज्ञातीनामिति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ १ ॥

तदपि शोकमोहयोः शेषं दुर्वारमभिलक्ष्य मृतपुत्र-
मुखेनैव तं प्रबोधयितुमाह-जीवेति शुचा शोकेन ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायुर्व्याप्येत्यपमृत्युना मरणं राजानमूहयति ।
वस्तुतस्तु तस्य नास्त्येवायुर्मायिकत्वात् पितृप्रदानं पित्रा
दत्तान् ॥ ३ ॥

जीव उवाचेति तदेव कलेवरं प्रविष्टो ब्रह्मविर्जीवज्जीव जीव
इत्यर्थः मह्यं मम ॥ ४ ॥

मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत् क्रियते, शत्रुदृष्ट्या दुर्षः किं
न क्रियते ? इत्याशयेन सम्बन्धस्याऽनित्यतत्त्वमाह-बन्धवोऽपि बाह्य-
विसम्बन्धिनः ज्ञातयः सपिण्डा अरयो घातकाः मित्राणि
हितैषिणः, मध्यस्थाः बहिरन्तर्मेत्रीवैरवन्तः । उदासीना मैत्री-
वैरशून्याः । विद्विष उत्कर्षासहितः । क्रमश इति जन्मान्तरे
शत्रुरप्यस्मिन् जन्मनि पुत्रोभवतीत्यर्थः । यस्तु पुत्रः सद्गुणोभूत्वा
प्रियते स तु दुःखाधिक्यप्रदत्वाच्छत्रुरेवेति लोकोक्तिः ॥ ५ ॥

ननु, यदि शत्रुरपि पुत्रः स्यात्तर्हि तत्रात्मीयत्वेन स्नेहः
कथं ? स्यात्तत्र हृदयान्तेन समादधाति यथेति । पश्यानि क्रय-
विक्रयाद्यर्हाणि हेमादीनि हेममुद्रिकादीनि यैव हेममुद्रा शत्रुगृह-
स्थिता स्ववध प्रयोजिका सैव देवादात्मगृहमागता प्रेमास्त्रीभूना
मोगप्रयोजिका च भवन्ति । एवमेव जीवयोनिषु मनुष्याणां
गर्भमादिषु ये कर्तार उत्पादकाः पितरो मातरश्च तेषु प्रवि-
शन्ति ॥ ६ ॥

मम जीवस्य चित्रकेतुपुत्रत्वमेतावन्तं कालमासीत्तावदसौ

स्नेहमकरोदेव अतः परमन्यपुत्रत्वं प्राप्स्यामि स एव स्नेहं करि-
ष्यतीत्यर्थात्तरन्यासेनाह नित्यस्यार्थस्य स्वर्णमुद्राया एकास्या
अपि क्रयविक्रयादिव्यवहारेणैकस्मिन्नापि दिने अन्य जन-
हस्तगताया ममेयं ममेयं नान्यस्येति सम्बन्धो ह्यनित्यः तत्र च
यावदितिरूपष्टम् ॥ ७ ॥

वस्तुतो निरहंकृत एव यत्र पित्रादौ तस्य पित्रादेः । यत्रा
निरहंकृत एव जीवो यावद्यत्र देहे उपलभ्येत तावदेव तस्य
तस्मिन् जीवस्य देहे स्वत्वं नान्यदा अतोऽस्मिन् देहे सम्प्रति
मम स्वत्वाभावात् कथमत्राहङ्कारं करोमीति तस्मात् कलेवरं
समाविश्येति त्वत्प्रार्थितं न घटत एवेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मन्त्रोपनिषदि अत्यन्ततो विशोकस्याधिकारस्तदर्थमुक्तोपदे-
शेन विशोकस्यापि राज्ञः पुनरत्यन्ततो विशोकत्वासिद्धये तत्पु-
त्रमुखेनापि पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानित्यता तदनन्तरं मन्त्रोप-
निषच्च वयर्थे—बोडशेनाध्यायेन अथेति संपरेतं नृपात्मजं
योगबलेन ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मक्षित्याद्युवाच ॥ १ ॥

हे जीवात्मन् ! ते मद्रं भवतु ते मातरं पितरं तथा त्वत्कृतया
त्वदर्थकृतया शुचा शोकेन शृशं तप्तान् सुहृदो बान्धवाञ्च
पश्य ॥ २ ॥

ते शेषमवशिष्टमायुरस्ति अपमृत्युना मृतत्वात् अतः कले-
वरमाविश्य नृपासनमभिषिष्ट पितृप्रदानं पित्रा दत्तान् भोगान्
भुङ्क्ष्व ॥ ३ ॥

अमी चित्रकेतवादयः पितरो ममैव नियमेन कस्मिन्
जन्मनि अभवन् पितृपुत्रादि सम्बन्धोऽनित्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तद्वनित्यतामेवाह—बन्ध्विति । सर्वे एव सर्वेषां क्रमशो
बन्धवादयो भवन्ति ॥ ५ ॥

पश्यानि क्रयविक्रयादीनि हेमादीनि यथा कर्तुं व्याव-
हर्तुं इतस्ततः पर्यटन्ति एवं जीवो योनिषु देवमनुष्यादिषु
पर्यटति ॥ ६ ॥

नित्यस्य प्रत्यहं व्यवहारार्हस्य ग्रामभृत्यादेरेकस्य नृषु एक-
स्मिन् दिने यज्ञदत्तस्य भृत्यस्तेनैवाज्जाविना क्रीतत्वात् एवम-
न्यस्मिन्नन्यस्यापरास्मिन्नपरस्येति अनित्यः सम्बन्धो दृश्यते यस्य
यावत्सम्बन्धः, स्वामित्वं तावदेव तस्य ममत्वं मदीयोऽयं भृत्यादि-
रितिधीः ॥ ७ ॥

एवं यो नित्यः शाश्वतो निरहंकृतः जाते ज्ञाने पुत्रत्वा-
द्यहंकाररहितोपि यत्रा पितृपुत्रादिसम्बन्धानुपलंभे अहं पिता-
यपुत्र इत्याद्यहंकाररहितोपि सः योनिगतः पुनः पुनर्जन्मस्थानं
गतः संसारे प्रविष्ट इत्यर्थः यावत् यत्र पित्रादौ पुत्रादिक-
पेण उपलभ्येत तावदेव तत् तस्मिन् पुत्रादौ तस्य पित्रादेः
स्वत्वं स्वकीयत्वम् ॥ ८ ॥

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् ।
 आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ॥ ९ ॥
 न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाऽप्रियः स्वः परोपि वा ।
 एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तृणां गुणदोषयोः ॥ १० ॥
 नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं क्रियाफलम् ।
 उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ।
 विस्मिता मुमुक्षुः शोकं क्त्वाऽऽत्मस्नेहभृङ्गलाम् ॥ १२ ॥
 निर्हत्य ज्ञातयो देहं तथा कृत्वोचिताः क्रियाः ।
 तत्तज्जुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् ॥ १३ ॥
 बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्या हतप्रभाः ।
 बालहत्याव्रतं चेरुब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ।
 यमुनायां महाराज ! स्मरन्त्यो द्विजभाषितम् ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

अमन्तर हे राजन् ! देवऋषी (नारद) जी भरे भये राज
 पुत्र को शोक करने वाले ज्ञातियों के आगे बोले ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

हे जीवात्मन् तुमारा मंगल हो तुम अपने माता और
 पिता को देखो ॥ और तुमारे शोके से अति तप्त, तुमारे सु-
 हृद और वन्धुवो को देखो ॥ २ ॥

अपने कलेवर में प्रवेश करके और शेष जो आयु है
 उसमें पिता के विशेष हुए भोगों को भोगो और राज्यसि-
 द्धासन का अधिकार लो ॥ ३ ॥

जीव उवाच ॥

जीव बोलाकि देव तिर्यक और मनुष्ययोनि में कर्मों से
 भ्रमते हुए मेरे कौन जन्म में ये माता पिता हुए हैं ॥ ४ ॥

वन्धु, जातिवाले, वैरी, बीच के, मित्र उदासीन, और
 कारण से द्वेष करने वाले, ये सब ही के सब कोई परस्पर
 क्रम हुआ करते हैं ॥ ५ ॥

जैसे कृष विक्रय के योग्य सुवर्णादि वस्तु अलग २ मनु-
 ष्योके समीप भ्रमती है इसी प्रकार जीव भी अनेक योनियों
 में भ्रमता रहता है ॥ ६ ॥

मनुष्यों में विश्वमात वस्तु का भी सबन्ध अनित्यदेख
 पड़ता है ॥ जब तक जिस वस्तु में जिसका सम्बन्ध है तब-
 ही तक उस में उसका भ्रमत्व रहता है ॥ ७ ॥

एसे ही नित्य निरभिमाती जीव भी जब तक जिस-
 योनि में देख पड़ता है तब तक ही उस में उसयोनि के
 माता पिताओं का सत्त्व रहता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जीवस्य नित्यत्वं साधयति, एष नित्यः तत्र हेतुः अव्ययः
 संपत्त्यव्ययः तत्कृतः ? सूक्ष्मः जन्मादिशून्यः तच्च कुतः ?
 सर्वाश्रयः जन्मादिभक्तो देहादेराश्रयः न तु देहादिरूपः यतः
 स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्मनो मायाया गु-
 णैरात्मानमेव विश्वं विश्वात्मकं सृजति "तदात्मानंस्वयमकु-
 रत" इति श्रुतेः उपादानकारणत्वात्सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्य
 वस्तुतो ब्रह्मत्वात् ब्रह्मण एव चिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेन
 सृष्ट्वाजीवः सृजतीति वाच्योक्तिः । यद्वा स्वकर्मद्वारा सृष्टि-
 निमित्तत्वेन सृष्टत्वं भोग्यस्य च सर्वस्य भोकाश्रयत्वात्सर्वा-
 श्रयत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

यदुक्तं सुहृद्वन इति सुहृदो बान्धवास्त्वसानिति च
 तदप्याह गह्यस्येति तत्र हेतुः एकः सुहृदादिसङ्करहितः
 तत्कृतः गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः
 सर्वाश्रयोः विचिन्ना बुद्धयः तासां द्रष्टा साक्षात् ॥ १० ॥

स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।

गृहान्धकूपान्निष्क्रान्तः सरःपङ्कादिव द्विपः ॥ १५ ॥

कालिन्द्यां विधिवत्सनात्वा कृतपुण्यजलक्रियाः ।

मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववन्दत ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यच्चोक्तं भुक्त्वा भोगानित्यादि तत्राप्याह--नादत्त । इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं च राज्यादिकम् उदासीनत्वे हेतुः परावरदृक् कारणस्य कार्यस्य च साक्षी न तु भोक्ता यत ईश्वरः देहादिपारतन्त्र्यशून्यः अत एवस्मृतस्य मम च युष्माकं च सम्बन्धाभावाच्छोक्तं मा कुर्वतेति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्विजभाषितमङ्गिरसा प्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरन्त्यः पुत्रकामनाशून्या निर्मत्सराः सत्य इति भावः ॥ १४ ॥

निबिडपङ्क्तुत्वं गृहं विहाय निष्क्रमणमतिधीरस्य तस्यैव योग्यं नान्यस्येति सहस्रान्तमाह स इत्थमिति सरसः पङ्कात् द्विपो गज इव ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्या येन संयतप्राणो नियतेन्द्रियः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि कीदृशं तस्य स्वरूपं? यत्स्वरूपगतो न भवत्यनियतः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्ध इत्यत्राह-एष इति । एष जीवो नित्यः अग्रन्तरहितः कुतः? अव्ययः नाशरहितः तत्कुतः? सूक्ष्मः निरतिशयसूक्ष्मः विनाशकैरव्याप्यः निरतिशयसूक्ष्मत्वात्, विनाशकादि जलाग्निविषयशस्त्रादयो विनाशकैरव्याप्य विनाशयन्ति अस्य तु निरतिशयसूक्ष्मतया सर्वान्तःप्रवेशनस्वभावत्वेनाव्याप्यत्वादव्ययः एकः हानिकाकारः "एको ब्रीहिः सुसम्पन्नः" इतिवज्जात्यभिप्रायकत्वेक्येन न तु जीवस्वरूपैकत्वाभिप्रायकं तत्स्वरूपनानात्वस्य बहुप्रमाणमतिपञ्चत्वात् सर्वोभयः सर्वेषां बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादीनामाश्रयो धारकः स्वमात्मानं पश्यतीति स्वदृक् प्रत्यक्षः यद्वा स्वेनैव दृश्यत इति स्वदृक् स्वप्रकाशः अस्वीदृशं तस्य स्वरूपं किमयं स्वानर्थावहं देवमनुष्यादिशरीरं स्वयमेव सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टोऽनर्थमनुभवति उत स्वकीयकर्मणा सृष्टे प्रविष्टोऽनुभवतीत्यत्राह-आत्मेति, न स्वानर्थावहं शरीरं स्वयं सृजति नापि केवलं कर्म, अपि तु परः परमपुरुषः आत्मनः स्वस्य मायया तस्य गुणैः सत्त्वादिभिर्मात्मानं प्रत्यगात्मानं विश्वं देवमनुष्यादिविश्वाकारं सृजति ॥ ६ ॥

ननु, कोसौ परः पुरुषः यदि कश्चित्साध्याति तर्हि सोपीदृशदेवादिविषमसृष्टिं गर्भजन्मजरामरणाद्यनंतदुःखगर्भी कुर्वन्वैषम्यैर्नृण्ययुक्तः संसृष्टजीवाज्जातिरिच्येत? तत्राह-नहीति ।

अस्य परमपुरुषस्य कश्चिदतीव प्रीतिविषयः कश्चिद्व्याप्रियः स्त्रीयः परकीयो वा नास्ति किंतु सर्वेषु समदृष्टिरिति भावः तर्हि कथं विषमं सृजति? तत्राह एष इति, गुणदोषयोः पुण्यपापयोः कर्तृणां जीवानां सर्वबुद्धिवृत्तीनां एक एव सत् दृष्टा भवति । तस्य सामान्येन स्रष्टृत्वेपि देवादिवैषम्यतत्तज्जीवसबन्धिपुण्यपापमूलकत्वात् तस्य वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति भावः सर्वधियां द्रष्टेत्यनेन तस्य सर्वज्ञत्वं पुण्यपापकर्तृत्वं, तत्फलभोक्तृत्वं ज्ञामिप्रेतम् ॥ १० ॥

तदेवाह--नादत्त इति । आत्मा परमपुरुषो गुणद्वैषो नादत्ते न स्वीकरोति गुणदोषकर्तृत्वमात्मनि न मन्यते अत एव क्रियाफलं सुखदुःखादिकम् नादत्ते किन्तुदासीनवदासीनः उदासीनवज्जीवान्तरात्मतया स्थितः वत्करणेनात्यन्तोदासीनत्वमपि नास्तीत्यावेदितं गुणदोषयोस्तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्साक्षात्कर्तृत्वाभावादुदासीनत्वं तत्तत्पूर्वं पूर्वं कर्मवासनानुसारेण प्रयोजयितुं त्वाच्चानुदासितृत्वमपि विषयभेदादुभयोरेकस्मिन् विरोध इति भावः । ननु, जीवस्यापि न गुणदोषयोः साक्षात्कर्तृत्वं तस्य निष्क्रियत्वाद्देहस्यैव साक्षात्कर्तृत्वात् किन्तु देहेन्द्रियादिनियमनरूपमेव तस्य कर्तृत्वम् एवञ्च प्रयोजयितुं जीवपरयोः सम्योरप्यवशिष्टमिति कथमन्यतरस्य क्रियाफलोपादानमन्यतरस्य नेति विभागस्तत्राह--परावरदृगीश्वर इति, स्वयमीश्वरो जीवप्रभृतिदेहेन्द्रियमनःप्राणपर्यन्तानां नियन्ता सत् परावरदृक् परं प्रकृतिपुरुषाभ्यां बिलस्य स्वरूपमपरं जीवस्वरूपं प्रकृतिस्वरूपं च एतत्त्रितयं यथावत्पश्यतीति परावरदृक् जीवस्तु कर्मणा तिरोहितस्वभावः प्रकृतिमेवात्मानं मत्वा तद्वत् कर्तृत्वं साक्षात्स्वस्मिन्नुत इति स क्रियाफलभोक्ता भवति परमात्मा तु नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नानुभूत्या स्वपरकथात्स्ववित्त्वाद्देहात्मभ्रमाभावेन क्रियाफलभोकेति भावः नहीत्यादित्येकद्वयं जीवपरतयापि षणोचितं कथं तथा हि, पूर्वप्रस्तुतं जीवस्वरूपमेव विशोध्यति--नहीति, अस्य जीवस्य स्वतः प्रियमिष्टं न भवतः अपि तु कर्मकृतावित्यर्थः तथा परविभागोपि न, एकः एकः रूपः हानिकाकारः देहगतविकारैरुपहृत्वेन सदैकरूप इति वा गुणदोषयोः कर्तृणां हेतुभूतानां सर्वधियां दृष्टा आश्रयः नादत्त इति विवेकज्ञानवान् आत्मा गुणदोषान्वयं नामिमन्यत इत्यर्थः ईश्वरः देहादिनियमनपरः परावरदृक् स्वरूपप्रकृतिस्वरूपयोर्द्रष्टेत्युक्तवानविष्टो जीवः ॥ ११ ॥

तत उपरितर्न वृत्तान्तमाह मुनिः--इतीति । इतीत्यमुदीर्योक्त्वा पुनर्जीवः क्लेशवराजिनिष्क्रम्य गतः तस्य मृतस्य ये ज्ञातयः ते तथा विस्मृतास्सन्तः आत्मनां क्षेत्रा यः पुत्रादि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विषयकः स्नेहः स एव शृङ्खला तां क्षिप्वाऽपोह्य शोकं मुमुक्षुः ॥ १२ ॥

ततो ज्ञातयः तं शयमग्नौ निहत्य दध्वा उचिताः मृनोर्देशेन कर्तव्याः क्रियाः कृत्वा शोकमोहादिप्रदं दुस्त्यजं स्नेहमनुरागं तत्पुत्रः ॥ १३ ॥

ततो बालधन्यः याः गरलदानेन बालं हतवत्यः तास्सर्वाः द्विजेनाङ्गिरसा भाषितं स्मरन्त्यो व्रीडिताः लज्जिताः बालहत्या-हताः प्रमाः यासां ताः यद्बालहत्याप्रतं बालहत्यापनादकं व्रतं ब्राह्मणेनिरूपितं कर्त्तव्यत्वेन चोदितं तद्यमुनायां हे महाराज, चरन्नुद्धितवत्यः ॥ १४ ॥

ततः स चित्रकेतुः इत्थं द्विजोक्तिमिरङ्गिरस उक्तिभिः जीवेन संवादिताभिर्नारदोक्तिमिश्रं प्रतिबुद्धः उदितः आत्मविवेको यस्य तादृशः सरसः पङ्कज इव गृहमेवान्धकूपस्तस्माद्वि-निष्क्रान्तः निर्गतः ॥ १५ ॥

कालिन्यां यमुनायां विध्युक्तप्रकारेण स्नात्वा कृताः पुण्याः जलक्रियाः पितृतर्पणादयो येन तादृशः मौनेन परमात्मस्वरूप-संश्लिखनेन हेत्वर्थे तृतीया मौनार्थं संयतप्राणः नियमितान्त-र्वाह्यन्द्रियः इतरैः सम्भाषणराहित्यरूपेण मौनेन वा; ब्रह्मपुत्रौ नारदाङ्गिरसौ अवन्दत दण्डवज्जनाम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रली ।

ननु, तर्हि केन सहास्य नित्यसम्बन्धः ? इति तत्राह - एष इति । य आत्ममायागुणैः स्वाधीनप्रकृतिगुणैर्विश्वं परावरं जग-त्सृजति, आत्मानं चावताररूपेण व्यनक्ति स एष सर्वाश्रयः सर्वनित्यसम्बद्ध इत्यन्वयः । अनित्यत्वात्कथं घटत इत्यत उक्तं नित्य इति, कोऽर्थ इत्यतो वयं इति अनेन नित्यशब्दो व्या-ख्यातः अनुपलब्धो हेतुमाह - सूक्ष्म इति, न चायं जीववद्वहुत्व-संख्यापेत इत्याह - एक इति मुख्यत एकत्वसंख्याविशिष्ट इत्यर्थः सृष्टौ प्रवर्त्तमानस्य सृज्यसम्बन्धेन ज्ञानस्रोतो नास्तीत्याह - स्वद-गिति, स्वरूपभूतज्ञानस्यापि प्रबलप्रतिबन्धकेनाभिभवः किं न स्यादित्यत आह - प्रभुरिति, अनेन हरिणा नित्यसम्बन्धः पित्रा-दिभिरनित्य इति स्थापितम् "अनित्यसम्बन्धयुताः पित्राद्या नित्ययु-ग्धरिः" इति वचनात् ॥ ६ ॥

एवंविधस्य हरेशोपगतातिरेकेण न कावपि प्रियाप्रियो स्त इत्याह - नहीति । कुतोऽतिप्रियाद्यभावः ? इति तत्राह सर्वेति, गुणदोषयोः कर्तृणां पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च सर्वासां धियां कु-शलाकुशलसाक्षित्वेन तदनुसारेण फलवातृत्वावतिप्रियाद्यभाव इत्यर्थः द्वितीयसंज्ञावे तद्व्याप्तकस्मिन्नवतिप्रियत्वादि संभवति न हि हरेस्तादृशोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह एक इति ॥ १० ॥

साक्षित्वं स्पष्टयति-नेति । आत्मा परमात्मा कथं गुणाना-द्धानं हरेः "बाह्यगिकं जिघ्रति षड्गुणेश" इत्युक्तेरत उक्तं इति

[६५]

हि शब्दो हेतौ गुणोपभोगेन लोकवद्वृत्त्यभावो गुणानादा-नस्यार्थो न तु सर्वात्मनाऽभोक्तृत्वं तथात्वे "भोक्ता सद्गुणभो-क्तृत्वाच्च भोक्ता तद्वृद्धितः । अचिन्त्यशक्तस्तच्च युज्यते परमे-शितुः" इति स्मृतिविरोधः स्फुटः उदासीन इव सर्वस्मादुत्त-मत्वेन स्थित, एवं भोक्तृत्वाभोक्तृत्वे लोकविरुद्धे हरेः कथं घटते इत्यत उक्तमीश्वर इति परावरद्वक्तृत्वमृषायामप्यस्तीत्यत उक्तमुदासीन इति तद्वस्तुषु बाह्याभ्यन्तरवृत्त्या तिष्ठन्नेव परावरद्वगित्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञातयस्तस्मिन् जन्मनि सपिण्डाः आत्मनां क्षेत्रां तस्मिन्पुत्रे स्नेहाद्यशृङ्खलां क्षित्वा ॥ १२ ॥

ज्ञातेः सपिण्डस्य तस्य देहं निहत्य दग्धोचिताः क्रिया-आह्लादिलक्षणाः ॥ १३-१४ ॥

तत्र चित्रकेतुः किं चकारेति तत्राह । स इत्थमिति ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजलैः क्रियास्तर्पणादिलक्षणाः येन स तथा ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्देशः ।

तदेवं जीवस्य पारतन्त्र्यमुक्त्वा तत्सिद्धयर्थं परमपि दर्शयति - एष इति जिभिः, एष प्रत्यक्ष एव श्रुतियुक्तिसिद्धः परमेश्वरः पुनश्चकिर्निर्द्धारणार्था सूक्ष्मो बुद्धयः ॥ ६ । १० ॥

आत्मा परमात्मा ॥ ११-१३ ॥

बालधन्य इति सार्द्धक्रम ॥ १४-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचितकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं जीवस्य पारतन्त्र्यादनैश्वर्याच्च ततोऽन्यः कश्चित् स्वतन्त्रः ईश्वरोऽस्तीति प्रतीयते स एष कीदृश इत्यपेक्षायामाह - एष इति । जीवस्य मायया आवरणादपरोक्षस्यापि परोक्षायमाणात्वात् तच्छब्दवाच्यत्वमुक्तम् । ईश्वरस्य मायया अनावरणात् प्रयो-क्तुरङ्गिरसोपि जीवमुक्तत्वेनाविद्यावरणराहित्यादपरोक्षत्वेनैत-च्छब्दवाच्यत्वमुच्यते एष इति, तत्र नित्यत्वमव्ययत्वं सूक्ष्म-त्वमिति साधारणधर्मत्रयमीश्वरस्य, पारतन्त्र्यमनैश्वर्यमिति त्वसाधारणधर्मद्वयं जीवस्य पूर्वमेव व्यञ्जितम् ईश्वरस्याप्य-साधारणात् सर्वाश्रयत्वादिभिर्धर्मात् एकत्वं पुनरप्येतच्छब्दमु-पन्यस्यति एष इति ॥ आत्मशक्तिमत्त्वादात्मानम् ॥ ६ ॥

जीवस्य बन्धुजात्यरिमत्त्वाद्यः अज्ञाननिबन्धा, नत्वीश्वर-स्येत्याह नह्यस्येति । यस्तु भक्तोऽतिप्रियः स्वस्य भक्त्येषा अप्रियः परः शत्रुश्च इति तच्च "समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" इति । "तानहं द्विषतः क्रूरां संसारेषु नराधमां" इति गीतोक्तेर्भक्तव-त्सलस्य भूषणमेव न तु दूषणं किञ्च जीवा बहवः ईश्वर-स्येक एव गुणदोषयोर्हितादितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वधियाः विचित्रा बुद्धयस्तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥

जीवो हि मित्रामित्रयोग्यदोषौ गृह्णाति यतः क्रियाफलं

अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ।

भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥ १७ ॥

अनमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ।

प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ १८ ॥

नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये ।

आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

सुखं दुःखञ्च भुङ्क्ते ईश्वस्तु नैवेत्याह—नादत्त इति । अत एव उदासीनवत् सर्वान्तर्यामित्वेनासीनः परावरे भद्राभद्रे सात्त्वित्वेन पश्यतीति सः उदासीन इवेत्यरिमित्रादिप्रतियोग्युदासीनस्तु नैवेत्यर्थः अत ईश्वरमायानिबद्धानामेषां चित्रकेत्वादीनां महदनुग्रहमूलाभीश्वरप्रपत्तिं विना शोकमोहादिमयोऽयं संसारो दुस्तर एवेति किं मया बहुवक्तव्यमिति प्रकरणाथः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

बालहत्याहतप्रभा इति हतप्रभत्वेनैव लज्जयेन बालहत्याः पता एवेति यदा सर्वे विदिततत्त्वास्तदा ब्रीडितास्ताः सत्यं वयमेव पामर्यो बालमहन्मेति वचसा निष्कपटीभूयाङ्गिरःप्रभृति ब्राह्मणोपदिष्टं प्रायश्चित्तमाचरे ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, योनिशब्दनिर्दिष्टः संसारः केन सृष्टः यत्र प्रविष्टो जीवः पश्यवत् पुनः पुनः पश्यत्यं प्राप्नोतीत्यत्र परमात्मानमाह—एष इति त्रिमिः, सर्वाचेतनपदार्थाश्रयः आत्ममायागुणैः स्वप्रकृतिगुणैः आत्मानमेव आत्मशक्तिपरिणामात् विश्वं सृजति “तदात्मानं स्वयमकुर्वत्” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

सर्वेषां ब्रह्मादिमत्कुणान्तातां जीवानां धियां गुणदोषयोश्च द्रष्टा ॥ १०—११ ॥

विस्मिताः सन्तः आत्मनः स्नेहशृङ्खलां ह्रित्वा शोकं मुमुक्षुः ॥ १२ ॥

दुस्त्यजसपि स्नेहं तत्पुत्रः ॥ १३ ॥

द्विजभाषितं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वमङ्गिरसा शोकं स्मरन्त्यः ब्रीडितास्सत्यः यमुनायां यमुनातीरे बालहत्यायाः व्रतं प्रायश्चित्तं चरे ॥ इति सार्धश्लोकान्वयः ॥ १४ ॥

सरःपङ्कात्सरसः कर्दमात् द्विषो गज इव ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजले पुण्यप्रदे कालिन्दीजले क्रिया आचमन-तपणाद्या येन सः संघता वशीकृताः प्राणा इन्द्रियाणि येन सः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

यह आत्मा नित्य अव्यय और सूक्ष्म है । और यह सर्व देव मनुष्यादि देह के आश्रय और स्वयं प्रकाश है । और आत्ममाया गुणों से विश्वात्मक अपने को स्वयं समर्थ होकर सृजता है ॥ ५ ॥

न इसका कोई प्रिय न अप्रिय न कोई अपना न पराया यह एक ही गुण दोष की करने वाली सर्व बुद्धियों का द्रष्टा [देखने वाला] है ॥ १० ॥

यह आत्मा किसी के गुण दोष को नहीं ग्रहण करता और परावर (कार्य कारण) का देखने वाला और ईश्वर (समर्थ) है ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

ऐसे कहकर जीव तो चला गया उस समय उसके सब ज्ञाति लोगों ने विस्मित होकर अपनी स्नेह रूप साँकर को तोड़कर शोक छोड़ दिया ॥ १२ ॥

ज्ञाति लोगों ने भी उस देह को ले जाकर अन्त समय के उचित संस्कार करके, शोक मोह भय और आर्ति (दुःख) के देने वाला जो दुस्त्यज स्नेह रहा उसे छोड़ दिया ॥ १३ ॥

हे राजन् ! बालहत्या से नष्टकान्तिवाली बालहत्यारी अन्य रानियों ने भी वहां लज्जित होकर, जो ब्राह्मणों ने वतलाया उस बाल हत्या के व्रत को अङ्गिरा के वाक्य का स्मरण कर के यमुनाजी तीर में किया ॥ १४ ॥

इस प्रकार ब्राह्मणों की उक्ति से बोधको प्राप्त होकर वह चित्रकेतु तलाव के पंक से जैसे हस्ती, इस प्रकार गृह रूप अन्धकूप से निकलकर । कालिन्दी में विधिवत् स्नान कर जलाञ्जलिदेकर । मौन हो श्वास रोककर दोनों ब्रह्म पुत्रों (अङ्गिरा नारद) को प्रणाम करता हुआ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नमो धीमहि ध्यामेम मनसा नमस्याम इत्यर्थः ॥ १८ ॥

निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् ॥ १९ ॥

आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः ।

हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ २० ॥

वचस्युपरते प्राप्य य एको मनसा सह ।

अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः ॥ २१ ॥

यस्मिन्निदं यतश्चैदं तिष्ठत्यप्येति जायते ।

मृगमयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

यत्र स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः ।

अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ।

नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्रूपदेशमेति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्तो रागद्वेषादयो येन ॥ २० ॥

मनसा सह वचस्युपरते सति य एक एव प्रकाशते वचसीति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् सोऽस्मान्मयात्सदत्परः कार्यकारणयोः कारणम् ॥ २१ ॥

तदेवाह—यस्मिन्निति । यस्मिन्निदं कार्यकारणं तिष्ठति अथेति च यतः यतश्च जायते मृगमयेषु घटादिषु मृज्जाति-मृगमात्रमिव सर्वानुस्यूतं यत् तस्मै ॥ २२ ॥

ननु, सर्वानुस्यूतं चेन्मृज्जातिवत्प्रतीयेत तत्कथं मनोवचसो-रप्राप्तिस्तत्राह । यद्वत्तु व्योमवद्विततमपि असवः प्राणाः क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति मन आदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः तद्वत्तु नतोऽस्मि ॥ २३ ॥

तेषां तद्वत्तु हेतुमाह—देहेन्द्रियादयोऽमी यदंशविद्धा यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति अतो यथा लोहमाग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं विना न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयस्तत्र स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः जीवस्ताहिं द्रष्टृत्वात् जानातु नेत्याह स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदेवेति प्राप्नोति 'नान्यो जीवो नामास्ति 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतेः यथा द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेव एति जानाति न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः तदुक्तं हेतुगुह्यस्तोत्रे 'देहोऽसवोऽन्नाः' इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तस्मै प्रपन्नाय यथाविधि गुरुरूपसत्तिं कृत्वा स्थिताय भक्ताय गुरुभक्तियुक्ताय प्रयतात्मने श्रवणादियुक्तप्रयतमनस्काय भगवान्नारदः प्रीतः शिष्यलक्षणेर्द्विषितः पतां वक्ष्यमाणां विद्यां मन्त्रोपनिषदमुवाचोपदिदेश ॥ १७ ॥

नारदेनोपदिष्टां विद्यामेवाह—तम इत्यादिना, परमेष्ठिनामस्त-इत्यन्तेन । तावत्सकलैतरविलक्षणां परमात्मानं विशोध्य प्रणमति वासुदेवादिचतुर्व्यूहात्मनावस्थिताय तस्मै तुभ्यं भगवते नमः एवंभूतं त्वां धीमहि ध्यायेमाहि ॥ १८ ॥

विज्ञानमात्राय कचिदपि जाड्यरहिताय निरतिशयानन्दस्वरूपाय आत्मारामायात्मन्येव रममाणाय सुखान्तरनिरपेक्षायेत्यर्थः शान्ताय रागादिरहिताय निवृत्तद्वैतसृष्टये सृष्टिरुदयः निवृत्ता द्वैतसृष्टिः जात्यादिकल्पना यस्य तस्मै जात्यादिकल्पनारहिता-येत्यर्थः निवृत्तद्वैतदृष्टय इति पाठे निवृत्ता द्वैतदृष्टिः स्थूलत्वाणु-त्वादिभेददर्शनं यस्मिन् तथा च श्रूयते "अस्थूलमनएवहस्वम दीर्घमगोत्रमचक्षुःश्रोत्रं तदप्राणिपादम्" इत्यादि एवं भूताय भगवते षडगुणपूर्णाय नम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आत्मानन्दानुभवेनैव न्यस्ताः निरस्ताः शक्त्या स्ववलेन ऊर्मयः अज्ञानायापिपासाशोकमोहजराभरणरूपाः षडूर्मयो यस्य तस्मै हृषीकाणामिन्द्रियाणां तदधिपतेश्च ईशाय नियन्त्रे करणाधिपायेत्यर्थः महते स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहते विविधविचित्रानन्तशक्तये तुभ्यं नमः ॥ २० ॥

एवं नमनं विधायाथ तस्मात्स्वरत्नां प्रार्थयते—वचसीति । मनसा सह वचसि उपरते निवृत्ते सत्यवधैरभावाद्वाङ्मनसयोः निवृत्तयोस्ततोः यः प्राप्य अपरिच्छिन्नतया अनुसन्धेयः अत-एवैकः निःसमाश्रयधिकः प्राप्येत्यविभक्तिकपाठे अप्राप्येति छेदः

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा मनसा सहाप्राप्यावधि वचस्युपरते सति यः अपरि-
च्छिन्नानन्दरूप इति शेषः बाहुमनसापरिच्छेद्यापरिच्छिन्नानन्द-
रूप इत्यर्थः चिन्मात्रः ज्ञानैकाकारः अत एवैकः निःसमाप्य-
धिकः कर्मकृतनामरूपरहितः सदसत्परः चेतनाचेतनाभ्यां विल-
क्षणाः सः प्रसिद्धः भगवाचोऽस्मान् रक्षतु, अत्र प्रतिपदमुपनि-
षदर्थं अभिप्रेताः विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तय इत्यनेन "विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्यर्थः आत्मारामायेत्यनेन "सर्वेश्वर्यसम्पन्नः
शम्भुराकाशमध्यगः" इति निवृत्तद्वैतदृष्टये इत्यनेन अनामरूप-
श्चेत्यनेन च "अस्थूलमनणु" इति आत्मानन्देत्यादिना "योऽशनाया
पिपासे शोकमोहौ जरामृत्युं भ्रमेति" इति हृषीकेशायेत्यनेन "स-
कारणं करणाधिपाधिपः" इति महत्तइत्यनेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
इति अनन्तशक्तय इत्यनेन "परास्य शक्तिर्विधैव भूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च" इति वचस्युपरत इत्यादिना "यतो
वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य ममसा सह आनन्दं ब्रह्मणः" इति
एक इत्यनेन "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चा-
प्यधिकश्च दृश्यते" इति सदसत्परइत्यनेन "मोका मोग्यं मेरि-
तारं च भूत्वा, क्षरात्मा नाक्षीशते देव एकः, योऽव्यक्तमन्तरे
सञ्चरन्त्यस्याक्षरं शरीरं, योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन्त्यस्याक्षरं शरीरम्"
इति श्रुत्यर्थो अभिप्रेताः ॥ २१ ॥

एवं सकलैतरविलक्षणमौपनिषदं ब्रह्म विशोध्य प्रणम्य ततः
स्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थय, अथतदेव ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणात्वेनोपलक्ष्य
प्रणमति यस्मिन्निति । सदसत्पर इत्यस्योदाहृतश्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञापकत-
या उक्तविधस्वरूपस्य परस्य ब्रह्मणाश्चिदचिच्छरीरकत्वेप्रत्यभिज्ञा-
पितोपनिषद्भिरेव प्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य चिदचिद्विशिष्टस्य जग-
त्कारणात्त्वलक्षणाभ्युपगम्यते, इदं स्थूलचिदचिदात्मकं जगत् यतः
सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टाद्ब्रह्मणो जायते यस्मिन्नप्येति लीयते यस्मि-
न्नुक्तविधे ब्रह्मस्वरूपे तिष्ठति आधेयतया वर्तते "ब्रह्म वनं
ब्रह्म सवृक्ष आसीद्यतो वावापृथिवीनिष्ठस्तु" इति श्रुत्यु-
क्तरीत्या आभारोपि ब्रह्मेति भावः तत्र दृष्टान्तः मृगमये-
ष्विवमृजातिरिति मृजातिशब्दो मृजातीयपरः यथा मृगम-
येषु मृजातीयघटादिकारणभूतेषु मृद्विकाररूपमृत्पिण्डेषु
मृजातीयो घटादिर्जायते अणुदानस्याधिकरणात्वाविवक्षया स-
प्तमी मृगमयेषो यथा मृजातिर्जायत इत्यर्थः यद्वा मृगमयेष्विति
निमित्तसप्तमी निमित्तमत्रोपादानकारणं तथा च मृगमये-
षो मृत्पिण्डेषु उपादानभूतेषु मृजातीयो घटादिर्जा-
यत इत्यर्थः, अथवा मृगमयेष्विति पदमेव मृद्विकारघटादिपरं
मृजातिर्मृत्पिण्डः मृगमयेषु घटादिषु कारणतयाऽनुस्यूतः अथवा
यस्मिन्निति तिष्ठतीत्यत्रैव दृष्टान्तः मृगमयेषु घटादिषु मृजाति
मृगमयमिति तिष्ठति अणुपक्षिस्तद्वत्प्रकारतया वर्तते तद्वदिदं विश्वं
चिदचिदात्मकमपृथक्सिद्धप्रकारतया यस्मिन्वर्तते तस्मै ब्रह्मणो
नमः अत्रापि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन ज्ञातानि,
जीवन्ति यस्मिन्ति" इत्यादि श्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ २२ ॥

एवं प्रतिपदमौपनिषदं प्रत्यभिज्ञापनेन उपनिषदैकगम्यं
परं ब्रह्मेति सूचितं तदेव वृद्धीकर्तुं तदितरप्रमाणाविषयत्वं

वदन्प्रणमति-यमिति । "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः" इति श्रुत्युक्तरीत्या कृत्स्नं जगदन्तर्बहिश्च विततं व्या-
प्य स्थितमपि व्योम व्योमशरीरकम् "आकाशरीरं ब्रह्म" इति
श्रुतेः यं मनोबुद्धीन्द्रियासवो न स्पृशन्ति न विदुः तत्र कर्म-
न्द्रियाण्यसवः प्राणाश्च क्रियाशक्तिप्रधाना न स्पृशन्ति न वि-
धियीकुर्वन्ति मनश्च बुद्धिश्च चक्षुरादीनि ज्ञानान्द्रियाणि च ये न-
विदुरित्यन्वयः बुद्धीन्द्रियाद्यविषयत्वेन तन्मूलकप्रत्यक्षादिप्रमाणा-
विषयमिति भावः अतीन्द्रियत्वे हेतुः व्योमेति व्योमशरीरक-
त्वेन तदन्तर्प्रवेशयोग्यतया ततोपि सूक्ष्मत्वादिन्द्रियाविषयमिति
भावः तद्ब्रह्म त्वामहं नतोऽस्मि ॥ २३ ॥

किञ्च मन आवयः तदाहितज्ञानक्रियादिशक्तिमत्त्वेन तं न
विषयीकुर्वन्तीति सदृष्टान्तमाह—देहेति । अमी देहेन्द्रियादयः
यदंशविद्धाः यस्य "परास्य शक्तिर्विधैव भूयते स्वाभाविका ज्ञान-
बलक्रिया च" इत्युक्तज्ञानक्रियादिशक्तिमतो ब्रह्मणोऽंशेन ज्ञानकि-
यादिशक्तिलेणेन अनुविद्धाः व्याप्ताः कर्मसु स्वस्व-
व्यापारेषु प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते अन्यथा यदंशेनानुविद्धास्तु न
प्रचरन्ति तेषामचेतनपरिणामरूपत्वेन वस्तुतो ज्ञानशक्तिविरहा-
दिनि, भावः तत्र दृष्टान्तः लोहमिति यथा प्रतप्तं लोहं
दहति दाहकशक्तिनाग्निनानुविद्धमेव लोहमितरदहदप्यग्निं न
दहति अग्निनानुविद्धन्तु इतरदपि न दहति तद्वत्परमात्मनि
आहितज्ञानक्रियाशक्तयो देहेन्द्रियादयः स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति
न परमात्मनि अनाहितशक्तयस्तु स्वस्वकर्मस्वपि न प्रचरन्तीत्यर्थः
नन्विन्द्रियाणि स्वतो ज्ञानशक्तिविरहात्तं मा विषयीकुर्वन्तु जीव-
स्तु स्वभावतो ज्ञानशक्तिमत्त्वात्तं विद्यादित्यत्राह स्थानेति, त-
त्तेन जीवोपि स्थानेषु द्रष्टृपदशेमेति द्रष्टृत्वव्यपकशेमेति गच्छति
ईश्वरसङ्कुल्पादेन जीवस्य ज्ञानविकास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ तयोर्ब्रह्मपुत्रयोर्मध्ये नारदः हेत्यनेनाधिकारगुणसम्प-
न्नस्य विद्योक्तफलं साफल्येन फलतीति ध्वनयति ॥ २७ ॥

चित्तसन्नहितं सम्बोध्य तुभ्यं नम इति वक्ति भगवत-
इत्यादिविशेषणानि गुणसामग्रीश्रोतकानि यथा सम्भवसू-
क्ष्मानि ॥ २८ ॥

नित्यं निवृत्ता द्वैतदृष्टिः स्नावतारावौ भेददर्शनं येन स तथा
तस्मै निवृत्तद्वैतवृत्तये इति पाठे निवृत्तेन द्वैतेनान्यथाज्ञानेन
वृत्तिवर्तनं यस्य स तथा, तस्मै नित्यनिवृत्तदेहाद्यहंममाभिमाना-
येत्यर्थः ॥ २९ ॥

सम्यक् स्वकाः षड्रमेयो मध्येति तस्मै । यद्वा अशनाया-
दिष्वहंमिरादिताय "योऽशनाया पिपासे शोक मोहौ जरां मृत्युम-
भ्येति" इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

सम्प्रमुपदिशान्ध्यानप्रकारमाह । वचसीति बाहुमनसा सह
वचस्युपरते नष्टे चिन्मात्रमनसा सह प्राप्यः सदसत्परः स्थूल-
सूक्ष्मप्रपञ्चविलक्षणः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अलौकिकवस्तुनो लक्षणमन्तरेण तज्ज्ञानं दुःसाध्यमिति तल्लक्षणमाह—यस्मिन्निति । इदं जगद्यस्मिंस्तिष्ठत्यप्येति च यतश्च जायते अत्र दृष्टान्तमाह—मृगमयेष्विति “जातिः सामान्यजन्मनो” इत्यभिधानात् । मृगोजातिर्जन्म वृक्षादेः स तथा यथा वृक्षादिशिमृगमयेषु मृद्विकारेषु पृथिवीपर्वतादिषु तिष्ठत्यप्येति तेषु जायते च तथा मृज्जातिर्मृत्वं मृगमयेषु घटादिष्विवानुगतमित्यर्थो ब्रह्मणो बहुत्वाभावात् “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः

“पृथिवी पर्वताश्चैव मृगमयाः समुदीरिताः ।

तेषु मृज्जातयः सर्वे जायन्ते स्यादरादयः” ॥

इत्यनेन विरुद्धत्वाच्चानुपपन्नः ॥ २२ ॥

मनोबुद्धीन्द्रियासवः मनमादिशब्दाच्चाः रुद्रादयो देवाः ॥ २३ ॥

भगवदनुग्रहभावाभावा तद्विषयकज्ञानाज्ञानकारणमित्युक्तं तत्स्पष्टमाह—देहेति । यस्य हरेरेश्वरिणाः प्रेरिता देहेन्द्रियाद्यशिमानीनो देवा ज्ञानादिकर्मसु प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते अन्यथा यदसंप्रेरणाभावे नैव प्रवर्तन्ते इत्यन्वयः कथमिव प्रतप्तमन्तर्निहितवह्निसामर्थ्यालोहं दाहकारणं प्रवर्तते अप्रतप्तं न हि अहं तद्ब्रह्म शरणागमिः कीदृशः ? देहेन्द्रियादिस्थानेषु स्थितं द्रष्टृपदं साक्षिनाम् ॥ २४—२८ ॥

श्रीमज्जीवगीस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र श्रीभगवत्त्वेन नमस्यति—भगवत इति । तद्व्युहत्त्वेन वासुदेवायेति सङ्कर्षणस्यान्ते पाठः स्वोपास्यत्वेन तत्रैव विभ्रान्तेः ॥ १८ ॥

ब्रह्मत्वेन नमस्यति—विज्ञानमात्रायेति । अत्र मूर्तिः स्वरूपं निवृत्तवैतदृष्टय इति यस्मिन् दृष्टे अन्यत्र दृष्टिर्भवतीत्यर्थः । तच्चान्नैववादो विशिष्य दर्शयति, आत्मानन्देति । स्वरूपानन्दस्यानुभवेन न्यस्ताः नानुसंहिताः शक्त्यन्तरपरम्परा येन तस्मै अनुभवस्य स्वरूपाभिन्नत्वेपि तृतीयार्थाधिक्यात् स्वरूपशक्तिरेव सिध्यति, परमात्मत्वेन नमस्यति—दृषीकेशायेति, विश्वकारणत्वेन, महत इति, विश्वत्वेनानन्तमूर्त्य इति ॥ १८ ॥ २० ॥

पुनर्मगवर्तं ब्रह्मस्वरूपत्वेन विशेषतः स्तौति—वचसीति आश्रयात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

परमात्मत्वेन स्तौति—यज्ञेति आश्रयात् ॥ २३ ॥

देहेन्द्रिय इति । अत्राद्वैतशरीरकेऽपि सांख्यमाक्षिप्योक्तं यथा, अथ पुनः साक्षिनिर्मितमीक्षितत्वं प्रधानस्य कल्पेत यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्देहभूत्वं, तथा सति यक्षिमित्तमीक्षितत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वेषां मुख्यं जगतः कारणमिति । श्रुतिश्चात्र “तदेव मान्तमनुमाति सर्वं । कोह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेव आकाशं जानन्तो न स्यात् । त्रुषणस्तुस्त

[६६]

श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्याद्या इति । टीकोत्थापितश्रुतौच, जीवो नामतो नान्यः स्वयं सिद्धो नास्ति परन्तु तदात्मक एवेत्यर्थः । तथातोऽन्यो द्रष्टा नास्ति सर्वत्रद्रष्टुस्तस्यापरो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतां तु नमस्तुभ्यमित्यादि परमपरमोष्ठिजमस्त इत्यन्तां । तुभ्यं श्रीमदि त्वां प्रसादयितुं श्यायेम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

परमात्मत्वेन जीववैलक्षण्यमाह—नवभिर्विशेषणैः । विज्ञानं चिच्छक्तिरेव मात्रापरिच्छदो यस्य तस्मै जीवस्त्वविद्यापरिच्छद इत्यर्थः । “मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे” इति मेदिनी परमानन्दमयी मूर्तिर्यस्य जीवस्तु पाञ्चभौतिकमूर्तिः । आत्मानन्द एव रममाणाय जीवस्तु त्रिषयानन्दे रमते । निवृत्तद्वैते मायिकप्रपञ्चे दृष्टिरासक्तिमयी यस्य जीवस्तु मायिकप्रपञ्चे आसज्जते ॥ १६ ॥

न्यस्ताः नितरामस्ताः शक्त्युत्पत्तौ मायानिमित्ता रागद्वेषादयो यत्र जीवस्तु प्राप्तरागद्वेषादितरङ्गः । दृषीकेशाय सर्वेन्द्रियनियन्त्रे जीवस्तु इन्द्रियनियम्यः महते जीवस्तु क्षुद्रः अनन्ता अविनाश्या मूर्त्यो यस्य जीवस्तु विनाशशरीरः ॥ २० ॥

निर्विशेषब्रह्मत्वेन प्रणमति—वचसीति ॥ २१ ॥

जगतृकारणत्वेन यस्मिन्नितं जगत्तिष्ठति यतो जायते यस्मिन्नप्येति लीयते । मृगमयेषु घटादिषु मृज्जातिः यथा कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इन्द्रियाद्यगम्यत्वेन प्रणमति—यदिति । क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति ज्ञानशक्त्या न विदुः । तस्य विदुरवर्तित्वमदिति चेत्तत्राह, अन्तर्देहादीनामन्तरपि बहिरपि च ॥ २३ ॥

तेषां तदज्ञाने हेतुमाह—देहेन्द्रियेति । यदंशविद्याः यज्ञैतन्यां शेनाविद्याः सन्तः कर्मसु स्वस्वविषयेषु चरन्ति जाग्रत् स्वप्नयोः अन्यदा सुषुप्तिः मूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति—यथा अग्नि-तप्तं जौहं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदाश्च न दहति । एवमेव ब्रह्मशक्त्यैव स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमाना देहादयो ब्रह्म न स्पृशन्ति नापि जानन्तीति भावः जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वा-ज्जानातु तत्राह—स्थानेषु, जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेषु ब्रह्मसर्वं जीवस्य द्रष्टृत्वसिद्धये स्वीयः किञ्चित्तन्यप्रापणेन स्वयमेव ते प्राप्नोतीत्यर्थः । मन आदय इव जीवा अपि जरा इति च केषांच-क्षते । अत्रा तद्वद्यैव तं एति जानाति न तु जीवो ब्रह्म जाना-तीत्यर्थः यदुक्तं हंसगुह्यस्तवे “देहोऽसवोच्चा” इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रयतः एकाग्रतां नीत आत्मा मनो येन तस्मै ॥ १७ ॥

ओं नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकम-
लकुङ्कुमलोपलालितचरणारविन्दयुगल परम परमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवते तुभ्यं नमो धीमहि मनसा नमस्कृत्य वासुदेवा-
दिमूर्तिभेदाय च ते तुभ्यं नमः ॥ १८ ॥

“विज्ञानं यज्ञं तनुते” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो विज्ञानपदवाच्यो
जीवो मात्रांशो यस्य तस्मै यज्ञा विज्ञानमात्राय विशिष्टं ज्ञान-
मेव विज्ञानमात्रं ब्रह्म तस्मै मयूरविसकादित्वात्समासः विज्ञानै-
कस्वरूपाय परमानन्दमूर्तये परमानन्दविग्रहाय निवृत्ता द्वैतदृष्टिः
अतदात्मकपदार्थदृष्टिर्यस्मात्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १९ ॥

आत्मानन्दस्य परमात्मानन्दस्यानुभूत्या न्यस्ताः नितरांमस्ताः
शक्त्युभयः शक्तिभूतस्योपासकस्य जन्ममृत्युशोकमोहक्षुब्ध-
सङ्गा-ऊर्गयो यस्मात्तस्मै ॥ २० ॥

इयत्तानवच्छिन्नत्वं प्राकृतनामरूपशून्यत्वञ्च भगवतो वदन् भग-
वान् अस्मान् अव्यादिति प्रार्थयते—वचसीति । मनसा सह वचासि
अप्राप्य यस्य स्वरूपगुणादीयत्तामलज्वा उपरते यः एक एव
निःसमातिशयः ध्यातृदृष्टि प्रकाशते इति शेषः स नः अव्यान्
कथंभूतः अनामरूपः ॥ “नामरूपे व्याकरवाणि” इति स्वविरचिते
प्राकृते नामरूपे न विद्येते यस्य सः चिन्नेतनो जीवः
मात्रा अंशो यस्य सच्चिन्मात्रचेतनस्वरूपमात्रो वा न तु तार्क-
काद्यभिमतजडस्वरूप इत्यर्थः सदसत्परः स्थूलसूक्ष्माभ्यां देहदेहि-
स्वरूपाभ्यां परः “विलक्षणः” यस्मात्तत्परमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति श्रीमुख-
गानात् ॥ २१ ॥

विश्वाधारत्वादिभगवद्गुणवर्णनपूर्वकं प्रणामति—यस्मिन्निति ।
यस्मिन्सर्वाधारे इदं विश्वं तिष्ठति यतोऽनन्तशक्तिमतः सर्वापा-
दानरूपात् इदं जायते । यस्मिन्नेति लीयते एव सर्वत्र मृगम-
येषु घटादिषु आधारतयाऽपाकानतया प्रवेशस्थानतया मृज्जातिभूमि-
रिव यदस्ति तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

सर्वाधारत्वादिमत्त्वेऽपि सर्वदोषास्पृष्टं ब्रह्मेति वदन् प्रण-
मति—यत्र स्पृशन्तीति ॥ २३ ॥

ननु, सत्यां प्राप्नोति निषेधो भवत्यतोऽचेतनान् मनमादीन्
प्रति न विदुरिति निषेधः कथं संगच्छते इत्यत्र जीवज्ञानसंसर्गो-
न्मनमाद्यचेतनगणाः द्रष्टृपदेशमेतत्स्याह—देहेन्द्रियेति । अमी
देहादयः यस्य ब्रह्मणः अंशेन एव परस्यांशः “ममैवांशो
जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः” इतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेन जीवेन
विज्ञाः आविष्टास्संतः कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरन्ति चेष्टां
कुर्वन्ति अन्यथा जीवसंसर्गाभावे तु न प्रचरन्ति तं नतोऽस्मीति
पूर्वशान्वयः तत्र दृष्टान्तः यथा लोहमयतप्तमग्निसंसर्गरहितं न
दहति तद्वत् एव हि तदचेतनं मनमादिकं वस्तुस्थानेषु विषयेषु, द्रष्टृ-
पदेशमेति प्राप्नोति एवं प्राप्नोति सत्यां न विदुरिति निषेधः

सङ्गच्छते मनमादयस्त्वं स्वं विषयं जानन्ति भगवंतं तु तत्कृपां
विना न जानन्तीति भावः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

अनन्तरं जितांतः करण शरणागत उत्तम भक्तचित्रकेतु
को भगवान् नारद ने प्रसन्न होकर इसे भागे कही हुई
विद्या का उपदेश किया ॥ १७ ॥

भगवान्, वासुदेव संकर्षण प्रद्युम्न और अनिरुद्ध रूप
जो आप, तिनको मैं नमस्कार करता हूँ और मन से ध्यान
करता हूँ ॥ १८ ॥

निवृत्त द्वैत दृष्टि वाले शांत आत्माराम परमानन्द मूर्ति
विज्ञान मात्र आपको नमस्कारहो ॥ १९ ॥

अपने ज्ञान और आनन्द से निरस्त किये हैं मायाकृत
रागद्वेषादिक जिसने ऐसे हृषीकेश महान् विश्वमूर्ति भगवान्
को नमस्कार हो ॥ २० ॥

मनके सहित न प्राप्त होकर वाणी के उपराम होने से
जो एक प्रकाशित होता है, प्राकृत नाम रूपसे रहित
चेतनस्वरूप कार्य कारण से परे वह ईश्वर हमारी रक्षा
करे ॥ २१ ॥

मृत्तिकाके घटादि कार्य जैसे मृत्तिका से उत्पन्न, और
मृत्तिका में स्थित, और लीन, होते हैं ऐसे ही यह जगत्
जिससे उत्पन्न, और जिसमें स्थित, और जिस में लीन
होता है, तिस ब्रह्म को नमस्कार है ॥ २२ ॥

आकाश की तरह अन्तर बाहर व्याप्त, जिस ब्रह्म को
मन बुद्धि इन्द्रिय प्राण न स्पर्श कर सके और न जान
सके है तिस ब्रह्म को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २३ ॥

देह इन्द्रिय प्राण मन बुद्धि ये सब जिसके चैतन्यांश
से व्याप्त होकर अपने २ विषयों को जाग्रत स्वप्नावस्था में
ग्रहण करते हैं और सुषुप्ति मूर्छा समय में नहीं, जैसे
लोहा जब अग्निमें तप्त होता है तब ही दहन करता है
अतस्त नहीं, ऐसे ही परमात्मा जीव को जानता है जीव
परमात्मा को नहीं जान सका है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सकला ये सात्वतपरिवृढाः तेषां निकरः समूहस्तस्य
करकमलानां कुङ्कुमलैर्मुकुटैरुपलालितं चरणारविन्दयुगलं यस्य
तस्यसत्स्वोपनम परम उत्कृष्ट परमेष्ठिन् सर्वेश्वर, ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ।

यथावङ्गिरसा साकं धाम स्वायम्भुवं प्रभो ! ॥ २६ ॥

चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम् ।

धारयामास सप्ताहमब्धतः सुसमाहितः ॥ २७ ॥

ततश्च सप्तरात्रान्ते विद्या धारयामाणाया ।

विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप ! ॥ २८ ॥

ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ।

जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ २९ ॥

मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटिन्नकङ्कणम् ।

प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३० ॥

तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलान्तःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ।

प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमाऽऽनमदादिपूरुषम् ॥ ३१ ॥

स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेणैरुपमेहयन्मुहुः ।

प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशक्तं प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायंकीपिका ।

पूर्वं स नारदोऽगिरा आजगामेत्यङ्गिराः प्राधान्येनोक्तः
चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् इह तु नारदोऽङ्गिरसा
साकं यथाविति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेन तस्य
वैराग्योत्पत्तेः प्रभो हे समर्थ, ॥ २६ ॥

यथा यथावज्जारयामास ॥ २७ ॥

विद्याधराधिपत्यं चावाप्तरफलं लेभे अप्रतिहतमस्खलि-
तम् ॥ २८ ॥

कतिपयैरहोभिः विद्यया इत्येन कीप्तेन मनसा गतिर्यस्य ॥ २९ ॥

मृणालवत् गौरं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरी-
टादीनि यस्य कटिन्न कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य
प्रसन्नानि लोचनानि यस्य तन्ना तन्ना ॥ ३० ॥

द्रष्टुं च तमादिपूरुषमभ्ययान्छरणोद्धतः अनमन्ननाम कथ-
म्भूतः तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छ-
ममलान्तःकरणं यस्य प्रणयेनाश्रुके लोचने यस्य प्रहृष्टानि
रोमाणि यस्य सः ॥ ३१ ॥

तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशक्तं न शशाकं तत्र
हेतुः उत्तमश्लोकस्य पादाब्जयोर्विष्टरमासनम् उपमेहयन् अमि-

विश्वम् प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं
यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवते पूर्णपादगुणधाय पुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमहा-
पुरुषाय अत एव महानुभावाय महाविभूत्योर्नित्यलीलाविभूत्यो-
रधिपतये तुभ्यं नमः सकलाः ये सात्त्वतपरिवृढा भागवत-
श्रेष्ठास्तेषां समूहस्तेषां करकमलानां कुदमलैर्मुकुटैरुपलाजितं
चरणारविन्दयुगलं यस्य तस्य सम्बोधनं परमं निःसमाश्रय-
धिकं, परमेष्ठिन् परमे स्थाने स्थित, ते तुभ्यं नमः ॥ २६ ॥

हे प्रभो राजन्, भक्ताय प्रपन्नाय चित्रकेतवे एवमेतां विद्या-
मुपदिश्याङ्गिरसा इह नारदः स्वायम्भुवं धाम सत्यलोकं यस्यौ
पूर्वं नारदेन सहाङ्गिरसा आजगामेति प्राधान्येनोक्तोङ्गिराः चित्र-
केतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य प्रथमं वैराग्यजननद्वारोपकारकत्वादि-
ह नारदोङ्गिरसा साकं यथा इति नारदः प्राधान्येन निर्दिष्टः
विद्योपदेशेन तस्य महोपकारकत्वात् ॥ २६ ॥

एवमुपदिष्टश्चित्रकेतुस्तां नारदेन भाषितां उपदिष्टां विद्यां
यथाविधि सुसमाहितचित्तोऽप एव भक्त्यन्तः सप्त दिवसान्
धारयामास जज्ञाप ॥ २७ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सप्तरात्रान्ते धार्यमाणाया विद्यया तत्प्रभावेनेत्यर्थः
नृपश्चित्रकेतुः अविभक्तिकपाठे हे नृप ! विद्याधराणामाधि-
पत्यञ्च लेभे चशब्दोऽन्वाचयपरः आनुषङ्गिकं विद्याधराधिपत्यं
फलं लब्धवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रधानं फलमाह—तत इति ततः कतिपयैरहोभिर्विद्यया
इद्वेन दीप्तेन मनसा गतियस्य विद्याप्रभावेन यथेष्टगतिरित्यर्थः
देवदेवस्य शेषस्य सङ्कर्षणस्य चरणसमीपं जगाम पाताल-
लोकादधः स्थितसङ्कर्षणसमीपं गतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

सङ्कर्षणं वर्णयन् तं वदशंसाह—मृणालेति । मृणालवत्पद्मवत्तनु-
वद्गौरं शुभं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य
कटिचक्रं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्राणि यस्य अरुणानिलोचनानि यस्य
तं सिद्धेश्वराणां समूहैर्वृतं परिवेष्टितं विभुं सङ्कर्षणं वदशं ॥ ३० ॥

ततस्तस्य सङ्कर्षणस्य दर्शनेन ध्वस्तं कित्विषं यस्य अत
एव स्वच्छमन्तःकरणं यस्यात् एव प्रवृद्धया भक्त्या प्रया-
याश्रु आनन्दबाष्पं लोचनयोर्धस्य प्रहृष्टान्युदञ्चितानि रोमाणि
च यस्य तादृशः आदिपूरुषं पुराणपुरुषं सङ्कर्षणमभ्ययाद-
भिमुखं जगाम आनन्दप्रणयतवान् ॥ ३१ ॥

ततः स चित्रकेतुरुत्तमश्लोकस्य सङ्कर्षणस्य पदाब्जविष्टरं
पादपीठं प्रेमाश्रुलेखैरानन्दबाष्पकणैः मुहुर्मुहुरपसेचयन्प्रेमोदनं
प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानामन्तराणां निर्गमम् उच्चारयन्
यस्या त एव भगवन्तं तं प्रसमीदितुं चिरं नैवाशकत्वा-
शक्तोत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, विष्णुपासनया शेषसमीपगमनं कथं सङ्गच्छते ? इति
चेदुच्यते तत्तद्देवान्तर्यामिविष्णुविषयोपासनया तत्तद्देवसमी-
पप्राप्त्युपपत्तेः—

“अन्तर्धर्माभिणं विष्णुमुपास्यान्यसमीपगः ।

भवेद्योग्यतया तस्मै पदं वा चाप्नुयात्तरः” ॥

इत्युक्तेः अनेन तत्तत्पदप्राप्तिर्योग्यश्चेत्सुतरां तत्तद्देवसमीपं
गतं इत्युक्तं भवति तस्मादत्र चित्रकेतोरनेन प्रत्यक्षविधानेन-
मुहुर्मुहुः शेषस्य सकाशमभ्ययादिति युज्यते चित्रकेतुना शेषा-
न्तर्यामिविष्णुपासित इति कुत इति चेत्—

“शेषान्तर्यामिणं विष्णुं चित्रकेतुरुपास्य तु ।

शेषाविष्टहरेश्चापि वरान् प्राप्स्यापतद्भक्तिम्” ॥

इति वचनबलात् ॥ २९ ॥

शितिवाससं नीलवस्त्रं कटिचक्रं काञ्चीशुभं “कटिसूत्रं सार-
सनं कटिचक्रं कटिभूषणम्” इत्यभिधानम् ॥ ३० ॥

अतस्त्वयायोरादिः कारणं पुरुषं पौरुषं यस्मिन्स तथा तम् ॥ ३१ ॥

उत्तमश्लोकस्य शेषान्तर्यामियो हरेः पादपद्मयोर्विष्टरं पीठं

उपरुद्धोऽखिलानां वर्णानां शब्दोपलक्षणां निर्गमो द्वारं
यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिहृत कमसन्दर्भः ।

साक्षाद्भगवत्त्वेन स्तौति ७० नम इति । तदेवं सङ्कर्षणो
पासनापि द्वारमेव । तस्य सात्त्वत शास्त्रविग्रहत्वेन वक्ष्यमाणात्वात् ।
परमं फलन्तु श्रीभगवानित्यभिप्रेतम् ॥ २५—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महामन्त्रस्य ज्ञानप्रकाशकत्वमुक्त्वा भक्तिरसपरिपूर्णत्वमाह-
ओमिति । सकलसात्वतानां ये परिवृदाः सर्वभक्तश्रेष्ठास्तेषां निकरस्य
करकमलानां कुट्टमलेन उपलब्धितं लघुसंवाहनवैदग्ध्या प्री-
णति चरणारविन्दयुगलं यस्य हे तथा भूतेति मामपि स्वपा-
दसंवाहनसेवायां स्थापयेत्यभिलाषो ध्वनितः ननु, त्वामतिनि-
कृष्टं तस्यामत्युत्कृष्टसेवायां कथं नियुञ्जे इत्यत आह हे परम-
परमेष्ठिन् परमपरमेश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुञ्च समर्थः ॥ २५ ॥

एतामित्यनेकवाक्यगर्भमैकामेव विद्यां महतीं अत्र चित्र-
केतवे पुत्रप्रदत्वेनाङ्गिरसः प्राधान्यं मन्त्रप्रदत्वेन न तु नारदस्य
अत एव पूर्वमङ्गिराः सनारद आजगामेत्युक्तं सम्प्रति यथावद्वि-
रसा नारद इत्युच्यते हे प्रभो ! एतदाद्यभिप्रायज्ञाने परम
समर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रथममवान्तरफलमाह—विद्याधराधिपत्यमिति ॥ २८ ॥

मुख्यं फलमाह—जगामेति ॥ २९ ॥

शितिवाससं नीलाम्बरं कटिचक्रं कटिसूत्रम् ॥ ३० ॥

तद्दर्शनेति । कित्विषमत्र भगवत्प्राप्त्यसम्भावनामर्थं दुःखं-
क्षयं दृष्ट्वा च अभ्ययात् अभिमुखो गच्छत । अभ्येत्यचाऽऽनमत् ॥ ३१ ॥

नत्वा च तुष्टावेत्याह—स इति । विष्टरमासनम् उपमैहयन्
अभिषिञ्चन् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सकलसात्वतानां ये परिवृदाः श्रेष्ठास्तेषां निकरस्य समूहस्य
कमलानां कुट्टमलैर्लघुसंवाहनवैदग्ध्या प्रीणितं चरणारविन्दयुगलं
यस्य हे तथाभूतपरा मा यस्य हे परम, हे परमेष्ठिन् परमभा-
सवासिन् महाविभूत्योः नित्यविभूतिलीलाविभूत्योः पतये ते
नमो नमः ॥ २५ ॥

प्रभो हे उपविष्टार्थधारणसमर्थ, ॥ २६ ॥

यथा यथावद्वारयामास ॥ २७ ॥

विद्याधराधिपत्यमवान्तरफलम् ॥ २८ ॥

ततः समाधाय मनो मनीषया वभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ ।
नियम्य सर्वेन्द्रियवाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३ ॥

चित्रकेतुर्वाच ।

अजित ! जितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ।
विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥
तव विभवः खलु भगवन् ! जगदुदयस्थितिलयादीनि ।
विश्वसृजस्तेऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्धन्ते पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥
परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यन्तान्तरवर्ती त्रयविधुरः ।
आदावन्तेऽपि च सत्त्वानां यद्गुर्वं तदेवान्तरालेऽपि ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुख्यं फलञ्च लब्धवानित्याहुः ततः कतिपयाहोमिरिति ।
विद्यया इष्टा दीप्ता मनोमिलषिता गतिर्यस्य सः शेषस्य चरणां
नितिकं जगाम ॥ २६ ॥

मुणालवत्पद्मवत्तनुवद्गौर शितिवाससं नीलवसनं स्फुरन्ति
किरीटादीनि यस्य कटिञ्च कटिसूत्रं सिद्धेश्वराणां मण्डलै-
र्घृतं ददर्श ॥ ३० ॥

तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किलिषं यस्य खच्छमुज्ज्वल-
ममलं निर्मलं चान्तःकरणां यस्य मुनिर्मननशीलः प्रवृत्त्या
भक्त्या प्रणयाश्रया लोचनयोर्दस्य प्रहृष्टरोमा आदिपुरुषमन-
मतं ननाम अङ्गवगच्छत् शरण्यज्जतः ॥ ३१ ॥

स चित्रकेतुः उत्तमश्लोकस्य पवित्रकीर्तः पदा-
वृत्तयोर्विष्टरमासनं प्रेमाश्रयां लेशैर्विदुभिरुपमेहयन् सिञ्चन्
प्रेमाश्रयः अखिलवर्णनिर्गममार्गः कण्ठो यस्य सः चिरं
समीडितुं नैवाशक्यः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सकल पञ्चरात्रनिष्ठभक्तजनों के करकमलके कलियों से उप-
लब्धान क्रियेगये चरणारविन्द दोनों जिनके ऐसे, हे पर-
मेश्वर ! हे परमेश्वर ! आपको नमस्कार हो, आप वहीश्वर्य
सम्पन्न महापुरुष हो और महा प्रभाव वाले, महाविभूति के
पति हो आप को नमस्कार है ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

हे प्रभो ! श्रीनारदजी चरणामृत भक्त चित्र केतु को इस
विद्या का उपदेश करके अङ्गिरा महर्षि के साथ ब्रह्मा के
शाम को चले गये ॥ २६ ॥

चित्र केतु भी नारद की कही हुई उस विद्या को सा-

वधान होकर सप्त दिवस तक केवल जल भक्षण करके
धारण करता हुआ ॥ २७ ॥

हे राजन् ! तदनन्तर सप्तदिवस के पश्चात् धारण की
हुई उस विद्या से बीच में अचान्त फल अस्खलित विद्या-
धरोके आधिपत्य की चित्र केतु प्राप्त हुआ ॥ २८ ॥

तदनन्तर कितने एक दिनों में विद्या से दीप्त मन की
गति होने से, देवी के देव श्री शेषजी के चरणों के समीप
में पहुँच गया ॥ २९ ॥

वहाँपर कमल नाभ सदृश गौर, नील वस्त्र की धारण
किये, स्फुरायमाण किरीट केयूर (वाजुवन्द) कांचीगुण (कीर्तनी)
कंकणों की धारण किये, प्रसन्न मुखारविन्द और अ-
रुण नेत्र वाले सिद्धेश्वर मण्डलों से उपासित प्रभु की देखा ॥ ३० ॥

उन शेषजीके दर्शन से नष्ट हुए समग्रपाप जिसके अतएव
निर्मल अन्तः करणवाला और मनन शील होकर संभोगया। वही
हुई भक्ति से प्रेमाश्रु और रोमाञ्च वाला आदि पुरुष को नमस्कार-
करता हुआ ॥ ३१ ॥

वह चित्रकेतु प्रभु के चरणारविन्द के पीठ की बारम्बार
प्रेमाश्रुवोंसे अभिषेक करता हुआ, प्रेम से चहुँत काळ तक रुख कंठ
होकर भगवान् की स्तुति करने को समर्थ न हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषार्थटीपिका ।

मनीषया बुद्ध्या मनःसमाधायैतद्वक्ष्यमाणां वभाषे प्रतिलब्धा
वाग्येन सात्वतशास्त्रोक्तो विग्रहो यस्य तम् ॥ ३३ ॥

अन्योऽन्यप्रेमजानन्दनिभृतान्स्वामिसेवकान् ।

अभिनन्दन्मुदा स्तौति दद्यामिः पञ्चभिर्विभुम् ॥

हे अजित ! अन्यैराजितोऽपि भवान्साधुभिर्भवेजितः स्वाधीन
एव कृतः यतो भवानतिकरुणः तेऽपि च निष्कामाः अपि
भवता विजिताः यो भवान् कामात्मनामात्मानमेव ददाति ॥ ३४ ॥

क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैराण्डकोशः ।

यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदनन्तः ॥ ३७ ॥

विषयतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम् ।

तेषामाशिष ईश ! तदनुविनश्यन्ति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥

कामधियस्त्वयि रचिता न परम ! रोहन्ति यथा करम्भबीजानि ।

ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानि ॥ ३९ ॥

जितमजित ! तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् ।

निष्किञ्चना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु सकैरेव जित इति कथं ? स्पर्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभि-
रन्यैरीश्वरैरेव सम्मवाप्तप्राह—तवेति । जगत उदयादीनि तवैव
विभवो विमर्शनं महिमा खिलेति यत्रात्र आदिशब्देन
प्रवेशनियमादीनि निश्चसृजस्तु ब्रह्मादयो नेश्वराः किं तु ते
तवांशो यः पुरुषस्तस्यांशः तत्र एवं स्थितेऽपि पृथक्पृथगी-
स्वरूपमिति विमानेन वृथैव स्पर्धन्ते ॥ ३५ ॥

त्वमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेतदुपपादयति—परमाणुः सूक्ष्ममूल-
कारणं परममहदन्तिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यन्तान्तरवर्ती आदा-
वन्ते—चान्तरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः अत एव
त्रयविधुर आद्यन्तमध्यस्थान्यो ध्रुवः ते च त्वया सृज्यन्ते न
तु ध्रुवाः कुत इत्यत आह—सत्त्वानां सत्त्वेन प्रतीतानां
कार्याणां आदावन्तेऽपि अन्तरालेऽपि च तदेव ध्रुवं सृज्या-
दिपत् ॥ ३६ ॥

एवं ध्रुवत्वेन कालतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तं देशतोऽप्य-
परिच्छेदमाह—क्षित्यादिमिति ॥ पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरो-
त्तरैरधिकरावृतः यत्र त्वय्यणुकव्योऽणुतुल्यः पतति परिभ्रमति
तत्तस्मादनन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥

यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेवान्धे देवास्तव विभूतयोऽतस्त्वां
विहाय विषयकामनयाऽन्योपासका अतिमन्दा इत्याह—विषयेषु
तद् तृष्णा येषां ते नराकाराः प्रशवः कुतः ये विभूतीरि-
न्द्राद्या उपासते न तु परं त्वां ततः किं तत्राह—तेषामिति
तदनु उपास्यमाणां नन्तरं यथा राजकुलमनु राजकुलनाशा-
नन्तरं तत्त्रेवकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वत् अथवा परमोऽव-
धिर्मध्येऽपि नश्यत्येव ॥ ३८ ॥

विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह—कामधियो
विषयकामना अपि हे परम ! त्वयि रचिताः कृताश्चेत् नरोहन्ति
देवान्तरात्पराये न भवन्ति करम्भबीजानि सर्जितबीजानि यथा
यतोस्य जीवस्य गुणगणादेव द्वन्द्वसमूहा भवन्ति अतः
कामेनापि तिगुणस्य तव भजनाच्छर्तैर्गुणैर्न भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

फलकामनयापि त्वदाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा किं
वक्तव्यं भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति वक्तुं तत्सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन
च भगवन्तं स्तौति—जितमिति । यदा भवान्भागवतं धर्ममाह
तदा हे भगवन्, त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं तत्र हेतुः
ये निष्किञ्चताः सनत्कुमारादयो मुनयस्ते यं भगवन्तमपवर्गाय
सेवन्ते तेन भवता जितम् यं धर्ममिति वा ॥ ४० ॥

भीमङ्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय स्ववशीकृत्य प्रतिलब्ध-
वाग्मेनासौ चित्रकेतुः प्रतिलब्धवाग्रस—इति पाठान्तरे
तत्र प्रतिलब्धवागमृतः सर्वेन्द्रियाणां बाह्यवर्त्तनं बाह्यव्याप-
नियस्य अपोह्येत्यर्थः सात्वतशास्त्रं पञ्चरात्रशास्त्रं (१) तत्प्रतिपाद्यो
विग्रहो यस्य तं जगद्गुरुं सात्वततन्त्रोपदेशं सङ्कर्षणं प्रति-
एतद्वक्ष्यमाणां वसावे वक्ष्यमाणां स्तुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तामेवाह—अजितेत्यादिना, सद्यस्समूर्धन इत्यन्तेन, तावदाश्रय-
सौकर्मपादकसौख्यवात्सल्यमहौदार्यगुणविशिष्टं स्तौति—अजि-
तेति । हे अजित ! इतरैः स्वाधीनं कर्तुमशक्यं हे दुर्लभेत्यर्थः ।
तथापि साधुभिर्जितः भवान् सुखम् इत्यर्थः कथम्भूतैः साधु-
भिर्विजितः आत्मा मनो येस्सममतिभिः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मकत्वेन
पश्यद्भिः कथमेतत्साधुभिर्विजितोऽहमिति तत्राह—यो भवान्
भजतामकामात्मनाम् अनन्यप्रयोजनेन भजतामात्मानं खं स्वरूपं
देवातीत्यात्मदः स्वपर्यन्तदातेत्यर्थः एवं सौख्यमुक्तम् आत्मद-
इत्यन्तेन महौदार्यञ्च; अथ वात्सल्यमाह—भवता त्वया ते साधवो
विजिताः कुतः ? यतस्त्वमतिकरुण आश्रितवात्सल्यविवशः
अत्यन्तवात्सल्येन त्वया साधवोऽपि वशीकृता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु, परत्वे सत्युक्तं गुणत्रयमाश्रयसौकर्यापादकमन्यथा
तृणस्येव सौख्यं दरिद्रस्येवौदार्यं पित्रादेरिव कारुण्यमकिञ्चि-
त्करं क्यादित्यत्र परत्वविशिष्टं स्तौति—तवेति । हे भगवन् !
जगतः उत्पत्तिस्थितिलयादीनि आदिशब्देन महानन्दरूपमोक्षा-
न्तर्नियमनादिविचित्रितः तव विभवः ऐश्वर्यम् अतस्त्वत्तः परो-

(१) तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यत इति प्रथमस्कन्धोक्तः ।

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

नास्तीत्यर्थः एवं परत्वं तत् एव निरुपाधिकस्वामित्वश्रौतं
ननु, जगदुत्पत्त्यादीनि ब्रह्मरुद्रादीनां विभवो न ममेत्यत्राह-
विश्वस्रज इति । विश्वस्रजो ब्रह्मादयः ते तवांशशाः अग्नेर्विष्कु-
लिङ्गा इव त्वदंशांशभूतत्वात् । तेषां विभवो जगदुत्पत्त्यादिरित्यर्थः
त्वन्नियोगेन ते जगदुत्पत्त्यादिकर्तार इति भावः ननु, तेषां वयं
विश्वस्य स्रष्ट्यादिकर्तार इति स्पष्टं नते तत्राह—तत्रेति । तत्र
तेषां त्वदंशांशत्वे सति तावन्मात्रेणैव वयमपि पृथगीश्वरा
इत्यभिमानेन मद्गतमीशित्वं परमपुरुषाय ताम् इत्युक्त्वा मुधा
वयमेव स्पष्टं नते तेषां स्पर्शमात्रमवशिष्यते नत्वीशत्वं सिद्ध-
तीति भावः ॥ ३५ ॥

जगदुत्पत्त्यादेस्तदेकविभवत्वं दृष्टान्तमुखेन विशदयन् स्तौति—पर-
मायिष्यति । परमाणुपरममहतोरुपपत्तौ विपुलस्य च वस्तुनो
याऽन्याद्यन्तान्तराणि सृष्टिसंहारस्थित्यवस्था इत्यर्थः तेषु वर्तत
इतिवर्ती अन्तरात्मतया व्याप्य स्थितः त्रयविधुरः आद्यन्तम-
ध्यरहितः त्वमेव कार्यस्य वस्तुनः कारणात्मतया यदादावव-
तिष्ठतेऽन्ते च यदावतिष्ठते तद्विभवत्वमेव हि कार्यस्य वस्तुनो
दृष्टे यथा सृष्टिसंहारात्मकघटककटादाविति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः एवं
समष्टिव्यष्ट्यात्मकस्य कृत्स्नस्य कार्यजातस्यादौ कारणात्वेना-
वस्थानादन्ते चावशेषात्त्वद्विभव एव जगदुत्पत्त्यादिः न तु
मध्यस्थवस्तुमुखादेरिति भावः । कार्यं वस्तु मध्यस्थस्य विभवो
नेति किं वक्तव्यमित्याह—आदाविति । सत्त्वानां कार्य-
त्वेनावस्थितानां पदार्थानामादावन्ते च यत् भूत्वं स्थिरम् भावो
कार्यत्वेनावस्थितम् अन्ते चावशिष्टमित्यर्थः अन्तरालेपि तदेव
अन्तरालावस्था तद्विभव एव आद्यन्तयोरेव सति तस्य मध्यस्थवि-
भवकत्वं किं पुनर्न्यायसिद्धमिति भावः एवं काष्ठप्रयधर्ती त्व-
मेवेति भावः अनेन कालतोऽपरिच्छिन्नत्वमप्युक्तम् अथ सर्वदा
सर्वान्तरात्मतया व्याप्य स्थितिकथनेन सर्ववस्तुसामानाधि-
करण्यरूपवस्त्वपरिच्छेदोप्युक्तः सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यमेव
हि वस्त्वपरिच्छेदः यद्वा स्वापेक्षयात्कृष्टगुणवस्त्वन्तरादित्यं
वस्त्वपरिच्छेदः स हि जगत्कारणात्त्वतुपयुक्तसावैश्वस्यसङ्क-
ल्पत्वाद्याक्षितगुणजातस्य कथनेनमभिहितं प्राय एव ॥ ३६ ॥

एवं द्विविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तमथ देशपरिच्छेदरहितत्वं च द-
क्षेत्रत्रिविधपरिच्छेदराहित्यमेव त्वद्यनन्तशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्त-
मित्याह—चित्तादिभिरिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरैरधिकैः
क्षित्यादिभिः पृथिव्यवशिवायकाशाहङ्कारमहद्भिः सप्तभिरा-
वृतः एषः परिदृश्यमानोऽण्डकोशः ईदृशीभिरण्डकोदिभिः सह
संहितो यतस्त्वं ततोऽनन्तः । विभूत्यानन्त्यादनन्तत्वात्त्वमनन्तश्च-
त्वाव्य इत्यर्थः एतमण्डकोशं विशिनष्टि यत्र एतस्मिन्नण्ड-
कोशेऽणुकल्पः जीवः पतति संसरति यद्वा यस्मादीदृशीभि-
रण्डकोदिभिः सह एषोऽण्डकोशः यत्र यस्मिन् त्वयि अणुकल्पः
पतति परिभ्रमति ततस्त्वमनन्तः सर्वस्य चेतनाचेतनात्मकाण्ड-
कोशरूपदेशस्य त्वद्व्याप्यत्वाद्विदमप्रनास्तीत्येवंरूपदेशपरिच्छेद-
रहितस्त्वमिति देशाऽपरिच्छेद उक्तः एतत्रिविधपरिच्छेदराहित्य-
मपि परत्वापादकं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं तस्य समाश्रयणीयोपयुक्तगुणवस्तुत्वादेवतान्तरस्य
तदभावं वदन् तमेव स्तौति—विषयतृषति, ये विषयेषु
शब्दादिषु तद् दृष्ट्याऽभिलाषो येषां ते फलकामा नरा
एव पशवः ते विभूतीः त्वद्विभूतिभूतान् रुद्रा-
दीनुपासते न तु परं सर्वोत्कृष्टं विभूतिपतिमुपासते
हे ईश ! तेषां विषयतृषां विभूतीरुपासीनानामाशिषस्त्वद्विभू-
तिभिर्देवता भवार्चिनाः स्वर्गादिफलरूपाः पुरुषार्थाः तदनु विभूति-
विनाशमनु नश्यन्ति यथा राजकुलं यथा राजकुलविनाश-
मनु तत्सेवकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वत् उक्तं च त्वयैव ।
“यो यो यां यां तनुं भक्तः” इत्यारभ्य ‘लभते च ततः कामा-
न्मयैव विहितान् हि तान् । अन्तवन्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमे
धसाम्’ इत्यन्तेनेति भावः त्वद्विभूतीनां परत्वादिगुणपूर्वभावा-
दिति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥

त्वदेकप्रयोजनत्वेनकृतास्त्वत्सेवास्तु निरतिशयनित्यफलजनक-
त्वात् नश्यन्तीत्याह—कामधिय इति । त्वयि विषयभूते रचिताः
कृताः याः कामधियः त्वदेकप्रयोजनास्त्वद्विषया उपासनाः
हे परम, पुनर्न रोहन्ति न बन्धाय भवन्ति नित्यनिरतिशय-
त्वदनुभवरूपानन्वापादका एव भवन्ति न पुनर्जन्ममरणादि-
रूपबन्धाय भवन्तीत्यर्थः पुनररोहे दृष्टान्तः यथा करम्भबी-
जानीति यथा भर्जितबीजानि पुनर्न रोहन्ति नाङ्कुरीभवन्ति
तद्वत् पुनररोहे हेतुं वदंस्तं विशिनष्टि—ज्ञानात्मनीति, गुणमयः
सत्त्वादिप्रकृतिगुणाविकारः स न विद्यते यस्य सोऽगुणमयस्त-
थाभूते नित्यासकुचितापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपे त्वयि गुणमूल-
ककर्मावश्यत्वात्तन्मूलकसङ्कुचितज्ञानत्वाकर्मसाध्यमोक्षाधिपत्वम-
गातजनानिष्टपरिहारकत्वतादृष्टप्राप्यासमर्थत्वादिगुणयुक्तत्वात्त्वयि
रचिताः कामधियो न पुनरनर्थरूपबन्धाय भवन्ति देव-
तान्तरागान्तुकविपरीतगुणत्वात्तेषु रचिताः स्वर्गादिकामधियो
नश्यन्तीति भावः तदेवाह—गुणगणात् इति, अस्य विरश्चिप्र-
भृत्यकिञ्चनपर्यन्तस्य जीववर्गस्य गुणानां सत्त्वादिप्रकृतिगुणानां
ये गणा विकाररूपाः सङ्गाः तेष्वयः गुणगणात् इन्द्रजालानि
सुखदुःखादीनि इन्द्रजालानि भवन्ति उपास्यदेवतान्तरस्यापि
उपासकवत्कर्मवश्यत्वादियुक्तत्वात्तत्सेवाश्रद्धाङ्गितस्य पुंसस्ता-
दृशसेवावद्विष्टपरिहारप्राप्याश्रमा न भवतीति भावः एवं
ज्ञानशक्त्याद्याधितकार्यापादकगुणपूर्तिरूप्युक्ता एव समाश्रय-
णीयत्वोपयुक्तपरत्वादिगुणपूर्णत्वेन देवतान्तरेभ्यो वैलक्षण्यं
तस्यैव समाश्रयणीयत्वं चोक्तं भवति ॥ ३९ ॥

अथ यत् एव भवानितरेभ्यः परः अत एव त्वदाराधनात्म-
कस्त्वदभिहितो धर्मः तदनुष्ठातारक्षेत्रदेवताराधनरूपधर्मतद-
नुष्ठातृभ्यो विलक्षणा इत्याह—जितमितिभिभिः, हे अजित, अजित-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय, भवता यथा जितं सर्वं स्ववशीकृत्य तस्मा-
त्परत्वेनावस्थितम् एतदेवाजितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि सूचितं
तथा धर्मेणेति शेषः त्वदाराधनभूतधर्मेणापि जितमित्यर्थः सोऽपि
सर्वोत्कृष्टइत्यर्थः कोसौ धर्मः ? तत्राह—यं भागवतं भगवतस्तवारा-
धनरूपमनवद्यं निरुद्धं धर्मं भवानाह पञ्चरात्रगीतादिमुखेनोक्तवान्
यच्च धर्मं निष्किञ्चनाः अतन्मयप्रयोजनाः आत्मारामाः ब्रह्मगुणा-

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भुवः परा ये मुनयः अपवर्गाय मुक्तय उपासतेऽनुति
ष्ठन्ति ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मनीषया धृतिरूपया प्रज्ञया प्रतिलब्धः सस्यकृप्राप्तो
वाग्रसो वचनवीर्यं येन स तथा सात्वतानां शास्त्रा विग्रहस्तत्त्वो-
पदेशविशेषो यस्य स तथा तं सर्वेन्द्रियाणां बाह्येषु विषयेषु
वर्तमानं व्यापारम् ॥ ३३ ॥

हे अजित ! अतिक्रमणो यस्त्वमकामानां भजतां साधूनामा-
त्मदो यस्मादतस्ते साधवोपि भवता विजिताः किञ्च जित-
मनस्कैः समबुद्धिभिः साधुभिर्महानपि जितो वशीकृतः चश-
ब्दो नियतत्वं सूचयति ॥ ३४ ॥

तत्सत्त्वे प्रमाणमाह-तवेति । जगदुत्पत्त्यादीनि तव विभवः
स्वरूपलक्षणानि खलु यस्माच्चतस्तत्र तस्यामवस्थायां शास्त्रेण
स्थितायां ते मिश्रांशाः विश्वसृजोऽहं जगदीश्वरो जगत्सृष्टेति
पृथक् जगदीश्वरत्वाभिमानेन मृषा निम्नप्रयोजनं स्पर्धन्तीति
न्यत्यासेन हरेर्माहात्म्यस्यानन्तत्वं दर्शयति ॥ ३५ ॥

तवविभव इत्यादिना गुणानन्त्यमुक्तमधुनाकालदेशानन्त्ये
आह-परमायिवति । त्वं त्रयविधुरः अणुमहमध्यपरिमाणरहि-
तोपि स्वतः प्राकृतपरिमाणाभावात् परमाणुपरममहतोरादावन्तेऽ-
न्तरे च वर्तितुं शीलमस्यास्तीति आद्यन्तान्तरवर्ती परमाणुल-
क्षणाकालावयवस्य परममहत्कालावयवस्य च मध्यकालावयवस्य
च वर्तते इति सत्त्वानामित्युपलक्षणां घटादीनामप्यावाधुत्पत्तेः
पूर्वमन्ते प्रध्वंसादूर्ध्वं यत्ते स्वरूपं भुवम् अव्यभिचारि तदे-
वान्तरकाले मध्यकालेपि वर्तते इति शेषः ॥ ३६ ॥

य आण्डकोशो दशगुणोत्तरेः सप्तभिः स्त्रियादिभिरावृतः
स एषोऽण्डकोटिभिः सह यत्र भगवति अणुभ्योऽणुकल्पः सूक्ष्मा-
त्सूक्ष्मतरो वर्तते तद्वरेः स्वरूपमनन्तमिति हेतुगर्भविशेषणम् अप-
रिच्छिन्नत्वादुचितमिति भावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वरूपमुक्त्वाऽन्ययव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानफलमाह-विष-
येति । विषयतुषः शब्दादिविषयतुषावन्तः अत एव नरपशवः
विभूतीर्ब्रह्मादिशब्दवाच्याः परं तेषां पातारं ज्ञानादिपूर्तिप्रकाशार्थं
तेभ्योऽप्युत्तमं तदनु प्राप्तिरसमनन्तरं किञ्चित्कालं फलानुभवानन्तरं
वा "तस्मात्स्यां ततः जीयत एव" इति श्रुतेः अराजकुलं पालकेन
राज्ञा शून्यो जनसमुदायो भर्मेविरुद्धानां राक्षां कुलं वा ॥ ३८ ॥

कामधियः शब्दादिगुणविषयज्ञाना अगुणमये प्रकृतिगुण-
विकृतवेद्यादिशून्ये ज्ञानात्मनि रचिताः शदिर्युस्तर्हि पुनर्नारो-
हन्ति नोत्पद्यते करमवीजानि भर्जितधानाः गुणगणतो विष-
यसमूहादस्य जगतो द्वन्द्वजालानि सुखदुःखादीनि भवन्तीति
शेषः ॥ ३९ ॥

तुः सात्मकधंसरनिवृत्तिः केन स्यादित्याद्यद्वयं भागवतधर्मा-

ऽनुष्ठानेन तन्निवृत्तिः स्यादित्याशयवानाह-जितमिति । हे अजित,
भवान्यदापवर्गाय मुनयो यं धर्ममुपासते तं भागवतधर्ममाह ।
तदा भवता संसारस्वरूपं जितं भागवतधर्मकथनेन भक्तानां
संसारजयोपायो दर्शित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

विश्वसृजः ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्याः अंशंशाः अत्यल्पंशा इत्यर्थः ॥
३५ ॥ ३६ ॥

दशगुणा उत्तरोत्तरा येषां तैरित्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

जितमिति निजोत्कर्षं आविष्कृतः । भगवन्निति पाठः
स्वामिसंमतः भवतीति तु प्रायः सर्वत्र ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

प्रतिलब्धवाक् तत्तत्पथैवेत्यर्थः । सात्वतशास्त्रोक्तः सखिदा-
नन्दमयो विग्रहो देहो यस्येत्यनेन ज्ञानशास्त्रोक्तस्य मायामयवि-
ग्रहत्वस्य प्रामाण्यं वारितम् ॥ ३३ ॥

परस्परं वशीभावलक्ष्यानन्दरसास्तुभौ । भजतां भगवन्नृको
भक्त्यैवेत्याह-संस्तुवन् । हे अजित ! ज्ञानयोगिप्रभृतिभिस्त्व
मजित एव साधुभिर्भक्तैस्तु भवान् जितः अर्षिनीकृतः
सममतिभिः स्वकीयपरकीयसुखदुःखसमबुद्धिभिर्जितात्माभिर्जि-
तमनस्कत्वेन मनोधर्मस्यकामस्थापि जितत्वात् निष्कामैः तेषां
तदुपासने निष्कामत्वमेव त्वज्जये कारणमिति भावः । ते
साधवोपि भवता विजिताः यतो भजतामकामात्मनां भजज्ञयो-
निष्कामेभ्यः यो भवानात्मदः आत्मानमेव ददाति । यदि यूयं
मां परिचर्य किमन्यपवर्गादिकमपि मत्तोनेष वृणुष्वे तर्हि यथेष्टं
सखिदिने मामेव परिचरय मां ऋणीकुर्येत्यात्मानं तेभ्योद-
ददेव ब्रह्मादात्मनः सौन्दर्यं सौख्यं सौख्यादीनि तत्रयन
श्रवणादीन्दिग्भोगार्थमर्पयतीत्यर्थः तेन तद्विजये भवतोऽप्यात्मदत्त्व
मेव कारणमिति भावः । अत्र साधुभिरिति ज्ञानिभिरपीति न
व्याख्येयम् । उत्तरार्द्धे भजतामकामात्मनामिति विशेषणद्वयस्य
तत्रावर्त्तकत्वात् ज्ञानिनां भजनस्तु मोक्षसिद्ध्यर्थं साधनदशा-
यामेव । अत्र तु भजतामिति वर्त्तमाननिर्देशः । निष्कामत्वं
त्वात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिकामत्वात्तेषां नास्त्येव ॥ ३४ ॥

एवं प्रभुमक्तयोः परस्परवशीभावमाख्याय, प्रभोः प्रमा-
वमाह-तवेति त्रिभिः विभवो महिमा ननु ब्रह्मादयो जगदु-
दयादि हेतवो हृदयन्ते तत्राह-विश्वेति । ननु, ब्रह्मरुद्रादिभक्ताः
स्वस्वसेवयानामेव जगदीश्वरत्वं प्रतिपादयन्तो मिथः स्पर्धन्ते
इत्यत आह-तत्र मृषेति पृथगभिमत्या वयं हेतयगर्भाः शेषाः
सौरा इत्याद्यभिमानवन्तः ॥ ३५ ॥

त्वमेव कृष्टादि कर्ता वास्तव वस्तुरूप इत्युपपादयति
परमाणुः सूक्ष्म मूलकारणं परममहत् अन्तिमं कार्यं तयोस्त्वमेवा-
द्यन्तान्तरवर्ती प्रादावन्ते अन्तरे मध्ये च वर्त्तितुं शीलं यस्य सः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अत एव त्रयविधुर आद्यन्तमध्यस्थान्यो नित्यः यतः सत्त्वानां कार्य-
वस्तुनाम् आदौ अन्ते च यत् ध्रुवं कारणत्वेन स्थिरं तदेव
अन्तरालेषु सुवर्णादिवत् । अतस्त्वमेव सर्वकारणं वास्तवं
वस्तु अन्यत् सर्वं कार्यजातमवास्तवं वस्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं कालतः परिच्छेदाभावमुक्त्वा देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह-
क्षित्यादिभिः क्षितिजलतेजसाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिभिः
सप्तभिः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् दशगुणाधिकैरावृतः यत्र त्वयि मणु
कल्पः पतति परिभ्रमति तत्तस्मादनन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥

एवं प्रभोः सर्वोत्कर्षमाख्याय भक्तस्यापि तमभक्तनिन्दया
प्रथमं व्यतिरेकेणाह-विषयेति । विभूतीन्द्राद्याः न तु त्वां
तदनु उपास्म नाशानन्तरम् । यथा राजकुलनाशानन्तरं तत्सेव-
काजामाशिषो नश्यन्ति ॥ ३८ ॥

भक्तस्योत्कर्षं कैमुतिकन्यायेनान्वयेनाह-कामा राज्याद्यास्तदर्थं
विषो मतयस्त्वयि रचिताः कृताश्चेत् न रोहन्ति देवान्तरोटपत्तये
न भवन्ति । यथा, कस्मन्बीजानि अष्टयवबीजानि तथैव । यद्यपि
कामाभियोऽन्यत्र रोहन्त्यो हृष्टाः । अष्टबीजतुल्या न भवन्ति
तदपि विषयसाद्रूप्याद्भवन्तीत्याह, ज्ञानात्मनि चिन्मये अगुणमये
गुणमयात् पदार्थाद्भिन्ने अतो रसकूपपतितं वस्तु यथा रस एव-
भवदेव त्वयि प्रविष्टाः कामाभियोऽपि चिन्मयो भवन्तीति कथं
तासां संसारहेतुत्वं स्यादित्यर्थः यतो गुणगणत एव द्वन्द्वं जालानि
संसारकारणानि भवन्ति ॥ ३९ ॥

यद्येवं समहिम्ना सकामाया अपि भक्तेः श्रेष्ठ्यं तदा किमुत
निष्कामायाः किञ्च भक्तो निष्कामत्वञ्च त्वत्प्रवर्तितमतो निष्का-
मभक्तैर्यत्तव जयः पूर्वं प्रतिपादितस्तत्रापि परमकृपालुः स्वभक्तव-
शीभावेऽप्यस्त्वमेव कारणम् । इत्यतो वस्तुतस्तवैवविशेषतो जय
इत्याह-जितमिति । हे अजित, भागवतं धर्मं अनवद्यं निष्कामं यदेव
भवानाह तदेव जितं भवतैव भक्ता ऋणीकृताः येनैव निष्काम-
भक्तियोगेन भक्तैर्मवाङ्गीयते तस्य त्वयैवोक्तत्वात्तद्गुणं त्वमेव
स्वभक्ताधीनत्वाभिजापसाधकं कृपाविशेषमास्त्रादयन्तः प्रत्युतत एव
भक्ता स्वयमेव ऋणीभूय स्थिताः भवन्तीति भावः । ये निष्किञ्चना
प्रथमत एव शुद्धभक्ताः तथा तत्सङ्गतस्य त्वत्कस्त्रनिष्ठा मुनयस्ताप-
सा आत्मारामाः जीवमुक्ताश्च, केचन यमेव धर्मेमुपासते,
यद्वा, निष्किञ्चना इत्यस्यैव विशेषणद्वयं मुनयस्त्वन्मनन-
शीला आत्मारामास्त्वयैव रममाणः इत्यर्थः अपवर्गाश्च अप-
कृष्टा वर्गाश्चत्वारोपि सतस्तस्मै प्रेम्णो अपवर्गाश्च भवन्ति ।
शोषात्रित्यादि पञ्चभस्कन्धीयगद्योक्तलक्षणाया भक्तियोगा-
येति वा ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सात्वतशास्त्रे प्रतिपाद्यतया विग्रहोऽप्राकृतो देहो यस्य तं
महा सात्वतशास्त्रं विग्रहवत्प्रियं यस्य तम् ॥ ३३ ॥

[६८]

जितः आत्मा मनो यैस्तैः अकामः ऐहिकालुप्तिकर्मो-
गवासनाशून्यः आत्मा मनो येषां तेषाम् ॥ ३४ ॥

जगदुदयादीनि तत्रैव विभवः ऐश्वर्यं विश्वसृजो ब्रह्मर-
द्रेन्द्रादयः तवांशांशाः पृथग्भिन्नाः पृथक् पृथक् ईश्वरत्व-
बुद्ध्या तत्र जगदुदयादिषु सृष्ट्या स्पष्टं त्वां सर्वात्मानं सर्व-
कर्षारं विस्मृत्येति शेषः ॥ ३५ ॥

परमाणुः अतिसूक्ष्मः परममहान्समष्टिकार्यरूपः पदार्थः
तयोरादौ स्रष्टृतया अन्ते संहर्तृतया अन्तरे मध्ये नियन्तृतया
वर्तमानस्त्वमसि स्वयं तु त्वं त्रयविधुरः स्रष्टृसंहर्तृनियन्तृरहितः
अत एव सत्त्वानां ब्रह्मादिस्तैवपर्यन्तानामादावन्तेऽपि यद्ध्रुवं तदेवा-
न्तरालेषु यद्ध्रुवं तस्त्वमेवासि सर्वरूपोसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दशगुणोत्तरैः पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरैरधिकैः क्षित्या-
दिभिः सप्तभिरेष किलावृतोऽण्डकोशः सहायण्डकोटिभिर्यन्त्राणुकल्प
अणुतुल्यः पतति भ्रमत्यतः स त्वमनन्तोसि ॥ ३७ ॥

एवंभूतं परं पूर्णं त्वां मुक्तिदं ये नोपासते ते नरपशवः
नराकारपशवः यतो विषयतुषो विषयेषु इन्द्रियार्थेषु तद् येषां
ते इन्द्रियार्थप्राप्तये विभूतीः भवद्विभूतिभूतान् इन्द्रादीन् उपासते
तेषां नरपशूनां आशिषः इन्द्रादिदक्षाः सम्पदः तदनु इन्द्रा-
दिनाशानन्तरं यथा राजकुलमनु राजकुलनाशानन्तरं तदक्षाः तत्से-
वकाशिषो विनश्यन्ति तद्वद्विनश्यन्ति, अन्यदेवभक्ता अकृतार्था
एवेति भावः ॥ ३८ ॥

त्वद्भक्तेषु तु ये सकामत्वेन निकृष्टाः तेऽपि कृतार्था भवन्ती-
त्याह-कामाभिय इति । गुणाः विषयास्तेषां गणतः बुद्धिस्थवि-
षयवासनासमूहतः अस्मै जीवस्य द्वन्द्वानां जन्ममरणादीनां
जालानि भवन्ति एवंभूता ये जन्ममरणजाललक्षणासंसारप्रापकाः
कामवन्त इति कामाः, विषयगणास्तदर्थधिया बुद्धयः हे परम
सर्वोत्तम, ज्ञानानां जीवानामात्मनि आश्रये प्रिये च गुणमयः
संसारस्तद्भिन्ने मुक्तिप्रदे मुक्तौ प्राप्ये च त्वत्क्षिति रचिताः कृताः
न रोहन्ति जन्ममरणफलगा न भवन्ति किन्तु ध्रुवादीनामिव
कामान् दत्त्वा मुक्तिप्रापका भवन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सकामा अपि भगवद्भक्ता मुक्ता भवन्तीति भगवद्भजनमाहात्म्य-
मुक्त्वाऽथ निष्कामानां भगवद्भक्तानां श्रेष्ठ्यं निष्कामभजनस्य च
भगवत्प्रोक्तत्वेन सर्वभूतहितत्वदिना च परमं श्रेष्ठ्यं मध्ये
काव्यकर्मणोः पुष्टत्वञ्च वर्णयन् भगवन्तं स्तौति-जितमि-
तिचतुर्भिः । हे अजित हे भगवन्, त्वया तदेव जितं सर्वोत्कर्षेण
स्थितं यदा ये निष्किञ्चना मुनयः त्वन्मननशीलाः आत्मनि
त्वयैवधारामो येषां ते सुमुख्यः अपवर्गाश्च यमुपासते तमन-
वद्यं निष्कामं भागवतं धर्मेमाह ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तरं बुद्धि से मन का समाधान कर वाणी को
प्राप्त होकर सर्व इन्द्रियों की साथ वृत्तियों रोककर पञ्च-
रात्र शास्त्रोक्त विग्रह वाले, जगद्गुरु श्री शेषजी की इस
प्रकार स्तुति करने लगा ॥ ३३ ॥

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ।
 विषमधिया रचितो यः सह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥
 कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ।
 स्वद्रोहान्तव कोपः परसम्पीडया च तथाऽधर्मः ॥ ४२ ॥
 न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ।
 स्थिरचरसत्त्वकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥ ४३ ॥
 न हि भगवन्नघटितमिदं त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः ।
 यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुलकसकोऽपि विमुच्यते संसारात् ॥ ४४ ॥
 अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ।
 सुरभ्रष्टाणि यदुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति ॥ ४५ ॥
 विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
 विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥ ४६ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलपोदयेशाय ।
 दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ॥ ४७ ॥

यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति यं चेकितानमनु चिन्तय उद्वकन्ति ।

भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्धे ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

चित्केतु क्वाच ।

चित्र केतु बोला कि हे अजित ! सममति और रजितमन बलि साधुओं ने आप को जीतलिये और उनको भी आपने जीता है क्योंकि निष्काम भजन करने वालों को आप अपने को भी दे देते हो ऐसे अति करुणा वाले आप हैं ॥ ३४ ॥

हे भगवन् ! की उत्पत्ति पालन और संवारादिक ये आपका वैभव हैं । और विश्व सृष्टि करने वाले ब्रह्मादिक आप के अंश-के अंश हैं । तो हम ईश्वर हैं, इस प्रकार पृथक् अभिमान से मिथ्या ही स्पर्धा करते हैं ॥ ३५ ॥

परमात्मा और परम महान् (बड़े से बड़ा) इन के आप आदि मध्य और अन्त में वर्तने वाले हैं अत एव आदि मध्य अन्त शून्य है । प्राणियों के आदि और अन्त में जो है नित्य है मध्य में भी बंधी है ॥ ३६ ॥

पूर्व २ से दश २ गुने अधिक ऐसे पृथिवी आदिक सप्त आवरणों से आवृत (ढका हुआ) ऐसा यह ब्रह्मांड और कोटि २ ब्रह्मांडों सहित जिन आप में अणु के सदृश अमता है तिसी से आप अनंत हो ॥ ३७ ॥

विषय दृष्ट्या वाले जो नर पशु आपकी विभूति इन्द्र इत्यादि-कों की उपासना करते हैं और उनसे पर जो आप हैं तिनको नहीं उपासते हैं । उनके बड़े २ वैभव भी देवताओं के नाश होनेपर नाश होजाते हैं जैसे राज्य नाश होनेपर राजानुचर यह तो परम अवाधि है बीच में भी नष्ट होता है ॥ ३८ ॥

हे परम ! ज्ञानात्मा, अगुणामय आपके विषय में कामना-करके भी बुद्धि लगावे तो भी फिर जन्म मरण रूप संसार का अंकुर नहीं जामते, ये ब्रह्मजालतौ जीव के गुणों से है ॥ ३९ ॥

हे अजित ! जो आपने अनवध भागवत धर्म कथन किये हैं इसलिये आप सर्वोपरिस्थित हो जिन धर्मों को आत्मा रागनिदकञ्जन मुनिजन अपवर्ग के लिये उपासना करते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषार्थदीपिका ।

अनवधतामेवाह—विषममतिर्यत्र यस्मिन्भागवते धर्मे नास्ति यदन्यत्र यथायस्मिन्काम्ये धर्मे; ननु, सोपि वेदोक्तत्वादनवध एव तत्राह, विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो विदितो

श्रीभरस्त्रामिकृतभावाथदीपिका ।

यः सहाविशुद्धः रागद्वेषादिमत्त्वात् क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात्
अधर्मैकबुद्धश्च हिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तं शबरस्त्रामिमिः 'उभय-
मिह चोदनायां लक्ष्यतेयोनर्थश्च' इत्यादि ॥ ४१ ॥

एतत्प्रपञ्चयति-कः क्षेमः किं कुशलं न किञ्चित् निजप-
रयोः स्वस्य परस्य च स्वपरद्रुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यतीति
स्वपरभुक् तेन यतः स्वद्रोहादत्यन्तकायक्लेशात्तत्र कोपः पीडा
सम्भवात् तदुक्तं गीतासु 'कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तर्दृशरीरस्थं तान्विद्व्यासुरनिश्चयान्' इति तथा
परसम्पीडयाऽधर्मः च शब्दात्तत्र कोपश्च, अतस्त्वया रागान्धमपि
कथञ्चिद्वेदमागं प्रवर्तयितुं काश्यधर्मोऽभिहितो न तत्त्व-
दृष्ट्या ॥ ४२ ॥

भागवतधर्मेण तु न द्रोह इत्याह-नेति । न व्यभिचरति
तं परमार्थं जहाति तत्र ईक्षा दृष्टिः, अन्यमिचारे हेतुः-स्थि-
रेति, स्याद्वरजज्जमप्राणिसमूहेषु समबुद्धयो भागवता ये धर्म-
सेवन्ते ॥ ४३ ॥

एवमभूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तत्र दर्शनात्सर्वपापक्षयो
भवेतीति किं चिन्नमित्याह-न हीति ॥ ४४ ॥

अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह-अथेति । अथ अतो हेतोः तवाव-
लोकनेन परिमुष्टः निरस्ताः आशये चित्ते मत्वा येषां ते
त्वद्दर्शनेन मम नारदोपदेशेन जातमित्याह-सुरभृषिण्यति ॥ ४५ ॥

यथा चाह पूर्वमतिमुह आसं यथा च नारदेनानुगृही-
तोऽस्मि तत्सर्वान्तर्धर्मिणस्तत्र मया किं प्रकाशनीयमित्याह,
विदितामिति । विशेषेण क्षाप्यं प्रकाशनीयं कियदेष न किमपी-
त्यर्थः सवितुष्यथा खद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणां भगवन्तं प्रणमति-नम इति ब्राह्म्याम् । सकलस्य
जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय दुरवसिता अविज्ञाता
आत्मगतिर्निजतत्त्वं यस्य तस्मै केषां कुशोगिनां केन मिदामेद-
दृष्ट्या ॥ ४७ ॥

इव सन्ति चेष्टन्ते चेकितानं पश्यन्तमनुचित्तयो ज्ञानेन्द्रियाण्यु-
श्रूयन्ति स्नाकदं पश्यन्ति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्र च धर्मे त्वमहं तव ममेति च या नृणामन्यत्रात्यस्मिन्
धर्मे विषमा मतिः अहङ्कारममकाररूपा सा नास्ति सा इत्यर्थः
सर्वज्ञेन भ्रमविप्रलिप्सादिदोषरहितेन परमकारणिकेन भगवताऽ-
भिहितत्वादहङ्कारममकारप्रयुक्तहिंसादिगर्भत्वाभावात्सर्वस्य ब्रह्मा-
त्मकत्वानुसन्धानगर्भत्वाश्रितिशयामन्दहेतुत्वाच्च त्वदाराधनरूपो
धर्मः सर्वोत्कृष्टः तथा तदनुष्ठातारोपि शब्दादिविषयसुखार्थ-
दम्भमात्सर्यहिंसादिस्वभावत्वाभावात्सर्वभूतसुहृत्त्वादि गुणयुक्त-
त्वाच्च उत्कृष्टः इतरधर्मतदनुष्ठातारस्तूकविपरिता इति भावः
तदेवाह-विषममिष्येति, अहं ममेत्याहमममिममानेन रचितो
ऽहो देवतान्तराराधनरूपः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिगर्भत्वा-

द्धर्मप्रचुरः शत्रुमरणादिकामिनागर्भत्वात् क्षयिष्णुरस्थिर-
फलश्च ॥ ४१ ॥

विषममिष्या रचितं धर्ममेव निन्दति-क इति । स्वपरद्रुहो स्वं कर्तारं
परञ्च द्रुह्यतीति स्वपरभुक् अत्यन्तशरीरायासकारित्वादनन्तः संसृ-
तिरूपानर्थहेतुत्वाच्च स्वभुक् शत्रुहिंसादिकामिनागर्भत्वात्परभुक्तेन
धर्मेण देवतान्तराराधनरूपेण निजपरयोः कः क्षेमः किं कुः खं न
किञ्चिदपीत्यर्थः परग्रहणं दृष्टान्तार्थं यथाऽभिचारादिकर्मणा
मुमुषोर्नक्षेमस्तथा तत्कर्तुरपीत्यर्थः अस्तु वा कर्तुंस्तादात्मिकः
कश्चित्क्षेमस्तथापि स कियानर्थः पुरुषार्थः अतितुच्छ इत्यर्थः
क्षयिष्णुत्वादिति भावः एवं पुरुषार्थहेतुर्भवतीत्युक्तं प्रत्युत्तानर्थ-
हेतुश्चेत्याह-स्वद्रोहादिति, स्वद्रोहात्स्वस्यैवाहितकरणाद्धेतोस्तत्रै-
श्वरस्य कोपः निग्रहः स्यादयं स्वस्यैवाहितमाचरति किमुत
परस्येत्यतोऽयमतीव निग्राह्य इत्येवं तत्र कोपः स्यात्-

"आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

पजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेताविधिपूर्वकम् ॥

अहङ्कारं वलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः ॥

मामात्मपरदेहेषु प्रक्षिपन्तोऽप्यसुयकाः ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाभ्यजस्रमशुभानासुराश्चैव शोनिषु" ॥

इत्यादिना प्रतिज्ञातो निग्रहः स्यादिति भावः तत्रकोपः स्यान्न
वा अवश्यं परसम्पीडया परस्य द्रोहाद्धेतोरधर्मस्तेषां स्यादेव स्व-
कृतेन धर्मेण परस्य यादृशी पीडा भवेत्तादृशी पीडा हेतुरधर्मोपि
स्त्रानुष्ठितधर्ममनु स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं धर्मोन्तरस्य न केवलमपुरुषार्थहेतुत्वं प्रत्युत्तानर्थ-
हेतुत्वञ्चोक्तं त्वदाराधनरूपधर्मस्य त्वनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतु-
त्वमव्यभिचरितमित्याह-नेति । तत्र "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः"
इति श्रुत्युक्तसत्यसङ्कल्पस्य तवेक्षा-

"ये तु सर्वाणि कर्माणि मायि सन्वस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता श्रुत्युत्सारसागरात् ।

भवामि न क्षिराण्यथ मय्यावेशितचेतसाम्" ॥

इति कृतः सङ्कल्प इत्यर्थः न व्यभिचरत्ययथार्था न भवति
यथा हेतुभूतयेत्तथा भागवतस्तत्र सम्बन्धी त्वदाराधन-
रूपो धर्मोऽभिहितः प्रोक्तः पञ्चरात्रादिमुखेनेति शेषः भागवतधर्मा-
भिधाने उक्तविधे ईक्षेव हेतुरन्यथा त्वद्धर्मोऽभिहिततया केवलविष-
यासके सति सर्वस्मिन् लोके समुद्धर्तव्यभावादीक्षा निर्वि-
षयास्यादिति भावः एवञ्चेक्षायाः सत्यत्वात्तद्विषयत्वापादक-
भागवतधर्मोपनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतुत्वं न व्यभिचरतीतितात्पर्यं
यत एवमत एव आर्याः त्वदीक्षाभिज्ञास्तद्विषयापादिकया चराचरा-
त्मकभूतसमूहेष्वपृथग्विधया त्वदात्मकबुद्ध्याऽमृतत्वाय मुक्तये उपा-
सते धर्ममिति विभक्तिपरिणामेनानुषङ्गः अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः त्वा-
मिति वा शेषः ॥ ४३ ॥

एवं समाश्रयणोपयुक्तसमाश्रितकार्यपादकगुणपूर्तिकथनमु-
क्तेन तदाराधनरूपधर्मस्यैव निरतिशयश्रेयःसाधनमुक्तम् इदानीं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वस्य कृतार्थतामाविष्कर्तुं तद्दर्शनस्य कृतार्थतापादकत्वं कैमुत्य-
न्यायेनाह—नहीति । हे भगवन्, नृणां भवद्दर्शनादखिलपापक्षयो
भवतीति । इदमघटितं न हि किन्तु युक्तमेव, कुतः ? यद्यस्मान्ना-
मस्त्वनाम्नः सकृदेव अवेणादेव पुष्कलोपि हीनजातिरपि
संसारवन्धाद्विमुच्यते नामश्रवणस्यैवेदं महात्म्यं किं पुनः
साक्षात्तद्दर्शनस्येति भावः ॥ ४४ ॥

अथाचार्यकृतं महोपकारं स्मरन्स्वस्य कृतार्थतामाह—अथेति ।
हे भगवन्, अधुना तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशये
चित्ते मलाः येषां तादृशा वयं कृतार्थाज्ञाता इति भावः य-
स्मात्तावकेन “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः”
इति त्वदुक्तरीत्या तव निरतिशयप्रियेण सुरर्षिणा श्रीनार-
देनोदितं त्वद्दर्शनेन मम कृतार्थत्वे निमित्तं मन्त्ररूपं वचो
गदितं तत् एवमधुना जातं अन्यथा महोपकर्तृसदाचार्यानुग्रहे-
ण कथं भवति एवाविधः परमोऽप्युदयस्तदनर्हस्य मम कथं भवे-
दित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कथं भवेदित्यनेनेदं शाश्वतदयानर्हत्वं स्वस्य सूचितं तच्च
भवता सर्वज्ञेन सर्वं विदितमेव किं मया विज्ञाप्यमधुना
विशिष्यत इत्याह—विदितमिति । हे अनन्त ! इह लोके जनै-
र्यद्यदाचरितं तत्समस्तं जगदात्मनः कृत्स्नजगदन्तर्यामितया
सर्वेषां बुद्धिबुद्धीर्युगपत्साक्षात्कुर्वतस्तव विदितमेव ततो माह-
कोविज्ञाप्यं परमगुरोस्तव कियत्, यथा सवितुः खद्योतैः, यद्वा
अनन्तकल्पपाण्युगाकरस्य तव गुणैकदेशमपिस्तोतुमहमसमर्थः
इति त्वया विदितमेवेत्याह—विदितमिति । हे अनन्त त्रिवि-
धपरिच्छेदरहित ! इह लोके जनैर्जननं वरणं भाग्मिस्त्वदाहितज्ञान-
शक्तिभिर्माहुर्यद्यदाचरितमन्तर्बहिर्निद्रियैर्व्यापृतं तत्सर्वं जगदन्त-
रात्मनः सर्वज्ञस्य तव विदितमेव परिच्छिन्नमेतन्मम बाह्यम-
नश्चान्तस्वरूपस्य सर्वज्ञस्य तव गुणवर्णने यावद्दृच्छति तत्त्वया
विदितमेवेत्यर्थः अतः परमगुरोर्ज्ञानप्रदानं नास्मादनामपि ज्ञान-
वस्य तवेह मया विज्ञाप्यं विज्ञापनीयं कियत् मया कर्तव्यं
गुणस्तवनं तव कियदत्यल्पमित्यर्थः यथा सवितुर्लोकत्रयप्रकाश-
कस्य खद्योतैः कीटविशेषैः कृतं ज्योतनं कियदत्यल्पं तद्व-
दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं स्वस्य तत्स्तुतावनधिकारमाविष्कृत्य कांश्चित्तद्गुणा-
न्तुस्मरन् केवलं नमस्करोति—नम इति द्वाभ्यां । भगवते पादगु-
णपरिपूर्णां निरस्तनिखिलदोषाय सकलस्य जगतः स्थिति-
लययोः इदमुत्पत्तेरप्युपलक्षणम् उत्पत्तिरिष्टतिलयानामाशास्य
कर्त्रे कुयोगिनां कर्त्तरिष्यी कुयोगिर्भिभिदा अत्र द्वात्मकस्वतन्त्र-
वस्तुदृष्ट्या पुरंवासिता ज्ञातुमशक्या आत्मनो गतिः स्वरूपं स्वभा-
वश्च यस्य ज्ञातुमशक्यस्वरूपस्वभावायेत्यर्थः परमहंसात्मान्त-
परिशुद्धाय तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥

अनन्तगुणमाहात्म्यं कथयन्ममस्करोति—यमिति । श्वसन्तं “बहु
स्याम” इति सङ्कुलपतो व्याक्रियमाणां यं त्वामनु विश्वसृजः
प्रदायः श्वसन्ति प्राणान्ति त्वदायत्तस्वसत्तालाभेन व्याक्रि-

यन्त इत्यर्थः चेकितानं सर्वं पश्यन्तं यं चित्तम् चित्तवृत्तयः
अनुश्रवन्ति प्रसरन्ति ज्ञानमपि त्वदधीनमित्यर्थः यस्य
तव मुखे कृत्स्नं भूमण्डलं सर्वपायति सर्वपवदाचरति
यं कृत्स्नभूमण्डलभारमपि सर्वपवन्मन्यत इत्यर्थः तस्मै सहस्र-
शिरसे भगवते तुभ्यं नमोऽस्तु मे नमनं भवानङ्गीकरोत्व-
ित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तद्धर्मज्ञानेन किं फलमिति तत्राह—विषमोति । यस्मिन् भर्मे
ज्ञाते नृणां त्वमहमित्यादिलक्षणा विषममतिः शास्त्रनिषिद्ध-
विनंस्यात्, चकारादीश्वराधीनं सर्वं तत्प्रेरितोऽहं कार्येषु प्रवृत्तोऽ-
स्मीति बुद्धिरित्यर्थः येन धर्मेण यस्मिन् त्वमि ज्ञातेवा
दरेरेन्मत्र विषमधिया यथास्थितवस्तुविपरीतज्ञानेन रचितः
अतः अहंमतादिप्रचुर इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तज्ज्ञानफलं तम एवेत्याह—क इति । ननु, तर्हि यागादिकर्म-
लक्षणाधर्मेण पुरुषार्थः स्यादिति तत्राह—निजोति, स्वस्य शरीर-
क्लेशस्य हेतुना परस्य संज्ञपनलक्षणाहिसाहेतुना, कुतो नास्तीति
तत्राह—स्वप्नोदादिति, स्वविहितशरीरक्लेशं विनाऽऽत्महत्यादिद्रोहा-
त्तवाञ्छालङ्घनलक्षणात् ॥ ५० ॥

ननु, शिवादिविहितवत् त्वद्विहितस्यान्यथात्वेन त्वद्विहि-
तलक्षणाऽतिलङ्घनदोषनिमित्तकोपाभावोपपत्तेरतस्त्वपेक्षापि व्य-
भिचारियेवेति तत्राह, नेति । तत्र को हेतुरिति पूर्वोक्तं स्मार-
यति—यमिति, पूर्वस्माद्विशिनष्ट्यपृथगिति, कुत्रेत्यत उक्तं स्थिति-
स्थावरजङ्गमप्राणिसमूहेषु यथास्थितदर्शिनः तद्युक्तमित्याह,
आर्या इति, तुनां तारतम्यमन्ययोगव्यवच्छेदं चाह ॥ ५१ ॥

प्रारब्धवशाद्द्वार्या अपि उपास्ति कुर्वन्ति न फलोपलब्ध्या,
तस्मादिदमघटीयमानं (१) मन्त्रयन्तीति तत्राह—नहीति ॥ ५२ ॥

नेह संसारतरणो सकृन्नामश्रवणमेवाहं किंपुनर्भवद्दर्शन-
मिति यस्माद्य तस्मात्त्वद्दर्शनेनाधुना वयं परिमृष्टाशयमला
अभूमेति शेषः नारदाक्यञ्च भगवदीक्षाया अव्यभिचारितत्वे
लिङ्गमित्याह, सुरच्छापिणोति ॥ ५३ ॥

हे अनन्त, तावकेन नारदेन समस्तं विदितं ज्ञातं, भगव-
द्विज्ञानं अव्यभिचारीति यदुदितं च, तत्कथमन्यथा भवति ?
निगमयति, तवेति, जगदात्मनो जगदन्तर्यामिणः परमगुरो-
स्तव जनैश्चेष्टितं कियद्विज्ञाप्यं न किमपीति भावः विज्ञाप्यं
ज्ञास्यधेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह, इदेति । इह ज्योतिःसु प्रकटप्रका-
शस्य सवितुः स्वं वितस्तिप्रदेशो एव ज्योतः प्रकाशो येषां-
ते तथा तैः ॥ ५४ ॥

यस्मात्तिरिदमेव विज्ञाप्यमित्याह—नम इति ॥ ५५ ॥

इदमपि त्वदनुग्रहं विना न शक्यमित्याह—यं वा इति । “श्वस-
प्राणो” इति धातोः “प्राणान्तमनुप्राणान्ति” इति धातोः वै शब्देन सूचिता
चेकितानं जानन्तमनुवृत्तयः तत्तद्वस्त्वनुगतज्ञानवन्तः उच्यन्ति

(१) स्तुवन्ति न तु परमार्थः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्यक् जानन्ति सर्वेष्वर्तते श्रीहरिविवक्षां “सहस्रशीर्षा-
पुरुषः” इत्युपपत्तेः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

निजसंसारहेतुत्वात् स्वद्रुहा पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स
आत्महेतिवत्-पश्चाद्युपालम्भात् परद्रुहाचेत्यर्थः कोपः औदास्य-
मयः क्रोधः अधर्मोऽशुद्धो धर्मः ॥ ४२-४६ ॥

नम इति मिदा नानोपास्यभेददृष्ट्या कुशोगितां दुरवसि-
तेति यद्वा मिदा भेदमय्या भक्त्या परमहंसायेति परेणान्वयः
तथा शुद्धस्वरूपत्वेन हृत्कमलविहारिण इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

उच्चकान्ति स्वरूपं पश्यन्ति यस्य एव ज्ञानशक्त्यंशेनैव
स्वस्वज्ञानं लभन्ते इत्यर्थः ‘कनीदिष्टिकास्तिगतिषु’ इत्यस्य
यद्गुणान्तस्य रूपमिदम् ॥ ४८-५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

यत्र भागवते धर्मं त्वमहमिति मम तवेत्यहन्तास्पदममता-
स्पदयोर्विषममतिरुत्तरद्वयोर्कार्यदृष्ट्या द्वेषनिबन्धनवैषम्यवती
ममत्वत्वमहं शत्रुरिति मतिर्नास्ति यत् या अन्यत्र काम्य-
धर्म इत्यर्थः काम्यधर्ममेव निन्दति, विषमधिया शत्रु-
मरणादिकांमनया रचितो यः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिमयत्वात्
क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् । अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् ।
तदुक्तं शबरस्वामिना ‘उभयमिह चोदनायां लस्यते अर्थोऽनर्थश्च’
इत्यादिना ॥ ४१ ॥

उक्तमर्थं स्पष्टयति—कः चेमः किं कुशलं निजपरयोर्निज-
स्याहन्तास्पदस्यात्मनः परस्य ममतत्पदस्य पुत्रकलत्रादेर्न किञ्चि-
दित्यर्थः स्वस्मै परस्मै च दृष्टतीति स्वपरभुक् तेन यतः
स्वद्रोहात् परहिंसार्यकात्यन्तस्वकायकलेशकरतपोव्रतादेः अधर्मः
पापं स्वत्कोपश्च ॥ ४२ ॥

ननु, क्षयिष्णुत्वादिसाहुल्येपि काम्यधर्मे फलदर्शनात्
प्रवर्तन्ते निर्दोषेपि निष्कामधर्मे फलदर्शनात् प्रवृत्तौ
संशेरेते जनास्तत्राह—नेति । तवेष्टा मङ्गल्या जीवः कृता-
र्थी भवत्विति परामर्शो न व्यभिचरतीति काम्यधर्मे कदाचि-
त् फलस्यापि व्यभिचारः स्यात्तु त्वदीयेक्षायाः अत एव आर्या
इत्यनार्यास्तु संशेरेतां नामेति भावः अपृथग्धियः स्वस्य परस्य
च सुखदुःखेषु पृथग्वृत्तिरहिता आर्या इति, आर्यास्यं कन्दश्चे-
दमिति दर्शितम् ॥ ४३ ॥

निष्कामधर्मस्य मयैव साक्षात् फलं लब्धमित्याह—नहीति ।
नृणामिति ममेवेति भावः पापचयस्य का वाचा मोक्षोपि
भवतीत्याह—यत्रान्न एकस्मैव किमुत बहुनां सकृदेव किं पुनर-
सकृत् भवणादेव किमुत कीर्तनादेः पुनस्तत्रापि किमुतायः ।
संसारशब्देन किमुत पापादिति साधनारम्भ एव दर्शने
मिति भावः ॥ ४४ ॥

अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह—अथेति ॥ ४५ ॥

विषयान्धोऽपहं स्वभक्तं प्रेष्य संसारकृपादुद्धृत्य स्वचर-
णान्तिकमानीत इत्यादि किं विश्वापयामीत्याह—विदितमिति । स-
वितुः सवितरीव त्वमि सद्योतैरिवास्माभिः किं प्रकाशनीयम् ॥ ४६ ॥

मिदा भेददृष्ट्या हेतुना ये कुशोगिनस्तेषां परमहंसाय कृप-
या परमहंसस्वरूपेणोद्धारकायेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्वसन्तं चेष्टमानं विश्वसृजः कर्मेन्द्रियाणि श्वसन्ति चेष्टन्ते
यं चेकितानं पश्यन्तं चित्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि उच्चकान्ति
स्वस्वविषयं पश्यन्ति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र भागवते धर्मं त्वमहमिति मम तवेति च विषममति-
र्न भवति यत् या अन्यस्मिन् काम्यकर्मरूपे धर्मे भवति
इत्यर्थः अन्यं धर्ममेवाह—विषमधिया विषमा धीर्यस्य तेन
मन्दबुद्धिना अविशुद्धयः जैवोपस्थादिसुखफलकः क्षयिष्णुः
अल्पकालस्थापिफलदः अधर्मबहुलः प्राणिपीडासंपाद्यः रचि-
तोऽनुष्ठितः आद्रित इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वस्मै संसारप्रापकत्वेन परस्मै पीडाकरत्वेन दुह्यतीति
स्वपरद्रुह तेन तथोव्रतयज्ञादिरूपेण काम्यकर्मणेत्यर्थः । निजस्य
स्वस्य कर्तुः परस्य तेन कर्मगाराध्यस्य यद्वा परस्य कर्मोप-
युक्तप्राणिनः प्राक्स्मै कः क्षेमो मङ्गलम् समाप्तौ कियानर्थः ।
फलम् न कोपीत्यर्थः स्वस्य यो द्रोहस्तादृशेन कर्मणा संसारे
पातनं तस्मात्तच्च कोपः तथा परसेपीडया कर्मेनिष्पत्त्यर्थप्रा-
णिपीडया अधर्मश्च भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सत्यसंकल्पेन त्वया प्रकाशितं धर्मं तत्त्वज्ञा उपासते इत्याह-
नहीति । ईक्षा संकल्परूपा दृष्टिः । नहि व्यभिचरति अयुक्तमर्थं
नहि स्पृशति यथा भागवतो धर्मः अभिहितः वर्णितः यं
धर्मं स्थिरचरसत्त्वकद्वेषेण स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु अपृथग्धियः
उपासते अनुतिष्ठन्ति ॥ ४३ ॥

मगधदर्शनेन त्वदवलोकनेन चात्मनः कृतकृत्यतां द्योतयति-
नेति द्वाङ्ग्याम् । त्वदर्शनात्स्वत्साक्षात्कारात् ॥ ४४ ॥

त्वदवलोकनेन त्वत्कृतेन कृपावलोकनेन परिसुष्टा परिमार्जिताः
आद्यब्रह्मा येषां ते तथा जाता वयम् “एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छु
प्रयतो मम । यां धारयन् सप्तसाक्षाद्गुणां संकषणं प्रभुमि”ति
यत्सुरर्षिणोदितं तत्कथमन्वयामवति ॥ ४५ ॥

हे अतन्त ! जगदात्मनो विश्वात्मनस्तव जनैरिह संसारे
आचरितं समस्तं विदितम् अतः सद्योतैः सवितुरिव अस्माभिः
हे जगद्गुरो ! त्वं किमद्विज्ञाप्यं प्रकाशनीयं न किमपीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ विश्वहेतुत्वादिभगवदसाधारणान् गुणाननुस्मरन् भग-
वन्तं प्रणमति—नम इति द्वाङ्ग्याम् । सकलस्य जगतः कार्यजातस्य
स्थित्यादीनामिहाय कत्रे कृत्स्नते “सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म” एतदात्म्य-
मिदं सर्वम्” इत्यादिभुतिविषये खोत्मेचित्ते प्रधानपरमात्मादि-

श्रीशुक उवाच ।

संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत ।

विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरुद्वह ! ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनम् ।

संसिद्धोऽसि तथा राजन् ! विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ।

शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तम् ॥ ५१ ॥

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततम् ।

उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जगत्कारणवादे योगोभिनवेशोक्ति येषां तेषां सांख्यतार्किकादीनां
मिथा केवलं जगदीश्वरमेवेन कुरुवसिता कुर्यात्मा आत्मगतिः
स्वरूपज्ञानमार्गो यस्य तस्मै परमहंसाय अत्यन्तशुद्धाय ॥ ४७ ॥

यस्यां श्वसन्तं चेष्टन्तं विश्वसृजः ब्रह्मादयः श्वसन्ति चेष्टां
कुर्वन्ति "सृजामि तन्निष्क्रीयं हरो हरति तद्वशः" इति ब्रह्मोक्तः
अं चेकितानं पश्यन्तम् भान्तम् चितयः चितिज्ञानं तदुपलक्षिताः
सर्वाः चेतनाचेतनात्मिकाः प्रजाः अनु उच्यन्ति अनुपश्यन्ति
अनुभाषन्ति "तमेवभान्तमनुभाति सर्वम्" इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

जिस भागवत धर्म में हम तुम हमारा तुमारा ऐसी
विषम मति नहीं है अन्य धर्म में है । क्योंकि वह विषम बुद्धि
से रचागया है अत एव वह अविशुद्ध क्षयिष्णु (नाशवान्)
और अधर्म बहुत है ॥ ४१ ॥

अपने पराये द्वेष करने वाले धर्म से, अपना पराया क्या
सुख, और कितना प्रयोजन है स्वद्वेष अर्थात् अधिक काय
रुद्ध से आप अन्तर्गामी को कोप दूसरे को पीडा देने से
अधर्म ॥ ४२ ॥

जिस दृष्टि से भागवत धर्म कथन किया वह आपकी
दृष्टि कभी अन्यथा नहीं होती ॥ यावत् जगत् प्राणियों के
समूह में अप्रत्यक्ष धर्म वाले जो आये लोग है बोली उस
धर्म की उपासना करते हैं ॥ ४३ ॥

हे भगवन् ! आपके दर्शन से जीवों का पाप नाश होना यह
संभव नहीं है क्योंकि जिन तुम्हारा एकवार अवगण से
बंडाल भी संसार से मुक्त होता है ॥ ४४ ॥

हे भगवन् ! आपके दर्शन से हमारा अन्तःकरण निर्मल हुआ
क्योंकि नारद का कहा हुआ भूट कैसे होय ॥ ४५ ॥

हे अजन्त ! जगत् के अन्तर्गामी आपको लोकों का सब
चरित्र ज्ञात ही है अतः परमेश्वर आपको क्या जनाना है जैसे
कि सद्योत सूर्य को क्या प्रकाश करसका है ॥ ४६ ॥

जगत् की उत्पत्ति स्थिति नाश के करने वाले आपको तमः
होय क्योंकि आप परम हंस है और पावन्दी भेद दृष्टि से आपके
तत्त्व को नहीं जानते हैं ॥ ४७ ॥

जिसकी सत्ता से ब्रह्मादि देवता श्वास लेते हैं कर्मेन्द्रिय ज्ञाने
द्विज अपने २ विषय को ग्रहण करते हैं और जिसकी शिरपर
पृथिवी मंडल सर्वत्र चतुःप्रतीति होता है उस भगवान् शेष जी के
प्रणाम होय ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

मेनुऽशासनं मद्भिषय उपदेशः तेन तथा च विद्यया
ऽस्माच्च दर्शनात्संसिद्धोऽसि ॥ ५० ॥

तद्व्योषदादृष्टाय स्वसमष्ट्युपादिशति—ब्रह्ममित्यादिना । सर्व-
भूतान्यहमेव भूतानामात्मा लोकान्यहमेव भोक्तृभोग्यात्मकं
विश्वं मद्भयतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः यतोऽहं भूतभावनः भूतानां
प्रकाशकः कारणं च तनु, शब्दब्रह्मप्रकाशकं परं ब्रह्म कारणं
च प्रकाशकं च तत्त्वम् ते उभे ममेव रूपे इत्याह
शब्दब्रह्मेति शाश्वती शाश्वतौ ॥ ५१ ॥

अतस्त्वमेव पश्येत्साह—लोके भोक्तृप्रपञ्चे भोक्तृत्वेन वित-
तमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन सन्ततं व्याप्तं-
तदुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तम् मयि चैवोभयं कृतं
प्रकल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः पश्येदित्यप्यादिरो धा ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमहावतचन्द्रचन्द्रिका ।

चित्रकेतुनेत्यं स्तुतो भगवाननन्तस्तमभाषतेत्याह—भुनिः, संस्तुतश्च । इत्यमनन्तगुणमहात्म्येन स्तुतो भगवाननन्तः प्रीतस्सन् हे कुरुब्रह्म, तं विद्याभराणां पतिं चित्रकेतुमभाषत ॥ ४६ ॥

तदेवाह—सदित्यादिना सिद्धोसीत्यन्तेन । नारदाङ्गिरोभ्यां ते तुभ्यं यद्व्याहृतमुक्तं तदनुशासनं प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपविषयकं विविच्य ज्ञापनरूपं वचः मे ममैव मत्सम्बन्धेवान्तरात्मभूतमत्सङ्कल्पादेव ताभ्यां ते व्याहृतम्—

“ईश्वरस्य च सौहार्दं यदच्छां सुकृतं तथा ।

विश्वोऽं कटाक्षमर्षे आनुकूल्यं च सात्विकैः ॥

संभाषणं पठितानि श्लाचार्यप्रोप्तिहेतवः”

इत्युक्तरीत्या अद्वैतमन्त्रेण सदाचार्यप्राप्तेर्बुद्धेर्मत्वादिति भावः भूतो हे राजन्, तथा नारदोपदिष्टया मन्त्रविद्याया मम दर्शनाच्च संसिद्धोसि ॥ ५० ॥

ननु, मध्यमुपदिशतमिति ततो प्रतिस्वसुकवानतः कथं तद्व्याहृतं त्वदनुशासनमेवेति जानीयां किञ्च तयोरेव वचोऽहमभ्युक्तं न तु तवेत्यत्राह—अहं हीति ॥ तावत्सर्वाणि भूतान्यहमेव सर्वोऽयमपि भूतानि मदभिन्नान्येव, किमुत “आचार्यं मां विजानीयात्, “जानी-त्वात्मैव मे मतम्” इत्युक्तात्माभिन्नाभिमानविषयावंगिरोनादौ मदभिन्नाविति भावः अतस्तद्व्याहृतं तदनुशासनमेवेति तात्पर्यं, ननु, सर्वभूतान्यहमेवेत्युक्तोऽभेदः किं मृदात्मको घट इति वस्त्वरूपभेद-रूपस्तथास्त्वे सर्वविकाराश्रयत्वापत्तिस्तत्राह—भूतात्मा सर्वभूताना-मन्तरात्मा आत्मा देवो जात इत्यादिवच्छरीरात्मभावप्रयुक्तः सर्व-भूतैः सह समाभेदः विकाराणां शरीरगतानां जीवे वाह्यादीनामिव न मयि प्रसक्तिरिति तात्पर्यं । शरीरात्मभावनिवन्धनोऽभेदव्यप-देशो बहुशो दृष्टः ब्राह्मणोऽहं कुशोऽहं स्थूलोऽहमित्यादिः न चेदं रजत-मिति तदुपाधितोयं व्यपदेशः नीलो घट इत्याद्यभेदव्यपदेशस्यापि बाधितत्वापत्तेः अथ जातिगुणादीनां व्यक्तिगुणप्रधानसिद्धप्रकार-तया तदुद्दिष्टतच्छब्दयोर्द्वैतगुणपर्यन्तत्वात्तन् वाचस्तर्हि शरीर-स्याप्यात्मा पृथक्सिद्धप्रकारत्वेन तदुद्दिष्टतच्छब्दशोरपि तात्प-र्यत्वात्तदव्यपदेशित एव, ननु, जात्यादेर्व्यक्त्यादीन् प्रति अप्रधानसिद्धप्रकारत्वे प्रत्यक्षगम्यं जातिव्यक्त्योरुभयोरपि प्रत्यक्ष-विषयत्वात् आत्मनस्तु तद्विषयत्वात्कथं शरीरस्यात्मा पृथक्-सिद्धविशेषणं त्वमिति चेत् मास्तु जातिव्यक्त्योरिव शरीरात्म-नोरेकप्रमाणाविषयत्वम् अथाप्यात्मा पृथक्सिद्धप्रकारत्वे शरीरस्या-क्षतमेव न हि भिन्नसामग्रीवेद्यत्वाभावेण तदुद्वाहृतं शक्यम् अन्यथा चक्षुर्गोन्द्रियविद्ययोः पृथ्वीगन्धयोरपि नियतप्रकारप्र-कारिभावानुपपत्तेरित्यन्वयं विस्तरः न केवलं शरीरात्मभाव-निवन्धन एव भूतैर्ममाभेदः, अपि तु कार्यकारणभावनिवन्धनं चेत्याह—भूतभाव इति, भूतानि चिदचिदात्मकानि देवमनुष्या-दीनि भावतुत्पादयति स्वस्मादेवोपादनभूतासिद्धिः भूतभावनः कार्य-कारणयोर्भेदस्तत्पारम्पर्याधिकरणविभागे बहुपपत्तिमिनिर्दिष्टः यदा शक्तिं तयोरेवऽवचो भूतत्वं ननु तत्रैति तत्राह—यद्व्येति । शब्दात्मकं यद्वद्वा परं शब्देन वाच्यमर्थात्मकत्वं च यद्वद्वा इति प्रश्नो मम शाश्वती तन् पावतत्तमपुष्पाक्सिद्धे मम शरीर-

भूते इत्यर्थः स्वस्मिन्मुख्यवृत्तो ब्रह्मशब्दः शब्दार्थात्मकयोः प्रपञ्च-द्वयोः स्वशरीरत्वाद्युपचरितः परब्रह्मणः स्तनुत्वकथनं दृष्टान्तार्थं यथा परब्रह्मान्तर्गतनारदाङ्गिरसोर्मच्छरीरत्वम् एवं शब्दब्रह्मान्तर्ग-ततद्वचसोऽपि मत्तनुत्वमित्यर्थः यद्यपि स्वस्य सर्वभूतात्मकत्वकथ-नेनैव सर्वभूतवचसां स्ववचस्त्वमपि कथितप्रार्थं तथापि नाम-रूपयोरुभयोरपि स्वशरीरकत्वज्ञापनाय पृथगुक्तमित्यवगन्त-व्यम् ॥ ५१ ॥

ननु, सर्वेषां भूतशब्दवाच्यानां देवादिशरीराणामात्मा जीवः स एव किं मवाप्तेत्याह—लोक इति । लोके परिदृश्यमानाचित्प्रप-ञ्चे देवादिशरीररूपे विततं व्याप्तं अन्तःप्रविश्य धारकतया व्याप्तं प्रत्यगात्मानं द्वितीयान्तानां पश्येत्यव्याहृतानन्वयः तथा आत्मानि प्रत्यगात्मानि सन्ततं प्रोक्तं धार्यत्वेनाचितं लोकं चेत्ये तदुभयं मया परमात्मनाऽतःप्रविश्य भर्ता व्याप्तस्य उक्तमुभयं अर्थि-कृतं च मदाभेयं कृतमित्यर्थः लोके विततमात्मानामित्यनेन चेतने जीवस्य व्याप्तिरुक्ता, लोकं आत्मानमित्यनेनाचेतनस्य जीवधार्य-त्वमुक्तम्, उभयमित्यनेन चेतनाचेतनयोरीश्वरधार्यत्वं व्याप्त्यत्वं-मीश्वरस्य स्वस्य धारकत्वं व्यापकत्वञ्चोक्तम् अतो नाहं जीवः भूता-त्मेत्यत्र भूतशब्दोऽचेतनविशिष्टचेतनपरः इति भावः आत्मान-मित्येकवचनेन जात्याभिप्रायकं यद्वा एकमेव जीवव्यक्तिमुपादाय क्रमप्राप्तेषु देवादिशरीरेषु व्याप्तिरुच्यते, अतोऽत्र जीवैक्यवाद-भ्रमो न कर्तव्यः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तनामप्रवृत्तिनिमित्तकिं पावत्वादनन्तः श्रीहरिः । हरिगुणान्त-कथनदर्शनासमर्थत्वादनन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नारदाङ्गिरोभ्यां यन्मम शासनं तव व्याहृतं तत्कारणेन या च मम विद्याभ्यस्ता तथा यच्च मम दर्शनं तस्माच्च संसि-द्धोऽसि प्राप्तापेक्षिताशेषपुरुषार्थोसीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अधुनाऽहं पूर्वोक्तस्थिरीकरणाय किञ्चिद्विशेषज्ञानाय वा किञ्चिदुपदिशामीत्याह—अहमिति । सर्वभूतान्यहमित्यन्वयः वा इत्यनेन “सर्वे खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतिं सूचयति अभेदोपदेशस्य कोमिप्राय इति तत्राह—भूतात्मेति । भूतानामन्तःस्थित्वा दाना-विकर्तृत्वात्तद्व्यपदेशः “हरिस्तु सर्वभूतानि तदन्तर्गोऽप्यपेक्षया” इति स्मृतेः सत्ताप्रवृत्त्या तद्व्यपदेश इतिभावेनाह—भूतभावन इति, भूतानि भावयति सत्तागतानि करोतीति अनेन “अहमास्मि” इत्यादि-श्रुतिगतानि पदान्यन्तर्गामिणि मुख्यवृत्त्या प्रवर्तन्ते इत्युक्तं तथाचोक्तं “तिङ्पदानि च सर्वाणि सुप्पदानि तथैव च । तस्मि-न्नेव प्रवर्तन्ते मुख्यवृत्त्या विशेषतः” इति इदञ्च स्वयावश्यं ज्ञात-व्यमित्याह—शब्देति । वेदादिशब्दराशिलक्षणां शब्दब्रह्म सविदा-नन्दलक्षणं परं ब्रह्मेत्युभे “हे अपि ब्रह्मणी मम शाश्वती तन् प्रतिमास्वरूपभेदेन यावद्ब्रह्म विहितं तावती वाक्” इति श्रुतेः “यश्च नित्योऽव्ययः सूक्ष्मः” इति पूर्वोक्तम् ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मानं जीवं लोके भुवने अविततमव्याप्तं जानीहि लोक-
चात्मनि जीवे वासनारूपेण मनसि सन्ततं निव्यूढं विद्धि
विपुलस्यं लोकस्यात्मप्रदेशमन्तरेण बाहुल्यायोगात् लोक आ-
त्मैतुभयं मया ब्रह्मरूपेण व्याप्तं तर्हि, जीवलोकयोराधारः कः ?
इति तत्राह-मयीति । उभयञ्च मयि समाश्रितमेव, कुतः ? 'अह-
मेवोभयाधारः' इति समाधत्स्व ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रासिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहमिति अत्र शब्दब्रह्मणः साहचर्यात् परब्रह्मणोऽप्य-
शब्दमाश्रयति ॥ ५१ ॥

तथैवानुभावयति लोक इति । आत्मानं परब्रह्म स्वरूपं-वितत-
माश्रयत्वेन वर्तमानम् आत्मनि तस्मिन् सन्ततमाश्रितं पश्य मया
भगवद्रूपेण परब्रह्मणोऽपि मदीयनिर्विशेषाविभावरूपत्वात्, अतः
एवोभयञ्च मयिकृतं मज्जाननिमित्तमेव निरूपितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

मेऽनुशासनं श्रवणकीर्तनादिभजनं तेन तथा विद्यया
नारदोपदिष्टमहामन्त्रेण च तत्साध्यान्मम दर्शनाच्च ॥ ५० ॥

किञ्च भक्तितत्त्वं तथा ज्ञातमेव तत्राजितजितेत्यादिस्तुति-
रेव प्रमाणं जिज्ञासानैरपेक्ष्यार्थं ज्ञानतत्त्वमहमेवोपदिशामि श्रु-
यिवत्याह-अहं वै इति । अत्रेदं विवेचनीयं वस्तु तावत्
द्विविधं, वास्तवमवास्तवञ्च, ब्रह्म परमात्मा भगवान् सपरि-
कर इत्येतत् त्रितयमेव वास्तवं वस्तु, मायिकप्रपञ्चजातमिदं-
मवास्तवं वस्तु, अवस्तु च द्विविधं, कार्यमकार्यञ्च, कार्यस्वप्ने
नृजात्यादिगतं । अकार्यं जगत्पञ्चशशशृङ्गादि, एषां मध्ये
विद्यं वास्तवमत्र वस्त्विति प्रथमोक्तेर्वास्तवं वस्तु न एवोपादेयत्वं
वक्तुं प्रथममवास्तववत्त्वाह-सर्वभूतानि भोक्तृभोग्यात्मकानि ज-
गन्ति अहमेव मदीयजीवशक्तिमयत्वादिति भावः अत्र
जीवानामवास्तववस्तुत्वमविद्यावृत्तत्वादेवोक्तं । वास्तवं वस्तुवाह
भूतानां समष्टिव्यष्टीनामात्मा अन्तर्यामीति द्वितीयः ।

तृतीयश्च पुरुषोऽहं तथाभूतानि तानि भावयत्युत्पादय-
तीति प्रथमः पुरुषश्चाहं तथाभूतानि दास्यसख्यादिभाव-
वन्ति करोतीति भूतभावनः कृष्णो रामश्च सप्रति त्वयादृश्य-
श्चाहं किञ्च मन्त्रिश्वासकृपं यत् शब्दब्रह्म वेदः तथामन्त्रिविशेषा-
कारत्वेन ज्ञानिषु प्रतिपाद्यमानं यत् परं ब्रह्म ते उभे ममैवत-
नुरूपे, वेदस्य शब्दरूपत्वादाकाशगुणत्वेनानित्यत्वशङ्कायास्तथा
परब्रह्मण्यज्ञानिर्हेदत्वेनावस्तुत्वशङ्काया वाशङ्कायाह शाश्वती
शाश्वत्यौ नित्यसत्ये एव ॥ ५१ ॥

ननु त्वं मम चेत् सर्वं भवसि तर्हि किं सर्वभूता-
भोग्योपास्यत्वेन ध्येयानि भक्तानुत्तार्याभ्यादिरूपाणीति

तत्राह-लोके भोग्यप्रपञ्चे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं जीवं
तथा लोकचात्मनि भोग्यत्वेन सन्ततं सविस्तरमुपच्छिन्नं तदु-
भयं मया कारणात्मना व्याप्तं मयि चाधिष्ठानकारण्ये उभयं
कृतं कार्यरूपं स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः तेन सर्वभूतानि
सच्छक्तिकार्याण्यनित्यान्यस्वरूपभूतानि नोपास्यत्वेन ध्येया-
नीति भावः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते तुभ्यं मेऽनुशासनं मन्त्रिषयकं शास्त्रं मन्त्रोपनिषदित्यर्थः
तथा मन्त्रोपनिषद्रूपया विद्यया मे दर्शनाच्च संसिद्धोसि मदीयतां
प्राप्तोसि यः भगवदीयत्वं न प्राप्तः स रागाद्याभिभूतत्वात्सिद्ध-
एवेत्यस्मिन्पुराणं प्रवृत्तिः, 'तावद्वागादयस्तेन तावत्कारागृहं तथा
तावन्मोहोऽग्निगडो यावत्कृष्णं न ते जनाः' इति ॥ ५० ॥

एवं सिद्धपदवीं प्राप्तो भवद्विधो जीवः सर्वात्मानं सर्वका-
रणमसूयास्पृहादिदोषराहित्येन ध्यायेदित्याह अहमित्तिचतुर्भिः ।
सर्वभूतानि चेतनाचेतनानि अहं यतः भूतानामात्मा 'एष ते आत्मा-
तर्षाभि' इति श्रुतेः ॥ 'अन्तरात्मा नियताहं नियम्यनियन्त्रोः । स्वाभा-
विको मेदामेदः, इन्द्रियगणप्राणयोः न वै वाचो न चक्षुषि
न मन इत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते' इति छांदोग्ये प्रसिद्धः ।
यतः भूतभावनः भूतानि भावयत्युत्पादयतीति स 'तथा कार्य-
कारणयोः' स्वाभाविकोमेदामेदः सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तत्तुल्यानि-
तीत्यनेन वाक्येन दर्शितः आत्मानि प्रमाणम् आत्मनः स्वरूपं
चाह, शब्दब्रह्म परं ब्रह्मचेत्युभे मम शाश्वती शाश्वत्यौ नित्ये
तनू वेदप्रमाणकपरब्रह्माभिज्ञास्मीत्यर्थः एवं भूतेन मयोभयं
ततमित्यवेहीत्यध्याहृतेन द्वयोरन्वयः ॥ ५१ ॥

लोके भोग्ये पदार्थे आत्मानं भोक्तृत्वेनान्वितम् आत्मनि
भोक्तिरि लोके च भोग्यतया सन्ततम् उभयं च मया नियन्त्रा
व्याप्तं यस्मिन्मयि सर्वशक्तौ तदुभयं कृतं गुणिनि गुणावत्
निहितम् 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं
ब्रह्मेतत्' इति सनातनीश्रुत्या प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुक्क उवाच ॥

हे राजन् ! अनन्त भगवान् ऐसे स्तुति से प्रसन्न होकर
विद्याधरोंके सामने चित्रकेतु से बोले ॥ ४६ ॥

श्री भगवान् उवाच ॥

हे राजन् ! नारद और अङ्गिरा मुनिने जो मेरा स्तोत्र
कहा उसविद्या से और मेरे दर्शन से तुम सिद्ध हुवे ॥ ५० ॥
सब लोकों का पालन करनेवाला सर्व भूतस्वरूप सब का
अन्तर्यामी मैं हूँ वेद और परब्रह्म सब दोनों मेरे नित्यशरीर हैं ॥ ५१ ॥

यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ।

आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥

एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ।

मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा ।

सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ॥ ५५ ॥

उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः ।

अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

संसार मे भोक्तृत्वं रूप से आत्मा व्याप्त है भोग्यत्वरूप से आत्मा मे जगत व्याप्त है आत्मा और जगत यह दोनों मुझ से व्याप्त हैं और मुझ में स्थित हैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषार्थटीका ।

ननु, जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रती-
यमानं कथं कल्पितं स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नगतजाग्रदादिदृष्टान्तेन
समावयन्नाह—यथेति द्वाभ्यां । यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिव-
नादिरूपं देशान्तरस्थमात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं
च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्नं प्रवोत्थितः सज्जात्मानमेकदेशस्थं
शयनदेशे स्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ॥ ५३ ॥

एवं प्रसिद्धान्यपि जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धे-
रवस्थाभूतान्यात्मनो मायामात्राणीत्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारमत-
एन परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

ननु, तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते? स्वापे रज्याभावेन द्रष्टृत्वा-
भावात्तन्नाह—येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन रूपेण तदा स्वाप-
कावे आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च चेह तमात्मानं
ब्रह्म मामवेहि तदा स्वापसुखयोरसंवेदने सुखमहमस्वाप्समिति
स्मृतेरसंभवात् ॥ ५५ ॥

ननु, स्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेत्? नह्यन्त्येन
दृष्टमन्यः स्मरति तन्नाह उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽनु-
सन्धतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति
साभ्यां व्यतिरिच्येत यत् एकैकापायेऽप्यनपायात् तज्ज्ञानं परं
ब्रह्म तदेव न तु भिन्नमित्यर्थः अतो बाह्ये दृष्टस्य यौवने
स्मृतिवत्त्वस्थान्तरत्वेऽपि स्वापानन्दयोः स्मरणां घटत इति
भावः तदेवं भूतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुवृत्तः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभगवत्चन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कथमेतद्विशेषज्ञेयं सर्वाण्यचेतनानि प्रत्यगात्माभि-
वर्षाणानि उभयं तु त्वया व्याप्तमित्यपेक्षायां बुद्धिर्नैषुण्येनेति
सहृष्टान्तमाह—यथेत्यादिचतुर्भिः । तावज्जीवस्वरूपविमर्शनाय दृष्टा-
न्तं शिच्यति यथेति, यथा सुषुप्तः स्वप्नद्रष्टा पुरुषः सुषुप्त इति
न सुषुप्त्यवस्थो जीव उच्यते स्वप्न उत्थितः इत्यनन्तरो-
क्तत्वात् सुषुप्तौ विश्वदर्शनानुपपत्तेश्च स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेक-
स्मिन्नेव स्वप्नद्रष्टृत्वात्मानि विश्वं पश्यति गजस्कन्धारोहणदेशा-
न्तरगमनराज्यामिषेकशिरच्छेदाद्यहं शरीरजातं पश्यति प्रकृत्यु-
पाधिकं पश्यतीत्यर्थः दृष्टान्ते मायामात्राणीति वक्ष्यमाणात्वात्
उत्थितो जाग्रदवस्थां प्राप्तस्त्वात्मानमेकदेशस्थं कचिदपवर्णकादि-
शयानशरीरमात्रवर्तिनं मन्यते स्वप्नावस्था न स्वप्नद्रष्टृस्वरूपप्रयुक्ता
अपि तु स्वप्नजाग्रदवस्थाद्वयान्वितप्रकृत्युपाधिकस्वप्नद्रष्टृजीव-
कर्मनुगुणश्रीश्वरसृष्टगजादिपदार्थानुप्रवेशपूर्वकतत्तद्दर्शनरूपेण
दृष्टान्ते विवक्षितोऽर्थः ॥ ५३ ॥

इममर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति—एवमिति । एवं स्वप्नावस्थाव-
जागरणादीनि च जीवस्थानानि एकस्य जीवस्य स्थानान्य-
वस्थानानि अवस्थाः इत्यर्थः स्वप्नावस्थावजागराद्यन्वयोऽपि
नात्मस्वरूपप्रयुक्तः अपि तु प्रकृत्युपाधिकः स्वरूपप्रयुक्तत्वे तस्य
सर्वावस्थानुगतत्वेन तत्प्रयुक्ताः पूर्वपूर्वावस्थाः उत्तरोत्तरावस्था-
सुपलभेत न च प्रकृत्यवस्थतद्द्रष्टृसेवदपपादयितुं शक्यः कर्मा-
नुस्मृतिशब्दविध्यनुपपत्तेः । कर्मतावत्सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपाप-
रूपं तत्त्वज्ञानात्प्राप्तेनैव भोक्तव्यं अनुस्मृतिरपि य एवाहं सुप्तः
स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीति शब्दः श्रुतिरपि सुप्तं प्रबुद्धं स एवेति
दर्शयति “त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा
कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवति तथा
भवन्ति” इति, विषयश्च बोधार्थः सुप्तस्य पुनरनुत्थितौ मनर्थकाः
स्युःप्रस्वेपं स्वप्नावस्थावजागरादयो न जीवस्वरूपप्रयुक्ताः अपि तु
प्रकृत्युपाधिका इति, तथापि जीवस्वरूपविमर्शने किमायातं ?
तन्नाह—आत्मन इति । जागरादीन्यवस्थानान्यात्मनो मायामा-
त्राणि परमात्मसम्बन्धिप्रकृत्युपाधिकाणि न स्वरूपप्रयुक्तानीति
ज्ञात्वा आत्मनो मायामात्राणीत्यनेन जीवस्य स्वप्नावस्था पर-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मात्मायस्येति दर्शितं तद्द्रष्टारं तत्तदवस्थासाक्षिणं परं प्रकृति-
विलक्षणं जीवात्मानं स्मरेत् अचेतनस्य तत्तदवस्थाद्रष्टृत्वानु-
पपत्तेः कर्मानुस्मृत्याद्यनुपपत्तेश्च एकैकं शरीरमेकैकेन जीवेन
व्याप्यं तत्स्वरूपञ्च तत्तदवस्थाद्रष्टृत्वपूर्वपूर्वावस्थानुस्मृ-
त्वाहं प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्द्भर्मैर्निपुणतरविवेकेनावगन्तव्यमिति
भावः ॥ ५४ ॥

एवं परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारस्माह—येनेति । येन हेतुभू-
तेन परमात्मना प्रसुप्तः सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तः पुरुषो जीवः
जीवस्य प्रसुप्तो परमात्मनो हेतुत्वाद्येनेति हेत्वर्थकतेतीमान्तेन
निर्देशः तथा हि 'स्वप्नांतं मे सौम्य विजानीहि' इत्युपक्रम्य
'यत्रैतत्पुरुषः स्त्रापिति नाम सतासौम्य तदा सम्पन्नो भवति
स्वमपीतोभवति तस्मादेनं स्त्रपीति इत्याचक्षते स्वमपीतो भवति'
इति छान्दोग्ये श्रुतं स्वप्नांतं सुषुप्तिः सता ब्रह्मणा सम्पन्नो
भवति जीवः सता साकं सम्पन्निर्नामशरीरेन्द्रियाधिष्ठातृत्वा-
दिव्यापारान्तररादिभ्येन ब्रह्मणि स्थितिमात्रं सैव सुषुप्तिः स्वं
स्वशरीरकं परमात्मानं प्रत्यपीतो भवति जीनोभवति उक्तविधा
सम्पत्तिरेव च लयः कारण एव हि कार्यस्य लयः एवं सुषुप्त्या-
धारत्वात्तत्कारणत्वाच्च येनेति तद्धेतुत्वेन सिद्धिष्टः एवं येन
सुषुप्तः पुरुष आत्मनः स्वस्य स्त्रापं वेदानुभवतीत्यर्थः तथाच
सुखं वेदं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुगुणं सुखञ्च यत्स-
म्पत्तिकृतं वेदं तं निर्गुणं हेतुगुणरहितं ब्रह्मशब्दवाच्यं परमा-
त्मानं मामवेहि जानीहीत्यर्थः सुषुप्त्याधारत्वतत्कारणत्वसौषु-
प्तिकसुखहेतुत्वादिभिर्द्भर्मैः परमात्मस्वरूपं विमर्शनीयमिति
भावः निर्गुणमिति सुखविशेषणं वा निर्गुणं प्रबोधसमेवेऽनु-
सन्धीयमानस्यात्मनो या त्रयोभमादिविशिष्टता तादृशगुणरहित-
माप्रबोधादहमित्येकाकारेण प्रतीयमानं सुखरूपमात्मानं तमो-
गुणामिभवात्प्राप्त्यानुभवाभावाद्याविधिकस्फुटप्रभासं वेदेत्यर्थः
सुप्तोत्थितस्य परामर्शानुगुणमेव हि सौषुप्तिकं सुखं
वर्णनीयं तत्परामर्शोच्येति विधः सुखमहमस्वाप्सं नाहं किञ्चिद-
वेदिषमिति तत्राहमस्वाप्समित्येनाहमर्थस्यात्मनोऽनुवृत्तिर्वाशि-
मा सुखमित्यनेन तस्य सुखरूपता नाहं किञ्चिदवेदिषमित्य-
नेन तस्य बाह्यब्राह्मणत्वाद्याकारवैधुर्यं च दर्शितम् एवंविध-
न्तरसुखमिति विशिष्य परामर्शाभावाच्चास्फुटत्वं च ॥ ५५ ॥

एवं सुषुप्तौ परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारकथनमुखेन जीव-
स्वरूपमुभयमित्यादिना विस्तृष्टानुद्य ब्रह्म तत्परमित्यनेन ब्रह्मात्म-
कत्वं विदधाति—उभयमिति । उभयं प्रस्त्रापं प्रातिवापं चेतुभयं
स्मरतः पुनो ब्रह्मिणो यज्ज्ञानं प्रस्त्रापप्रातिवापशरीरेत्येति व्यतिरिक्तवत्
तत्तदवस्थाभ्येणानुवर्तते तदुपाधिविगमे तत्तदवस्थाभिर्व्यतिरिक्त-
श्चस्यास्तदवस्थानाश्रयं स्यात् यद्वा उत्तरोत्तरावस्थानु पूर्वपूर्वा-
वस्थाव्यतिरिक्तं स्यात्तत्तत्परिमुखाज्ञानस्वरूपाजीवात्परं विल-
क्षणं तदात्मभूतं ब्रह्मेत्यर्थः यद्वा उभयं इत्यादिदृष्टान्ताय
यथा यज्जीवस्वरूपात्मकं ज्ञानं सर्वावस्थानुवर्ति तदुष्ट उत्तरो-
त्तरावस्थानु पूर्वपूर्वावस्थाव्यतिरिक्तञ्च तथा तस्मात्परं विल-
क्षणं सर्वावस्थानु जीवस्वरूपनियन्तृतयानुवर्तं द्रष्टुं तत्तदवस्था-

सम्बन्धिसुखानुसाधनन्वायितया व्यतिरिक्तञ्च ब्रह्मेत्यर्थः यथा
सर्वावस्थानुवर्तिवत्तदद्रष्टृत्वज्ञानानन्दादिस्वरूपस्वभावतस्तत्त-
दवस्थानुवर्तिवत्वाहं प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्द्भर्मैः जीवस्वरूपं विशो-
ध्यं तथा ब्रह्मशरीरत्वेनापि तद्विशोध्यमित्यभिप्रायः पक्षं ब्रह्म-
शरीरत्वेन तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकत्वरूपपारतन्त्र्यमप्यनुसन्धे-
यमित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, "व्याप्ताद्यात्मानश्चैतना निर्गुणाश्च" इति श्रुतेः लोके वित-
तमात्मानमित्यस्य प्रतीतार्थ एव किं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टां-
तानुगुण्यात्कथ्यत इत्यभिप्रेत्याह—यथेति । यथा सुषुप्तः सन्
स्वप्नभुम्भन् पुरुषः विश्वं वासनारूपेणात्मानि स्फुरितं च
शब्दाद्भिजं पश्यति स्वप्ने आत्मानमेकदेशस्य मन्यते न तु व्याप्तं
स्वप्नादुत्थितः प्रबुद्धोपि सदादिशयने स्वं मन्यते श्रुतिगतिस्तु
परमात्मविषयत्वेन जीवचिद्गुणविषयत्वेन वा कल्प्यते ॥ ५३ ॥

यथा स्वप्नावस्थायां भगवत्कर्तृकत्वप्रमाणिकं "मायामात्रं तु
कात्थ्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" इति सूत्रात्तथा जाग्रत्प्रभृत्यवस्थाश्च
अतः प्रबोधोऽस्मादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति, यथा स्वप्नावस्था
प्रकृतिशब्दवाच्येश्वरेच्छा निर्मिता तथा जीवस्य सुखोपभोगस्य
स्थानानि जागरणादीनि मायामात्राणि भगवद्विच्छालक्षणाप्रक-
तिनिर्मितानि विज्ञाय तासामवस्थानां मध्ये निषण्णस्य जीवस्य
सुखोपभोगस्य दृष्टारं साक्षिणं परं ततो भिन्नं स्मरेदित्यन्वयः
"अनश्नन्नस्यो अभिचाकशीति" इति श्रुतेः ॥ ५४ ॥

तद्द्रष्टारमित्यत्र जीवात्मनः परमात्मा सम्यग्विविचय न प्रतीत
इति तद्विषयार्थमाह—येनेति । येन प्रसुप्तः प्रस्त्रापं प्रापितः सन्
पुरुषो जीवात्मा तदा सुषुप्त्यवस्थायामात्मनः स्वाप्सं हयन्तं कालं
किञ्चन नावेदिषमिति स्वाप्सशब्दोक्तमेव ज्ञानं सुखमहमस्वाप्समि-
त्यनुभूतं सुखं च सुखिने स्वात्मानं च वेदं नान्यकिञ्चिद्वेदे
तमात्मा न निर्गुणं ब्रह्म ज्ञानादिगुणपूर्णं मामवेहीत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

इतोपि जाग्रदाद्यवस्थानुभविनो जीवाद्भिजं ब्रह्मेत्याह—उभ-
यमिति । जाग्रत् सुषुप्तिश्चेत्युभयं स्मरतोऽनुभवतः पुनः जीवस्य
प्रस्त्रापप्रातिवापयोरुत्तद्वस्तुपरिज्ञानलक्षणे जाग्रति यदन्वेति
अनुवर्तते अथमपि प्रतिबुद्धः सुप्तावस्थप्राप्तद्वस्तुपरिज्ञान-
लक्षणासुप्तौ यद्व्यतिरिक्तं स्यात् सर्वज्ञानसम्भवात् "प्रस्त्रापः
स्त्रापनं स्त्रप्नम्" इत्याभिधानात् अथाज्ञानलक्षणाप्रस्त्रापपकोके स्वप्ने-
पि व्यतिरिक्तं वर्तते तत्परं "ब्रह्मविदाप्रोति परं" इति श्रुतेः "तत्स्त्वा-
सज्ज्ञानं" "स्वस्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतेः अनेन सुषुप्त्यवस्थानुभवो
जीवोऽनुभूय तथा न तिष्ठन् परमात्मा ततो भिन्न इति ज्ञातव्यं
यद्वा जीवस्याज्ञानसम्भवादस्य तदभावाजीवस्वाप्सगुणात्वादस्या-
नन्तगुणात्वाजीवस्य परिच्छिन्नत्वादस्यापरिच्छिन्नत्वात् "तदेव
ज्ञानं तदेव ब्रह्म तदेव परं तदेव तन्तुसत्यमाहुरेतदेव ब्रह्म परमं
कवीनाम्" इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु, यावद्विश्वस्मादनासक्तो न स्यान्नावत् कथं तज्ज्ञानं स्या-
दित्येवमाशङ्क्य शुद्धजीवस्वरूपज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानमुपदिशति ।
यथेति युग्मकेन । अयमर्थः । यथा स्वप्न मध्य एव सुषुप्तः कश्चित्
पुरुषः पुनः स्वप्नं पश्यन् भ्रमविशेषेण विश्वं गिरिवनादिकमा-
त्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मिन्नेव स्वप्ने उत्थितो-
लब्धजागर इव सन् आत्मानमेकदेशस्थं तत्र शयनेकदेशं पश्यन्
तद्विरिवनादिकं भिन्नमेव पश्यति तानि जागरादीनि यथा
आत्मनः परमात्मनो मम मायामात्राणि सन्ति जीवस्थानानि
जीवोपाधेर्बुद्धेरवावस्था भवन्ति । एवं मुख्यान्नापि जागरादीनि
विज्ञाय विज्ञातस्य पुरुषस्य शुद्धजीवस्यापि द्रष्टारं मामेव परं
स्मरेदिति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

तमेव स्पष्टयति—येनेति । मायिकाहङ्काराख्ये जीवादिगत-
महाचिच्छतयशेन तत्त्वविशेषेण हेतुना स्वापः तत्र निर्गुणसुखञ्च
वेद तद्रक्षावेहि आत्मानं परमात्मानं मां भगवद्रूपञ्चावेहि । वदन्ति
तत्तत्त्वविद इत्यादिः ॥ ५५ ॥

अतएव जीवज्ञानस्यापि ब्रह्मणि तात्पर्यमित्याह—उभयमिति ।
तज्ज्ञानं शुद्धजीव स्वरूपं तच्च ब्रह्मणि तत्परमिति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रत्युत तावत्वास्तवस्तूनि खल्वस्तूनीव त्यक्त्वा ममा-
न्तर्याम्यादि रूपमेवोपासीतेत्याह—यथेति व्याख्या । स्वप्ने स्वप्नमग्रे
एवं सुषुप्तः सुषु सुप्तः पुरुषः स्वप्नं पश्यन् भ्रमविशेषेण विश्वं
गिरिवनादिकमात्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मि-
न्नेव स्वप्ने उत्थितो लब्धजागरस्वप्नमात्मानमेकदेशस्थं तत्र शयन-
प्रदेशस्थं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवन् तद्विरिवनादिकं भिन्न-
मेव मन्यते इत्यर्थः तदेवमवस्तुभूतः स्वप्निको जागरो यथा
तथैव प्रसिद्धो वस्तुभूतोपि जागरो ह्येषो नैश्वरत्वादित्याह—
एवमिति । जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवावस्थायाः आत्मनः
परमेस्वरस्य मायाशक्तिकार्यत्वात्मायामात्राणि आत्मा तेषां
द्रष्टारं परं श्रेष्ठमन्तर्यामिणमिति जीवात्मा व्यावृत्तः अत्र
स्वप्निको जागरस्वप्नसुषुप्तस्य भाविष्यया जीवेन स्वजा-
त्वाद्विद्यामात्रोद्यवस्तुभूता एव प्रसिद्धा जागराद्यवस्थास्तु
मायाशक्त्या भगवता कृता मायामात्राः खल्ववस्तुभूता एव तथापि
स्वाप्तिकं गिरिवनसर्पवशाद्वदत्यश्वादिक्त्वविषया जीवेन
स्वप्नमवस्तेवेति विवेचनमिह ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ननु, तं द्रष्टारमन्तर्यामिणं कथमहं जानामीत्यत आह—
येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो यदा स्वप्नं वेद तदेव सुषुप्तावा-
त्मनः स्वस्य निर्गुणं निर्विषयं सुखञ्च येनैव हेतुना वेद तं
आत्मानं अन्तर्यामिणम् अवेहि यएव गुणैर्दृढवद्धमावृत्तज्ञाना-
नन्दमपि जीवं कृपया सुषुप्तौ नित्यमेव गुणात् प्रविश्याप्य
निर्गुणं तदीयं सुखं तमनुभावयति स एवान्तर्यामी स्पष्टमे-
वावगम्यतां न हि तं विना ह्यस्वतन्त्रो जीवः स्वयमेव स्वबन्धनं
विमोच्य स्वीयसुखं द्रष्टुं शक्नुयादिति भावः । तमन्तर्यामिणमेव
निर्विशेषत्वेन प्रतीते ब्रह्म भवेहि ब्रह्मैव सविशेषं मां भगवन्त-

मेवहि । एक एवाहं ब्रह्म परमात्मा भगवानिति त्रिरूपोभवामि
न तु मत्स्वरूपस्य द्वित्वं त्रित्वं वा यदुक्तं देवैः स्वरूपद्वया-
भावादिति ॥ ५५ ॥

ननु, स्वापसाक्षिणा द्रष्टृ जाग्रदवस्थः कथं सुखमहमस्वा-
प्समिति स्मरेत् ? नह्यन्येन द्रष्टृमन्यः स्मरति तत्राह—उभयं
प्रक्षापं प्रतिबोधं च स्मरतः अनुसन्दधतः पुंसस्तयोः प्रक्षाप-
प्रतिबोधयोर्दन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्यते । एकैकापायेष्यनपायात्
तदेव ज्ञानं जीव इत्यर्थः अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृतिव-
दवस्थान्तरेवत्वेऽपि स्वापानन्दयोः स्मरणं घटत इति भावः तत्
परं ततो जीवात् परं ब्रह्म न तु स एव ब्रह्मेत्यर्थः जीवस्य तदवस्थ-
शक्तित्वेऽपि तद्रूपत्वेऽपि तस्य स्वरूपशक्तित्वाभावात् अतो भिन्न-
मेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य संकल्पमात्रेण स्वप्नसृष्टिः जाग्रत्सृष्टिर्वास्ति तं मां
ध्यायेदित्याह—यथेति व्याख्या । यथा सुषुप्तोऽत्र सुप्तः पुरुषः विश्वं
जीवेन स्वप्नमवस्थं रथाश्वादिकं मम संकल्पनिष्पन्नमेव आत्मनि
मनसि पश्यति ततउत्थितः आत्मानं स्वप्नपदार्थद्रष्टारं केवलं
न तु स्वाप्ने रथादिकं दृश्यं मन्यते जानाति एकदेशस्थं स्वप्नदृष्ट-
यादेवैत्र गन्धोपि नास्ति तत्र जाग्रत्सृष्टेयकदेशस्थं न तु निखिललो-
कस्यमित्यर्थः तन्निर्माणस्य तु का कथा परनिर्मितं तथा भूतं
पदार्थं द्रष्टुमपि न क्षमो भवतीत्यर्थः । मनेन स्वप्नसृष्टिर्जीवकृता
इति मायावादिनां पक्षो दूरतस्त्याज्यः ॥ ५३ ॥

एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवस्य भोक्तुः जागरणाद्या
अवस्थास्तत्र भोग्याः पदार्थाश्च यस्यात्मनः मम मायामात्राणि
वयुनात्मकसंकल्पकृतानि तत्तयोः परं कारणं द्रष्टारं साक्षिणं च
तं मां भवेद्विधः स्मरेत् ध्यायेत् कारणं तु ध्येयमिति श्रुतेः ॥ ५४ ॥

एवं प्रतिबोधकाले स्मरणीयं जगत्कारणमात्मानं चित्रकेतुं
प्रत्युपाविश्य सर्वं यद्रूपं सुषुप्तौ प्राप्यते तद्रूपमुपदिशति “सतासौर्यं
तदा सप्तशो भवति” इत्येव सुषुप्तौ प्रसिद्धेन मया सुषुप्तः पुरुषः
आत्मनः स्वापे सुखं सुषुप्तिगतमानन्दं वेद तं निर्गुणं ब्रह्म बृह-
त्स्वरूपगुणमात्मानं “एष ते आत्मानन्तर्यामी” इति श्रुतिप्रसिद्धमन्तर्या-
मिणं मामवेहि ॥ ५५ ॥

ध्यानकलमाह प्रक्षापप्रतिबोधयोः शयनकाले प्रबोधकाले
च तत् परं ब्रह्म स्मरतो ध्यायतः पुंसः उभये जन्ममरणयुग्मं
व्यतिरिच्येत तदेव ज्ञानं परं ब्रह्म भवेति च पुरुषानिति शेषः
परमपुरुषभावापत्तिलक्षणाभोक्तुं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

स्वप्ने मे सोचा हुआ पुरुष अपने मे संसार को देखता है
और जागरण अपने आत्मा को एक देश में स्थित देखता है ॥ ५३ ॥

यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ।

ततः संसार एतस्य देहादेहो मृते मृतिः ॥ ५७ ॥

लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसम्भवाम् ।

आत्मानं यो न बुद्ध्यत न कचिच्छममाप्नुयात् ॥ ५८ ॥

स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ।

अभयं चाप्यनीहायां सङ्कल्पादिरमेत्कविः ॥ ५९ ॥

सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वते दम्पती क्रियाः ।

ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

ऐसे जीवात्माके जाग्रत आदि अवस्थाओं को माया रूप ज्ञानकर इन अवस्थाओं के दृष्टा परमात्मा का स्मरण करो ॥ ५७ ॥

सोया हुआ पुरुष जिससे अपनी सुषुप्ति अवस्थाके अतीन्द्रिय सुख को जानता है वही ब्रह्म रूप परमात्मा मुझे जान ॥ ५८ ॥

सुषुप्ति और जाग्रत को स्मरण करते हुए पुरुष को जो ज्ञान प्राप्त होता है उन दोनों अवस्थाओं से भिन्न भी होता है वह ब्रह्म रूप मुझे जानो ॥ ५९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

विपक्षे दोषमाह यद्यपि एतन्मद्भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सफाशास्त्रिभे भवति तत एतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह देहादेहो जन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृते-मृतेनन्तरं मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥

योन्यन्तरेपि भोगादिसम्पादनं शक्यं क्षानार्थं त्वत्रैव यति-तद्व्यमित्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरोक्षं तयोः सम्भवो यस्यां ताम् ॥ ५८ ॥

वैराग्यार्थमाह—ईहायां प्रवृत्तिर्मात्रं तत ईदृशः अनर्थायां निवृत्तिर्मात्रं त्वभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसङ्कल्पा-दिरमेत् पाठान्तरे नौभयं परिक्लेशः फलविपर्ययश्च नास्ती-त्येवं स्मृत्वा ॥ ५९ ॥

एतद्विवृणोति सुखायेतिभिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुख-स्याप्राप्तिः ॥ ६० ॥

स्वस्य मद्भावं भावः प्रकारः कृत्वित्वमात्रं मत्प्रकारत्वं विस्मृतं सत् भिन्नं भावप्रधानो भिन्नशब्दः भिन्नत्वं पृथक्सि-द्धत्वरूपस्वतन्त्रं स्यादित्यर्थः भिन्नत्वेनानुमदितं स्यादिति भावः ततो देहोक्तस्य जीवस्य संसारो भवति, संसारस्वरूपमाह—देहा-देहः जन्मानन्तरं मृतेरन्तरं पुनर्मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥

एवं ब्रह्मात्मकत्वाननुसन्धानेऽनर्थस्संस्काररूप उक्तः अयञ्च मनुष्यजन्मनैव परिहार्यो न तिर्यगादि जन्मनेत्याह—लब्ध्वेति । एष जीवः ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं विमोक्षादिसाधनसत्तकज-मुपासनात्मकं तयोः सम्भवो यस्यास्तां मानुषीं योनिं लब्ध्वा मानुष्यं जन्म प्राप्स्यतीत्यर्थः आत्मानमुक्तविधमात्मस्वरूपं यो न बुद्ध्यत स पुमान्कचिदपि क्षेमं नानुपाद्य तिर्यगादिशोनिषु ज्ञान-विज्ञानशोभ्यतैव नास्ति “तद्योग्यां बुद्ध्यां मानुषीं योनिं प्राप्या-पि ब्रह्मात्मकमात्मानं स्वशरीरकं ब्रह्म वायो नोपासीत” स पुनः पुनः संसरेदेवेति भावः ॥ ५८ ॥

मानुषीं योनिं लब्ध्वतोपि विषयासक्तस्य कथं ज्ञानादिकं प्रतिष्ठितं भवेत्? तत्राह—स्मृत्वेति । ईहायां विषयसुखार्थायां चेष्टायां प्रवृत्तिर्भवेत् परिक्लेशमत्यन्तशरीरायासादिरूपं तत ईहातः फलविप-र्ययं फलविपर्ययसं सुखार्थचेष्टातो दुःखप्राप्तिश्च स्मृत्वा सङ्कल्पान्-लोच्यानीहायां निवृत्तिर्भवेत् अभयमल्पत्वास्तिरत्यदुःखोदकत्वादिनि-मित्तभयराहितममृतत्वं च पश्यन् मृतिः स्वात्मपरमात्मयायात्म्यमन-नशीलः तत ईहातः शनैर्विस्मेत् कृत्वविषयालोचनेन शनैर्वैराग्य-मुत्पादयेदित्यर्थः ततो ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः ॥ ५९ ॥

ईहायां परिक्लेशफलविपर्ययावेव स्पष्टवति—सुखायेति । सुखाय तत्प्राप्तये दुःखनिवृत्तये च क्रियाः तदुपयुक्तान्वयापारान् दम्पती यद्यपि कुर्वते तथापि ततस्तत्क्रियाभ्यः दुःखस्यानि-वृत्तिः सुखस्याप्राप्तिश्च दुःखस्य निवृत्तिः सुखस्य प्राप्तिश्च न भवति प्रत्युत विपरीतमेव भवतीति भावः ॥ ६० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनर्मननुसन्धानेऽनर्थमाह—यदीति । यद्येतत्पुंसो देहिन् आत्मनः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विपक्षे बाधकमुपपादयति-यदीति । यदि पुंस आत्मनो जीवात् मिश्र एव मद्भावं उक्तो मम स्थितिप्रकारो विस्मृतस्तर्हि ततस्तयोः संयुजोः संख्योः जीवात्मपरमात्मनोः एकस्य सर्वमिहपरमात्मानं विस्मरतो जीवस्य संसारः स्यात् किं लक्षणक इति-तत्राह— देहादिति । देहयोगवियोगलक्षणो देहादेहः तदुक्तम् । “सर्वमिह परमात्मानं विस्मरन्संसारो देहः” इति सर्वमिह इति विशेषणं विस्मृतस्तर्हि तस्य जीवस्य मृतेर्मृतिः नित्यदुःखारम्भं तम एव प्राप्यते एतदप्युक्तं “अभिज्ञसंस्मरन्त्याति तमो नास्त्यत्र संशयः” इति ॥ ५७ ॥

मद्भावं मदैक्यलक्षणाः स्वस्मादभिज्ञ इत्यर्थाङ्गीकार उत्तर-श्लोकेन विरुद्धत इत्यभिप्रेत्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्याः सा तथा ताम् इह जंबूद्वीपे तत्रापि भारतखण्डे त्रिवर्णलक्षणां मानुषीम् आत्मानं जीवात्मानं परमात्मानं च निर्विशेषवादिना ज्ञाने सामान्यविशेषानङ्गीकारात् व्यावहारिकस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति ज्ञानं शास्त्रार्थविषयं विज्ञानम् अनुभवज-मित्ययं मेदोपि गतार्थ इति ॥ ५८ ॥

ननु, ज्ञानेन मोक्षो माभूद्यज्ञादिकर्मणा स्यादिति तत्राह—स्मृत्वेति । ईहायां यज्ञादिकर्मकरणे परितः क्लेशं स्मृत्वा ततः कर्मणाः फलविपर्ययं निरतिशयसुखाप्राप्तिं दुःखापरिहारं च पश्य-अनीहायां सर्वकर्मणि दूरी संन्यस्य ज्ञानमार्गप्रवृत्तौ पश्य-निरतिशयसुखाप्राप्तिं दुःखापरिहारं तयोरभिप्रेत्य वा ज्ञात्वा तद्वि-विधं तत्तादृशं कर्म विरमेज् कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रादिक्रियाकरणायोग्यौ देवतौ ततः क्रियातः दुःखस्य अनिवृत्तिः सुखस्य चाप्राप्तिः ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदज्ञाने दोषमाह—यद्यस्माद्ब्रह्मविस्मृतं । अनाद्यज्ञानेनानुसंहितं । ततस्तस्मादेव एतस्य जीवस्य संसारः तन्नामिप्रायविशेषेण जीवाद्भिन्नत्वेन स्वस्माद्भिन्नत्वेन दर्शयति, आत्मनोभिन्नं, मम भावः सत्ता यत्र तदिति “मयं द्वितीयाऽभिनिवेशतः स्यात्” इत्यादे-र्लोकमेव तदज्ञाने संसार इति ॥ ५७—६० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अतो ब्रह्मजीवयोः स्वरूपैक्यभावनमेवापराधोऽनर्थहेतुरि-त्याह—यदेतदिति । आत्मनो जीवात् सकाशात् मद्भावं मत्-स्वरूपं मिश्रमेव क्लीबत्वमर्थं यदपदि विस्मृतं स्यादभिज्ञमेव स्यात् ततो हेतोरेतस्याभिज्ञदर्शिनः पुंसः संसारः स्यात् संसार मेवाह—देहादिति । अत एव “तत्त्वमसि” इत्यादौ जीवस्य तदीय-तदव्यक्तत्वेन ताद्रूप्यादेव सूर्यतत्त्विकरणयोर्वैक्यं भाव-मीयमिति भावः तदेवमवास्तववस्तुनो विश्वस्य तच्छक्ति-कारणत्वेनाभिज्ञत्वात्वाद्भ्यं । ताद्रूप्येति तात्स्वरूप्याभावाद्भि-

न्नमेव नश्वरत्वप्रयोजकं शुद्धजीवस्य त्वनश्वरत्वाद्वास्तव-वस्त्वन्तःपातित्वेपि तदव्यक्तत्वात्ताद्रूप्यमेव, न तु तात्-स्वरूप्यं ब्रह्मपरपरमात्मभगवतां तु वास्तववस्तुत्वं स्वरूपैक्या-द्येक्यञ्च । भगवन्नित्यप्रयसी पार्षदभाषां चिच्छक्तिविलासत्वात् केषाञ्चिन्नित्यसिद्धत्वादपि वास्तववस्तुत्वं तात्स्वरूप्यञ्च । केषा-ञ्चिन्नित्यमुक्तमकत्वेन, केषाञ्चिलब्धभक्तिकैवल्यत्वेन, सिद्धानां दास्यादिवासनावतां जीवानां तु नित्यदासाद्यन्तःपातित्वेन स्वरूपशक्त्याविष्टत्वादेव तात्स्वरूप्यं, लब्धभक्तिप्रधान्येन सिद्धानां जीवानां शान्तभक्तत्वात् दासादिगणान्तःपातित्वाभा-वेन स्वरूपशक्त्यानाविष्टत्वात्ताद्रूप्यं वास्तववस्तुत्वञ्चेति भगवतो-ऽनेकशक्तिमत्त्वेनाद्वैतं फलितमिति प्रसङ्गात् वैष्णवसिद्धान्तो दर्शितः ॥ ५७ ॥

उक्तलक्षणाज्ञानार्थमवश्यमेव यतितव्यमित्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रार्थं विज्ञानमपरोक्षं तयोः सम्भवो यस्यां तां । आत्मानं जीवं परमेश्वरञ्च ॥ ५८ ॥

एतज्ज्ञानेच्छुद्धांतदृष्टादृष्टकर्मफलकः कर्मनिष्ठां राजे-दित्याह—ईहायां सकामत्वे तत ईहात अनीहायां निष्कामत्वे अभयं सर्वत एव भाषाभावः । नोभयमिति पाठे क्लेशविप-र्ययो न स्यातामिति स्मृत्वा ॥ ५९ ॥

एतद्विद्युपोति-सुखायेति त्रिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्या-प्राप्तिः ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भजनाभावो मुक्त्यभाव इत्याह—यदिति यदेतत् । स्मरणादि-मद्भावं मद्भजनं पुंसो भिन्ने सत्संगाद्यभावेन दूरीभूतं सत्, विस्मृतं भवति ततो हेतोः एतस्यात्मनो जीवस्य देहादेहो मृतेर्मृतिः एवभूतः जन्ममरणप्रवाहलक्षणाः संसार एव स्यात् ॥ ५७ ॥

ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्यां ताम् आत्मानं यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं स्यात् भगवन्तम् ॥ ५८ ॥

ईहायां प्रवृत्तौ परिक्लेशम् । तथेहितार्थलाभः अनीहि-तार्थलाभश्चेति, फलविपर्ययञ्च स्मृत्वा अनीहायां निवृत्तौ च अभयं स्मृत्वा ततो हेतोः संकल्पपात्रवृत्तिमार्गसंकल्पात् ॥ ५९ ॥

फलविपर्ययं स्पष्टयति—सुखायेति ॥ ६० ॥

भाषाटीका ।

जब यह ब्रह्म विस्मरण हुआ जीवात्मा से भिन्न हो जाता है तब इस ब्रह्मनि जीव को बारम्बार जन्म मरण होते हैं ॥ ५७ ॥

इस संसार में ज्ञान विज्ञान की देने वाली मनुष्य योनि को पाकर जिसने आत्माके स्वरूप को नहीं जाना उसको फिर और किसी योनि में शान्ति नहीं प्राप्त होती है ॥ ५८ ॥

एवं विपर्ययं बुद्ध्या नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।

आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥ ६१ ॥

दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ।

ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥

एतावानेव मनुजैर्योगनैपुणबुद्धिभिः ।

स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनम् ॥ ६३ ॥

त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ।

पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्याम्

संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्यानै

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्रवृत्ति मार्ग में बहुत क्लेश और विपरीत फल देखकर तथा निवृत्ति मार्ग में मोम जानकर बुद्धिमान् सङ्कल्पों से विश्राम को प्राप्त होजाय ॥ ५२॥

स्त्री पुरुष, सुखप्राप्ति और दुःख दूर होने के लिये कर्म करते हैं, परन्तु उस कर्म से दुःखकी निवृत्ति और सुख की प्राप्ति नहीं होती ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ॥

विज्ञाः उद्यमे प्रवीणा वयसित्यभिमानवतां स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैदिकाभूमिकैर्बिषयैः स्वेन तेजसा विवेकबलेन ॥ ६२ ॥

नञ्चातः परः पुरुषार्थोऽस्तित्याह—एतावानिति । योगे नैपुणं यस्यां सा बुद्धिर्येषां परस्मात्स्मन एकं दर्शनमिति यदेतावानेव ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनीहायामुभयं स्पष्टयति—एवमिति । विज्ञाभिमानिनां वयसि मीहायां कुशला इत्यभिमानवतां नृणां इहायामेवमुक्तप्रकारेण विपर्ययं बुद्ध्या आलोच्य स्थानत्रयविलक्षणां अश्रद्धाप्रसुषुप्त्यतीतां केवलविषयासक्तैर्बुद्धेयमात्मनः प्रत्यगात्मनो गतिं ब्रह्मात्मकस्वाद्याकारं बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

दृष्टश्रुताभिरैदिक्याभूमिकीभिः मात्राभिः विषयसुखलेशैः स्वेन तेजसा स्वविवेकबलेन निर्मुक्तः मात्रासु जातचिरान् इत्यर्थः ज्ञानविज्ञानाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां सन्तुष्टः ज्ञानसङ्कृतमगवदनुभवः रूपविज्ञानमात्रसन्तुष्टः मद्भक्तः मम निरतिशयप्रियः पुरुषो भवेत् एवञ्चोभयं तस्य ब्रह्मात्मकत्वमनुसन्दधतः करस्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

तदेवाह—एतावानिति । योगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां तैर्मनुजैः सर्वतमना सर्वप्रकारेण ज्ञेयः स्वार्थोऽनिष्टपरिहारेण प्रापणसमर्थ पुरुषेण प्रार्थनीयं वस्तु एतावानेव, एष एवेत्यर्थः स्वार्थवतिः यदा एतावानेवैतत्परिमित एव फोसौ ? तत्राह—यत्परात्मैकपददर्शनमिति, परस्य परमात्मनः आत्मनः स्वस्य च ऐक्यपददर्शनमपृथक्सिद्धसम्बन्धदर्शनमिति यदेतावानेवेत्यर्थः यदा परमात्मनः परमात्मन ऐक्यपददर्शनमेकत्वेन प्रकारित्वेनैकेन प्रकारेण च दर्शने यदा परस्य परमात्मनः आत्मनः स्वस्य च ऐक्यपददर्शने परमात्मनः प्रकारित्वेनैकेन प्रकारेण स्वस्य च तत्प्रकारः

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वरूपगोकेनाकारिणो दर्शनं परमात्मैकादृशीनमितियदेतावा-
नित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एवं परमात्मैक्यद्रष्टा चैतन्मप्याशु मुक्तो भविष्यसीत्याह—
त्वमिति ॥ हे राजन् चित्रकेतो, त्वमेवमत्तः समाहितचित्तः
अद्वया ज्ञानविज्ञानसम्पन्नं सम्पत्तिः सम्पन्नं भावेकः ज्ञान-
विज्ञानयोः सम्पत्तिर्यस्मात्तन्मवचः धारयन् स्वानिष्ठं कुर्वन्
ज्ञानविज्ञानसम्पादकं मदुक्तार्थमनुतिष्ठन्नित्यर्थः ब्रह्मात्मकत्वा-
नुसन्धानेन ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः ज्ञान-
विज्ञानसम्पन्न इति प्रथमान्तपाठे स्पष्टार्थः आशु सिध्यसि
मुक्तो भविष्यसि ॥ ६४ ॥

एवमुपादिश्य भगवानन्तर्द्वौ इत्याह—मुनिः, आश्वास्येति ।
विश्वात्मा जगद्गुरुर्मगवान्हरिः सङ्कर्षणाश्चित्रकेतुमित्यमा-
श्वास्य नारादाङ्गिरडकिसम्वादितस्वचक्षा विश्वास्य तस्य चित्र-
केतोः पश्यतः सतस्तत्रैव पातालादधस्तात्कस्याश्चिद्विधि
अन्तर्हितवान् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

कर्मविषयविद्याभासे इयम्विद्येत्यभिमानिनां आत्मनो जीवस्य
परमात्मनश्च वैकुण्ठादिस्थानतया व्यतिभूताप्रतिमभूतिमत्तया
विलक्षणां जाग्रदादिस्थानत्रयातीतां च ॥ ६१ ॥

मात्राभिः शब्दादिभिः स्त्रेन तेजसा विशुद्धबुद्धिसामर्थ्याति-
शयेनैव ज्ञात्वा पुरुषो भवेन्मुक्त इति शेषः ॥ ६२ ॥

उक्तज्ञानमन्ययोगाद्यवच्छिन्नसि—एतावानेवेति ॥ किं तदित्यत
उक्तं यदिति ॥ परमात्मन एकत्वस्य साध्याधिक्यराहित्यस्य
दर्शनम् ॥ ६३ ॥

तत्र योग्यश्चेतदेव नान्यदित्याह—त्वमेतदिति ॥ ६४ ॥

चिरस्थितत्वेन पुनरपि प्रश्नः स्यादित्येतस्य हरेरन्तर्धानमाह ।
आश्वास्येति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्वानुरूपमेवोपसंहरति—एवमिति सूत्रमकेन । “आत्मारामाश्च
मुनयः” इत्यादिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

तदेव प्रशंसति—एतावानिति । परमात्मनो भगवत एवैकं केवलं
दर्शनं अनुभव इति यत् ॥ ६३ ॥

ससिद्धोऽसिति । यत् पूर्वमुक्तम् अधुना च सिध्यसीति तद्व-
यमपि वर्तमानसामीप्येनैव ज्ञेयं तत्राप्यप्रमत्तः सन् मम वचो-
धारयन्निति भाविविघ्नो हेतुरप्युद्दिष्टः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां मात्राभिर्विषयैः स्वतेजसा स्वीय-
साधनप्रभावेन ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

परस्य श्रेष्ठारमनः परमात्मन एव एकं दर्शनं न तु विष-
यस्य ॥ ६३-६५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठेय षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विज्ञाभिमानिना ईदितार्थनिष्पादनबुद्धिविगतानां कर्मिणां
स्थानत्रयविलक्षणां स्वर्गनरकभूसंयन्धवर्जितां वैकुण्ठसंयन्धिनीम-
चिरादिरूपां च बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

तेजसा हेयोपादेशविवेकेन मात्राभिर्विषयैर्निर्भुक्तः ज्ञानं चित्त-
चिद्ब्रह्मस्वरूपगुणादियाथात्म्यबोधः विज्ञानं सर्वं ब्रह्मात्मकमिति
बोधः ताभ्यां संतृप्तः मद्भक्तो भवेत् ॥ ६२ ॥

योगे ज्ञानभक्त्यादिसाधनयोगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां
तैः परमात्मनोर्ब्रह्मजीवयोः अद्वयशयोर्बदेकदर्शनं गुणगुणितोर्जाति-
त्यक्तयोः प्रमाप्रभावतोः कार्यकारणयोश्च यथा अनेकयोरप्येक-
दर्शनं तद्वत् एतावानेव सर्वात्मना साकल्येन स्वार्यो वेद्यः “तस्व-
मासि” इति श्रुतिरूपब्रानुसन्धेया ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

पण्डितमन्य पुरुषो का इस प्रकार का विषय जानकर,
आत्माकी सूक्ष्म चतुर्थगते समुपकरण पुरुष ज्ञान विज्ञान में
सन्तुष्ट होकर हमारा भक्त हो जावे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भाषाटीका ।

योग में निपुण बुद्धि वाले मनुष्योंको सर्व प्रकार इतना ही स्वार्थ मानना चाहिये कि जो परमात्मा का एक दर्शन हो जावे ॥ ६३ ॥

हे राजन् ! तुम श्रद्धा से अप्रमत्त होकर इस हमारे वाक्य को धारण करते हुए, विज्ञान सम्पन्न होकर शीघ्र ही सिद्ध हो जावेगे ॥ ६४ ॥

श्री शुक उवाच ॥

जगद्गुरु भगवान् श्री शेषजी इस प्रकार चित्रकेतु को आश्वासन करके चित्रकेतु के देखते २ विश्वात्मा हरि श्री-सङ्कर्षणजी अन्तर्ध्यान हो गये ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराण षष्ठस्कन्ध षोडशाध्यायकी

भाषा टीका समाप्त ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

यतश्चान्तर्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ।

विद्याधरश्चित्रकेतुश्च गगनेचरः ॥ १ ॥

स लब्धं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः ।

स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥ २ ॥

कुलाचलेन्द्रोणीषु नानासङ्कल्पसिद्धिषु ।

रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिभीश्वरम् ॥ ३ ॥

एकदा स विमानेन विष्णुदेतेन भास्वता ।

गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥

आलिङ्ग्याङ्गीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ।

उवाच देव्याः शृण्वत्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥ ५ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणाम् ।

आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६ ॥

जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः ।

अङ्गीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतहीः प्राकृतो यथा ॥ ७ ॥

प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि विभ्रति ।

अयं महाव्रतधरो विभर्ति सदसि स्त्रियम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभार्यदीपिका ।

ततः सप्तदशोऽध्यायमहर्षिं प्राप्य से चरन् ।

विहस्य गिरिशं शापादुमाया वृषतां गतः ॥ १ ॥

यतो यस्यां तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा ॥ २ ॥

स चित्रकेतुर्विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गापयन् रेमे इति श्रयोऽन्वयः

अध्याहृतं बलमिन्द्रियपाटवं च यस्य ॥ २ ॥

नानाविधाः सङ्कल्पेनैव सिद्धयः चासु तासु ॥ ३ ॥

अकस्मादद्भुतैश्वर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः ॥

आसुरीं शोनिमापन्नो भवानीशापतः स तु ॥

[७२]

तदाह—एकदेत्यादिना ॥ ४ ॥

अङ्गीकृत्यमुत्सङ्गेनैकीकृत्य देवीं बाहुनाऽऽलिङ्ग्य स्थितम्
उवाच जहास च तस्यान्तिके स्थितः सन् ॥ ५ ॥धर्मं वक्ता वदति शरीरिणां मध्ये मुख्यश्च भार्यया
मिथुनीभूय चाऽऽस्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत उपरितनं चित्रकेतोर्बृहन्तन्माह—मुनिः, यत इति । यतः
यस्यां दिशि सङ्कल्पेणोऽन्तर्हितवान् तस्यै दिशे नमस्कृत्वा स विद्या-

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धारः विद्याधरत्वं प्राप्तः विद्याधरैरिति पाठे तैः सह चित्र-
केतुर्गगनचारीभूत्वा तत्रतत्र चचार ॥ १ ॥

तदेवाह-स इति । महायोगी भगवान्स चित्रकेतुरव्याहतं
बलं येषां तानीन्द्रियाणि यस्य तादृशो लक्षवर्षाणां लक्षवहु-
कालमित्यर्थः मुनिभिः सिद्धैश्चारणैश्च स्तुयमानः ॥ २ ॥

नानाविधाः स्वसङ्कल्पानुसारिण्यः सिद्धयः भोग्यभोग्योप-
रणादिसिद्धयो यासु कुलाचलेन्द्रस्य भेदाद्देहीनां विद्याधर-
स्त्रीमिरीश्वरं हरिं गापयन् गानं कारयन् रेमे ॥ ३ ॥

स चित्रकेतुरेकदा कदाचिद्विष्णुदत्तेन यथासङ्कल्पं भग-
वता दत्तेन भास्वता प्रकाशमानेन विमानेन तत्रतत्र गच्छन् सञ्चर-
माणः सिद्धैर्गोभिश्च परितः परिवृतं गिरिशं रुद्रं दृष्ट्वा ॥ ४ ॥

कथंभूतं रुद्रम् अङ्के उत्सङ्गे कृतां निधापतां देवीमम्बिकां
बाहुना आलिंग्य मुनीनां मननशीलानां संसदि सभायां स्थित-
मिति शेषः ततो देव्यां शृण्वन्त्यां सत्यां उवाच जहास च ह-
सितवाञ्छ ॥ ५ ॥

तदेवाह-एष इति त्रिभिः । एष रुद्रः साक्षाल्लोकानां सुसर्हितो-
पदेष्टा किञ्च शरीरिणां धर्मवक्ता मुखः प्रधानः स्वयमीदृश-
स्सन् सभायां भार्यया सह मिथुनीभूयाऽस्ते ॥ ६ ॥

किञ्च जटाः विभर्तीति तथा तीव्रमुग्रं नितान्तं वा तपो
यस्य स ब्रह्मवादी ब्रह्मज्ञानोपदेष्टाऽथ च सभायाः पतिः प्रधानः
एवंभूतोऽपि लज्जाहीनः अङ्के स्निग्धं कृत्वा निधाप्याऽस्ते उपविष्ट-
वान् यथा प्राकृतः अत्यन्तमूढस्तद्वत् ॥ ७ ॥

किञ्च प्राकृता अपि बहुशो रहस्येव स्त्रीयमङ्के विभ्रति
निधापयन्ति अयं तु महाव्रतधरोपि सदसि सभयामेवस्त्रियमङ्के
विभर्ति अयं महान् व्यत्यास इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथाशास्त्रार्थतत्त्वेन ज्ञातः श्रीनारायणो मुक्तिं ददाति,
नान्यथा यथाशास्त्रार्थतत्त्वं योग्यानामेव ज्ञानं सुशकं, नायो-
ग्यानां "परोक्षप्रिया इव हि देवाः" इति श्रुतेः दुरवगाहं शास्त्रार्थ-
तत्त्वं हरेः प्रीतिजनकं तथा प्रतिपादनमित्यर्थं प्रकारः कथ्यते
अस्मिन्प्रकारेण, तत्र चित्रकेतोः रुद्राणां विद्याधरप्रकारं वक्तुं
तावदाह-यतश्चेति ॥ १ ॥ २ ॥

कुलाचलेन्द्रस्य द्रोणीषु निम्नतटीवत एव स्त्रीणां पु-
त्राणां च नानासङ्कल्पसिद्धिषु ॥ ३ ॥

ततश्च किं प्रकृते तत्राह-एकदेति ॥ ४ ॥

दृष्ट्वापि किममूढवाह-उवाचेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सज्जमिति युग्मकम् ॥ १-३ ॥

तत्रापि प्राचीनमहदपराधान्तरस्य दुष्फलमाह-एकदेति ॥ ४-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चित्रकेतुः सप्तदशे विद्याधरपतिर्भवत् ।

विद्वस्य शङ्करं देव्याः शापतो वृत्रतामगात् ॥ ० ॥

यतः यस्यां दिशि ॥ १-२ ॥

नानासङ्कल्पसिद्धिष्वपि सङ्कल्पान् विहाय हरिं गापयन्नेव
रेमे हरेर्गुणश्रवणकीर्तनयोरेव स्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३-६ ॥

"मर्त्ति भूति हरिदेत्वा स्वविच्छेदानुभूतये ।

देव्याः शापेन वृत्रत्वं नीत्वा ते स्वान्तिकेऽनयत्"

अङ्गीकृतां स्वदेहाङ्गीकृतां प्राकृतो यथेति न तु प्राकृतः साक्षादी-
श्वरत्वादिति । दक्षवक्त्राय शिवनिन्दकोऽपराधो ज्ञेय इति भावः ॥ ७ ॥

महाव्रतधरो नैष्ठिकब्रह्मचारी स्त्रियं विभर्तीत्यचित्त्वमैश्व-
र्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा चित्रकेतुर्वृत्रोऽभूत्सप्तदशे उच्यते-यत इति ॥ यतो
यस्यां दिशि अन्तर्हितस्तस्यै नमो नमनं कृत्वा गगनचारी-
भूत्वा तत्र चचार ॥ १ ॥

वर्षलक्षणां लक्षं बहुकल्पं अव्याहतं न विनष्टं बलमिन्द्रिय-
पादवं यस्य सः ॥ २ ॥

नाना अनेकप्रकाराः संकल्पेनैव सिद्धयो यासु तास्वपि
विद्याधरस्त्रीमिरीश्वरं गापयन् एव रेमे न तु काप्यशकोऽभूदिति
भावः ॥ ३ ॥

"मुत्तवन्तरायभूतप्रारब्धकर्मणस्तस्य तावदेव चिरं यावज्जिबिमोक्षे"
इतिश्रुतिप्रसिद्धस्य फलभोगाय भवानीशापद्वारा वृत्ररूपेण प्रवृत्तो-
भूदित्याह-एकदेत्यादिना । मुनिसभायाम् अङ्गीकृत्वा उत्सङ्गे आरो-
पितो बाहुना आलिंग्य स्थितं प्रति तद्वन्तिके उच्यते जहास देव्याः
शृण्वन्त्या उवाच च ॥ ४ ॥ ५ ॥

शरीरिणां मध्ये मुखोऽस्त एव लोकानां सुखरत एव साक्षात्
धर्मं भगवद्भक्तिलक्षणां वक्ता वदति सभायां भार्यया मिथुनीभूय
चास्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा-टीका ।

श्री शुक उवाच ॥

जिस विद्या मे अत्यन्तं भगवान् अन्तर्धानं दुष्ट विद्याधर

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप ! ।

तूष्णीं बभूव सदासि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ६ ॥

इत्यतद्वीर्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनम् ।

रुषाऽऽह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने ॥ १० ॥

पार्वत्युवाच ।

अयं किमधुना लोके शास्ता दण्डधरः प्रभुः ।

अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत ॥ ११ ॥

न वेद धर्मं क्लृप्तपद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः ।

न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधन्त्यतिवर्तिन हरम् ॥ १२ ॥

एषामनुधेयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मङ्गलमङ्गलं स्वयम् ।

यः क्षत्रबन्धुः परिभूय सूरिन्प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दण्डयः ॥ १३ ॥

नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ।

सम्भावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम् ॥ १४ ॥

अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते ! ।

यथैह भूयो महतां न कर्ता पुत्र ! किल्बिषम् ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः ।

प्रसादयामास सर्तीं मूर्ध्ना नव्रेण भारत ! ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

चित्र केतु भी उसी दिशा को प्रणाम कर आकाश मार्ग से विचरने लगा ॥ १ ॥

मुनि सिख चारणों से स्तुधमान अव्याहत इन्द्रियवाला महायोगी वह चित्रकेतु नाना प्रकार सङ्कल्प से सिद्धियों को प्राप्त करने वाली कुलाचल पर्वत की गुहाओं में विद्याधरों की स्त्रियों से मगधार् का यश गान कराता हुआ समता मया ॥ २ ॥ ३ ॥

एक समय विष्णु के दिये हुए भास्वर विमान में बैठा हुआ जाता था उसी समय सिख चारणों से व्याप्त महादेव को चित्रकेतु ने देखा कि मुनि लोगों की सभा में श्री पार्वतीजी का बाहू से आलिङ्गन करके अङ्कु में बैठा ये हैं । तब तो पार्वतीजी के सुनते २ हसकर उनके समीप में जाकर बोला ॥ ४ ॥ ५ ॥

चित्रकेतु उवाच ॥

यह साक्षात् लोक गुरु है और जीवों के मध्य में साक्षात् धर्म का वक्ता है तो भी सभा में भार्या के साथ जोड़ी जोड़ कर बैठा है ॥ ६ ॥

जन्म को धारण किये ब्रह्मवादी, तीव्र तप वाला, समापति होकर, जैसे प्राकृत मनुष्य, इस प्रकार निर्बन्ध होकर स्त्री को गोद में लेकर बैठा है ॥ ७ ॥

प्राय करके प्राकृत मनुष्य भी एकान्त में स्त्री को गोद में धारण करते हैं यह महाव्रत के धारण करने वाला सभा में स्त्री को धारण किया है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसाधार्यदीपिका ॥

अगाथा सम्भीरा धीरस्य सः ॥ ६ ॥

न तस्य वीर्यं प्रभावं विद्वानतद्वीर्यविज्ञांस्तस्मिन् निर्ज-

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

तात्माभिमानिने जितेन्द्रियोहमित्यभिमानवते इति रुषा क्रोधे-
नाह ॥ १० ॥

विरुद्धं प्रकर्षणं करोतिति विप्रकृत ॥ ११ ॥

मतिवर्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्तनशीलं ये नो निषेधन्ति न
निवारयन्ति ॥ १२ ॥

एषां ब्रह्मादीनामनुष्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तम् मङ्गल-
मङ्गलं परमधर्ममूर्तिम् सूरिन् परिभूयाऽज्ञानकृत्वा जगद्गुरुं
यः प्रशास्ति तच्छस्मात् ॥ १३ ॥

ननु, हरिगणकोऽयं न दण्डार्ह इति चेत्तत्राह—नायं साधुभिः
परिसेवितं वैकुण्ठस्य पादमूलोपसर्पणमर्हति यतः संभाषिता
अहमधिक इति कृता मतिर्येन अत एव स्तब्धोऽननुः ॥ १४ ॥

तदेवं स्वयं दण्ड्यत्वं निश्चित्य ते प्राह—अत इति ॥ हे पुत्र !
यथा भूयो महातां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यसि तथा
याहीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीताध्यायानामकृतभागवतसुन्दरचन्द्रिका ।

ततस्तस्मिन्नेतरेषां श्रुत्वाऽपि भगवान् रुद्रः अगाधा गम्भीरा
धीर्यस्य तादृशोऽत एव प्रहस्य तूष्णीं बभूव, हे नृप, तथा तं
रुद्रमनुव्रतास्तदनुव्रताः सङ्ग्याश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ६ ॥

अतद्वीर्यविदुषि न तस्य रुद्रस्य वीर्यं प्रभावं 'तेजोयसां न दो-
षाय' इति न्यायेन तेजोविशेषं विद्वांस्तस्मिन् अतद्वीर्यविदु-
षि चित्रकेतौ इति इत्थं ब्रह्मब्रह्मात्मकं शोभनं शिवंप्रति बु-
वाणो सति देव्यंविक्ता निर्जितात्माभिमानिने जितेन्द्रियत्वाभि-
मानवतेऽत एव दुष्टाय चित्रकेतवे रुषा क्रोधेनोवाच ननु, तद-
नुव्रताः सङ्ग्यास्तूष्णीं बभूवुः कथं सा तमनुव्रता भवेति श्रुत्वा
तदनुव्रता देवी चित्रकेतुं अमवतीत्याशंक्य रूपेत्युक्तम् ॥ १० ॥

तदेवाह—अयमित्यादिना, किल्बिषमित्यन्तेन । तावत्समुपास्यते
अयमिति आशङ्क्य । अयमधुना किमर्थमागत इति शेषः अहोऽ-
स्मान्दण्डयितुमधुनायसागत इत्युपास्यः तदेवाह, अहो निर्लेप्ता
नामस्माद्विद्वानां दुष्टानामयं शास्ता हिताहितयोर्विचित्र्य आ-
पकः शासनातिवर्तिरिव दण्डधरः दण्डयिता प्रभुर्दण्डने समर्थ-
श्चात एव विप्रकृतं दमनकारी ॥ ११ ॥

अहो पक्षयोर्न्यादयो धर्मं न विद्वन्ति यतस्तेऽतिवर्तिनं म-
र्यादातिवर्तिनं हरे रुद्रं नो निषेधन्ति न निषेधन्ति अयं त्व-
धुना निषेधति इत्युपास्यः तत्र पक्षयोर्निर्ब्रह्मा कुमारः सनत्कु-
मारः मनुः स्वायंभुवः ॥ १२ ॥

तमेवमुपास्ययावश्यमयं निग्राह्य इत्याह—एवमिति आशङ्क्य ।
तावत्पतिपारस्यदृष्ट्या रुद्रं विशिनाष्टि, एषां पक्षयोर्न्यादीनामनु-
ष्येयं ध्यातुं योग्यं पदाब्जयुग्मं यस्य जगद्गुरुं जगद्धितोपदेशारं
स्वयं साक्षान्मङ्गलानामपि मङ्गलं ईदृशं हरे सूरिन्प्रीत्यायं क्षत्रिया-
धमः परिभूय यद्यस्मात्प्रशस्ति तच्छस्मादयं दुष्टो दुरात्मा

दण्डय एव सूरिन्परिभूय जगद्गुरुं गिरिशं प्रशास्तीति
वान्वयः ॥ १३ ॥

ननु, भगवद्भक्तोऽयं न दण्डय इत्यत्राह—नायमिति । साधुभिः
परिसेवितं सत्कृतं यद्वैकुण्ठस्य भगवतः पादमूलस्य उपसर्पणमनु-
सरणं सेवेति यावत् तत्प्रति अपं चित्रबन्धुर्नाहति, कुतः ? यतोऽयं
संभाषितात्माऽहमधिक इत्यभिमानवती मतिर्यस्य सः अत एव
स्तब्धः निश्चल इव स्थितः ॥ १४ ॥

एवं दण्डयतामभिधाय च अपति—अत इति । अतः भगवत्से-
वानर्हत्वात् हे दुर्मते ! त्वमासुरीं पापीयसीं योनिं याहि हे पुत्र,
यथा भूयो महातां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यसि
तथा याहीति ॥ १५ ॥

हे भारत ! एवम् इत्थं शप्तः स चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सती
सम्बिकां जघ्रेण मूर्द्धा प्रसादयामास प्रसन्नामकरोत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं हीश्वरस्वेष्वरत्वं यदन्यैरसत्कारैः निर्विकारत्वमित्या-
शयेन गिरिशस्य क्षमाप्रकारं वक्ति—भगवानपीति । अगाध-
धीरन्यैरक्षतेयता बुद्धिः ॥ ६ ॥

स्त्रीनिमित्ताऽसत्कारपरिहारः स्त्रियैव कार्य इति परमेश्वरा-
भिसन्धि जानती प्रार्थती प्रतिवक्ति—इतीति । धृष्टाय प्रगल्भाय
निर्जित आत्माभिमानः आत्मदर्पो येन स तथा आत्मविज्ञानं
वा येन स तथा तस्मै “अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये दर्पाहंस
योः” इति यादवः ॥ १० ॥ ११ ॥

अयं शापयोग्यापराध इति ज्ञापयितुमित्यादिमिष्याह—न
वेदेति । अतिवर्तिनमसम्प्रज्ञातसमाधिस्त्वेन वर्तमानम् ॥ १२ ॥

अनिषेधे कारणमाह—एवमिति । एषां ब्रह्मादीनां पक्षे
स्वावगत्याभिन्नादीनामनुष्येयं पदाब्जयुग्मं कथोने पक्षीयं नित्य-
सम्बन्धद्योतनाय वा तदवगत्यामित्याचार्यैर्दर्शयतां अत्र किम-
वलम्ब्योच्यत इति चेन्न—

“विष्णुब्रह्मप्राणवीन्द्रास्तहारामप्युते हरः ।

ज्यो हरेः पार्षदाश्चैर्ध्यायन्हरिचतुर्मुखौ ॥

प्राणमेषां तथा हाराज्ञ स्तत्रतथा क्वचित्” इति

वचनबलाभयशान्तः न तु ब्रह्मादीनामनुष्येयपदाब्जयुग्ममिति बहु-
प्रमाणाविरोधात् अत एवास्माभिः शास्त्रार्थोसौ परोक्षत्वेन देवप्रि-
यत्वाद्गुरवगाह इत्यभिहितं यस्मादयमपराधी तच्छस्माद्दण्ड्यः ॥ १३ ॥

किं दण्डमर्हतीति तत्राह—नायमिति । अनर्हत्वे कारणमाह—
संभाषितारमेति ॥ १४ ॥

तदर्थं क उपाय इति तत्राह—अत इति । इह अभुज
स्थितानां ॥ १५ ॥

शप्तस्य सन्नकस्य तदुपसत्प्रकारमाह—एवमिति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदनुवृता इति । अतस्तदभिप्रायानुसारयोग्यं ते च तूष्णीं बभूवुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

देवी तु न चतुं शक्तवतीत्याह—इतीति । वीर्यमसत्तादृशं लौकिकचारित्र्याच्छादितं मन्महाभागवत्त्वं तदेव तथैवोक्तं—मगाधधीरिति ॥ १८—१२ ॥

एषामित्यस्य टीकायां अंशज्ञां कृतेति पाठे तेषामिति शेषः अज्ञानं कृतेति अज्ञानं मत्वेत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥

ततश्च तं भीतिं मत्वा सङ्गपमाह—यथेति । एतदपराधवी-
जनं पुनस्तु पूर्ववन्महदपराधो न जनयिष्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शनी ।

प्रहस्येति मामपि सदाचारं स्यात्प्रवृत्तिमिच्छतीति भावः, सद्य-
सैव चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानादगोप्या सर्वदेवप्रवेशा धीर्यस्य
सः चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानं सत्त्वोत्थर एव नास्य दुःखाचारत्वेपि
ज्ञातिः ॥ यः सत्त्वजनमिश्रः इमं निन्देति तस्यापराधात् सर्व-
नाशो भविष्यति यथा दक्षस्येत्यत इममधारण्यापि यदि सदा-
चारे स्यात्प्रवृत्तिमहं शक्तुं तदा लोकानां भद्रं स्यात् ॥
तथा विष्णुः परमेश्वरो भद्र एव सुचरितत्वात्, रुद्रस्त्वमद्रो दुःखा-
चारत्वादित्यप्रतिष्ठाप्येति न भवेदिति । तस्मै हितैषिण्यं कठो-
रभोषिण्येऽपि हरिमक्ताय नाहं कुप्यामीति भगवतः शरभोरभि-
प्रायानुसारिणः सङ्ग्याश्च तूष्णीं बभूवुरेव न तु चुकधुः । श्रीशि-
वनिन्दनस्य तदभिप्रेतत्वे ते सङ्ग्याः सद्य एव कर्णौ पिधाय ततो
निरास्यञ्जिति श्रेयं । यदुक्तं “भगवन्निन्दनं श्रुत्वा तत्परस्य
जनस्य वा” इत्यादि ॥ ६ ॥

न तस्य वीर्यं प्रमाणं वेत्तीति तस्मिन् न हि स्वतन्त्र ईश्वरः
कस्यचिदपि शिष्यस्य किमपि करोतीति भावः । अशोभनं
बुवायो इति जगदीश्वरे नीतिशिष्याऽनौचित्यात् धृष्टाय नि-
शङ्कुभाषित्वाकृतिप्रगल्भाय निःशेषेण जितो मया, प्रेमवशीकृतः
आत्मा परमात्मा सङ्गेषोपीत्याभिमानवत् । रुषेति चित्रकेतु-
महादेवस्योत्तमिप्रायस्याऽज्ञानादेव रुडियमिति न व्याख्येया
किन्तु बहुबुधाणां इति हितमप्येतदस्मदनुपादिस्तिमयं
नैकैर्दानं वाशान् वापि त्रिचतुराण् किन्तु बहुनेव वासन् ब्रूते
इति क्रोधे कारणं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

विशेषेण प्रकटं करोतीति विप्रकृतं शासनेन हितकृदि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

परिभूय मुहुषि कठोरीक्या तिरस्कृत्य सूरिन् एत-
त्समासदोऽप्यनभिज्ञानं ज्ञात्वा परिभूय जगद्गुरुं प्रशस्ति ॥ १३ ॥

सम्भावितं प्राहं महात्मक इत्यभिमानवती मतिर्यस्य सः ॥ १४ ॥

अभिशापानन्तरमेव अहो किं कृतं निरपराधो हरिमक्तः
शप्त इति पश्चात्तापवती प्राह—हे पुत्रेति । माता यथा पुनर्यं
पुत्रं स्वहस्तेन प्रहसति प्रकृत्यैव पुनः स्निहति तथैव त्वामहं

दण्डयामीति भावः । अत एव मातृसमुचितमेवाह—भूय इति ।
वाक्यक्रीडाचापल्येन शूरगृहविप्रियकारिणां शिशुं प्रहस्य
माता यथा ब्रूते हे अकान्त ! पुनरेवं न करिष्यमीति तद्वदेव-
त्यर्थः अत एव भवान्याः सोऽभिशापश्चित्रकेतुं नापचकार
प्रत्युत वृत्रजन्मनि प्रेमवृद्धिमेव प्राप । सत्यां प्रेमसस्पत्तौ
भक्तानां पापदतनुत्वदैत्यतनुत्वयोरविशेषमननात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदनुवृताः सङ्ग्याश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ६ ॥

अतस्तीर्यविवृषि अन्ये जलादौ मदनमयात्प्रविश्य तपोजपादिकं
कुर्वन्त्याः मदनवद्भा भवन्ति, शिवस्तु स्त्रियमुत्संगे विधायापि
मदनवद्भयो न भवतीत्यादि शिवप्रभावानभिज्ञे ॥ १० ॥

विरुद्धं प्रकर्षेण करोति तथा ॥ ११ ॥

पञ्चयोन्यादयो धर्मं न जानन्ति अतिवर्तिनं धर्ममुल्लंघ्य वर्त्तमानं
नोनिषेधन्ति न वारयन्ति अथ तेभ्योऽपि वृद्धः यतो हरं दुराचारा-
द्वारयतीति भावः ॥ १२ ॥

एषामित्यनेनास्मिन्नेव पुराणे शिवस्य पितृत्वेन वर्णितत्वाद्ब्रह्मणो
व्यतिरिक्तानां प्रहस्य एषां भृगवादीनाम् अनुध्येयपदाब्जयुग्मं
सूरीनभिभूय प्रशस्ति अतो धृष्टः अतो दण्ड्यः ॥ १३ ॥

सम्भावितमतिः गर्हितबुद्धिः वैकुण्ठस्य हरेः पादमूलोप-
सर्पणा नाहंति ॥ १४ ॥

किन्निवभमपराधम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

माया टीका ।

श्री शुक्क उवाच ॥

अगाध बुद्धि भगवान् श्री शङ्कर और उस सभा जो
सङ्ग ये वे सब ही इस बात को सुनकर हसकर चुप
होगये ॥ ९ ॥

श्री शङ्कर के प्रभाव को नहीं जानने वाले को सभा में
ऐसे अशुक्त बोलने पर जितोन्द्रियाभिमानी उस ढीठ से पा-
वतीजी क्रोधकर ऐसे बोली ॥ १० ॥

पार्वत्युवाच ॥

पार्वतीजी बोली कि आज काल लोक में क्या यह,
हमारे शङ्कर बुष्ट निर्लज्जों का दण्ड देने वाला नियामक
स्वामी है ॥ ११ ॥

पञ्च योनि (ब्रह्माजी) धर्म नहीं जानते और ब्रह्मा के पुत्र
भृगु नारदादिक तथा सनत्कुमार कपिल मनु ये सब भी
धर्म नहीं जानते हैं क्योंकि शास्त्र का अति-क्रमशा करके
वर्त्तने वाले श्री महादेव जी को ये भोग निषेध नहीं करते
हैं ॥ १२ ॥

चित्रकेतुर्वाच ।

प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाऽम्बिके ! ।

देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ॥ १७ ॥

संसारचक्र एतस्मिन् जन्तुरज्ञानमोहितः ।

आम्ब्यन्मुखं च दुःखं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ १८ ॥

नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ।

कर्तारं मन्यते प्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ १९ ॥

गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः कोन्वनुग्रहः ।

कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २० ॥

एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया ।

(१) एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ॥ २१ ॥

न (२) तस्य कश्चिद्वियतः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः ।

समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखे न रागः कुत एव रोषः ॥ २२ ॥

तथापि तच्छक्तिसर्व एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय ।

बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥ २३ ॥

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि ! ।

यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इन सबों के ध्यान करने योग्य युगल चरण कमल जिनका ऐसे जगद्गुरु स्वयं मंगल सृष्टि श्रीशंकर की ज्ञानियों का तिरस्कार करके, यह डीठ प्रशासन (शिक्षा) करता है तस्मात् यह दण्ड योग्य है ॥ १३ ॥

यह साधुओं से उपासित श्री गोविन्द के चरण की शरणा गति के योग्य नहीं हैं क्योंकि यह अपने को बड़ा मानने वाला और अनम्र ॥ १४ ॥

इसीसे हे दुर्मते ! अति पाप प्रचुर आसुरी योनी को तू प्राप्त हो हे पुत्र ! जिससे फिर तू फिर ऐसे महत्पुरुषों का अपराध न करे ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले कि ऐसे जब चित्र केतु शाप को प्राप्त हुआ तब हे भारत ! विमान से उतर कर नत मस्तक से श्री सतीजी को प्रसन्न करता हुआ ॥ १६ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषाटीका ।

पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म प्राप्तमेव ॥ १७ ॥

अथ च संसारचक्रसंसार एव न चित्रमित्याह—संसारचक्र इति ॥ १८ ॥

अत एवात्र मम च तव च न कोपि दोष इत्याह—नैवेति ॥ १९ ॥

एवं तावत्सुखदुःखादिकमङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तदपि वस्तुतो नास्तीत्याह—शुणानां मायामयानां प्रवाहे संसारे ॥ २० ॥

ननु, मायागुणानाञ्जदयं प्रवाहस्तर्हि तेषां जडत्वादव्यय-मोक्षार्थमुभवो न स्यात्तत्राह—एकः परमेश्वरो मायया निमित्त-भूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां बन्धादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं बन्धादिक्षयः ॥ २१ ॥

ननु, एवंभूतविषयसृष्टौ तस्य किं कारणं ? प्रियादिवैषम्या-भावादित्याशङ्क्य, यद्यपि प्रियादयो न सन्ति तथापि तत्तत्कर्म-वशात्सर्वं घटत इत्याह—न तस्येति व्याख्यातम् । प्रतीपोऽप्रियः न ज्ञातिर्वैधुःश्रेयर्थः सत्र हेतुः सर्वत्र समस्य तत्कुतः निरञ्जनस्य निःसङ्गस्य अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति सगानुबन्धो-रोषः कुतः स्यात् ॥ २२ ॥

(१) येषां बन्धश्च मोक्षश्च, इति पाठान्तरम्—वीर०

(२) नै कस्यपि पाठान्तरम्—वीर०

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

सुखं यत् तस्याऽपि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्य-
पापादिवृत्तयोः कर्म एषां शरीरिणां सुखाद्यर्थमवकल्पते समर्थो
भवति यथोक्तं गीतायु "भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः"
इति ॥ २३ ॥

अथ तस्माद्भ्रामिनि हे कोपने ! त्वां केवलं प्रसादयामि न तु
शापमोक्षाय । तर्हि किं प्रसादनेनात आह ममोक्तमुक्तिं साध-
यसाधुवत्सम्यक् तत्त्वया चम्यताम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतासववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—प्रतिगृह्णामीत्यादिना, क्षम्यतां सतीत्यन्तेन । तावत्त-
वेन मम शेषो नास्तीति सूचयन् शापं स्वीकरोमीत्याह—प्रतिगृह्णा-
मीति ॥ हे भ्रामिनि ! ते त्वया दत्तं शापमात्मनोऽजिज्ञासा प्रतिगृह्णाम्य-
जलिबन्धपूर्वकं स्वीकरोमि मयि महाननुग्रहस्त्वया कृतो न तु निग्रहः
इति भावः । तदेव स्पष्टयति—देवैरिति । देवैर्यद्यत्प्रोक्तं निग्रहरूप-
मनुग्रहरूपं वा तत्सर्वं मेऽवैवप्रोक्तं, कुतः ? हि यस्मात्तदेवैः प्रोक्तं
तस्य निग्रहाद्यनुग्रहाद्यस्य वा जन्तोः पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म-
प्रयुक्तं मोक्षविशेषप्राचीनकर्मणा एवं भ्राम्यतो नितरां मुमुक्षो-
र्ममाशु तद्विशेषप्राचीनकर्मफलरूपत्वाच्छापापानुभवेन निःशेष-
निरस्तकर्मबन्धस्य भगवत्प्राप्त्या नित्यनिरतिशयानन्दरूपमहाप्रयु-
दयलाभात्त्वयानुग्रह एव कृत इति भावः ॥ १७ ॥

एतदेव स्फुटयितुं तावज्जन्तूनां कर्मभिर्भ्रमणमाह—संचार-
चक्र इति । एतस्मिन्चक्रवत्परिवृत्तिशीले गर्भजन्मजरामरणा-
विरूपे संसारे अज्ञानेन ज्ञानेतराणानादिपुण्यपापात्मकेन कर्मणा
मोहितः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहितः केवलदेहात्माभिमानी
जन्तुर्भ्राम्यन्पुनः पुनः पूर्वपूर्ववासनानुरूपायुत्तरोत्तरसुखदुःखादि-
हेतुभूतानि कर्माणि कुर्वन् तत्फलं सुखं दुःखञ्च भुङ्क्ते एतच्च
केवलमन्येषामेव जन्तूनां, किन्तु तत्वापीत्याशयेनाह—सर्वस्य
सर्वदेति । सर्वस्यान्यस्य तव मम च सर्वदा यावन्मुक्ति एतत्स-
माचमिति भावः, अन्यथा मत्कृतहेतुना सत्त्वानादिकर्मप्रयुक्तदेहा-
त्माभिमानमूलकः शोध एव न स्यादिति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

यत एव सत्कारण्यकारसुखदुःखादिकं सर्वमनादिकर्मनिमि-
त्तमत एव त्वत्तिरस्कर्तुमम मां शापन्त्यास्तव च न दोष इत्याह—
नैवेति । सुखदुःखयोः कर्ता कारकः सुखदुःखापदक इत्यर्थः
आत्मा स्वयं परोऽन्यश्च न स्यान्नभवति, किन्तु तयोः कर्मैव
निमित्तमिति भावः, कर्मणः क्षणिकत्वाज्जडत्वाच्च कथं तत्
कालान्तरमात्रं सुखदुःखनिमित्तं ? तत्राह—कर्तारमिति । प्राज्ञः
पुण्यपापपाप्मात्मविवेक परमात्मानं परमपुरुषमेव सुखदुःखयोः
कर्तारं मन्यते, अयं भावः, पुण्यपापे हि परमात्मनो निग्रहा-
नुग्रहरूपे, तत्र श्रुतिस्मृत्याद्यात्मकशास्त्रार्थानुवर्तिन्यनुग्रहः पर-
मपुरुषस्य, स एव हि पुण्यं नाम, अननुवर्तिनि तु निग्रहः, स
प्राज्ञ हि पापं, एकश्च परमपुरुष एव स्वशास्त्रानुवृत्त्यननुवृत्तिनिमि-

त्तानुग्रहनिग्रहरूपपुण्यपापफलभूतयोः सुखदुःखयोः कर्तेति ॥ १९ ॥

एवं वैषयिकसुखदुःखयोः पुरुषार्थत्वापुरुषार्थत्वाभ्युपगमेन
कर्मानुसारेणोत्तरस्तत्कर्तृत्युक्तम्, इदानीं वैषयिकसुखं विषमिध-
त्वात्स्वदन्ततो दुःखहेतुत्वादपुरुषार्थरूपमेवेत्याह—गुणप्रवाह इति ।
गुणानां प्रकृतेर्गुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रवाहरूपे परिणाम-
रूपे एतस्मिन् प्रकृतिमण्डले जन्तूनां, कः शापः ? को वानुग्रहः ?
उभयोर्वैलक्षण्यमेव दुर्वचमेवेति भावः, ननु, न दुर्वचन्तयोः
स्वरूपं स्वर्गहेतुरनुग्रहः नरकहेतुर्निग्रह इति सुवचमेवेत्यत्राह—
कः स्वर्गो नरकः को वेति स्वर्गनरकयोरपि स्वरूपं दुर्वचमेवेति
भावः । ननु, स्वर्गः सुखं, दुःखं नरकमिति सुवचमित्यत्राह—किं
सुखं दुःखमेव वेति, तदप्यव्यवस्थितमित्यर्थः स्वर्गस्य सुख-
रूपत्वे तस्य दुःखगर्भत्वं न स्यात्, नरकस्य दुःखरूपत्वे वा तस्य
सुखगर्भता न स्यात् स्वर्गोऽप्यन्ततो दुःखहेतुः नरकोऽप्यन्ततः कि-
ञ्चित्सुखहेतुर्दण्डः अत उभयोरुभयगर्भत्वात् न परस्परस्य व्यवस्थि-
तिरिति भावः । शापनरकदुःखानि हृष्टान्तायंतया उपात्तानि यथा,
तेषु पुरुषार्थत्वं तद्वेतुत्वञ्च नास्ति तथानुग्रहः स्वर्गसुखेऽप्यस्य ॥ २० ॥

नन्वेवंविधसुखदुःखमात्रं भूतानि किमकस्मात्स्वयमेवोत्प-
द्यन्ते ? नेत्याह—एक इति । भगवाञ्जिरस्तनिखिलदोषः षाड्गुण-
पूर्णः परमपुणः आत्मनः स्वस्य मायया स्वयमेकः निस्समा-
ध्यधिकः स्वसमाध्यधिककर्त्रन्तरोपकरणान्तरनिरपेक्ष एव
भूतानि देवमनुष्यादीनि विद्विज्जात्मकानि आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तानि
सृजति, न तु तात्त्विकस्मादुत्पद्यन्ते इति भावः, तर्हि किं कुला-
द्यादिवत्कर्मायत्तदेही भगवान् ? नेत्याह—निष्फलः कर्मायत्तपाणि-
पादाद्यवयवात्मकदेहरहितः, तस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिविषयपरिहा-
राय भूतानि विधिनष्टि—येषामिति, येषां भूतानां स्वस्वकर्मानु-
गुणबन्धमोक्षादिकं भवति तानि सृजतीत्यन्वयः, बन्धमोक्षमिति
द्वितीयान्तपाठे येषां भूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण बन्धादिकञ्च
सृजति, स एव तानि भूतान्यपि सृजति, न ततोऽस्य वैषम्यादि-
दोष इत्यर्थः एषामितिदंशदपाठे बन्धमिस्यादीनाञ्च द्वितीयान्त-
पाठे तु सृष्टानामेतेषां भूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण बन्धादिकमपि
सृजतीत्यर्थः एवं बन्धादिकं देवमनुष्यादिवैचित्र्यञ्च तत्तत्जीव-
कर्मानुसारेण तेषां तेषामिष्टरक्तमौपाधिकं न स्वरूपप्रयुक्त-
मित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कीदृशं तर्हि जीवस्य स्वरूपं ? कुतस्तस्य कर्म ? यतो देवादि-
वैचित्र्यं बन्धादिकं चेत्यपेक्षायामाह—न कस्येति ॥ वस्तुतः कस्यापि
जीवस्य कश्चिदपि दयितादिनास्ति, कुतः ? सर्वत्र देवादिशरीरेषु
समस्य समवेनाधीन्यतस्य ज्ञानैकाकारतया ज्ञानानन्दस्वरूपत्वेन
चावस्थितस्येत्यर्थः परस्परतारतम्ये हि प्रियाप्रियादिविभागः सर्व-
ेषामात्मनामेकरूपत्वाच्च स्वरूपकृतः प्रियाप्रियादिविभाग इति
भावः । ननु, देवादिरूपेण वैचित्र्यात्कथं समत्वं ? तत्राह—निरञ्ज-
नस्येति । अञ्जनं रूपान्तराप्रप्तिः तद्गहितस्य देवादिवैचित्र्यस्य प्रकृ-
तिगतत्वाजीवस्वरूपगतत्वाभावात्स सर्वत्र सम इति भावः, यत एव
समो निरञ्जनश्च, अत एव तस्य वैषयिकसुखे न रागः नास्तिः
सुखैकतानस्वरूपत्वेन वैषयिकसुखवेशे न तस्य राग इति भावः
यत एव सुखे न तस्य रागः कुतस्तरां ? तस्य वैषयिकसुख-

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

लाभप्रतिबन्धकविषयो रोषः स्यादित्यर्थः । तत्र दयितः प्रीति-
विषयः अनुकूल इति यावत् प्रतीपः प्रतिकूलः ह्यतिः सपियडः
बन्धुर्वैवाहिकादिसम्बन्धवान् परोऽन्यदीयः स्त्रः स्त्रीयः ॥ २२ ॥

एवं प्रकृतिविलक्षणं स्वाभाविकं जीवस्वरूपमुक्तमथैवंभू-
तस्य दैवादिवैचित्र्यं बन्धादिकं चोपपादयति-तथापीति । यद्य-
प्येवंभूता जीवाः तथाप्येषां शरीरिणां जीवानां तच्छक्तिवि-
सर्ग एव तस्य तज्जीवसम्बन्धिकर्मणो या शक्तिर्वासनारूपा शक्तिः
तस्या विसर्गः सृष्टिरसरोत्तरकर्मैव सुखादिरूपसंसृतये
मोक्षाय चावकल्पते समये भवति तन्निमित्तमित्यर्थः, अथ भावः,
स्वाभावतः पूर्वोक्तविधानमपि बीजादुरन्यायेनानादिकर्मवासना-
मात्रावशेषितानां कल्पान्ते परमात्मन्युपसंहृतानां पुनः कल्पादौ
परमकारुणिकेनैश्वरेण स्वाराधनेनैते निस्सुर्युरित्यनुजिघृक्षुणा प्रह-
सकरणकलेवरधर्माधिकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबो-
धिवेदाख्यशास्त्राणामप्यनादिवासनया “अन्नं भोज्यं मनुष्याणां,
श्वपशूविट्पुण्डरीकाहारौ” इत्याद्युक्तरीत्या इहमानासां पुण्यपापकूप-
कर्मोपनिपाततत्फलानुभवपुनस्तदर्थकर्मोपनिपाततत्फलानुभवादि-
परंपरया सर्वमुपपन्नमिति, तत्र हिताहिताय सुखदुःखहेतुभूत-
धर्माधर्माय मृत्युजन्मनोः जन्ममरणश्रयमित्यर्थः तादर्थ्यस्य
बन्धसामान्यत्वेन विवक्षया षष्ठी प्रयुक्ता मोक्षाय च तच्छक्ति-
विसर्ग एवावकल्पत इत्येतेन भगवत्प्रसादहेतुः कश्चिदाहच्छि-
कानुषाङ्गिकप्रासंगिकाद्यन्तमः पुण्यपापकर्मविशेष एव मोक्षो-
पायोपसंहारहेतुरिति सूचितम् ॥ २३ ॥

एवं वस्तुस्थितिमभिधाय त्वच्छापोऽनुग्रह एवेति वदन् स्वापराधं
प्रतिक्षमापयति-अत इति । अतः वस्तुस्थितेरेवंविधत्वात्, हे भामि-
नि, शापनिर्हरणाय त्वां न प्रसादये न प्रार्थये, किन्तु हे सति, मम
मया यदुक्तमसाधु यथातथा मन्यसे तत् क्षम्यतामिति त्वां
प्रसादये ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पूर्वदिष्टं पूर्वजन्मनि यत्पुण्यपापवत्तु कर्म देवैर्मनुष्या-
परोक्तं विहितं तस्य मर्त्यस्य तत्कर्म ह्येव सुखदुःखयोः कारण-
मिति शेषः ॥ १७ ॥

तदेव विधिनष्टि-संसार इति । सर्वत्र जन्मसु ॥ १८ ॥

तनु, सुखदुःखोत्पत्तौ किं भोक्ता कारणमुत्तर इत्याशङ्क्य
यद्भगवता कल्पं तदेव नियतं कर्म कारणं ज्ञानी मन्यते तत्राज्ञानी
स्वमन्यं वा मन्यत इत्याह-नैवेति । आत्मा स्वयं परः स्वस्मादितरः
अन्तरि जानातीत्यर्थः श्रीहरितत्त्वज्ञः परमात्मानमेव मन्यत इति
च योजनाऽवगतव्या “यत्तद्भगवता कल्पं तदेव नियतं भवेत्” इति
वचनात् ॥ १८ ॥

यत एवं श्रीहरिणा कल्पमायातल्लतः शापादिमाप्तौ दुःखादिकं
न कारयमित्याह-गुणेति । गुणमवादे संसारे शापादेः श्रीहरिच्छा-
पः

धीनप्राचीनसुकृतदुःकृतयोः कारणत्वात्स्वर्गस्य चानित्याल्पसुख-
त्वाच्चरकस्य किञ्चिदुक्त्वा क्षणसंभवात् सुखादेश्चाल्पत्वादित्य-
त्वाच्च, तदुक्तम्—

“अतोऽप्येषां वरः शापो गुणदोषः प्रकटता ।

स्वतः प्राप्ता भेदकृतिर्वासनारूपिणो यथा ॥

विद्यमानस्य मनसि पुनः स्वप्नेपि दर्शनम् ।

भगवद्भयं यस्मात्सर्वेषां ज्ञेयमेव तत्” इति ॥

स्वतः स्वतःप्राप्तेः प्राप्ताकरणो भेदकृतिर्हेतुत इति शेषः अनेनै-
तदुक्तं भवति, मनसि विद्यमानस्य वासनारूपिणो वस्तुनः स्वप्ने
यथा दर्शनं तथा परादनित्यसुखादिदर्शनं स्यात् न चैतत्सर्वं
स्वाधीनं किं तु हरीच्छाधीनमिति ॥ २० ॥

तनु, हरीच्छादिनियतत्वं शापादेः क्रस्मात्कल्प्यत इति तत्राह-
एक इति । कर्मादिसत्तापीशेच्छाधीनेति सूचनायैक इति आत्ममा-
यैत्यनेनानन्यतियत इति सूचितम् ॥ २१ ॥

हरेः समत्वं च स्वभक्तसेवानतिरेकेण फलदातृत्वं शत्रोरप्य-
पराधानतिरेकेण दण्डकरणात्वं सेवा योग्यातिरेकेण स्नानाम-
पि न दास्यति “अपराधातिरेकेण नान्यस्यातः समो हरिः” इति
वचनात् ॥ २२ ॥

यद्यपि विशेषतोऽनुरागादिकं नास्ति तथापि तस्य हरेः
शक्तेर्विसर्गो विशिष्टस्य भावः एषां जीवानां सुखाद्यर्थे कल्पत
इत्यन्वयः यद्यपि भगवानेव मुख्य कर्ता तथापि तेषां पूर्वकर्मणां
शक्तीनां विविधसर्गः समूहो येषां शरीरिणामिति च ॥ २३ ॥

अथ तस्मादीश्वराधीनत्वात् तर्हि किमाकांक्षसीति तत्राह-
यदिति ॥ २४—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्वदिष्टं ह्यिति पूर्वोदिष्टेनैव हि ममैषा बुद्धिर्जातेति ।
तनु, केवलगुणहेतुत्वे चेतनं कर्तारं विना बन्धमोक्षीदिकं
जीवानां न स्यात्, तत्राह-एक इति ॥ १७—२३ ॥

यद्यदि मन्यसे अनुगृह्णासि तत्तदा मम असाधुक्तं
क्षम्यताम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाशयदर्शिनी ।

प्रतिगृह्णामीति ममानेन शापेन कापि क्षतिर्न भविष्यति
महादेवे त्वद्यत्कृतापराधत्वादिति भावः, निरागस्काय मद्या-
शप्तनत्यास्तचापि नात्र कोपि दोष इत्याह देवैरिति पूर्वदिष्टं
प्राचीनकर्म प्राप्तमिति भक्तस्य तस्य स्वादिमस्तथा भावना
देव्येन समुचितैव वस्तुतस्तु जातप्रेमस्तस्य कृतः धर्मग-
न्धोऽपि प्रेम पूर्वजदशायामेव “जीवन्मोक्षस्य कस्मादपि
दष्टेऽस्मितात्मनि” इत्यादिना सर्व कर्मक्षयोक्तः । हरेर्भक्तवश्यत्व-
प्रसिद्धिर्भक्तानां क्रस्माधीनत्वे सति न सिद्ध्येत् नहि स्वयं

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

कर्माधीनो भगवन्तमधीनमायं वशीकुर्यादिति, ततश्च तस्य शापानुग्रहस्वर्गापवर्गनरकादिसमदर्शित्वमद्वावलम्ब्यपनार्थं विद्याधराधिपत्यकुपथ्यदूरीकरणार्थं स्वविरहोष्मणा प्रेमक्षुब्धवर्द्धनार्थं स्त्रीयवैकुण्ठगतस्त्रचरणसाक्षात्सेवामहामाधुर्यभोगप्रदानार्थं च स्त्रीनैवान्तःप्रेरितया देव्याऽभिशापः श्रीसङ्कर्षणदेवेनैव भगवता स्नेहवता पित्रैव कारित इति तत्त्वं तत्तत्फलदर्शनादवगतम् ॥१७॥

अयञ्च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रम् इत्याह—संसार इति ॥ १८ ॥

अप्राज्ञोऽविवेकी ॥ १९ ॥

एवं तावत् सुखदुःखादिकमङ्गीकृत्योक्तम् । इदानीन्तु लवणाकरे पतितः सर्वो लवणरस इव संसारे सर्वे एव पदार्थः संसार इति सुखदुःखादिभेदावगमो नोपपद्यत इत्याह—गुणप्रवाह इति । न ह्यतलरूपशंप्रवाहमध्ये पतितस्यः यावत्तटानवाप्तिः तावत् किमपि वस्तुनः सुखायेत्यतः शापानुग्रहादिकं सर्वमपि दुःखमेवेति भावः ॥ २० ॥

ननु, तस्यैव गुणप्रवाहे को वा पातयिता ? को वास्मादुद्धर्ता ? इति चेद्भगवानेवेत्याह—एक इति । आत्ममायया रजसा सृजति, सत्त्वेन पालयति, तमसा संहरति. एषां बन्धश्चाविद्यया सृजति, विद्यया मोक्षश्च, सत्त्वेन सुखं, तमसा दुःखञ्च. निष्कलः कला माया तद्द्रवितः ॥ २१ ॥

ननु, तस्य कश्चित् प्रियोऽप्रियश्च जीवोऽवश्यं वर्तते एव यतः कमपि बध्नाति कमपि मोचयति कमपि दुःखयति कमपि सुखयतीत्यत आह—नेति । न ज्ञातिनेबन्धुः तत्र हेतुः सर्वत्र समस्य समत्वे हेतुः निरञ्जनस्य अञ्जनं माया तद्द्रवितस्य अतएव सुखे विषयसुखे राग आसक्तिर्नास्ति विषयसुखप्रातिष्कल्ये रोषो द्वेषः कुतः स्यात् यदुक्तम् “इन्द्रियस्येन्द्रियस्थार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” इति अतएव रागद्वेषमूलकौ दयितप्रतीपौ तस्य न स्त इति भावः ॥ २२ ॥

एवं तस्य साम्यञ्चेत्तर्हि कथं कमपि स सुखयति कमपि दुःखयति ? इत्याह—अयापीति । यद्यपि स सर्वत्र समस्तदपि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः अनादिपुण्यपापादिलक्षणाकर्मपरम्परा स एव सुखाद्यर्थमवकल्पते । अयमर्थः यद्यपि मायायास्तच्छक्तित्वात् स एव सुखदुःखादिकं सृजतीति तस्य वैषम्यमेव, तदपि मायायाः स्वरूपशक्तित्वाभावात् स न सुखदुःखादि सृजतीति, वस्तुतस्तस्य साम्यमेव. यथा मायिकविश्वस्य भगवद्रूपत्वेऽपि न भगवत्स्वरूपभूतत्वमिति यथा सूर्यसम्बन्धिन आतपस्य घृककुमुदादीनां दुःखदत्त्वेन चक्रवाककमलादीनां सुखदत्त्वेन वैषम्येऽपि सूर्यस्य तेषु वैषम्यं कोऽपि न वर्णयति तद्वदिति भावः ॥ २३ ॥

अथ अहं त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय हे भामिनि, सविचारेण कोपने । ननु, तर्हि किं प्रसादनेन तत्राह—अयोक्तं साध्वपि यदसाधु मन्यसे तदसाध्वेवास्तु त्वया क्षम्यतां

मम तु शापे शापान्ते वा दुःखसुखभोरभावस्ततः प्रसन्नापि शापान्तं माकार्षीरिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वदिष्टं पूर्वेण भगवत्तत्र प्रारब्धकर्मानुसारिणा दिष्टम् आदिष्टम् ॥ १७ ॥

सर्वत्र सर्वेषु लोकेषु सर्वदा सर्वेषु भूतेषु पूर्वदिष्टमित्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

तमेव भगवन्तं सुखदुःखयोर्हेतुं मन्यमानः आत्मनः परस्य च तद्धेतुतां निराकरोति—नैवेति । सुखदुःखयोः आत्मा स्वयं, कर्ता न स्यात् परोऽन्यथापि नैव स्यात् अप्राज्ञस्तु आत्मानं परञ्च कर्तारं सुखदुःखहेतुं मन्यते प्राज्ञस्तु परमात्मानमेव कर्तारं हेतुं मन्यते इति भावः—

“सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ।

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः” ॥

इति श्रीमुखोक्तेः ॥ १९ ॥

अष्टे प्रविष्टस्येव संसारे पतितस्य पुनः कः शापादिरिति वैराग्यार्थमाह—गुणप्रवाह इति । गुणप्रवाहे भगवन्मायागुणप्रवाहे संसारे ॥ २० ॥

एवम्भूते संसारे प्रविष्टस्य जीवस्य जन्मबन्धमोक्षादिषु भगवानेव हेतुरित्याह—एक इति । मायया सत्त्वादित्रिगुणया भूतानि देवतिर्यगादीनि सुखदुःखादिमाज्जनानि सृजति ॥ २१ ॥

सर्वत्र समस्यापि भगवतो विषमसुखदुःखादिदातृत्वे तत्तत्कर्मैव कारणमित्याह—न तस्येति ज्ञायाम । प्रतीपः प्रति-कूलः निरञ्जनस्य अज्यते इत्यञ्जनं प्राकृतदेहेन्द्रियसम्बन्धस्तद्द्रवितस्य अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो न भवति रागनिमित्तो रोषः कुतो भवति ॥ २२ ॥

तथापि तस्य भगवतः शक्त्या सत्त्वादित्रिगुणया यो विसर्गः सात्त्विकादिलक्षणं कर्म, एषां देवादीनां सुखाद्यर्थं कल्पते समर्थो भवति तत्तत्कर्मनिमित्तीकृत्य भगवान् सुखादिकं देवादिभ्यो ददातीति फलितोऽर्थः ॥ २३ ॥

अथ अतो हेतोः हे भामिनि ! त्वां शापमोक्षाय न प्रसादये किन्तु ममोक्तं साध्वपि यदसाधु मन्यसे तव हे सति, क्षम्यताम् इति त्वां प्रसादयामि ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

चित्रकेतुस्वाच ॥

हे अंरिके ! आपकी शाप की अपनी अंजलि से प्रति ग्रहण करता हूँ । क्योंकि देवताओं ने मनुष्य को जो कुछ कहा वह उसकी पूर्वकी प्रारब्ध है ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुरन्दिम ! ।

जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥ २५ ॥

ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् ।

देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् ॥ २६ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

द्रष्टव्यसि सुश्रोणि ! हरेरद्भुतकर्मणः ।

माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् ॥ २७ ॥

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८ ॥

देहिनां देहसंयोगाद् द्वन्द्वानीश्वरलीलया ।

सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ २९ ॥

आविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि ।

गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ॥ ३० ॥

वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्रहतां नृणाम् ।

ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥ ३१ ॥

नाहं विरिश्रो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः ।

विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस संसार चक्र में अज्ञान मोहित जंतु भटकता हुआ
सदा सब जगें सुख और दुःख भोगता है ॥ २८ ॥

सुख दुःख का कर्ता न आप है न पर है । प्राज्ञ
पुरुष परमात्मा ही को कर्ता मानता है ॥ २९ ॥

गुणों के प्रवाह वाले इस संसार में शाप और अनुग्रह
क्या ? एवं स्वर्ग और नरक तथा सुख और दुःख क्या
हैं ॥ ३० ॥

एक भगवान् अपनी भाषा से प्राणियों को सृजता
है । और इनके वेध मोक्ष और सुख दुःख को भी सृजता
है, और आप स्वयं निर्लेप हैं ॥ ३१ ॥

न उस परमात्मा का कोई प्रिय न कोई विरुद्ध, न हानि
न बंधु न अपना न पराया क्योंकि वह सर्वज्ञ सम है और
निःसंग है उसका सुख में भी राग नहीं तो फिर वेध कहां
से होगा ॥ ३२ ॥

तथापि उसको मायाशक्ति की रचना जो है वही इन-

जंतुओं के सुखदुःख, हित अहित, बन्धमोक्ष, इत्यादि रूप-
संसार के लिये समर्थ होती है ॥ ३३ ॥

हे मागिनि ! (कोपस्वभाषवाची) अथ मैं आप को शाप
कुड़ाने के लिये नहीं प्रसन्न करता हूँ । हे सति मेरे कथन
को जो आपने अयुक्त समझा है, उसकी माझ समा
कीजिये ॥ ३४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

गिरिशौ भवानीशङ्करो प्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयज्जुर्वतोः
स्ततोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वर्गादिवेव तुल्योऽर्थः प्रयोजनमिति ब्रह्म शीलं तेषां ते
तथा ॥ २८ ॥

तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह-आश्रयम् । देहिनां सुखं दुःखमित्यादि
द्वन्द्वानीश्वरस्य जलिया भाषया भवन्ति तेषु च गुणदोष-
विकल्पश्चेत्यश्रयः ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायादीपिका ।

इष्टानिष्टमेव इवयः स्फुरति स आत्मन्यर्थमेवः सुखादिभेदः पुंसः स्वप्ने यथा अविचेककृतो भवति सजिवात्सर्पमाणादिभिर्मय्या तथैव कृत इत्यर्थः । अग्वदिति वक्तव्ये सजिवादित्याप्यपाठात्तरे तु सुगमम् ॥ ३० ॥

अतो मागवतानां निःस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह—वासुदेवइति । ज्ञानवैराग्ययोर्धीर्यं बलं येषां तेषां व्यपाश्रयो विनाशद्वयया आश्रयणीय अर्थो नास्ति ॥ ३१ ॥

अस्य च हरिदासत्वेन तत्त्वभावत्वान्नैतच्चित्रमिति वक्तुं हरिदासत्वमाह—नाहमिति वक्ष्याम । इद्विमतमभिप्रायं लीलां वा यदा वयं न विज्ञास्तदा तस्य स्वरूपमंशकांशका अपि सन्तः प्रयगीशमानितो न विदुरेव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतसागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्यं गिरिजां पार्वतीं प्रसाद्य प्रसन्नां कृत्वा चित्रकेतुः ह्ये अरिन्दम, समयतोः आश्रयं प्राप्तयोः तयोर्भगवान्योः पश्यतोः स्वतोः विमानेन गमनसाधनेन जगाम ॥ २५ ॥

ततश्चित्रकेतोर्गमनानन्तरं रुद्रः रुद्राणीमम्बिकांप्रति इक्ष्वक्यमायां देवर्षिप्रभृतीनां स्वपार्षदानाञ्च शृण्वतां सतामब्रवीत् ॥ २६ ॥

तदेवाह—इष्टवतीत्यादिना, समदर्शिवित्यन्तेन । हे सुश्रोणि ! अद्भुतकर्मणः विविधविचित्रस्वाभाविकक्रियाशक्तेर्हरिभगवतो भूत्यर्गाणां माहात्म्यं इष्टवत्यसि कथंभूतानां निःस्पृहाणां वैयर्थिकं सुखमनिच्छतां महात्मनाम् अपकर्तृत्वप्युपकर्तृत्वबुद्धीनां सुखदुःखयोः समबुद्धीनाञ्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतद्वद्व्याप्तेन अस्यानपि भगवद्भक्तानीहशानेवाऽहो इत्याह—नारायणपरा इति ॥ सर्वे नारायण एव परः परतत्त्वं येषां ते कुतश्च न अर्वाचीनस्य निप्रसारेन विप्रयति मयं न कुर्वन्ति, कुतः ? यतस्तत्त्वार्गादिष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः तुल्यप्रयोजनदर्शिनः विषमार्थदर्शनमेव भगवद्व्याप्तिं भावः । अपवर्गोऽत्र कैवल्यं मोक्षस्य भगवदनुभवरूपत्वेन तेषां तस्मात् स्वार्गादितुल्यत्वकथनानुपपत्तेः यद्वा अपवर्गो मुक्तिरेव भगवदात्मगन्तराया तेषां न प्रयोजनं किं पुनस्वर्गादिस्तोषां न प्रयोजनमिति सूचनार्थं चापवर्गशब्दः प्रयुक्तः स्वर्गस्यापि नरकतुल्यताव्यापनाय नरकशब्दः, यथा नरकस्तथा स्वर्गोपोत्यर्थः, तथा श्लोक्तम्—

“एते वै निर्यास्तात स्वानस्य परमात्मनः” इति ।

“वासुदेवे मनो यस्य अपहोमार्चनादिषु ।

तस्यान्तरायो भेजेय ! देवेन्द्रादिकं फलम् ॥ ”

इति च स्वार्गादिषु तुल्यार्थदर्शिन इत्यन्तेन विषमदर्शनं भगवद्व्याप्तिं सूचितम् ॥ २८ ॥

तत्र समदर्शननिमित्तं वक्तुं तावद्विषमदर्शननिमित्तमाह—देहिनामिति द्वाभ्यां । तावदेहिनां जीवानाम् ईश्वरलीलया हेतुभूतया ईश्वरस्य लीलात्मिकया जगत्सृष्ट्या यो देहसम्बन्धः तस्मादेव सुखदुःखादीनि द्वन्द्वानि भवन्ति, न तु स्वरूपत इति निर्विवादं, देहसंयोगमात्र एवेश्वरलीलाहेतुभूता, न तु द्वन्द्वेषु वा देहयोगवैचित्र्ये वा हेतुरिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

तर्हि तत्र को हेतुः ? तत्राह—अविचेककृत इति । आत्मनि ज्ञानेकाकारे जीवे अर्थमेव इव देवमनुष्यत्वादिभेद इव गुणदोषविकल्पः गुणाः सुखजन्मानुग्रहाः दोषाः दुःखमृतिशापाः येषां विकल्पः भेदः अविचेककृतः अनादिकर्मनिमित्तो यो देहात्मभ्रान्तिस्वतन्त्रात्मभ्रान्तिरूपोऽविचेकः तेन कृतः तन्निमित्त इत्यर्थः । अर्थभेदस्याविचेककृतत्वसिद्धवत्कारेण सदृष्टान्तितः उभयमप्यविचेककृतमिति तात्पर्यम्, अत एवार्थभेदस्याविचेककृतत्वं देहात्मभ्रान्तिमतां पुरुषाणामप्रसिद्धमिति, तस्य इष्टान्तत्वमस्मरसमित्यभिप्रेत्य तत्प्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह—भिदेषस्वप्नकल्पितेति । यथा स्वप्नकल्पिता भिदा भेदः अविचेककृतः तथा गुणदोषविकल्पोऽप्यविचेककृत इत्यर्थः यथाऽपवर्कदिषु कथानस्य एकस्य पुरुषस्य स्वप्नद्रष्टुः स्वस्मिन्वस्तुतोऽविद्यमान एव गजस्कन्धारोहणदेशान्तरगमनराज्याभिषेकशिरश्छेदाद्यहं देहमेव दस्तन्मात्रानुभाष्यः तत्कालमात्रावसायी च तत्तत्कर्मनिमित्तदेहात्मभ्रान्त्याद्यनुगुणमीश्वरकलिताऽविचेककृतः तथा जाग्रदवस्थानुभावसुखदुःखादिद्वन्द्वजालानि देवादेर्वैचित्र्याणि च तत्तत्कर्मन्तन्मूलकदेहात्मभ्रान्त्याद्यनुगुणमीश्वरकृतान्यप्यविचेकमूलकान्येवेति भावः ॥ ३० ॥

एवं अर्थनिमित्ते विषमदर्शनेऽविचेक एव हेतुरित्युक्तम् अथ नारायणपरायणानां भीहृताविवेकाभावात्कचित्कदाचिदुपजातं स्याप्यविचेकस्य पुनः स्वात्मपरमात्मसाक्षात्प्राप्तमर्शने तदपोहात्तन्मूलकं विषमदर्शनतन्मूलकं मयश्च नास्तीत्याह—वासुदेव इति । ज्ञानं शास्त्रजन्यं प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनरूपं तत्प्रयुक्तं वैराग्यं शब्दादिविषयेष्वनासक्तिरूपम् एतदुभयमेव धीर्यं बलं येषां तेषां वासुदेवे भगवति निरनिशयानन्दरूपे भक्तिमुद्धतां कुर्वतां शृणां कुतश्चिदपि हेतोर्व्यपाश्रयः व्यपगत आश्रयः यस्मात्तद्व्यपाश्रयं यस्मात् विषमदर्शनादाश्रयः आश्रयमाणाः परमात्मा व्यपगतो भवति चिच्छ्रुता भवति तादृशं विषमदर्शनं नास्तीत्यर्थः निरन्तरं प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावलोकनतत्प्रयुक्तवैराग्यबलविस्मृत्येव तदनुबन्धितद्वैमाण्यां निरतिशयानन्दरूपभगवद्भक्तनिष्ठानामविचेकाभावात्कचित्कदाचित् आपतितस्याप्युक्तविषयज्ञानवैराग्यबलेन तन्निरसनशीलत्वाच्च तेषां विषमदर्शनमेव नास्ति, कुतः, तन्निमित्तं अयमिति भावः ॥ ३१ ॥

एवं स्वमार्थार्थे नारायणपरायणानां माहात्म्यमजानन्तै तत्प्रदर्शितं रुद्रेण, अथ स्त्रीस्वभावत्वात्सर्वेश्वरे सर्वकारेण त्वयि त्वद्भक्तेषु मा त्वत्तुल्यत्वविषयायनारायणस्य तद्भक्तानां वा समुद्रे विप्रुडिव कियरेतन्माहात्म्यमित्याशङ्कमानां प्रत्याह—नाहमिति । अहं रुद्रः अस्मदादयो यस्य नारायणस्य ईद्वितं ‘मावेकः’

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इहां चेष्टां तत्स्वरूपं न विदामः न जानीमः इहां च जगद्व्यापाररूपा चेष्टा, अज्ञाने हेतुः, अंशांशकाः तदाहिततज्ज्ञानशक्तिलेशयुक्ताः तस्मात्त्रेणैव वयमपि पृथगीश्वरा इत्यभिमानयुक्ताः, अनेन स्मिन् सर्वेश्वरत्वशङ्का निवारिता, इदं न विदामेत्यनेन कारणात्त्वशङ्कापि, स्पृष्टादिव्यापारस्य तत्कर्तृकत्वकथनात्, स्वरूपं न विदामेत्यनेन तत्स्वरूपस्यानन्तमहिमशक्तित्वमपरिच्छिन्नत्वञ्चोक्तं, तत्र विरिञ्चो ब्रह्मा कुमारः सनत्कुमारः ब्रह्मपुत्राः मरीच्यादयः मुनयः तद्यतिरिका अन्ये मुनयः सुरेशाः इन्द्रादयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेर्भृत्यभृत्यानां माहात्म्यं देहवियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावस्थासलक्षणा ॥ २७ ॥

अस्यैव नैतादृशमाहात्म्यं किन्त्वन्येषामप्यस्तीत्यभिप्रेत्याह—नारायणोति । कुतो न विध्यतीति तत्राह—स्वर्गोति ॥ २८ ॥

ब्रह्मानीत्युक्तविवरणं सुखमित्यादि ईश्वरलीलया देहसंयोगात् ब्रह्मानि भवन्तीतिशेषः ॥ २९ ॥

ननु, देहसंस्पर्शाद्ब्रह्मद्वीनि सन्त्वस्य श्वश्रुगालाद्याकारेण भेदः किं कुतः ? इति तत्राह—अविवेककृत इति । इहात्मनि जीवे श्वश्रु गालोऽयमित्याद्याकारनिमित्तव्यवहारभेदः पुंसोऽविवेकेन हरेः स्वस्य च स्वरूपविषयज्ञानाभावेन कुतो यस्मात्तस्मादियमनर्थपरम्परा किञ्चात्मन्ययं गुणयोस्त्वयं दोषोऽस्तीति विकल्पश्चाविवेकेन कृतः कथमिव स्वप्ने कल्पिता वासनोपादानकृता गजादिलक्षणा भिदेव अनित्यत्वादेवैतत्साम्यं न तु मिथ्यात्वात्, अन्यथार्थक्रियायोग इति ॥ ३० ॥

तर्हि अस्यानर्थस्य निवृत्तौ किं साधनमिति तत्राह—वासुदेव इति । अन्यः कश्चिद्विशिष्टाश्रयो नास्ति भक्तिज्ञाने एवेति शेषः ॥ ३१ ॥

देवदत्तज्ञानवदस्य ज्ञानं न सुसाधनमित्याह—नाहमिति ॥ ३२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दृष्टव्यसि भवच्छापेऽपि भयाभावेन तर्कितवत्यासि किम् ॥ २७ ॥

श्रीनारायणं विनाम्यत्र हानोपादानदृष्टिराहित्यादपवर्ग इव स्वर्गे इव नरकेऽपि, तुल्यमेकमेवार्थं नारायणरूपपुरुषार्थं द्रष्टुमनुमवितुं शीलं येषां ते तुल्यशब्दस्यैकवाचित्वम् “रषाभ्यां नोऽयः समानपदे” इतिवत् ॥ २८—२९ ॥

अविवेकेत्यस्य टीकार्यां तेषु चेत्यस्याहृतं । इहानिष्टेति गुणदोषविकल्पस्य व्याख्येयं भिदा यथेत्यत्र भिदाचेति ज्ञेयं ज्ञातवान्यथातत्कृत इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पृथगीशमानिनश्चेत्तर्हि वयमंशकांशका अपि यस्येहितं स्वरूपं न विदामः किन्तु भक्ताश्चेत्तर्हि सर्वेपि विदुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

स्मयतोः विस्मयवतोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥

हे सुश्रोणि ! इति त्वं सौन्दर्यगुणैरवाधिकमाहात्म्यासि न तु भक्तिज्ञानवैराग्यादिभिरिति परिहासो ध्वनितः । अद्भुतकर्मण इति, हरेरिदमद्भुतं कर्म मया दृष्टं यत्त्वया शापं दापयित्वा तवापकर्ष एव तेन कृतः स्वभक्तस्य प्रेमसम्पादनीपदपि न्यूनतामप्राप्तस्यागणितदेवीशापत्वरूपप्रभावख्यापनया परमोत्कर्ष एव कृतः । महात्मतामिति त्वया कोपभरितयापि दत्तोऽभिशापस्तस्मै यदि खल्वीषदपि दुःखं दालुमपारयिष्यत्तदापि ते शापः सफलोऽभविष्यत् इन्त इन्त व्यर्थ एवायमभूदित्यतो महात्मसु प्रेमिभक्तेषु त्वयाधारभ्य नैवं व्यवहर्त्तव्यमिति शिष्टा ध्वनिता ॥ २७ ॥

नन्वेवं माहात्म्यवत्त्वे भक्तानां को हेतुस्तत्र नारायणैकनिष्ठत्वमेव नान्य इत्याह—नारायणोति । न केवलमेते चित्रकेतुप्रभृतयः एवमपि तु सर्व एव स्वर्गोति त्रयाणामेव भक्तिसुखराहित्येनारोचकत्वाच्चिदोषादिति भावः ॥ २८ ॥

नारायणनिष्ठत्वाभावे त्वेवं भवेदित्याह—देहिनामिति । ईश्वरलीलयति तदीक्षणलीलालब्धबलया माययेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्मान्मायिकमवास्तवं वस्तु सुखदुःखादिकमाश्रितत्वाद्भवत्स्वित्त्व जानीयादित्याह—अविवेकेति । पुंसः स्वप्ने आत्मनि अर्थभेदः क्षीरभोजनपुत्रमरणादिरिव जागरेऽपि गुणादोषविकल्पसुखदुःखादिभेदः द्रुतो ज्ञेयः । तत्र दृष्टान्तः । राज्ञि मालायां मित् रज्जुरियमिति सर्वोऽयमिति भेद एव वत् यथेत्यर्थः “इव वद्वेति सादृश्ये” इत्यभिधानात्, राज्ञि तदिति पाठे राज्ञि मालायां तत्त्वतो हेतोर्मिमा भेद इव प्रथमे पाठे मित् क्विन्तः द्वितीये मिमा टावन्तः ॥ ३० ॥

तदेवं ज्ञानिनां ब्रह्मेषु ज्ञानाभ्यासेनाप्यवस्तुबुद्धिर्बुक्करा भक्तानास्तु ज्ञानवैराग्ययोर्भक्त्यनुभावरूपत्वात् विनापि ज्ञानाभ्यासेन तेष्वनुसन्धानमपि न भवतीत्याह—वासुदेव इति । इह संसारे कश्चिदप्यर्थो विशेषस्यापकर्षस्य चाश्रयो नास्ति भक्त्यनुसन्धानादेव मायिकवस्तुनामुत्कर्षापकर्षानुसन्धानं नैव जायत इति भक्तानां तत्त्वमवधारयेति भावः ॥ ३१ ॥

अस्मदादीनामपि तत्त्वं शृण्वित्याह—नाहमिति । इदं तममिप्रायं लीळां वा न विदामः यतः पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिशौ सतीभवौ स्मयतोः आश्चर्यं प्राप्तयोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा ।

आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥ ३३ ॥

तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः ।

सर्वत्र समदृक्शान्तो ह्यहं चैवाऽच्युतप्रियः ॥ ३४ ॥

तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु ।

महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ॥ ३५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति श्रुत्वा भागवतः शिवस्योमाऽभिभाषितम् ।

बभूव शान्तधी राजन्देवी विगतविस्मया ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वर्गादिषु आधारत्वेन अन्तःप्रविष्टत्वेन यस्तुल्यः समर्थो
भगवान् तद्वर्तिनः ॥ २८ ॥

ईश्वरस्य सर्वेश्वरस्य लीलया तत्तत्कर्मानुरूपफलदा-
तुरूपया ॥ २९ ॥

ननु, किं अल्लस्तर्हीश्वरनैरपेक्ष्येणाहं समर्थत्वात्सुखी असौ
असमर्थत्वात् दुःखीति गुणदोषविकल्प इत्यत्राज्ञानमूल इत्याह-
आत्मनि अर्थभेद इव आत्मस्थाने स्थूलोहं कथोहमिति अर्थभे-
दोऽर्थान्तरभूतोऽनात्मा देहो मयाऽविवेककृतः अज्ञाननिरूपितः अथवा
अनात्मनो देहस्यार्थत्वेन भेदो मतभेदः बाह्यपञ्चरूपो विभागोद्भवः
पुंसः गुणदोषविकल्पः अविवेककृत एव अहं समर्थत्वेन
गुणवान्मुक्तित्वात् असौ असमर्थत्वेन दोषवान् दुःखित्वात् इति
गुणदोषभेदः सर्वमूलभूतभगवदनवबोधकृतः—

“ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी ।

आदयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सहशो मया” इति ॥

मायेति शास्त्रोक्त इत्यर्थः इष्टान्तान्तरम् । अजि भित्तवच्च मालायां सर्पो-
यमिति भेद इव च गुणदोषविकल्पोऽविवेककृत एव “इव बद्धेति
साहचर्ये” इत्यभिधानात् वदऽन्यथं साहचर्याच्चकं पृथगेव अतः
अजि वदित्यर्थमित्युक्तिरयुक्ता ॥ ३० ॥

उक्तप्रकारेण भगवानेव सुखादिप्रदः अतो भगवति भक्ति-
मुद्रहतां कश्चिद्भगवदितरः व्यापाश्रयः सुखादिप्राप्तये सुखादि-
निराकृतौ विशिष्टबुद्ध्या आश्रयो नास्ति ॥ ३१ ॥

एवंविधस्य श्रीहरेः यथाऽमनुगस्तथा चित्रकेतुरपीत्याह-
नाहमिति त्रिभिः । अंशकः पुरुषावतारस्तदंशकाः ईहितं स्वरूपं
चेयतावच्छिन्नतया न विदामः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

हे अरिन्दम ! (शत्रुवो के दमन करने वाले) चित्रकेतु

[७५]

इस प्रकार भवानी और शङ्कर दोनों को प्रसन्न कर,
मुसक्वाते हुए उन दोनों के देखते २ विमान पर बैठ
कर चलदिया ॥ २५ ॥

तदनन्तर भगवान् श्रीशङ्कर, देव ऋषि दैत्य सिद्ध और
पाषण्डों के सुनते २ श्रीपार्वतीजी से ऐसे बोले ॥ २६ ॥

श्री रुद्र उवाच ॥

हे सुभोगि ! (सुन्दरनितम्ब वाली) अद्भुत कर्मा हरि
के निस्पृह दासालुदास ऐसे महात्माओं का माहात्म्य तुमने
देखा ? ॥ २७ ॥

सबही नारायण परायण किसी से भय नहीं करते क्यों-
कि वे लोग स्वर्ग नरक और अपवर्ग में भी एकार्थ दर्शो
होते हैं ॥ २८ ॥

जीवों के देह के संयोग होने से ईश्वर की माया से
सुखदुःख जन्म मरण शाप अनुग्रह रूप झंझ होते हैं ॥ २९ ॥

घटपटाद्यर्थ भेद के तरह आत्मा में देव मनुष्यादि भेद
अविवेक कृत हैं गुण दोष विकल्प भी इसी प्रकार माला
में सर्पादि भेद के तरह किया गया है ॥ ३० ॥

वासुदेव भगवान् में भक्ति करनेवाले और ज्ञान वैराग्य
रूप धीर्यवाले भक्तों को इस संसार में विशेष आश्रयणीय
कुछ भी नहीं है ॥ ३१ ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ॥ ३३ ॥

अहञ्जैवाच्युतस्य प्रियः तस्मान्ममास्मिन् क्रोधो नाभूदिति
भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्ययं सर्वेश्वरः सर्वकारणभूतः तद्व्यस्य प्राकृतस्यैवाश्रिते-
ष्वेव विशिष्योक्तविधमाहात्म्यापादकः किमयं पक्षपातः तत्राह—
न हीति । अस्य नारायणस्यातीव प्रियादिः कश्चिन्नास्ति, तत्र हेतुः,
आत्मत्वात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां चिदचिदात्मकानां
भूतानामात्मत्वाद्भूतत्वात् न ह्यात्मनः एकं शरीरं प्रिय-
मेकमप्रियं भवतीति भावः, यत एवात्मा सर्वभूतानामतस्तेषा-
माश्रयः धारकः अन्तःप्रविश्य भवेत्यर्थः । सर्वभूताश्रय इत्यनेन
शरीराणां सर्वभूतानाम् आत्मभूतपरमात्मानुवर्तनं युक्तमेवेति
सूचितम् । न हि शरीरमात्मानमनुवृत्त्यावतिष्ठते शरीरस्यात्मानु-
वर्तनस्यभावत्वात् । हरिरित्यनेन स्वानुवर्त्यातिहरत्वं सूचितम् ।
एवञ्च ये स्वाभाविकं जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावं जानन्त-
स्तमनुवर्तन्ते तेषु तस्यानुग्रहः इतरेषु तदभाव इति तात्पर्यम्
अत एव तस्य वैषम्यमित्यापि सूचितं । न ह्यनुवर्तिष्वननुग्रहमात्रेण
तस्य वैषम्यं । न ह्याश्रिताभीष्टप्रदस्य सूरद्रुमस्यानाश्रिताभीष्टा-
प्रदानमात्रेण तस्य वैषम्यमापादयितुं शक्यम् ॥ ३३ ॥

यत एवायमात्मा भूतानामाश्रितानामभीष्टार्थदोऽविषमश्चात
एव चित्रकेतुवदहमपि तमेवोपासे इत्याह—तस्येति । यथा महाभागः
विवेकी सर्वत्र समदृक् शान्तश्च चित्रकेतुस्तस्य तासां यणस्या-
नुगः भृत्यः भक्तः अत एव प्रियः निरुक्तिशयप्रीतिविषयः तथा
अहमप्यच्युतस्य प्रियः तांश्चामिह भक्तिमांश्च ॥ ३४ ॥

तस्माच्चारायणाप्रियमाहात्म्ये न विस्मयः कार्य इति वदन्नु-
पसंहयति—तस्मादिति । तस्माच्चारायणास्तद्भक्ताश्च अस्मदादि-
भ्यो विलक्षणाप्रभावाः तस्मान्महापुरुषस्य भगवतः भक्तेषु महा-
त्मसु प्रकृतिपुरुषेश्वरयायात्स्यावमर्शनप्रवणचित्तेष्वत एव समद-
र्शिषु शान्तेषु विरक्तेषु पुरुषेषु न विस्मयः कार्यः ॥ ३५ ॥

भगवतः शिवस्येत्यम् एवमभिभाषितं वचः श्रुत्वा गौरी
देवी विगतविस्मया विस्मयरहिता शान्तधीः क्रोधरहिता च
बभूव ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रदरत्नावली ।

आत्मत्वात्स्वामित्वात् न हि सर्वभूतस्वामिनः स्वपरभेदकल्प-
ना युक्ता हेत्वन्तरमाह—सर्वभूतेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

भक्तमाहात्म्यमेव चित्रकेतुदृष्टान्तेन स्पष्टयति—न ह्यस्येति द्वाभ्याम् ।
प्रियाप्रिययोः स्वपरयोश्च भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः, आत्म-
त्वादिति, आत्मत्वेन सास्यादनपेक्षणीयत्वाच्चेत्यर्थः । आत्मत्वा-
देव हेतोः सर्वभूतानाम् प्रियाः निरुपाधिकप्रीतिविषयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

विरुद्धं । अत एवाग्रे वक्ष्यते । “इतिहासमिमं पुरयं चित्र-
केतोर्महात्मनः” इति ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हरेश्च तत्त्वं शृणु—नहीति । सं तु हरिः सर्वभूतानां प्रिय
एव तदपि यत् स केषाञ्चित् प्रियो भवति केषाञ्चिद्वैष्यश्च
भवति तत्र तादृश्येन मायैव कारणमिति तन्मायायाश्च
तत्त्वं ज्ञापितम् ॥ ३३ ॥

तस्य च तथाभूतस्यापीत्यर्थः प्रियत्वे हेतुः सर्वत्र समदृक्
स्वर्गापवर्गादौ तुल्यार्थदर्शी अत एव शान्तः । उच्चनीचबुद्धि-
रहितः एतादृशगुणकत्वेन तत्प्रियत्वे दृष्टान्तं दर्शयति—
अहं चैवेति, अहञ्च समदृक् शान्तश्च सन्नच्युतस्य प्रियः
अतो ममानासक्तत्वाल्लौकिकलज्जाद्यनादरत्वाच्च सभादौ भवदा-
द्यालिङ्गनमपि न सङ्कोचहेतुरिति भावः । तस्मादच्युतस्या-
श्रयत्वात् ॥ ३४ ॥

पूर्वं धृष्टायेत्यादिना निन्दितं सम्प्रति स्वेतावत् साधुलक्ष-
णमिति स्तुतं तत्त्वञ्च तस्य व्यवहृतासाधुत्वमवलम्ब्योक्तत्वात्
किन्त्वस्य चित्रकेतोर्ममं च तत्त्वं शृण्वत्याह—तस्य सर्वत्र सम-
स्यापि ।

“समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्येस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्”

इति तद्वाक्यादेवायमनुगच्छित्रकेतुः प्रियः । ममापि भक्तत्वादहञ्च
प्रियः तस्मादावयोस्सङ्गुषणभक्तयोः परस्परसख्येनान्तःक्रोहवत्त्वात्
कठोरौत्स्यादिकमपि सख्यसुखपोषकमेव, त्वन्तु वृथैव कोपिन्यभूः ।
किञ्च सत्यमहमीदृशी एव त्वन्त्वात्मानं निष्किञ्चनमैकान्तिक-
भक्तत्वेन सर्वत्र दर्शयसि अथ च रहसि विद्याधरोसहस्रेण
सह रमसे तस्मात्त्वं कपटी अहन्त्वात्मानं स्त्रीलाभपत्यमयं दोषं दर्श-
यन्निष्कपट एवास्मि, किञ्च त्वं भक्तिं दर्शयसि विषयमोगं
गोपयसि अहन्तु तद्विपरीत एव वर्त्तं इत्याचर्योः अन्तरमेते
संज्ञया एव साक्षित्वेनाचक्षन्तामित्यादि नर्मगोष्ठिरसास्त्रादौप्यद्या-
भविष्यदेह यदि त्वमन्तरा अन्तरायं नाकारिष्य इति त्व-
त्कोपवैरस्यादेव स नाभूदित्युपात्मभो ध्वनितः । हन्त हन्त
क्षत्रबन्धुष्वर्वाचीनेष्वनुनेव भक्तिमार्गमाकृतेषु तवैश्वरस्यानादि-
महाभक्तस्याप्येतादृशेष्वप्येतावान् भावो नमस्तुभ्यं तादृतिविस्म-
यवत्यां तस्यां सत्यमेतावानेव भाव इत्याह—तस्मादिति ॥ ३५ ॥

शान्तधीरिति । स्त्रीयपूर्वस्वभावस्मृत्यालज्जया पटाञ्जलेन
मुखमाच्छादयामासेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतप्रियोऽहं तस्यानुग एकं अयं चित्रकेतुश्च तस्य प्रियोऽ-
नुगः ममास्मिन् क्रोधो नास्ति त्वया तु व्याख्याच्छापोनियो-
जित इति भावः ॥ ३४ ॥

विशेषतोऽस्यो वयमुत्तमा इति गर्वः ॥ ३५ ॥

विगतविस्मया विनष्टगर्वा ॥ ३६ ॥

इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलन्तमः ।

मूढर्था सञ्जगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥

जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्रौ दानवीं योनिमाश्रितः ।

वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ३८ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं (१) भगवन्मतेः ॥ ३९ ॥

इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः ।

माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धादिमुच्यते ॥ ४० ॥

य इमंप्रातरुत्थाय श्रद्धावान् वाग्यतः पठेत् ।

इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्यानं नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

पृथक् ईश्वरामिमांसी मै ब्रह्मा सनत्कुमार नारद, ब्रह्मा के पुत्र मुनिलोग जिसके अंश के अंश है और जिसकी चेष्टा को और स्वरूप को नहीं जानते हैं ॥ ३२ ॥

न इस परमात्मा का कोई प्रिय न कोई अप्रिय, न कोई अपना न पराया, क्योंकि वह हरि सर्व प्राणियों का आत्मा है इसीसे सर्वभूतप्रिय है ॥ ३३ ॥

तिन हरि का यह महाभाग चित्रकेतु प्रिय अनुचर है । जैसा यह सर्वत्र सम दृष्टि वाला और शान्त हरि प्रिय है ऐसे मैं भी अन्युत भगवान का प्रिय हूँ ॥ ३४ ॥

तस्मात् महापुरुष के भक्त शान्त समदर्शी महात्माओं के विषे कुछ विस्मय करने के योग्य नहीं है ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार भगवान् श्रीशिवजी का भाषण सुनकर श्रीपार्वतीजीने भी शान्तबुद्धि होकर विस्मय का त्याग किया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रतिशापं दातुमलन्तमः समर्थतमोऽपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

असुरजातेरसुरमावेनोत्पत्तेः भगवति मतेऽथ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एतदेतम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो भागवतश्चित्रकेतुर्गौर्याः प्रतिशप्तुं प्रतिशापङ्कुरुं अलन्तमः समर्थोऽपि तस्याः शापं मूढर्था सञ्जगृहे शिरसोवाह साधूनां लक्षणांमेतावदेव हि, अपकर्तुं पृथुपकर्तृत्वबुद्धिमत्त्वमेव हि साधूनां लक्षणामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यत्पृष्टं राक्षसा वृत्रस्यासुरस्वभावस्य “ नारायणो भगवति कथमासीद्ब्रह्ममतिः ” इति तस्योत्तरं सङ्गमयति--जज्ञे इति । योऽयमुक्तविभ्रश्चित्रकेतुः स एव त्वष्टुः संकल्पादक्षिणाग्रौ जज्ञे जातः स एवासुरी योनिमासुरं भावमाश्रितः वृत्र इत्यमितः विख्यातः प्रसिद्धः स पूर्वजन्मसिद्धभगवद्भक्त्याऽस्मिन्नपि जन्मनि ज्ञानविज्ञानाभ्यां युक्तः ॥ ३८ ॥

एवं त्वष्टप्रज्ञोऽसुरमुक्तमित्याह--एतदिति । यस्तमसुरजातेर्वृत्रस्य भगवति स्मृतेर्भक्तेः कारणं परिपृच्छसि पर्यपृच्छः तस्योत्तरमेतत्सर्वं स्वप्रपञ्चं ते तुभ्यं मया आख्यातं कथितम् ॥ ३९ ॥

(१) भगवत्स्मृतः इति पाठान्तरम्. वीर०

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्य चित्रकेतिहासस्य श्रवणादिफलमाह—इतिहास-
मिति । महात्मनश्चित्रकेतोः सम्बन्धिनं पुण्यमिममितिहासं वि-
ष्णुभक्तानां माहात्म्यसूचकं श्रुत्वा बन्धात्संसारबन्धाद्विमुच्यते
मुक्तो भवेत् ॥ ४० ॥

यः पुमान् प्रातस्तथाय श्रद्धावान् वाग्यतः नियमितवाक् हरिं
स्मृत्वा एतमितिहासं पठेत् । स परमां गतिं सर्वोत्कृष्टं भगवत्सा-
युज्यं प्राप्नुयात् श्रवणपठनाभ्यां शनैः परिनिष्पन्नमक्तियोगो मुक्तो
भवेदिति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ प्रसादये न त्वां शोपमोक्षायेत्यर्थश्चतुर्धा सम्भाव्यते
शोपोऽभिमत इति कृत्वा, तन्मोक्षायाः प्रसादनम् अनिष्टोप्यतर्कि-
त्वेन प्राप्तोभिमत इति कृत्वा वा, तदभिभवशक्त इति कृत्वेति,
आहोस्वित् प्रतिशोपदानसमर्थ इति कृत्वेति, कोऽयमर्थोऽनेनाङ्गी-
कृत इति तत्राह—प्रतिशोपमिति, मूर्ध्ना सञ्जगृह इत्यनेन
द्वितीयोभिमत इति ज्ञायते प्रश्रयस्य साधुलक्षणत्वात् अस्य
च साधुध्वेकत्वाच्चतुर्थपक्षस्योर्वरितत्वेनाङ्गीकारो न भवति “देवा
एव तदभ्येक्ष्यः शक्ता नास्त्यत्र संशयः” इति वचनात् अत्र
यः कश्चिद्विशेषोस्तीति मतम्—

“अशका अपि शक्तानां शक्ताः शोपाविषु स्फुटम् ।
तथाप्यशकैर्विहिताः शोपाद्याः शक्तिमत्सु च ॥
अत्यल्पा अल्पकालाश्च न स्वयम् प्रभवन्ति च ।
अन्तेनापोहितुं शक्त्या उत्तमैस्तु न संशयः ॥
उत्तमेषु कृताः शोपाः कर्तृणां ज्ञानपुण्ययोः
निःशेषेण निहन्तारः” इत्यादि ॥ ३७ ॥

कुत्रास्य जन्माभूदत्राह—जज्ञ इति ॥ ३८ ॥

परमप्रमेयमुपसंहरति—एतदिति । वृत्रस्य यच्चरितं मां परि-
पृच्छसि किञ्च सर्वमेतत्सर्वं किञ्च तस्यासुरजातेरासुरवंशे
जननस्य यत्कारणं चेतस्य कथितमिति शेषः ॥ ३९ ॥

फलमाह—इतिहासमिति ॥ ४० ॥

शृङ्खलादिवन्धमोक्षोपि बन्धमोक्षः स्यात् न तु संसारब-
न्धमोक्षेण वैकुण्ठलोकप्राप्तिरस्माच्चगतेति शङ्कित्वाकालविशेष
इति कर्तव्यं न सा स्यादित्याह—य एतदिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

असुरजातेः कारणं महदपराधः भगवन्मतेः कारणं महद-
नुग्रहः ॥ ३९—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चित्रकेतुर्वाचीनत्वादल्पप्रभाव इति माऽवमंस्या इत्याह—
इतीति । देव्याः देव्यै अलं तमः अतिसमर्थोऽपि ॥ ३७ ॥
योनिं जातिम् ॥ ३८—४१ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे सप्तदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

इत्येवं स भागवतः प्रतिशन्तु प्रतिशोपं दातुमलन्तमोऽ-
तिसमर्थोऽपि देव्याः शोपं मूर्ध्ना जगृहे एतावदेव साधूनां
लक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

स एव वृत्र इति विख्यातः जज्ञे जातः ॥ ३८ ॥

वृत्रस्यासुरजातेः असुरभावेनोत्पत्तेः भगवन्मतेः भगवन्नकेश्च
कारणमित्येतत्सर्वं ते तुभ्यमाख्यातम् ॥ ३९ ॥

उक्तेतिहासश्रवणादिफलमाह—इतिहासमितिहास्याम् ॥ ४० ॥

एतद्विमर्शमितिहासं यः प्रातस्तथाय पठेत्स हरिं स्मृत्वा परमां
गतिं याति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका।

हे राजन् ! वह परम भागवत चित्रकेतु पार्वती के प्रति शाप देने को भर्त्सना तरह समर्थ रहा तौभी पार्वतीजी के शाप को शिर से ग्रहण किया इतनाही तौ साधु का लक्षण है ॥ ३७ ॥

फिर वही दानवी योनि का आश्रय लेकर त्वष्टा की दक्षिणाग्नि में वृत्रासुर इस नाम से विख्यात होकर उत्पन्न हुआ तब भी दान विद्यान से संयुक्त ही हुआ ॥ ३८ ॥

जो तुमने हमसे पूछा यह आख्यान हमने सर्व कथन किया जो कि भगवद्भक्त वृत्रासुर का असुर जाति का कारण रहा ॥ ३९ ॥

यह महात्मा चित्रकेतु का पुण्य रूप इतिहास है और विष्णु भक्तों का माहात्म्य है इसको सुनकर मनुष्य संसार के बन्ध से छूट जाता है ॥ ४० ॥

जो इस इतिहास को प्रातःकाल उठकर श्रद्धापूर्वक वाक्य संयम करके पठन करे और स्मरण करे वह परमगति को जाता है ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराण षष्ठस्कन्ध सप्तदशोऽध्यायकी
भाषा टीका समाप्त ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे षष्ठस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायं दीपिका ।

यत उभावापिकुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् । सप्तहं जाता विविता
नमोभिः कुम्भेरेतः सिषिचतुः समानम् । इति श्रुतेः द्रुतं स्कन्धम् ॥
६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभावतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दाक्षायण्याः कश्यपस्य भार्याया आदितर्वशमुपक्रम्य
विवस्त्रदर्यमपूष्णां तत्पुत्राणां वंशमभिधाय ततस्त्वष्ट्रवशस्तदनु प्र-
युक्तञ्चाभिहितम् अथ सवित्राह्निनां वंशमुपक्रमते मुनिः—पृश्नि-
रित्यादिना । सवित्रः पत्नी पृश्निः सावित्र्याह्निमिमानिदेवताः
प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः पशु पशुयागं तदभिमानिदेवतावि-
शेषमिति एवमुत्तरत्रापि महामखान् पञ्च महायज्ञान् ॥ १ ॥

एवं भगस्य भार्या सिद्धिरिति प्रसिद्धा अङ्गादौश्चतुरः पुत्रान् सु-
व्रतां सुशीलां वरायोहामत्यन्तसुन्दरीमाशीनां मनी कन्याश्च प्रासूतः ॥ २ ॥

धातुः प्रत्ययः कुम्भभूतयश्चतस्रः अनुक्रमात् सायाहीन
चतुरः पुत्रान् ॥ ३ ॥

तथा धातुः समनन्तरो विधाता क्रियायां पत्न्यामग्नीन्पुरी-
ष्यसंज्ञकानिष्टकचित्ताग्नीनां धत्तं जनयामास ॥ ४ ॥

वरुणस्य चर्षणीति प्रसिद्धा भार्या आसीत् भृगुः पूर्वं
ब्रह्मणः पुत्रो यस्यां चर्षण्यां पुनर्जातः तथा वरुणस्यैव पुत्रो वाल्मी-
किर्महायोगी वह्नीकादभवत् एतौ वरुणस्यासाधारण्यो पुत्रौ ॥ ५ ॥

तथा देवत्यां भार्यायां मित्रस्योत्सर्गादयोऽसाधारणाः सुताः
उत्सर्गोत्सर्गादयोऽसुतौ अगस्त्यश्चक्षिधौ ऋषी, कश्यपकैकस्योभय-
सुतत्वम् । तत्राह—रेत इति । कदाचिन्मित्रावरुणौ ऊर्ध्वश्या अप्सरसः
साविधौ द्रुतं स्कन्धितं रेतः कुम्भे घटं सिषिचतुः सिक्तवन्तौ
तत्र कुम्भे वसिष्ठगस्त्यो जातौ इति भावः एवंत्यमित्यर्थं व्या-
ख्यातप्रायं व्यधात् जनयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥

दे तात, प्रभुरिन्द्रशक्रः पौलोम्यां शच्यां पत्न्याञ्जयन्तमृषमं
तृतीयं मनुष्यम् इति त्रीन्पुत्रान्जनयदिति नोऽस्माभिः श्रुतम् ॥ ७ ॥

तथाकर्मस्य मिमिः पादकर्मैः लोकत्रयमाक्रान्तवतो मायया
आत्मीयसङ्कल्पेन वामनरूपेणावितीर्ष्यः कीर्त्याख्यायां भार्यायां
वृद्धच्छोर्कः पुत्र आसीत् तस्य वृद्धच्छोर्कस्य सौमगादयः पुत्रा
आसन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्ध्याये पूर्वोक्तं स्पष्टिशेषं निरूपयति—पृश्निरिति ।
कुम्भेरेतः कुम्भेरेतः सवित्रो गायत्र्यभिमानित्यु-
त्तरत्राप्येवमनुसन्धेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

“चन्द्रे दृष्टे सिनीवाली चन्द्रे नष्टकले कुम्भः” धातुः (१) क्रिया
नाम भार्याः याः कुम्भसिनीवाल्याद्याः ताः अष्ट ॥ ३ ॥

समनन्तरो विधाता च क्रियायां भार्यायां पुरीष्याख्यानग्नी-
नां धत्तं वरुणनाम्नः सूर्यस्य वारुणी नाम भार्या पूर्वं ब्रह्मणो
जातत्वात्पुनरित्युक्तम् ॥ ४ ॥

वाल्मीकिश्च वरुणवीर्याद्वह्नीकादभूत् ब्रह्मजो वसिष्ठश्च
पुलस्त्यजोऽगस्त्यश्च द्वौ ऋषी पुनर्मित्रावरुणयोर्जातौ ॥ ५ ॥

तथोर्जनिप्रकारमाह—रेत इति । ऊर्ध्वश्या दर्शनात्तत्सविधौ
द्रुतं स्कन्धं रेतस्तदनन्तरं मित्रावरुणौ कुम्भे सिषिचतुः तस्मा-
दुभावापि कुम्भसम्भवाविति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

पृश्निस्त्विति त्रिकम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अग्नीनित्यर्द्धकम् ॥ ४—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

अष्टादशे द्रुतसुता इतिः कृत्वा व्रतं दधौ ।

यं तस्मान्छक्रसंखिन्नाद्भजिज्ञे मरुद्गणः ॥

तुर्यस्यादिति पुत्राणां त्वष्ट्रन्वयकीर्त्तने ।

प्रसङ्गतः समावाती विश्वरूपव्यादिकाम् ॥

चित्रकेत्वमिष्टापातां समाप्यैव कथासुधाम् ।

आदितेः पञ्चमादीनां सुतानां वंश उच्यते ॥

पशु पशुयागं महामखान् पञ्चयज्ञान् प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ १—३ ॥

समनन्तरो विधाता क्रियायां भार्यायां पुरीष्यान् पुरीष्य-
संज्ञान् अग्नीन् पञ्चचित्ताः “पुरीष्यासोऽग्नयः” इति श्रुतेः । चर्षणी
वरुणस्य भार्या आसीत् पुनरिति प्राग्ब्रह्मपुत्रोऽपि पुनर्वरुण
पुत्रोऽभूत् । भृगुवाल्मीकी वरुणस्यासाधारण्यो पुत्रौ ॥ ४ ॥

तथोत्सर्गादयो मित्रस्यासाधारणाः पुत्राः वक्ष्यन्ते । तयो-
र्मित्रावरुणयोः साधारण्यो द्वौ पुत्रौ साह—अगस्त्यश्च वसिष्ठ-
श्चैतौ ऋषी मित्रावरुणयोर्भवताम् ॥ ५ ॥

यतो रेत इत्यादि “कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्” इति श्रुतेः
द्रुतं स्कन्धम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

मायया स्वरूपभक्त्या वामन रूपवतः—

“स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायान्वयया युतः ।

अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

इति माध्वभाष्यप्रमाणितश्रुतेः ॥ ८ ॥

(१) कर्मनामविशिष्टभार्याः ।

तत्कर्मगुणवीर्याणि कश्यपस्य महात्मनः ।

पश्चादक्षयामहेऽदित्यां यथैवावततार ह ॥ ९ ॥

अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामि ते ।

यत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादो बलिरेव च ॥ १० ॥

दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ ।

हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी ।

जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दक्षकन्यायाः आदित्याः—

“विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टा सविता भगः ।

धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः” इति ।

द्वादशात्मजाः प्रोक्तास्तेषां मध्ये पूषानपत्य इत्युक्तं त्रयाणां विवस्वदर्यमत्वष्टाणां सन्ततयश्चोक्ताः त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो देवैः पौरोहित्ये वृत इति चोक्तं ब्रह्माचार्यान्ते तदनन्तरमेकादशमिर-
व्यायैस्त्वष्टुपुत्रविश्वरूपस्य देवपौरोहित्यप्रसङ्गतो नानाकथाः कथिताः अथ सवित्रादीनामदितिपुत्राणां वंशं दितिसन्ततिश्च वर्णयन् दितिकोपादिन्द्ररक्षामिन्द्रकोपादितिपुत्ररक्षणां सर्वरक्षणा-
कर्तुर्भगवतः सर्वजनरक्षणार्थमारुधनञ्च वर्णयति—पृथिनस्त्व-
ष्टाद्यष्टाद्वयेन । सवितुः पत्नी पृथिनस्तु सावित्र्यादिकन्याः अग्नि-
होत्रादीन् सुताञ्च प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः तत्र पशुं पशुयागं सोमं सोमयागं महामखान् पञ्च यजान् ॥ १ ॥

हे भङ्ग ! भगस्य भार्या सिद्धिः महिमादिपुत्रत्रयम् आशिषे कन्यां च प्रासूत ॥ २ ॥

धातुः पत्नी कुहूः सायम् सिनीवाली दर्शम् राका प्रातः अनुमतिः पूर्णमासश्चेति अनुक्रममात्रं प्रासूत ॥ ३ ॥

समनन्तरं विधाता क्रियायां पत्न्यां पुरीष्यान् अग्नीन् पञ्च चित्तीन् आधत्त जनयामास “पुरीष्यासो अग्नय इति पञ्च वा एते अग्नयो यवितयः” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

वरुणस्य भार्या चर्वणी आसीत् यस्यां शृगुर्ब्रह्मजोऽपि पुनर्जातः वारुमीकिश्च वरुणस्यैव पुत्रो वरुमीकादभवत् एतौ वरुण-
स्यासाधारणौ पुत्रौ ॥ ५ ॥

मित्रावरुणयोरसाधारणौ पुत्रावाह—भगस्यश्च वसिष्ठश्चेति ह्रीं ऋषीं ऋषीं पुनर्मित्रावरुणयोरभवताम् एतस्तौ मित्रावरुणौ चर्वण्याः सञ्जिषीं कुम्भे रेतो वीर्यं कृतं स्कन्धं सिविचतुः ॥ ६ ॥

मित्रस्यासाधारणपुत्रावाह—देवत्यामिति । यजमानं जनयामास पीलोम्यां पुलोमनः कन्यायाम् ॥ ७ ॥

मायावामनरूपिणः स्वसङ्कल्पेन वामनरूपिणः कीर्तौ बृहच्छ्लो-
कं आसीत् तस्य सौभाग्यदयः आसन् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीसकिमशीरमणो जयति ।

श्रीशुक उवाच ।

सविता की प्रश्नी नामक भार्या, सावित्री व्याहृति त्रयी अग्नि होत्र पशुयाग सोमयाग चातुर्मास्य और पंच महायज्ञों को पैदा करती हुई ॥ १ ॥

भग नामक सूर्य की भार्या ने महिमा विभु प्रभु को पैदा किया, तथा एक सुव्रता वरारोहा आशिष नामवाली कन्या को पैदा किया ॥ २ ॥

धाता नामक सूर्य की, कुहू सिनीवाली राका और अनुमति इन चारों पत्नियों ने क्रमसे, सायं दर्श प्रातः और पूर्णमास इन चारों को उत्पन्न किया ॥ ३ ॥

विधाता ने क्रिया नामक भार्या में पुरीष्य अग्नियों को पैदा किया । वरुण की चर्वणी भार्या हुई जिस में फिर से शृगुने जन्म लिया ॥ ४ ॥

और दूसरे वरुण के पुत्र वरुमीक से महायोगी वारुमीकि हुए तथा मित्र और वरुण इन दोनों के साधारण पुत्र भगस्य और वशिष्ठ हुए ॥ क्योंकि उर्वशी के सञ्जिष में मित्र और वरुण दोनों ने कुम्भ में वीर्य का सेवन किया इसी से दोनों के पुत्र हुए ॥ मित्रने देवती के विषे उत्सर्ग अरिष्ट पिप्पल इन को उत्पन्न किया ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रने पीलोमी में जयन्त ऋषभ और मीक्षुष इन तीन पुरी को उत्पन्न किया ऐसा हमने सुना है ॥ ७ ॥

माया से वामन रूप लेनेवाले उरुक्रमदेवने कीर्ति नामक भार्या में बृहच्छ्लोक पुत्र उत्पन्न किया जिस बृहच्छ्लोक के सौभाग्यदय पुत्र हुए ॥ ८ ॥

श्रीवरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पश्चाद्वृद्धमस्कन्धे ॥ ८ ॥

अथेति कश्यपस्यादितेः पुत्राणां द्वादशादित्यानां सन्ततिश्च कथा दितेः पुत्रान्कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

संहादं प्रागनुहादं हादं प्रहादमेव च । (१)

तत्त्वसा सिहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् ॥ १३ ॥

शिरोऽहरदस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम् ।

संहादस्य कृतिभार्याऽसूत पञ्चजनं ततः ॥ १४ ॥

हादस्य धमनिभार्याऽसूत वातापिमिल्वलम् ।

योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलम् (२) ॥ १५ ॥

अनुहादस्य सूर्यायां बाष्कलो महिषस्तथा ।

विरोचनस्तु प्राहादिर्देव्यास्तस्याभवद्वलिः ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजकृतभावायंदीपिका ।

हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति प्रथमं द्वावेव तौ च कीर्तितौ
तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥ १२ ॥

विप्रचितो दानवाद्भुतः सकाशाद्राहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥

ततः संहादादसूत ॥ १४ ॥

यो मेघरूपं वातापि पेचे तमिल्वलम् यं पेचे ते च वातापि
चासूतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य महात्मनः उरुकर्मस्य तानि प्रसि-
द्धानि कर्माणि पदत्रयेण लोकत्रययाच्छ्रुतादीनि गुणाः स्वभक्त-
विषयकानुग्रहादयः सर्वशक्त्यादयश्च वीर्याणि उत्कृष्टगुणैरन्वेष्यः
उरुकर्मो हि वीर्यं तद्रूपाणि वीर्याणि च पश्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्यामहे
तथाप्रदित्यां यथा येन प्रकारेण अवततारं अवतीर्णवान् तत्र प्रकारं
तत्रैव वक्ष्यामहेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पवं साकल्येनादितेर्विश्वमनुकस्याय दितेर्विश्वमनुकर्मं प्रति-
जानीते—अथेति । काश्यपादीनां चित्रसूदादीनामादितेयानां
दायावान् सापिण्डान् राज्ञन्वा दितेयान् दितेः पुत्रान् ते तुभ्यं
कीर्तयामि कथयामि तद्वन्ने भागवतानामभावात् तच्छ्रवणं
ममापेक्षितमिति राहोऽभिप्रायमाख्येय—यजेति । यत्र दितेर्विश्वे भी-
मान् भगवता तुल्यं कल्याणगुणसंयुक्तः महाभागवतः प्रहादः
बलिश्च बभूवतुः ॥ १० ॥

तर्हि कथयेत्यत्राह—दितेरिति । दितेर्ज्ञावेव दायादौ काश्यपानां
देवानां शत्रून् भूयतामदायादत्वस्य वक्ष्यमाणात्वाद्वावेवेत्युक्तं पुत्रौ
दैत्यैस्तत्पुत्रपौत्रादिभिर्दानवैश्च बन्दिता बभूवतुः तौ च हिरण्य-
कशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति कीर्तितौ प्रख्यातौ ॥ ११ ॥

तत्र हिरण्यकशिपोभार्या जम्भस्य दुहिता दानवी दनुवं-
शमेज्ज्वा कथाधुरिति प्रसिद्धा सा कथाधुः प्रहादाकीन् चतुरः
सुतान् सुषुवे ॥ १२ ॥

प्राक् प्रथमं प्रहादं ततः क्रमेणानुहादसंहादहादान् सुषुवे
इत्यर्थः तत्त्वसा तेषां प्रहादादीनां चतुर्णां त्वसा मगिनी सिंहिकेति
प्रसिद्धा बभूव सा विप्रचितः विप्रचितेर्भर्तुर्दानवात्सकाशाद्राहुं-
पुत्रमग्रहीत् सुषुवे इत्यर्थः ॥ १३ ॥

राहुं विशिनष्टि—शिर इति । यस्य राहोरमृतं पिबतः शिर-
श्चक्रेण चिच्छेद संहादस्य हिरण्यकशिपोऽसूतस्य मतिर्नाम
भार्या पञ्चजनाख्यं सुतमसूत सुषुवे ॥ १४ ॥

तथा हादस्य भार्या धमनीति प्रसिद्धा वातापिमिल्वलञ्चा-
सूत, इत्यलं विशिनष्टि—य इति, अतिथये प्रातिथ्यार्थं निमन्त्रि-
तायातिथये अगस्त्याय इत्यलं मेघरूपं वातापि पेचे पपाच
तमिल्वलमित्यन्वयः । वातापिमिल्वल इति प्रथमान्तपाठस्तु
सुगमः ॥ १५ ॥

तथा अनुहादस्य सूर्यायां भार्यायां बाष्कलो महिष इति
द्वौ पुत्रौ बभूवतुः तथा ध्रुवां प्रहादस्य भार्यायां विरोचनः
प्राहादिः प्रहादस्यापत्यं पुमान् बभूव, तस्य विरोचनस्य पुत्रो बलि-
रभवत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महात्मनः कश्यपस्य पत्न्यामदित्यां यथाऽसावुरुकर्मोऽवत-
तार तत्कर्मादीनि पश्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्याम इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अथ मङ्गलमस्तु ननु, दैत्यवंशवर्णनं किमर्थं क्रियते ? तत्कथ-
नस्य अर्थः साधनत्वानुपयोगित्वादिति तत्राह—यजेति । यत्र
दितिसन्ताने प्रहादबलिचरितकीर्तनध्वन्याभ्यां श्रेयसाधनत्व-
सम्भवादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

विप्रचितः विप्रचितेः सकाशाद्राहुं सुतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्य विरोचनस्य ॥ १६ ॥

(१) प्रहादं प्रागनुहादं हादं संहादमेव च । इति पाठान्तरम् वार० । (२) इत्यलः इति पाठान्तरम्—वीर०

वाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् ।

तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते ॥ १७ ॥

वाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गणमुख्यताम् ।

यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः ॥ १८ ॥

मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ।

त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेणा सात्मताम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ।

कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो ! ।

इन्द्रेणा प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः ॥ २० ॥

इमे श्रद्धयते ब्रह्मनृषयो हि मया सह ।

परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिका

पश्चादष्टमस्कन्धे ॥ ८ ॥

अथेति । कथान्तरारम्भे, दायादान् पुत्रान् दैतयान् दित्यां जातान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

विप्रचितो दानवात् पर्युः सकाशात् राहुं पुत्रमग्रहीत् प्राप ॥ १३ ॥ १४ ॥

य इत्थं अगस्त्याय अगस्त्यं भोजयितुं वातापि मेघरूपं पेचे ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा अवततार तत्प्रकारः तस्यावतीर्यस्य कर्मादीनि च पश्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्याम हे राजन् ॥ ८ ॥

यत्र येषु भागवतः प्रह्लादो बलिश्च ॥ १० ॥

कीर्तितौ वर्णितौ तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥

जृम्भस्य तनया तेन दत्ता ॥ १२ ॥

तेषां स्वसा भगिनी सिद्दिकानाम प्रसिद्धा सापि विप्रचितो दानवाद्भर्तुः सकाशात् राहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥

यस्य राहोः शिरो हसिश्चिच्छेद संहारस्य भार्या कृतिस्ततः संहारपञ्चजनमसूत ॥ १४ ॥

हास्य भार्या धमनिर्वातापिस्त्रिवलञ्चासूत य इत्थं वातापिभगस्त्यायतिथये पेचे पपाञ्च ॥ १५ ॥

प्रह्लादिः प्रह्लादपुत्रः तस्य विरोचनस्य देव्यां भार्यायां बलिदभवत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कश्यपके पुत्र श्रीवामनजी के गुण कर्म धीर्य आगे [अष्टमस्कन्धमें] कहेंगे । जैसे अदितिमें प्रकट हुए ॥ ८ ॥

अब कश्यपके पुत्र दैत्योंको कहता हूँ जिनमें महा भागवत श्रीप्रह्लाद और बलि हुए ॥ १० ॥

दैत्य दानवोंसे वन्दित बड़े प्रसिद्ध हिरण्यकशिपु और हिरण्याक्ष ये दो पुत्र दितिके हुए ॥ ११ ॥

जम्भकी पुत्री दानवी हिरण्यकशिपुकी भार्याने चार पुत्र उत्पन्न किये ॥ १२ ॥

ये चार ये हैं संहार, अनुहार, हार, प्रहार । और इनकी वधिन सिद्दिका ने विप्रचितसे राहु को पैदा किया । अमृत को पान करते हुए जिसके शिरको हरिने चक्रसे काटा । संहारकी कृति नामक भार्याने पतिसे पञ्चजन नामक पुत्रको उत्पन्न किया ॥ १३ ॥ १४ ॥

जिस इत्थंने अगस्त्यरूप अतिथिके द्विये वातापी को पकाया उस इत्थल, और जिसको पकाया उस वातापी को अर्धात् इत्थल और वातापी इन दोनों को हार की धमनी नामक भार्याने उत्पन्न किया ॥ १५ ॥

अनुहार की सूर्या भार्याने वाक्कल और महिष इनको उत्पन्न किया । प्रह्लादके विरोचन पुत्र हुआ जिस विरोचनकी भार्या से बलि उत्पन्न हुआ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततो बल्लेः सकाशादभवत् तस्य बल्लेरनुभावः सुश्लोक्यः पुण्यकीर्त्यदेः यद्वा अनुभाष्यते सद्भिः स्तूयत इत्यनुभावम् सुश्लोक्य यद्य शति शेषः ॥ १७ ॥

सूत उवाच ।

तद्विष्णुरातस्य स वादरायणिवचो निशम्यादृतमल्पमर्थवत् ।

सभाजयन् (१) सन्निभूतेन चेतसा जगाद सत्रायण ! सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना ।

मन्युना शौकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥

कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणम् ।

अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

तस्य गणेषु मुख्यतां प्राधान्यम् ॥ १८ ॥

सात्मतां समानरूपताम् ॥ १९ ॥

सात्स्यं देवत्वं प्रापिताः ॥ २० ॥ २१ ॥

आहतं सादरं अल्पं मिताक्षरं अर्थवत् बहुर्थयुक्तं सत्रमयन-
माश्रयो यस्य हे सत्रायण शौनक ॥ २२ ॥

शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन ॥ २३ ॥

भ्रातृहन्तारमिन्द्रं मारयित्वा सुखिनी कदा स्यामिति चिन्त-
यामास दितिः उल्लस्य क्रूरं अक्लिन्नहृदयं कठिनचित्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो बलेः समनायां भार्यायां वाणाः उपेष्टा यस्य तत्पुत्राणां
अतममवत् तस्य महादृष्ट्यल्लेखा अनुभावः प्रभावः सुश्लोक्यः अतीव
वर्णनीयः सा पश्चाद्विषयसम्पत्तिं या अभिजास्यते कथयिष्यते ॥ १७ ॥

वाणास्तु गिरिश रुद्रमाराज्यं तद्भृत्यवर्गेषु मुख्यतां लेभे
तदेव व्यञ्जयन् वाणां विशिनष्टि, यस्य वाणास्य पार्श्वे अद्यापि
पुरपालकः स भगवान् गिरिश आस्ते ॥ १८ ॥

अन्यानपि दितेः पुत्रानाह—मरुतश्चेति । चकारो हिरण्य-
कशिपुहिरण्यक्षयोः समुख्यार्थः मरुतो मरुद्गणाः चत्वारिंशज-
वाधिकाः एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः दितेः पुत्रा एव ते सर्वे
मरुतः अप्रजाः अपुत्राः आसन् ते चेन्द्रेण सात्मतां समानरूपत्वं
देवत्वमिति यावत् नीताः प्रापिताः अतो न देवानां दायादा
इति भावः ॥ १९ ॥

एतदेव शुश्रूषुः पृच्छति राजा—कथमिति व्रज्यां हे शुरो !
मुने, ते मरुतः कथमौत्पसिकं जन्मसिद्धमासुरम्भानापोह्य-
क्त्वा इन्द्रेण सात्स्यं देवत्वं प्रापिताः देवत्वप्राप्तौ तैर्मरुद्भिः
किं तस्येन्द्रस्य साधु हितं कृतम् ॥ २० ॥

न केवलमिदमहमेव शुश्रूषुरपि तु हे ब्रह्मन्, इमे ऋषयोऽ-
पि परिज्ञानाय वेदितुं श्रद्धान्ते श्रद्धां कुर्वन्ति, अतो हे भगवन्,
नोऽस्मभ्यं व्याख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २१ ॥

एवमापृष्टो मुनिः प्रश्नमभिनन्दयन् यथावदाचख्यौ इत्याह
सूतः—तदिति । वादरायणस्यापत्यं पुमान् । विष्णुरातः श्रीशुकः
अल्पं मिताक्षरमर्थवद्वाक्यगर्भं तस्य राज्ञस्तद्वचः आहतं सादरं-
यथा अवति तथा निशम्य निभूतेन चेतसा पूर्वोक्तान्तः करणेन ते
राजानं संभावयन् समानयन् सर्वज्ञो मुनिः हे सत्रायण, सत्रं ब्रह्म-
सत्त्वम् अयनमाश्रयो यस्य स ब्रह्मसत्त्वेन दीक्षित इत्यर्थः तस्य
सम्बोधनं हे शौनक, जगाद् ॥ २२ ॥

तदेवाह—हतपुत्रेति । शक्रपार्ष्णिग्राहेण शक्रमिन्द्रं पार्ष्णि पक्षे
स्त्रीयत्वेन ग्राहिणा गृहीतवता विष्णुना हतौ पुत्रौ हिरण्यक्ष-
हिरण्यकशिपु यस्याः सा दितिः अत एव शोकेन दीप्तो यो मन्युः
क्रोधस्तेन ज्वलन्ती परितपन्ती पर्यचिन्तयत् परितश्चिन्तामकरोत्
॥ २३ ॥

चिन्तामेव वर्णयति—कवेति । भ्रात्रोर्हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोः
हन्तारं विष्णुद्वारा हन्तारं, तत्र हेतुः इन्द्रियारामं केवलवैषयि-
कसुखासक्तम् उल्लस्य क्रूरम् अक्लिन्नहृदयम् अनार्द्रचित्तम् अत-
एव पापं पापात्मानं इन्द्रं घातयित्वा कथमहं सुखं यथातथा
स्वप्ने सजातनिद्रामवेयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततो बलेस्तस्यानुभावः पश्चादहमस्कन्धे अनुभावमिति
पाठेऽभिजास्यते वदिस्यति व्यास इति शेषः । अयं जन इति
वा ॥ १७ ॥

यस्य वाणास्य पार्श्वे ॥ १८ ॥

सात्मतां समानजातितां सोदरत्वम् ॥ १९ ॥

(१) सन्निभूतेनेति पाठान्तरम्—विजय० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साधु पुण्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

तद्वचः तन्निभृतेन तस्मिन् क्षिप्तेन सत्रायणाः सत्रे प्रधानः
सर्वदर्शनः सर्वज्ञः ॥ २२ ॥

पक्षपाततया कर्मकरः पार्ष्णिग्राहस्तेन शोकसन्दीप्तेन ॥ २३ ॥

अक्लिन्नहृदयं अनार्द्रहृदयं स्वप्ने निद्रां कुर्यात् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अपोह्य त्याजयित्वा ॥ २० ॥

ननु कथं भवानिमां बहिरङ्गां कथां शुश्रूषते तत्राह—इमे
अद्वयत इति । मया सहेति स्वस्य गौणत्वं बोधयस्तथैव व्यञ्जि-
तवान् ॥ २१ ॥

अत एव इलाघते—तदिति । आहतम् ऋषीणांमादरेण सहितम्
अर्थवत् एतच्च भगवद्वाराधनविशेषसम्बन्धेनैव भवेदिति
स्वामीष्टयुक्तं सन्निभृतेन श्रीभगवत्सुखपूर्णिणं अतस्तदपि भगव-
त्सम्बन्धं योजयिष्यतीति भावः ॥ टीकायां बह्वर्थमिति ऋष्य-
भिप्रेतश्रीशुक्राभिप्रेतसिद्धियुक्तम् ॥ २२—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य बलेः अनुभावमित्यर्थं बाह्यकर्म सम्बन्धेन वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

सात्मतां समानस्वभावतां देवत्वं प्रापिता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ २० ॥

इमे मुनयः अद्वयते इति स्वस्यैव अङ्गां मुनिस्वारोपयति
रहस्यमर्थं तान् ज्ञापयितुम् ॥ २१ ॥

अर्थवत् अनेकार्थयुक्तं तत्रैको जिज्ञासितोऽर्थोऽस्मादुपाख्या-
नात्पश्यते । यथा, परदिस्वामिसन्ध्यायापि तामसीं भगवद्भक्तिं
कुर्वन्नशुद्धचित्तोपि निश्चलायतामसीं भक्तिमानुषङ्गिकीं संसा-
रान्मुक्तिं चित्तशुद्धिप्राप्त्या परजिघांसानिवृत्तिश्च लभत इत्यत्र
दितिरेव प्रमाणात्, तथा, कुटिलचित्ताः विवेकिनोऽपि बान् दोषान्
परेषां पश्यन्ति तानेव दोषान् स्वस्मिन् स्थितानपि न पश्यन्ति
इत्यत्र कृमिविडित्यादिकवचनात् दितिरेव प्रमाणमिति द्वितीयः ।
स्त्रीमायया महाविद्योपि प्रतापोभवतीत्यत्र कश्यप एव प्रमाण-
मिति तृतीयः । अल्पं मितान्तरं सन्निभृतेन सम्पूर्णं एकाग्री-
कृतेनेत्यर्थः । हे सत्रायणां शौनक ! ॥ २२ ॥

शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण सहयेन परोक्षसाहाय्य कर्त्रे-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

उत्पन्नां क्रूरम् । सुखं शये सुखेन निद्रामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो बलेः सकाशादशनायां भार्यायां बाणो ज्येष्ठो यस्मिन्
तत् पुत्रशतमभवत्, तस्य बलेरनुभावः सुश्लोक्यः कविभिः शोभनैः
श्लोकेर्वर्णनार्हः पश्चादष्टमे स्कन्धेऽभिधास्यते ॥ १७ ॥

तस्य गणेषु मुख्यतां प्राधान्यम् । भगवान् भवः पुरपाक्षकः
सन् अद्यापि यस्य पार्श्वे आस्ते ॥ १८ ॥

इन्द्रेण सात्मतां देवत्वं नीताः ॥ १९ ॥

हे गुरो ! इन्द्रेण औत्पत्तिकं सहजं तदीयमासुरं भावमपोह्य ते
सात्म्यं देवत्वं कथं प्रापिताः ? तैस्तस्य किं साधुक्रतम् ? ॥ २० ॥ २१ ॥

सत्रमयनमाश्रयो यस्य सम्बोधने हे सत्रायणा ! शौनक । स
प्रसिद्धः सर्वदर्शनो बादरायणिः शुकः विष्णुरातस्य तत्प्रश्न-
रूपं आहतं आदरान्वितं अल्पं मितवर्णं अर्थवत् बह्वर्थयुक्तम्
वचो निशम्य निभृतेनानन्दपूर्णेन चेतसा समाजयन् प्रशंसयन्
जगाद ॥ २२ ॥

शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण सहायेन ॥ २३ ॥

उत्पन्नां क्रूरम् अक्लिन्नहृदयमनार्द्रचित्तम् पापं पापात्मानम्
घातयित्वा कथमहं सुखं यथा तथा शये ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

उस वली की अशना नामक भार्या में सौ पुत्र उत्पन्न
हुअे जिनमें बाणासुर ज्येष्ठा । उस वलीके पवित्र प्रभाव
को आगे 'अष्टमस्कन्धमें' कहेंगे ॥ १७ ॥

बाणासुर महादेव का आलापन करके उनके गणों में मुख्य
होगया ॥ जिसके समपि में अवतक भी पुरपाखक होकर भगवान्
शुकर रहते हैं ॥ १८ ॥

और भी दिति के ऊनपञ्चासत् ४६ मरुत नामक पुत्र हुए
वे सबही अप्रज नाम विना सन्तान के हुए और इन्द्रने उनको
अपने भाई बना लिये ॥ १९ ॥

राजो वाच ॥

हे गुरो उन सर्वोंको, उनके स्वामाविक असुरपने को दूर
कर किस प्रकार ? इन्द्रने अपने बराबर के किये, ऐसा उनों
ने क्या पुण्य किया था । हे ब्रह्मन् हे भगवन् ! मेरे
सहित ये सब ऋषि लोग इस वृत्तान्त के सुनने की अज्ञा
करते हैं तस्मात् आप कहने योग्य हैं ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रुत उवाच ॥

हे शौनक ! सर्वज्ञ श्री शुकदेवजी राजा पशुवित के सार्थक
और थोड़े से मधुर वचन को सुनकर आनन्दित चित्त से
आधाकर बोले ॥ २२ ॥

श्री शुक उवाच ॥

इन्द्र के सहायक विष्णुने जब दिति के दोनो पुत्रों को

कृमिविद्वभस्मसंज्ञाऽऽसीद्यस्येशाभिहितस्य च ।
 भूतधुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ २५ ॥
 आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ।
 मदशौषक इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥ २६ ॥
 इति भावेन सा भर्तुराचचाराऽसकृत्प्रियम् ।
 शुश्रूषयाऽनुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ २७ ॥
 भक्त्या परमया राजन् ! मनोजैर्वल्गुभाषितैः ।
 मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मिताऽपाङ्गवीक्षणैः ॥ २८ ॥
 एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया ।
 बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥ २९ ॥
 विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः ।
 स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्हं यया पुंसां मतिर्हता ॥ ३० ॥
 एवं शुश्रूषितस्तात ! भगवान्कश्यपः स्त्रिया ।
 प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च ॥ ३१ ॥

कश्यप उवाच ।

वरं वरय वामोरु ! प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते ! ।
 स्त्रिया भर्त्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

मारदिये तब शोक से दीप्त हुआ जो क्रोध तिससे जलती हुई दिति चिन्ता करने लगी ॥ २३ ॥

किं माइयों के मारने वाला विषयी, स्वभाव से क्रूर कठिन हृदय, पापी इन्द्रको मरवाकर, फव सुख से सोवुंगी ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

ननु, राजा स्वदेहवर्त्तनार्थमन्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रं ? तत्राह-कृमीति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देवस्य मरणानन्तरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कृमय इति, श्वादि-भिमन्तितस्य तु विष्टेति, दग्धस्य भस्मेति संज्ञा आसीत्तत्कृते तस्य देवस्यार्थं यो भूतेषु द्रुहति स किं स्वार्थं वेद ? न वेदेव तत्र हेतुः, यतो भूतद्रोहाभिरयो भवति ॥ २५ ॥

इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य मन्यमानस्यात उन्न-
 क्षमुकृत्स्नं सतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकः पुत्रो
 मे सेन हेतुना भूयाद्भवेत् ॥ २६ ॥

[७६]

भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥
 २७ ॥ २८ ॥

विवशः स्त्रीपरतन्त्रस्त्व बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति
 यदाह तच्च चित्रम् ॥ २९ ॥

तत्र हेतुमाह-विलोक्येति । एकान्तभूतानि निःसङ्गानि मैथुनेन
 सृष्टिदृश्यं स्वदेहार्थमेव स्त्रियं चक्रे ॥ ३० ॥

एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सन् ॥ ३१ ॥

इह चकारात्परञ्च न भगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, सर्वोऽपि लोकः स्वसुखाय परस्वादितमाचरति, किम-
 तेनाक्रोधेन ? तत्राह-कृमीति । ईश्याभिहितस्य ईश्वरोद्गमहे भोगी
 इत्युक्तीत्या स्वेनैवेशत्वेनाभिहितस्य ईशं मन्यमानस्यापि यस्य
 पुंसः मरणानन्तरं देवस्य दाहाभावे कृमिरिति, तत्समये श्वादिभि-
 र्भक्षितस्य विष्टेति, दग्धस्य तु भस्मेति, संज्ञा आसीत् तत्कृते
 तादृग्देवस्यार्थं भूतधुक् भूतद्विहाकारी स किं स्वार्थं पुरुषार्थं

श्रीमद्दीशराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेद न वेदैवेत्यर्थः । कुतः ? यतो भूतद्रोहाद्वेतोस्तस्यां ततो निरयो नरक एव अतो भूतभुक् स्वार्थमपि न जानात्येवेति भावः ॥ २५ ॥

इदं शरीरमेवाशासानस्यमात्मानं मन्यमानस्य उन्नद्धमुच्छ-
ङ्खलं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकपुत्रो मम
येन कारणेन भुवं नूनं भूयात् ॥ २६ ॥

हे राजन्, इत्थं भावेनाभिप्रायेण सां दितिभंक्तुः कश्यपस्य
शुश्रूषादिभिरसकृत्प्रियं हितम् आचचारं आचरितवतीत्यर्थः तत्र
शुश्रूषा सेवा परिचर्येति यावत् अनुरागः स्नेहः प्रश्रयो विनयः दमः
इन्द्रियनिग्रहः ॥ २७ ॥

भावज्ञा दितिर्वङ्गुभाषितैः मधुरालापैः सस्मितैः मन्दहास-
सहितैः अपाङ्गवीक्ष्यैः कश्यपस्य मनो जग्राह स्ववशीकृतवती
बभूव ॥ २८ ॥

कथं जितेन्द्रियस्य तस्य विदुषः स्त्रीविश्यता ? तत्राह—एव-
मिति । विद्वानपि विदग्धया पुरुषवञ्जननैपुण्ययुक्तया स्त्रिया वित्या
जडीभूतः मोहं प्रापितः अत एव विवशः परवशः बाढमित्याह
सम्भोगार्थमङ्गीकृतवानित्यर्थः । योषिति स्त्रयङ्कामयमानायां स्त्रियां
पुरुषस्य तद्बाढमिति वचो न चित्रं हीति लोकचरित्रप्रद-
शनम् ॥ २९ ॥

प्रजापतिः कश्यपः आदौ प्रथमं भूतानि स्त्रीपुंसरूपाणि
भूतानि एकान्तभूतानि एकान्तरूपाणि । एकान्तान्येकदेश
श्वाविभागेन लक्ष्यमाणानि एकान्तभूतानि विलोक्य
परस्परमेकशरीरवन्मिलितानि भवन्तीत्यालोच्येत्यर्थः स्वयमपि
स्त्रियं स्वदेहस्याहंम् अर्द्धांशश्चक्रे मिथुनीभूतो बभूवेत्यर्थः एवं
करणे हेतुं वदन् सामान्यतः स्त्रियं विशिनष्टि—यथा स्त्रिया पुंसां
मतिर्हता भवतीति लोकरीत्युक्तिः ॥ ३० ॥

भगवान् कश्यपः स्त्रिया वित्या एवं सम्भोगेन शुश्रूषितः
परिचरितः अत एव नितरां प्रीतः अभिनन्द्य तस्याः सम्भोग-
कौशलमभिनन्द्य प्रहस्य दितिप्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३१ ॥

तदेवाह—वरमिति । हे कामो ! हे अनिन्दिते ! वरमभीष्टं
वरय कामयस्व मर्तरि स्त्रियाः नितरां प्रीते सति इह लोके
चकारात्परत्र च लोके अगमोऽप्राप्यः कामः को वा ? न कोऽप्य-
स्तीत्यर्थः स्त्रियाऽप्राप्य इति वान्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वाशब्दोऽपि शब्दार्थः ईशाभिहितस्य ईशोऽहं राजाहमित्यादि-
शब्दवाच्यस्यापि यस्य देहस्यान्ते मरणोत्तरकाले कुम्भिविडमस्मसंज्ञा
भवेत्किरकावावस्थाने कुम्भिरिति संज्ञा, श्वादिभिर्मन्त्रिते विट्संज्ञा,
वन्निदाहे मस्मसंज्ञाः तत्कृते तस्य देहस्यार्थे भूतभुक् सर्वप्राणि-
हंसकः स्वार्थं स्वप्रयोजनं किं वेद ? न किमपि वेदेत्यन्वयः । यः
स्वार्थं कुर्वते स वेद किं ? ज्ञानवान् किं न भवतीत्यर्थः इति वा ।
कृत इति तत्राह—निरय इति । निर्गतम् अपमिष्टप्रदं देवं यस्मात्

स तथा तादृशो भवतीति यतस्तस्माद्यतः स्वरूपाज्ञानाद्वा भूत-
द्रोहाद्वा ॥ २५ ॥

इदं जगत् भुवमित्याशासानस्य वाञ्छतः उन्नद्धबुद्धेरिन्द्रस्य
मदशोषणं येन सुतेन स्यात् स सुतो मे स्यात् ॥ २६ ॥

इतिभावेनाभिप्रायेण ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

जगदादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा भूतान्येकान्तभूतानि परस्परस्नेहरहि-
तानि केवलं मृत्युभूतानि विलोक्य मिथःस्नेहबन्धार्थं स्वशरीरार्थं
स्त्रियं चक्रे ससर्जेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मर्तरि स्त्रीणामर्थं सुप्रीते सति किं कामः पुरुषार्थोऽगमः
प्राप्तुमशक्य इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आशासानस्येति येन भवेत् तत्तु मर्तृप्रियाचरणमेवेति भावे-
नेत्यर्थः ॥ २६—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ईशाभिहितस्य ईशो राजेत्यभिहितस्यापि देहस्य मरणान-
न्तरं द्वित्रिदिनावस्थितत्वे क्रमय इति, श्वादिभिर्मन्त्रितत्वे विष्टेति,
पुत्रादिभिर्दग्धत्वे भस्मेति, संज्ञा आसीत् । पूर्वपूर्वनृपाणांमपि
तथा दृष्टत्वादिति भूतनिर्देशः तस्य देहस्य कृते यो भूतेभ्यो
दुह्यति स किं स्वार्थं वेद ? नैव वेद. यतः स्वस्यैव निरयो भवति
तस्मादिन्द्र एव विवेकशून्य इति व्यञ्जयति. अथ च स्वयमेव
विवेक शून्या. यत इन्द्रजिघांसुः स्वयमपीन्द्रमेव भूतद्रोहं
स्वयमक्रिणोव्यापीन्द्रमेवाक्रिणोव्यस्य स्वयं स्वार्थानभिज्ञापि इन्द्र-
मेव स्वार्थानभिज्ञं मन्यत इत्यतो विवेकोऽप्यविवेकिनामविवेक-
मेव दृढयतीति दर्शितम् ॥ २५ ॥

येनैव तेन बुद्धेष्टेन हेतुनैव तस्य मदशोषकः सुतो मे भूयादिति
प्रार्थनेत्यर्थः । तस्य कथम्भूतस्य इदं देहादिकं भुवं नित्यं
आशासानस्य मन्यमानस्य उच्छृङ्खलचेतसः मर्तरि तुष्यति
स्त्रीणां मनोरथः सिद्धयति । तस्मादहं परिचर्यया पतिं तोष-
यामीति भावेन ॥ २६ ॥ २८ ॥

बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत्र चित्रम् ॥ २९ ॥

एकान्तभूतानि निस्सङ्गानि मतिर्हता अत एव संसारमवा-
होऽविच्छिन्नोऽभूदिति भावः ॥ ३० ॥

अगमः अप्राप्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, स्वदेहस्यार्थं राजान्यघातं करोत्येवेत्यत आह—कुमीति ।
पूर्वेषां राजाभीशाभिहितस्य ईशः समर्थः इत्येवं मोक्षस्यापि

पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् ।

मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ॥ ३३ ॥

स एव देवतालिङ्गैर्नामरूपविकल्पितैः ।

इष्यते भगवान्पुम्भिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥ ३४ ॥

तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे !

यजन्तेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ॥ ३५ ॥

सोऽहं त्वयाऽर्चितो भद्रे ! ईदृग्भावेन भक्तितः ।

तत्ते सम्पादये काममसतीनां सुदुर्लभम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहस्य मरणानन्तरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कस्य इति, आदिभि-
र्भक्षितस्य विडिति, दग्धस्य भस्मेति च, लब्धा आसीत् तस्मिन्
तदर्थं यो भूतेभ्यो ब्रूयति स किं स्वार्थं वेद ? नैव वेदेत्यर्थः ।
अपि तु यतो भूतद्रोहाभिरयो भवति ॥ २५ ॥

इह देहादिकं भूतं नित्यमाशासानस्य मन्यमानस्य उन्नद्ध-
मुच्छृङ्खलं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य मदशोषको गर्वोऽतो येनो-
पायेन मे मम सुतो भूयात्तद्वर्तमानं करिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥

इति भावेन इत्यभिप्रायेण सा भर्तुः शुश्रूषादिनाऽसकृत्
प्रियमाचचार ॥ २७ ॥

भावज्ञा अभिप्रायज्ञा ॥ २८ ॥

विदग्धया भर्तुर्भनोऽग्रहणे निपुणया एवं भजनेन विद्वानपि
जडीकृतो मोहितः अत एव विवशः स्त्रीपरतन्त्रः बाढमित्याह,
स्वत्काशं सम्पादये इति स्त्रीकृतवानित्यर्थः । तस्माच्चरितैः पुरुष-
विमोहनं योषिति चित्रमदभुतं न भवति ॥ २९ ॥

एवंविधा स्त्री प्रजापतिर्नैव सृष्टेत्याह—विलोकयेति । प्रजा-
पतिर्ब्रह्मा आद्यो एकान्तभूतानि तिसृजानि विलोक्य स्वदेहार्थं
स्त्रियं चके यथा पुंसां मतिर्हता दासपत्यगृहाद्यभित्तिविष्टा
कृता ॥ ३० ॥

बाढमित्याहविवश इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—एवमित्या-
दिना । भगवान् बहुशोऽपि स्त्रिया एवं कपटेन शुश्रूषितः सन्
ग्रहस्य परमप्रीतः दितिमभिनन्द्याह ॥ ३१ ॥

हे वामोर ! मनोहरोर, हे अनिन्दिते ! वरं वरय भर्तारि प्रीते इह
स्वात्परञ्च च कः कामः मनोरथः अगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

जिस शरीर की राजा संज्ञा है अन्त में वही कमि विद्या
और भस्म संज्ञा वाला होता है उस शरीर के लिये प्राणियों

से द्रोह करने वाला पुरुष क्या अपने यथार्थ स्वार्थ को
जानता है ? नहीं, क्योंकि उससे नरक होता है ॥ २५ ॥

देहादि को नित्य मानने वाले, और स्वतन्त्र चित्त वाले,
उस इन्द्रके मद का बाधक पुत्र जिस प्रकार हो इस अभि-
प्राय से वह अदिति सेवा अनुराग नम्रता आदि से अपने पति
श्री कश्यपजी का सदा प्रिय करने लगी ॥ २६ ॥ २७ ॥

हेराजन् ! कश्यप के अभिप्राय को जानने वाली दिति ने
परम भक्ति और मनोहर प्रिय वचन, तथा सहास कटाक्ष
पूर्वक देखना, इन से पति के मनको वश कर लिया ॥ २८ ॥

इस प्रकार विद्वान भी श्रीकश्यपजी चतुर स्त्री के जडकी
तरह वश होकर उसकी प्रार्थना को स्वीकार करते हुये । यह
स्वीकार करना स्त्री के वश होकर कुछ आश्चर्य नहीं ॥ २९ ॥

क्योंकि सृष्टि के पूर्व में ब्रह्माने लोगों को संसार से
विमुक्त देखकर अपने देह के अर्द्ध भाग को स्त्री कर दिया
जिससे पुरुषों की मति हरण हुई ॥ ३० ॥

हे तात (प्रिय) श्री भगवान् कश्यपजी ऐसे दिति की
शुश्रूषा से परम प्रसन्न हुए । और हँसकर दिति की स्तुति
करके बोले ॥ ३१ ॥

कश्यप उवाच ॥

हे अनिन्दिते ! (निन्दा के अयोग्य) हे वामोर ! (सुन्दर
ऊँठ वाली) इस तुम पर प्रसन्न हुए तुम वर मांगो क्योंकि
स्वामी के प्रसन्न होने पर ऐसा कौन मनोरथ है कि जो
सिद्ध न हो ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, परमेश्वरे सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धं तत्राह—
पतिरेवेति । ननु, मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिः परं
दैवतमिति प्रसिद्धं सत्यं स एव स्वाधिकारेण रूपभेदैः पूज्यते
इत्याह—मानस इति साक्षेन ॥ ३३ ॥

दितिरुवाच ।

वरदो यदि मे ब्रह्मन् ! पुत्रमिन्द्रहणं वृणो ।
 अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे धातितौ सुतौ ॥ ३७ ॥
 निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ।
 अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ॥ ३८ ॥
 अहो अद्येन्द्रियारामो योषिन्मयेह मायया ।
 गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ॥ ३९ ॥
 कोऽतिक्रमोऽनुवर्तन्त्याः स्वभावमिहयेषितः ।
 धिड्मां वताबुधं स्वार्थे यदहन्त्वजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

देवतालिङ्गैर्मूर्तिभिरुपलक्षितः तान्येवाह—नाम इन्द्रादि, रूपं वज्रहस्तत्वादि, ताभ्यां विविधकल्पितैः ॥ ३४—३६ ॥

इन्द्रहणं इन्द्रहन्तारम् अमृत्युं मृत्युशून्यं येनेन्द्रेण विष्णुना सहायेन धातितौ ॥ ३७—३९ ॥

स्वभावमनुवर्तमानाया बोधितः कोऽतिक्रमोऽपराधः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कर्मवश्येऽनीश्वरे मर्त्तुरि प्रीते सति कथं सर्वेषां सर्वकामसौख्यम् ? तत्राह—पतिरिति । नारीणां पतिरेव हि सर्वोत्कृष्टदेवतम् अतः परमदेवप्रीयानेन सर्वकामसौख्यमिति भावः ॥ ननु, “तं देवतानां परमं देवतम्” इति श्रुत्युक्तरीत्या शिवः पतिर्हि परमं देवतं, न भर्ता, तत्राह—मानस इति, यः सर्वभूतानां मानसः मनसः साक्षी वासुदेवः सर्वान्तरात्मा शिवः पतिः ॥ ३३ ॥

स एव भगवान्नामरूपाभ्यां विकल्पितैः विभिन्नैर्देवतालिङ्गैः अग्नीन्द्रादिदेवतारूपैः शरीरैरिज्यते इदं दृष्टान्तार्थं “तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यः” इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या पुंभिर्यष्टभिरग्न्यादिशरीरैर्होतृभूतैर्यथा तदनन्तरात्मा भगवानिज्यते यागादिभिराराध्यते तथा स्त्रीभिरेव पतिरुपपन्नः पतिशरीरकः परमात्मैव ज्ञानोपचारैस्तोष्यत इत्यर्थः भगवति तुष्टे सति सर्वे कामाः सुखभाः इति भावः ॥ ३४ ॥

यत एवं तस्मात् हे सुमन्त्रमे ! अयस्काभाः पतिव्रता नार्यः अनन्यभावेन अनन्यार्हशेषत्वेन ईश्वरात्मकं पतिमेवाराधयन्ति ॥ ३५ ॥

हे भद्रे ! यतोऽहमीदृशभावेन अनन्यभावेन भक्तितया त्वया अर्चितः तत्तस्मात्ते तव काममिष्टं सम्पादये सिद्धवत्करामि कथं भूतमसतीनामपतिव्रतानां सुतरां पुज्यं लब्धुमशक्यम् ॥ ३६ ॥

एवं वराय चोदिता दितिराह—वरद इति । हे ब्रह्मन् ।

मम यदि त्वं वरदः वरं दद्यास्तर्ह्यमर्त्यैवैः सुतौ पुत्रौ यस्याः सा अहम् इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं वृणो येनेन्द्रेण प्रयोजकेन भगवता प्रयोज्यकर्त्ता मे सुतौ हिरण्यवाहहिरण्यकशिपू धातितौ मारितौ ॥ ३७ ॥

एवं तस्याः दितेः वचो निशम्य विप्रः कश्यपः विमनाः खिन्नः पर्यतप्यत परितापप्रकारं, तमेव परितापप्रकारमाह—अहो इति । अद्य महानधर्मो मम प्राप्तः अहो इति खेदे ॥ ३८ ॥

अहो अस्मादधर्मादहं नरके ध्रुवं नूनं पतिष्ये कथंभूतः इन्द्रियारामः अत एव योषिद्रूपया भगवन्मायया गृहीतं चेतो यस्य स अत एव कृपणः इति ॥ ३९ ॥

स्वभावं स्त्रीस्वभावमनुवर्तमानायाः बोधितः कोऽतिक्रमः न कश्चिदोषः, अपि तु मामेव स्वार्थमप्यज्ञानन्तं धिक् अहमेव स्वार्थं मप्यज्ञानंभिन्य इत्यर्थः । कुतः ? यदस्मादहं लालितानीन्द्रियाणि येन तादृशः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भजयज्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु “तदेतत्मेव” इति श्रुतेरविगानेन सर्वजनस्य परमेष्ठदेवता श्रीधर इति, यतः कथं पतिरेव नारीणामिष्टदेवतेति विशेष्योच्यते ? इति तत्राह—मानस इति । वासुदेवः मानसः सर्वभूतानां मानसो मनसि स्थितस्सह मनसा पूज्यः, को वासुदेवः ? इति तत्राह—शिव इति ॥ ३३ ॥

एतदेव विशदयति—स इति । वासुदेव एव नामरूपाभ्यां विविधत्वेन कल्पितैर्देवतालिङ्गैः देवताविग्रहैः विशेषतः सन्निहि-तत्वेन स्त्रीभिः पुंभिश्चेज्यते तत्र स्त्रीभिः पतिसाहितत्वेन पूज्यते तदर्थं पतिरुपपन्नगतिः, पुरुषैस्तु देवतालिङ्गनामरूपत्वेनेति, लिङ्गोपपन्नं विशदय्योच्यते ॥ ३४ ॥

यस्मात्पतावाहित ईशस्तस्मात्पतिपूजनेन भगवानेव पूजितः स्यादित्युपसंहरति—तस्मादिति । पति पतिस्थम् ॥ ३५ ॥

शरत्पद्मोत्सवं वक्रं वचश्च श्रवणामृतम् ।

हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदंभावेन पतिस्थितः परमात्मा मद्यं प्रसीदत्विति बुद्ध्या ॥ ३६ ॥

अमृत्युमनश्चरम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्वभावं गुप्तचौर्यभाषमनुवर्तमानायाः अतिक्रमोऽप्यायः स्वभावं
सौशील्यमनुवर्तन्त्या इति वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पतिः स्वस्वत्र जीव एव स कथं परं देवतमीश्वरः स्या-
त्तत्राह—मानसः मनसश्चित्तस्याधिष्ठाता यो वासुदेवः स एव
भगवान् देवतानां लिङ्गैश्चिन्तैरिज्यते कीदृशीनांम इन्द्रादि, रूपं
वज्रहस्तत्वादि, ताड्यां विविधं कल्पितैः इन्द्राय स्वाहा अग्नये
स्वाहा इत्यादिभिर्नामरूपभेदेन पुष्पिमः कर्मिणोऽभगवानेव इज्यते
यथा, तथा स्त्रीभिः पतिरूपेणेत्यर्थः ॥ ३४-३६ ॥

इन्द्रहृद्यं इन्द्रहन्तारं हन्तेत्यर्थत्वात् पक्षे इन्द्रालुगम् अमृत्युं
सर्वैरवध्यं पक्षे देवत्वादमरम्, ऊनपञ्चाशद्विरेक पक्षे देवो
मारुत इत्येकवचनम्, विमना इति द्वितेरीणिसतोऽर्थस्तु इन्द्रमरणं
विना न सम्भवेदिति भावः ॥ ३७-३९ ॥

अतिक्रमोऽपराधः क्रौर्यं हि स्त्रीजातेः स्वभाव एव तमनु-
वर्तन्त्याः अनुवर्तमानायाः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, जीवे पत्न्यादिरूपे प्रीते कुतो मनोरथसिद्धि-
रित्यत्राह—वासुदेवः श्रियःपतिः स्त्रीणां पतिरेव वासु-
देवदृष्ट्या सेवितः पतिर्मनोरथप्रदो भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्वभू-
तानां मानसं हृद्यन्तः परमं देवतं स्मृतम् "ईश्वरः सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति" इति स्मृत्या वर्णितं तद्वदृष्ट्या पूजितानि
सर्वाणि भूतान्यापि मनोरथप्रदानि भवन्ति न पतिरेवैक
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अत एव पुष्पिमर्षादिकैः स एव वासुदेवः सर्वहृत्प्रविष्टः
देवतालिङ्गैः इन्द्रादिवैद्यमूर्तिमिरधिष्ठानभूतैर्निमित्तैः नाम्नेन्द्रा-
दिना रूपेण वज्रहस्तत्वादिना विकल्पितैर्विशेषतया समर्थितैः
इज्यते तथा स्त्रीभिश्च पतिरूपभूक् पतिरूपेण भूषणोति अन्तर्या-
मिरूपेण प्रगल्भते इति पतिरूपभूक् ॥ ३४ ॥

यस्मादेवं तस्मात् पतिव्रताः ईश्वरं सर्वनिघन्तारम् आत्मानं
सर्वान्तर्यामिणं वासुदेवं पतिं पत्न्याभिन्नं यजन्ते ॥ ३५ ॥

कामं चाङ्गितार्थम् ॥ ३६ ॥

[७६]

यदि वरदस्तर्हि इन्द्रहन्तारं पुत्रं वृणो ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अथेदानीमिन्द्रियारामोऽहं ध्रुवं निश्चितं नरके पतिष्ये यतः
योषिन्मया मायया गृहीतं चेतो यस्य सः स्वपुत्रनाशे तथा
प्रवर्तिताः इति यावत् ॥ ३९ ॥

स्वभावमनुवर्तिन्याः योषितः अतिक्रमः अपराधः कः ? न
कोऽपि, यतोऽहमविजितेन्द्रियः अतः स्वार्थेऽबुधं मां भिक् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पति ही स्त्रियों का परम देवत प्रसिद्ध है सम्पूर्ण प्राणियों
के हृदय में रहने वाले श्री पति वासुदेव ही परम देवत
प्रसिद्ध हैं ॥ वहीं वासुदेव भगवान् नाना प्रकार के नाम
रूपादि से विकल्पित अनेक देवादि मूर्तियों से उपलब्धित
होकर पुरुषों से पूजित होते हैं, और स्त्रियों से पति स्वरूप
पूजित होते हैं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

हे सुमध्य मे ! इसीसे कल्याण की इच्छा वाली पतिव्रता
स्त्रियें अनन्य भावसे पति रूप परमात्मा का सेवन करती हैं ॥ ३५ ॥

हे भद्रे ! ऐसी भक्ति से जो तुमने हमारा पूजन किया
इसी से असति स्त्रियों को दुर्लभ भी तुम्हारे मनोरथ को
हम पूरा करेंगे ॥ ३६ ॥

दितिरुवाच ॥

हे ब्रह्मन् ! आप यदि मुझे वर देने को प्रसन्न हों और
जिस इन्द्र ने विष्णु के द्वारा मेरे पुत्रों को मरवाया है उस
इन्द्र के मारने वाले और मृत्यु रहित पुत्र को आप से नष्ट
पुत्र वाली में मांगती हूँ ॥ ३७ ॥

कश्यपजी भी दिति का वचन सुनकर बड़े उदास हो-
कर ताप को प्राप्त हुये । और बोले कि अहो आज मुझे
बड़ा आश्चर्य प्राप्त हुआ ॥ ३८ ॥

अहो इन्द्रियारामी वीन में स्त्रीमयी माया के बंध होकर
अब निश्चय नरक में पहुँचा ॥ ३९ ॥

अबने स्वभाव में चलने वाली स्त्री का यह क्या दोष है
क्योंकि मैंही अजितेन्द्रिय हूँ अपने स्वार्थ न जानने वाली ऐसे
मुझको भिन्नार है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वभावमेवाह—आश्चर्यम् । शरत्पद्मोत्सवोत्सवो विकालो यस्मिन्
श्रवणो श्रुती तथोरमृतं क्षुरधारापमाञ्जितम् ॥ ४१ ॥

न हि कश्चिन्मिषः स्त्रीणामञ्जसा स्वासशिषात्मनाम् ।

पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्पर्ये घातयन्ति च ॥ ४२ ॥

प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तत्र मृषा भवेत् ।

वधं नाहति चेन्द्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥

इति सञ्चिन्त्य भगवान्मारीचः कुरुनन्दन ! ।

उवाच किञ्चित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ॥ ४४ ॥

कश्यप उवाच ।

पुत्रस्ते भविता भद्रे ! इन्द्रहा देववान्धवः ।

संवत्सरं व्रतमिदं यद्यजो धारयिष्यसि ॥ ४५ ॥

दितिरुवाच ।

धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ! बृहि कार्याणि यानि मे ।

यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नन्ति यानि तु ॥ ४६ ॥

कश्यप उवाच ।

न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् ।

न छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलम् ॥ ४७ ॥

नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः ।

न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ॥ ४८ ॥

श्रीभरतमिकृतमार्वाभदीपिका ।

स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामनयान्मवधेष्टुत्वेन प्रतीयमानानाम् ॥ ४२ ॥

तत्रेदमुपकल्पते शोर्य भवति अयं भावः । वैष्णवं व्रतं तावदुपवेदयामि तेनैवास्याः शुद्धचित्तायाः इन्द्र प्रति क्रोधो निवर्तिष्यते पुत्रस्त्वमस्यो भविष्यति दीर्घकालत्वे च व्रतस्य कथं चिद्वैश्वस्ये सतीन्द्रस्य वधोऽपि न भविष्यतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इह भद्रे ! अजः यथावद्यदिधारयिष्यसि तर्हीन्द्रहा भविष्यति वैश्वस्ये तु देववान्धवो भविष्यति वैष्णवत्वाद्भूतस्य कथं चिद्वैश्वस्येऽपि सति सर्वथा वैकल्याभावात् ॥ ४५ ॥

कार्याण्यवश्यकानि व्रतं यानि न घ्नन्ति अवश्यकानि न च निषिद्धानि किन्त्वश्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्यपि ब्रूहि ॥ ४६ ॥

तत्रैकत्रिंशद्विधेभ्योनाह—न हिंस्यादिति पञ्चभिः । न शपेन्नाक्रो-
शेत् यदमङ्गलं कपालास्थ्यादिकं तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥

नाप्सु प्रविश्य स्नायात् पूर्वविधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीणां स्वभावप्रकाशयन्परितप्यते—शरदिति । अहो स्त्रीणां वज्रं मुखं शस्त्रचन्द्रतुल्यं तथा वचश्च श्रवणयोः कर्णयोस्तु-
तुल्यं हृदयं तु क्षुरस्य धरासदृशम् अतस्तासां चेष्टित-
को वेद ? न कोपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

न हि स्त्रीणां अञ्जसा सस्यकुक्षिदपि पुमान् प्रियोऽस्ति तत्र हेतुः स्वाशिषात्मनां स्वाशिषि स्वापेक्षित एवार्थे आत्माचितं यासां तासां स्वाशिषात्मत्वादिति भावः अत एवार्थे स्वापेक्षितार्थनिमित्तं पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्ति मारयन्ति ॥ ४२ ॥

इदं महत्सङ्कटमित्याह—ददामीति । यत्प्रतिश्रुतं प्रतिष्ठा-
रूपं मम वचः न मृषा भवेत् मिथ्या भवितुं नाहति वचसो
ऽनृतत्वमयेन दास्यामि चेदिन्द्रो हन्येत इन्द्रोऽपि वधमिति नाहति
अत इदं महत्सङ्कटमिति भावः । तत्रैतस्मिन् सङ्कटे इदं मया
वक्ष्यमाणम् एतत्सङ्कटनिवृत्तये उपकल्पते शोर्य भवति ॥ ४३ ॥

हे कुरुनन्दन ! भगवान्मारीचः कश्यपः इतीत्यं सञ्चित्वालोच्य
किञ्चित्कुपितः मनसैवात्मानं मर्हयन्नुवाच ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—पुत्रइति । हे भद्रे ! इदं मयोच्यमानं जनमस्य सत्यं क
संवत्सरपर्यन्तं यदि त्वं धारयिष्यसि करिष्यसि तर्हीन्द्रस्य हन्ता
पुत्रस्तत्र भविष्यति नोचेदेवानां बान्धवो भविष्यतीति ॥ ४५ ॥

तद्वचः श्रुत्वाह दितिः—धारयिष्य इति । हे भद्रे ! व्रतमहं
धारयिष्ये मे कार्याणि मया कर्तव्यानि यानि प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाणि
यानि च कर्माणि व्रतं न घ्नन्ति न मारयन्ति वृत्तानि न भवन्ति
वृत्तानि निवृत्तिरूपाणि च कार्याणि मे ब्रूहि ॥ ४६ ॥

एवमुक्तस्तावद्वृत्ताङ्गतनिवृत्तिरूपान् नियमानाह कश्यपः—
नेति । भूतजातानि प्राणिसमूहाद्वाहिस्यात् न हन्येति कश्चन न
शपेत् नाक्रोशेत् तथा अनृतमसत्यं न वदेत् यदमङ्गलं केश-
कपालास्थितुषमस्मादि, तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥

अप्सु जलेषु प्रविश्य न स्नायात् कस्मैचिदपि न कुप्येत्
दुर्जेनेन सभाषेत, अधौतमन्त्रादितं वासः वस्त्रं न वसीत
नाच्छादयेत् न विभूयाद्य पूर्व विधृतां त्यक्तां स्रजं च न पुनर्धा-
रयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वार्थे आशीषु आत्मा यासां तास्तथा तासां आशिषमि-
च्छन्तीनामित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

देवानां बन्धुभूतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अधौतवासः अनिर्णीकवस्त्रं न वसीत नाच्छादयेत् विधृता-
मन्योपभुक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

पुत्रस्त इति । यदि व्रतं धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा तथैव
देवानामसुराणाञ्च बान्धवो भविता ॥ अन्यथा तु इन्द्रहा न भविता
देवानामेव बान्धवश्च भवितेत्यर्थः ॥ ४५—५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थचर्चिणी ।

स्वभावमेवाह—शरदिति ॥ ४१ ॥

स्वस्य आशिषा कामनयेव आत्मा यतो यासां न तु पर्यादि-
मुखापेक्षयति भावः ॥ अलुक्समास आशिषा शब्दप्राप्तो
वा ॥ ४२ ॥

तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति, अर्थ भावः, वैष्णवं व्रतं
तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याश्चित्तशुद्धौ सत्यामिन्द्रे कोट्यो निव-
र्त्तिष्यते ततश्चेन्द्रवधमनाकाङ्क्षत्यानया विहितस्य वैष्णवव्रतस्य
कामितदुपकल्पदानानर्हत्वाच्चेन्द्रघाती भविष्यति किन्तु वरप्रार्थन-
प्रदानवाक्ययोर्दन्तिधातुप्रयोगादन्तश्च गत्यर्थत्वादिन्द्रानुगोस्मरः
पुत्रो भविष्यति व्रतस्य दीर्घकालत्वे सत्यवधं वैगुण्यं

च किञ्चिद्विषयतीति तेनैवास्या अविज्ञायाः मनःसमाधानञ्च
भविष्यति, वस्तुतस्तु वैष्णवव्रतस्य वैगुण्येऽपि फलसिद्धिर-
वश्यं भाविनीत्यस्याः अमङ्गलं सफल एव भविष्यतीति ॥ ४३-४४ ॥
इन्द्रहा इन्द्रघाती अदेवानामसुराणां बान्धव इति दितिबोधयि-
तुमिष्टोऽर्थः । इन्द्रहा इन्द्रानुगो देवानां बान्धव इति स्वाभीष्टोऽर्थः
४५—४६ ॥

न हि स्यादिति प्रथमत एवेन्द्रवधाशङ्का निषिद्धा ॥ ४७ ॥

अप्सु प्रविश्य न स्नायात्, अधौतवासः न वसीत न
परिदध्यात्, विधृतां पूर्वधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योषित्स्वभावं वर्णयति—शरदिति द्वाध्वाम् । यासां वक्त्रं शर-
त्पद्मादिवोत्सवो दर्शनेच्छासौ यस्मात्तत् वचः श्रवणयोः कर्ण-
योरभूतममृततुल्यम् क्षुरधाराया आभा उपमा यस्य तद्वदयश्च,
तासां स्त्रीणां चेष्टितं को वेद ? न कोपि, यद्वा को ब्रह्मैव तासां
कर्ता वेद नान्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वकीये आशिषि सुखे आत्मा मनो यासां तासाम् अञ्जसा
शुद्धभावेन कश्चिदप्रियो न अर्थे स्वार्थसिद्धये पत्यादीन् घ्नन्ति
घातयन्ति च ॥ ४२ ॥

इदमीति यत्प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञावाक्यरूपं वचस्तत्र मृषा भवेत्
इन्द्रोपि न वधमर्हति तत्र कार्यद्वयसिद्धौ इदमुपदिश्यमानं
वैष्णवव्रतमुपकल्पते योग्यं भवति, अर्थभावाः, उपदिश्यमानवै-
ष्णवव्रतप्रभावात्स्याः एकस्य तु का कथा बहवः पुत्रा भ-
विष्यन्ति बन्धुश्च परकीयो भवति इन्द्रस्तु परकीयभावे हिंसा
अस्या दासस्तथा गर्भे प्रविश्य पुत्रश्च भविष्यति अयमेव पर-
कीयभावस्यागलक्षणम् इन्द्रस्य वधो भविष्यति न तु दैहिकवध
इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

हे भद्रे कश्यपि ! यदीदं व्रतं सांवत्सरमञ्जः यथोपदिष्टं
धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा भविता भविष्यति वैगुण्ये तु देव-
बान्धव इन्द्राविरोधी भविष्यति व्रतस्य वैष्णवत्वात् सर्वेषां
सुखं भविष्यतीति भावः ॥ ४५ ॥

हे भद्रे ! व्रतं धारयिष्ये यानि ग्राह्यत्वेन हेयत्वेन न घ्नन्ति,
तान्येव विमज्ज्याह, यानि कार्याणि यानि च इह व्रते निषिद्धानि
तानि मे मर्ह्यं ब्रूहि कश्यप ॥ ४६ ॥

तत्र पञ्चभिर्निषिद्धानि वर्णयति—नेति । यदमङ्गलमपवित्रं
तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥

अप्सु प्रविश्य न स्नायात् स्रजं पुष्पमालां विधृतां पुनर्न
धारयेत् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

शरत्काल के कमल सहस्र जितका मुख और कानों में अमृत

नोच्छिष्टं चण्डिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतम् ।
 भुञ्जीतोदकयया दृष्टं पिबेदञ्जलिना त्वपः ॥ ४९ ॥
 नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला सन्ध्यायां मुक्तमूर्धजा ।
 अनर्चिता संयतवाङ्मासंवीता बद्धिश्चरेत् ॥ ५० ॥
 नाधौतपादा प्रयता नार्द्रपात्रो उदकिशराः ।
 शयीत नापराङ्मान्यैर्न नम्रा न च सन्ध्ययोः ॥ ५१ ॥
 धौतवासा शुचिर्नित्यं सर्वमङ्गलसंयुता ।
 पूजयेन्प्रातराशात्प्राग्गोविप्राञ्छिपमच्युवम् ॥ ५२ ॥
 स्त्रियो (१) वीरवतीश्चार्चैस्त्रगन्धबलिमण्डनैः ।
 पतिं चाभ्यर्च्योपतिष्ठेत् ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ॥ ५३ ॥
 सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतम् ।
 धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥ ५४ ॥
 ब्राह्मिण्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महामनाः ।
 काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चाजो दधार सा ॥ ५५ ॥
 मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ।
 शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

सदृश जिनके बचन है और हृदय जिनका लुग की धार
सदृश है ऐसी स्त्रियों के चरित्र को जान सकता है ॥ ४९ ॥

अपने स्वार्थ के लिये आत्मा के सदृश प्रिय मायूम होने
वाली स्त्रियों का कोई प्रिय नहीं । क्योंकि वे अपने प्रयोजन
के लिये पति पुत्र वा आत्मा को आप मार डालें और अन्य
से मरवा डालें ॥ ४९ ॥

जो हम कह चुके कि वर देंगे यह वाक्य भी मिथ्या
नहीं । और इन्द्र भी न मारा जाय यहाँ यही योग्य है ॥ ४९ ॥

हे कुरुनन्दन ! मरीचिपुत्र भगवान् काश्यपजी ने ऐसे
विचार कर अपने को भी निन्दित समुक्तें इसे किंचित
कुपित होकर बोले ॥ ४९ ॥

काश्यप उवाच ।

हे अमर्त्य ! तेरे इन्द्र के मारने वाला और देवताओं का
बन्धु ऐसा पुत्रहीना । यदि व्रत को एक वर्ष तक ठीक धारण
करेगी तो ॥ ५५ ॥

दितिरुवाच ।

हे प्रसन्न ! मैं व्रत धारण करूंगी आप कहिये जो व्रत

(१) वीरवतीरिति पाठान्तरम् । विज्ञः

में कार्य है और जो इस व्रत में निषिद्ध है और जिनसे
व्रत क्षयित होता हो सो भी कहिये ॥ ४९ ॥
काश्यप उवाच ।

प्राणिमात्र की हिंसा न करे न आक्रोश करे न झूठ बोले
नख और रोम का छेदन न करे और अमङ्गल वस्तु का
स्पर्श न करे ॥ ४९ ॥

जल में घुसकर स्नान न करे न क्रोध करे तथा जुजनों
के साथ भाषण न करे और विना बोले वस्त्र को न धारण
करे तथा धारण की हुई माला को फिर न धारण करे ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

भोजने पक्ष निषेधानाह—नोच्छिष्टमिति । चण्डिकाश्च भद्र-
काल्यै निवेदितं पिपीलिकादिकूपितं वा अञ्जलिना त्वपो न
पिबेत् ॥ ४९ ॥

गृहाद्वद्धिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह—नोच्छिष्टेति । अनर्चिता
मण्डनहीना असंवीताऽप्रावृता ॥ ५० ॥

शयने अष्टौ निषेधानाह—नाधौतपादेति । नापराक्पश्चिम-
शिराः ॥ ५१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायंदीपिका ।

कार्याय्याह-धौतवासा इति द्वाध्यायम् । प्रातराशात्प्रथमभोज-
नात् ॥ ५२ ॥

वीरवतीर्जीवद्भर्तृकाः आर्च्य सम्पूज्य कोष्ठगतं कुक्ष्यन्तर-
गतम् ॥ ५३ ॥

पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं तुभ्यं तव ॥ ५४-५७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भोजने पञ्च निषेधानाह-उच्छिष्टं चण्डिकां भद्र-
काल्यै निवेदितं सामिषं पिपीलिकादिदूषितं वृषलाहृतं शूद्रा-
नीतं उदकयया रजस्वलयया दृष्टञ्चाक्षं न भुञ्जीति अञ्जलिना अपोः
जले न पिबेत् ॥ ४६ ॥

उच्छिष्टा चेत् अस्पृष्टसलिला न भवेत् किन्तु जलं स्पृशेदित्यर्थः
सन्ध्ययोः सायंप्रातः मुक्ताः सूर्जजाः केशाः यस्या तावशी तथा
अनर्चिता अनलङ्कृता च न भवेत् न संयता वाक् यया सा न
भवेत् असंवीता अप्रावृता बहिर्न चरेत् ॥ ५० ॥

अधौता पादौ यस्या सा अप्रयता असमाहितचित्ता न शयीत
तथा आर्द्रौ पादौ यस्याः उदक् उत्तरदिशि शिरो यस्याः
अपरा पश्चिमशिराश्च न शयीत तथाऽन्यैस्सह नम्रा विवसना
च तथा सन्ध्योरपि न शयीत ॥ ५१ ॥

धौतं वासो यस्याः सा नित्यं सदा शुचिः सर्वैर्मङ्गलैर्हरिद्रा-
चन्दनादिभिर्मङ्गलद्रव्यैः संयुता, प्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्रागेव
गाः विमान् श्रियं महालक्ष्मीमच्युतश्च पूजयेत् ॥ ५२ ॥

तथा वीरवतीः पुत्रवतीः जीवद्भर्तृकाः नारीश्च स्त्रियादिभि-
रर्चयेत्, बलिस्त्रायनं मण्डनमलङ्कारः तथा पतिश्चार्च्य सम्पूज्य
उपसमीपे तिष्ठेत् तं पतिं कोष्ठगतं ध्यायेत् स्वपतिमेव स्त्रोदरगतं
ध्यायेत् ॥ ५३ ॥

एतदङ्गकलापेन युक्तं पुंसवनाख्यम् इदं सांवत्सरं संवत्सर-
पर्यन्तं कार्यं कृतम् अविच्छिन्नमविकलं यथा तथा भास्विभ्यसि
चेदिन्द्रस्य हन्तः पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ५४ ॥

इत्येवमुक्ता दितिः, हे राजन् ! बाढमित्यङ्गीकृत्य अथ महामनाः
उक्तव्रतासक्तमनाः सती कश्यपाङ्गभमाद्यस दधार तथा अञ्जः सम्य-
ग्व्रतश्च दधार ॥ ५५ ॥

तत इन्द्रः कविः विद्वान् अत एव मातृमगित्याः दितेः अमि-
प्रापं ज्ञात्वा, हे मानद् ! आश्रमस्थां व्रतस्थां कश्यपस्याश्रमस्थां
वा दितिं शिश्रूषणेन पर्यचरत् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मवली ।

चण्डिकां सप्तमातृभ्योऽर्पितमञ्जं पिपीलिकाभूषिकाभोज्यं
उदकयया रजस्वलयया ॥ ४६ ॥

अनर्चिता अलङ्काररहिता असंवीता प्रावरणादिरहिता ॥ ५० ॥

अपराक् पश्चिमशिरा न शयीत ॥ ५१ ॥

प्रातराशात् प्रातःकालभोजनात्पूर्वम् ॥ ५२ ॥

वस्वतीः भर्तृसाहिताः पतिमभ्यर्च्योपतिष्ठेत् स्तुतिं कुर्यात्प-
तिस्थितं परमात्मानं कोष्ठगतं हृदिगतं ध्यायेत् स्वबाह्यान्तरगतं
वा नाम्ना पुंसवनं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

मातृष्वसुः मातृशक्त्याः ससुर्दित्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
५९ ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवश्रीस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अपरां पश्चिमदिशमञ्जति शिरसा प्राप्नोति अपराक् तादृशं
यथास्यात्तथेति क्रियाविशेषणत्वेपि तद्विशेषणत्व एव तात्प-
र्यात् पश्चिमशिरा इत्येवार्थः यद्वा अपराची प्रतीची । ततो 'ल्य
प्लोपे पञ्चम्यन्तादिक्शब्देभ्यः' इत्यादिना स्वार्थ एवास्ताति प्रत्ययः
तस्य चाञ्जनेर्लुगिति लुक् तद्धितलुगिति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्
ततो अपरामिति स्थितं प्रतीचीमारभ्य तां पूर्वाङ्गसादक्येति
तथैवार्थः ५१-६२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भोजने पञ्च निषेधानाह-नोच्छिष्टमिति । चण्डिकां भद्रकाल्यै निवे-
दितं पिपीलिकास्पृष्टञ्च "चण्डिका स्यात् पिपीलिका" इत्यादि-
भानात् । उदकयया रजस्वलयया ॥ ४६ ॥

गृहाद्वहिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह-नोच्छिष्टेति । अस्पृष्टसलिला
अनाचान्ता अनर्चिता निर्भूषणा असंवीता अप्रावृतसर्वाङ्गा ॥ ५० ॥

शयने अष्टौ निषेधानाह-नाधौतपादेति । अप्रयता अपवित्रा
"पवित्रः प्रयतः पूतः" इत्यमरः । न अपराक् पश्चिमशिराः ॥ ५१ ॥

कस्यव्यानाह-प्रातराशाद्भोजनात् प्राक् प्रातः पूजयेत् ॥ ५२ ॥

वीरवतीः जीवद्भर्तृकाः कोष्ठगतं कुक्ष्यन्तरगतम् ॥ ५३ ॥

पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

मातृष्वसुर्दितेः ॥ ५६-५८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भोजने पञ्च निषेधानाह-नोच्छिष्टमिति । चण्डिकां भद्रकाल्यै
निवेदितम् "चण्डिका स्यात् पिपीलिका" इत्यभिधानात् । पिपीलिका दू-
षितश्च सामिषं सूक्ष्मकृमिनिराकरणाभावेनाशोषितमित्यर्थः
वृषलाहृतं शूद्रानीतम् उदकयया रजस्वलयया दृष्टं च न भुञ्जीति
अञ्जलिना अपो न पिबेत् ॥ ४६ ॥

गृहाग्निर्गमे सप्त निषेधानाह-नोच्छिष्टेति । उच्छिष्टा अकृता-

नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ।

(१) पत्राङ्कुरमृदोऽपश्च कालेकाल उपाहरत् ॥ ५७ ॥

एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ! ।

प्रेप्सुः पर्यचरजिह्वो मृगहेव मृगाकृतिः ॥ ५८ ॥

नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ! ।

चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ॥ ५९ ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्षिता ।

अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः सुप्वाप विधिमोहिता ॥ ६० ॥

लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्राऽपहतचेतसः ।

दितेः प्रविष्ट उदरं योमेशो योगमायया ॥ ६१ ॥

चकर्त्त सप्तधा गर्भं वज्रणा कनकप्रभम् ।

रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान्पुनः ॥ ६२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चमना अस्पृष्टसलिला असलिला अस्नाता अनर्चिता अभूषिता
असम्प्रीता अनावृतसर्वाङ्गा ॥ ५० ॥

शयनेऽष्टौ निषेधानाह-नाधौतपादेति । अप्रयता अपवित्रा पवित्रः
वृत्तवात् क्लिन्नोऽङ्घ्रिः अपराक् पश्चिमशिरा ॥ ५१ ॥

कार्याययाह-धौतवासा इति द्वाभ्याम् । प्रातराशात् प्रथम-
भोजनात् प्राक् गवादीन् पूजयेत् ॥ ५२ ॥

वीरवतीः जीवद्वर्तकाः स्वर्गिर्गन्धैः वस्त्रिभिरुपायजैः मण्डनैः
अलङ्कारैश्चाञ्चैत् पतिश्चाचार्यं संपूज्योपतिष्ठेत् तत्सुखतिपण
समीपे स्थिता भवेत् कोष्ठगतमुदरगतं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥

सावसरं सवत्सरानुष्ठेयं पुंसवनं पुत्रदम् तुभ्यं तव ॥ ५४ ॥

वाढमित्यभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य ॥ ५५ ॥

कविः स्वार्थवित् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भाषाटीका ।

जूठा, कालीका भोग लगा हुआ, सामान्य । शूद्रका लाया
हुआ, और विपरीतिकावि दूषित रजस्वला से छुट-ऐसे अन्न को
भक्षण न करे और अङ्गलि से जलपान न करे ॥ ४२ ॥

जूठ मुख, विनाआचमन किये, संध्यासमय केश खोल-
कर, अमण्डित होकर वाणी को न रोकर तथा शरीर उ-
चाड़ कर, बाहर न निकले ॥ ५० ॥

पत्राङ्कुरमृदोऽपश्च पाठान्तरम्-वीर० ।

विना पगधौये, विना प्रयत्न से आर्द्रपग से, उसर को
शिर कर, पश्चिम को शिर कर, और किसी के साथ न
होकर तथा दोनों संध्याओं में शयन न करे ॥ ५१ ॥

नित्य ही वस्त्र धोकर शुचि होकर सर्व मङ्गल संयुक्त-
होकर प्रातःकालभोजन से पहिले, नौ ब्राह्मण लक्ष्मी और
अक्युत (श्रीकृष्ण) की पूजा करे ॥ ५२ ॥

और जीवते पति वाली स्त्रियों की, माता लन्दन भेट-
अलङ्कार आदि से पूजा करे । और पति का पूजन करके
उपस्थान करे अर्थात् हाथ जोड़कर खड़ी होवे । और अप-
नी कुचि में पति के प्राप्त होने का ध्यान करे ॥ ५३ ॥

एक वर्षतक इस पुंसवन व्रतकी यदि तुम अखण्डित-
धारण करोगी तो तुमारे इन्द्र के मारने वाला पुत्र होगा ॥ ५४ ॥

हे राजन् ! बड़े उत्साह वाली दिती भी बहुत भला है ऐसे
अभिप्राय कर कश्यपके गर्भ को और इस व्रत को विगत-
श्रम से धारण करती हुई ॥ ५५ ॥

हे मानव ! इन्द्र भी मासी के अभिप्राय को जानकर कोई
एक बटुके रूपके रूपको धारणकर, आश्रमस्था विति की भ्रूशुषा-
करके आप ही परिचर्या करने लगा क्योंकि वह तो बड़ा-
ही चतुर है ॥ ५६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाटीका ।

हरिर्नृपो व्रतस्य छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः जिह्वः कुटिलाः
साधुवेषः मृगहा लुब्धको यथा मृगवञ्चनाय मृगवेषो भवति
तद्वत् ॥ ५८ ॥

ते तमूचुः पाटयमानाः सर्वे प्राञ्जलयो नृप ! ।

नो जिघांससि किं इन्द्र ! भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३ ॥

ममैष्ट भ्रातरो ! मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ।

अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

केन मे शिवं स्यादिति चिन्तां प्राप्तः ॥ ५६ ॥

अस्पृष्टवारिष्ठासावधौताङ्घ्रिश्च ॥ ६० ॥

निद्रयाऽपहृतं चेतो यस्याः ॥ ६१ ॥

मा रोदीरित्युपलब्धयश्चिन्तान्पुनः सप्तधा चक्रे चिच्छेद ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

कौशिकः इन्द्रः गणान् सप्त "सप्तगणा वै मरुतः" इति श्रुतेः ॥ ६४—६६ ॥

श्रीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह-नित्यमहर्षः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च मूलानि च समिधश्च कुशाश्च तान् पत्राणि किसलयानि च दूर्वा-
कुराश्च मृदः मृत्नाश्च आपश्च ताः कावेकाले उचितकाले
उपाहरत् आनीय समर्पितवान् ॥ ५७ ॥

एवं तस्यां दितौ व्रतस्थायां सखां हे नृप ! हरिन्द्रः व्रतस्य
छिद्रं वैकल्पं प्रेषुः कामयमानः अत एव जिघांसः कुटिल-
चित्तः पर्यवस्य यथा, मृगस्तेवाकृतिर्यस्य सः मृगाणां हन्ता
मृगाननुवर्त्तते तथा ॥ ५८ ॥

हे महीपते ! तपसः व्रतच्छिद्रपर्यालोचनपरोपि व्रतच्छिद्रं
नाध्यगच्छत् नापश्यत् अथ नितरां चिन्तां प्राप्तः केन हेतुना मम
शिवं मद्रं स्यादिति तीव्रां चिन्तां प्राप्तः ॥ ५६ ॥

एकदा सा दितिः व्रतकर्षिता अत एवाशक्त्या न स्पृष्टं वारि-
जलं यथा सा अधौतावपल्लवितावङ्घ्री यथा सा तादृशी अत एव
उच्छिष्टा सन्ध्यायां सायंकाले विधिना वैवेन मोहिता सती
सुष्वाप्त ॥ ६० ॥

तदा तदन्तरं व्रतच्छिद्रं लब्ध्वा यको निद्रया अपहृतं चेतो
यस्यास्तस्याः दितेरुदरं प्रविष्टः, कथं परकायप्रवेशसामर्थ्यवन्त-
स्य ? इत्यत्राह-योगेशः परकायप्रवेशसाधनार्थोपायकयोगयुक्तः अत
एव योगमायया विचित्रयोगसामर्थ्येनोदरं प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

उदरे प्रविष्टः शक्रो वज्रायुधेन तं कनकप्रभं गभी सप्तधा
चिच्छेद, रुदन्तमेकैकं गर्भस्य भागं मारोदीरितिवदन् तान् खण्डान्
पुनः सप्तधा एकैकं चिच्छेद, यतो मारोदीरिति तात् चिच्छेद, अत
एव निमित्तान्मरुच्छिद्रस्य तेषु वृत्तिः आर्षत्वान्माशब्दस्य हुस्वः ।
"रुदन्तीवेकिप्" मा न विद्यते इन्द्रवाक्यात् रुद रोदन्तं शेषां ते
मरुतः ॥ ६२ ॥

हे नृप ! ते जिघामानाः सर्वे गर्भस्य भागाः तथैव प्रवि-
मकपाणिपारायवयवाः प्राञ्जलयस्तन्तः तमिन्द्रमूचुः, तदेवाह—
किमिति, हे इन्द्र ! तव भ्रातरो मरुतः मरुतसंज्ञान् नोऽस्मान् किं
किमर्थं जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

इति तैत्तिः कौशिकः शक्रो यकि यूयं मह्यं मम भ्रातरः
तर्हि मा मैष्ट मयं माकुर्वतेत्याह, तत आत्मनः स्वस्य पार्ष-
दान् पार्षदत्वं प्राप्तान्मन्यमानान् अनन्यस्वामित्वमिप्रायकान्
मरुतां गणानाहेति पूर्वशान्वयः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योगसायया योगसामर्थ्येन ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

ममैष्ट मयं मा कुर्वन् कौशिक इन्द्रः मरुतां गणानाह ॥
६४ ॥ ६५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायणदीपिका ।

ते तमूचुरिति । अत एकस्यैव जीवस्य नानाकायाध्यासः ।
यद्वा, पूर्वमकस्मिन् देहे बहूनां जीवानामध्यस्थसतां देहवि-
भागप्राप्तेरिति शेषम् ॥ ६३—६६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायणदीपिका ।

हरिन्द्रो व्रतस्य छिद्रं प्राप्नुमिच्छुरितिन्द्रस्याप्यविश्वस्य-
मेव यतो विश्वाः स्मर्योन् कीर्त्तनेन वा सच्छिद्रमपि निश्छिद्रं
स्यात् तस्य विश्वोरिद्रं व्रतं छिद्रेऽप्यच्छिद्रमेव भवेत् । यदुक्तम्
"यस्य स्मृत्या च नामोक्ता" इति "मन्त्रतस्तन्व्रतश्छिद्रम्" इत्यादि
च, किञ्चोपरिष्ठादिन्द्रेणापि व्रतस्य निश्छिद्रतामनुभविष्यता वक्ष्यते
"महापुरुषसेवायाः सिद्धिः काव्यानुषङ्गिकी" इति जिघांसः कुटिलः ।
मृगहा लुब्धको मृगवधनाय यथा मृगाकृतिर्भवाति तद्वत् तत्प-
रिचरकलोकाकृतिः ॥ ६६ ॥

अस्पृष्टवारिष्ठासावधौताङ्घ्रिश्च ॥ ६० ॥

योगस्य परकायप्रवेशाख्यस्य सिद्धयर्थो या माया तथा ॥ ६१ ॥
मारोदीरित्युपलब्धयश्च तात् पुनः सप्तधा चक्रे

न ममर दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ।

बहुधा कुलिशक्षुराणो द्रोण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥ ६५ ॥

सकृदिष्ट्वाऽऽदिपुरुषं पुरुषो याति सौम्यताम् ।

संवत्सरं किञ्चिद्भूतं दित्या यद्वरिर्चितः ॥ ६६ ॥

सज्जूरिन्द्रेण पञ्चाशदेवास्ते मरुतोऽभवन् ।

व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सौमपाः कृताः ॥ ६७ ॥

भीमद्विध्वनाय चक्रवर्तिकृतसाराण्यदर्शिनोः ।

चिच्छेदः । अत्राप्यप्युक्तं एव बहुपुण्यपापभोजिनो जीवस्य योमिनो वा कायव्यूह इवेकस्मैव जीवस्योत्पत्त्याशक्तो ग्रन्थापकत्वमिति केचित् भाविहृत्वा प्रथममेवैकस्मिन् देहे प्रविष्टानामेकोनपञ्चाशज्जीवानामिन्द्रकृतविभागेनैकैकदेहप्राप्तिरित्यपरे इन्द्रकृतखण्डेष्वन्येषामप्यष्टचत्वारिंशज्जीवानां तत्त्व-
णा एव प्रवेशो यथा, जतागुल्मानां केषाञ्चित् खण्डं खण्डीक-
त्यैव भूमावारोपितानां पृथक् पृथक् प्ररोहोद्गमात् पृथक् पृथक्
जीवस्य प्रवेशोऽनुमीयते इत्यन्ये च प्राहुः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

मह्यं मम कौशिक इन्द्रः गगान् "सप्त गगान वै मरुतः"
इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृगहा यथा मृगवञ्चनाय मृगाकृतिर्भवति तथा हरिरिन्द्रः
तस्याः व्रतच्छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः जिह्वाः कुटिलः भृत्याकृति-
रसन् पर्यचरत् ॥ ५८ ॥

मे केनोपायेन शिवं स्यादिति तीव्रां चिन्तां गतः प्राप्तः ॥ ५९ ॥

सन्ध्यायां शयनायोग्यकाले अस्पृष्टवारिष्ठासावधौताङ्घ्रिश्च
सुप्ताप विधिना इन्द्रकर्मफलदेनेश्वरेण मोहिता ॥ ६० ॥

तदन्तरं तच्छिद्रं निद्रयाऽपहृतं चेतो यस्याः योगस्य तपो-
व्रतादिरूपस्य माया परकायप्रवेशरूपा शक्तिस्तथा ॥ ६१ ॥

कनकप्रभं तस्याः गर्भं वज्रेण सप्तधा चकर्त चिच्छेद
पुनश्च तानेकैकं यदन्तं मारोद्गिरिति वदन् सप्तधा चकर्त । ननु,
"अणुरेव आत्मा चेतसा वेदितव्यः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धस्य जी-
वस्यैकस्य बहुषु देहेषु युगपत् प्रवेशाद्यसम्भवात् कथं घटेत
तानेकैकं यदन्तमिति ? अपोच्यते, देवान् प्रथमत एवैकस्मिन् देहे
प्रविष्टानामेकोनपञ्चाशज्जीवानामिन्द्रकृतविभागेनैकैकदेहप्राप्ति-
रिति, व्रत एव एकस्मिन् गर्भे देवात्मविष्टाः एकाधिकशतसङ्ख्या-
का जीवाः श्रीकृष्णानाम्नाया गान्ध्यायां तद्गर्भेखण्डाः पृथक् पृथक्
कुम्भेषु निदिताः दुर्योधनादयः शतसङ्ख्याकाः पुत्राः जाताः
कन्या चैकोत्पद्यन्ते । सौमर्यादयस्तु स्वकर्मजन्यदेहमाश्रित्य योगव-
लेन पृथक् पृथक् जीवयुक्तान् बहून् देवान् सृजन्ति चेति
विक ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

कचित्कुशिकान्वये जस्तत्वात्कौशिक इन्द्रः गगान् "सप्त गगान
वै मरुतः" इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भाषा टीका ।

प्रति दिन यथोचित समय मे वन से पुष्प फल भुज
समिध कुश पत्र अंकुर (दूर्वादि) मृद जल इन सबका उप
हार करताथा ॥ ५७ ॥

हे नृप ! जैसे वधिका मृग वञ्चनाय स्रयं मृग रूप धा-
रणाता है वैसे कुटिल वेत्रधारी इन्द्र पूर्वोक्त व्रत में स्थित-
हिति के व्रत छिद्र को देख हुआ सेवा में रहताथा ॥ ५८ ॥

हे महीपते ! सदा छिद्रान्वेषण में तत्पर रहा परन्तु जब
छिद्र नहीं मिला तब इन्द्र को बड़ी चिन्ता हुई अब मेरा-
कल्याण किस प्रकार से होगा ॥ ५९ ॥

एक समय व्रत से कुशित वह दिति सन्ध्या के समय
जूड़े मुख बिना आचमन किये बिना पग धोये देव से
मोहित होकर सो गई ॥ ६० ॥

इन्द्रने भी उस अन्तर को पाकर अपनी योग माया से
निद्रा मे सोई हुई दिति के उदर मे प्रवेश किया ॥ ६१ ॥

इन्द्रने गर्भ के बज्र से सात टुकड़े करदिये । जब वह
गर्भ रौने लगा तब रोते हुए को, 'मरतो' पसा कह फिर
एक २ के सात २ टुकड़े करडाखे ॥ ६२ ॥

हे नृप वे सब ही फाटते हुए हाथजोडकर इन्द्रने ऐसे
बोले कि, हे इन्द्र हम तेरे मरुतनामक भ्राता हैं हम को
मारने की इच्छा क्यों करता है ॥ ६३ ॥

इन्द्र भी अनन्य भाववाले, अपने पार्षद मखद्गयों से
बैसे बोला कि अब तुम मेरे भ्राता हो तो मतडरो ॥ ६४ ॥

भीमरसामिकृतभाषार्थटीका ।

सज्जः सह ॥ ६७—७० ॥

दितिस्तथाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् ।

इन्द्रेण सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥ ६८ ॥

अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥

एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताभवन्कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा मृषा ॥ ७० ॥

इन्द्र उवाच ।

अम्ब ! तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽन्तिकम् ।

लब्धवान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥ ७१ ॥

कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन्तस्य कुमारकाः ।

ते पिचैकैकशो वृक्षणाः सप्तधा नापि मग्निरे ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

दित्या निष्कपटमुक्ते सतीन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह—अम्बेति ।
लब्धमन्तरं येन अर्थे एव बुद्धिर्यस्य ॥ ७१—७३ ॥

श्रीमद्भरतवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो दितेर्गर्भः कुक्षिणेन वज्रेण बहुधा छिन्नोऽपि श्रीनि-
वासस्य भगवतोऽनुकंपया अनुकंपापूर्वकानुग्रहविशेषेण न ममारन-
मृतः यथा सवान्परीक्षित अश्वत्थाम्नोऽस्त्रेण दग्धदेहोऽपि भगवता
रोक्षितस्तद्वत् ॥ ६५ ॥

अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाह—सकृदिति । पुमान्सकृदप्याविपुरुषं
भगवन्तामिष्टा आराध्य तस्माद्वात्स्येन शनैः सात्मतां समानरूपतां
याति किं पुनरसकृदिष्टेति भावः ॥ सतः किञ्चिद्गुणं संवत्सरमेव
दित्या आराधितः इन्द्रेण सह जुषते सेवते इति सज्जः इन्द्रेण सह
वर्तमान इत्यर्थः । हरिर्भगवानुपेन्द्रः अभ्युपगच्छन् आगत्य गर्भस्य
स्वरूपानजीवयदित्यर्थः । ततः ते पञ्चाभात् एकोनपञ्चाभात् अन्यथा
“मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशदवाधिकाः । चकृत् सप्तधा
गर्भम्” पुनरैकैकं सप्तधा चकरोति पूर्वोक्तसंख्याविरोधापत्तेः
मरुतो मरुतसंज्ञकाः मातुर्दोषमासुरत्वापदेशं त्यक्त्वा देवा अभवन् ते
च हरिणा इन्द्रेण भगवता वा सोमपाः सोमं पिबन्तीति तथा
यक्षीयभागर्हाः कृता इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

ततो दितिस्तथाय कुमारानभितुल्यप्रकाशानिन्द्रेण सहितान्
दृश्ये दृष्ट्वा च देवी दितिरनिन्दिता वस्तुतः सुखमावा पर्य-
तुष्यत् ॥ ६८ ॥

अथानन्तरं इन्द्रमुवाच. तदेवाह—हे तारा इन्द्र ! आदित्यानाम-
दितेरपत्यानां युष्माकं भयापादकमेकमपत्यमहम् इच्छन्ती सुदुष्कर-
मेतत्पुंसवनं व्रतमचरमाचारितवत्यस्मि ॥ ६९ ॥

[६१]

मया त्वेकः पुत्रः सङ्कल्पितः कथं सप्तसप्त एकोनपञ्चाशो-
दभवन् हे पुत्र, एतद्यदि तव विदितं तर्हि सत्यं कथय मृषा
मिथ्या मा कथय ॥ ७० ॥

एवमुक्तः शुकस्तामाह—हे अम्ब, ते तव व्यवसितमभि-
प्रेतम् उपधार्य ज्ञात्वाऽहं तवान्तिकं समीपं गतः प्राप्तः लब्धम-
न्तरं व्रतच्छिदं येन तादृशोऽहं गर्भमच्छिन्ने छिन्नवानस्मि यतोऽ-
हमर्थे वैषयिकपुरुषार्थे एव बुद्धिर्यस्य न धर्मवित् ॥ ७१ ॥

यतोऽहमीदृशस्ततो मे मया तावत्सप्तधा गर्भः कृतश्चिकः कृत
इति पाठे वज्रेणेति शेषः एवं सप्तधा कृतोऽपि गर्भः ताव-
त्सप्तकुमारा आसन् ते पि पुनरैकैकशो वृक्षणाः ।
बभूवुः नापि मग्निरे न मृताश्च ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साम्यतां समानरूपतां हरिः श्रीनारायणो दित्या किञ्चिद्गुणं
संवत्सरमर्चितो यदतः साम्यतां यातीति किमु कुतः पुरुषः
सकृत्सम्पूज्य साम्यतां याति तस्मात् ॥ ६६ ॥

इन्द्रेण सज्जः सह अश्विभ्यामुषसा सज्जुरित्यादौ दृष्टत्वा
हरिणेन्द्रेण सोमपाः सोमं पिबन्तः ॥ ६७ ॥

पर्यतुष्यत्सचेतनत्वात् ॥ ६८ ॥

आदित्यानां अदितिपुत्राणाम् ॥ ६९—७२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हरिणा इन्द्रेण श्रीविष्णुनेति वा ॥ ६७—७८ ॥

ततस्तत्परमाश्रयं वीक्ष्याध्यवसितं मया ।

महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुप्राप्तिणी ॥ ७३ ॥

आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ।

ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

आराध्याऽऽत्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् ।

को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥ ७५ ॥

तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ! ।

क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥ ७६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्देशः ।

मे मया ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसायम्बदर्शिनी ।

सात्मतां पुरुषसमानाकारत्वम् ॥ ६६ ॥

सज्जुः सह ॥ ६७-७१ ॥

दित्या निष्कपटमुक्ते सति इन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह--
अभ्येति । लब्धान्तरः प्राप्तच्छिद्रः व्यवसितं, निश्चितं तदेवाह-
महेति । सादृश्येन कापि सिद्धिर्मुक्तिरपि आनुषङ्गिकी ॥ ७१-७३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वासुदेवानुकम्पायां हेतुं संस्मारयति । आदिपुरुषं हरिं पुरुषः
संकुचिष्ठा सात्मतां आत्मना हरिणा सह वर्तमानः सात्मा हरिस-
दृश्यो मुक्तस्तस्य भावः सात्मता तां याति दित्या तु सम्प्रसरं
सह हरिरर्चितः ॥ ६६ ॥

अत्र पदं इन्द्रेण सज्जुः सह पञ्चाशदभवन् सङ्कल्पितस्त्वे-
कः देवाः अभवन् सङ्कल्पितस्तु देवद्विद् अत्यद्भुतं हर्यर्चनमा-
हारम्यमिति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

लब्धान्तरः प्राप्तच्छिद्रः अर्थे बुद्धिर्यस्य सः ॥ ७१ ॥

वृकणाः खण्डिताः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

भाषाटीका ।

जैसे अश्वत्थामाके गर्भ से तुम ऐसे ही वज्र से बहुत-
ही काटापरअदिति का वह गर्भ भी निवास की कृपा से
नहीं मरा ॥ ६५ ॥

आदि पुरुष को एकवार भी पूजकर पुरुष उनकी सम-
ताको प्राप्त होता है । फिर दितिने तो कुछ कम एक
वर्ष हरि को पूजन कियाया ॥ ६६ ॥

वे इन्द्र के साथी पञ्चाशत मरुत देव हुए । इन्द्रने भी
के दोष को मानकर सोमपान करने वाले कर लिये ॥ ६७ ॥

दिति उठकर अग्नि सदृशप्रभावाले कुमारों को इन्द्र स-
हित देखकर संतुष्ट हुई ॥ ६८ ॥

अनन्तर इन्द्रसे बोली हे तात ! मैंने अदिति के पुत्रों-
को भय प्राप्त करने वाले पुत्र की इच्छा करके यह अति
दुष्कर व्रत का आचरण किया ॥ ६९ ॥

एक पुत्र का सङ्कल्प किया था परन्तु सह (सप्त सप्त)
सात सात गुने अर्थात् उग्रा पञ्चास केस हुए पुत्र ! यदि
तुम को मालूम होयतो सत्य कहना, झूठ न कहना ॥ ७० ॥

इन्द्र उवाच ॥

हे अम्ब मेने तुमारा व्यवसाय सुन तुमारे समीप आया
और अन्तर पाकर गर्भ का छेदन करदिया क्योंकि मेने
प्रयोजन में बुद्धि रखकर धर्म को नहीं जाना ॥ ७१ ॥

मे सात प्रकार गर्भ को काटा तब सात पुत्र होगये
उनसबको भी एक २ को सात २ तरह से छेदन किया तब उन
आस होगये पर मरे नहीं ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकी ।

अपि परं मोक्षमपि ॥ ७४ ॥

गुणस्पर्श विषयमोगं बुधः को वृणीते यद्यस्मात्तत्केऽपि
विषयमोगः स्यात् ॥ ७५ ॥

महीयसि हे महत्तमे ! मृतः सन्नुत्थितः ॥ ७६-७८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ ७७ ॥

एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

मङ्गलं मरुतां जन्म किम्भूषः कथयामि ते ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे मरुजन्मकथनं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽनन्तरमिदं महादाश्वयं बिलोक्य मया निश्चितं अद्यवसितं ।
नश्चितं माह-महापुरुषस्य भगवतः पूजायाः कार्यं पूजकामिल-
षितं प्रयोजनं तदानुषङ्गिकमप्रधानं फलं यस्यास्सा ठक उपसर्ज-
नत्वेऽपि ङीवापः सिद्धिमुक्तिर्भवतीति असमाप्ताया अपि महापुरुष-
पूजायाः पूजकामिलषितप्रयोजनावहत्त्वमधुनावलोक्यामुत्तयर्थत्वे-
नापि कृतायास्तत्पूजायाः परिपूर्णायाः मुक्तिरेव प्रधानं फलं, पूजका-
मिलषितं तु आनुषङ्गिकमिति मया निश्चितमित्यर्थः । यद्वा,
महापुरुषस्य पूजायाः सकामपूजायाः सिद्धिः परिसमाप्तिरेव
कार्यानुषङ्गिकीकार्येण प्रयोजनेनानुषङ्ग्यते अनुबध्यते पूजका-
मिलषितप्रयोजनावहा भवति न त्वपरिपूर्णा, सा तु विपरीतफल-
दैवेति मया निश्चितमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अत एव ये पुरुषाः निराशिषो निष्कामाः भगवत आरा-
धनं कुर्वाणाः परं मोक्षमपि नेच्छन्ति त एव स्वार्थं स्वस्य निर-
तिशयपुरुषार्थं कुशलाः स्वस्य निरतिशयपुरुषार्थप्रसाधनकुशलाः
रक्षुनाः ॥ ७४ ॥

एवमनभिसंहितफलं भगवदाराधनं प्रस्तुत्यामिसंहितफलं
निन्दति-आरधयेति । आत्मप्रदं निरतिशयपुरुषार्थरूपमात्मानं निरति-
शयप्रियमोश्चरं देवं भगवन्तं तमाराध्य बुद्धौ विवेकी चेत् कः पुमान्
गुणस्पर्शं शब्दादिविवयानुभवं कः पुमान् वृणीत कामयेत् । गुणस्पर्-
शविशिनाष्टि-स्यादिति, यत्तु गुणस्पर्शं नरकं विद्यात्सम्भवत् ॥ ७५ ॥

स्वापराधचमार्थं तां प्रार्थयते-तदिति । हे गद्दीर्घसि पूज्ये !
बालिशस्य मूर्खस्य मम तदिवं गर्भच्छब्दादिरूपं दीर्जन्यं बुज्ज-

नस्य कर्म हे मातः । त्वं चन्तुमर्हसि मातुरसहोऽपराधो नास्ती-
त्यभिप्रायेण मातरिति सम्बोधनं दिष्ट्या देवात् मृतोपि तज्ज गर्भः
पुनरुत्थितो जीवितः ॥ ७६ ॥

एवमुक्त्या विशुद्धभावेन निष्कपटभावेन तुष्टया तया दित्या
अभ्यनुज्ञातः तां नत्वा मरुद्भिस्सह प्रभुरिन्द्रः त्रिदिवं स्वर्गं
जगाम ॥ ७७ ॥

एवं यत्पृष्ठं "कथं त आसुरं भावम्" इत्यादिना तस्योत्तर-
मुक्तमित्यादि-एवमिति । अस्मरुतां जन्म त्वं मां परिपृच्छसि पर्य-
पृच्छः तच्छ्रुण्वतां मङ्गलावहं सर्वं सप्रपञ्चं यथातथा ते तुष्टयं मया-
आख्यातं कथितम्भूयः किं कथयामि यदि किञ्चिच्छ्रुण्वितमस्ति
तर्हि तत्कथयामीति प्रश्नप्रोत्साहः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कार्यानुषङ्गी कार्यानुकूल्यं सङ्गमयन्तीति ॥ ७३ ॥

फलकामक्रियायोगसाधन्यवस्त्विधा सिद्धिरभूत् किमु निरा-
शास्त्वेवेति भावेनाह-आराधनमिति ॥ ७५ ॥

गुणस्पर्शं विषयसुखम् ॥ ७५-७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततस्तदिति । व्यवसितं विचारितम् । तदेवाह—महेति ॥ ७३ ॥
७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परं मोक्षमपि स्वार्थकुशला इति तेन येत्वासाधनेन मोक्ष-
मिच्छन्ति ते वर्त्तमानमहानिर्भेर्विनिमयेन नृणामर्थिनः स्वाधान-
मिक्षाः किन्तु विषयबाहुगुण्यात्तेऽपि कृतार्था एवेत्यर्थः । यत्तुक्तम्
“सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणाम्” इति ॥ ७४ ॥

देवं क्रीडापरं स्वात्मानं सुन्दरविग्रहम् ॥ ७५—७८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसां ।

षष्ठे अष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परं मोक्षम् ॥ ७४ ॥

स्वस्य अंशभूतस्य आत्मानमंशिनं गुणारूपं विषयभोगं
बुधः को वृणीत ? यद्यस्मात् विषयभोगो नरकेऽपि स्यात् ॥ ७५ ॥

हे महीयसि महत्तमे ! बालिशस्य मूढस्य सम यद्वैर्जन्यं तव
क्षन्तुमर्हसि दिष्ट्या मद्रं गर्भो मृतस्सञ्च्यतः ॥ ७६ ॥

मरुद्भिः सह दिवं जगाम ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

तिससे उस परमाश्चर्य को देखकर मैंने यह निश्चय किया
कि यह कोई महा पुरुष की पूजा सम्बन्धिनी सिद्ध है ॥ ७३ ॥
जो निष्काम होकर भगवान के आराधन की चेष्टा कर
ते हैं और मोक्ष पर्यन्त की भी चाहना नहीं करते वे लोग
ही स्वार्थ में कुशल समुद्र गये हैं ॥ ७४ ॥

आत्मा को देने वाले अपने अन्तर्यामी जगदीश्वर का
आराधन करके कोन बुद्धिमान विषय भोगों को मागेगा, जो
नरक में भी हैं ॥ ७५ ॥

हे महीयसि ! (अति बड़प्पन वाली) हे मातः ! मेरी इस
वुर्जनता की क्षम करने योग्य है और यह भला हुआ जो
मृत गर्भ भी फिर उठ खड़ा हुआ ॥ ७६ ॥

श्री शुक उवाच ॥

इन्द्र के शुद्धभाव सन्तुष्ट होकर दिति ने इन्द्र को आज्ञा-
दी तब इन्द्र भी मरुद्गणों के सहित दिति को नमस्कार करके
स्वर्गको गया ॥ ७७ ॥

हे राजन् ! जो तुमने हमसे पूछा सो हमने सब तुम से
मङ्गल रूप मरुद्गणों का जन्म तुम से कथन किया अब
और तुम से क्या कथन करे ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवत महा

की भाषाटीका में अ

समाप्त ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

राजोवाच ।

— व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितम् ।

तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिर्द्वर्तुर्नुज्ञया ।

आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितिः ॥ २ ॥

— निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च ।

स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे ।

पूजयेत्प्रातःशशात्प्राग्भगवन्तं भ्रिया सह ॥ ३ ॥

अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम ! नमोऽस्तु ते ।

महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥ ४ ॥

यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महितौजसा ।

जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान्प्रभुः ॥ ५ ॥

विष्णुपति महामाये ! महापुरुषलक्षणे !

(१) प्रीयेथा मे महाभागे ! लोकमातर्नमोऽस्तु ! ते ॥ ६ ॥

ॐ नमो भगवते महापुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपहरामीति ।

अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपदीपो-
पहाराद्युपचारांश्च समाहित उपाहरेत् ॥ ७ ॥

हविःशेषन्तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ।

ॐ नमो भगवते महापुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्राभिकृतमावार्थदीपिका ।

ऊनविंशे तु यत्प्रोक्तं कश्चपेन दितेव्रतम् ।

तदेव विवृतं लोकादिताय हरितोषणम् ॥ १ ॥

तस्य प्रकारमिति शेषः ॥ १ ॥

मार्गशिरे मासे शुक्लपक्षे आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥

(१) प्रीये धामे इति पाठान्तरम् । वीर०

[८२]

अनुमन्त्र्य पृष्ठा शुक्लाः दन्ताः यस्याः सा शुक्लदती धौत-
दन्ता अलंकृता सती पूजयेत् ॥ ३ ॥

आदौ तावन्नमस्कारमन्त्रानाह त्रिभिः—ते तुभ्यमलं पर्याप्तमेव
सर्वं न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्त्यतः केवलं ते तुभ्यं नमोऽस्तु
पर्याप्तौ हेतवः, निरपेक्षाय हे पूर्णकाम ! महाविभूतिपतये ल-
क्ष्मीपतये सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्या यस्मिन् तस्मै ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ओ ईश ! यथा यथावत् त्वं कृपादिभिर्जुष्टः अन्यैश्च सत्य-
सङ्कल्पात्वादिभिः सर्वैर्गुणैः ततस्तस्मात् ॥ ५ ॥

महापुरुषस्य परमेश्वरस्येव लक्ष्यानि निरूपेत्त्वादीनि यस्या-
स्तस्याः संबोधनम् ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ओं नम इति ॥ ७ ॥

हविःशेषमुपहारावशिष्टं होममन्त्रं दर्शयति—ओमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं भूयः कथयामीति प्रश्नार्थं चोदितः पृच्छति राजा—व्रत-
मिति । हे ब्रह्मन् ! भवता यदुदीरितं पुंसवनाख्यं व्रतं तस्य
पुंसवनस्य प्रपञ्चमितिशेषः ज्ञातुमिच्छामि येन पुंसवनेन
तच्छ्रवणेन वा भगवान् प्रसीदति ॥ १ ॥

एवमापृष्टः सप्रपञ्चं व्रतमाह मुनिः—शुक्लइत्यादिना । मार्ग-
शिरे मासि शुक्ले पक्षे कस्यांचिच्छ्रुमतिशौ भर्तुर्नुब्रूया
योषिदिदं वक्ष्यमाणं सार्वकामिकम् अभिलषितसर्वपुरुषार्थसाधनं
पुंसवनाख्यं व्रतमारभेत ॥ २ ॥

तत्रादितः प्रथमं मरुतां जन्म उत्पत्तिं श्रुत्वा ब्राह्मणाननु-
मन्यानुज्ञाप्य तैस्तुष्टातेत्यर्थः । स्नात्वा शुक्लाः धौताः दन्ताः
यस्याः सा धौतदन्तेत्यर्थः अहते नूतने शुक्ले च अंबरे वसित्वा
प्रातराशात्प्रागेव भगवन्तं श्रिया लक्ष्म्या सह सलक्ष्मीं पूजयेत् ॥ ३ ॥

तावन्नमस्कारमन्त्रानाह त्रिभिः—ते तुभ्यं अलं पर्या-
प्तमेव न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्ति तत्र हेतुः, हे पूर्णकाम अवा-
प्तसमस्तकाम ! अत एव निरपेक्षाय ते तुभ्यं नमः । पूर्णकामत्वमेव
विशदयस्तं विशिनष्टि—महाविभूत्योर्नित्यबीजाविभूत्योरधिपतये
अत एव सकलसिद्धयः अभिलषितानि यस्मात्तस्मै ॥ ४ ॥

हे ईश ! यथा व्रतः त्वं कृपादिभिः सर्वैर्गुणैर्जुष्टः
युक्तः ततस्त्वं भगवान् प्रभुरसि तत्र कृपा स्तार्थानपेक्षपरवृत्त-
निराचिकीर्षा भूतिरैश्वर्यं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं महिमा लो-
कोत्तरप्रभावः ओजो बलं सर्वैरित्यनेनान्ये सर्वज्ञत्वसर्वशक्ति-
त्वादयो गुणाः अभिप्रेताः ॥ ५ ॥

हे विष्णुपति ! हे महामाये महाश्रयशक्तियुक्ते ! लक्ष्य-
तेऽनयेति लक्षणा महापुरुषचिन्हभूतेत्यर्थः तथा महापुरुषस्य
प्रिये, हे धामे, सर्वलोकसम्पदाश्रयभूते, हे लोकानां मातः, ते तुभ्यं
नमः ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ओं नम इति । भगवते पूर्णपाङ्गुण्याय निरस्त-
निखिलदोषाय महापुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमाहात्म्ययुक्ताय
महानुमावाय लोकविज्ज्ञाप्रभावाय महाविभूते महालक्ष्म्याः पतये
विभूतिभिः सह सपार्श्वदायैत्यर्थः, तुभ्यं बलिमर्षादिकम् उपहारमि
समर्पयामीत्यनेन मन्त्रेण अहरहः विष्णोरावाहनाद्युपचारा-
नुपाहरेण तत्रोपसर्जनमाचमनं उपहारो नैवेद्यं हविः आदिशब्देन
तांबूलनीराजनादिकं विवर्चितं शेषं भगवते निवेदितं हविरनले
द्वादशाहुतीः जुहुयात् ॥ ७ ॥

तत्र मन्त्रमाह—ओं नम इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र निष्कामत्वेन क्रियमाणां पुंसवनं नाम व्रतं श्रीनारा-
यणानुग्रहजनकं क्षानजनकत्वेन पुरुषार्थसाधनं भवतीत्यभिप्रायेण
प्रश्नोत्तरपूर्वकमेतद्व्रतं निरूप्यते पुंसवनस्य विधानम् ॥ १ ॥

मार्गशिरे धनुर्मासि शुक्लपक्षे सार्वकामिकं मोक्षादिसर्वपुरुषा-
र्थसाधनम् आदितः शुक्लपक्षमारभ्य आदितो मरुतां जन्मेति वा ॥ २ ॥

शुक्ले अंबरे च ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

ते तुभ्यमलं त्वदर्थं नान्येन प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विष्णुपत्नीति । महामाये पराख्यशक्तिरूपे ! अत एव महापु-
रुषलक्षणे तदेकस्वरूपे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णुप्रसादनं चेतः क्रौर्यविध्वंसनं व्रतम् ।

नृपेण पृष्टोऽप्यनुज्ञोद्भूतविशे मुनिः पुनः ॥ ० ॥

तस्य विधिमिति शेषः ॥ १ ॥

मार्गशिरे मार्गशीरे मासि आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥ ३ ॥

अलमतिशयेन तुभ्यं नम एवास्तु । देवान्तरो यथा निजैश्वर्य-
सिद्धयर्थं सेवकान् अपेक्षते तथा न त्वमित्याह—निरपेक्षाय स्वाभा-
विकमहदैश्वर्यवत्त्वादित्यर्थः । एवं पूर्णकामाय ते केन नैवेद्या-
दिना प्रीणयामि । महाविभूतिपतये तुभ्यं कैर्गृहोद्यानरथगज-
वासीभूत्यगीतकुसुमिषोषाद्यैः एव सकलसिद्धये स्वर्गोपवर्ग-
प्रेमादिसिद्धिदत्रे तुभ्यं कर्मज्ञानयोगभक्त्यादिसाधनापणैः कथं
प्रीणयामीति भावः ॥ ४ ॥

तदपि त्वत्कृपया सर्वं घटत इत्याह—यथा त्वं कृपया
जुष्टस्तथैव भूत्यादिभिश्च ततो हेतोस्त्वमेव भगवानसीत्यन्वयः ।
अयमर्थः, कृपया शक्त्या जुष्टः सेवितस्त्वं भक्तदत्तलक्ष्मीपत्र-
मात्रमप्यपेक्षमाणः अहमद्य क्षुधात्तोऽस्मि किञ्चिद्देहीति भक्त्या
याचमानोऽपूर्णकामोऽपि भवसि मम गृहोद्यानादिकं सम्प्रति जीर्णं
कं विलासमीत्यादि स्वप्नान्तरे ब्रुवन् विभूतिशून्योऽपि भवसि
अणिमादिसिद्धियुक्तोऽपि भक्तप्रेमरक्षणया बद्धः कापि मन्तुमपि
न शक्नोषि तथैव भूत्या महालक्ष्म्या शक्त्या तेजसा सर्वानधी-
नतया शक्त्या महिम्ना विभूत्या शक्त्या च ओजसा बलेन सर्वैरन्यैश्च
सत्यसङ्कल्पत्वादिभिश्च सर्वत्र जगति निरपेक्षत्वपूर्णकामत्वादि-
मांश्च भवसीति त्वमेव भगवान् त्वमेव प्रभुर्भजनीय इति
भावः ॥ ५ ॥

इत्थं भगवन्तं प्रणम्य लक्ष्मीं प्रणमेदित्याह—विष्णुपत्नीति ।
महामाये, मायाशब्दस्य शक्तिवाचित्वात् पराख्यशक्तिरूपे अतः

श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ ।

भक्त्या सम्पूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसम्पदः ॥ ६ ॥

प्रणमोद्देशवद्भूमौ भक्तिप्रद्वेषा चेतसा ।

दशवारं जपेन्मन्त्रं ततस्तौत्रमुदीरयेत् ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंदर्शिनी ।

एव महापुरुषस्य विष्णोरिव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि
यस्याः ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ७ ॥

हविः शेषमुपहारावशिष्टम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

पुत्रदस्य व्रतस्य विष्णुप्रसादकरं विधिं पृच्छति—व्रतमित्ये-
कोनविधे । पुंसवने पुत्रदे यद्व्रतं भवतोदीरितं तस्य येन वि-
ष्णुः प्रसीदति प्रसन्नो भवति ते विधिमिति शेषः वेदितु-
मिच्छामि ॥ १ ॥

मार्गशिरे तत्रापि शुक्ले पक्षे तत्रापि आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥

ब्राह्मणान् अनुमन्त्र्य पृष्ट्वा मरुतां जन्म निश्चय्य एकः पुत्रः
सकृद्विपतः व्रतप्रभावादेकोनपञ्चाशत्पुत्रा जाता इति व्रतमहात्म्य-
सूचकं मरुतां जन्म ब्राह्मणोऽप्यः श्रुत्वेत्यर्थः तदनन्तरं ब्राह्मणान-
नुमन्त्र्य इदं करिष्ये इति पृष्ट्वा च स्नात्वा शुक्ले अलङ्कृताम्बरे
मङ्गलद्रव्यैः संस्कृते वस्त्रे वसीतेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

प्रथमे नमस्कारमन्त्रानाह—अलमिति त्रिभिः । ते तुभ्यमलं पर्या-
प्तमेव सर्वं न किञ्चिदन्वेः कृत्यमस्ति अतो निरपेक्षायापि केवलं
ते तुभ्यं नमोस्तु पर्याप्तौ हेतुदर्शनार्थं सम्बोधनं हे पूर्णकाम ।
स्वतः पूर्णकाम, सकामैरस्मदादिभिः सिद्धिकामैश्च सेव्योऽसीति
विशेषणार्थं सूचयति महत्यो विभूतयो यस्याः सकाशादुपा-
सकाजां सा महाविभूतिः श्रीः तस्याः पतये सकलाः सिद्धयो
यस्मात्तस्मै ॥ ४ ॥

हे ईश ! त्वं कृपादिभिः सर्वैर्गुणैरश्वयादिभिश्च यथा यथा-
वञ्जुष्टोऽसि अतो भगवानसि ॥ ५ ॥

महती माया कृपा यस्याः सा महामाया महती चासौ
मायाशक्तिर्महामायेति वा तस्याः सम्बोधनम् महापुरुषस्य
विष्णोरिव लक्षणानि सौंदर्यादीनि यस्यास्तस्याः सम्बोधनम् हे
लोकमातः ! ते तुभ्यं नमः प्रीयेथा प्रसन्ना भव ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ७ ॥

हविः शेषमुपहारावशिष्टं होममन्त्रमाह ॐ नम इति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

राजो उवाच ।

हे ब्रह्मन् पुंसवम नामक व्रत आपने जो कथन किया है
उसको मैं जानने की इच्छा करता हूँ । जिस व्रत से विष्णु-
भगवान् प्रसन्न होते हैं ॥ १ ॥

श्री शुक्ल उवाच ।

मार्गशीर्ष मास के शुक्ल पक्ष में श्री अपने पति की
आज्ञा लेकर आदि से इस सर्व काम देने वाले व्रत का आ-
रम्भ करे ॥ २ ॥

मरुद्गणों का जन्म सुनकर ब्राह्मणों का निमन्त्रण कर ।
दातोंको मञ्जन करके शुक्लदक्ष वाली होकर स्नान कर अ-
लङ्कृत शुक्लवस्त्रों को धारण करे प्रातःकाल भोजन के पश्-
चात् लक्ष्मी सहित भगवान् का पूजन करे ॥ ३ ॥

हे पूर्णकाम निरपेक्ष आप को अन्य किसी से कोई कृत्य
नहीं आप को नमस्कार हो । महाविभूति के पति आप को
नमस्कार हो । सकलसिद्धिप्रद आपको नमस्कार हो ॥ ४ ॥

जिस कारण आप कृपा भूति (संपद) तेजा महिमा
पराक्रम इत्यादि संपूर्ण ईश गुणों से प्रसी से आप भग-
वान् हैं ॥ ५ ॥

हे विष्णु पति ! हे महामाये ! हे महापुरुष के लक्षण
वाली हे महा भागे मेरे ऊपर प्रसन्न हजिये हे लोक मात
आपको नमस्कार हो ॥ ६ ॥

प्रणव रूप भगवान् महापुरुष महानुभाव महाविभूति पति
ऐसे आपको नमस्कार हो । महा विभूतियों सहित मैं बलि
उपहार करता हूँ इस मंत्र से श्री विष्णु भगवान् को
आवाहन करने पाछ आचमन स्नान वस्त्र यक्षोपवीत भूषण
चन्दन पुष्प धूप दीप उपहार (भेंट) आदिक उपचार सम-
हित होकर समर्पण करे ॥ ७ ॥

उपहार से अवशिष्ट हवि को अग्नि में “ॐ नमो भगवते
महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहा” इस मंत्र से द्वादश १२
आहुति दहन करे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रकर्षणं भवन्त्याश्वयामिति प्रभवौ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

युवान्तु विश्वस्य विभू जगतःकारणं परम् ।

इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुस्तथा ॥ ११ ॥

तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः ।

त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ १२ ॥

गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ।

त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीःशरीरेन्द्रियाशया ।

नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १३ ॥

यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।

तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिवः ।

इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ॥ १४ ॥

तन्निःसार्योपहरणं कृत्वाऽऽचमनमर्चयेत् ॥ १५ ॥

ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रद्वेण चेतसा ।

यज्ञोच्छिष्टमवधाय पुनरभ्यर्चयेद्दृष्टिम् ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाष्यदीपिका ।

इज्या यज्ञाग्निवर्तकः पुरुषव्यापारो सावनाख्यः क्रिया
लौकिकी ॥ १२ ॥

प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः ॥ १३-१४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि सर्वसम्पदः इच्छेत्कामयेच्चैर्देव श्रियं लक्ष्मीं विष्णुं च
आशिर्यं प्रसवौ प्रसवन्त्युत्पद्यामिति प्रसवौ उभौ भक्त्या सम्यक्
पूजयेत् ॥ ८ ॥

भक्त्या प्रद्वेण नम्रेण शिरसेति शेषः चेतसा च वयड-
वद्भूमौ प्रणमेत् ततो मन्त्रम् ओं नमो भगवते महानुभावाय महा-
विभूतिपतये इति मन्त्रं दशवारं जपेत् ततो वक्ष्यमाणं स्तोत्रं
मुदीरयेत् पठेत् ॥ १० ॥

तमेवाह-युवामिति । युवां विश्वस्य विभू विभुश्च विष्णुश्च विभू-
पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः जगतः परं कारणं स्वयं कारणान्तररहितका-
रणभूतौ इत्यर्थः इयं लक्ष्मीः प्रकृतिः “स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मेवैय”
इत्युक्तप्रकारेण प्रकृत्याविस्त्रीनामकपदार्थविभूतिमत्त्वात् प्रकृति-
रित्युच्यते प्रकृतिपुरुषादिपदार्थानां स्त्रीपुरुषात्मकानां तयो-
र्विभूतिस्त्ववयवार्थनामकमिदं स्तोत्रं विभूतिभूतां प्रकृतिं विशि-
नष्टि, सूक्ष्मा कारणावस्थार्या निरतिशयसूक्ष्मा दुरवबोधस्व-
रूपा वा माया आध्यात्मिका शक्तिः कार्योपयुक्ता भगवदपृथक्
सिद्धिनिशेषाभूता दुरत्यया भगवदपपन्नैरनितिलज्जया, कथं

भगवद्विभूतिभूतायाः प्रकृतेर्लक्ष्मीविभूतिस्त्वमिति न शङ्कनीयं क-
त्स्नस्य कार्यकारणात्मकस्य जगत उभयोरपि विशेषणत्वात् ॥ ११ ॥

तस्याः प्रकृतेरधीश्वरस्त्वमेव हे पुरुषोत्तम । त्वमेव सर्वयज्ञः
इज्यात्वयं लक्ष्मीः तत्र यज्ञः प्रधानयागः इज्यात्वयं भूता दीप्त-
शीयेष्ट्यादिका तथा स्मार्तक्रिया च इयं लक्ष्मीरेव तादात्म्य-
मत्र तत्फलप्रदातृत्वेन तदाश्रयत्वेन च तद्विभूतिस्त्वप्रयुक्तं
तदेवाह-फलभुगिति, त्वम् इयं लक्ष्मीश्च सक्षियं यत्फलं च-
रुपुरोडाशादिकं तद्वृत्ते इति तथा, यथा, क्रियेयं लक्ष्मीः
फलभुक् क्रियाफलभोक्तातु त्वमितीकान्वयः क्रिया लक्ष्म्याः विभूतिः
कर्ता तु त्वद्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा गुणव्यक्तिरियं देवी लक्ष्मीः या सर्ववस्तुगता गुणा-
मिव्यक्तिः सा लक्ष्मीः तद्विभूतिरित्यर्थः भोग्यत्वभोगोपकरण-
त्वादिगुणानां सर्ववस्तुगतानामभिव्यञ्जकस्तु भवान् त्वद्विभूति-
रित्यर्थः तथा गुणभुग्भावान् भुक्तिस्त्वयं देवीत्यपि बोध्यं त्वं
सर्वशरीरिणाम् आत्मा शरीरं यस्य तादृशः सर्वशरीरिणो
जीवास्त्वद्विभूतिभूताः श्रीलक्ष्मीः सर्वेन्द्रियबुद्धिरूपा तद्विभूति-
भूतीत्यर्थः तथा नामरूपे भगवती लक्ष्मीः प्रत्ययः नामरूपविषयकः
प्रकाशः अपाश्रयः आधारः नामरूपयोर्निर्वाढा च त्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं तौ स्तुत्वा तयोर्भक्तधर्मवैशिष्ट्यवत्प्रार्थनाया आपि
सत्यत्वं प्रतिजानीते-यथेति । युवां यथात्रिलोकस्य वरदौ पर-
मेष्ठिनौ च यथेदमसत्यं न भवतीतिभावः हे उत्तम श्लोक । तथा
ममाशिर्यः त्वद्विषयप्रार्थनाः सर्वैः सत्यास्सन्तु श्रिया लक्ष्म्या
सह सहितं श्रीनिवासं वरप्रदं इत्यममिष्टूय तत आवाहि-
तभगवत्सकाशादुपहरणमविशिष्टं पूजाद्वयं निस्सार्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अपनीय भगवते आचमनं समर्थं सम्यक् पुनरर्चयेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततः पुनः स्तोत्रेण स्तुवानाः स्तोत्रं कुर्वाणाः भक्तिरुत-
प्रह्वीभावेन चेतसा यश्चोच्छिष्टमाश्राय पुनरपि हरिमर्चयेत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रावली ।

प्रभवौ जनकौ ॥ ६ ॥

दशवारं दशसङ्ख्या तदूर्ध्वं यथाशक्ति तावती सर्वथा-
स्पेक्षिता ॥ १० ॥

सर्वयज्ञः सर्वान्तर्यामी इयं लक्ष्मीः इज्यान्तर्यामिणा क्रियान्त-
र्यामिणी—“अन्तर्यामी तु यज्ञादेर्विष्णुरिज्यादिना रमा ।

तत्तच्छब्दैस्ततोवाच्येन तु सर्वस्वरूपतः ॥

अन्तर्यामी श्रियश्चापि विष्णुरेव न संशयः ।

नान्तर्यामी कश्चिदस्ति विष्णोः क्वापि कुतश्चन” ॥

इतिवचनात् फलभुक् यज्ञफलभोकरि यज्ञमाने स्थित्वा तत्फलस्य
भोजकः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सखादिगुणानां व्यक्तेः कारणं फलव्यञ्जकः गुणभोक्तरी-
जीवे स्थित्वा तद्भोजकः शरीरेन्द्रियाणामभिमानिदेवता
नामरूपयोगुणहेतुत्वात् श्रियश्च गुणामिमानित्वात्नामरूपं श्रौचि-
त्युच्यते प्रत्ययो निश्चयज्ञानं स्वप्नसादजनकत्वम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उपहरणं नैवेद्यं निःसार्य मोचयित्वा ॥ १५ ॥

स्तुवाना स्तुतिं कुर्वाणा यश्चोच्छिष्टं पूजाशेषं महापुरुषो
विष्णुरस्मिन्संक्षिप्त इति बुद्ध्या ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

युवामिति सार्द्धकं परात्परयोरपि तयोर्जगतकारणत्वे हे-
तुमाह—इयं हीति । प्रकृतिर्निजांशभासेनेति भावः ॥ ११ ॥

तस्या इति । “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि” इत्यादेः ॥ १२ ॥

तथेवाह—त्वमित्यादि ॥ १३—२३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसायणवर्धिनी ।

इज्या यज्ञामिनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः । क्रिया
लौकिकी ॥ १२ ॥

प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः परमे-
ष्ठिनो परमेश्वरौ । तज्जिह्वास्यं निर्मल्यापसारणं कृत्वा ॥ १३—१७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रकर्षेण भवत्स्याश्रयामिति प्रभवौ ॥ ६ ॥

भक्तिप्रहेन भक्त्या नम्रेण ॥ १० ॥

युवां विश्वस्य परं कारणं ननु विश्वस्य परं कारणमे-

[५३]

कमलि कथमावयोः परं कारणत्वमत्राह—इयं या सा आश्रय-
रूपा शक्तिः एषः प्रपन्नवर्दो रमयात्मशक्तेति तृतीयस्कन्धोक्तेः
प्रकृतिरजादिसिद्धा सूक्ष्मा सर्वैः प्राकृतैर्दोषैरस्पृष्टा तुरत्यया
प्रकृतिकालकर्मोदिभिर्बुद्धेर्बुद्ध्या तस्यास्त्वमधीश्वरः स्वामी अतस्त्व-
च्छक्तितया त्वत्पत्नीत्वेन त्वदन्तर्गतत्वादियं सुतरां विश्वस्य
कारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रियः भगवद्वनपायनीत्वं प्रतिपादयति—त्वं सर्वयज्ञ इत्यादिना ।
इज्या व्यापाररूपा क्रिया फलभोगानुकूलो भोक्तव्यापारः इयं
गुणव्यक्तिः भवान् गुणव्यञ्जको गुणभुक् च प्रत्ययो नामरूपयोः
प्रकाशकः अपाश्रयोऽन्यनिरपेक्ष आधारश्च त्वम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

परमेष्ठिनो परमस्थानवासिनो ॥ १४ ॥

तदुपहरणं तज्जैवेद्यं निःसार्य आचमनं दत्त्वा ताम्बूलपुष्पा-
ञ्जल्यादिनाऽर्चयेत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कामनाओं को पूर्ण करने वाले श्री लक्ष्मी और विष्णु दोनों का
भक्ति से नित्य पूजन करे । जो सर्व संपत्ति की इच्छा
करे ॥ ६ ॥

भक्तिनम्र चित्त से भूमि में बंदवत प्रणाम करे, दशवार
मंत्र जपे पश्चात् इस प्रकार स्तुति करे ॥ १० ॥

आप दोनों समर्थ ही जगत् के परम कारण हो यह
जो श्री हैं सोई सूक्ष्म प्रकृति है और आपकी तुरत्यय माया
शक्ति है ॥ ११ ॥

जिस कारण आप इन [श्री लक्ष्मी] जी के अधीश्वर (पति)
हैं इसी से आप साक्षात् परमपुरुष हैं आप सर्वयज्ञ स्वरूप
हैं, ये इज्या हैं, ये क्रियारूप हैं, आप फल भोक्ता ही ॥ १२ ॥

गुणों की व्यक्ति ये श्रीदेवी हैं, व्यञ्जक गुणों के भोक्ता
आप ही । आप सब जीवों के आत्मा ही, श्रीजी शरीर
इन्द्रिय अन्तःकरण रूप हैं, नाम और रूप भगवती है, नाम रूप
के प्रकाशक और आधार आप हैं ॥ १३ ॥

जैसे आप दोनों लोक के घर देने वाले परमेष्ठी (पति)
हैं । हे उत्तमश्लोक ! तैसे ही हमारी सर्व कामना संफल
हो ॥ १४ ॥

इस प्रकार श्रीदेवी सहित श्रीनिवास भगवान की
स्तुति करके जो उपहार समर्पण किया है उसको उतारकर
आचमन देकर फिर पूजा करे ॥ १५ ॥

भक्ति नम्रचित्त से फिर स्तुति करे यज्ञके उच्छिष्ट का
आश्राय कर फिर हरिका अर्चन करे ॥ १६ ॥

पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।

प्रियैस्तैस्तरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः ।

विभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ॥ १७ ॥

कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ।

विष्णोर्व्रतमिदं विभ्रन्न विह्न्यात्कथञ्चन ॥ १८ ॥

विप्रान्स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः ।

अर्चदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १९ ॥

उद्वास्य देवं स्वे धान्नि तन्निवेदितमग्रतः ।

अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामद्वये तथा ॥ २० ॥

एतेन पूजाविधिना मासान्द्वादश हायनम् ।

नीत्वाऽथोषचरेत्साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥ २१ ॥

श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णामभ्यर्च्य पूर्ववत् ।

पयःश्रुतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ।

पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥ २२ ॥

(१) ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या साध्वनैर्द्वादशात्मवित् ।

तेभ्यो दद्यात्तिलान् राजन् सोदपात्रान् * गुडान्वितान् ॥ ० ॥)

आशिषःशिरसाऽऽदाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ।

प्रशान्त्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥ २३ ॥

आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।

दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजस्त्वं सुसौभगम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्धयोपनमेद्भजेत् पतिश्च स्वयं प्रेय-
शीलः सन् पत्न्याः कर्माणि विभृयात् तदनुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

यतो दम्पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १८ ॥

न विह्न्यान्न विच्छिन्ध्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥

द्वादश मासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे सति तेन
सह द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् हायनमित्युक्ते
तन्मध्येपतितस्य तस्यापि प्रसङ्गः स्यात् तदुभयं वारयितुमुभय-
मुक्तम् उपचरेदुपवसेत् ॥ २१ ॥

श्वोभूते प्रभाते सति पयसि श्रुतेन पक्वेन पाकयज्ञविधानेन
पविष्णुस्थालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥

सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रत्वमित्यर्थः वाग्यतस्सन् शेषम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्या परया भक्त्या तैस्तैः प्रियैर्वस्तु-
मिश्च पतिमुपनमेत् भजेत् पतिरपि भार्यायां स्वयं प्रेमशीलस्सन्

(१) श्लोकोऽयमाधिकः पठ्यते ॥ वीर०

* गुडान्वितान् इति पाठान्तरम्. विजय०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पत्न्याः कर्माणि सर्वाणि विभृयात् पोषयेत् उक्तधर्मानुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमन्योन्यानुकूले कारणमाह—कृतमिति । दम्पत्योरन्यतरेणापि कृतं कर्म उभयोरपि फलदं भवति यतस्ततोऽन्योन्यानुकूलेन भाव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

अत एव पत्न्यामनर्हायाम् अशक्तीयां सत्यां पतिरेव एतद्वत् समहितः समहितचित्तस्सन् कुर्यात् पत्न्यशक्ताचेत कर्तुं भर्ता कुर्यादित्यर्थः । विष्णोर्दिदं व्रतं विभ्रन् केनापि हेतुना न विह्न्यात् अन्तरितं न कुर्यात् विप्रान् वीरवतीः पुत्रवतीः जीवद्वर्तकाश्च स्त्रियः स्त्रगादिभिः अहरहः एवं व्रतमास्थितः पुमानप्यर्चयेत् ॥ १९ ॥

ततो देवे भगवन्तं स्वे भामिन् स्तस्याने हृशदावित्यर्थः । उद्भास्य अग्रतः तस्मै भगवते निवेदितं हविः आत्मनो विशुद्ध्यर्थं सर्वकामप्राप्त्यर्थं च अद्यात् अहनीयात् ॥ २० ॥

अतेन उक्तेन पूजाविधानेन द्वादशमासान् हायने वत्सरं नीत्वा कार्तिके मासि चरमे अहनि उपचरेत् व्रतोद्यापनाङ्गमुपचारं कुर्यात् द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे सति तेन सह द्वादशसङ्ख्यायां सत्यां शुद्धस्पैकस्य त्यागस्यात् हायनमित्युक्ते तन्मध्यपातिनस्तस्यापि प्रसङ्गः स्यात् तदुभयं वारयितुं द्वादशमासान् सम्बत्सरमित्युभयोरग्रहणम् ॥ २१ ॥

उपचारमेवाह—श्वोभूत इति । श्वोभूते प्रातः अप उपस्पृश्य स्नात्वा पूर्ववद्भगवन्तमप्यर्चयेत् पयःशृतेन पयसि क्षीरे पकेन चरुणा “शृतं पाकः” इतिनिपातितः शृतशब्दः सहस्रपिण्डा सर्पिसहितेन पाकयज्ञविधिना द्वादशैवाहुतीः पतिर्जुहुयात् ॥ २२ ॥

ततो द्वादश ब्राह्मणान् साध्वनैः समीचीनानैः भक्त्या भोजयेत् आत्मवित् ब्राह्मणान् परमात्मरूपत्वेन पश्यन्नित्यर्थः तेभ्यो ब्राह्मणैश्च पूणोदकपात्रैस्सहितान् गुडान्वितान् तिलान् लाजांश्च दद्यात् ॥ २३ ॥

द्विजैस्समीहिताः प्रयुक्ताः आशिषः शिरसा धारयन् तेभ्यः प्रणम्य ततस्तदनुज्ञया स्वयं भुञ्जीत ॥ २४ ॥

ततो बन्धुभिस्सह आचार्यमग्रतः पुरः कृत्वा उपवेश्य सुप्रजस्त्वसौभाग्यफलकं चरोर्हचिःशेषं पत्न्यै दद्यात् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्नावली ।

पतिः स्वयं यदि पत्न्यां प्रेमशीलस्तर्हि पत्न्यै पत्न्यर्थे, उच्चावचानि सर्वकर्माणि पतिर्विभृयात् तर्हि तत्पत्नीकृतं न स्यादिति शङ्का माभूत् उभयोर्दम्पत्योरिकतरेण कृतमिदं पत्न्या कृतं भवति ॥ १७ ॥

रजोदर्शनादिनाऽनर्हायां पत्न्यां कथमेतदनुष्ठानमन्तरितं घटत इति तत्राह—पत्न्यामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

द्वादश मासान् तदात्मकं हायने “सम्बत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शस्त्वमाः” इत्यभिधानात् वर्षं नीत्वा कार्तिके मासि चरमेऽहनि भवत्स्रनदिवसे पूर्ववत् पूर्वोक्ताचेतविधिना ॥ २१ ॥

पयःशृतेन क्षीरेपकेन पाकयज्ञविधानेन स्मार्तसूत्रोक्तविधिना होममन्त्रस्तुक्त एव ॥ २२ ॥ २३ ॥

द्वादशात्मवित्केशवादिद्वादशमूर्त्तिलक्षणवेत्ता, ब्राह्मणान् द्वादश तत्पीतये भोजयेदित्यर्थः । सोदपात्रानुदपात्रसहितान् इलान्वितान् भूमिसहितान् तिलान् भूमितिलसहितगुडशब्दवाच्यैः पायसाद्यभिक्षाद्युक्तानिति वा शोभनं प्रजास्त्वं येन स तथा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अग्रत इति तदग्रिमदेशं त्यक्त्वा तदग्रे भोजननिषेधात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दम्पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १८ ॥

न विह्न्यात् न विच्छिन्ध्यात् ॥ १९ ॥

अग्रत इति त्यक्त्वोपे पञ्चमी अग्रभागं यथोचितं विभज्येत्यर्थः ॥ २० ॥ चरमेऽहनि पौर्णमास्याम् ॥ २१ ॥

श्वोभूते प्रभाते सति पयसि शृतेन पकेन पाकयज्ञविधानेन पार्वण्यस्थालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥

शेषं सुप्रजास्त्वं सुप्रजस्त्वकरं सुसौभागं सुसौभागकरम् । यद्वा, ततस्तस्य सुप्रजास्त्वं स्यादिति वाक्यान्तरम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महापुरुषचेतसा विष्णुबुद्ध्या पतिचोपनमेज्जयेत् पतिश्च पत्न्याः सर्वकर्माणि विभृयादित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥

यत एकतरेण कृतमुभयोर्दम्पत्योर्भवति अनर्हायां सत्यां पतिरेव कुर्यात् न विह्न्यात् न छिन्ध्यात् अग्रतः इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तीसः श्रेष्ठैर्गुर्वतिथ्यादिभिः सह अद्यात् ॥ १८—२० ॥

श्रीनिवाकाय नमः ॥ एतेन पूजाविधिना द्वादशमासान् हायने द्वादशमासयुक्तं हायनं मलमासयुक्तं हायनव्यतिरिक्तमित्यर्थः नीत्वा उपचरेदेवं पूजयेत् कार्तिके चरमेऽहनि अमावास्यायामित्यर्थः अमावास्यातः कार्तिकोऽत्र द्वयः “शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिर्जुह्वेत्तुष्टया आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः” इत्युपक्रमानुसारत् ॥ २१ ॥

तत्र विधिमाह—श्वोभूतेऽस्यादिना । श्वोभूते प्रभाते सति अथ उपस्पृश्य स्नानादिकं विधाय पूर्ववत् कृष्णमप्यर्चयेत् पयःशृतेन पयसि पकेन पाकयज्ञविधानेन पार्वण्यस्थालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥

तदनुज्ञया ब्राह्मणानुज्ञया ॥ २३ ॥

सुप्रजस्त्वं सुप्रजस्त्वकरं सुसौभागं सुसौभागकरम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ।

स्त्रीत्वे तदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥ २५ ॥

कन्या च विन्देत समग्रलक्षणां वरं त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम् ।

मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्यम् ॥ २६ ॥

विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावीन्द्रियकल्पदेहम् ।

एतत्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनन्ततृप्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥

तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्होमावसाने हुतमुक् श्रीर्हरिश्च ।

राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेव्रतं चाभिहितं महत् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां पारमहंस्यां संहितायां

वैयालिक्यां षष्ठस्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं नाम

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

हरिः ॐ तत्सत्

भाषाटीका ।

पति को परम भक्ति से और परमात्मा की बुद्धि से तिन २ प्रिय पदार्थों को समर्पण करे और पति भी स्वयं प्रेम शील होकर पत्नी के ऊँचे नीचे सब कामों का भार आप लेंगे ॥ १७ ॥

स्त्री पुरुष दोनों में एक कोई करे तो फल दोनों को होगा यदि किसी कारण पत्नी व्रत के अशोभ्य होजाय तो समोहित होकर पति ही व्रत करे ॥ १८ ॥

इस विष्णु के व्रतको धारण कर किसी प्रकार व्रत भंग न करे । नियम में स्थित होकर भक्ति से प्रति दिन परमात्मा की पूजा करे, तथा ब्राह्मण और पतिमती स्त्रियों का माला चंदन वलि प्रदंकार से पूजन करे ॥ १९ ॥

पश्चात् परमात्मा को वैकुण्ठ धाम में उद्घासन (विसर्जन) करके उनके आगे जो समर्पण किया है उसको आत्मा की शुद्धि के लिये तथा सर्व सृष्टि के लिये भक्ष्य करे ॥ २० ॥

ऐसे पूजा विधि से द्वादश मास अर्थात् एक वर्ष व्यतीत कर कार्तिक मास के अंतिम दिवस में सङ्ग उपचार करे ॥ २१ ॥

बड़े प्रातःकाल स्नान करके पूर्ववत् श्रीकृष्ण की पूजा करके घृत सहित, पाक यज्ञ विधान से पुण्य पक्क चरु सिद्ध कर उस चरु से पति द्वादश १२ आहुती दहन करे ॥ २२ ॥

प्रसन्न रूप ब्राह्मणों से कथित आशीर्वाद को धिरसे ग्रहण

कर, शिर से भक्ति पूर्वक उनको प्रणाम कर, उनकी आज्ञा से भोजन करे ॥ २३ ॥

आचार्य को आगे करके, वतवाक् होकर, सुन्दर मजा, ऐश्वर्य, वेनेवाले, उस चरुशेष को पत्नी को देवे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

सर्वीरा विधवा धनेश्वरी सत्यपि या सुदुर्भगा सा सुभगा भवति ॥ २६ ॥

य आमयावी रोगी स विरुजा विशिष्टया रुजा विमुच्यते इन्द्रियैः सहितं कल्पं देहं च विन्देदिति शेषः पठन्यो व्रतेन तस्य पितॄणां देवतानां चानन्ता वृष्टिर्भवेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

उपसंहरति-राजभित्ति । महत्पुण्यं जन्म महद् व्रतञ्च ॥ २८ ॥

षष्ठस्कन्धनिगूढार्थपदभाषाटीका ।

सद्गिरासेव्यतामेवा यतिश्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीधरस्वामि-
निरक्षितायाऽभाषाटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिराववाचायैकतमोवतकेन्द्रचन्द्रिका ।

एवं संविस्तारं व्रतमुपवर्ण्य तदनुष्ठानफलमाह—एतादिति ।
एताद्विभोः परमात्मनः व्रतं यथाविधि कृत्वा पुमानिह लोके अभी-
षितार्थं लभते स्त्री तु तद्व्रतमनुष्ठाय सौभाग्यसम्पत्पुत्रपतिदीर्घ-
जीवनकीर्तिशुभान् लभते ॥ २५ ॥

अवीरा मलवधर्मका कन्या तु एतद्व्रतमास्थाय समप्रा-
प्तिं लक्ष्म्यानि यस्य तं पतिं विदेत् लभेत यस्यां अवीरा वि-
श्रवा तु हतं किल्बिषं यस्याः तां गतिं सकृत् लभते मृता
प्रजा पुत्रो यस्यास्ता जीवः सुतो यस्याः सा भवेत्तथा सुदुर्भगा
सौभाग्यरहिता सुभगा भवेत् ॥ २६ ॥

विरूपाञ्जयं श्रेष्ठं रूपं विन्देत् यः पुमानामयावी रोगी-
सञ्जेतद्व्रतं कृत्वा विरुजः नानाविधरोगादिमुच्यते इन्द्रियकल्प-
देहं पटुतरेन्द्रियदेहं विन्देत् एवमेतद्व्रतफलमश्रुद्वये क-
र्मणि पठन्यो वर्तते तस्य पितृणां देवानां भक्तान्तर्गतिर्भ-
वति ॥ २७ ॥

ते च पितरो देवाश्च तस्मै पठते सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति
पितृदेवतयोर्होमयोरवसाते साक्षाद्भरिः श्रीश्च हुतमुग्म-
वेत् तावपि प्रसन्नौ भवेतामित्यर्थः उक्तमुपसंहरति—राजनि-
ति, हे राजन्, मरुतां महत्पुण्यं जन्म तथा महत्पुण्यं दितेभ्यं
पुंसवने च ते तुभ्यं मया अभिहितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः

श्रीशैलगुरोः सुतेन तथारण्यकमलपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्तिसम-

धिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवात्स्य

श्रीवीरराघवाविदुषा विरचितायां श्रीमद्भागवतचन्द्र-

चन्द्रिकायां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां षष्ठस्कन्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जीवपतिमायुष्मन्तं पतिं शुभान् गृहाणि शोभनं सौभाग्यं
येन स तथा तम् एतच्छ्रवणविशेषणम् ॥ २५ ॥

कन्या समप्रलक्षणां पतिं विन्देत् अवीरा पतिरहिता मृतप्रजा
तु जीवस्तुतान्विन्देत् ॥ २६ ॥

विरूपा इष्टिविरुजस्वरूपा अग्र्यं रूपं विन्देत् इन्द्रियदेह-
किरहिता या सा विरुजो विविधरोगान्मुच्यते अश्रुद्वये कर्मणि
मङ्गलकर्मणि पितृदेवतानां भक्तान्तर्गतिमुपैति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भक्तिप्रह्वीवासकगतिसमुक्षितः सुरराशिर्मिमंसितश्रीमद्भग-
वोद्यममुखविबुधमुकुटतटीघटितपदपीठकं वन्दे ॥ लक्ष्मीकान्तं
घनरससंविस्तररुचसरोरुहबोचनं सत्यज्ञानान्धकारं मुदित-
सुजन समुदायं मर्दितासुरसम्पदम् ॥ १ ॥

शब्दशक्त्यनुसारेण विजयध्वजमिच्छुणा ।

पदरत्नवली भाति षष्ठस्कन्धगता कृता ॥ २ ॥

[६४]

इति श्रीमद्भगवद्गीतापूज्यस्य पार्श्वेश्वरस्य विजयध्वजतीर्थस्य कृतौ

पदरत्नवल्याम् श्रीभागवतैर्विजयध्वजटीकायां षष्ठस्कन्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अनुकूलं यदादिष्टमभूत्तारायणस्य ह ।

प्रसादतो लब्धमिदं तदा पुण्यदमस्तु मे ॥ १ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिश्रकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवतं महापुराणं षष्ठस्कन्धं श्रीमद्भगवद्गीतामि-

श्रुतकमसन्दर्भं एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारांशदर्शिनी ।

जीवतीतिजीवः सचासौपतिश्चे तम् ॥ २५ ॥

अवीरा पतिपुत्रशून्या या मृतप्रजा सा जीवस्तुता धनेश्वरी च
भवति । य आमयावी स विशिष्टया रूपा विमुच्यते । इन्द्रियैः
सह कल्पं समर्थं देहश्च विन्देत् ॥ २६ ॥

अश्रुद्वये अश्रुद्वयिकभासादौ तुष्टा हुतमुक् श्रीहरिश्च ॥
२७ ॥ २८ ॥

इति सारांशदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठ एकोनविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

फलमाह—एतद्व्यादिना अवीरा पतिपुत्रहीना गतिं हरि-
पदरूपाम् ॥ २६ ॥

विरूपा विन्देत् आमयावी विरुजा विविधया रूपा विमुच्यते
इन्द्रियैः कल्पं देहं च विन्देत् अश्रुद्वये कर्मणि य एतत्पठन्
व्रतं तस्य पितृणां देवतानां च भक्तान्तर्गतिर्भवति उपसं-
हरति—राजनि, हे राजन्, मरुतां महत्पुण्यं जन्म दितेभ्यः पुण्यं
व्रतं च मया तेऽभिहितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतावार्त्तिकचरणचिन्तकभीशुक-

सुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

संख्या ॥ २६७५ ॥

समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

समर्थ हरि के इस व्रत को करके पुरुष इस संसार में इच्छित मर्थ को प्राप्त होता है । स्त्री होकर इस व्रत को करती सुमगती श्री सन्तान प्रति यश और गृह को प्राप्त हो ॥ २५ ॥

कन्या समग्र लक्षण वाले वर को प्राप्त हो विधवा निष्पाप होकर गति को प्राप्त हो । मृत पुत्रवाली पुत्रको और धनी होकर जो दुर्भागिनी है वह सुभागिनी हो । कुरूप सुन्दररूप को प्राप्त हो और जोरोगी है वह विशेष रोग से छूटे और इन्द्रियों सहित समर्थ देह को भी प्राप्त होय ॥ और अभ्युदय वाले कर्म में इसे पढ़े, तो पितृदेवताओं को अनन्त वृत्ति हो ॥ २६ ॥ २७ ॥

इधन किये हुये के भोका लक्ष्मीनारायण सन्तुष्ट हो कर समग्र

कामनाओं को देते हैं । हे राजन् ! मरुत देवोंका अन्न और बड़ा पुण्य दिति का व्रत मैंने तुम्हारे आगे वर्णन किया ॥ २५ ॥

श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धभाषार्थकोशिनी ।

भाषा भागवताचार्यकृता पूर्ति समन्वयात् ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण षष्ठस्कन्ध एकानविंश

अध्यायकी भाषाटीका समाप्त ॥ १६ ॥

श्रीकृष्णारम्भायनमः ॥

षष्ठस्कन्धकी भाषाटीका समाप्त हुई ॥ ६ ॥

हरि ओम् तत्सत् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे एकानविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

॥ हरिः ओम् तत्सत् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।